

सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे

अकारणानि कृतवैरदासणादमजनान् कस्य भयं न जायते ।
 विपं महादेरिय यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्नित्तं मदा मुखे ॥ ५ ॥
 कटु मन्तो मलदायकाः मलास्तुदन्त्यलं वन्दनशृङ्खला इव ।
 मनस्तु मानुष्यनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्नो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥
 सुभाषितं हारि विशत्यथो मलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
 नरेव भक्षे हृदयेन सज्जनो हरिर्महारक्षमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

इति श्रुत्या गुरोर्नामप्रश्रयनिषेधात् प्रकृते कथं तन्नामग्रहणमित्याशेषः समापनति तथाप्ययं शक्तिनामोद्धार एवमि जाश्रकाररक्तव्येन व्यावहारिकनाम्नो व्यवहारे लेखे च श्रयभावात् । अत्र गुरोरी-
 म्प्रेरयन्ममेरमादेव सर्वविद्यालाभ इति धोतनार्थमित्यवधेयम् । पद्येऽस्मिन् समन्तात् समानताशोत-
 नाम रिरीट्पु त्रैटिकाचारोप इति यथा-कथञ्चित् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे-‘निरङ्गं केवल-
 रूपं नानाम’ इति ॥ ४ ॥

अथ सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादयति—अकारणेति । अकारणम् अनिमित्तमेव आवि-
 ष्यन्तम् उद्भाषितं गुरोर् निन्दादिना विरोधः तेन दारणात् भीषणस्वभावात् असज्जनात् दृष्टपुरुषात् कस्य
 मननस्य भयं त्रायो न जायते नोत्पद्यते अपि तु सर्वस्यैवोत्पद्यत इत्यर्थः । महादेः महासर्पस्य विपं
 मरुत्तमिष यस्य दुर्जनस्य मुखे पदने सुदुःसहम् अतीवोद्वेगजनकत्वेनासहनीयं दुर्वचः कटुवाच्यं सदा
 निरन्तरं सन्नित्तं ममीपस्थं विद्यते । एवञ्च करिष्यमाणकाल्येऽस्मिन् कदाचित्कोऽपि दुर्जनो मत्तं दुष्टेत्
 नस्मान्ने भयं भयतीरयाशयः । इह पूर्वार्द्धे अर्थापत्तिः, उत्तरार्द्धे चोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
 ‘दृष्ट्वापूर्वक्याज्ज्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।’ इति । ‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाच्यैक्य उपमाद्वयोः ।’ इति ।

एवञ्चानयोर्मियोऽनपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

कटुपिनि । कटु दुःश्रवं यथा स्यात्तथा कणन्तः रतन्तः कुरित्तं शब्दायमानाश्च मलदायकाः मिथ्या-
 कण्टकाविस्कारिणः स्वसंसक्तदेगे मलोत्पादकाश्च मला दुर्जनाः, वन्दनशृङ्खला इव मनुष्यादेर्वन्दनलोह-
 निगटा इव ‘शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रवन्धे च निगटे त्रिपु’ इति मेदिनी । अलम् अत्यर्थं तुदन्ति चित्तं वन्दन-
 वेदात् पीडयन्ति ‘तुद् व्यथने’ अस्मात्प्रति बहुवचनम् । एवं पूर्वार्द्धेन दुर्जनात् सन्नित्तोत्तरार्द्धेन सज्जनात्
 स्तोत्रिणि—मन् श्रित्ति । तु किन्तु मन्तः सज्जनाः मणिनूपुरा इव रत्नसंचितमञ्जीराणीव पदे पदे शब्दे शब्दे
 सर्वत्रैवैत्यर्थः । प्रतिपदत्रयं च साधुध्वनिभिः मन्तोपदायिवचनैः मनोहारिशब्दैश्च मनश्चित्तं हरन्ति
 आकर्षन्ति । इह पूर्वार्द्धे तथोत्तरार्द्धे च पूर्णोपमालङ्कारः, उभयोश्चापि परस्परनैरपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥

सुभाषितमिति । हारि मनोहरं सुभाषितं प्रशस्तसन्दर्भं सुकाव्यानि (कटु) अर्करिपोः राहोः अमृतं
 पीयमानं पीयूषमिदं दुर्जनस्य असज्जनस्य मलात् कण्ठात् अधो न विशति प्रवेदो न प्राप्नोति । यथा राहोः
 मलादभ्रग्यानाभावेन पीयमानस्याऽपि चन्द्रस्यामृतं न क्वचित्तिष्ठति तथा दुर्जनस्यापि हृदयशून्यत्वेन
 परिश्रमेन पाठ्यमानमपि सुकाव्यादि बोधयोग्यं न भवतीति स्पष्टार्थः । किन्तु तद्वैपरीत्यं सज्जने दर्शयति—
 येनि । सज्जनः गुणग्राहकः पुरतः हरिः विष्णुः अनिनिर्मलम् अतिस्वच्छं महारक्षं कौस्तुभमणिमिव तद्वैव
 हारि सुभाषितं हृदयेन चेतसा धत्ते गृह्णाति, स हृदयगतत्वात् तत् कदाचिदपि विस्मरतीत्याशयः ।

अकारणं शत्रुता वन्देनात् उत मयकारं दुष्टो से मला कौन नहीं भयभीत होगा जिनके मुझ अत्यन्त विपक्षे
 मर्तो के विष भरे सुतो के समान सदा ही दुर्वचनों से भरे रहते हैं ॥ ५ ॥

कटु मन्तो मैं मननरतानी हूँ मन्त मन्तों में काला चिह्न बना देनेवाली तथा उन्हें पाशों से भर
 देनेवाली देवियों के समान बहुभाषी तथा व्यर्थ ही कलंकित करनेवाले दुष्ट भी हृदय में धाव कर देते हैं किन्तु
 दण्डन पर मनुष्य मन सुगम कर लेने वाले मणि-नूपुरों के समान सज्जन भी वाच-धान में अपनी मधुर
 वाणी में मन जो मोन लेते हैं ॥ ६ ॥

इसे कथन भी शत्रु के कट से नीचे नहीं उतर पाया बसे ही निर्मल मनोहर सुभाषित नृत्तियों को दुष्टों
 के घरे नही उतर पाती । किन्तु हृदय पर निर्मल कौस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवान् विष्णु के समान सज्जन
 उन्हें ही मनने हृदय में धारण कर लेते हैं ॥ ७ ॥

कथाप्रशंसा

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
 रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥
 हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
 निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्वजश्रम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥

एवञ्च ममाप्येतकाव्यमज्ञानी दुर्जनस्त्यजेदपि किन्तु सज्जनस्त्वामूलं ज्ञायमानवश्यमेव सत्कुर्वीतेति ग्रन्थकर्तुराशयः । इहापि मिथो निरपेक्षतया पूर्ववदेवालङ्कारः ॥ ७ ॥

कथाकाव्ये जनमनः प्रवेशयितुं पूर्वं तत्प्रशंसामाचरति—स्फुरदित्यादिना । स्फुरन्तः प्रकाशमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलालापा गीतवाद्यादिचतुःपष्टिविद्यासम्बन्धिवचनानि तेषां विलासेन विन्यासेन कोमला मृद्वी संग्रामवर्णनादिवदौद्धत्यरहितेत्यर्थः, पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलालापविलासौ मधुरवचनव्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी, 'कोमलं मृदुसुन्दरे' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना शय्यां शब्दगुम्फं स्वप्राकरणिकत्वेनावान्तरप्रवन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् स्वयम् । आत्मना अभ्युपागता सान्निध्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आश्लेषप्रेम्णा स्वयम् आत्मनैव शय्यां तत्पं शयनीयमिति यावत् । 'शय्या तत्पं शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यमयग्रन्थः अभिनवा वधूरिव युवतिर्भार्यैव जनस्य पुंसः हृदि चेतसि कौतुकं कुतूहलम् अधिकं बहुलं रागं श्रवणस्य आश्लेषस्य च प्रीतिं करोति जनयति । एवञ्च मद्रचित्ताऽपीयं कादम्बरी कथा जनस्य श्रवणानुरागं करिष्यतीत्यभिप्रायः । इह साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्वोपमालङ्कारः ।

यद्यप्यत्र 'रसस्योक्तिः स्वशब्देनैव्याद्विदुर्पणोक्तदिशा रसशब्दस्य सात्तादुपादाने 'तामृद्वीद्य कुरङ्गर्ची रसो नः कोऽप्यजायत' इत्यादाविव दोषः प्रतीयते तथापि स्वरूपेणानुभूयमानस्यैव रसस्य तत्तच्छब्देन प्रतिपादाने तद्दोषस्वीकारेणान्न तथात्वाभावात् ॥ ८ ॥

हरन्तीति । उज्ज्वलाः प्रकटाः दीपकालङ्कारविशेषा उपमालङ्कारविशेषाश्च येषु तैः तथोक्तैः, नवैः स्वमनीपयैव निर्मितत्वेनापूर्वैः पदार्थैः शब्दाभिधेयैः, उपपादिता चिनिर्मिताः निरन्तरेण अव्ययधानेन प्रतिपदे वा प्रायेण सर्वत्रैव वर्तमानेन श्लेषेण तदाख्यालङ्कारेण घना बहुलतराः दुर्बोधा इत्यर्थः, सुष्ठु शोभना जातिः छन्दोविशेषो यासु ताः सुजातयः कथा गद्यपद्यादिग्रन्थाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः; नवैर्नूतनैः अमलानैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादेय-पदार्थभूतैः चम्पककुड्मलैः हेमपुष्पकसुकुलैः उपपादिताः सम्पादिता प्रथिता इत्यर्थः, निरन्तरम अव्यय-धानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्वजो महामाला इव कंजनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च मामकीनाऽप्येया कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्वीदित्याशयः । इह पूर्वोपमा अर्थापत्तिश्च, अनयोरङ्गान्निभावेनैकाग्रयासु-प्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ॥ ९ ॥

जैसे उत्साह-पूर्ण मधुर वचनों तथा भावमंगियों से रमणीय नवोदा अपने-आप शय्या पर आकर मधुर-रस से नायक के हृदय में उत्कट रति-भावना जगा देती है, उसी प्रकार फड़कते हुए कवोपकधनों की दमना से अत्यन्त रमणीय शब्दों की लडियों में उतरी हुई नवीन कथा भी अपने रस की मधुरता से लोगों के हृदयों में उत्सुकतापूर्ण आसक्ति उत्पन्न कर देती है ॥ ८ ॥

चम्पा की नवीन कलियों से अत्यन्त घनी सुँधी हुई तथा दीपक के समान उज्ज्वल बान्तिदानों चनेरी की बड़ी माला के समान अत्यन्त प्रशस्त दीपक और उपमा आदि अलंकारों तथा अपूर्व शब्दों एवं लीं से सुँी हुई अत्यन्त छिद्र गद्य-पद्यमयी कथा मला किसके मन को नहीं हरण कर लेती है ॥ ९ ॥

कविचंशवर्णनम्

चन्द्र वात्स्यायनचंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 अनेनगुणाश्रितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उपास्य यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकपायितोदरं समस्तशास्त्रस्मृतिवन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यरत्समस्तवाङ्मन्यैः ससारिकैः पञ्जरवृत्तिभिः शुक्रैः ।
 निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजुंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

एतद् कथां श्रुत्वा कीर्ध्वनुवृत्त्यर्थं स्वकुलजान्निर्दिशति—वभूवेत्यादिना । वत्सस्यापरत्वं पुमान्
 वाग्यः सः अयनं कुलप्रवर्त्तयत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः समुत्पन्नः, वत्स-
 वंशः इत्यर्थः । जगति संसारे गीता जनैः गानविपयीकृताः गुणाः दयादाक्षिण्यादयो यस्य सः तथोक्तः,
 गतां मजनानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । अनेकैः अधिकैः गुप्तैः गुप्तनामाङ्कितैः वैश्यैः,
 नदुःखम्—‘शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं यस्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’

यद्वा गुप्तं ईश्वरीयपत्रपृष्ठशतकमध्यवर्तिप्राचीनराजवंशिभिरित्यर्थः । अर्चिते पूजिते पादपङ्कजे
 चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयंभुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकत्वादित्याशयः,
 कुबेरनामा कुबेराभिधेयः द्विजो विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । अत्रोत्कृष्टद्विजत्व-
 शोभनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उत्कृष्टदन्ते दन्तीतिपदस्य यथा प्रयोगस्तद्दिव
 इह भावाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, सा च स्वयम्भुवोऽश इव इत्यनेन वाच्या ॥ १० ॥

उपासति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः । ‘श्रुतिस्तु वेदा आश्रायः’ इत्यमरः, शान्तं विलीनं कष्टमपं
 पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापरहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन अग्निहोत्रादीं देवेभ्यो हुत-
 हरिस्वस्तिष्ठेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्भेदे हुतशेषे च कीर्त्तितः’ इति विश्वः, पवित्रितो भक्षणसमये संबन्धेन
 प्राजनीकृतौ अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्मिस्तथोक्ते । सोमेन सोमयागे सोमनामकलतारसपानेन कपायितं
 पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादि-
 रचितत्रल्लमूत्रादीनि स्मृतयश्च मन्वादिरचितनियन्धाः तैः तदध्ययनैः बन्धुरं मनोहरं तस्मिस्तथोक्ते ।
 यस्य कुबेरद्विजस्य मुखे वदने सरस्वती चाग्देवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास वासं करोतिस्म । अनेना-
 स्य मत्पारमनः प्रसहं वेदाध्ययनशीलत्वं नित्याग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठापकत्वं समप्रशास्त्रज्ञातृत्वञ्च स्पष्टीकृतम् ।

ज रिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गृहे भवने वटवः छात्रभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिक्षावः, अभ्यस्तं
 बहुधा श्रवणाग्निहोत्रवर्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं यैस्ते तथोक्तैः, पञ्जरवृत्तिभिः
 लोहशालाकानिभिनपट्टिगृहे विद्यमानैः, सारिकाभिः सहेति ससारिकैः शुक्रैः कीरपत्तिभिः पदे पदे प्रति-
 पदाभ्यामे निगृह्यमाणाः ‘भवन्निरशुद्धमभ्यस्यते अत्रैवं भवित्तव्यम्’ इत्थं निर्भर्त्स्यमानाः, अत एव
 शङ्किताः यद्यशुद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राकृत्यं नूनं शुकाः करिष्यन्तीतिभययुताः सन्तः, यजुंषि
 यजुर्भेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुकानामपि समस्तविद्यापारङ्गतत्वमिति
 दर्शनाद्भूतमेतन्माहात्म्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुकैः तादृक्पराभवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-
 पादनाद्दतिशयोक्त्वलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणों से ममार में विख्यात, सजनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक गुप्तवंशी राजाओं से पूजित चरणकमलोंवाले
 तथा ब्रह्मा के अंश के समान तैत्तिरी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ में निश्चलबुद्ध, यज्ञ के हविष्यान्नमक्षण से पवित्र, अन्तर भाग में सोमपान से कमले तथा
 मन्त्र-द्वारों और स्मृतियों से सुगोभित, उसके गुणों में भगवती सरस्वती सदैव निवास करती थीं ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पींजलों में पले हुए (निरन्तर शास्त्र-चर्चा सुनते सुनाते) सभी शास्त्रों
 और स्मृतियों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के भय से चशकिन वट (ब्रह्मचारी बालक) यजुः और सामवेद के
 निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
 अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
 उपस्तु तमाः श्रवणोऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिरण्येति । भुवनस्य भूर्भुव इत्यादि-चतुर्दशजगतः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहार्णवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुधांशुरिव, विनतायाः तन्नामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुक्षेः द्विजन्मनां पतिः पक्षिराजः सुपर्णः गरुड इव, ततः कुक्षेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञः कश्चित् पुत्रः अभूत् उत्पन्नः । इह हिरण्यगर्भसादृश्येन वेदपारगामिष्वम्, क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रतुलनया सकलजगत्साहायकत्वम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं चोत्तितम् । चतुर्दशभुवनपदेन—

भूर्भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यमित्येते सप्त उपरितना लोकाः, अतलं वितलं सुतलं तलातलं सातलं महातलं पातालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमग्निपुराणे—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतवृन्दं सुकीर्तितम् । भूर्भुवः स्वमहश्चैव जनश्च तप एव च ॥
 सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः । अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च रसातलम् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुत्पत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
 इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपस्तु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं तेनन्त इति तात्पर्यम्, एवंविधाः शिष्यगणाः ह्यान्नसमूहाः चन्दनपल्लवाः मलयजवृक्षकिसलयानि इव लब्धोऽस्त्रीकिसलयम् इत्यमरः, श्रवणे शास्त्रविचारार्कणने योपिता कर्णे च लग्ना भासक्ताः सन्तः, विसारि वस्तुतं वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्यानेनार्थं स्पष्टीकुर्वतः पाठयत इत्यर्थः, यस्य अर्थपतेः गुरोः अधिकांम् अत्यर्थां श्रियं शोभां प्रचक्रिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्दानं विप्रेभ्यः सुवर्णादि-
 तारणं तेन शोभितैः मण्डितैः, अन्यत्र तु विधानेन सदाविभावार्थं दीयमानभक्ष्यप्राप्तेन सम्पादितं निष्पन्नं
 दानं मदजलं तेन शोभितैः भूषितैः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हृदयवह्नयः तैः सनाथा युक्ता
 तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्’ इति भानुचन्द्रोद्घृतकोशाः, अन्यत्र
 कुरन्तः सक्रियाः ये महावीरा महाशूराः तैः सनाथा अधिष्ठितामूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपा यज्ञपशु-
 न्धनाय स्थाणुविशेषाः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपा इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । राज्ञेः
 रिभिरिव असंख्यैः अगण्यैः मखैः यज्ञैः सुखेन अवलेशेन सुरालयं स्वर्गम् अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्ग-

जैसे भुवनरूपी ब्रह्मांड से ब्रह्मवादियों के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा
 त्र विनता के गर्भ से पक्षियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उसी प्रकार उस कुक्षेर से ब्राह्मणों के अधिपति
 अर्थपति’ उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चंदन की नयी नयी कोपलें निरन्तर ऊनी शोभा
 गती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तछीन नये नये आये हुए शिष्य, विस्तृत
 साथ संपूर्ण वाङ्मय का अध्यापन करनेवाले गुरु अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहने थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मद बहा देनेवाले पदार्थों के भक्षण द्वारा उत्पन्न मद जल से सुशोभित, सुतोमारी
 ावीरों से अधिष्ठित तथा यज्ञ स्तम्भ के समान सूडोंवाले असख्य वलिष्ठ युद्ध के हाथियों द्वारा मृदु र्तते
 क्रीमा राजा का भी देश सरलता से जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिए गए दान से
 शोभित, प्रज्वलित होमाग्नि से सम्पन्न तथा यज्ञस्तम्भों से प्रतिष्ठित असंख्य यज्ञों द्वारा स्वर्ग को भी अपने
 न कर लिया था ॥ १५ ॥

म निचभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप नखं स्फटिकोपलामनं क्रमेण कैलाममिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 नानामनोः यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुकेन्दुकलामलविपः ।
 श्रियन्मनः प्रादिच्छुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुशा इव ॥ १७ ॥
 दिशामनीतान् रुभङ्गतां गतस्त्रयीवधूर्कर्णतमालपल्लवः ।
 अवाप यस्याध्वरधूमसज्जयो मलीमंसः शुक्रतरं निज यशः ॥ १८ ॥

प्रार्थनाया विदिताने ह्यङ्गैरनायासेन तत्प्राप्तिसवश्यं भाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति-
 मन्त्रैरन्वयेन विजयिनं कथ्यचिद्वाजो व्यवहारममारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमयाऽनुप्रा-
 णितेति भावः ॥ १५ ॥

इति । म' अर्धपनिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः
 स्फटिकमणिभिः अमनं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः कैलासमिव क्षमाभृतां क्षान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उत्कृष्टात्मजानां
 मन्त्रैः निचभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'क्षितिज्ञान्योः क्षमा' 'आत्मज-
 मनयः मनु' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरजादश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते प्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. मनु २. हंस ३. मुचि ४. कवि ५. महीदत्तं ६. धर्म ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्ष्म १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपेभ्यः जादशरत्नानि च सोमाभृतरसशीकरच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान्' इति । एष्वष्टमश्रि-
 त्तमनुसिद्धिनिष्पत्तमवगम्यते ॥ १६ ॥

इति । सुदूरनिर्गता अविकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिक्येनानन्तरा प्राद्वहिर्भूताः कलङ्केन मृग-
 ताण्डुलेन मुक्ता वज्रिता या इन्दुकला चन्द्रपोदशांशः तद्वत् अमला स्वच्छा खिट् छविर्धेयां ते, पक्षान्तरेऽ-
 प्यत्रोत्र । तथा कृतं स्वप्रभायाश्चिप्पादितम् अन्तरं प्रवेशावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः यैस्ते
 'अन्तरमवकाशाधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्यं' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमतः चित्रभानोर्गुणाः
 दयादाधिपत्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितुस्तुत्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णोः नखाङ्कुशाः
 मृणिवह्निमृता 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः, नखराः पुनर्भवा इव द्विपतां शत्रूणां मनोऽपि पक्षे
 द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तःकरणं वक्षश्च प्राविच्छुः प्रवेशं विदधुः यद्गुणा वैरिणामपि
 चिन्तार्थकाः, तत्रभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावपूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

इति । दिशां पूर्वादीनां वधुस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमप्रिये भाले'
 इति हेमः, ये अलकाक्षुण्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषं गतः प्राप्तः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 र्यभः त्रय वधुः नृपातस्या. वर्णं श्रवणे तमालपल्लवः तापिच्छुमुकिसलयस्वरूपः, स्थलद्वयेऽपि प्राकृतिक-
 श्यामरूपप्रादित्याशयः 'तापिच्छुऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

यस्य मं उनेक शालाल, मदानुभाव तथा वज्रमालो मं पारगत करं पुत्र-रत्नो मं पर्वतो के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल रूपान् पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उत्कृष्ट चित्रभानु नाम के पुत्र
 उत्पन्न हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरी से दूर तक निर्मल कान्ति विस्तारते हुए शत्रु के हृदय को फाट कर उसमें
 प्रविष्ट हो जानेवाले मगवान नृसिंह के नखरूपी अङ्कुशों के समान उस महाबुद्धिमान के दूरतक विस्तृत, निष्कलंक
 तथा चन्द्रकलाओं जैसा उत्कृष्ट कान्तिवाले गुणों ने त्रिगोत्रियों के हृदयों को भी खोजकर उसमें अपना स्थान
 बना दिया था ॥ १७ ॥

उने कान्तिनिधियों के ललाट पर रची हुई सुँवराणी केशरचना तथा नखीला के कान में लगी हुई तमालपल्लवों
 की रंग-रूपमादयः मौजूबी होती हुई भी शोभा में अत्यन्त निखर उठती हैं, उनी प्रकार दिशाओं की खीरों पर
 इन्द्र-रूप भिन्नो हुई एवं आकाश में लगी हुई यश के धुओं की देवी मेढी रत्नाओं ने स्वभावतः काली होकर भी
 अपनी शोभा को अत्यन्त उत्कृष्ट बना दिया था ॥ १८ ॥

सरस्वतीपाणि-सरोजसम्पुट-प्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।
 यशोऽंशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो वाण इति व्यजागत् ॥ १६ ॥
 द्विजेन तेनाक्षतकरणकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
 अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

—००५००—

अध्वरधूमसञ्चयः यज्ञधूमराशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिकस्वच्छां सुकीर्तिं शुक्लतरम् अतिशयेनोज्ज्वलं चकार विदधे । इह प्रथमचरणेनाजलं यज्ञसमूहसम्पादनेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च नियतक्रतुविधानात् धर्माचारतत्परताया अपि धोतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिका सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूत्वारोप आर्थः, अध्वरधूमसञ्चये केशरचनाविशेषवारोपस्तु शाब्द इत्येकदेशवि-
 वर्तिरूपकम्, धूमसञ्चये तमालपल्लवत्वारोपः, त्रय्यां वधूत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा मलिनधूमसञ्चयेन शुक्लतरयशसो जननात् कारणगुणविपरीतकार्यगुणोत्पत्तेर्विपमालङ्कारश्च इति परस्परमेतेषामद्वाङ्मिभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविदः ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन सृष्टानि प्रमाजितानि होमश्रमस्य होमादिकर्मसम्बन्धिक्लेशस्य शीकराम्भांसि प्रस्वेदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तः अंशुभिः मयूखैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त विष्टपानि भृगुश्रुतीनि सप्त भुवनानि येन तन्मात् 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः, ततः चित्रभानोः सकाशात् 'वाण' इति वाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यनायत अभवत् । इह भारत्याः करकमलयुगलेन स्वेदजलविन्दूनां प्रोञ्जनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात् प्रथमातिशयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तभुवनानां शुभ्रीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात् द्वितीयातिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमपेक्षाभावेन संसृष्ट्यलङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन वाणेन, अक्षतम् अयिनष्टं कण्ठ-
 कौण्ठ्यं वचनव्यापारे गलस्य मान्द्यं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः शिशुत्वेन चित्तवैकल्यं तेन मलीमसा मलिना प्रशंसितुमयोग्या अत एव अन्धा सदसत्प्रतिपादनासमर्था तथा, तथा अलटघोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना मुग्धा मूढा तथा वैदुष्यचातुर्यासत्त्वेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः, धिया प्रज्ञया इयं मद्बुद्धिस्या कादम्बरीरूपा, गर्हितत्वे द्वयीं गृह्णन्त्यां वासवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिद्वयी अधमत्वे अद्वितीया (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया) इत्यनेन समासः, व्यङ्ग्यार्थस्तु—उत्तमत्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा प्रथिता; पूर्वमपरिणतबुद्ध्या विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापल्यजातदोषा धीधनैर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्कटाभ्यमनेकधा । अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्कटाऽप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्कदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा प्रथमचरणे छेकानुप्रासः, शेषे तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोर्मिथोऽनपेक्षय स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ २० ॥

—००५००—

निरन्तर यज्ञ में हवन करने के परिश्रम से आधी हुई, जिसके पत्नीने की बूटों की भगवती सरस्वती स्वयं अपने संपुटित करलमलों से पोछा करती थीं तथा जिसकी कीर्ति ने सातों लोकों को अपनी निर्मलता से अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था उन चित्रभानु से वाण नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १९ ॥

जिसके कंठ की तुतलाहट अभी तक नहीं मिट पायी है अर्थात् जिसका कंठस्वर अभी भी बर्णों के रसद उच्चारण में मँज नहीं पाया है, जिसका हृदय अज्ञानरूपी अन्धकार से अभी तक ढका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि अभी भी विद्वानों की वचनवक्रता सीख न पाने के कारण अत्यन्त मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का धुन्ने तक विकास नहीं हो पाया है उसी वाण ने अपने से पूर्व रची गयी दो कथाओं (इत्येकधा तत्र वासवदत्ता) के अतिरिक्त अथवा तुच्छता में अद्वितीय या उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस कथा की रचना की है ॥ २० ॥

—००५००—

कथा-मुखम्

शुद्धकवर्णनम्

आशीरुद्रोप-नरपति-शिरः-समभ्यर्चित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधि-माला-
मेव्यनाया शुभो भर्ता, प्रतापानुरागावन्त-ममन्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः,
चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाङ्घनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रति-

अथ सम्प्रति कथां प्रस्तौति—आनीदिति । आसीदिति भूतत्रियापदस्य 'राजा शुद्धको नाम'
एति दूरग्येन कर्त्तृपदेन मग्यन्धः । राजानं विशिनष्टि-अशोःति । अशोपैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः
(गर्तुभिः) शिराभिरुत्तमाङ्गैः (करणैः) समभ्यर्चितं सादरं शृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः ।
समन्तजनाज्ञापको नत्वाज्ञाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजाङ्घ्रिो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव ।
इन्द्रो हि पाकनामानन्दस्य हतवानिति पुराणी वाचां । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'विडौजाः पाक-
शासनः' इत्यमरः । इह शासनपदावृत्त्या यमकालङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोः
शब्दार्थालङ्कारयोरैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कारः । अत्र हि शासनपदावृत्त्या लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः,
शक्यार्थभिन्नत्वे केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।

वर्त-नि । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्दिषु घिद्यमानास्त उदधयश्च ममुद्राश्च चतुरुदधयस्तेषां माला
श्रेणिः सैव सैगला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः, भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशुद्धकयोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

प्रतापति । प्रतापः कोदादण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताम्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कृत्वां सामन्त-
चक्रं न्याधीननृपतिममृहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमग्निप्रतापादातपादवनतं जायते । तथा
च न केवलं तत्प्रभाववशाद्दशीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्तानि । चक्रवर्ता सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतल्लौहित्यादिभिः उपेतो
युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकरहस्ये—

'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुलिकः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥'

पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलगतं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शुद्धक नाम का एक राजा था । वह मानों दमरा इन्द्र था । सभी राजा श्रद्धा से मिर झुका कर उसका
आदेशा ग्रहण करने थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलडी कर्षणी पहिने हुई पृथ्वीरूपी नायिका
का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण
उसके अधीन थे । वह चक्रवर्ती सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान विष्णु के शार्थों में चक्र और शंख
हैं, उसने करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कथालक्ष्णां सादित्यदपणे—

'कथाया सरमं वन्तु गधैरेव विनिर्मितम् । कनिदय भवेदार्या कचिद्वन्त्रापववकके ।

आदौ पपैर्नमस्कारः सलदेवृत्तकीर्तनम् ॥'

इह चतुर्दिशान्येव गुल्फादांति गमानि सन्ति, किन्त्वितोव लिकाप्रायमेव बहुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तान् गोविन्दं नय मुक्तं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कल्किप्रायं चूर्णकं च चतुर्थकम् ॥

अथं मनानरदितं वृत्तभागवतं परम् । अन्यदीर्घममामाह्यं तुयंश्चारसमासकम् ॥'

पतेन—'गद्यपद्ययी चम्बूदिधा रेषवतां च वा । राजवर्णनमादौ स्यात्परीवर्णनं ततः ।

तथा चासुकामन्यरिभय तु तनूपु कुञ्चिद ॥'

तथा—'शुद्धमन्द-गो देवनायननेपु न नृपु' इति नलचन्वाम्, तथात्रैवात्रे चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो न मनुष्येषु'
इत्यादि चम्बूद्वय-मयुनानेनां वदन्तः परास्ता ।

हृतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सकलोपजीव्यमान-

पाणिपद्मतले उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलान्छनं शङ्खचक्राकाररेखोपरेखास्वरूपं चिह्नं पचे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः ।

इहोपमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्यासकृदुक्त्वाद् धृत्व-नुप्रासश्चेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्दर्पः येन स तथोक्तः एकत्र भाललोचनाग्निना नामशेषकरणात्, अपरत्रात्यन्तलावण्यवत्त्वादित्याशयः । उभयोः पूर्णसाम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभावोत्साहमन्त्रजनितं सामर्थ्यम् आयुधविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

कमलेति । कमलं भगवतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्गमस्थानं यस्य स कमलयोनिविधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणैरतिलोहिताना पदि-

विशेषाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, 'राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर-तिलोहिताः' इति चामरः । राजपत्ने-विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽहङ्कारो यस्य तद्विमानं तथाभूतं कृतं राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पचे राजहंसपदे राजानो हंसा इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासः । 'स्युत्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यम-

रात्सत्यात्युच्चराजवाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साम्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसू-तिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्दशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगदलङ्क-

तमिति शोभाजनकत्वमित्याशयः । राजपत्नेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीश्छाया च शोभा-याम्' इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुद्भवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गङ्गति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह इव भगीरथस्य तन्नामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पत्न्याः स्वपितृणामुद्धाराय रथचक्रकृतमार्गः सदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लग्नः । उभयोः साम्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

पुरा किल सगरो नाम राजाश्वमेधेन यष्टुमश्वं सुमोच तच्च सुरराजोऽपहत्य पाताले कपिलाश्रमे ववन्ध । ततश्च तमन्विष्यन्तः सगरसुताश्रुतुर्दिवन्नवलोक्य नखेन भुवो मृद उल्लख्य पाताल प्रविश्य तस्मिन् भस्मितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽभिरासास्ते भस्मीभूता अभूवन् । तत्प्रपौत्रो भगीरथो हि तानुद्दिधीर्षुः गङ्गामानेतुं तपस्तप्तवान् । तेन तुष्टा हि सा हिमालयान्निर्गत्य भूमण्डले तद्व्यचक्रनिर्मित-

मार्गं च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तांस्तारयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौराणिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उदयगिरिसन्ध्यः सम्पत्तेरुद्देशश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थादेवलोकैश्च उपजीव्यमाना सेव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावः, पादयोश्छाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । ब्रह्मा ने भोले भाले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने दटे दटे राजा का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदयरूपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी पैदा हुई थी, उससे राज्यलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की टांगों का अनुगामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों की परिपाटी का अनुगामी था । सूर्य के समान उसकी भी श्रीसम्पत्ति दिनोंदिन नये नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोक हमारे पवन के हंसों

१. ...उपजीव्यमानोदयः । २. सकलभुवनो, सकलभुवनतलो... । 'बृहस्पतिरिव सकलव्यासार्थवत्स्वः' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

पादत्रयायः, दिग्गज इयानवरतप्रवृत्तदानार्द्राकृतकरः, कर्त्ता महाश्वर्याणाम्, आहर्त्ता कनूनाम्, आश्रयः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृततराणाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त्तयिता गोष्ठीचन्वणानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धीरेयः साहसिकानाम्, अग्रणी-

‘एकविंशत्यमी स्वर्गा निमित्ता नेहमूर्धनि’

इति मान्यपुराणात् नेहमधिकद्विगिरीणां द्यायासु सुराः सञ्चरन्तीति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमालङ्कारः ।
 इति ॥ इति । दिग्गज ऐरावतप्रभृतिर्को दिङ्नाग इव ‘ऐरावतः पुण्डरीको घामनः कुसुदोऽञ्जनः । पुण्यदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीक्ष्य दिग्गजाः ॥’ इत्यमरः ।

अनवरतं गननं प्रवृत्तं ज्ञानं यद्दानं नदजलं जलसहितं धनादिदानञ्च तेनार्द्राकृतः क्लिञ्जीकृतः करः शुण्ठो ह्यनध यस्य सः । ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’, ‘आद्रं सार्द्रं क्लिञ्जं तिमितं स्तितमितं समुत्तमुत्तं च’ इति चामरः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

वर्तेति । महाश्वर्याणाम् अतिप्रबलरिपुपराजयायद्भुतावहानन्यकृतकार्याणां कर्त्ता निष्पादकः । कनूनां यज्ञानाम् आहर्त्ता अनुष्ठाता । सर्वशास्त्राणां सकलवाद्ययवेदादीनाम् आदर्शो दर्पणः, ‘दर्पणे सुपुरादर्शो’ इत्यमरः, यथा हि दर्पणे संक्रान्ताः पदार्थाः न्यमवलोकयन्ते तथा तस्मिन्नापि राजनि सर्वेषां सञ्चाराणां द्याया निरन्तराभ्यासवशाजनेः समवलोकयन्ते स्मेत्याशयः । कलानां नृत्यगीतादिचतुष्पष्टिकलाप्रधानाम् उत्पत्तिः शिक्षाप्रदानाजन्मस्थानम् कलापदेन द्विसप्ततीनां ग्रहणमिति व्याख्यानं हेयमेव । गुणानां दयादादिगुण्यगाम्भीर्यादीनां कुलभवनं वंशपरम्परागताश्रयस्थानम्, तस्मिन्नेव तेषां स्थिरभावेन विद्यमानत्वाद्विद्यमिप्रायः । काव्यानां हृदयश्रव्यादीनां ये अमृततरसाः सुधातुल्यशृङ्गारादि-रमान्तेषाम् आगम उद्भवस्थानम्, कविराजत्वेनोत्कृष्टकाव्यसम्पादनादित्याशयः । इह एकस्य महीपते-र्विषयभेदेन बहुविधोच्छेदाहुल्लेखालङ्कारः ।

उदयेति । मित्राणि सत्प्रापस्तेषां मण्डलं समूहस्तस्य उदयशैलोऽभ्युन्नतेः स्थानम् । अन्यत्र मित्र-मण्डलस्य सूर्यविश्वस्य उदयशैलः पूर्वाद्रिः । दिवाकरो यथा पूर्वाद्रौ उदयं प्राप्नोति तथा मित्रगणस्तदा-श्रितोऽभ्युन्नतिं प्रापेति भावः । इह श्लेषालङ्कारः ।

उत्पा-ति । अहितजनस्य वैरिजनस्य उत्पातकेतुः विनाशनयञ्जको धूमकेतुः । तत्प्राकट्य एव तेषां पयारम्भादिन्याशयः । इह नृपतौ केवलोत्पातकेतुस्वारोपात् केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः ।

प्रवर्त्तयितेति । गोष्ठीचन्वणानां मधुरकवापरिपत्स्यापनानां प्रवर्त्तयिता प्रवर्त्तकः । प्रतिस्थानं मधुर-कवापरिपत्स्यापक इत्यर्थः । रसिकानां विदग्धजनानां रसज्ञातृणामित्यर्थः, आश्रयः अवलम्बनस्थानम् । प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकृतिः प्रदास्तधनुर्धरश्रेष्ठ इत्यर्थः । ‘प्रत्या-देशो निराकृतिः’ इत्यमरः ।

धीरेय इति । साहसिकानां संग्रामादौ हठविधायिनां मध्ये धीरेयो धुरन्धरो मुख्य इति यावत् । ‘धुरो गृहकौ’ इति टकि धीरेय इति रूपम् ।

अञ्जति । विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीरग्रगण्यः । वैनतेयो गरुड इव विनतेभ्यः कृतप्रणा-नेभ्य आनन्दस्य हर्षस्य जनन-सम्पादकः । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः आनन्दजननः हर्षकारकः । वैन्यो-दी द्याया का सेवन करता था, मृत्युलोक उसके चरणों की छाया में जीवित रहता ... दिग्गजों के सूँठ निरन्तर बहने वाले नद-जल से मींगे रहते हैं, उसके हाथ निरन्तर दिए जाने वाले दान के जल से मींगे रहते थे । वह अत्यन्तपूर्ण कार्यों में लगा रहता तथा निरन्तर यशों का अनुष्ठान किया करता था । शीशे के समान उसके निर्मल हृदय में सभी शाल्मल झण्ड उठे थे वह ललित कलाओं का उद्गम और काव्य के अमृत-तुल्य रसों का संगम था । उदयाचल सूर्यमण्डल के उदय का स्थान है, वह अपने मित्रमंडल को उन्नति का स्थान था । धूमकेतु संसार के विनाश का सूचक है, वह शत्रुओं के विनाश का चिह्न था । वह निरन्तर विद्वत्परिपदे-द्वेषः करता था । वह काव्यरसिकों का एक मात्र आश्रयस्थान था, धनुर्धारियों के मानसंग की मूर्ति था,

१. मुरगीतादिचतुष्पष्टिकलानां नामानि = नतमम्पादिनादिगदर्वणा ‘लक्ष्मी’ टीकायाः प्रथममंस्करणस्य प्रथमरविच्छेदेऽग्रगण्यत्वानि, मित्रगणवाश नैदीचन्वणानि ।

विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकल-भुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकालप्रमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विर्मले कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः ।

वेनराजात्मजः पृथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककार्मुकैः अगणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पक्षे-चापो धनु-स्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समग्ररिपवः कुलाचलाः महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—‘महेन्द्रो मलयः सटाः शुक्तिमा-नृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वताः ॥’ उभयोः साम्यात्पूर्णांपमालङ्कारः । पुरा किल पृथुः पर्वताकीर्णां वासानर्हां पृथ्वीं समवलोक्य तरसमतलीकरणप्रवृत्तो धनुःकोट्या पर्वतानुत्सारयामा-सेति पौराणिकी वार्त्तानुसन्धेया ।

नाम्नैवेति । यः शूद्रकः नाम्नैव निजनामश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि भरातीनां शत्रूणां हृदयानि वचांसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो नरसिंह-स्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घन्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण, पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः ‘विष्टपं भुवनत्रयम्’ इत्यमरः । विक्रमः पादन्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिन्नं कृतं भुवनत्रयं विष्टपं येन तं तथोक्तं वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महापतिरयं निजनामश्रावणमात्रेणैव शत्रूणां वधो भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवचोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धृतवान्, तथा महीपतिना चानेनानाया-सेनैकेनैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः केवलानि त्रीण्येव भुवनान्याक्रान्तानीति योऽयं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य एवेति ।

विष्णुना बलिं विजेत् वामनरूपमङ्गीकृत्य कृष्णना तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादित इति पौराणिकी वार्त्ता । इहोपमानाद्वासुदेवादुपमेयस्य महीपतेराधिक्यवर्णनाद्द्वयतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोत्प्रेषा चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्न्य आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं व्यतीतं यत् कुनृपतिसहस्रं कदर्यनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं पापञ्च तं तथोक्तम्, क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमाज्यन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधारा-जले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यश्रीः उवास वसतिं चक्रे, अन्योऽपि लोकः पद्मादि-लक्ष्मं शरीरं जलेन क्षालयति । खड्गवलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति क्रियोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘कृपाणधाराजल, इत्यत्र निरङ्गं रूपकञ्चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पराक्रमियो का प्रधान था और चतुर पडितों का अगुआ था । गरुड ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा पृथु ने अपने धनुष की कोरों से पर्वनों को पटाकर पृथ्वी को समतल किया था, उसने अपने अगणित धनुर्धारी सैनिकों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कण्टक बना दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं को हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम से सारी पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-वध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर रचनेवाले, तथा तीन पगों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का षट् उद्धाने वाले भगवान वासुदेव की हँसी सी उड़ाया करता था ।

युगों से दुष्ट राजाओं के सहवास में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलक लग चुके थे उन्हें ही मानो धोती हुई वह उसके कृपाण की जल-धारा में बहुत दिनों तक निवास करती रही ।

१. वैण्यः, पृथु । २. समुत्सारिताराति*** । ३. नारसिंह*** । ४. आयासितम् अयाःस्वनानम् ।

५. हसति स्मेव । ६. ‘विमले’ इति पाठः कचिन विघते । ७. लक्ष्मीः ।

गङ्गा मनसि धर्मोण, क्रोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि
 शिना, शक्तिं सन्वत्या, मुखे शशिना, वले मरुता, प्रजायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-
 जेन, तेजसि सर्वात्र च यमता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो
 नानयणम् ।

यस्य च सद्रूप-करि-दुग्ध-पीठपाटनमाचरतां ताम्र-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-सुष्टि-
 निर्मातृ-निष्ठ-धाराजलविन्दु-दन्तुरेण कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाट-घटित-

ति । चक्रोऽत्र विद्येत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियाया-
 मन्वेति । अत्रान्तर्धानं महत्स्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादनानि करणवृत्तीयान्तपदानि
 अन्तर्धानं च वसतेत्यस्य विशेष्याणि सन्तानि विभावनीयम् वसतापदस्य च यथालिङ्गं सर्वत्र
 मन्तः विद्येतः । तथा च मनसि हृदये धर्मोण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदेवं धर्मचिन्तनादिति
 भावः । शोपे क्रोपे यमेन धर्मराजेन, अपराधिनां तच्छणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे धनदेन
 दुरेण, परिचर्यादिना प्रसन्नो गति मनोरथाधिकर्ममर्षणादित्यभिप्रायः । प्रतापे क्रोशदण्डने तेजसि वह्निना
 शिना, सशक्तवेरितापदादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वाविति भावः ।
 दृशि शोचने शिवा हृदया, मानुरागदृष्टिमात्रेणैव तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाण्या
 'शार्दा तु भारती भाषा गीर्वाण्यो मरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्यद्यनेकप्रयत्ननिर्माणादित्याशयः ।
 मुखे धर्मो शशिना चन्द्रेण नदनुकारित्वा सद्रूपजनानन्दकृत्राचेति भावः । 'आननं लपनं सुखम्, इत्य-
 मरः । कपे शक्ती मन्ता वायुना, जतिबलशालित्वादिति भावः । प्रजायां गतां सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनु-
 गम्युर्गजात्वादिप्रथिमिप्रायः । 'धो. प्रजा शंसुषी मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे
 मनुष्येण मनसि जेन धनदेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण, विपक्षिणां
 दुरिणां चन्द्रादिति भावः । 'तपनः सविता रयिः' इत्यमरः । सर्वे च देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेव-
 मयस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्रानुर्यादिकारप्राधान्यादियु' इत्यनेनादिपदास्वरूपार्थेऽपि मयट् प्रत्ययो ज्ञेयः ।
 शूद्राणां प्रजाशिता विश्वरूपा 'पदयामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्यनुनोक्ता आकृतिः स्वरूपे येन स तस्य
 तथोक्तस्य 'भगवतः १५ स्कन्धे-'सरित्स्ममुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेदनन्यः' इति । भग
 देव्यादिकस्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः शृणां ममूहो नारं तस्य जीवसमुदायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति
 नागानयो महाविश्वरूपस्य, 'कृत्रः प्रतिपत्ते' इत्यनेन कर्मणि पठ्ये । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 अप्राप्तौ तत् । इहोपम्यवाचकपदानावाद्यथोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चोनि चार्थः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन
 कृपाणि मनोज्ञानि यानि करिणां हन्तिनां कुम्भर्पाटानि निदःपिण्डफलानि तेषां पाटनं विदारणम् आच-
 रता तुरंगा, अग एव लग्नानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि
 यन्मिन्मेन तथोक्तेन, हटमुष्टिना चक्रिपीठनं धारणं तेन निष्ठयता एव निर्गता इव धारा निक्षिप्तभागा एव
 जलनिष्ठः जलरूपकः, नाभिदन्तुरेण विपमेण उच्चावचन कृपाणेन खड्गेन, आकृष्यमाणेव समन्ताद्

यस्य मनसि धर्मोण, क्रोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि शिना, शक्तिं सन्वत्या, मुखे शशिना, वले मरुता, प्रजायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-
 जेन, तेजसि सर्वात्र च यमता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नानयणम् ।

यस्य च सद्रूप-करि-दुग्ध-पीठपाटनमाचरतां ताम्र-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-सुष्टि-
 निर्मातृ-निष्ठ-धाराजलविन्दु-दन्तुरेण कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाट-घटित-

१. 'प्रानुर्यादिकारप्राधान्यादियु' इत्यनेनादिपदास्वरूपार्थेऽपि मयट् प्रत्ययो ज्ञेयः ।
 २. हट । ३. 'निपीठनाद्य निष्ठयन्तलः' । ४. 'जलदन्तुरेण'
 ५. 'विपमेण' ।

कवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्तिनी करि-करट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनाः अभिसारिजेद समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीम् दिधक्षुरिव प्रतापानलो विद्योगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-
णामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जञ्चाल ।

यस्मिश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्म्मसु वर्णसदृशाः स्नेपु

गृह्यमाणेव, यद्यपि दृढमुष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंस्त्वानिपेध प्राप्नोति तथापि कान्तं मात्रविवक्षया सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा नुभटानां प्रदान्तसंनिधानान्द उगति वक्ष्येव कपाटानि तेभ्यो विधष्टितानि विद्योजितानि यानि कवचमहस्ताणि लौहवर्णसुदानान्नाम्नेव नैत्यनुत्पत्त्यात् अन्धकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुनाशनी, करिनी हस्तिनां करटानि कपोलस्थलानि तेभ्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तन्व आगाने धातुमन्त-
तस्तेन दुर्दिनं मेघजनितं तमः यासु तथोक्तासु, गाढतमोऽभिव्यक्तनार्यतदभिहितम् 'नेवच्छेदेऽपि दुर्दि-
नम्' इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तमन्त्रेणा यग्निनेव इन्द्र-
शुद्धकस्य समीपम् अन्तिकम् असकृत् संग्रामस्थानेकत्वात् सुदुर्लभं आजगाम आगतवती उग्रवर्तिनी
जातेत्यर्थः । अभिसारिकालक्षणं यथा दर्शये—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारत्येषा धीरैरत्नाऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोत्प्रेक्षणत्वात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, उरःकपाटेत्यत्र कवचसंग्रहे यत्र च
लपकद्वयम्, अभिसारिकैवेत्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यस्येति । अत्रापि चः किञ्चार्थे । किञ्च यस्य महीपतेः (शुद्धकस्य) प्रतापः दोषदण्डनं नेज्जगद्वेव
अनलो वह्निः, विद्योगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणात्तत्रा ननुत्ताना
किं वक्ष्यमित्याशयः । रिपुसुन्दरीणां वैरिजनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पादितः दाहो दग्धिर्यत्र च
तथोक्तः, हृदयस्थितानपि ताभिर्निरन्तरध्यानेन अन्तर्वर्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिधक्षुरिव प्रतापानलो वि-
निशं रात्रिन् दिवं जञ्चाल प्रदीप्तो बभूव । विद्योगिनीनामपीत्यनेन दाहायोग्यत्वं व्यञ्जितम् । एतेन च प्र-
तापो हृदयवर्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तद्यथापातिशयवर्णनेन महीपतेरनिग्रहवर्णनम्, तथा
च राजाऽयं महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिधक्षुरिति दहतेः सञ्जन्तात् 'मनादानमि' उ' इति ड ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिधक्षुरिव' इत्यनेन क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियो-
त्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति-यस्मिन् इति । यस्मिन् महीपतौ (शुद्धके) जितजगति जिजितसंग्रहे
महीं भुवं पालयति रक्षणं विदधति शासति सतीत्यर्थः, एते विपराएनेषु स्थलेषु विजानाना आगत नुभट-
नामित्यप्रिमेण सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति-विद्वेत्यादि । चित्रकर्म्मसु आले-दमित्येषु उगानां मी-
पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, ननु जनतासु शत्रुलोमवितोमेन वा द्वाह्यादिभिर' इति रादीनां दृष्ट-
परीत्येन दोषत्तिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावाद्धिति भावः । रतेषु मंथनेषु देशप्रहा, सुगन्धामिध्याना
कचाकर्षणानि, ननु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काव्येषु कविर्म्मसु दृश्यन्धाः समासादियथादिना पादानां प्रका-

कपोलों से मद्र बरसाने वाली सुन्दरी वर्षा की घनघोर रात में बोझों के दहनकी वदाद में लगे हुए
कवचों के घने अंधकार से होता हुई अभिसारिका नायिका के स्वान राजाओं की रात-दहन का प्रकाश
पास आती थी ।

उसके प्रताप की अक्षि पति-विद्योगिनी (विधवा) शत्रु-स्त्रियों के रदपों में नि - इन्ते पोरों की
मानो जलाने की अभिलाषा से ही उनके हृदय के दोन अन्तर्जाहा (न नमिक सम्पाद) का प्रकाश
धधकती रहती है ।

सम्पूर्ण जगत् को जीतकर पृथ्वी का पालन करनेवाले शुद्धक के दाहकाल में विद्वि-दों के म-
से सन्तान उत्पन्न करने की परिपाटी प्रजावर्ग से उठकर विभिन्न रतों के निष्ठा से एते रा-द-के म-के म-के म-

१. करतट । २. सङ्कदगात् । ३. धक्षुरिव । ४. दाहो । ५. पात-दि ।

केशप्रहाः, कान्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्ड
ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवा
जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सार्यक्षेपु शू
गृहाः न प्रजानामासन् ।

दसधिवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपबृंहितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्त
चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदशायां विप्रलम्
दृष्टवस्तुनां झटिति तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतप
कनकदण्डाः, सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपद्धत्यां तेषां विद्यमान
त्वेनापराधाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण चाञ्चल्यानि, न तु जनस्वान्तेषु भीति
सत्त्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेफसोः । खट्वाङ्गेषु च' इति विश्वः । गी
तानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि न्यवहाराः, न
जनेषु रागा मात्सर्यादयस्तेषां विलसितानि द्वेषाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पन्नत्वादि
तात्पर्यम् । 'रागाः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गनेषु मदो
तस्य विकाराः तेजोजनितविकृतयः, न तु लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विचेष्टित
सर्वस्मिन्समये आक्षेपदेशामृतपानसक्तमनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुःषु गुण
मौर्वीरूपस्य रज्जोः छेदः कर्त्तनम्, न तु जनेषु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुण
सर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवामन्त्रीवेति विग्रहे 'अचणोऽदर्शनात्' ५।१।७६ इति पा० सूत्रेणाच् । ग
जालानि किरणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एनमनेन वेति विग्रहे 'अक्षु व्याप्तौ' इत्यस्माद्धातोः अकर्त्त
घञि सति गवाच्च इति 'वातायनं गवाच्चः' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय बुद्धबुद्धपथाः, न
जनेषु जालमार्गाः छत्रकल्पनामार्गाः समेषामेव सत्प्रकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् अ
कवचो लोहनिर्मितवर्मम् एतेषां द्वन्द्वः एषु कलङ्काश्चिह्नानि, तत्र चन्द्रे कलङ्को मृगालान्धनरूपः स्वा
विकः, कृपाणकवचयोस्तु 'अधिकदिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे मालिन्यरूपी कलङ्को, न तु जनाचर
कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुराचरणादिदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशय
रतिकलहेषु कामविषयकविवादेषु दूतसम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽवि
मानत्वादिति भावः । सारयः क्रीडन्यः अक्षा विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः शून्यगृहाः गुटिका
हितस्थानानि, न तु ग्रामेषु लोकशून्यसदनानि केनापि प्रकारेण राजादेयकरजनितवाधायभावादित्या
प्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्यगृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषानुप्राणितार्थपरिसंख्यालङ्कार
मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही में चलनी थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटी पकड़ने के रूप में केवल रतिमि
में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति बन्धों (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल का
में ही बरनी जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र चिन्तन में
थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्थदण्ड की व्यव
सोने की ढाँडियों के रूप में केवल राज-छत्रों में पायी जाती थी, भय से काँपने की स्थिति वायु से हिलने
रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि पट्टारंगों की हलचल, रागरागिनियों की क्रीडाओं
रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, उ
से हीनता रोदे के उतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, धोखा-धर्दा की कारीगरी जाली
कटाहों के रूप में केवल झरोखों में की जाती थी, कलंक की कालिमा काले काले धब्बों के रूप में केवल चन्द्र
तलवार और क्यचों में लगी हुई थी, दूत-सम्बन्ध की स्थापना मानमोचन के लिये दूतों के आवागमन के
में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना सुहरों से सूने कोठों के रूप में केवल चौ
में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेर्षु भङ्गः, नूपुरेषु सुखरता, विवाहेषु करपीडनम्, अनवरतमखाग्रिधूमेनाश्रुपातः, तुरगेर्षु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रमदभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोष्मिमालया जलावगाहनावर्ण-रित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोनाहम-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शूद्रकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु तदनुवर्गात् तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अभृदित्यग्रिमक्रियया नन्दनं नन्द-न्धोऽवसेयः । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः भवार्थं ठक् प्रत्ययः, तासाम् अन्तःपुरवासिनीनां कामिनोर्णां अङ्गेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकाशूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः, भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः परा-जयः अतिप्रबलसैन्ययुक्तत्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु सुखरता शब्दाद्यमानता, न तु तौलेषु सुख-रता वाचालता, समेपासमेव प्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न तौलेषु करो राजदेयद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाय वाधनं जनानां समृद्धिशालित्वेन यथोचितमस्य पुर तन्मर-प्यणात् नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलनं कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मखाग्रिधूमेन नूपुरिधू-मेन अश्रुपातो नेत्रजलनिस्ररणं न तु शोकादिना, असमयप्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु घोटकेषु कशाभिघातः चर्मदण्डप्रहारः, न तु दस्युप्रभृतिषु तेषामसङ्गात् । मकरध्वजे कामदेवे चापर-धनुषो ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय दृक्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सद्गामाद्यभावादिप्रतिपन्नः, इहापि पूर्ववदेव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र अमरप्रभे मकरध्व-रूपातिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शूद्रकस्य) विदिशा अभिधानं नाम यन्नाः सा विदिशाभि-धाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलं त्यादिना । तत्र प्रथमान्तं रिशिनाना, कुलीयान्तञ्च वेत्रवत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकालात् कलियुगस्थापनाद् यज्ञार्थं भीतिस्तम्भात् पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतम् अवयवसङ्कोचेन सङ्घचितमिव कृतयुगं सत्ययुगं तदनुभूतं शीलं ताभाषो यस्या-सा तादृशी, अनेनातिशयपुण्यस्थानमेतदिति व्यञ्जयति । त्रयाणां भुवनाणां जगतां समाहारश्चिह्नरूपम् 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसन्नभूमिरिव उत्पत्तित्वलमिव विस्तीर्णा विपुला । मज्जन्त्यः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन् नानां कुचतटाणि वक्षोजस्थलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवक्षोजाघातेन जर्जरिताः स्त्रीणीकृता उर्मोणा सरदानां माला-पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्तया । 'भङ्गस्तरङ्ग उर्मिर्वा' इत्यमरः, 'माला तु पदौ पुष्पादिदामानि' इति हैमः । एतेन कुचानामतिकर्कशत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयायलोठनाय अवनतिना रक्ष्य-प्रदे-शिता जयकुञ्जराः विपत्तिदलनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यमिन्दुः सत्य-

उसके शासनकाल में लोगों में यदि मय था तो केवल परलोक से, दुखिता थी तो केवल नूपुरों में, सुन्दरियों की घुँघराली लड़ों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करगण (पाणिग्रहण करना) का पीड़ा विवाहों में, औंसुओं का गिरना था तो केवल यस के धुओं से, कोहों की चोट थी तो केवल घोटके पर कशाभिघात का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था (अर्थात् युद्ध का अभाव था; मकर ध्वनि थी) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त मानसिक रूप से मर्दानिक प्रतीत होते थे । वह वेत्रवती (वेतवा) नाम की नदी से घिरी हुई थी; जिसकी लहरें खान समस्त नदी का सुन्दरियों के कठोर कुचों के दट से टकरा कर छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, जिसका जल स्नान के लिए काम देता था । हुए जयकुञ्जरों के मस्तकों में लगे सिंदूर के धूल जाने से सन्ध्या के सनान होरित हो जाता था । किनारे मतवाले हंसों के कलरव से गूजते रहते थे ।

१. अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतप्रभृत् । ४. तुरगेषु । ५. घोटके । ६. अनुसारिणी । ७. आयात आगत ।

मुखरितं—कूलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्याञ्च विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्त-
रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः, वलयमिव लीलया भुजेन भुव-
नभारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-
निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरनेकमूर्द्धा-
भिपिक्त-पार्थिवकुलोद्गतरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः, 'सिन्दूरं तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकै' इति सेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तया तथोक्तया । उन्मदानाम् उत्कटमदानां कलहंसानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्वक्तरवः तेन मुखरितं शब्दायमानीकृतं कूलं तटं यस्यास्तया तथोक्तया । वेत्रवत्या तन्नामिकया नद्या परिगता परिवेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुञ्जीभूतत्वोत्प्रेक्षालङ्कारः आर्थी उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशेषणे द्वयोत्प्रेक्षालङ्कारः, कुचतटास्फालनेन ऊर्मिमालाया जर्जरितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानेतिव्यङ्ग्योपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संस्पृष्टरलङ्कारः ।

स तस्यामिति । स राजा (शूद्रकः) तस्यां विदिशानगर्याम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आद्ये वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् आनन्दो यथा स्यात्तथा उवास वसतिं चक्रे इति सम्बन्धः । वयसः केचित् कुमारादिभेदेन ध्यवस्थां मन्यन्ते तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति दर्शनात् । केचिच्च चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सच्चिवानां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि । तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतः सुनिश्चितः । तत्र कारणमाह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवनानि येन तरय भावस्तया तथोक्तया । एकस्माद् द्वीपाद्भिन्ना ये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समायातानाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौलयो मुकुटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः श्रेणयो वा ताभिर्लालितं सादरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारवीवधम् उद्वहन् धारयन् । प्रज्ञया धिया 'धीः प्रज्ञा शैमुपी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं बृहस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः वंशपरम्परया अमात्यपदारूढैर्न स्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीतिशास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छीकृतानि मनांसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभशून्यैः, अन्यथा प्रच्छन्नरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिमपि विद्ध्युरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः, प्रबुद्धैः जागरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेके बहवो ये मूर्धाभिपिक्ताः ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासु सशुभ्रपत्न्या मूर्धाभिपिक्तास्तेपाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वंशास्तेभ्यः उद्भूता उत्पन्नास्तेस्तथोक्तैः, अखिलानां समग्राणां कलानां नृत्यगीतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोचनेन विमर्शेन कठोराः शास्त्रे परिपक्वा मतयो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' इत्यमरः,

वह अपनी युवावस्था में बहुत दिनों तक सुख के साथ उस नगरी में निवास करता रहा । उसने संपूर्ण पृथ्वी को जीत लिया था । इसलिए वह राज्य-भार की चिन्ता से मुक्त होकर निश्चित हो गया था । अनेक द्वीपों से आये हुए राजा अपनी मुकुट-मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक मंत्रियों से घिरा रहता था जो अपनी प्रतिभा से बृहस्पति की भी खिली सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर आसीन और निरन्तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक राजपुत्रों के साथ आमोद-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे, विभिन्न श्रेष्ठ राजाओं के वंशों में उत्पन्न थे, अनेक कलाओं को मनन से परिपक्वबुद्धि तथा अत्यन्त प्रखर थे ।

१. मुखरीकृत । २. वेत्रवत्या सत्या, वेत्रवत्या सरिता । ३. तस्यामवजिताशेष ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाव्यायिकाने-
ख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसङ्घट्टदक्षिण-नमद-रिपु-
गज-घटा-पीठबन्धैः केशरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
विम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीपुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्नेहमात्तयतः
प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्यापि^१ रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितरथापि सुरतसुन्दर-
स्योपरि द्वेष इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण साहाय्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनापि येषान्नेमनसोर्न,
अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मघचोविलासस्तत्र कुतः अभिः
'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इङ्गितं चैष्टितम् आकारो भ्रूनेत्रादिसङ्घोचादिरूपो रचनाप्रियेण न विद-
न्तीति तैः तथोक्तैः, काव्यं रसात्मकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं चा, नाटकं रूपकप्रियेणः अत्रस्थानुक्तनिरिति
यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो चासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रनिर्मा-
णानि, व्याख्यानानि अर्थपञ्चवितकरणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणः निष्णातः
'निष्णातो निपुणो दक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवरा पुष्टाश्च स्कन्धोत्तदाहो येषाम्ने-
स्तथोक्तैः, असकृन्मुहुर्मुहुः अवदलिता विमर्दिताः समटा मद्युक्ता या रिपुगजघटाः शत्रु रस्मिन्मूला ना
एव पीठबन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केशरिणां सिंहानां किशोरकैः निपुभिरिव प्रियेण
पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैस्तथोक्तैरपि । विनयेन सारल्येन व्यवहारो वृत्तिरसि येषां
तैस्तथोक्तैः, एतेन सामर्थ्ये सत्यपि विनयात्तिज्ञयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बैरिव अनेनाय-
न्तसुख्यत्वं दर्शितम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'बलयमिव' इत्यनोपमाङ्कार-
स च वाच्य एव 'अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिः' इत्यत्र त्वार्थोपमालङ्कार आदिष्यते^२, 'रिपुगजघटा-
पीठबन्धैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः, 'केशरिकिशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिविम्बैः' इत्यत्र च वाच्योपमालङ्कार-
इत्येतेषां मिथोऽपेक्षाभावेन संसृष्टिरलङ्कारः । —

तस्य चेति । अतिज्ञयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीपुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया परतोऽप्यप्राप्तेरि-
च्छया व्युपसर्गाज्ययतेः सन्नन्तात् 'सनाशंसमिच्छ उः' इत्युः । महत्सत्त्वमतिशायिष्यैर्य परत न तन्व भाव-
स्तत्ता तथा तथोक्तया च । तृणमिव घासमिव लघ्वी विशेषोत्कर्षजनकत्वाभावात् पुष्टतया नि मांति
यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्तम्, स्नेहं स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिन्ततः, अनेन तामामरिद्रि-
त्करत्वं द्योतितम् । प्रथमे आद्ये तारुण्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परममन्दर्पणोऽपि
तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपे-
क्षितस्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुन्दरस्य आग्नेयनिनादर-
स्योपरि द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्त्वेऽपि तदुपपत्तेः किंविभात्रनाभारोत्सव विरागापेक्ष्यपि
सुरतहेतुषु तारुण्यादिषु तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, सोऽयं तृणमिदंयत्रोपमया च

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट परिहास करने में कुशल, मकेन जीर रणी, ३३ । १ ।
तथा काव्य, नाटक, कथा, कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । अनेक, ३३ ।
तथा भुजायें अत्यन्त पुष्ट, स्थूल एवम् बलिष्ठ थीं । वे अनेक बार मिथों के दनों के सनाय शत्रुओं के शत्रुओं
हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होने पर भी अत्यन्त विनय भाव-
वाले तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम-शीलता के कारण परममन्दर्पणोपमा
समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुन्दर था और अनेक मन्त्रियों में 'अमात्य' के रूप में
होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका सम्मोहसुर से तुच्छ बर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिदनवरतदोलायमान-रत्नवलयो घर्घरिकास्फालन-प्रकम्प-भ्रण-भ्रणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरल-विमुक्त-शरासार-शून्यकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाख्याधिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतक-

सङ्कीर्णः । सुरतसुखस्योपरि विद्वेषमुपपादयितुमन्यविधकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यपीति । रूपं सौन्दर्यं विलासः 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।' इति लक्षणलक्षितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदीकृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिंस्तथोक्ते । विनयो बल्लभागमने आसनादुत्थानादिरूपस्तद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिंस्तथोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य इत्यनेन प्रशंसायां मनुष्यं, सकुलप्रसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते । हृदयस्य चित्तस्य हारिणि आकर्षणविधायिनि, एतेनाखिललोकस्पृहणीयत्वं व्यक्षितम् । अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि । स राजा (शूद्रकः) दिवसम् अनपीत् वासरमगमयदिति वच्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते । प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणानीत्यवगन्तव्यानि । कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने वादने हस्तविधूननात् स्पन्दमाने रत्नवलये उभयहस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यस्य स तादृशः, तथा घर्घरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्य आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन झणझणायमानो 'झण-झण' एवं शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरौ मणिमयकर्णभूषणे यस्य स तादृशः स्वयमात्मनैव आरब्धं कृतं मृदङ्गवद् वाद्यं वादित्रं येन स तादृशः । गीतनृत्यवाद्यत्रयं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धस्तेन तथोक्तेन, तथा च सङ्गीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्यं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता विद्विषा ये शरा इपवस्तेपाम् आसारो धारासम्पातः तेनः शून्यीकृतं हिंस्रजन्तुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मृगयाव्यापारेण आखेटकक्रियया । आबद्धम् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः । काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यक्षयति । शास्त्रालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः । आख्यानकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं 'मद्भयं भद्भयं च' इत्यादिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्षणेन श्रवणेन । आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन । वीणया वीणावाद्यश्रवणेन । दर्शनार्थं प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रूषया पादसेवनया । अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकं काव्यम् । यथा—

'कुर्वन् दिवाकराश्लेषं दम्नचरणहस्वरम् । देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥'

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युतौ द्वितीयार्थरेणुप्रतीतिः । मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताचरैः । विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥'

यद्यपि उसका रनिवास सौन्दर्यं और काम-कलाओं में रति एवं उसके हाव-भावों की हँसी उडाने वाली कमनीय, सलज्ज, कुलीन एव मन को चुरा लेनेवाली सुन्दरियों से भरा था फिर भी स्त्री-सहवास के सुखों से उदासीन होकर वह अपनी भिन्न-मण्डली में ही सुख से समय बिताता था । वह कभी सङ्गीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदङ्ग बजाता जिससे निरन्तर हिलते हुये हाथों में रत्नों के कङ्कण और कभी मस्त होकर घर्घरी (एक वाजा) बजाता जिससे कानों में झल्लते हुये मणियों के कर्णफूल झनझना उठते थे । कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिंसक जन्तुओं से जङ्गलों का जङ्गल साफ कर देता था । कभी मर्मज्ञ विद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबन्धों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था । कभी कथा, कहानी, इतिहास और पुराणों के सुनने में तल्लीन रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिये आये हुये मुनियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द का

मात्राच्युतक-विन्दुमती-गूढचतुर्थपाद-प्रहेलिका-प्रदानादिभिः, वनितासम्भोगसुख-पराच्युतः सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत् ।

यथैव च दिवसमेवमारब्ध-विविध-क्रीडा-परिहास-चतुरैः सुहृद्भिस्त्रयेण निशामनैषीत् । एकदा तु नातिदूरोदिते नव नलिन-दलसम्पुट-भिदि किञ्चिन्मुक्त-पाटलिनि भगवति

अत्र विटपदादिकारमात्राच्युतौ द्वितीयार्थवटवृक्षस्यावगमः । पद्यवर्णसंरयया विन्दुमात्रनिदेशनेन तत्तद्वर्णोपलब्धिर्विन्दुमती । यथा—

विंक्ल्लूक्कं किं किंः वुदुक्कींक्कुं ।

क्कुक्कि वुदुक्कुक्कीक्कुक्कुक्कुं ॥

एतत्पद्यं यथा—

‘त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिन्धोः कुमुद्वतीवन्धुः । अयमुदयति घृत्णारुणरमणीप्रदोपमश्रुतः ॥’

यत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणेषु तुरीयपादस्य वर्णा गुप्तास्तिष्ठन्ति स गूढचतुर्थपादः । यथा—

‘दयावान् प्रयतः शुद्धः प्रदुद्धकमलेक्षणः । पापापहस्त्रिभुवनं बुद्धः पायादपायतः ॥’

इह चतुर्थः पादः पादत्रयगतानामेकाद्यङ्गाङ्कितानामक्षराणां यथाक्रमं योजनस्य समुत्पत्तिः ॥ अर्थस्तु सुगम एव । प्रहेलिकालक्षणम्—

‘व्यक्तीकृत्य कमत्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बालान्तरावर्धं कथ्यते सा प्रहेलिका ॥

सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने । आर्थी स्यादर्थविज्ञानाच्छाब्दी शब्दविभागतः ॥ तथार्थी यथा—‘तरुण्यालिङ्कितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः पूजति सुदुर्मुदुः ॥’

अत्र ‘पानीयकुम्भः’ इत्युत्तरम्, न तु वल्लभः । शाब्दी यथा—

‘दुर्चरिर्वीर्यसरुपि स्वयि का प्रसुप्ता श्यामा सपत्नहृदये सुपयोधरा च ।

तुष्टे पुनः प्रणतशत्रुसरोजसूर्ये सैवाद्य वर्णरहिता वद नाम का स्यात् ॥’

अत्र ‘अस्त्री’ (छुरिका) प्रथमप्रश्नोत्तरम्, न तु स्त्री । ‘स्त्री’ इति द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ।

यथैवेति— यथैव येन प्रकारेणैव दिवसं वासरमनैषीत्, एवं तथैव निशां रात्रिमप्यनैषीद्गमपदिदि सम्बन्धः । आरब्धाः प्रवर्तिताः विविधा नानाप्रकाराः क्रीडापरिहासाः खेलोपहासास्तेषु चतुरः वृन्दं, सुहृद्भिर्मित्रैः उपेतः संयुतः । अत एव सम्भोगसुखस्योपरि ह्येव इव आसीदित्याशयः ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपवृत्त्य ममीपदेशमानन्त आस्थानमण्डपगतं सभागृहस्थितं राजानं सविनयं विनयेन सह अग्रवीद्वोचदित्यन्वयः । एतत् प्रथमानन्त-पदानि प्रतीहारीविशेषणान्यवगन्तव्यानि । सूर्यवर्णनाव्याजेन उक्त्यवसरं विशेषणेन दर्शयति—‘ना’ दूरेति । नातिदूरं स्वल्पकालीनम् उदितम् उद्गमनं यस्य स तस्मिन् तथोक्ते आज्ञास्य मित्रिद् दूरोदिते सतीत्यर्थः, नवानि नूतनानि यानि नलिनानि पद्मानि तेषां दलानि पर्णानि ‘पत्रं पलाशं दृढं दलः पत्रं छदः पुमान्’ इत्यमरः, तेषां सम्पुटं मुकुलीभावं भिनत्ति दूरीकरोतीति स तस्मिन्स्तथोक्ते, मित्रिन्नुत् किञ्चिद्दूरोदयात् ईषत् परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तवं येन स तस्मिन्स्तथोक्ते, ‘श्वेतरक्तं पाटलः’ इत्यमरः, दूरोदितेत्यारभ्य विशेषणत्रयैः प्रत्युपकालो ध्वन्यते । भगवति ऐर्ध्वशालिनि, सारङ्गस्याराः पं

एक अक्षर निकाल देने से दूसरा अर्थ निकले), मात्राच्युतक (जिस उद्ग की एक मात्रा परिवर्तन हो जाने से दूसरा अर्थ निकले), विन्दुमती (जिस रचना में अक्षरों के स्थान में दोटा विन्दु रखा गया) एवं गूढ चतुर्थ-पाद (जिस पद्य के चौथे चरण के अक्षर परले तीन चरणों में लिखे हों) नामक दो प्रकारों की रचना तथा प्रहेलियों के निर्माण करने-कराने में व्यस्त रहता था ।

जैसे नाना प्रकार की क्रीडाओं और परिहासों में कुशल मित्रों की मण्डली से उन्नीस दिन तक उसी प्रकार उन्हीं के बीच उसकी रात भी बीतती थी ।

एक बार प्रातःकाल जब नवी-नयी कमल की कलियों की सम्पुटों की खोलने का समय आया

सहस्रमरीचिमालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववलम्बिना कौक्षेयकेण सन्निहितविपधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलेपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिसंक्रान्तप्रतिविम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्त्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपर-शुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी, प्रतीहारी समुपसृत्य क्षितितल-निहित-जानु-करकर्मला सविनयमत्रवीत्—

‘देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखहुङ्कार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिंस्तथोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सङ्ग्रामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवति-ष्ठत इत्येवंशीलेन, कौक्षेयकेण तरवारिणा, ‘तरवारिर्मण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकोऽसिः’ इति कोशः । अयन्तु भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्श्ववर्त्ती विपधरः सर्पो यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः’.....‘आशीविपो विपधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविपधरत्वेन भीषणत्वम्, तथै-तस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरलं निविडतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्धर्त्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य एरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भ-मण्डलं शिरःस्थमांसपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विद्यद्भवेव । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमानेन स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यत् प्रतिविम्बं प्रतीहार्याः प्रतिच्छाया तस्याः छलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उह्यमाना धार्यमाणा मूर्त्तिमती विग्रहवती, राज्ञः शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोत्प्रेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पक्षे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जामदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पक्षे दर्शनेनाकृष्ट क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञां निखिलभूप-तीनां मण्डलं चक्रवालं यथा सा यथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्यांचलस्य वनं काननं तस्य भूमिः पृथिवीव वेत्राणां वेतसानां लताः सरलद्रुमा यत्र सा, पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपत्याधिष्ठात्री देवतेव विग्रहिणी मूर्त्तिमती । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू नलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पक्षे यथा सा तथोक्ता ।

किमत्रवीचमेव दर्शयति—देवेति । हे देव ! हे स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां देवानां

लाली को कुछ कुछ छोड़कर भगवान् सूर्य अभी आकाश में थोड़ा ही दूर चढ़े थे कि सभागृह में उपस्थित राजा के पास प्रतिहारी पहुँची । वह अपने वाम भाग में स्त्रियों के अनुपयुक्त तलवार धारण किए थी जिससे उसकी आकृति साँप से लिपटी हुई चन्दन की लता जैसी भयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लेप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए ऐरावत के कुम्भस्थलों से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त राजाओं को चूडामणियों में पडा हुआ उसका प्रतिविम्ब, ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों राजा शूद्रक की मूर्तिमती आशा को ही उस प्रतिविम्ब के बहाने इन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो वह श्वेत कलहस दुकूल (वह रेशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चोंच में चोंच डाले हस के जोड़ों की आकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुई हसों की शोभा से युक्त शरद-ऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं को आधीन बना लेनेवाली थी । वेंत की छड़ी लिए हुए वह वेतों से मरी विन्ध्यभूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राज-कुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकमलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचि... २. मलयजानुलेपन... ३. चूडामणिप्रतिविम्ब... ४. समुपासृत्य । ५. कमलम्
६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

लक्ष्मीदक्षिणापथादागता चण्डाल-कन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—'ममन्-
भुवनतल-सर्वरत्नानाम् उदधिरिवैकभाजनं देवः, विद्वज्जस्र्वायमाश्रय्यभूतो निरुक्त-भुवनत-
लरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमेनंमादायागताऽहमिच्छामि देवदर्शनमुत्सवस्तुभवितुम्' इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमि'त्युक्त्वा विरराम ।

उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामपलोच्यं मुखानि 'को दोषः, प्रवेःय-
ताम्' इत्यादिदेश ।

लोकं स्वर्गं 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक' इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विदधतस्त्रिगण्डोरयात्पन्थ सूर्यवंशीयान्-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, त्रिशङ्कोः सूर्यवंशीयस्यायाज्यस्य राजविशेषस्य देवरागात् स्वर्गं वामो न
भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमुखो देवराजः तस्य हुङ्कारः क्रोधेन निषेधव्यङ्ग्यध्वनिः तेन निपातिता
अधः क्षिप्ता, दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवासीर्त्तिनां कन्यया पुनारी
पञ्जरे पक्षिणामाधारे तिष्ठतीति तं तथोक्तम् 'सुपि स्थ' इति कः, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा दे-
वस्वामिनं भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिशङ्कुनाम कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः अनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलो-
कं जिगमिषुः कुलगुरुमहर्षिवशिष्टेन प्रत्याख्यातः । तदनन्तरं तदर्थमेव तत्सुतान् प्रति प्राप्तः परन्तु म-
तस्त्वतोऽवबुध्य तैरेवमभिशासः—'यतो भवान् कुलगुरुं परित्यज्यास्मान् सम्प्राप्तस्तनो भवान् चण्डालो
भवतु' इति ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाशयं निवेदितवान् । तदाग्रथं विज्ञाय विश्वामित्रो य-
कारथित्वा देवलोकमारोहं तमादिदेश । त्रिशङ्कुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरपरित्यागात्पुत्रा-
णामभिशापेन चण्डालभावापन्नत्वात् अयाज्यत्वाच्च सुराधिपेनाधः पातित इति रामायणीया न्याय-
सन्धेया । एतच्च स्फुटमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—'तर्कं नि । ममन् भुवनतलेषु
समग्रभुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उदधिः समुद्र इव एकभाजनम् एतमुत्सवस्थानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विद्वज्जस्रः पितृयसा धारणेन गन्तु-
तीति विद्वज्जस्रः पत्नी शुक्रः विहायस्—उपपदाद् गमेः खचि 'अरद्विपदजन्तस्वे'ति सुमानसः, विहारयो
विहादेशश्च, आश्रय्यभूतः अद्भुतावलोकनविषयः अतस्तथाविधविशेषत्वादेव निरुक्तानि समग्राणि यानि
भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति स्मरणात्, तं दृश्यम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवतः पादमूलं चरणमूलमहमागता सम्प्राप्ता देवदर्शनसुख महाराजापत्योक्तानामन्दस्य
अनुभवितुम् साक्षात्कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छुभा 'देवः प्रमाणम्' 'य एव भवन्
आदेशः स एव मया कर्तव्यः' इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उपजातेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथोक्तः, 'कौतूहलं कौतुकं च कुतूह-
कुतूहलम्' इत्यमरः, समीपवर्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तनृपतीनां मन्त्रिणां च मुखानि जानन्तानि
आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्दिद्वेति विज्ञाप्येत्यर्थः । अत्र राज्ञां मुखनिरीक्षणन्तु चण्डालादिनां तत्परेणे
सविनय निवेदन क्रिया—'देव, स्वर्गं लोकं मे सशरीरं जाते समयं तु त्वं देव के हुंकार मे जाये गि । हुंकार के हुंकार
की राज्यलक्ष्मी के समान दक्षिणापथ से आयी हुई एक चाटाल-कन्या पिच्छे में । वह मुझा दिने हुए म-
खड़ी है और प्रार्थना कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान ही मैं
मात्र उपयुक्त पात्र हूँ तथा यह चमत्कारी सुगन्ध भी सारी पृथ्वी पर एक उत्कृष्ट रस ही है; मैंने देवदे-
साथ ही सेवा में उपस्थित होकर श्रीमान के दर्शन से सुखी होना चाहती हूँ । महादेव ही मेरा आलोक है'
ऐसा कह कर वह चुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्कृष्ट हो उठा और अपने सगोत्रों के देवों के हुंकारों को देखते हुए (उनके मनोभावों को टटोलते हुए) उसने प्रतीहारी को आदेश दिया—'सर्वों के मुखों को
वैसे भीतर ले आओ ।

१. चाण्डाल*** २. काचित् इत्यधिकः कापि । ३. नरत्नानाम् । ४. तत्परेणे । ५. मूलमादाय*** । ६. आलोक्य ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्र-मध्यवर्त्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेक-रत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सम्प्लादिताष्टदिग्विभागमिव जलधर-दिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खला-नियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धु-फेन-पटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्वय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेद्यवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि तत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेशयताम् इति एवम् आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्गकुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रवेशमकारयत् ।

प्रविश्य चेति । सा चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमद्राक्षीदपश्यदिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाङ्गजात् यद्भयं पञ्चच्छेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलः चेत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्तर्वर्त्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थित-मित्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

पुरा पञ्चधारिणो भूधरा यथा पक्षिणः अन्यस्माद्देशाद्दुङ्गीय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-श्चैते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चूर्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पद्मान् कर्त्तितुं प्रवृत्तस्तदा त्रस्तास्ते स्वस्वरक्षणेपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसन्निति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थे कपू, तैरन्तरिता आवृता अवयवा अङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः' इत्यमरः सम्प्लादिता अन्त-रिता अष्टौ दिग्विभागा दिशां प्रदेशा यस्मिस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्तमानम्) अनेन राजा मेघवर्ण आसीदित्यवधार्यते । इहाप्युपमाऽलङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बितेति । अवलम्बिताः शिदिपभिर-धोलम्बितत्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य, कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला चन्धनरज्ज्वस्ताभिर्नियमिताः चतुर्षु कोणेषु बद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्टयस्तासां चतुष्टयं यस्मिस्तस्य, गगनसिन्धोर्मन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अधिकफसमूहवत् 'डिण्डीरोऽ-ब्धिकफः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि पृष्ठयन्तानि वितानविशेषणानि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिद्बृहत्तः स्थानोचितप्रमाणस्य 'दुकूलवितान-स्य क्षौमवसननिर्मितोल्लोचस्य 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्धूयेति । उद्धूयमानो भृत्यैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाऽवल-म्बनयष्टियेषु तथाविधश्चामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्राघात के भय से इकट्ठे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शूद्रक को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों की किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छाये हुए हजारों इन्द्रधनुषों को धारण करनेवाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तर्हों जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमयदिवसम् । २. आलम्बितम् । ३. पाण्डुरस्य । ४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका । ५. सुवर्णदण्डम् । ६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभाग्मण्ड-
श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निश्वासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजालैर्नपद्मोभमानम्,
आसनोल्लसित-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेनाचिरमृदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोन्मु-
गलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिथुन-सनाथ-पद्मने चामर-

उन्मयूखेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य मुपस्य यः कान्तिनिचयो
दीप्तिसमूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतलमलनेन शशिनि चन्द्रनमोर ।
इह 'शशिनीव' इति द्वयोत्प्रेक्षा ।

अथ राजश्वरणाकिरणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां या कुट्टिमप्रभा घेति-
कान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानादाचारे वयत् अन एव
व्यङ्गतोपमा । कीदृशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां घेरिणां ये
निश्वासाश्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोत्प्रेक्षा सूचीर्चते । पराज-
खानां पादपुनर्भावाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊर्युगलं विशिनष्टि—आसनोल्लसितेति । आसन उपवेशनस्थले उल्लसिता प्रकाशमाना नै
पद्मरागकिरणाः लोहितमणिरश्मयस्तैः पाटलीकृतेन श्वेतरक्तीकृतेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्यमरः, अन
एव अचिरमृदितयोः तत्कालमर्दितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामैकयोरसुरविभेदयोः
रुधिरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊर्युगलेन जटाद्वयेन विराजमानं शोभमानं एरि मधु-
सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा क्षीरशायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभारयौ असुरविभेदौ भगवत एव
नाभिकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आत्मरक्षणाय व्याकुलः रत्नकं वनमन्वत्भमान
योगनिद्रया स्थितां जगद्धात्रीं तुण्डवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उत्थाय च भगवान् ताभ्यां मह
पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वमायया मोहितौ तौ वरं दिव्सु आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वधं याचिन-
वान् । ततो जलमग्नं भूमिमालोक्य आहतस्तौ 'यत्र सलिलेन परिप्लुता पृथिवी न विपत्ते तत्रायं जहि'
इति । भगवांस्तु पार्थिवांशसंयुक्ते निजोरौ संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणाच्छिन्नदिति मार्ज्जयेपुराणस्था
प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पद्मवसनद्वयं विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवले श्वेतवर्णे गोरो-
चनया गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छुद्दुद्युगलानि तैः मगनाः
सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा यथोक्ते, तथा चामराणां चालव्यजनानां चामरा चामरं चालव्यजनं रोम-
गुच्छकम्, इति रभसः, पवनेन वायुना प्रनत्तितौ आन्दोलितौ अन्तदेशौ प्रान्तभागौ ययोस्ते सुतूले पट-
वसने वसानं दधानम् इह 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डबों पर सोने की जजोरों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न इतने छोटे बनी
बख के चँदवे के नीचे चन्द्रकान्त मणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चँदवे से बने बड़े डबों
वाले घोटियों के गुच्छे लटक रहे थे । उसके ऊपर सुनहरी सूँठ के चँदर टुलाने पर थे । पर, सुन से
कान्ति-मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से नानो पराजित होकर चरणों की श्याम
आयी हुई चँदनी के समान दृढ़ही विद्यौरि पाद-पीठिका (पैर रखने की सीढ़ी चौकी) पर न पदा बनी
पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनील मणियों से पिरो हुई फर्श की नीली शल्क के प्रभाव से हृदय-मणियों
किरणोंवाले नखों से ऐसा सुशोभित हो रहा था नानो उस पर हुके हुए मण्डलों की मणी-मणी मणियों
छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर जबी हुई पद्मराग-मणियों की लाल-लाल किरणों से चरणों
दोनों जाँभें लाल-लाल हो रही थीं जिससे वह कुछ ही समय परिले मारे गये मधु-कैटभ के रूप में चमक रहे
वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वर अमृत के फेन के समान चमक रहे थे, वेनी रभ-
धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियों परेरी गयी थीं तथा चामरों की

पवनप्रनत्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अति-सुरभि-चन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्त-कुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरनिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-बन्धनीगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईपदालम्बि-कर्णोत्पलम्, उन्नत-घोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलधौतपट्टार्यतम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिसुगन्धिमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुभ्रीकृतम् उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरीति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोशः, अपरे तु 'चर्चा तु चाञ्चिवयं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यमयूखलण्डा यस्य तं कलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया भ्रान्त्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावल्लम्बमानया मुक्ताक्षजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, 'परिवेपस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवेत्युत्प्रेक्षा, अङ्गाङ्गिभावेन चानयोः सङ्कारः तेन च मुखस्य चन्द्रसाम्यं हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण घस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमन-मिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्कां भ्रान्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यत्केयूरयुगमम् अङ्गद्वयं तेन तथोक्तेन, अत एव मलयजश्चन्दनसक्तो यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तस्तेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिचितं बाहुयुगलं भुजङ्गद्वयं यस्य तं तादृशम् । इह राजलक्ष्मीस्थिरीकरणाय शृङ्खलाशङ्कामुपजनयतीति भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवेत्युत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

ईषदिति । ईपत्किञ्चित् आलम्बनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्काजाकारकर्णभूषणे यस्य तं तथोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलधौतं कनकं तस्य यः पट्टः फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिथावुदितसुधांशोः यत् शकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागत्वन्तुभयोरपि अष्टम्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येवचधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णा अयुगममध्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णा मेपा-चैवर की हवा से फहरा रहे थे । उसका चक्षुस्थल अति सुगन्धित चंदन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुंकुम के छापे भी मारे गए थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चौटी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तारों ने उसके मुख को दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डल बाँध लिया हो । वह मानो चन्दन की सुगन्ध के लोभ से आये हुए दो सर्पों के समान अपनी दोनों भुजाओं पर इन्द्रनील मणियों के दो केयूर (वाज्रचन्द्र) पहिने था जो मतवाली राजलक्ष्मी को बाँधने की दो आलानों का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुल्लु छलकटे हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी लोकों के राज्याभिषेक-जल से पवित्र ललाट पर भौंहों के बीच ऊर्णा (वालों की भँवरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेशम् । २. राज्य । ३. बन्धन । ४. नील इत्यधिकः पाठः । ५. बाहुशिखरम् ।
६. आलम्बित । ७. नेत्रम् । ८. पट्टायितम् । ९. अभिषेकपूतम् ।

ऊर्णासनार्थं ललाटेदेशमुद्धहन्तम्, आमोदित-भालतीकुसुम-शेखरम् उपनि-शिरस्तर-पर्यस्त-
तारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्कितौङ्गतया लग्न-हर-हृताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिपुत्रम् ।
अमल-मणिक्लृप्तिसंक्रान्त-संकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेने-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम् / अपरिमित-

दिलोन्नि स्थादावर्तस्त्वन्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णा भ्रूमध्यगावर्त्तं मेपाटीनाञ्ज लोमनि' इति ऐतच्छब्दश्च,
अयञ्च चक्रवर्त्यादीनामेव न त्वरिक्थस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भ्रूद्वयमध्ये मृगालतन्नुसुप्तं शुभायनमेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुरुषलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मात्नीरुसुमानि जाती-
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःप्रातः दिग्दरे शब्दे पर्यन्ताः
पतित्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अगतादिभिः
(वर्तमानम्) ।

अत्र शैलशिरस्तराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभासादुपमात्कारः ।

कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा दीप्तिस्तया पितृ-
तानि पिङ्गलवर्णीकृतानि भङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लग्न-संमरः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशस्तृतीयनेत्रवहिर्यत्र तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुयिनेपचिह्नं कामदेयमिति यावत्,
इव (वर्तमानम्) । इहापि आभरणप्रभाहरनयनोत्पन्नानलयोर्नृपमकरध्वजयोर्व्योपमानोपमेयभासा-
दुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्तिनीभिः समीपस्थानिभिः सर्वतश्चतुर्दिषु सेवार्थं परिचरार्थम् अगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वाद्दिशा एव बध्वः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव चारविलासिनीभिर्गणिकाभिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बधूभि' रिवेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षाश्च सत्त्वादेकाश्रयानुप्रवेष्टान्तरस्यः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्वद्धभूमयः क्लृप्ताः तत्र मन्त्रान्तं
सञ्चरितं यत्संकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा रासि-
प्रीत्या वसुन्धरया भूम्या हृदयेन चेतसा उद्यमानं धार्यमाणमिव वर्त्तमानम् । इह हृदयेन तस्योत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोग्योच्यताम् । उपनीतया प्रक-
थापि सर्वसाधारणवेति यावत् 'असाधारणया असमानया इति विरोधः, अन्येपाभेतादसी राजलक्ष्म्या
विद्यत इत्यतः सर्वोक्लृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालिङ्गितम् उपगुणे हेतुः शरीरं
यस्य तं तादृशम् । इह साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । परमप्रे-
सर्वस्मिन्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता वगणिताः परिवारजनाः सेवकलोका यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति विरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति तत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच जूड़े में खिले हुए सुगन्धित चमेली के फूलों की माना पिपटी हुई थी मानो प्रातःप्रातः
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल ही । आभूषणों की शक्ति से निग्दरे तामटे (मंडे हुए कर्णिके)
अंगों के कारण वह शंकर जी की नेत्र ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत ही लगता ।
चारों ओर वारांगनाओं (वैश्याओं) की मण्डली बंधी हुई थी मानो सेवा करने के लिए रत्न विराट् राजा
चली आयी हों । शुभ्र मणियों की पिटी हुई गच्च में उसके पूरे शरीर को ज्ञाया जगते हुई थी मानो हृदय
वधू ने पतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रक्त लिया ही । अनेक लोगों से सेवा करने पर भी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में

१. अङ्गरागतया ।

२. सेवासद्गताभिरिव ।

३. संतानप्रतिदिग्गता, संतानोपमेय-विरोधः

४. समालिङ्गितदेहम् ।

परिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने^१ स्थितमपि धनुषि निपण्णम्, उत्सादिताशेषद्विषदिन्धन-मपि^२ ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्—^३ महादोपमपि सकलगुणाधि-ष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभाव-मपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् । /

अनन्तति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनानि उपकरणानि सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः, युद्धे सर्वविधसंन्यानपेक्षत्वेन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं मर्त्यभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसन इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निपण्णमपि धनुषि चापे निपण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुषि विजयविश्वासिनमिति यद्वा धनुःसंज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा प्रियालाद्रौ' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्राणि द्विषन्तो रिपव एव इन्धनानि काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति इन्धनाभावे कथं ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रचलभावेन वर्तमान इति तत्समाधानम् । शत्रुषु काष्ठवारोपः प्रतापे अनलत्वारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अध्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चारूपके ।' 'दर्शनं नयन-स्वप्न-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहुः दोषोऽवगुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणाश्रयमिति विरोधः, महान्तौ दीर्घौ बाहू यस्य तमिति परिहारः 'दोर्दोपा च भुजो बाहु'रिति धनञ्जयः । कुरिसतो निन्दितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कुपति-रेवम्भूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वामीति परिहारः 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदजलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-शून्यमिति विरोधः, अयञ्च विरोधो हस्तितादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अर्थिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्य तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य तं तथाविधमपि कृष्णमलिनं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वासुदेवस्य चरितमिव चरितं यस्य तमिति तत्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते करः पाणिर्यस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं समग्रं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेला था (उन सब में एक था) । असख्य हाथी-घोडा के साधनों से भरपूर होत हुए भी युद्ध में वह केवल कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में व्याप्त था । वह आसन पर रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शत्रुरूपी ईधन के चुक जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने-वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देख कर ज्ञानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान अवगुणी २-लम्बी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास स्थान था, कुपति (१-बुरा पति, शठ नायक २-पृथ्वीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पति (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दान-शील होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मदरहित (निरभिमानी) था, शिष्ट स्वभाव होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आचरण वाला २-भगवान के समान साधु आचार वाला) था और कर-हीन होते हुए भी (१-विना हाथ के २-विना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रचय-वह भम् । ५. अतिशुद्ध । ६. हस्तस्थितभुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुन्डलयदल-कोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत् सभाकुट्टिमनाजघान. येन सकलमेव तद् राजकम् एकपदे वनकरियुथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युग-पदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रांपाङ्गेनानवरत-कृत-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिविल-शरीरसन्धिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिना अनुगृहीतार्यवेष्टेन शुभ्र-चानगा-

विद्यते चक्रवर्तित्वेन नास्ति करः अन्यस्मै भागधेयः राजग्राह्यद्रव्याघर्षणमिति यावत्, यत्र तमिति तत्समाधानम् । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः । इहाशेषजनभोग्यतामित्यादिकेषु अररमपीत्यन्तेषु द्वादशसु श्लेषेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधाभासालङ्कारा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्याका दूरस्थितैव चण्डालजातिरात्रपमार्थी गमनं नोचितमिति दविष्टप्रदेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वावस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्ररुग्णित रत्नरत्नं मणिक्वचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यत्कुन्डलयम् उपलं तदप्य कोमलेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणेपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुप्तोपमा । जर्जरितो जीर्णः सुगन्धमाग्न भ्रमभागे यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) प्रति-बोधनार्थं स्वाभिमुखीकरणार्थं सभाकुट्टिमं परिपन्नियद्भूमिं 'कुट्टिमोऽस्त्री निचदा भू' इति कोशः, नहृत् एकवारं पाणिना करेण आजघान आहतवती । येन आघातेन सकलं समग्रमेव तद्वाजकं नृपतिममृष्ट-एकपदे तस्मिन्नेव क्षणे 'तत्क्षणेकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । तालःकांस्यकरतालो वाद्यनिरोपस्तस्य ध्वनेन तदुत्थध्वनिना वनकरिणां वन्यहस्तिनां यूथं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिरन्य ध्वनिना शब्देन युगपत् एककालम्, आवलितं परावर्तितं मुखम् आननं येन एवम्भूतम् अवनिपालमुखात् राज-मुखात् आकृष्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोक्यं तदभिमुखं चण्डालकन्याकायाः सम्मुखम् आसीत् अभवत् । आकस्मिकशब्दविशेषश्रवणे तदाभिमुख्यं जनानां स्वाभाविकमेव । उपमालङ्कारश्च द्वितीयवाच्यः ।

अवनीति । अवनिपतिः राजा (शूद्रकः) अनिमिषलोचनः निमेषोन्मेषर्जितनेत्रः तां चण्डाल-कन्यां ददर्श अवलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य 'हे चण्डालकन्ये ! त्वं दूरात् एव नृप दशेष-नृपतेरेकान्तसमीपगमनमज्ञातस्वरूपायास्तवानुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीकारां द्वाररक्षाकारिण्या निर्दिश्यमानाम् 'इयं सा चण्डालकन्या' इति सभायां ज्ञाप्यमानाम् । वयमः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं पङ्कलोमतया श्वेतं शिरो मूर्द्धा यस्य स तेन, रक्तराजीवनेत्र लोहितमालम् नैत्राश्री नयनप्रान्तौ यस्य स तेन । इह लुप्तोपमा । अनवरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य भावस्तप्ता तथा यौवनस्य तारुण्यस्य अपगमेऽपि समासावपि अज्ञिधिला दृष्टा. शरीरस्य हेतुन मन्दगो धातूनामस्थ्यादीनाञ्च वन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिनृशंसा-

वह चांडाल कन्या राजा को देखकर दूर ही पर ठिठक गयी और समा का ध्यान करने और दूर रहने के कारणे के लिये उसने लाल कमल के समान अपने कोमल हाथ में पड़े हुये फटे दौन के डुकटे को धर कर राजा को गच पर खडखडाया, जिससे तालपत्रों की खडखडाहट को सुनकर उमकी ओर आहट हो जाने से राजा की हाथियों के समान उस डडे की खडखडाहट से सभी सामन्त राजाओं की दृष्टि एक मां ही रूप से राजा की ओर खड कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखी—इस प्रकार उस कन्या को समा मण्डप में और जाने बढने से रोकर दूर ही रहने वही से उसे राजा को दिखाया । राजा भी अत्यन्त दृढकी नयनवती मर्दुन्दरी रत्ना की रूप से राजा के लगे । उसके आगे आर्यों (शिष्टजनों) के समान श्वेत वस्त्र पहिने हुये वही उमर का रक्त राजा के लगे । उसके के बाल उजले हो गये थे, आँसों की कोरें लाल-लाल थीं, निपमित व्यायाम के कारणे इति ।

१. प्रबोधनार्थम् ।
२. राजन्यकम् ।
३. 'तेन वेणुलताध्वनिना' इति पदस्य अर्थः ।
४. वेक्षणपाङ्गे ।
५. वेधेण ।
६. धवल ।

पुरूपेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाका-निर्मितमप्यन्त-
र्गत-शुकप्रभारयामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्ग्रहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतापहरण-कृत-कपट-पट्ट विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना नीलकञ्चुकेनाच्छन्नश-
रीराम्, उपरि रक्तांशुक-विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्त-दन्तपत्रप्रभाधवलितकपोल-मण्डलाम् उद्यदिन्दुकिरणच्छुरित-मुखीमिव

नातिक्रूरा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आर्षवेक्षः सभ्यनेपथ्यं येन स
तेन, शुभ्रवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरूपेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन,
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सा बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । कनक-
शलाकाः सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपक्षिणः प्रभया
कान्त्या श्यामयमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव
पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम् उद्ग्रहता धारयता, केनचित् चाण्डालदारकेण अन्त्यजपुत्रेण । इह श्यामयमान-
मिति वयङ्गतोपमा, मरकतमयमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

असुरति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यद् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौ कृतो विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पट्टः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥'

इत्युक्तलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादर्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वतीमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा क्षीरसागरमन्थनाग्निःसृतममृतं दैत्या देवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तन्निरिच्यात्मनो मोहिनीस्वरूपं धृत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं ददाविति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणामिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुत्तलिकामिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वजात्युत्प्रेक्षा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकञ्चुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्तांशुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्राप्तः सन्ध्याकालीन आतपः
सूर्यकिरणो यस्यां ताम् पृतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिमभूमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गालङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लग्नं यत् दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशो यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यं प्रामुवन् य इन्दुश्चन्द्र-

जोड़ें अभी तक कसौ हुई थीं तथा चाडाल होते हुये भी उसकी आकृति में उतनी कठोरता नहीं थी । उसके पीछे एक चांडाल बालक था जिसके उलझे हुये बालों में कहीं-कहीं कौवे के पंख लगे हुये थे । वह अपने हाथ में सोने की तीलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रंग के सुरगे की झलक से मरकत मणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का साँवला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी मोहिनी रूप से मिलता-जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुये अमृत के घड़े को लौटाने के लिये धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर की गोंठों तक नीले कंचुक (जामा) से और सिर लाल रेशमी ओढनी के घूँघट से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो नीले कमलों की बनावटी भूमि पर डूबती हुई धूप खोट रही हो । उसके दाहिने कान में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके साँवले मुख के दाहिने कपोल-मंडल को अपनी श्वेत आभा से चमका रहा था जिससे वह पूर्व भाग में निकलते हुये चन्द्रमण्डल को धारण करने वाली चाँदनी रात के

१. कपटविलासिनी, ...वेपथ्य । २. सञ्चारिणीमिन्द्र । ३. ...पुत्रिकामिव । ४. गुल्फावलम्बिनी ।
५. मुक्त । ६. उद्यदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-
किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलितामिव
श्रियम्, कुपित-हर-हुताशन-दह्यमान-मदन-धूम-मलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मद-कनि-
हलाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिवहल-पिण्डालक्तकर-म-राग-पल्लविन-

स्तस्य किरणैः रश्मिभिः छुरितम् अन्धकारनिवृत्त्या सप्रकाशं सुखम् आद्यभागः आनन्दं यस्या न्या
तां तादृशीं विभावरं रात्रिभिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपद्मचन्द्रयोश्च हृत्तरं
प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिलेति । आकपिलया ईरपीतरक्तया गोरोचनया गोपितेन रचितं निर्मितं यत्किञ्च पुं
तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अत एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पद्मादृग्हीतः त्रिा-
तवेशो भिल्लनेपथ्यं यया सैवभूतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतास्त्रप्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, वराहरूपेण तं हन्तुं यान्तं
मूकदानवं मारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि त्रिा-
मनुययाविति महाभारतीया कथा । तदाधारेणैयमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य रिणो
देहप्रभा शरीरकान्तिः तथा श्यामलितां श्यामत्वं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्यायोः
साम्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्त्रीयगौरकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामल-
दानात् तद्गुणालङ्कारः, अनयोर्द्वाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कुपित इति । कुपितः धैर्यभङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः शङ्करः तस्य हुताशनेन तृतीयलोचन-
वह्निना दह्यमानः ज्वाल्यमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिनीयुगतां
रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविधधूमेन मलिनीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धव्यवधानाद्वि-
शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्वैवैव्यनयोर्मिथः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल तारकासुरवधायोद्यता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुद्भूतः कान्तिदेयोऽग्न्य निहन्ता
नान्य इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युचुश्च, ततः श्रुत्वा तत्र कस्य साफल्यमभवेदिति विनर्तयन्तो
मदनं नियुक्तवन्तः । देवगणानुरोधेन मदनोऽपि पार्वतीसमक्षं सम्मोहनास्त्रेण मन्थरस्य धर्ममपारम्
तदीयभाललोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलाहङ्कारिणो हलिनो बलभद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टमन्मद-
भयेन त्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा मद्यपानगर्वितो बलभद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहृतवान् यदा तं नानगनी तदा
हलाग्रेण तामाचर्ष्य सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिवहलेति । अतिवहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकरसः पिण्डीभूतालक्तकरप्रभृतरस्य रागेन त्रीहि-
त्येन पल्लविते अभिनवकिसलयवदाचरितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा नां तादृशीम्, अत एव
अचिरमृदितस्य तत्कालच्छिन्नकण्ठस्य महिपासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो रासस्य रश्मिरेण गोपितेन
रक्तौ रक्तवर्णौ चरणौ पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रश्मिररक्तवर्णयोर्मिथः

समान प्रतीत हो रही थी । उसके ललाट पर गोरोचना का पीला दीप्त शीसरे देह का शीमा दे
रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो भगवान् शंकर के किरातवेश धारण करने से शंकर
किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, अथवा अपने हाथ में मालिनीयुगतां नारायण
के शरीर को श्यामली श्लक से सौंकी वनी हुई भगवती लक्ष्मी हो यथा मूकदानव की शरीर
में जलते हुए काम के धुँएँ से काली पडी हुई सुन्दरी रति हो अथवा नदी में नूर भगवान् पलायन से
खींचे जाने के भय से भागी हुई कृष्णश्रिया कालिन्दी हो । अत्यन्त गाढ़े लाल से रंगे हुए रक्तवर्ण

१. ईशानरञ्जानुरचित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित ।

४. हलापकर्षणप्रपलायितां । ५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम्, अचिर-मृदित-महिपासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिता-
ङ्गुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जित-
शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
मालिङ्गितदेहाम्, अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

श्रवणमात्रेणैव पुनरुक्तवदवगमाद्भिन्नाकारपदगत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, उपमा च अनयोरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लब्धवरं महिपासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमाविर्भूयासिना कर्त्त-
यामासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णा या अङ्गुलयः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
लिताः श्वेतरक्तीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, नखमयूखाः पुनर्भवरश्मयो यस्यास्ताम्, तथा अति-
कठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिमयवद्भुवः स्पर्श संश्लेषम् असहमानाम् अक्षममाणाम्
अतिमृदुलचरणत्वादिति भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवभङ्गान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽस्त्री
किसलयम्' इत्यमरः, निधायैव स्थापयित्वेव सञ्चरन्तीं गच्छन्तीम्, एवं सति पादव्यथा न भवेदित्या-
शयः । इह निधायैवेति क्रियोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
खण्डसादृश्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईपत्पीतरक्तेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
ऊर्ध्वगामिना नूपुरमणीनां हंसकरलानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रञ्जितशरीरतया शोभितदेहतया
हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्यादरविधायिना, अत एव प्रजापतिं सृष्टिविधातारं ब्रह्माणम् अप्रमा-
णीकुर्वता 'स्वमेवंविधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्त्यजजातिमेव कृतवान् तद्दहमेनां शुद्धां करोमि'
इत्थमनिश्चितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्यथाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवती
पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्त्यजत्वेनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, आलिङ्गित-
देहाम् आश्लेषितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पैटीनसिवच-
नम्—'सर्वमग्नौ प्रतप्तं शुष्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावहृद्योः परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
इत्युपमा उत्प्रेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य 'कन्दर्पो दुर्षकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
मूर्द्धि या नीत्रमालां सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितमाला तद्बुदाचरता कामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा-
दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः, रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः, सैव लतावल्ली तस्या
आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वल्पजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः,
तत्स्वरूपेण रसनादात्रा कटिमेखलाबन्धनरज्ज्वा परिगतं समन्ताद् व्याप्तं जघनस्थलं कटिपुरो भागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिपासुर के रक्त में सने हुए चरणों-
वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी लालिमा से नखों को गुलाबी रंग का बना
देनेवाली उसके चरणों को अत्यन्त लाल-लाल उँगलियाँ मणियों के गच में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
रही थीं मानो चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सहन न कर पाने से वह उस पर पल्लवों
को विद्याती हुई चल रही हो । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
से इस प्रकार लपेट लिया था मानों ब्रह्मा के विधान की मिटा कर उसके रूप मात्र पर लट्टू बने हुए अग्निदेव ने
उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
अगले भाग में सत्तार्ईस मोतियों से गुथी हुई एकलडी करधनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

मेखलादाभ्रां परिगतजघनस्थलाम्, अतिस्थूल-मुक्ताफल-घटिनेन शुचिना हारेण गङ्गास्रो-
तसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठप्रज्ञाम्, शरदमिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्राग्-
मिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणा-भरण-भूपिताम्, श्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अक्षत-रूपसम्पन्नाम्, दिव्ययोपितामित्राकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राप्ति-

सा तां तादृशीम्, 'कव्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । इह रोमराजौ लता-चरोपः रमनादाज्ञि आ-
वालस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः वयङ्गतोपमया सङ्कीर्णः ।

अतिस्थूतेति । अतिस्थूलानि अतिवृहन्ति यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन गिष्पादिनेन
शुचिना श्वेतवर्णेन हारेण चतुःपट्टिलतेन 'चतुःपट्टिलतो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीशङ्कया चण्डालकन्या-
कायाः श्यामत्वात् यमुनाभ्रान्त्या गङ्गास्रोतसेव जाह्नवीप्रवाहेणेव, कृतः कण्ठप्रज्ञो गण्डसंज्ञेयः मनीषा-
यश्च यस्यास्तां तादृशीम् । इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्रमामत्वेन कालिन्दीभ्रमाद् भ्रान्तिमागच्छात्,
हारे गङ्गाप्रवाहोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शरदमिवेति । विकसिते विस्फारिते पुण्डरीके सिताम्भोजहृद्यमिव 'पुण्डरीकं यिताम्भोजम्'
इत्यमरः, लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव घनात्ययमिव तत्र पक्षे विकसितानि प्रस्फुटितानि
पुण्डरीकाणि लोचनानि चक्षुषीव यस्यास्तां तादृशीम् ।

प्रावृपमिति । प्रावृषं वैपसमयमिव, घनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जातानि समूपा
यस्यास्ताम्, प्रावृषपक्षे तु—घना मेघाः केशजालानि यस्यां ताम् ।

मलयेति । मलयस्य तदाख्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः त्रिमलानि तेषा-
मवतंसा भूपणानि यस्यास्ताम्, पक्षे—चन्दनपल्लवास्त एव अवतंसः शेषरो यस्यास्ताम् ।

नक्षत्रेति । नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विधिवप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पक्षे—चित्रश्रवणाभरणीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम् ।

श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा प्रीर्यता
सा ताम्, पक्षे—हस्ते करे स्थितं यत्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम् ।

मूर्च्छामिति । मूर्च्छां मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यातिशयेन हृदयारुपिणीम्, पक्षे—वेनना-रोप-
करणेन मनोवृत्तिश्रंशनीम् ।

अरण्येति । अरण्यभूमिं काननभुवमिव 'अटव्यरण्यं त्रिपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, 'उत्तं
केनाऽप्यसम्भुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन सम्पन्नां संयुक्ताम्, पक्षे—अक्षतरुभिः रुद्रारुद्रैः यदा विभीत-
वृक्षैः उपसम्पन्नां संयुक्ताम् 'रुद्राक्षे रावणौ सपे विभीतकतरावपि' इति हेमः ।

दिव्येति । दिव्या स्वर्गलोकसम्बन्धिनी या योपित् क्ली तामिव, अकुलीनाम् अन्तराल-विद्युत्प्रोप-

हाथी के मस्तक की नक्षत्रमाला हो अथवा नाभि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली हनी बना दे जाने की
धिरी हुई ब्यारी हो । उसके गले में बड़े बड़े मोतियों की माला हम प्रकार पटी हुई भी मानो उसे नक्षत्र
यमुना समझ कर गंगा ही उसके गले से लिपट गयी हो । उसकी दली बटी आँसु श्वेत कमलों के समान प्रकृत की
जिससे वह शरदऋतु के समान प्रतीत हो रही थी । वह घने काले बालों से घिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मनी
बादलों से घिरी हुई वर्षा ऋतु हो । वह चंदन के पल्लवों के आभूषणों से मनी हुई भी मानो उसके गले में
ढकी हुई मलयाचल की मेखला (मध्यभाग) हो । कानों में कई रंगों के जटाजट्टाभूषणों के समान प्र-
चित्रा, श्रवण और भरणी से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी । उनके हाथों में कमल-
प्रकार उसकी शोभा बढ़ा रहा था मानों हाथों में नीला कमल लिए हुए रमण्य स्त्री ही उपरि है ।
रूप को देख कर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्च्छित हो जाती है समान प्रतीत हो
थी । वह अमुक्त सौन्दर्य से भरीपूरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ उन्नी तक रोने की वृत्ति हो
हो । जैसे देवकन्याएँ इस लोक के लिए अकुलीन (स्वर्गीय) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक की मनी

१. रसनादाज्ञा परिगतजघनान् । २. शुचिदारेण । ३. मनोरमम् । ४. चित्रश्रवणाभरणभूपिताम् ।
न विद्यते । कचिच्च 'अन्याक्षतवहुशोभिरूपान्' इति पाठो विद्यते ।

णीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अजातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपरूढयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श । दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभूमनसि

ज्ञाम्, पक्षे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्,
पृथिवीतलस्पर्शाविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्,
पक्षे—अक्षिसंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः,
दूषितां निन्दिताम्, पक्षे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपक्षे गजे' इति मे० ।
अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम्—
दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥
इति मनुवचनादन्त्यजस्पर्शे ज्ञानप्रतिपादनादित्याशयः । पक्षे तु—स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यो गुणस्तेन
वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्यत
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलावलोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पक्षे आकृत्यभावेन तत्संश्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।
मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
सन्वादिपरिगणितब्राह्मणत्वादित्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुने कृत्वादन्त्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पक्षे—न विद्यते जातिर्मालती यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाती वसन्ते' इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा, वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् ।
'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुसुमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा लता तामिव, मुष्टिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिमुष्टिः' इति हलायुधः, ग्राह्यो ग्रीहीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यप्रदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यात्यन्तकार्श्यं प्रत्याख्यते ।

यक्षाधिपेति । यक्षाधिपस्य गुह्यकेश्वरस्य कुवेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीं सम्पत् तामिव, अलकैश्चूर्णकुन्तलैः
उद्धासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पक्षे—अलकायां तन्नामिकायां पुर्याम् उद्धासते या सा ताम् ।

इह 'शरदमिव' इत्यारभ्य 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । केचित्तु श्लेषोपमां
प्रतिपादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं शीघ्रम् उपाख्यम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सक्षातयौवनामि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लावण्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जातः उत्पन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य

लोगों के अयोग्य थी । वह नौद के समान आँखों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जंगल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार भीलों के कुल में जन्म लेने से वह भी दूषित थी । वह अस्पृश्य
थी मानों स्पर्श-रहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में
लिखी हुई सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेली के फूलों से रहित)
होती है उसी प्रकार वह भी अजाति (हीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिम् । २. उपाख्यम् । ३. अनिमेषम् । ४. कापि 'दृष्ट्वा च ताम्' इति पाठो
नोपलभ्यते । ५. जातम् ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्जरगतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयद्व्रवीच—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकाख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवभावो यया सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया नृशंसान्यजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यमुत्पादयति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईपत् अल्पम् अवगलितौ अधःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसौ किसलयभूपणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भवनितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा विधराजसभायामपि त्रपाद्यभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यया सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नवद्भूमिस्तत्र उपविष्टायां वर्त्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, सः अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्जरगतमेव पश्चिन्नस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्वैत्यर्थः, तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरम् आदाय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राज्ञे भूपतये न्यवेदयत् उपहतवान् अत्रवीच अगादीच्चेत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथमान्तानि शुकविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां पदङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽभिधेयो येन सः, राजनीतिप्रयोगे कामन्दकयुक्तशिखायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुतयः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता वोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधत्वे प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति । अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना, मातङ्गी, सरसामृता मधुकरि, मैत्री शिवा माधवी । वाला शार्ङ्गरी कला कलरवा माला विशाला जया, मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥’ इति काव्यम् अदोषत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनाम्, (तथा) अपरिमितानाम् अगणितानाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानाम् च अध्येता पाठकः, कर्त्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी वेमेल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है ! चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य-प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानों निरन्तर देव-वृत्तियों की निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य-लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तल्लीन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट खी के समान झुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछ-कुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों की फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को सुनाने में बड़ा ही निपुण है, सगीत की श्रुतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की असंख्य सूक्तियाँ इसे कण्ठ

स्वयञ्च कर्त्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामग्नयः घोना-
नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलह-कुपित-
कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं
वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्वरत्नानाञ्च उदधिरिव देवो भाजनमिति कृष्णैर्नमादायास्मत्स्व-
मिदुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमात्मीर्यः क्रियतामिति युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय
पञ्जरमसार्वपससार ।

अपस्तृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमन्त्य दक्षिणं
चरणमतिस्पष्ट-वर्ण^१-स्वर-संस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां प्रियवचनैर्हसन् तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः इति । वीणा, वेणु मुनिरत्न-
मुरजम् आनन्दम्, आदिपः । द्वादशं कांस्यतालादि परामृश्यते, एतेषाम् अग्नयः निम्नतः शक्तिनीय इत्यर्थः,
श्रोता आकर्णनेन तारतम्यगुणदोषविवेक इत्यर्थः, नृत्तं ताललयाश्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रवृत्तनागम्य
नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः । द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः वृत्तम् प्रतिभा-
युत इत्यर्थः । प्रणयकलहेन स्नेहविषयकविवादेन कुपितानां क्रोधं प्राप्तानां कामिनीनां प्रमदानां प्रसन्नतां
पायेषु सान्त्वनानिमित्तभूतप्रपञ्चेषु चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजातीया तुरगाः शालिहोत्रप्रतिपादितदेव-
मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः, स्त्रियः पश्चिन्यादयः तासां लक्षणेषु सामुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः ।
सकलभूतले समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अत्युत्कृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम
वैशम्पायनेतिसंज्ञकः शुकः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवत्त्वनाम् उदधिः मागर इव देवो भवान्
भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य पत्युः दुहिता एषा दन्वरा
एवं शुकम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवचरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं
शुकः आत्मीयो ग्रहणेन स्त्रीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वोक्तम् उरत्वा अभिधाय नरपतेः राज-
(शूद्रकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्जरं पश्चिच्छरणस्थानम्, असौ पुरयः अपस्तमारदूरीभूतवान् ।

अपस्तृते इति । तस्मिन् पुरुषे अपस्तृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः राज-
शूद्रकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् अन्यतरं चरणं पादम् उन्नमय्य उत्तोल्य । उन्नम्येति
लोके ब्राह्मणा आशीर्वादप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयत्त एण्डरीकनासा प्रागण आत्मीयिनि
तत्संस्कारानुसारेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानम् पुरं च पञ्जर-
भयरूपत्वं पश्चिणामिति नासङ्गतिः । अतिस्पष्टाः सुवक्त्रा, वर्णा अक्षराणि, रजरा उदात्तादयः तेषां
संस्कारः परिपाकः व्याकरणशुद्धिरिति यावत्, यस्यां सा तथा तथा । एतेनान्यशुकाद्येव्यास्यैः प्रोक्तम्
प्रदर्शितम् । एवम्भूतया गिरा वाचा राजानमुद्दिश्य नृपं निमित्तीकृत्य कृतजयशब्दं विहितं 'जय' इति

है और यह उनकी रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाद्यों में सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाय रखने वाला भी है । यह चित्र भी बनाता पण्डित है और जूआ खेलने में तो पट्ट ही है । प्रेम-व्यापार में सटों दुर्द मानिनियों को मनाकर प्रणय करने में उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहीं तक दस्तकी विशेषार्थों निवेदन करते रहता है, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सबमुच कर पृथ्वी का एक निमित्त पण्डित ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करने वाले एकमात्र उचिन स्थान हैं दक्षीणदिगे रेरे नारा । यह ही हसे लेकर आपके चरणों में आयी है । हसे अपनाये की कृपा करें । यह नदकार उन्नम्ये तिला सागरी रत्न रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पक्षिराज ने अपना सुन राजा को ओर कर लिया, शक्ति देर से राजा निम्न, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में सुलझी हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा की चरणों में यह आर्या छन्द सुनाया ।

१. मुरजादीनाम् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीनाम् । ५. शक्तिनीय । ६. आत्मायतः । ७. पञ्जरमपससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उदात्त । १०. दक्षिणहस्तः ।

‘स्तनयुगमश्रुत्वात् समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां श्रुत्वा सञ्जात-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्घहेमासनोप-
विष्टम् अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिवयसमग्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधान-
ममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावदिदमेव महर्दाश्रय्यम्, यदयंमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

शब्दः, इमाम् अग्रे प्रतिपाद्यमानाम्, आर्याम् आर्यासंज्ञकछन्दोबद्धं वाक्यम्, पपाठ पठितवान् । स्तनेति ।
अश्रुभिलोचनजलैः स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य,
समीपवर्त्ति अत्यन्तसन्निहितस्थायितया विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकमाला
यस्मात्तत् भवत्तत्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुवनितानां स्तनयुगं कुचयुगं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव ।
अन्योऽपि यो व्रती स कालत्रये स्नाति होमाग्निस्मीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवासञ्च करोति । अत्र
विमुक्ताहारमिति सभङ्गल्लेपः । हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमानीनि क्रियोत्प्रेक्षा
चेति समुदिते संसृष्टिरलङ्कारः । चार्यां चात्र छन्दः ।

राजेति । राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वा निश्चय्य सञ्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थायि, अतिमहार्घम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम् अमरगुरुवृहस्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था यस्य तम्, वृद्ध-
मित्यर्थः, अग्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये
प्रधानं मुख्यम् ‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवम्भूतम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अबोचत ।

श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुक्रस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता श्रुता आकर्णिता किमिति काका व्यज्यते, तथा च श्रुता किमित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महर्दाश्रय्यम् अतिकौतू-
हलम्, यदयं शुक्रः असङ्कीर्णः मिथो वैलक्षण्येन श्रयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम्
अभिव्यक्तः स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याक-
रणशुद्धिश्च एतेषां योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अति-
परिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अक्षराणि वर्णां यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्ण-
प्रविभागाम्’ ‘अतिस्फुटाक्षराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्वेण तालव्यशकारदन्यसकारादीना-
मुच्चारणभेद उच्यते उत्तरेण तु सर्वविधान्तराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यत इति स्पष्टं भेदः ।

‘आपकी शत्रु-स्त्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँसुओं में स्नान करते हुये हृदय की शोकाग्नि के पास
स्थित होकर हाररूपी आहार का परित्याग करके किसी साधना में लगे हुये से प्रतीत होते हैं ।’

राजा इस छन्द को सुनकर आश्चर्य-पूर्ण आनन्द में मग्न हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त
बहुमूल्य सोने के आसन पर बैठे हुये देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण
प्रधानामात्य कुमारपालित से कहा—

आपने इस पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी ? पहले तो यही महान्
आश्चर्य है कि यह अपने कंठ से अलग-अलग व्यक्त होने वाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
में सुलझी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलङ्कारादि विशेष गुणों से भरी-पूरी अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उसपर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत कार्यों में शिष्ट

१. तामार्यां श्रुत्वा । २. जातम् । ३. महार्हासनोपविष्टम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम् । ४. अतिप-
रिणतवयसम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महाश्चर्यम् । ७. असङ्कीर्णं ।
८. ...स्वरसंयोगविशेषयुक्ताम्, स्वरसयोगाम् ।

योगां विशेषयुक्ताम् अतिपरिस्फुटाक्षरां गिरसुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवती^१ बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि-अनेन मनुजस्य दक्षिण-चरणोन्नाद्यर्थं जयशब्दमियमाश्रयां मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञामात्र-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु महच्चित्रम् !

इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किञ्चान्स्मितवदनो नृपमवादीन—देव ! किञ्च चित्रम् । एते हि शुकशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुतां^२ वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्रार्थन्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारान्तराय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च^३, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवानिर्परिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्रयमित्यर्थः । किं तदित्युपपादयति—अभिमतं इति । अभिमतविषये उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि तिर्यग्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मानस्येव संस्कारवती तदा-दर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं उपा-मित्युपपादयति । तथाहोत्यादिना । समुत्क्षिप्त उस्थापितः दक्षिणचरणः सचेत्तरपादो येन न तेन अनेन शुकेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिधाय इयं पूर्वप्रतिपादितार्यां मामुद्दिश्य मामभिलषद् परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णां यत्र तद्यथा स्यात्तथेति किगाविशेषणम्, गीता उच्चारिता । एतन्न आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वते तथैवायमपि प्राक्तनवासनावशेन जयशब्दाभिधान-काले दक्षिणपादमुत्थापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवार्थाच्छुद्धसाभिहितमितिसैषा बुद्धिपूर्वा प्रवृत्ति-रित्यतः परं किमाश्रयमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण चाहुल्येन पक्षिणः जनाः पशवो मृगाणां, भयम अनिष्टकारणबोधः आहारो भोजनं क्षुधिवृत्त्युपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा यातोन्द्रियमग्नः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्केवलमेवावयुज्यन्ते नागिरिणम्, इदन्तु तद्विलक्षणज्ञातृत्वं महच्चित्रम् अत्याश्रयम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इति कथितवति भूभुजि नृपे कुमारपालितः एतज्जामकः पूर्वोक्तमधिपः किञ्चिस्मितवदनः ईषद्धास्यमुखः अवादीत् अवोचत् । आश्रयशब्दां निराकरोति—किमर्थेति । अत्र अभि-न्विषये किं चित्रमाश्रयम्, हि यतः एते शुकाः कीरपद्माद्या विख्याताः सारिकाः पीतचरणा एतदभृत्तय एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितान् वाचं वाणीम् उच्चारयन्ति अतिरिग्नि, इति पूर्वोक्तं देवेन स्वामिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तृप्रतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि धनुष्यया वा अथवा पुरय प्रयत्नेन परिपालकजनपाठनाद्युद्योगेन वा संस्कारे शुकादीनां वासनायाम् अतिपरिस्फुटाक्षरा उपजायते

मनुष्य के समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी हमने दाहिना पैर उठाकर जयशब्द उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आर्या छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्षी प्रायः भय, आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र का ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इन अतिरिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु हमें तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो महान् आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालिन ने कुछ मुस्कारते हुए कहा—देव ! हमें भी यह ही क्या है । यह तो श्रीमान् को शान्त ही है कि पक्षियों में तोता भेना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो भी हुई बातों को ठीक-ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव जगता हम लोग में किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो हममें कोई विशेष उपकार भी उत्पन्न नहीं । इसके अतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि अत्यन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही हम

१. यदयमति***, यदयमति परिस्फुटम् ।

२. पुनर्वदिदम् । ३. संस्कारवती । ४. वाचमुच्चारयति ।

५. एतेन । ६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षराम् । ७. 'निद्रानात्र' इत्येव पाठः तापि दिकते । ८. जयशब्दम् ।

९. 'देव' इति क्वचित्नास्ति । १०. विपद्मम् । ११. यथाश्रुतं । १२. जयशब्दम् । १३. अतिरिग्निः ।

१४. अतिपरिस्फुटाभिधाना ।

वागासीत्, अग्निशापात्स्फुटात्लापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।'

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्, नाडिका-
च्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादानुसारी मध्याह्न-शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्नखान-
समयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

। अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणाभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रम् अस्यैवविधो-
च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्यच्च हेत्वन्तरञ्चास्ति एतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-
मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवम्भूता वाग् वचनम् आसीत्, तु
किन्तु अग्निशापात् अस्फुट अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां
गजानां च जिह्वाया रसनायाः परिवृत्तिः वैपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाग्यवशादयं
शुकस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाच्चरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ताः । प्रजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कार्तिकेयो भवित्वा
स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । 'अग्निं गवेपयन्तः सुराः
क्वाऽपि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य क्वाग्निर्विद्यत इति प्रपञ्चुः । स च गजः 'अश्वत्थवृक्षेऽ-
न्तर्हितोऽग्नि'रित्युक्तवान् । अथाग्निस्ततो निर्गत्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्त्वा पुनः शमीगर्भं
प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः पृष्टः शुकः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्नि'रित्युवाच । ततस्ततोऽप्यग्निर्निक्रम्य 'स्वं
वाग्विहीनो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयाऽत्र कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामात्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भापयत्येव,
अग्निशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्यं मध्य-
भागम् आरूढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गच्छेदिका तस्याः छेदे समाप्तौ तत्समय
इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिस्तस्य
नादः शब्दस्तमनुसन्तुमनुगन्तुं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नद्योतकजलजशब्दः उदतिष्ठत्
उत्पन्नोऽभूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निश्चय, समासन्नः समीपवर्ती खानसमयः आपन्नकालः यस्य सः,
विसर्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् सभास्थानात्
उत्तस्थौ उत्थितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपती राजनि शूद्रके चलति सभाभवनात्प्रस्थातुमारभमाणे सति
उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः
सम्भ्रमः सम्मर्द आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पष्ठयन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-
सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं तेन प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां, केयूराणां पत्र-
भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेशैः पाटिताश्छिन्ना अनेकपटाः

पशु-पक्षियों में भी वर्णों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तीनों की वाणी से
वर्णों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई है और हाथियों की जीभ उलट कर कंठ की ओर
धूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल ही रही थी कि मध्याह्नक में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की
सूचना देते हुए घड़ी की समाप्ति पर बजनेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शख बज उठा ।
उसे सुनकर खान की बेला अति निकट जान सभी सामन्त राजाओं को विदा करके राजा स्वयं समा-मण्डप
से उठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में
खलबली सी मच गयी । अत्यन्त श्रद्धा से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरों (वाजूबन्दों) में घनी हुई
मच्छलियों की नोकों से बहुतांश कपड़े फट गए, आपस की धका-धुकी से उनके गर्लों के हार झूलने से लगे,

पाटितानेकपटानाम्, आक्षेप-दोलायमान-कण्ठदात्राम्, अंसस्थलोल्लसित-कुसुम-पट्टामभूर्नि-
पटल-पिञ्जरीकृत-दिशाम्, आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्द्ध-
लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम्, गमन-प्रणाम-जालसानाम्, अट्टममिच्छा
वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम्, उत्तिष्ठतामासीदत्तिमहान् सम्भ्रमो मदीपतीनाम् ।)

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरप्राहिणीनां कमलमधु-पान-
मत्त-जरत्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविला-
सिनीजनस्य सञ्चरतो जघनस्थलौस्फालनरसित-रत्नमौलिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गर्भसूत्रनिर्मितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परशरीरसञ्चलनेन द्रोत्रप्रमानानि चतुर्गति इष्ट-
दामानि कण्ठहारा येषां तेषाम् अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्य उलसितानि उथितानि यानि उग्रगति
केसराणि पटवासः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं पारागसमुदायः तेन पिशाचगृह्णा पीनमूर्च्छिता
दिश आशाः यैस्तेषाम्, आ समन्तात् लोलाश्चञ्चलाः ये मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखरा निने-
भूषणानि तदुपरि उत्पतन्त उड्डीयमानाः अलिकदम्बा भ्रमरयूथा येषां तेषाम्, अर्धाचलन्निभिः अर्ध-
प्रदेशलम्बैः कर्णोत्पलैः श्रवणस्थितकमलैः चुम्ब्यमानानि मस्तकनमनात् स्पृश्यमानानि गण्डमण्डपानि
कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः ग्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालमानान् धरिन्मृष्टाणाम्
'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवन्मृष्टाणाम्' उप-
मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्ध-
स्तूक्त एव ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभामण्डपं स्वर्गतः परितः तदा तस्मिन् काले शुभितमिन्
चौमभुपगतमिव अभवदभूदिति वक्ष्यमाणक्रियया 'सम्बन्धः । अत्र च वृत्तीयान्तं पदं शुभितमिन्मन्त्र-
करणम्, पष्ठयन्तश्च तत्तत्करणापकम् । इतश्चेतः संमर्दवशात्सर्वासु दिशामु निष्पतन्तीनां मन्तान्निनाम्,
स्कन्धेषु अंसस्थलेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि वालव्यजनानि वासां नानां चामरप्राहिणीनां
योपिताम्, कमलमधुपानेन पन्नरसास्वादेन मत्ताः स्त्रीवा ये जरन्तो वृद्धाः इत्यान्ता राजसमोषां
नादः कण्ठध्वनिस्तद्वत् जर्जरितेन सम्भिन्नेन पृथक् पृथक् श्रूयमाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं
रणिताः शब्दायमाना मणयो वैडूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटवाना गिनादेन गण-
त्पन्नशब्देन 'शब्दे निनादनिनद' इत्यमरः ।

वर्गति । सञ्चरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिनाजनस्य "वारविलासिनीनां देवता इत्यमरः ।
जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन नितान्तसञ्चालनेन रमिना सट्टिना रत्नमौलिना मणि-
माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन प्रकाशेण दान-व्यवहारेण ।

उनके कर्णों से उड़ती हुई केशर और सुगन्धित चूर्णों की धूल में सभा गिना पीनमूर्च्छिता
उनके मस्तकों पर चमेली के फूलों से बने हिलते हुए मुकुटों में भीतों के गुण्ड निनादेन गिना
आधे लटके हुए कमल हिलने के कारण उनके कपोलों को चुम्बने से लगे हुए प्रणामाय नमस्काराय
लाग-डॉट के कारण उनके वक्षस्थलों के हार अस्त-व्यस्त से ही उठे ।

उस समय वह सभा-भवन तर-तर की होनेवाली धरियों में जाड़ल या तो सुगन्धित चूर्णों से
चेंबर लिए चेंबर डुलानेवाली स्त्रियाँ श्वर-उपर फुटक नहीं दीं निनादेन गिना देन गिना देन गिना
कमल-रस पीकर मतवाले वृद्ध हंसों के मधुर इहरन के मगन शब्दों से लगे हुए प्रणामाय नमस्काराय
वेड्यार्यों के जघन-स्थलों पर टकरा-टकरा कर उड़ती कल्पविद्या की मन्तान्निनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन

१. पाटिताशुकपटानाम्, पाटिताशुकानाम् । २. मालतीकुसुमानाम् । ३. मालतीकुसुमानाम् ।
पटलपिञ्जरीकृतदिशाम्, धूलिपिञ्जरीकृतदिशाम् । ४. मालतीकुसुम । ५. प्रणामाय नमस्काराय ।
सम्भ्रमः, अतिमहान् सरम्भ । ६. स्कन्धदेशवसनम् । ७. अन्धस्तूक्तम् । ८. अन्धस्तूक्तम् ।
स्थलास्फालनम् । ९. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुररवाकृष्टानाञ्च धवलितास्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहं-
सकानां कोलाहलेन, रशनारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणामुल्लिख्यमान-कांस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमतीं ध्वनिनां, प्रतीहारिणाञ्च पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैश्चार्यतामालोकयतालोकयतेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुञ्जेपूञ्जरित-प्रतिशब्दतया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि-लोल-चूडामणीनां, प्रणमताममल-मणिशलाकादन्तुराभिः किरीट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकटकशब्दैः आकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् धवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णीकृतानि आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य सोपानफलकानि आरोहणावल्यो यैस्तेषां, भवनदी-
र्घिकाकलहंसकानां गृहवापीस्थकादम्बानां कोलाहलेन अव्यक्तशब्देन ।

रशनेति । रशनानां कटिमेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अत्युच्चै-
स्तरः विरावः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम्, उल्लिख्यमानस्य घर्षणं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कें' 'कैं' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वत् दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सदनस्थ-
लक्ष्मणपक्षिणां कूजितेन अस्पष्टशब्दितेन, 'कूजितं स्याद्विहङ्गानाम्' इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुसोपमा ।

सरभसेति । सरभसं सवेगं प्रचलिताः गन्तुमुद्यता ये सामन्ता अधिकृतराजानस्तेषां शतं तस्य
चरणतलैः पादतलैः अभिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य निर्घोषोऽव्यक्तशब्दस्तद्वत्
गम्भीरेण पुष्टशब्देन तद्दुत्यध्वनित्यर्थः, वसुमतीं मेदिनीं कम्पयतेव क्षोभं जनयतेव । इह 'निर्घोषग-
म्भीरेण' इत्यत्र लुसोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाच्यक्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारीति । दण्डोऽस्त्येषां दण्डिनस्तेषां यष्टिग्राहिणामित्यर्थः, पुरो नृपाग्रतः ससम्भ्रमं शीघ्रं
समुत्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारब्धा प्रवर्तिता हेला क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्थात्तथा 'आलोकयत पृथ्वीपतिरथं गच्छतीति पश्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिभाषमाणानां, मार्गाव-
रोधिजनसावधानतानिमित्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः-
समुत्पन्नध्वनितेन दीर्घेण अतिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसंघानां राजसंघनाञ्च
कुञ्जेषु लताद्यन्तरितस्थानेषु उच्चरित उत्थितः प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तया दीर्घतरताम् अत्यन्त-
विस्तृतत्वम् उपगतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञाञ्चेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायावनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः-
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नर्ति विदधतां राज्ञाञ्च अमला
निर्मला या मणिशलाका रत्नेषीकास्ताभिः दन्तुरा विषमास्ताभिः किरीटकोटिभिः मुकुटाग्रदेशैः उल्लिख्य-
मानस्य घर्षणं कुर्वतो मणिकुट्टिमस्य रत्नमयवद्धभूमेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर की बावलियों में पले हुए हंस नूपुरों की झंकारों से अत्यन्त उत्सुक हो सभा-मण्डप की सीढियों तक
आकर अपनी उज्ज्वलता से उनकी फर्श को उज्ज्वल बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं घरों में पले हुए
सारस करधनियों की मधुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कें कें मचाये हुए थे मानों कोई कसेरा
फूल के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं झटके से चलनेवाले सैकड़ों सामन्तों के पैरों की धमक से
सभा-मण्डप की भूमि कँपा देनेवाली वज्र जैसी गम्भीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल अपने-
अपने राजाओं के सामने से लोगों को बड़े सम्मान के साथ हटाते तथा खिलवाड़ सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिए'-'देखिए' का शब्द कर रहे थे, जिससे राजमहलों की कुंजों से उठनेवाली उनकी अत्यन्त
तीखी प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिए'-'देखिए' की ही अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही

१. उत्सुकितानाञ्च । २. ...काञ्ची । ३. निर्घातगम्भीरेण, निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण । ४. क्वचित्
'ध्वनिना' इति पाठो न विद्यते । ५. प्रतीहाराणां, ससम्भ्रमजनानां, ...जानपदानां । ६. उच्चैश्चरतामा-
लोकयन्त्विति । ७. तारदीर्घेण । ८. प्रतिच्छन्दतया । ९. दीर्घताम्, दीर्घतरयाताम् ।

भिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्य्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनरणरणाथितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोयायिनां जय-
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरपादा-
तसंक्षोभ-भयादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितप्र-
वृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदानाञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन
सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डाल-कन्यकाम् ।
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्रतापुत्र-
परिवृत्तो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

✓✓/ प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्वलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्कशे मणिकुट्टिने राग-
यवद्धभूमौ निपतनेन पातेन रणरणाथितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विदधतां मणिकर्णपूराणां तेषां रागा-
मेव रत्नकर्णभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोयायिनाम् अग्रेगामिनां पठता प्रयोगानमुच्चार-
यतां मङ्गलपाठकानां वन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तमनुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्त-
व्यापिना सर्वतः प्रसारिणा कलकलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रयुक्तानां जगता
मानवानां चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभमयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पसमुच्चारं
विहाय त्यक्त्वा उत्पतताम् उड्डीयमानानां मधुलिहां भ्रमराणां हुङ्कृतेन हुंकारशब्देन । दिगन्त-
संचोभात् चक्रवर्त्तिनः प्रणामाय मनोवेगवशात् अतिस्वरितपदेषु अत्यन्तशीघ्रचरणनिरूपेषु, प्रवृत्तैः
प्रचलितैः अवनिपतिभिः भूपतिभिः (कर्त्तृभिः) केयूराणाम् अद्भुतानां कोटयः अग्रभागाल्लैः (वरुणैः)
ताडितानाम् आहतानाम्, कणितेन तत्ताडनोत्थशब्देन मुखराणि वाचालानि रत्नदामानि मणिचिन्तये-
नश्चञ्चला येषु तेषां मणिस्तम्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदास्थानभवनं नृपैः परेशान-
ण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं क्षोभमुपगतमिव अभवत् अभूत् ।

अथेति । अथ अनन्तरम्, 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रकृतशब्दानां-
म्भसमुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रक्षकात्स्न्यव्यथो अथ ।' इति चामरः । विन्दितानामु-
रशब्देन सम्भाव्य विस्मृष्टा राजलोका नृपतयो येन स तादृशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आनन्दे तां
चाण्डालकन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं ग्राह्यताम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा, वैशम्पायनः स शूद्रः अनन्तरं
भवनमध्यं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं श्लिष्यम् आदिश्य आनन्दम्,

थी, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ मस्तक झुकाये हुए चंचल चूटामांसों वाले सामन्त राजा ने
निर्मल तथा मणि-शलाकाओं से ऊचे-नीचे मुकुटों के किनारों की टहरों से मणियों की गणना करी ।
कहीं प्रणाम करने के समय पर इधर-उधर लटके हुये मणियों के कर्णभूट मणि से घिरी हुई कणिका
टकरा-टकराकर झनझना रहे थे, कहीं 'महाराज की जय हो, महाराज निरजीबं दनें, का शूद्रक ने प्रणाम
करते हुए आगे-आगे चलनेवाले चारणों की कल-कल सभी दिशाओं की भांती हुई शूद्रों की
जाते सैकड़ों मनुष्यों के पैरों द्वारा कुचल उठने के भय से फूलों को छोड़कर इधर-उधर तितल उठने
की हुंकार हो रही थी और कहीं आकुल होकर अत्यन्त शोषता के साथ चान्दालके लक्षणों वाली
कोरों की चपेट से मणिलिंभों में लटकती हुई रत्नों की लटियों झनझनी हुईं उन्हें दान-रत्नदाना
जिससे वे मणियों के खम्बे भी झनक रहे थे ।

सभी सामन्तों को विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चाण्डाल-कन्या के विन्दन करने के लिए
और अपनी ताम्बूल-करकवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली स्त्री) के साथ

१. स्वनेन ।
२. निपतितम् ।
३. जयजयेति ।
४. मधुवचनानुच्चारणम् ।
५. दिगन्तरम् ।
६. संक्षोभादिशब्दात् ।
७. स्वरितपरं प्रवृत्तं, स्वरिणम् प्रवृत्तः ।
८. अत्यन्तं शीघ्रचरणम् ।
९. अभ्यन्तरं खानपानाशनादिना च वृत्तिननेन कारयेति, अभ्यन्तररत्नशनादिना चोपचरन्तम् ।

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

[स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीपदवदलित-सिन्दुवार-कुसुम-मञ्जरी-विभ्रमाभिः, उरसि निर्दयश्रम-च्छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकरानुकारिणीभिः, ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोहसदमृतविन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिभिरलङ्कियमाणमूर्त्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरण-

कतिपयैः क्रियद्विरूपसङ्घर्षकैरित्यर्थः, आसैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतैः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं गृहमध्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतेति । अपनीतानि शरीरात् पृथक् कृतानि आभरणानि भूषणानि येन सः, अत एव विगलितानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभावित्वादित्याशयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरत्वादित्याशयः । समुपाहृतानि श्रुत्यैरेकत्री-कृतानि समुचितानि व्योम्यानि व्यायामे परिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलौहमुद्रारादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमशनं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

स इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादियेषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुदृश्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा स्नानभूमिमगच्छदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिरिति पदम्, अलङ्कियमाणमूर्त्तिरिति राजविशेषणस्य कर्तृ, एतद्विज्ञानि तृतीयान्त-पदानि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गल्लात्परभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, ईपत्किञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वल्लरी तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण क्लिष्ट-प्रयासेन अन्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नः छेदमुपगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके भालस्थले अष्टमीचन्द्रः अष्टमीतिथिसमुदितः सुधांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्तानस्थले उल्लसन्तो द्योतमाना ये अमृतविन्दवः पीयूषकणाः तान् विडम्बयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपदप्रयोगो हि अष्टमीतिथिसमुदितचन्द्राकार इवास्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मविन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्किय-माणा भूष्यमाणा मूर्त्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । इह "कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः" इत्यत्र लुप्तोपमा । "मुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिः" इत्यत्र "अमृतविन्दुविडम्बिनीभिः" इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् स्नानम् आप्लवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैशम्पायन को रनिवास में ले जाओ ! फिर कुछ विश्वस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

वहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से संजी हुई व्यायामशाला में पहुँचा । आभूषणों को उतार जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने अपनी ही अवस्थावाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्ही-नन्हीं बूँदों की लड्डियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर उगी हुई पसीनों की लड्डियाँ उनपर रची गयीं कुछ-कुछ मसली हुई सिन्दुवार (निर्गुण्टी) के फूलों की मंजरियों का

सम्पादनसत्त्वरेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलैजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरन्निः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, त्रितत-सितत्रितानाम्, अनेक-चारणगण-
निबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिक-
ज्ञानपीठाम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट-मधुकर-कुलान्धन-
रितमुखैरातपभयान्नीलकर्पाटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छन् ।
अवतीर्णस्य च जलद्रोणी वारविलासिनी-करभृदित-सुगन्धामलकलिर्निशिरमो राजः

निष्पादने सत्त्वरेण त्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन नेत्रमुग्धेन,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः; निरन्तरेऽपि
स्वल्पलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्मर्दानिवारणं तत्र यः अधिकारो नियोगः तम् आचरन्निः सम्पादयन्निः दण्डिभिः दण्डि-
धारिपुरस्यैः उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः ज्ञानभूमिमगमनाध्या यस्य स तादात्म्य एतच्च राजविनि-
र्णं बोध्यम् ।

विततेति । अत्र द्वितीयान्तपदानि ज्ञानभूमेर्विशेषणानि । त्रिततम ऊर्ध्वं त्रिस्तानं त्रिनं शतं त्रितान-
नम् उल्लोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणा उर्धालया न्नुत्तिपाटन-
तैः निबध्यमानं निर्मायमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णा भृता या कनकमयी सुवर्णरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तादृशम्,
तया सनाथो युक्तः मध्ये मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यरतं स्फाटिकं स्फटिकमनिरचितं
ज्ञानपीठम् आप्लवनचतुष्किका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते ज्ञानभूमेरेवस्मिन् प्रदेशे निर्दिष्टः
न्यस्तैः । इतस्तृतीयान्तानि सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अनियमेन सुरभिः प्राप-
सिजनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णा भृतास्तैस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन मन्दिगन्धेन
अवकृष्टा आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्यकारितानि अन्यधारितानि सुगन्धि-
वदनानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणमन्तापत्रामात् नीलकर्पटैः श्यामपर्णवस्त्रगर्भैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । ज्ञानवर्त्मनः आश्रयस्वर्गं उप-
शोभितां विराजितां ज्ञानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छन् अपार्यात् । इत च भावनिर्माण-
वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्णति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः संशो-
भिः करैः हस्तैः 'वलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः, मृदितेन मृष्टेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलक-
धारि-

अम उत्यन्न कर रही थी, छाती पर दिखाई पटने वाला बूझे कठोर पश्चिम से टूटें हुये । ११. त्रिततं त्रिनं त्रितानं
के दानों जैसी प्रतीत हो रही थी और ललाटे के तल पर उभरे हुये शम-विन्दु जटाना के समान अन्तर्गत
सुशोभित अमृत-विन्दुओं को भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की मानसो तुलना की जाकर तब
उपर आगे-आगे दौड़-धूप करते हुये सेवकों तथा उस समय राजमण्डल के बीच भाग नित होने पर
के हटाने के नियम का भली-भाँति पालन करने वाले उपधारियों के जगन दत्तप्रेत के शरीर के अन्तर्गत
पहुँचा । वहाँ श्वेत चंद्रवा तना हुआ था, चारणों की टोखियों मण्डल बंधे गया थे । बीच में हस्तों के
से भरी हुई द्रोणी (जलकुण्डिका छोटा सा जल का कुण्ड) बनी थी, उसके ननोंप ही स्नान के उपकरणों के
लिये बिलौरी पीढ़ा रखा हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धन जल से भरे हुए मण्डल बने हुए
रहे हुये थे, जिनके मुख सुगन्ध के कारण आवे हुये भौरों से फिर कर बने हुए थे । ज्ञानोत्प्रेक्षा के कारण ही
जाने के भय से उन पर काले कपड़े लपेट दिये गये हैं ।

जब राजा जल की कुण्डिका में उतर गया तो दारुनिताओं ने अपने हाथों से स्नान के उपकरणों को
सिर पर सुगन्धित आमलों का लेप किया । फिर जनै से बहुत ही राजा के अन्तर्गत तब ही

१. प्रधाविना । २. परिजनेनानुगम्यमान । ३. निरन्तरेऽपि । ४. सम्पादयन्निः । ५. उपस्थापितं ।
मण्डलाम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिचरभिः । ८. कर्पटैः । ९. दक्षिण । १०. नीलकर्पटैः । ११. त्रिततं त्रिनं त्रितानं

समन्तात् समुपेतस्थुरंशुक-निविड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-वलय बाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिपेकदेवता इव वारयोपितः ।

ताभिश्च समुन्नत-कुचकुम्भ-मण्डलामिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परि-
घृतस्तत्क्षणं रराज राजा ।

“द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारुरोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-प्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्त्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं क्षिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शूद्रकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निविडं दृढं यथा स्यात्तथा निबद्धा दृढभारलघूकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा याभिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि ‘वारयोपिन’ इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रदेशे समुत्सारितानि झणत्कारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उत्तोलितानि वलयानि कङ्कणानि यासु ताः तथोक्ता बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमु-त्क्षिप्य बद्धानि कर्णाभरणानि श्रवणालङ्कारा याभिस्ताः तथोक्ताः । कर्णोत्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरिपतननिवारणाय अपसार्य उपरि न्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला याभिस्ताः । गृहीता आत्ता जल-कलसाः सलिलपूर्णघटा याभिस्ताः । अभिपेकदेवताः स्नानाधिष्ठान्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्त-वविधानार्थं समुपेतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जात्युत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिश्च अन-योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ताभिश्चैति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शूद्रकः समुन्नतम् अत्यन्तोच्चं कुचकुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां ताभिः, तादृशीभिः, वारयोपिङ्गिः, करिणीभिः हस्तिनीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तत्क्षणं तस्मिन् काले रराज शुशुभे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि ‘काऽप्यभिक्ष्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः’ इत्यादिवदुपमागतभङ्गप्रक्रमत्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्लेषमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय वहिर्निर्गत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्वद् धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्तवनचतुष्किकां वरुणः प्रचेताः राजहंसं कलहंसमिव आरुरोह आरूढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारुरोहेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद्भङ्गप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ताः वाराङ्गना राजानम् अभिपिपित्चुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदित्यादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीप्त्या श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अत एव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्त्तिमत्यः श्यामत्वसाभ्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (दृश्यमानाः सत्यः) राजानं

उन्होंने अपनी छातियों को रेनमी वस्त्रों से कसकर बांध लिया था और ककणों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में लटकते आभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुये बालों को हटाकर कानों पर चढा लिया था । वह अपने हाथों में जलकलशों को लिये हुये ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो राजा को स्नान कराने के लिये स्वयं अभिपेक-देवियाँ ही आ गई हों ।

उस समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल मटोल उठे हुये स्तनों वाली वारवनिताओं के बीच इस प्रकार सुशोभित हो रहा था मानों जल में घुसा हुआ इधिनियों के बीच कोई जगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिल्लौरी पीढ़े पर आ बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हों ।

इसके पश्चात् उनमें से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उस समय उन घटों की नीली-नीली झाई से सौंवली सी दिखाई पडने वाली वे वनितायें उसे नहलाती हुई ऐसी लग रही थी

१. परितः । २. समुत्तस्थुः । ३. अंशुकविनिबद्ध*** । ४. ***चरणाभरणाः । ५. जलद्रोणि ।

६. काञ्चन । ७. मरकतकलश*** ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, फाश्चिन् कलसोत्क्षेप-श्रम-स्वेदार-शरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, फाश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिद्दृष्टिम-कलस-पार्श्व-विन्यरत-हस्तपङ्क्त्याः प्रकीर्यमाण-नख मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्त-चालातपनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिपिपिचुः ।

शुद्धकम् अभिपिपिचुः अभिपेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलसप्रसुप्तानां हन्तवर्णत्वात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वजात्युत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा वयङ्गस्तोपमा च, अनयोरेतद्विभागेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोपितो रजतकलसः रूप्यनिर्मितघटः एतेन के यासां तान्नयोका, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिचिन्मात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारयंगं शोभमाना रजन्यः क्षपा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलमस्य, ज्योत्स्नाप्रवाहेण तन्धर्मिण्यु सादृश्यमत्राभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीत्वजात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कलसस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः धमः प्रायामन्नेन ये स्वेदा धर्मसलिलानि तैराद्वाणि स्विन्नानि शरीराणि वृषूपि यासां ता, स्फटिकैः तदाश्रमनिश्रितोपम-मन्धिभिः कलसैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अत एव जलदेवता जलापिष्ठान्य इव, तासामपि सलिलाक्षिःसरणेन सलिलविन्दुव्याप्तदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवतावना-त्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजन्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन नाग-केन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिषजलान्यादधते । नमिन्नु समये मलयसरित्सु खानासम्भवेन तदारोपणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्तिसा उत्तोल्य कर्चं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु यामद्-क्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपङ्क्त्याः करकिसलयानि याभित्ता, 'पङ्क्तोऽङ्गी विम-यम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्तस्ततो विपर्यस्तानि नखानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दासिचग यामां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलिप्रतिहस्तशाखं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति चात्र, तेषां विनिर्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेवता इव ता अन्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधगणिकासु सलिलयन्त्रदेवतात्वजात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हन्तेषु पाणिषु यामा ताः फाश्चिद्धारणनाः दिवसश्रिय इव दिनलक्ष्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं पृथक्कुम्भ आसिन् उपरिपितो पानानयः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितमलिलेन यथायथं यथायोग्य राजानं

मानों नीली-नीली कमलिनियाँ अपने पत्तों के पुत्रों से राजा को नरना रही हैं । कोई-कोई कौशरी से राजा से जल को ढालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं । मानों पूर्णिमा की रातें चन्दनरसों से छुलती हुई कौशरी की धाराओं से उसे खान करा रही हैं । कोई-कोई पत्तों को उठाने के लिए धम से खाने के लक्ष्य-पथ होकर विहारी कलशों से उसे खान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं । मानों नीली-नीली से नखों को धारा द्वारा जल-देवियाँ खान करा रही हैं । कोई-कोई चन्दन के रस से मुगधिन बना धारों से उसे खान कराती हुई लगी थीं मानों मलयाचल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नियाँ अपनी पत्तों से उसे खान करा रही हैं । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पङ्क्तों जैसी ट्येलियाँ लगाए उन्हें फिर परत से खान कराती हैं । नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनको उंगलियों के बीच से जल की धारें बह रही थीं । मानों ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर घटा उठाए कौशरी में बनी हुई सुन्दरियाँ हैं । कोई-कोई कलशों के लिए सोने के कलशों से कुङ्कुम मिला हुआ जल छिद्रपती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं । मानों नियाँ कौशरी प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हैं । इस प्रकार क्रम-क्रम से उन राज-कलियों को खान कराती हैं ।

अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेक-प्रहत-पट्ट-पटह-भङ्गरी-मृदङ्ग-वेणु-वीणा-गीत-निनादानुगम्यमानो बन्दिदृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विवरव्यापी खानशङ्खानामापूर्व्यमाणानामतिमुखरौ ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्त्तित्ताभिपेको विषधरनिर्मोक-परिलघुनी धवले परिधाय धौत-वांससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालन-निर्मलतनुः अतिधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादितः पितृजल-क्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् ।

शृङ्गम् अभिपिपित्तुः ज्ञानं कारयामासुः । इह 'दिवसश्रिय' इति जात्युत्प्रेक्षा, 'आक्षिप्तवालातपेनेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं ज्ञानानन्तरं खानशङ्खानां ध्वनिः उदपादीत्यन्वयः । श्रुतिपथं कर्णविवरं स्फोटयन् द्विधा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः वाद्यविधाने समर्थाः पटहाः दुन्दुभयः भङ्गरीयां वाद्यविशेषाः (भाषायां 'झाल' इति पदवाच्याः), मृदङ्गा मुरजाः, वेणवो वंश्यः, वीणा बल्लक्यः तासां गीतानां गानानाञ्च निनादैः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तमनुलक्ष्यीकृत्य प्रवर्तमानः, बन्दिदृन्दस्य वैतालिकसमूहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो व्यासः, अत एव भुवनविवरव्यापी विष्टपान्तराल-प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरम्, आपूर्यमाणानां मुखवायुभिः वाद्यमानानां खानशङ्खानाम् आप्णवकालवादनीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उदपादि उत्पन्नोऽभूत्, 'पद गतौ' अस्माल्लुङि रूपम् । इह भुवनविवरव्यापनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिरलङ्कारः । 'मिथोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति लक्षणात् ।

एवञ्चेति । चो भिन्नक्रमे तस्य च किञ्चेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्त्तितः कृतः अभिपेकः ज्ञानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति ब्रह्ममाणिक्यया सम्बन्धः । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोकः कञ्जुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रक्षालितवसने परिधाय परिधानं विधाय, देवपूजानिमित्तं वस्त्रद्वयधारणावश्यकतामाह आहिकसुत्रावल्याम्—

'होमदेवार्चनाघासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत यततः सर्वथा बुधः ॥'

शरदि वर्षात्यये अम्बरैकदेश इव आकाशैकभाग इव जलक्षालनेन अभिपेक्षनीयसलिलद्वारा प्रक्षालनेन वर्षासलिलद्वारा प्रक्षालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघखण्डः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपट्टस्य सौमवसनस्य पल्लवेन विस्तरेण अतिदीर्घसौमवसनेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे पिङ्गे किसले विष्टे वने' इति त्रि० शेषः । गगनसरित् आकाशगङ्गा तस्याः स्रोतसा प्रवाहेण तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम् उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन्! होमं चेत्कुरुते नरः । होतुश्चक्षुर्विनाशः स्याद् होता च विकलो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादियेन स तादृशः, तथा च—'ज्ञात्वा सन्तर्पयेद्

उसी समय साथ ही बजाए गए अनेक नगाडों, झाँझों, मृदङ्गों, वेणुओं और वीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल-गीतों के स्वरों एवं चारणों के कोलाहल से गूँजती हुई सभी लोकों में छा जानेवाली कानों की फोड़ती हुई सी शंख की अत्यन्त तीक्ष्ण ध्वनि होने लगी, जो खान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इसी रीति से खान कर चुकने के बाद जल से धुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरद-कालीन स्वच्छ आकाश के एक टुकड़े के समान झलकने लगा । उसने साँप की केंचुली के समान अत्यन्त झीने तथा उजले दो वस्त्र पहिन लिये और अत्यन्त उजले बादलों की तहों के समान श्वेत रेशमी पगटी अपने सिर पर लपेट ली । उस समय वह ऐसा सुशोभित होने लगा मानों अपनी चोटी पर आकाश-गंगा की धाराओं को लपेटे हुए हिमालय पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों को तर्पण (जल-दान) किया और अंजुली में जल लेकर मंत्रों से अभिमन्त्रित करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें नमस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अवस्फोटयन्निव, आस्फोटयन्निव । २. कोलाहलो । ३. भवन । ४. मुखरः । ५. निर्वर्त्तित्ताभिपेकः ।

६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरचित-पशुपतिपूजंश्च निष्कम्य देवगृहान्निर्वृत्तित्तामिकार्यो विलेपनभूमौ अङ्गरि-
भिरलिकदम्बकैरनुवध्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनानुन्नि-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतत्रक्षपरिवर्तः रत्नकणपूरमात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमत-रसास्वाद-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीतधूर्मवर्त्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मान् प्रस्पृष्ट-मणि कुट्टिमप्रदेशादुत्थाय

देवान् पितृंश्च मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविहितैः पूतं पवित्रं यत्तोर्यं जलं तस्य अञ्जलि मन्त्रमस्पृष्ट-
'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिव्यकरं सूर्यनारायणम् अभि मन्सुरं
प्रणम्य अञ्जलौ मन्त्रपूतमर्घ्यरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अर्घ्यं दद्यात्तु प्रथमं भास्कराय महात्मने । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवं चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् आगमत् आगच्छत् । इह विषधरनिर्मोलेत्यत्र लुसोपमालङ्कारः । शरणां रंकेने इत्ये-
त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अतिथवलजलथरेत्यत्रापि च लुसोपमैव । तुहिनगिरिरित्यत्र नृपमा ।

उपरचितेति । उपरचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपचितिः 'पूजा नमन्याऽपरिति'
इत्यमरः, येन स तथाभूतः, तथा च—'असंप्लूय शिवं मोहाद्ये नरा सुभ्रतेऽन्वरात् । सौम्यं नैवाप्तुन्मीत
भग्नाशाः पर्यटन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अधिकार्यम् अग्निहोमादियेन स, 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादनस्यानेन अङ्ग-
रिभिः शब्दं कुर्वद्भिः अलिकदम्बकैः भ्रमरगणैः अनुवध्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरभं यन्म्य स तेन,
मृगमदस्य कस्तूर्याः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेसरयोश्च चाग्नेन परिमलेन सुरभिणा घ्राणतर्पणेन 'सुरभि-
घ्राणतर्पणः' इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिसाङ्गः लेपितसकलशरीरावयवः, त्रिचिनः रचना-
विशेषेण विहितः आमोदिभिः परिमलवद्भिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेरदरः शिरोभूषणं येन स
तादृशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वक्ष्योः पूतपरिनि-
वसनयोः परिवर्तः परिवर्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धान्णानां चिन्त्यादि-
त्याशयः । रत्नकणपूरमात्रं केवलं रत्नक्षचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यत्र स, अजनादि-
समयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टसम्भवादित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपत्न्यायानं देवां नै-
तथोक्तैः, आत्मतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नैरित्याशयः, भूपतिभिः अन्यैः नृपतिभिः सह अभिन्ना अभि-
लपिता ये रसा मधुरादयस्तेषाम् आस्वादेन प्रहणेन जाता उत्पन्ना प्रीतिः मन्नुष्टि चन्द्र मः प्ररनिप
भूपतिः शूद्रकः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ॥

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणप्रतिपत्त्या मन्त्रः ।

'उपस्पृशंस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकत्वं व्यत्यमुक्तं नारदेन—

'सुप्त्वा जुत्वा च सुक्त्वा च निष्ठीव्योदत्वाऽनृतं वचः । पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयत्नोऽपि मन्त्रः' इति ।

परि सामस्येन पीता मुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन भूमनं नृपतमा-

वहाँ जाकर भगवान् शंकर की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और ऐनादि कार्यों की पूजा करके भूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अंगों में सुगन्ध के कारण सौरों के झुण्डों से टपे हुए पानी से स्नान किया और कपूर से सुवासित सुगन्धित चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष रूप से नानाओं के फूलों की पूजा की । बनायी और बर्तनों को बदल कर कानों में केवल रत्नों से जटा हुआ कर्णकुल परिनिहित । इसके बाद भोजन के समय पङ्क्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोनुकूल रसों का स्वाद रेतें हुए मन्त्रों की प्रतीति क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की तिगरैट जैसी कपूर, रत्न, चन्दन, सुगन्ध, धूप, पुति, प्रियंगु और मासी मिला कर बनाई गई बत्ती) का पान किया और हाथ ऊँच धोकर पान किया । धुली-भँजी मणियों को फर्श से उठकर समा-मंडप की ओर चल पड़ा ।

तत्काल ही थोड़ी दूर पर खड़ी हुई प्रतिहारी अत्यन्त शक्ति से दौती हुई आ पहुँची । उसके मुख से

१. उपचरितम् । २. पूजनम् । ३. निर्वर्त्तितम् । ४. कृतान्तरपरिवर्त्तम् । ५. निर्वर्त्तयामास । ६. उपस्पृश्य ।

धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिमात् ।

नातिदूरवर्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्यानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुकै-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्मय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरंमणि-
भूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमल-मणिकुण्डिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सन्निहितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-क्षालि-
तेन कलधौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कृदादिरचितद्रव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाभ्यन्तरे धृतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथोक्तः । प्रमृष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुण्डिमप्रदेशः रत्नमयवद्बस्थलं तस्मात्, उत्थाय उत्थानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सत्रासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारपालिकन्या प्रसारितं विस्ता-
रितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता मृदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात् अभ्या-
सात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पल्लवं पल्लवोऽस्त्री किसलयम्
इत्यमरः, तदनुकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं भुजवाहू
प्रवेष्टो दोः इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे यः सञ्चारः
सञ्चरणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलाशुकैति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
ग्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निवद्धं रचित-
मिव उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौख्यमतिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
प्येक्षा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि 'आस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

अतिसुरभिणेति । अतिसुरभिणा अत्यन्तग्राणतर्पणेन 'सुरभिर्ग्राणतर्पणः' इत्यमरः, मृगनाभिपरिम-
लेन कस्तूरीगन्धेन 'विमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
वारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्ता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नवद्धा भूर्यत्र तं तथोक्तम् ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विप्रकीर्णेन विच्छिसेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुण्डिमं
रत्नवद्धभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितनक्षत्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निचितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परसङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णंति । उत्कीर्णं उत्कीर्यं विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सन्निहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठात्र्यो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनेव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन धौतेन, कलधौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूणानां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सन्निहितगृहदेवतेनेवेत्यत्र क्रियोप्येक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मि-
स्तात् तथोक्तम् ।

ओर अपनी बाहें फैला दी । राजा ने भी निरन्तर बेंत की छड़ी लेने के कारण घट्टे पड़े हुये, पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकने वाले सेवक भी राजा के पीछे पीछे चल पड़े
उस मुकत्वास्थान-मंडप (वह संभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरवार लगता-था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुये थे, जिससे वह विशौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कस्तूरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी जहाँ मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त धने तारों के झुण्ड, दिखाई पड़ रहे हों । उस मण्डप में अनेक सोने
के स्तम्भ बने हुये थे जो सुगन्धित जल से पखारे गये थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमायें गढ़कर काढ़ी गई थी

१. प्रसारितबाहुम्. प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः कचिन्नाप्युपलभ्यते । ३. प्रसङ्गानति,
प्रसङ्गादनति*** । ४. करतलकरेण । ५. शुकजवनिकापरिगत*** । ६. स्फटिकमय । ७. निवद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुण्डिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विर्गलितजलनिवह-धवल-जलधर-शकलानुकारिणा कुसुमामोदयान्ति-प्रच्छदपटेन, पद्मे-
पधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन
तुहिनैर्गिरि-शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुज्वास्थानमण्डपमयानीत् ।

तत्र च शयने^१ निपण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्तम-निहितामिन्तका
खड्गवाहिन्या नवनलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन मंदाह्वमानचरणस्त्वान्मोचिगमने-
रवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहूर्त्तमिवासाञ्चके ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजातम्-
वृत्तान्त-प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिल. सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः नटिलममुद्रायो यस्मिन् न ताता,
अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघ. तस्य शकलं नण्डम अनुकर्तुं शीलं यस्य न तेन । एत आर्य
वृत्तीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आसोदेन मौनस्येन
वासितं सुगन्धीकृत. प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्य स तेन । पटस्य सौमन्यस्य यदुपधानम् उक्तं तत्र
तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम् मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयीषु रत्नरश्मिनाम्
प्रतिपादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पश्यन्पादा यन्म्य स तेन । पार्श्वं निर्यातं
रत्नपादपीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिनगिरेः हिमादयपर्वतस्य यत् शिखरान्तं तिमिरान्तरा
श्वेतः प्रस्तरः, तत्सदृशेन तन्निभेन अत्यन्तधवलवर्णनेत्यर्थः, शयनेन शयनया, नना शयना युक्तं देविया
परिष्कृतभूमिर्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं संभावयन्म अयासीत् जगाम । इह 'धवल-धर-जल-
लानुकारिणा' इत्यत्र 'तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निपण्ण उपविष्टो राजा शञ्चक, क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निप-
ण्णया, तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापिता असिलता लनावत् लम्बमाना मन्त्रो कथा सा तथा पत्रं
भूतया खड्गवाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यत्कलिनं पत्रं नम्य दत्तानि पत्राणि,
तद्वत् कोमलेन मृदुलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं मंदाह्वमानो नन्दाह्वमानो चरणौ
पादयुगलं यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निहितपादु सौम्यं दर्शनं
साक्षात्कारो येषां तैः तथोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमार्यैर्मन्त्रिभिः मित्रैः सन्निहितान्ना प्रत्या-
वोचिता नानाविधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् मुहूर्त्तं जगामिद आत्माज्ञते अजगन्ते । पारपादुः
इवेतिपदम् । 'नवनलिनम्' इत्यत्र लसोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्त्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनी यत्किञ्चिद्व्यवधानेनैव स्थितमिदं, प्रती-
हारीं पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्लम् वृत्तान्तप्रश्ने प्रयुज्यमाना 'ततो प्रयु-
वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चामरः, कुतूहले कुतूहलं 'अभ्यर्त्तितः' ।
यस्य स तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अजरोघात् तं वैशम्पायनं शुकम् आजापयन् शुक-
त्वाव्रज इति इत्येवं रूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों गूढ़देवियों ही मूर्तिमान ने मनी हों । मन्त्र ने उन्हे तों प्रत्यापयन्, प्र-
प्रनुर गन्ध उठ रही थी और उसके बीच में एक श्वेत पर्वो पत्त, एत लो, एत लो, एत लो, एत लो, एत लो,
उजले हो जाने वाले बादल के टुकड़े के समान राक्षस चद से उगा टुकड़े प्रतीत हो रही थी, एत लो,
ढकी हुई हिमालय की कोरें सफेद नटान हो । उसके स्थाने देवों, मित्रों, अमार्यैर्मन्त्रिभिः, मित्रैः
मणियों की खटाकें रसी हुई थी तब उसके अगल बगल रसों की मन्त्रों से सुदृष्टे ।

१ परिगलित । २. अध्वयान्ति । ३. निपण्णेन । ४. पदपटेन । ५. मण्डपमयानीत् ।

शिलातलसदृशशयनेन । ६. शयनतलनिपण्णः । ७. समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित-जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्त्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किञ्चिद-वनैतपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चारिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

सेति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपूर्वणी करतले पाणितले च यथा सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्यभिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा विधाय स्वमस्तके करतलं स्थापयित्वेत्याशयः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अथेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणविलम्बादिव । गृहीतम् आत्तं पञ्जरं लौहशलाकानिमित्तपक्षिनिलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन खचिता या वेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्बते धारणं करोतीत्येवं शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रभृति नृतीयान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । किञ्चित् ईपत् अवनतः वार्द्धक्यवशादान्नः पूर्वकायो नामेरुर्ध्वभागो यस्य तेन तादृशेन, सितकञ्चुकेन शुभ्रकूर्पासकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्देहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धावस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठध्व-निर्यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविदल्लकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिप्रीत्या पक्षिणेहेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुकः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरत्कलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षितिति । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तक्षणः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्ग पर बैठ गयी और नये कमल की पंखुडियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे-धीरे राजा का पैर दवाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिनकी पहुँच दरवार खास तक थी) राजाओं, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करते हुए राजा ने कुछ देर विश्राम किया ।

फिर निश्चित होकर उस सुग्गे का जीवन-वृत्तान्त पूछने की उत्सुकता से उसने समीप ही में खड़ी प्रतिहारी को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर झुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा' कहती हुई हाथ को मस्तक पर रख लिया मानो राजा के आदेश को माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुग्गे को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतिहारी राजा के पास आ पहुँची । उसके पीछे-पीछे खेत कंचुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग झुक जाने के कारण सोने की मूँठ लगी वेंट की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । बुढ़ीती के कारण उसके बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पक्षी जाति के प्रति ममत्व होने के कारण कोई बुढ़ला कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान् को

१. मुहूर्त्तादिव । २. आनत*** । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चारिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरस्तु । ६. व्यजिज्ञापयत् ।

देवादेशादेप वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्या नीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कश्चित् अभिमतमान्वाहितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम् ?' इति ।

सं प्रत्युवाच—'देव ! किंवा नास्वादितम् ? आमत्त-कोकिल-लोचनच्छविर्नीपाटन-कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरि-नखरभिन्न-मत्तमातद्गकुम्भ-मुक्त-रक्तार्द्र-मुक्ताफलत्वीषि खण्डितानि दाडिम-वीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना नरमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते' इति ।

'हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्य' विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशान् भवतो निरांगान एव पुगेऽर-लोक्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजन, देवन् भवतः पादमूलं सन्निधिं प्रतीहार्या द्वारपालिकया अनया नीतः प्रापितः' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा नन्विन्न वदति-नि गते तस्मात् स्नानात् निष्कान्ते सति, राजा शुद्रकः वैशम्पायनं शुक्रम अपृच्छत् शृष्टवान्-अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता त्वया अभिमतम् इदं किञ्चित् अशनजातं भवतवस्तुसमूहः आम्वाहितमिति यावु, इत्थं किमित्यर्थः ? इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामि 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमर ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—'देव नाथ ! किं वा नाम्वाहितमिति यावु ? अर्थात् मद्गच्छयोग्यं सर्वमेव भक्षितमित्यर्थः । आमत्तः मधुपानेनोन्मत्तो य. कोकिलः पिक 'पनद्रिय. परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविर्नय य नाट्य ना-श्वासौ पटलः श्वेतरक्तश्चेति नीलपाटलः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमर, कषायोऽल्लघानी मधुरो मिष्टरस-श्चेति कषायमधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यथा स्यात्तया आपीत समर्थां पान-विषयीकृतः । 'इह'.....'कोकिललोचनच्छवि' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नखैः भिन्ना विदारिता ये मत्तमान्ज्ञानान्, उन्मत्तगजानां रुम्भा शिरःस्था मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्ताद्राणि शोणितस्त्रिद्वानि मुक्ताफलानि नैपि-कानि तेषां त्विष इव त्विषः कान्तयो येषां तानि तयोक्तानि, दाडिमवीजानि दाडिमफलावीजानि गन्धि-तानि शकलीकृतानि चञ्चुपुटेन मयेति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्जानि, तथा द्राक्षा-वत् मृद्धीकासस्यवत् 'मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः, स्वादूनि मुमधुराणि च प्राचीनामलकीफलानि क्षीरधात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपुटेन मर्दयित्वा वादितानीत्यर्थः । इति नलिनी-दलहरिन्ति' इत्यत्र 'द्राक्षाफलस्वादूनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मिथो नरपेक्षेण संश्लिष्टः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभि-राजदारैः स्वयं न त्वन्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः मया दीयमानं सर्वं निमित्तमेव एवम्

आदेशानुसार वैशम्पायन स्नान-भोजन से निवृत्त हो चुका है और प्रतीहारी के नाम जानने से राजा को दिया गया है ।' ऐसा कहकर कंबुको के चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—'तुम रजिमत से राजा को अपनी इच्छा के अनुसार भोज्य पदार्थों का स्वाद चखने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—'राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया । मधुर-रस पीया नारायण के चरणों के समान नीले और गुलाबी जामुन के फलों का कर्मला और मोटा रक्त-पेट शिपरी, नीले नखों से विदर्भ हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के शरीरों की टाटो, लाल रंग के कुतर-कुतर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान एतै-एतै तथा मधुर रस के मीठे फल-फलों को इच्छानुसार चखा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने चरणों से तन्मात्र के हुए चरणों से वे सभी अमृत जैसे मीठे बन गए थे ।

१. पादमूले । २. अपगते । ३. कश्चिद् । ४. स तु । ५. तस्मात्तस्मिन् । ६. अर्थात् ।

७. चूर्णितानि, दलितानि, समात्वादितानि ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—‘आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः’ कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहर्गवेश-धारी कश्चिच्छन्नो निवससि ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ?’ ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—‘देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकं माकर्ण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वादुत्वादित्याशयः । ‘अमृतायते’ इत्यत्र क्यङ्प्रत्ययत्वादात्मनेपदम् । वर्त्तमानसामीप्ये ‘वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा’ इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम् । क्यङ्गतोपमालङ्कारः । इति वाक्यसमाप्तौ ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमासिषु’ इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः शुकस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य असमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अब्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आदौ आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पक्षिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्याश्चर्यमित्यर्थः ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्’ इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपादयति—आवेदयविति । कात्स्न्येन साकल्येन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु ! कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उत्पन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायनेत्यभिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणाम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मात्पुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकोराः नृत्यगीतादिविधाः समासादिताः प्राप्ताः ? किं हेतुकं किन्निमित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महात्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः ‘आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च’ इत्यमरः । अथवा सिद्ध एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवेषधारी पक्षिस्वरूपधारी छन्नो गुप्तः सन् निवससि वासं विदधासि । क्व वा कस्मिन् स्थाने अत्रागमनात्पूर्वम् उपितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमध्ये स्वस्थानम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्तिस्सूचनार्थः । उपरितना ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुकज्ञानाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपत्नीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाऽवगताः केचिच्च स्वयम्भूहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपपत्तिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थे त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुकः सचहुमानं सादरम् उपजातं

इस प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने की कृपा कीजिये ! प्रारम्भ से लेकर अबतक अपना पूरा जीवनचरित सुना जाइए ! आप ने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आप का नामकरण किसने किया ? आप के माता-पिता कौन हैं ? आप ने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख ली ? आप में यह अपूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के सस्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र-चेतन) तो नहीं है ? आप पहिले (इस पिंजड़े में आने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आप की अवस्था क्या होगी ? आप इस पिंजड़े में कैसे फँस गए ? इस चाण्डाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक होकर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—भगवन् ! यह कथा तो बड़ी लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो सुनिए— ।

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता । ४. आसादिताः । ५. किं हेतुकं । ६. विहगवेष... । ७. छन्न । ८. कथं वा । ९. बन्धकिं । १०. चाण्डाल... । ११. कौतूहलम् ।

अस्ति पूर्वोपर-जलनिधि-वेलावनलम्ना मध्यदेशालङ्कारभूता मैत्र्यनेव भुजः ।
 वन-कारिकुल-मदजल-सेक-संबद्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युच्चनया नैग-मण्डलिन
 शिखरदेशालङ्कारमुद्गहृद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुरुरकुल-दृश्यमान-मरिचपारा-
 करि-कलभ-करमृदित-तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्त-नेरली-दयोल-जोमान-
 च्छविना सञ्चरद्वनदेवता-चरणालक्तक रस-रञ्जितेनेव पल्लवचयेन मन्दादिना,

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनेव अपनिपतिना नृपतिना एत
 सुहृत्तं चणं ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सवहुमानं पुनः अग्रवीव उवाच—देव नाथ ! यत्पुं महिषिर्दिना
 महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आरुपर्यन्तां ध्रुवनाम्—

अस्तीति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी-नामैतिकर्तृपदेन मन्वन्ध' । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यातन्त्रं
 नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अट्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्याटवीविन्द्यातन्त्रं
 बोधयानि । पूर्वोपपरश्च पूर्वोपरो प्राच्यप्रतीच्यदिश्वर्तिनी यौ जलनिधी नमुद्रौ तपो यत्नेनायनं नटविपिन
 तावत्पर्यन्तम् अवलम्बा सम्बद्धा, पूर्वममुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्पृथग्नेवर्षः । गल्पनये विन्ध्याटवी
 एवंविधैवासीदित्यवधेयम् । मध्यदेशस्थ—

'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यस्याग्निगजनादपि । प्रत्यगोत्र प्रयागाच्च न' इति प्रतीतिः ।

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागावृत्तेप्रयोश्च मध्यमन्दिनात्
 अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृत्तलतासिद्धाश्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणप्रकृतत्वेन सुशो
 भेदिन्याः मेखला रशनादामेव 'छीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तवी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिना तेषां कुलानि यूथानि तेषां मवजलान्य दानजग्निः मन्त्रेण
 संबद्धितैः वृद्धिमापादितैः, तथा अत्युच्चतया अत्युन्नततया शिखरदेशालं निर्गोभागन्तुर्कं तानागत
 नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां तुमुमानां पुष्पाणां निररं मधु-
 दायम् उद्गहृद्भिः धारणं कुर्वद्भिः पादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूपिता । इह 'निररदेशालं तातातामिव'
 इत्यत्र जाल्युपेक्षा ।

मदेति । मदकलैः मद्रोन्मत्तैः कुरुराणां मत्स्यनाशनानां कुलानि सम्प्राप्तैः दृश्यमाना एतदपदेन
 संदृश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं पुष्पद्वयं
 धर्मपत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः ।

क्रीति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशद्वर्षीयशावकाः 'कलभः करिजायकः' इत्यमरः । तेषां चर-
 शुण्ढादण्डैः मृदितानि मर्दितानि यानि तमालकिसलयानि तापिन्द्रपल्लवानि 'तमालमिन्दुपत्रे मन्त्रे
 तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आनोदः सुगन्धिः विपत्ते यस्यां ना तापशी ।

मध्विति । मधु मद्यं तस्य यो मदः पानेन मत्ता तेन उपरक्ता विद्रिहोतिमन्त्रणा ये वेदोपि
 केरलदेशोत्पन्नानां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी छृषिः कान्तिरन्त्य नेन, मद्रोन्म-
 नाम् इतस्ततो व्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठावृद्धीनां चरणालङ्कारनैः पादविभक्तानां
 रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृत्तलतानां किसलयसमूहेन मन्दादिना आग्निना । इ

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की सीमा वनोपार्जित शिखरों का
 नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है। वह पृथ्वी की कर्चनी के समान प्रतीत होती है। यह पट्टी
 हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के रूखों से सुशोभित है, जिनमें से
 खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह अंचाई के कारण तारों के समान प्रतीत होते हैं। वनों के समस्त
 मतवाली टोलियाँ मरिच के पत्ते नोच नोच खानी थीं, वहाँ एथियों के सूर्य की मूले के समान
 पत्तों से मधुर सुगन्ध निकलती थी, काही मदिरा के नदी से साठ-दुसरे के शिखरों के बीच
 लाल लाल सुकुमार पल्लव छाये थे जो वन में धूमनेवाली वन्देयियों के पैरों की मन्त्र से रंगे हुए

१. वेलावलम्बा । २. तारका । ३. प्रदेनतन्त्रम् । ४. मन्दिना । ५. पल्लवप्रचयेन ।

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवार्द्राकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिल्ल-च्युतपल्लव-फलशकैलैः अनवरत-निपतित-कुसुमरेणुपांशुलैः पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः अतिकठोर-नारिकेल-केतकी-करीर-वकुल-परिगत-प्रान्तैः ताम्बूलीलतावनद्ध-पूग-घण्ड-मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलित-सलिल-सिक्तेनेव निरन्तरमेखलालतावनेन मदगन्धनान्धकारित्वा, नख-मुख-लम्बेभ-कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धैः शवरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेशरिशता प्रेताधिपनगरीव सदा-

“.....कपोलकोमलच्छविना’ इत्यत्र लुप्तोपमा, “.....रक्षितेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुकेति । शुककुलेन कीरपक्षिसमुदायेन दलितानां चञ्चुपुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः आर्द्राकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानि अधोवर्त्तिस्थानानि येषां तैः इत आरभ्य चृतीयान्तपदानि अग्रिमस्थ-लतामण्डपैः’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । अतिचपलैः अत्यन्तचञ्चलैः कपिकुलैः वानरसमूहैः कम्पितेभ्यः आन्दोलितेभ्यः कम्पिल्लेभ्यः कोशफलवृक्षेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः परागधूलिभिः पांशुलैः सरजस्कैः । पथिकजनैः पान्थपुरुषैः रचिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसनानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिवृक्षा, केतक्यः क्रकचपर्णाः, करीराः पत्रविहीनाः कण्टकसहिता वृक्षविशेषाः, वकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलताभिः नागवल्ली-व्रततीभिः अवनद्धं संवद्धं यत् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलङ्कृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिन-श्रियः वासभवनैरिव वसतिगृहैरिव लतामण्डपैः बह्वीजनाश्रयैः विराजिता उपशोभमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-लङ्कारः, ‘वनलक्ष्मीवासभवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा च, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः । उन्मदेति । उन्मदानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः च्युतैः सलिलैः मदजलैः सिक्तेनेव सता, अत एव मदगन्धना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन् तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रवालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्ध-कारिता आच्छादितेत्यर्थः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

नखेति । नखानां नखराणां मुखेषु अग्रेषु लग्नानि आसक्तानि यानि इभकुम्भमुक्ताफलानि सिंहवि-दारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि मौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शवराणां किरातानां सेनापतिभिः सैन्याध्यक्षैः अभिहन्यमानं केशरिशतं मृगेन्द्रमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तनमिव, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक कुजें शोभित थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि सुग्गों द्वारा कुतर-कुतर कर गिराये गये अनार-दानों के रस से गीली सी हो गयी थी, किसी के भीतर उखल-कूद मचानेवाले बन्दरों से हिलाये गए कक़ोल वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर झडने वाली फूलों की धूल पटी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटाइयाँ बिछा रखी थीं, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, केवड़े, करील और मौलश्री के वृक्ष घिरे थे, किसी में पान की लताओं से लिपटी हुई सुपारी की झुरमुटें वनलक्ष्मी के महलों के समान प्रतीत होती थी, कहीं एक में एक सटी हुई सुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि मतवाले हाथियों के कपोलों से बहे हुए मदजल से सिंची हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोतियों की लालच से भीलों के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों को नाखूनों की कोरों में भरे हुए सैकड़ों

१. ‘कम्पित’ इत्यपि पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते ।
२. कक़ोल, कङ्कोल ।
३. शवलैः ।
४. धूलीलतावनद्ध-कुसुम ।
५. संस्तरैः ।
६. नालिकेर, करिकेसर ।
७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः क्वचित्पुस्तके नास्ति ।
८. वासमुवनैरिव ।
९. विराजितमण्डपैः ।
१०. स्रवण, प्रस्रवण, सलिलप्रस्रवण ।
११. मदसलिल ।
१२. निरन्तरमेखला ।

सन्निहितमृत्यु-भीषणा महिपाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव वाणाननोरं।पितृनिर्मुखा
विमुक्त-सिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्द्रनानुद्धृता च, कर्णी-
सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोपमन्त्रेण प्रवृत्तकर्मणा
पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वान्नी-परिगता च, प्रवृत्तिव च...

समीपवर्त्ती मृत्युः यमः तेन भीषणा भयदायिनी । पक्षे—व्याघ्रादिहिसत्तर्जनीप्रसन्नमयमदत्त । यमः
भयकारिणी, महिपो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—मरिचि प्रवृत्तिमि । सन्निहिता स्यात्
च 'खुलायो महिपो वाहद्विपल्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रवृत्ति 'अत्रिच्युर्नान्दत्तेव इत्यमरः' यमः
साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णापमालङ्कारः ।

समरोद्यतेति । समरे युद्धे उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी मेना नद्धदिव वाणाननेषु चापेषु मत्तैरिना
संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यथा सा तथोक्ता, तथा विमुक्तः परिगता नृन्दृष्टिः
इत्यर्थः, सिंहनादः चवेडा इव नादो यथा सा, पक्षे—वाणासु नीलीविन्दीषु धमनेषु पतन्तीषु च तस्य
आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यथा सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति । कात्यायनी सिंहवाहिनी हुगंघ्र, प्रचलितेन हनताय चन्द्रनीमनेन कल्पान्त-
भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्द्रनानुलेपनेन अलङ्कृता भुषिता इयमपि प्रचर्त्ति । नानकना मेनातानेन
सञ्चरद्भिः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्द्रनैः तत्संज्ञकतरुभिः अलङ्कृतोत्पन्नयोः वागत्त ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौयशास्रप्रवर्तकः क्षत्रियविशेषः तस्य यथा वृक्षान्तः तद्विदः मरिचि-
निकटवर्त्तिनौ विपुलाचलौ तत्संज्ञकौ सरायौ यस्यां सा तादृशी तथा सनेन नमन्यन्तेन मरिचि-
गता विशिष्टा, तथा च वृहत्कथायान्—

'कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्रप्रवर्तकः । तस्य रयाती सरायौ द्वौ विपुलाचरवर्त्तिनौ ॥
शशो मन्त्रिवरस्तस्य' ।

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः विपुला विस्तृताः अचला पर्वता यस्यां सा तादृशी, तत्र मत्तै-
र्मुद्गुलोमकैः लोभ्रवृक्षैर्वा उपगता सहितेत्युभयोः साम्यम् । 'शशो लोभ्रे वृभेर्वा च पत्रा' इत्यमरः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य ना मन्ध्या नायं मन्धरादृष्टिः, मन्धरा
संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पश्य । विपुलाचला च
रक्ता, पक्षे—प्रवृत्त्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा पश्येः अने विपुलाचला यस्यां
अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अमृतेति । अमृताय सुधायै 'पीचूपममृतं सुधा' इत्यमरः, यन्मन्थन चीरित्यमृत्प्रय निमित्तं तत्र
वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या दुमेण कल्पवृक्षेण नामैकदेशप्रत्येन नामग्रहणं जेष्यम् । उपशोभिता उपर-
ञ्जिता, वारुणी सुरा परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये ततो जातव्राज, पक्षे—शुभ्रुने विपुला
उपशोभिता, वारुणी पश्चिमां दिशं परिगता सामस्त्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रायस्वर्षस्य पदात्तम् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, कहीं सपे, व्याघ्र आदि हिरक जन्तुओं से भय से भरा-
भयंकर यमराज और उनके वाहन भैसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतापी, कहीं-
वाण और असन्ता के वृक्षों की पंक्तियों थीं जिनमें गिरों वी शराओं की भीषण
धनुष पर वाण चढाकर युद्ध के लिए तैयार गरजनी हुईं मेना ने नाना प्रकार की
वृक्षों में इधर उधर गैडे घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चन्दन और लज्जारुध्र के कर्म
समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से भरी विरहूत पाटों की पंक्तियों से
किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाटों के फले हुए अन्तः में लोभ्रे के
वह विपुल और अचल नाम के मित्रों तथा रज नाम के प्रयाग मर्ग के कर्म
की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पहाड़ों की टापुओं में शेरों
भगवान् शकर के ताण्डव नृत्य से युक्त लौला से भरी हुई प्रवृत्तवर्त्तिन
इधर-उधर वेल और वारुणी वृक्ष घिरे थे जिससे वह लक्ष्म्या परिगता योग-
मत्तैः अने विपुलाचला यस्यां

१. ...सेनेव । २. समारोपित । ३. विविक्त । ४. प्रवृत्तनी...

मला अनेकशतहृद्गालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृग-वालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

प्रावृत्ति । प्रावृत् वर्षा समय इव, घनैर्मेघैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकाभिः शतहृदाभिः तद्विद्धिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—घना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलवालिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति । चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् ऋक्षाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् ऋक्षा भल्लूकाः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरमृगाणां वालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिमण्डलैः परिपालिता परिरक्षिता । पक्षे—चमरमृगाणां वाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः, अन्यत्पूर्ववदेव ।

गिरिति । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव, स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना वाहनीभूतसिंहेन सेविता वाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहैः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलात्मजा सीता तद्वदिव, प्रसूतौ गर्भाद्विमुक्तौ कुशलवौ तन्नामकसुतौ यया सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बर्हिषां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उल्लकादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला, तथा रुचिरागुणा सुन्दरकाकतुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरादिपुण्ड्रकेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां-मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सम्बन्धात् परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनित्वादाधारत्वाच्च दधातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अगुरु-तिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कान्तप्राप्तिसमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः वीजिता सहचरीभिः मदनव्यथापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः स्पृष्टा च, मदनेन कामेन मदनैः तदाख्यतरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नीलिमा के बीच-बीच निर्मल जल से भरी अनेक तलरियाँ सुशोभित थीं जिससे वह विजलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थी, कहीं रौंछों का आवागमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ भरा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं पूँछ डुलाती हुई चंचरी मृगिणों घूमती रहती थीं और कहीं मतवाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चंचरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं टूटे वृक्षों के बीच सिंह घूमते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के साथ-साथ घूमने वाली सिंहवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के अंकुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लुओं ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुश-लव को जन्म देने वाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अगह और तिलक के अनेक वृक्ष उगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चन्दन और कस्तूरी का लेप किये हुये अगह का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पल्लव हिलोरें लेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वहाँ अत्यन्त शीतलता छायाँ रहती थी, इसलिये वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठता नायिका पर पल्लवों का पखा झल

निलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च. पानभूमिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, क्वचिन् प्रलयवेलेव मन्त्रा-वराह-दंष्ट्रा समुत्खात-धरणिमण्डला, क्वचिदशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्द-भज्यमान-तुङ्ग-शालाकुला, क्वचिदचिर-निवृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुशा-समिन्-कुसुम-शमी-पलाश-शोभिता, क्वचिदुन्मत्त-मृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

वालेति । बालाः स्तनभयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलः तेषां नसाः पुनर्भवाः तेषां पङ्क्तिभिः श्रेणिभिः मण्डिता भूपिता 'वीध्यालिरावलि. पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः बालानां गलदेशेषु दैवोत्पातरक्षार्थं व्याघ्रनखपङ्क्तयो वध्यन्त इति सम्प्रदायः; तथा च—'तान्नागवने—'शार्दूलदिव्यनखभूपणभूपिताय नन्दामज्जाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरच्यतो गण्डस्थलपर्यन्त-वन्तिभूपणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा, पङ्क्तिः—व्याघ्रनखपङ्क्तिभिः पर्यटनसमयोत्पन्ननखचिह्नावलीभिः मण्डिता, गण्डका चार्धीणसाः त एव आभरणानि भूपणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय प्रोतितं मधु नद्यं तस्य कोशकानि पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि यस्यां सा, पङ्क्तिः—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां माञ्जिकागमित्यर्थः, कोशानां तदाश्रयाणाञ्च तत्तं यस्यां सा, भान्यत्तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । क्वचिद् कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य देला अवमरः तद्वदिव, महावराहेण परमेश्वरवृत्तीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं समस्तपृथ्वीमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहैः पृथुलशूरैः दंष्ट्राभिः दग्धं समुत्खातं विदारितं धरणिमण्डलं भूभ्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो घृष्टिः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्त्तिमाश्रित्य सलिलमग्नं भुवदूर्ध्वमानीतवानिति पौराणिकी वार्ता ।

क्वचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शाखाच्छायाः तेषां वृन्देन समूहेन भज्यमानाः त्रोट्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनैकदेशाः तानिः भाकुला व्यासा, पङ्क्तिः—चटुलवानरवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा उच्चशाला भवनानि ताभिः भाकुला व्याकुला । रामरावणयोः संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित आसीदिति रामायणीया कथा ।

क्वचिदिति । अचिरनिवृत्तं तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमि-स्थानं तद्वदिव, हरिता नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः, समिधो यज्ञीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पलाशा ब्रह्मवृक्षाः तैः शोभिता भूपिता, पङ्केऽपि तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । उन्मत्तो मदमत्तो यो मृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गर्जितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव, कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पङ्क्तिः—कण्टकयुक्ता च ।

क्वचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता नायिकेव, कोकिलकुलवत् पिक्समूहवत् कण्ठं अत्फुटमपुरं

कर शोतोपचार किया जा रहा हो, कहीं कहीं के इधर-उधर घूमने से उनके नज़ा के लिए उभरे थे, वराह इधर-उधर आते-जाते थे जिससे वह ज्वनलों और गैटों से कुनोभिन शालकों के गले के समान प्रतीत होने थी, कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी जालियाँ ऐसी प्रतीत होती थी मगो मरिच से भरे सैकड़ों चकोरे हों और कहीं इधर-उधर तरह-तरह के फूल निचरे थे नानो मदिरा ना बूँदें 100 से भी अधिक मधु भूमि मदिरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जगल नूनो से अपने शरीर को धुँ-खोद-खोदकर ढूँह बना टिड थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी उठानेवाले भगवान् वराह जैसे लगने से आगे उभरे सुचोभित वह भूमि प्रलय की देला की समान प्रतीत होती थी, कहीं कुशा, समिधा (एबन की काष्ठियाँ) कुशा, शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती थी मगो मरिच दिवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों ने ऊँचे ऊँचे शाल वृक्षों की छोट-छोट या जिनमें एक छत से भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी नानो बन्दरों द्वारा लोढ़ी गयी अँधारियों से भरी समुद्र का नगी लंका ही । कहीं कहीं से भरी हुई शाखियों में भवमान करनेवाली सिंह की दहाए होने वाली अँधारियों से

प्रलापिनी, क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेग-कृत-तालशब्दा, क्वचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा,
क्वचित् समरभूमिरिव शर-शत-निचिता, क्वचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला, क्वचि-
त्रारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित् पार्थरथपताकेव वानरक्रान्ता, क्वचिद्वनिर्पति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुप्रवेशा, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, क्वचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रला-
पेऽस्फुटमञ्जुलम्बनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

क्वचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवातव्याधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुल्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिक्येन कृताः तालानां तालनरूपां
शब्दाः यस्यां सा तादृशी ।

क्वचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मुक्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं तालपत्रं
तादृक्कः कर्णाभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनाधिक्येन पातितानि तालानां
तालतरूणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छदं दलः पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुञ्जदण्डानां वाणानाञ्च शतेन समुदायेन
निचिता व्यासा ।

क्वचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला व्यासा । 'जटांशुक्योर्नेत्रम्'
इत्यमरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च' इति मेदिनी ।

क्वचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य भूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वनीला श्यामवर्णा,
पत्रे—तन्नामकवृक्षैः नीला ।

क्वचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्तीव 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः,
वानरेण हनून्मता वानरैः शाखाभृगुश्च आक्रान्ता अधिष्ठिता ।

क्वचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राजेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतसा लता,
वल्हयश्च तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तगतवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुप्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टुं योग्या
अन्यपक्षेऽपि तुल्यम् ।

क्वचिदिति । विराटस्य मत्स्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन
राजश्यालकेन, पत्रे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगणा इत्यर्थः, तैः आवृता
व्यासाः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उस दहाड से टर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कोयलें मधुर कूक मचाए
रहती थी जिससे वह मधिरा पीकर बढबढानेवाली मतवाली स्त्री के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
थपेडों से ताड के पत्ते खटखडाया करते थे जिससे वह वात-वात में तालियाँ पीट पीट कर ठठा मारने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड वृक्षों के पत्ते टूट टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णफूल से रहित
विधवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकण्डा नाम का पौधा) से भरी होने के कारण वह
वाणों से भरी युद्धभूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की घनी नीलिमा के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छाप लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं वेतों की लताओं के कारण उसमें प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों वेतधारी द्वार-पालों से घिरी राज-महलों की देहली के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों वाँसों की झाड़ियाँ लगी हुई थीं जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं घने जंगलों में बहेलिये भय से चञ्चल नेत्रोंवाले हरिनों का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-तरल-तारक-मृगा, कचिद्गृहीतत्रतेव दर्भ-चीर-जटा-वन्कल-धारिणी-
अपरिमित-बर्हलपत्रसञ्चयाऽपि सप्तपर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि
पवित्रा विन्ध्याटवी नाम । १

तस्याञ्च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवनविख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य,
सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-सरादम्बर-तरल-प्रसारित-शिरःसद्वलेण

अनुव्रज्यमानम् अत एव तरलं त्रासेन चलं तारकमृगं मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, च-धै-
मिहैः अनुगम्यमानाः, अत एव तरला भवेन लोलाश्चञ्चलाः तारका लोचनकनीनिका येषां ते तथोक्ता
मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य कामान्यस्ता-
मन्वधावत्, स्वधर्मं रिरक्षिपुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवगणं गतवती,
प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम, महादेवस्तु तस्मिन्निरीक्ष्य प्रजापते' शिरःकर्त्तनाय स्वध-
नुपा वाणं मुक्तवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्वस्तश्च सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिरस्य
वाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिष्यपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कचिदिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यथा सैवविधा सुन्दरीव, दर्भाः कुशाः, चीराणि जीर्णव-
सनखण्डानि, जटाः संहतकेशाः 'शिफाजटे संहतौ कचौ' इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिधार-
यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—दर्भाः कुशाः, चीराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-
यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ।

अपरोति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहूलानि सवनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः सन्द्ध्यो
यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पणैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतर्हिविराजितेति तत्परिहारः । 'यत्र
विरोध इव भासेत विरोधोऽसौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरमस्वेति । क्रूरं
दुष्टं सत्त्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यग्रमाद्यप्रभा-
वयोः' इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः । तथा पुष्प-
वती रजोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्याञ्चति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोने. आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति चक्ष-
माणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञान्यगस्य
अन्तःपाति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमितिवृत्तम्—सूर्यवंशीयः कश्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः
अरजाख्यां पुत्रीं बलाकारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं गृपमभिप्रजाप—'तं विन्-
श्यसि, अद्यारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिगतं, भविष्यतीति । तच्च विन्ध्याचल-
शिखरप्रदेशस्थं राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकलति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूर्भुव आदीनि तेषु विल्यातं प्रसिद्धम् । भगवतो
माहात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोपत्तेरित्याद्यव । अत्र
जात्युत्प्रेक्षा, सा च भावाभिसानिनी वाञ्छेत्यवगन्तव्या ।

सुरति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याचनया पीतानि सुखीकृतानि सकलसागराणां समस्त-

जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो व्याधिरूपधारी भगवान् शंकर से लडेते ग मृगनिग म जीमि
आकाश की लक्ष्मी हो, कहीं कुश, चीर (चीड नाम का वृक्ष), जटायों जोर टालों के कारण पर ऐसा प्रका
होती थी मानो कुश को लँगोटी मारे तथा वल्कलों को काछनी काछे कोरे जटाधारिणी तरस्विनी हो, ती
अत्यन्त धने पत्तोवाले द्धितवन के वृक्षों से भरी होने के कारण वह जसख्यपहता होते एा भी सप्तर्षी प्रका
होती थी । यद्यपि उसमें दुष्ट प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे, किन्तु उनमें अनेक मुनियों के वास
भी स्थित थे । यद्यपि वह फूलों से लदी होने के कारण रजत्त्वला री ती प्रतीत होती थी, किन्तु वह अत्यन्त
पवित्र भी थी ।

उस विन्ध्याटवी में दंडक वन के बीच सभी लोकों ने प्रतिद्ध भगवान् वर्नराज की जन्मभूमि के पाना
महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र की प्रार्थना पर ससु का सभी एन एा र्ण

१ बहुल । २. सप्तपर्णोपभूषिता । ३ भुवनख्यातम्, भुवननल्पयातम् । ४ निपीत । ५ ... इन्द्रः ।
६ मेरुशिखर । ७ गगनतल । ८ शिखरस्थ ।

दिवसकर-रथगमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित-सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणाऽप्य-
नुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य, सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुङ्कारनिर्पातित-नहुष-प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्य पण्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान्
पीडयितुं कालेयाख्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि वहिरागत्य लोकद्वय-
मत्यन्तमुपद्रुतञ्चक्रुः । तद्विनाशाय नितरां चेखिद्यमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो
भगवानगस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि खुलके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

मेविति । मेरोः सुवर्णाद्रेः मत्सरात् उन्नतिविषयकशुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः' इत्यमरः, अश्व-
रतले आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि वृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं
समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्यन्दनगमनमार्गम् 'ऋक्पूरवधूःपथामानचे' इत्यच्
प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनादृतानि सकलानां समस्तानां
देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गतिमार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि जल-
वालकाद्रिणापि अनुल्लङ्घिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आज्ञा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासाद्यामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-
वाच—गिरिमणे ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरुं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेखिद्यते से चेतः, अतस्तदर्थं
यतस्वेत्यभिधाय निर्गते तस्मिन् तथैवात्मानं विधातुं सूर्यमनुरुन्धन् तेन प्रत्याख्यातोऽतिकोपेन तद्गमन-
पथमवरोद्धुं वृद्धिसुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां ववृधे; तदैकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरत्रान्धका-
रावृत्तवारिकमपि कर्तुमचमा लोका देवान् तुष्टुवुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजग्मुः, विन्ध्य-
वृद्धयवरोधार्थं तमनुरुन्धुश्च, अथ तेषामनुरोधेन सभार्थके भगवत्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रिः शिरोऽ-
वनमस्य तस्मै प्रणाममकरोत्, ऋपिस्तु—'प्रिय वत्स ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्स्वमेवंविधमेवा-
वनतो भूत्वा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि
तथैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिपाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो
येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इत्स्वल्वातापिसंज्ञकौ भ्रातरावसुरविशेषावास्ताम् । तत्रेत्स्वलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेपस्वरूप-
स्थितं वातापिं मारयित्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितान् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवत्सु तेषु 'वातापे !
निर्गच्छ' इतीत्स्वलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ तेषां वित्ता-
दिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च प्रत्यपकर्तुं
याचितः स तेनैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुरासुरेति । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरचितामकरा-
कारपत्राः 'पत्रं वाहनपत्रयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पृष्टानि चरणरजांसि
पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्थेत्यर्थः । दक्षिणा अवाची आशा दिग्मेव वधूः स्त्री तस्या मुखे
आनने विशेषकस्य तिलकस्वरूपस्य 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', 'चित्रपुण्ड्रविशेषकाः'
इत्यमरः । अत्रागस्त्ये तिलकवारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'यत्र कस्यचिद्दारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्.....॥'

सुरेति । सुरलोकान् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकहुङ्कारेण हुङ्कृतिमात्रेण निपातिते प्रच्याविते नहुषे

लिया था । समस्त देवताओं की प्रार्थना अनसुनी करके मेरु पर्वत की ईर्ष्या के कारण अपनी हजारों चोटियों
को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आज्ञा टालने का साहस न कर
सका और पैरों पर झुका हो रह गया, जिन्होंने अपने पेट की आग में वातापि दानव को भी पचा डाला,
देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों की पत्रलताओं से जिनके चरणों की धूल

१. गतिपथ ।

२. "सुरसमूह" ।

३. असङ्गित ।

४. मुकुटतटवृद्धितमरकतमयपत्रमङ्गकोटि" ।

५. दक्षिणामुखविशेषकस्य । ६. निपातित । ७. प्रकटन ।

प्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य, भार्य्या लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादिनी
पवित्र-भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुश-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितर्पणपुटेन प्रत्युदजमटता भिक्षां दृढदस्युनाज्ञा पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्मा-
हरणाश्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुक्रहरितैश्च कदलीवनैः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महामुनेरुत्कृष्टमननशीलस्य ।
इह त्वष्टुः पुत्रे वृत्रे दधीच्यस्थ्ना वज्रं निर्माय हते सुराधिपे ब्रह्महत्यापापयुते मानससरोवरे
निलीने सति सुरैः राजविहीनं स्वर्गं दृष्ट्वा चन्द्रवंशीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावेर्द्वयित्वा स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं चारुढो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति केनचिदुपदिष्टे स कदाचित्तं प्रार्थित-
वान्, ततस्तथा कथितम् 'राजन् ! महर्षिभिर्वाहितां शिविकामारुह्य यदि भवान् मन्त्रवनमागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं सेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य भृग्वादीन् देवर्षीन् वाहकत्वेन संयोज्य शिविका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति ब्रजन् शीघ्रं चलितुम् अत्रे गच्छन्तं भृगुं मूर्च्छि चरणेन 'सर्प सर्प'
इति कथयन्नताडयत्, एतन्मध्ये भृगोर्जादासु अच्युतो भगवानगस्त्यः तच्चरणेन ताडितः 'त्वं सर्पो
भूत्वाऽधः पत' इति शशाप, तेन च राजा सर्पो भूत्वा हिमालयकन्दरायामपतदिति महाभारतीया कथा-
त्रानुसन्वेया ।

भार्य्येति । भार्य्या पत्न्या लोपामुद्रया तन्नामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालानि आवापा मूलसलिलाधारा येषां तैः 'स्यादालवालमावापः' इत्यमरः, करपुटेन निज-
हस्तद्वयेन यः सलिलस्य जलस्य सेक. तेन संवर्द्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विशेषैः पुत्रसदृशैः पादपै-
रुत्कृष्टैरुपशोभितं भूषितं तदाश्रमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सूनुना, गृहीतम् अहीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आपाढ-
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, विप्राणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो वैहवपालाशौ' इति, पवित्रं पूतं यत्कस्म तेन विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखात्रययुतस्तिलकविशेष एव आभरणं भूषणं येन तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्म-
णानां त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मौञ्ज्या मुञ्जविरचितया
मेखलया कलितो वद्धः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—'मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या धिप्रस्य
मेखला' इति । गृहीतं याचितान्नरक्षणार्थमात्तं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम्
उदजमुदजं प्रति प्रतिपर्णशालमित्यर्थः । 'पर्णशालोदजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम् अटता भिक्षार्थं भ्रमणं
चिदधता भिक्षामित्यत्र 'अकथितञ्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दृढदस्युरिति
नाम यस्य तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतीति । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रचुराणि यानि इध्मानि काष्ठानि तेषाम् आहरणात्
आनयनात् हेतोः, इध्मं वहतीति 'इध्मवाह' इत्यन्वर्थं द्वितीयम् अपरं नाम अभिधेयं चकार विदधौ ।
इध्मवाह इत्यत्र 'कर्मण्यण्' इत्यण् ।

झाडा करते थे जो दक्षिण दिशा रूपी बधू के मुख के तिलक थे (अगस्त्य तारा दक्षिण दिशा में निकलना
है), तथा जिन्होंने एक ही डुङ्गार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान अगस्त्य की पत्नी लोपामुद्रा ने स्वयं अपने एाषों से
उनमें बाँवले बना बनाकर अपनी अँजुलियों के जल से उन्हें सींचा और पाल-पीस कर दबाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थी । उनके पुत्र ब्रह्मचारी दृढदस्यु की तपश्चर्या से वह आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मस्तक पर भस्म का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुज की लँगोटी

१. तन्नाभ्य्या । २. लोपामुद्रया च । ३. आपादिनिता । ४. "चीर । ५. वस्त्रम्, पुत्रम्" ।
६. हरिणकर्णं, पत्रपुटेन । ७. शुक्रकुलम् ।

श्यामलीकृत-परिमरं मरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिक
गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथचनमनुपालयन्नुःसृष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमविरामो रा
महामुनिमगस्त्यमनुचरन् मह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चि
कालं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृता-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो ल
तापसान्निहोत्र-धूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतया

द्वितीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम्, शुक्रवत् कीरदेहवत् हरि
नीलवर्णैः कटलीवनैः रम्भाविपिनैः 'रम्भावृक्षेऽथ कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णाकृतः प
सरः प्रान्तभूमिर्यस्य तव । शुक्रहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

मरितेति । कलमयोनिना अगस्त्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृत्तस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्र
मार्गम् अध्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा घृता वेणिका सलिलधारा यथा तथा, बद्धा संक
विधानायैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यथा तथा च, गोदावर्या तन्नामिकया सरिता नद्या परि
परिव्याप्तम् । अगस्त्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च प
त्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संस्क्रुयान्न वेणीं च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इ
क्रियोल्लेखा । समासोक्तिरपि व्यञ्जनया । तदुक्तं ३३०—

'समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥'

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं व
गमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठन्नित्यर्थः, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो लक्ष्
धिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स तथो
रामः, महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्त्यम् अनुचरन् सेवमानं, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता निर्मि
रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उदजो यस्य सः, कञ्चित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या सह
खम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यान्तथा उवास निवसति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः । तदुक्तं ३३०—

'सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥'

चिरेति । चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, 'यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमा
शाखासु निलीना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्रेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो राज
येषु ते, अत एव लग्ना' संलग्नाः तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य धूमान्
अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थहेतु
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा धूमपङ्क्तीनां संलग्नत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोल्लेखा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन स
रालङ्कारः ।

वलीति बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सञ्चयं कुर्वन्त्याः सीता

तथा मूँज की करधनी पहिने और हाथों में हरे पत्तों का दोना लिये हुये एक झोंपडी से दूसरी झोंपडी त
धूम-धूमकर भीख माँगा करते थे । वह जङ्गल से पिता के अग्निहोत्र के लिये समिधाओं (हवन की लकड़ियों)
का इतना बड़ा गट्टर वाँककर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही इधमवाह (हवन की लकड़ि
दोने वाला) रस दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगों के समान हरे-हरे केलों की घनी बाड़ लगी
थी जिसकी घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक
प्रखर धारा में बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चौड़ी वाली समुद्र की विधवा पत्नी अप
पति के पीछे-पीछे उसका समस्त जीवन पी लेने वाले अगस्त्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पञ्चवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिये राज्य छोड़कर महामुनि अगस्त्य
की सेवा करते हुये रावण की राज्य-लक्ष्मी का वैभव भिदा देने वाले भगवान् रामचन्द्र जी ने सीता जी के सा
लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोंपडी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों
मुनिर्भो के न रहने के कारण जिस नूने प्रदेश में ढालियों पर चुपचाप बैठे हुए सफेद कबूतरों की पक्ति

करतलादिव सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-बल-बहल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्भागोविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति । नव-किसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरंमभिनव-
जलधर-निर्वह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवर-व्यापिनश्चापघोपस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शष्प-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलित-दीनदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-जर्ज-

वैदेह्या करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपल्लवेषु संक्रान्तो लज्ज इव सन् रागो लौहित्यं
स्फुरति दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्वं पीतं सुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् वान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थापिषु महाहृदेषु महातडागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तदागानामगाधमलि-
लयुक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिता तीक्ष्णा ये शरा बाणा तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्षणेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरवलानि असुरसैन्यानि तत्सम्यन्धीनि वृ-
क्षानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किमलयाणि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तानि आविद्धानि युक्तानि विद्यमानानि निर्गतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत्र तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये, जलधरा मेवास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पूज्यस्य रामस्य दाशरथेः त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापघोपस्य धनुःशब्दस्य अत्र सात्तुः स्मरतीतिवत् कर्मणि पठ्ये, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दशदिशः दशाशाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजलं निरन्तरम् अश्रुजलैः
तेषां शोकजनितनयनसलिलैः लुलिता विह्वलीभूता, दीनाः कातराः दृष्टयो लोचनानि तेषां ते तथोक्ता,
तथा जरया वृद्धावस्थया जर्जरिताः विशीर्णा विपाणानां शृङ्गाणां कोटयोऽग्रभागा तेषां ते तथोक्ता,
जानक्या वैदेह्या संवर्द्धिताः शष्पसलिलादिप्रदानेन वृद्धिं प्रापिताः जीर्णमृगाः वृद्धहरिणाः शष्पं चालतुषं
तस्य कवलं आसं न गृह्णन्ति न स्त्रीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलदनिनादाकर्णनेन

से वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानो आज भी उनमें उन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुये धुं की रेखाएँ रगी
हुई हों, जहाँ लताओं की नयी नयी सुकुमार कोंपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानो पूजा
के लिये फूल चुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट-फूट कर दिख रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानो भगवान् धनन्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बाँट दिया हो, जहाँ नयी नयी दीनता से
भरा हुआ वन लाल भभूका ही उठा था मानो रामचन्द्र जी के तीखे बाणों की वर्षा से गारे गये राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंचे हुई जड़ों वाले वृक्षों से आज भी उसी रक्त की लाली में सने हुये लाल-लाल परत फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर दबाये गये सुडोती से कटी-कटी संगीं वाले
आश्रमों के बूढ़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी साँवली घटाओं की गम्भीर ध्वनि सुनकर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोकों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुये आँसुओं से छलछलती हुई कला दृष्टि गग
अपने बन्धुओं से सूनी (जिन्हें राम के धनुष ने पहले ही मार टाला था, अथवा राम से सूनी) दस्तों दिशाओं की

१.'च' इति क्वचित् । २ 'निशित' । इति पाठः क्वचित् । ३ कलकल । ४ रक्त । ५. तदागा-
नुविद्ध । ६ किसलयम् । ७. गम्भीरवन् । ८ 'निवह' इति पाठः क्वचित् । ९ मन्वन् रूपम् ।
१०. लुलितदृष्टयः ।

रित-विपाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः। यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार। यत्र मैथिली-वियोगदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कवन्धप्रस्तौ समं राम-लक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः। अत्यायतश्च यस्मिन् दशरथसुत-शर-निपातितो योजन-बाहोर्वाहुरगस्त्य-प्रसादेनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकार ऋषिगणस्य। जनकर्तनया भर्त्रा विरहविनोर्दनाथमुटजाभ्यन्तरं लिखिता यत्र रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीत-लादुल्लसन्तीव वनचरैरद्याप्यालोक्यते^१।

रामस्य चापघोषस्मृतेः स्मरणालङ्कारः, तथा शप्प्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-क्त्यलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—

‘सदृशानुभवाद्दस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते’। ‘सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्गद्यते’।

एवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

यस्मिन्निति। यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहननव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः रामेण व्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्व-करामदूरनयने प्रकृत्योत्साहं प्रापित इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः सीताया जानक्या विप्रलम्भो वञ्चना येन तथोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार नीतवान्। इह क्रियोत्प्रेक्षा।

यत्रेति। यत्र पञ्चवद्व्यां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ, दशवदनो रावणः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसबोधकौ रामलक्ष्मणौ कौशलस्थानन्दनसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः। कवन्धः राहू राक्षसाधि-पतिः तेन दनुकवन्धेन च प्रस्तौ कवलीकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थि-तलोकस्य महत् उत्कृष्टं भयम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः। इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा।

अत्यायतश्चेति। यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण इषुणा निपातितः कर्तयित्वा पातितः अत्या-यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकवन्धापरनाभो दैत्यस्यैव बाहुर्भुजः, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसादनाथ शिविकारोहणेन इन्द्राणीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्तो यो नहुषाजगरस्तस्य अजगर (सर्प) रूपिनहुषभूपतेः कायशङ्कां देहभ्रान्तिम् ऋषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान्। अत्र दनुकवन्धवाहौ नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादतस्मिन्स्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः’ इति। अत्रत्येतिवृत्तन्तु रामायणस्यारण्यककाण्डतोऽवगन्तव्यम्।

जनकेति। यत्र आश्रमपदे जनकतनया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोर्दनाथं जानक्याः वियोगव्यथालघुत्वसम्पादनार्थम् उटजाभ्यन्तरे पर्णशालामध्ये ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उत्कण्ठिता सती पुन-र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानींकालेऽपि आलोक्यते दृश्यते। अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोत्प्रेक्षा। अत्र ‘पुनः’ शब्दोपादानेन पूर्वं वैदेह्या मिथिलायां यज्ञभूमिकर्षणकाले

देख देख कर सुँह में भरी हुई घास का चवाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करने वाले राम से अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुये जंगली हरिणों द्वारा मानो उकसाया गया कनकमृग जानकी को थोखे में डालकर राम को दूर बहका ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी के विरह में दुखी और राहुरूपी कवन्ध से घिरे हुये सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रावण के विनाश की सूचना देते हुये उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त भयभीत कर दिया था, जहाँ राम के वाणों से कटकर गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देख कर वहाँ के ऋषियों को ऐसा भ्रम होता था मानो भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के लिये अजगर रूपधारी नहुष ही

१. नि.शेष, अशेष***। २. प्रोत्सारित। ३. रावणविनाशसूचकौ। ४. अतिमहत्। ५. ***वाण***। ६. ***प्रसादेनागत***। ७. अकारोऽपिजनस्य। ८. तनया च भर्त्रा। ९. ***विनोदार्थम्***। १०. अभ्यन्तरे। ११. धरणीतलादुल्लसन्ती। १२. उपलक्ष्यते।

तस्य चैवविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-क्षुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपरा इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः, प्रलयकाल-विघटिताष्ट-दिग्भाग-सन्धिवन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्भूत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मञ्ज-दुन्मद-रावरकामिनी-कुचकलसल्ललित-जलम्, उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्, उन्निरारविन्द-

पातालादुत्थानम्, लङ्कां विजित्याग्निप्रवेशेन विशुद्धायामपि तस्यां लोकापवादभीत्या निर्वासिता रामेज पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तस्येति । एवंविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलक्ष्यमाणं दर्शितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । नातिदूरे समीप एव पम्पाभिधानं पम्पेति संज्ञकम् पद्मसरः कमलकासारः कासारः सरसी सरः इत्यमरः, विघत इति वक्ष्यमाणेन सन्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन चुलुकीकृतेन क्षुपितः जलाधिपतित्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाक्षी' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजापतिना 'खटा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः, तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजनस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योद्येक्षा ।

प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्खलिता, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः तत्तत्पर्वतावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां यन्धा यन्धनानि यत्र एवम्भूतम्, भुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्वच्छत्वादतिविस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योद्येक्षा ।

आदीति । आदिवराहेण विष्णोस्तृतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्भूतं सन्त्यक् प्रकारेण जला-द्वहिरानीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोद्येक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मञ्जन्त्यः अवगाहमानाः या उन्नमदा यौवनगर्वाधिष्ठिताः रावरकामिन्यः भिन्ननार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तत् तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्यत्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुमुदानि श्रेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कटारणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुमुदकैरिव', 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजम् च' इत्यमरः ।

उन्निरिति । उन्निराणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां मधुविन्दुभिः मकरन्द-रणि-

उस आश्रम में पड़ा ही और जहाँ सीता के वियोग में मन बहलाने के लिए राम ने उत्तमा जो चित्र कुटिया में बना रखा था उसे आज भी कोल किरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं मानो राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ सुशीमित हों ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, उस अगस्त्य के आश्रम से थोड़ी ही दूर पर अथाह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पम्पा नानवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो समुद्र का समस्त जल पी लेनेवाले अगस्त्य को जलाने के लिए समुद्र वरुण देव से उसकाये गए ब्रह्मा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा महान् सागर ही उत्पन्न कर दिया हो, अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की जोड़ें खुल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिर पड़ा हो । या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसको जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर ज्ञान के समय खुलकर खेलनेवाली मतवाली भीलनियों के कुचकलसों (पड़ों के समान

१. 'एवंविधस्य' इति पाठः कश्चिन्नायुपलभ्यते । २. क्षुपितवरुणोत्साहितेन । ३. जलनिधि ।

४. 'विघटिताष्टदिग्भाग' । ५. बन्धनम् । ६. सलिलपरिपूरितम् ।

१. मयिद्वय, मयिद्वयव्यवह... २. आरसिध... ३. परविविध... ४. कथयति । ५. अलिखित... ६. कठिणशिवरथीकारिण । ७. रत्न । ८. केशवसुतः । ९. कथयति । १०. लीलापतिः... । ११. कादम्बः ।

गीत-मटीक वद-वै-नाना (सी टकरा टकरा कर चखल होना रदना)। वसने कहीं कियत (कीर्ति), कहीं कुचलय (नील कमल) और कहीं कादर (धनकमल) लिखे थे, कहीं कहे हुए कमला से टकराई हुई मय की बूँदें (पुष्प-स) जब पर फूलकर मारवलिदकाना की समान लगती थी, कहीं मीरा के झुण्डों से डके श्वेत कमल गाले काले दिखाने पड़ते थे, कहीं मलबाले सारस फूँके किया करते थे, कहीं कमलों का रस धी-धीकर मरमाता इंसियरी कालेहल किया करती थी, कहीं सैकड़ों की संख्या में अनेक लक्ष्मियाँ की साध-साध होकर से चखल लदती में कल-कल हुआ करती थी, कहीं-पाव से उठती हुई बली-बली लदते लखली हुई उठती-उठती बूँदों की बड़ी लगी लगी थी, कहीं निमग्न होकर सरोवर में उठती हुई जब कीड़ा की मीमां बनेदिवाँ सा न करतें समथ बाजों में गुंथे हुए फूलों से जब की सावित्र बजा देती थी, कहीं एक और जब में उठते हुए मीनियों के

नीतिः, अत एव सवर्णव्या श्वेतकमलकादम्बकथाः सादरयुन रसिधेन शब्देन अयुस्यैः अयुमावि चिन्मपदि । चिन्मपतः प्रकृत उपलव्यनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मधुस्यः चरतीतिः गच्छ-पुण्योक्तैः मनोहरं मनोहरम् ।

जलन विपिनगो वृ कमण्डलवः देवादिपुनपपविशेषाः तेषां कलः शव्यकमयुरैः जलधनिभिः सलिल-एकति । एकदशै एकमाना अवतीर्णाः अतःप्रवेशं कृतवाङ्किः मुनिजनः तपविभवाः आर्षुयुमाला मयु मजनकले केशपाशाणां कथसमूहानां कुसुमैः सुमनोभिः सुरभीकृतं सौभाग्यं नीतम् । अयमःकीर्त्या जलकेदयां रानिगीभिः अथविषमसरोवर्युक्तभिः वनदेवतभिः वनविशेषादेवतीभिः बान-अशीर्षिते । अशीर्षिते निवृत्तवेन शङ्करहिते यथा स्थानथा अवतीर्णाभिः अतःप्रवेशं कृतवतीभिः, अनेकसूक्तया सायमसमूहोऽप्युत्तकथा । एकस्य सकृदल्प वृत्त्युपमा उच्यते ॥

पतनाद्विपिनः । अत्र वृत्त्युपमाः, तद्वैकं दृषुम्—
शोकैः शीतलाङ्किकाः आरुषं कृतं दृष्टिं सुभाङ्क्यवितं यत्र तत्र तादृशम्, वृष्टिजलस्यैव तेषामपि आनिते । आनितेन पतनेन उद्युतितो उद्यानं प्रापिता ये कञ्चिन्ना मदीतरङ्गाः तेषां विभिर-सुनलितुव तत्र तादृशम् । इहे शुकविपिनः ।

माण्डलस्य सञ्चलनेन गमनगमनेन चलित्वा शी मीमां वाचला मुण्डरायमाला च वीचिमाता, उदरि-अनेति । अनेके सहेशयो वृ जलचरा नक्षत्रपादयो जलजनतवः तेषां पतङ्गानां पविच्छा शतस्य दृसकामिन्यः परतः तानिः कृतं विहितः कोलाहलः कलकली यत्र तत्र तादृशम् ।

अनुवर्ति । अनुवर्तिणि पद्यानि तेषां यमस्य सकृदम्बः तस्य पानेन मयाः मदीकटा याः कल-शुकी व्यजनसङ्घस्य सकृदम्बमनकथा' इति ।
तयः यत्र तत्र, हेस्य योपिदृष्टा सारसस्य वृ उदयगा' इति कथाः । अत्र शुकविपिनः, तद्वैकं दृषुम्—
सा रसिधेति । सारसिधेन शब्देन सह वतमाना अत एव समस्य मदीकटाः सारसा उदयगा' इति-
सिद्धीवपस्य अद्या निरयुक्तमवति उच्यते ।

कठिणगि यत्र तत्र । सौमिण्यं वृ कठिणम्, इत्यमरः । अत्र कठपदलयां मयु कस्याप्यकस्यैव कथावैध-अली । अलिखितां अमरद्वयानां पठनेन समुदायनं अन्वयकारिणानि आद्यतानि सौमिण्यकानि कानिः यद्वा सलिलेपरि यद्वा विहितः चन्द्रकाः मयूरवदचन्द्रकाया यत्र तत्र तादृशम् ।

द्विपलवन-मयुवारीभिः सवर्णव्या रसिधेविमैयैः कादम्ब-कदम्बकौसलिवतम्, आभिवेका-मीकतम्, एकदशैशिवतीर्णामुमिजननापुण्यमाला-कमण्डलु-कला-जलध्वनि-मनोहरम्, लीलाप-अशीर्षितवतीर्णामुमरसूःकीर्त्यारानिगीभिः ज्ञानसम्यं वनदेवतभिः केशपाशकुसुमैः सुर-चलित-वाचल-शीचमालम्, अलिखितोसित-कञ्चो-ल-शीशिर-शीकारलय-दृष्टिंमम्, अन्वित-मयुपान-मत्त-कलहैसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-जलचर-पतङ्गैःशत-सञ्चलन-मयुविन्दु-चन्द्र-चन्द्रकम्, अलिखित-पटलाप्यकारितसौमिण्यकम्, सारसित-समद-सारसम्,

वतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रजः-
पटल-बद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसक्षालितार्द्र-वलकल-कपाय-पाटल-तट-
जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अचिरल-तमाल-वीथिकौन्वकारिताभिः
वालिनिसिन्धुसितैर्न संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योग्यैः न तु पार्थक्येन चाञ्चुपप्रत्यक्षगम्यैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेवितं समन्ता-
त्पर्युपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'स्त्रियां तु संहतिर्चूर्णं निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह
रसितानुमेयरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दर्पणे—मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा' ।
एवञ्च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिपेक्षेति । अभिपेकाय मज्जनाथम् अवतीर्णाः सलिलान्त प्रविष्टा याः पुलिन्दराजस्य शचराधि-
पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वचोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्त-शुष्क-मलयजपासुभिः धव-
लिताः शुभ्रीकृताः तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तत् तादृशम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तन्मन्त्रन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उत्पन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः बद्धं रचितं कूलं तटसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापसैः सुनि-
जैः क्षालितानां धौतानाम् आर्द्राणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्त्तव्यत्वा नयनेन निर्यासाविर्भावाद्रित्यभि-
प्रायः, वलकलाना परिधेयवृत्तत्वचां कपायैः तुवरैः 'तुवरस्तु कपायोऽस्त्री' इत्यमरः, पाटलं श्वेतरक्तं श्वेतर-
कस्तु पाटलं' इत्यमरः, तटजलं तीरान्तिकसलिलं यस्य तत् तादृशम्, तटनिकट एव क्षालनादित्याशयः ।

उपेति । तटस्य समीपमुपतटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पत्रवाः
क्षिप्तलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यजनेनेवाचरितम् ।

अचिरलेति । अचिरला सान्द्रा या तमालवीथिका तापिच्छपक्विः 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्ता-
पिच्छोऽपि' इत्यमरः, तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि
वनराजिभिरित्यग्रिमस्य विशेषणानि ।

वालंति । वालिना इन्द्रात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं सञ्चरता तत्रागच्छता, ऋष्यमूकाख्यो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुग्रीवेण वात्यनुजेन
अवलुप्तानि दूरीकृतानि फलानि याभ्यः ताः, अत एव लघ्व्यः फलभारहिताः लताः व्रतत्यो यासु
ताभिः तादृशीभिः ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः वालिसुग्रीवाभ्यां सह रणं कुर्वाणः तयोः प्रहारेणाल्यन्तस्त्रिभुवः केन-
चिद्विलेनाधः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! त्वं तावत् इहैव विलसुषे तिष्ठ यावद्दहं तं निह-

कमण्डलु भरने से कुल-कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पडती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमल के जल भंगान
रग होने के कारण केवल मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर स्नान करनेवाली पुलिन्दराज (भीलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगा हुआ चन्दन का
धूल लहरों को उजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियाँ समीप ही में उगे हुए कोड़े का धूल से पदा
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आये हुये सुनि लोग गीलों-गीली छालें (तत्काल की उतापन दूरी
की छाल) धो-धोकर किनारे के जल को कसैला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के श्वेत रजः
के समान हिलते हुये पल्लवों की मन्द-मन्द वायु से जल में कोमल-कोमल लहरियाँ उठायी जाती थीं, ऊपर
चारों किनारे वन-पंक्तियों से घिरे थे, जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की सुरसुई अन्धकार से जल रसती थी,
कहीं फलों से रहित हल्की फुल्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थी मानो बालि से निकाले गये ऋष्यमूक पर
धूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों को निर्मूल कर दिया हो, कहीं जल में लडे होकर तपस्या करने वाले सुनि

१. 'श्वरी' । २. 'धवलिततरम्' । ३. 'जात' इति पाठः कचिन्नाम्निति । ४. इत्यमरः पुलिनम् ।
५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कचिद् । ७. परिल्लु ।

यत्र च विक्रच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पक्षपुटान्वद्यापि मूर्त्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्रवाकनाम्नां पक्षिणां मिथुनानि ।

तस्यैव पञ्चसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैतद्व-पण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालयाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेह्लितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृह्यता भुवनान्तरालविप्रकीर्णन शाखासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसहस्रमुड-

यत्रेति । यत्र यस्मिन् पम्पासरसि, विक्रचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः श्यामायमानानि निःकटसञ्चरणात् श्यामवदाचरन्ति पक्षपुटानि येषां तानि तथोक्तानि । मध्यचारिणां पम्पासरोवरान्तर्रमणकारिणा चक्रवाकनाम्नां रथाङ्गसंज्ञकानां पक्षिणां पतत्रिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावन्समयपर्यन्तमपि मूर्त्तिमान् देदीप्यमानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैर्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपक्षपुटत्वेन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिन्यं व्योम्नि पापे' इति कविसमग्रप्रसिद्धया पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तत्सादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पम्पातटे सीताविरहविह्वलं दाशरथिं वीचय चक्रवाकाः हासं विदधुः ततस्तानेवं निरीचय 'यथा मम प्रियाविश्लेषः तथैव भवतामपि त्पायां भविष्यति' इति रामः शशापेत्यैतिहासिकी वार्ता ।

तस्यैवेति । तस्य पम्पाभिधेयस्यैव पञ्चसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रतीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा वाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां तालतरुणा तालद्रुमाणां पण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाद्यस्तद्व-रस्तोत्प्रेक्षास्य सप्रबन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोध्यानि । विदधु र्दिधतो गज ऐरावतादिः, तथा चामरः—'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽक्षतः । पुण्डन्तः सार्वभौमः सुप्रती-कश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तेन तथोक्तेन, तत्तुल्यविशालेनेत्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, बद्धं रचितं महत् दीर्घम् आलवालम् आवापः मूले सलिलार्थखातमृत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तथोक्त इव । इह दिग्गजेत्यत्र समासगता आर्था लुप्तोपमा, आलवाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गादिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि वालिना राज्याहर्हिन्कासित ऋष्यमूकगिरिस्थः वालिवधमिच्छन् हनूनशूद्रा कृतराम-मैत्रीकः सुग्रीवः वालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिहानो जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकैनेव वाणेन पङ्क्तिवद्धान् ससतालवृक्षान् विदारयामास इति रामायणीया कथा । तुङ्गेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंशभागञ्च अवलम्बितुम् आधारं कृत्वा लम्बमानी-भवितुं शीलं येषां तैः तथोक्तैः अनिलवेह्लितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोकैः सर्पकजुकैः धृतोत्तरीय इव गृहीतोपसंन्यानवच्च इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रोति । दिशां ककुभां चक्रवालं षण्डलं तस्य परिमाणम् इयत्तापरिमितं गृह्यतेव धारयता यद्वा विदधतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं हृतस्ततो विस्तारितः तेन, शाखासञ्चयेन एता-

धी मानो वनदेवियो ने उन्हें अपनी सासों से सुवासित कर दिया हो । वहाँ फूले हुये नीले कमलों की सङ्घ से सौंभले पत्तों वाले चक्रवाकों के जोड़े बीच बीच में घूमते हुये ऐसे लगते थे मानों वे राम के नृतिमान शाप से ग्रस्त हों ।

उसी पञ्च-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के वाणों से दित्र भिन्न ताठ वृक्षों की झुरमुट के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी जड़ के चारों ओर दिग्गजों की सूँड़ के तनान एक वृक्ष पर-जगर

१. 'च' इति पाठः कचित्रात्स्वपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते । ३. चक्रनासा । ४. तस्यैवपरित्यक्त सरसः । ५. बालतरुखण्डस्य ।

गमन-खेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्परिस्रुतैः फेनपटलैः सन्देहित-नृत्तराशिभि-
र्धवलीकृतशिखरशाखाः, वनगज-कपोलकण्डूयन-लग्नमर्द-निलीन-मत्तमधुकरमालेन लोह-
शृङ्खलाबन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः, नलिनंनाभ इव वन-
मालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नैतिः, अखिलनुवनतलावलोकनप्रासाद

आकाशतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन आयासितानां खेदसुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
सूर्यरथनियुक्ताभ्यानां सुदृग्भ्याम् ओष्ठग्रान्ताभ्यां 'ग्रान्तावोष्ठस्य सृक्कगी' इत्यमरः, परिस्रुतैः, पतितैः, सन्दे-
हितः 'अयमेतद्दृष्टोत्पन्नः तूलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलराशिः कार्पासकपिण्डो
यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसमूहैः धवलीकृताः श्वेतीकृताः शिखरशाखा अग्रस्थापिन्यः शारा यस्य सः ।
इहोक्तविधफेनपटलैरग्रस्थापिशाखानां श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तल्पम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
अत एव चात्युन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण चस्तुध्वनिः ।

वनगजेति । वनगजानाम् आरण्यकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्जनैः लघ्वेषु सक्तेषु
मदेषु दानवारिषु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन जीवा मधुकरमाला भ्रमरपङ्क्तयो यत्र तेन तादृशेन
'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनह्रस्वः, अत एव लोहशृङ्खला लोहनिगडेन 'अथ शृङ्खला, अन्दुको
निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः, यद्बन्धन नियन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विद्यमानेन, कल्पस्थायिना
प्रलयसमयं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह कान्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोटरेति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमध्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
भ्रमरवृन्दैः सजीव इव श्लाघादिप्राणयुक्त इव, कोटरे प्राणवन्मधुकराणां निरन्तरस्पन्दनादित्याशयः ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो धृतराष्ट्रप्रथमसुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
पक्षिणां पक्षैः छद्मैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनी गान्धा-
राधिपतौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनेति । नलिनं कमलं नाभौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगूढ आच्छादितः,
पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्वर्तुषुप्योज्ज्वला मध्ये स्थूलकदम्बाद्या तथा सजा उपगूढ आच्छिष्ट
इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालक्षणमाह—

'आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्त्तिता ॥'

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघाः तेषां व्यूहो मण्डलं तद्वत्, नभसि द्योन्नि दर्शिता
प्रकटिता उन्नतिः उच्चत्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि श्रावणे मासि दर्शिता प्रकटिता उन्नतिः वृद्धियंन
स तादृशः । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तच्चविद्वत्सु उप-
रितनेष्वभङ्गरूपेण एवेत्याहुः ।

अखिलेति । अखिलानि समस्तानि यानि भुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके समीप होकर आकाश मार्ग से जानेवाले धके हुए सूर्य के धोंने ने थोटी देर ठहर कर उन्ने अपने
ओठों की कोरों से गिरेते हुए शागों से भर दिया हो । जगली हाथियों के कपोल सुजलाने से उसके तने में गर
चिपका रहता था जिससे मतवाले भौरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने लोहे के सीपकों
से बाँध कर उसके तने को कल्पान्त तक के लिए अडिग बना दिया हो । उसकी धोटी में स्फुरित होने वाले
भौरे उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे हुए पक्षों से भरा होने के कारण मधुकि २५
पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन पक्षियों से घिरे होने के कारण वनमालाधारी भगवान् विष्णु और नभस में
ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वर मानां नन्दविद्यो
का भुवनतलावलोकनप्रासाद (वह अत्यन्त ऊँचा महल जिसकी चोटी पर बैठ कर राजा लोग नभस में)

हारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर^१-हलमुखोत्क्षेप-विक्री^२र्णवहुस्रोतसमन्व-
रतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः; सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कमलिनीशङ्खामुपजन-
यन्तः; दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः; सञ्चारिणीमिव मर-
कतस्थलीं विडम्बयन्तः; शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः; गगनविततैः पक्ष-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर^३-खर-कर-निकर-परिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः;
वियति^४ विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः; सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति
स्म^५ शुकशकुनयः ।

त्यर्थः; आहारान्वेषणाय भक्ष्यमार्गणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणो यैस्ते तथोक्ताः ।
मदेन मधुपानेन कलो मत्तो यो हलधरो वलरामः तस्य हलमुखेन लाल्लप्रदेशेन य उरक्षेपः ऊर्ध्वदेशे
क्षेपणं तेन विक्रीर्णानि विक्षिप्तानि बहूनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिन्दकन्यां यमुनामिव
अम्बरतले गगने दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । अत्रत्यवृत्तान्तस्तु प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः; उन्मूलिता उत्पादिता अत एव विगलन्ती अधः
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दाकिनी 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः; तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्या-
शङ्खाम् स्वेधु परेषां भ्रान्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुल्यकृष्णवर्णत्वादित्याशयः । एवञ्चान् भ्रान्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति । गगनतलम् आकाशतलम्, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्यन्दनयोजित-
सप्ताश्वः तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलिप्तं लेपनविपर्यीकृतमिव उपपादयन्तः विदधतः
निजकान्तिभिरित्याशयः । इह अनुलिप्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शैवेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्विपुलत्वाच्च कासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः;
तत्र शैवलपल्लवस्य शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेषां शैवालकिसलय-
वत् श्यामरूपत्वात् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकम्, प्रसारयन्त
इवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रम्भापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः; गगने आकाशे विततैः
विस्तृतैः पक्षपुटैः पक्षच्छदैः, दिनकरस्य आदित्यस्य खराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परि-
खेदितानि संकलेशितानि आशामुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तः स्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं सम्पादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवेत्युपमा ।

वियतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीम् अभिनवनृणपङ्क्तिम् आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव नृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्विस्तृतत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शक्रधनुषा सह विद्यमानमिव 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः'

की नोक से आकाश में फँकी गई यमुना की विखरी हुई कई धाराएँ हों, अथवा ऐरावत गज गग आकाश गग
से उखाट कर फँकी गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी गान्ति से तारा
आकाश ही रङ्ग उठा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई मरकतमणि से निर्मित भूमि की टुकड़ियाँ हों, अथवा
आकाश रूपी तालाब में फैली हुई सेवारों की पत्तियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय केले जे पत्तों के मगान
अपने हरे-हरे खुले फंखों को मारते हुये घेते प्रतीत होते ये मानों सूर्य की धूप में सुरसार्थ दुबे मिठा न्या
कामिनियों के मुख पर पखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी घातों को पट्टियों मिठा रहे हों । ये

१. वलमद्रहलमुखाक्षेप । २. विक्रीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलिप्तगगनतलम् । ५. प्रदध-
यन्तः । ६. गगनावततैः । ७. 'खर' इति पाठः कश्चिन्नाप्यस्ति । ८. परिखेदिताशानुजातिः । ९. परि-
जयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' एतावानेव काव्यन्यत्र पाठ उपलभ्यते ।

निर्गृह्य पट्टप्रसरमपि शोर्कमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरा-
नुकारिणीमल्पावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जरा^१म् अवक्षस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पत-
नसंस्कारां पक्षसन्ततिम् उद्बहन्, उपाखण्डकम्पतया सन्तापकारिणीमङ्गलश्रां जरामिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शेफालिकाकुसुम-नाल-पिञ्जरेण कलममञ्जरी-दलान-मसृणित-क्षीणोपान्त-
लेखेन स्फुटिताप्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतितान्भ्यः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणा-
नादायादाय तर्ह-मूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमि-
तुमशक्तो मह्यमैदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मद्रुपभुक्तशेषम्^२ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निर्गृह्य हृदयमध्य एव निरुध्य एकाकी एकक- मत्संवर्धनपर एव मम परिपोषणतत्पर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो वहिः-चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तत्सामान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अत्रार्थी
उपमा । अल्पं वार्धन्येन नि-सरणात् स्तोकमात्रम् अवशिष्टम् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनवर्ह-
समुदायः तेन जर्जरां विशीर्णाम् । अवक्षस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलाम् अस्थि-
रावयवसम्बन्धाम् । अपगतो दूरीभूत उत्पतने आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां
तथोक्ताम्, एतादृशीं पक्षसन्ततिं पतत्रसमुदायम् उद्बहन् धारयन् ।

उपाल्लेति । उपाल्लः परिणतवयस्कत्वेन स्वभावत एवाविर्भूतः कम्प- शरीरसञ्चलनं यत्र सा
तादृशी तस्या भावस्तया, सन्तापकारिणी दुःखदायिनीम् स्वेच्छया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः
अङ्गलश्रां शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पक्षधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चि-
द्वृजन्नित्यर्थः । इह जरामिवेत्युल्लेखा ।

अकठोरंति । अकठोरं मृदुलं यच्छेफालिकाकुसुमं निर्गुण्डीपुष्पं तस्य यत् नालं वृन्तं तद्वृत्तिजरेण
पिङ्गलवर्णेन, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मज्ज्यः शिखा तासां दलनेन विदार-
णेन मसृणिता चिक्कणा क्षीणा च्यं प्राप्ता च उपान्तलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन तादृशेन ।
तथा चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रगात् स्फुटिता च्यं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमप्रक्षरदेशो यस्य तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्येषां शङ्कुनीनां नीडानि कुलायाः तेभ्यः निपतितानि स्रस्ताः याः शालिवल्लर्यः
धान्यमज्जर्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तस्मूलनिपतितानि वृक्ष-
मूलच्युतानि शुकानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि त्रिदार्ढ्यं भूमौ पातितानि फलशकलानि फल-
खण्डानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुं दूरे सञ्चरितुम् अशक्तोऽसमर्थो मयं वैशम्पायनाय अदात् भक्ष-
यितुं दत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमुक्तविधिना, आत्मना स्वयञ्च । मया उपभुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

कैलते हुए तीव्र वेग को भीतर ही भीतर पी डाला और वह अकेले ही भरे पालने-पोषने में लगाने लगे थे ।
अत्यन्त बुढ़ाई के कारण उनके दोनों पक्षों में बहुत थोड़े पुराने पत्तने बच गए थे जिससे वे कुश के कण्डों को
तरह रूखे और छिन्न भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कर्णों से लटक जाने के कारण उड़ने की शक्ति लो चुके थे ।
उनका शरीर बुढ़ाई के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में चिपक जानेवाली दुःखादिनी
बुढ़ाई को झाट कर गिरा देना चाहते थे । उनकी चोंच हरसिंगार के फूल की टडी के समान नर उग्र
पीलापन लिए हुए लालरंग की ही चली थी, जिसके किनारे वान की कलियों कुतरते-कुतरते घिस कर निरने
हो गए थे तथा उनपर इस घिसावट की एक पतली रेखा सी पड़ गयी थी जोर उसका जगला कुञ्जला नाम
दूट चुका था । वे इधर-उधर आने जाने में असमर्थ थे इसलिए दूतरों के घोंसलों के नीचे गिरा दूर धर की
वालियों से अन्न के कर्णों और सुगों द्वारा कुतर-कुतरकर वृक्ष की जड़ पर गिराये गये फलों के उनड़े निम्नी
प्रकार उसी चोंच से उठा उठाकर लाने और मुझे खिलाने के बाद जो बचता उठे आप नो खा लेंते थे ।

१. शोर्कवेगम् । २ अतिपरिणततया च । ३. जर्जरां । ४. स्रस्तादेशान् । ५. पक्षसन्ततिम् ।

६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुसुमपिञ्जरेण । ८ क्षीरोपान्तलेखेन । ९. ...पतितान् ।

१०. वृक्ष... । ११. मह्यमहाहारमदात् । १२. मद्रुपभुक्तशेषम् ।

मिवार्धतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगत-विघटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणायोगलिन-मुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्बहति धवलितपुलिनमु-दन्वति पूर्वतरे, तुपारविन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समदकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृ-जति कानने, रासभ-रोम-धूसर्रासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरद्भिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिल्पिण्डिनः ॥’ इति । तद्यतेति । पूर्वं इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्त्वन्वनाच्योः’ इत्यमरः, बहुव्रीहिसमासत्वादेव नात्र सर्वादित्वप्रयुक्तकार्यमित्यवधेयम् । तटगतानि तीरस्थिनानि विघटितानि स्फुटितानि यानि प्रिस्तारितभागद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुद्रमण्डकौषुदेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोग-भावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरै दिनकर-किरणैः वा प्रेरणा नोदना तथा अधोगलितं भूमिपतितम् उडुगणं नक्षत्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्बहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उडुगणमिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

तुपारति । अत्र काननविशेषाणि सप्तम्यन्तपदानि । तुपारस्य रात्रिपतिततुहिनस्य विन्दवः ऋणा-तान् वर्षति दलाग्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणा तत्क्षणनिद्रात्यागो न जृम्भाविधायिनः केशरिणः सिंहा यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दक्रीडार्थं शुण्डाकपर्णेन जागरणं कुर्वाणाः समदा दानजलस्यन्दिनः करिणी गजा यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तस्मन्मन्धितुपारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः किञ्चुकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं स्वोत्पन्नपुष्पसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे श्ये स्थितं विद्यमानं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देश्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियात्प्रेक्षा, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्तिश्चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

रासभेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् धूसरासु धूसरूपासु । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां प्रासादा उन्नतत्वाद्द्विपुलत्वाच्च अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलग्नास्त्विति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याश्र-मेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्हुहोति,’ इति श्रुत्या तपस्विनाम् अग्न्याधानानि अग्निहोत्रहोनाः इत्यर्थः, तेषां धूमलेखासु धूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादौ धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीष्विव समुन्मिष-न्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमधूसरास्वित्यत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्वित्यत्र च कथ्यतां-पमा, धर्मपताकास्वित्यत्र जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुपारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारः’ इत्यमरः, तस्य शीकरा जम्बुकराणा-

आकाश के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मडल ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुली हुई पश्चिम समुद्र की रेनिवाँ किनारे पर आकर फूटी हुई सौप्तियों से बिखरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी छुशोभित हो रही थी मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पश्चिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें उड़ने लगी थी, झुरझुरी में सोने वाले मोर जाग गए थे, सिंह जम्हाइयों लेने लगे थे, हथिनियों मदनमते हाथों को उठा रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से ठिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अनुन्धियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानों अर्पित सा करने लगा था । गदहे के रौशों के समान धुमेली तपोवन के अग्निहोत्र की धूम-रेखायें वृक्षों की चोटियों पर जा आकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के नदर्यों को चोटियों पर मटमैले कवचतारों की पक्षियाँ बैठी हों, अथवा धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ज्ञान के बनों से

१. अम्बरादवतरति । २. ...पुलिनतटम्, पुलिनतलम् । ३. ...नानमदकरिणि स्पष्टे च जते प्रनाने ।

४. स्थितसवितारम् । ५. उत्सृजति । ६. धूसरासु वनरात्रिषु । ७. पताकासु ।

शनैः शनैरूपरशय्या-धूसर-क्रोडरोमराजिपुं वनमृगेषु, इतस्ततः सञ्चरन्तु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले, समुल्लसति नत्तितशिक्षण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले, शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरः पर्यन्त-तरु-शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूपसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं ताडितं कृतस्पर्शमित्यर्थः, उच्यते अग्निना उष्णीकृतेन जतुरसेन लाक्षाद्रवेण आदिष्टा मिथः संयोजकभावेनारश्लेषिता पद्मपाणां लोत्रां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सशेषया किञ्चिद्विशिष्टया निद्रया स्वापेन 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वक्रीकृता तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तं चक्षुर्नत्रं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उन्मीलयन्तु विकासयन्तु सन्तु । इह क्रियोधेयाः ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरन्तु अमन्तु । श्रोत्रहारिणि मनोहरतया कर्णाकर्षिणि पम्पासरसः पम्पानामककासारस्य कलहंसानां कादम्बानां कोलाहले कलकले विजृम्भमाणे विस्तृते सति । नत्तितं नाटितं शिक्षण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तथोक्ते, मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवत् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुत्थिते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत भारोहतः, दिवमरुत आदित्यः वारणो गज इव तस्य तथोक्तस्य, मञ्जिष्ठा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहित्यं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णं, किरणजाले मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशो यस्य सः अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः तस्मिन् तथोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रान्तिकलम्बिन्यवनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति स्पष्टार्थः । इहोपमालोपोपमानां परस्परमङ्गलभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सवितरि आदित्ये ।

पम्पासर इति । पम्पासरसः पम्पानामकसरोवरस्य पर्यन्ततरुणां प्रान्तस्थापिनृत्तानां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु सञ्चारिणि व्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किञ्चिन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्रप्रदेशो येन तस्मिन् तथोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, हृता निज-प्रभावेण लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नक्षत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादित्यलोके कपीश्वरे सुग्रीव इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णांपना । आदित्याजन्म जातं सुग्रीवस्येति बाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रत्यूपसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुत्पन्ने सति, भास्वति दिवसकरे, नचिरादिन

वरीनियाँ ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो उन्हें तपायी हुई लाख के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कनपियों से देख रहे थे । वनचर गण दूर-उपर आने जाने लगे थे । पंपासर में कानों को मधुर लगने वाला हंसों का बल्लरब बजने लगा था । मोर अत्यन्त उद्दाम के साथ मंडल बाँध कर नाच रहे थे और हाथी कान फटफटाते हुए मानो ताल सा दे रहे थे । मैनाटिमा गण की लाल-लाल किरणों आकाश में धीरे-धीरे उतरने वाले सूर्य रूपा हाथी के मस्तक पर उल्लते हुए चक्र के मनाग प्रतीत हो रही थी । सूर्य धीरे-धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पंपासर के निकटवर्ती दृश्यों तथा पंपासर की चोटियों पर विहार करने वाली एव तारों को सुरा लेनेवाली उत्तकी प्रातःकालीन मधुर धूप वन में कल्लो हुई ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों बालि की पत्नी तारा को सुरा लेने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव वर से जंगल में भाग आया हो । उषा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग (प्रथम प्रहर) में सूर्य का प्रकाश गिरने लगा

१. राजिपु च । २. कलहंसकुल । ३. नत्तितशिक्षण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. लुप्तोपमा ।

६. सञ्चारिणाम् ।

११ का०

१. अथ महाभारतम् । २. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ३. कृत्या-निर्मयशोक । ४. अथ-
आवलयति । ५. वास्य । ६. सततं परमसुखपरवत् । ७. प्रचलितलोकलिते, प्रचलित-लोकल-
महाभारतम् । ८. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ९. कृत्या-निर्मयशोक । १०. अथ-

अथ महाभारतम् । १. अथ महाभारतम् । २. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ३. कृत्या-निर्मयशोक । ४. अथ-
आवलयति । ५. वास्य । ६. सततं परमसुखपरवत् । ७. प्रचलितलोकलिते, प्रचलित-लोकल-
महाभारतम् । ८. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ९. कृत्या-निर्मयशोक । १०. अथ-

अथ महाभारतम् । १. अथ महाभारतम् । २. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ३. कृत्या-निर्मयशोक । ४. अथ-
आवलयति । ५. वास्य । ६. सततं परमसुखपरवत् । ७. प्रचलितलोकलिते, प्रचलित-लोकल-
महाभारतम् । ८. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ९. कृत्या-निर्मयशोक । १०. अथ-

अथ महाभारतम् । १. अथ महाभारतम् । २. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ३. कृत्या-निर्मयशोक । ४. अथ-
आवलयति । ५. वास्य । ६. सततं परमसुखपरवत् । ७. प्रचलितलोकलिते, प्रचलित-लोकल-
महाभारतम् । ८. इह च इत्यधिकः पाठः कालि विधत्ते । ९. कृत्या-निर्मयशोक । १०. अथ-

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभक्तया जर्जरित-कर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलित-कमलिनी-परिमलः'; इतः क्रोडकुल-दृश्यमान-भद्र-मुस्ता-रसामोदः; इतः करिकलभ-भज्यमान-शङ्खकी-कपाय-गन्धः; इतो निपतित-शुक्र-पत्रमर्मर-ध्वनिः; इतो वनमहिष-विषाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान-वल्मीकधूलिः; इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-

वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठातृदेवीभिः आकर्णितः श्रवणविपयीकृतः । तरुन् वृक्षान् कम्पयन् चालयन्नित् । अन्वयस्तूक्तः । इह लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आकर्ण्येति । अहं वैशम्पायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आरुप्य श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकम्पः अभक्ततया शावकतया जर्जरितम् विदीर्णं कर्णयोः श्रोत्रयोः विवरं रन्ध्रं यस्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्लथं यत् पत्रपुटं पतत्रद्वन्द्वं तस्य अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवम् ।

अनन्तरेति । अनन्तरं पितुः पतत्रपुटमध्यप्रवेगानन्तरञ्च कोलाहलमश्रुणवमिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः । कोलाहलमेव विशेषयति-सरभसमित्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्यमत्रेऽपि । सरभसं सर्वगं गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मर्दिता याः कमलिन्यः पद्मिन्यः तासां परिमलः त्रिमहोत्थसौरभं सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन दृश्यमाना दध्वा भज्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्राः लोके 'नागरमोथा' इति प्रसिद्धाः 'गुन्द्रस्तेजनके री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामवस्थितिस्मभावनेत्यभिप्रायः । करिकलमैः त्रिशद्वर्षीयगजशिशुभिः भज्यमाना आमर्द्यमाना याः शब्दवयः गजभक्षयतरुविशेषाः तासां कपायगन्धः निर्यासामोदः, अत एवात्र गजशिथूनामस्तित्वसम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादधश्च्युतानि यानि शुक्रपत्राणि नीरसदलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मर इत्येवं रवः 'मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, ध्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पाद् विचरतीति ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिभाः तेषां विषाणकोटयः शृङ्गायाणि कुलिशानि चत्राणीच यद्वा विषाणकोटय एव कुलिशानि तैर्भिद्यमानानां छिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊयीकाकृतचृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक ऊयीकाकृतमृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः, धूलिः रजः दृश्यत इति शेषः, तेनेह महिषा विषन्त इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्करालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बं समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

वाली गङ्गा के प्रवाह की भीषण और अत्यन्त घनी हरहराइट हो । उसे वन-देवता भी जघन नभभाव होकर सुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वक्षपन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से दूर हो उठे और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा से मैं समीप ही मैं स्थित पिता के पत्तों के भीतर चुन गया जो बुढ़ीती के कारण अत्यन्त ढीले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोलाहल सुनाया पड़ा । ये जानने में क्या फुर्ती से इस प्रकार चिन्ता रहे थे—यह देखो, इधर हाथियों के त्वामो ने कानरिन्धियों को मसल देना है, जिन्हे कैसी मधुर गन्ध उठ रही है, इधर सूअरों ने नागरमोथों को जोड़ जोड़कर कुतर डाला है, जिन्हे क्या महुँक आ रही है, इधर हाथियों के बच्चों ने सलई की डालियों तोड़ मरोड़ डाली है, जिन्हे क्या कम्पनीय निकल रही है, इधर गिरे हुये सूखे पत्ते नरमरा रहे हैं, इधर जंगली भैंसों ने अपनी बज्जैना लोनी हो गेहूँ से बाकियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उठ रही है, इधर हरिणों का झुण्ड है, उधर मृगाणां कदम्ब का परिवार है, इधर जंगली सूअरों का गिरोह है, इधर जंगली भैंसों का समूह है, उधर मोरा की ध्वनि आ

माहकविचरम, इतः कापिञ्जल-कुल-कल-कविचरम, इतः ऊरुकुल-कलाचरम, इतो मयापति-
 नखमिथामान-ऊरु-ऊरु-सिसरम, इयमाहु-पङ्क-सजिना वरीहूपद्धतिः, इयममिभिनव-सोपपक-
 खल-र-र-यामला हरिण-रोमन्ध-कन-सहतिः, इयमुत्तमद-गानधगजगण्ड-कण्डयन-परिसल-
 निलीन-सुखर-मयुकर-विचरिः, एषा निपतिवतवधिरविन्दसिक्त-शुक्कपत्र-पाटला ककपदवीः,
 एतद्विहृत-चरण-सिद्धि-विदप-पङ्कवपटलम, एतत् खड्गकुलकौडिलम, एष नखकोटि-वि-
 लिखितविकट-पत्रलेखा किरिपाटलः किरिसौलिक-दंष्टुरी मयापतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसू-
 वनमृगीमा-दधिर-लोहिनी-मृमिः, इयमदवी वैलोकिकविमृष्टिणी पक्षचूरस्य यथपतेमूदंजल-

सहिषणाम् अरन्धसृष्टिमणा हुदं कदम्बकम् । विखण्डिता मयूरानां मण्डलं समूहः तस्य विहृतं शब्दः ।
 कपिञ्जलां चालकपक्षीं इति शब्दकवपदमः, ऊलस्य समूहस्य कलकौडिलं
 मयुरादिद्वयम् । ऊरुकुलस्य मत्स्यनशाकसमुद्वयस्य कलात् कविचरम् । मयापतीनां केशरिणां नखैः
 पुनमूहैः मिथामाना विदयुमणाः ऊरुमाः विरस्यऊरुमाकृतिमंससिपण्डः शेषां तथाकानां ऊरुराणां

गजानां रसितम आकन्दनम् ।
 इयमिति । इयं प्रत्यवदयमाना, एवमश्लि । आहुः क्षिप्रः अश्लक इत्यर्थः यः पङ्कः कदम्बः त्वेन
 वरीहेशरीरस्य एव च्युतपङ्कतेत्यर्थः, सजिना यथावया वरीहूपद्धतिः वनशुक्लितः वनशुक्लितमार्गः । आभिनवानि चत-
 गानि यानि शण्डालि शब्दगुणानि चतुः शेषः । आषाः शेषः । चतुःशतवर्षाणाम् तस्य फलसहस्रैः कफ-
 रसैः विद्यासुः यथामला ऊलानां, हरिणानां मृगानां यो रोमन्धः चरितचर्षणं तस्य फलसहस्रैः कफ-
 समूहैः । उत्तमा मदमवा श गन्धवाः सुरमिमदयुक्तहस्तिनः शेषां गण्डकण्डयनेन कपोलवधनेन श-
 पतिमजः सुगन्धः तेषु तस्मान्निवृत्तकर्ममिथ्यत्यर्थः । निहानानां प्रकृशानां सुखराणां वाचानां
 मयुकराणां अमराणां विचरिः शङ्करः । एषा अवलोकयमाना, निपतिवताः पृथिव्यामामसकामखड्गनेन
 शरीरस्यसिद्धिः शः किरिरविन्दवः शोणितवपनः तैः सिक्तानि आहुःक्षिप्तानि यानि शुक्कपत्राणि वीरस-

द्वलानि तैः पाटला श्वरका ककपदवी हरिणविशेषाणां ।
 एतत् विकटतरस्याथि, द्विरवा गजान्दत्तपां चरणैः सृष्टितानां सार्द्वानां विदयानां
 एवकस्यानां पक्षानां किमलयनाड पटलं वृन्दं यत्र एवविष स्थलमित्यर्थः, एवक्यानेन पथा निश्चित-
 मयुपदमव द्विरवा गला इत्याशयः । एतत् अवलोकयमानं खड्गिनां गण्डकानां ऊलम समुद्वयः तस्य
 कौडिलं विहृतं पृथिव्यां कौडिलमखलवयन इत्यर्थः, तेन खड्गिनामामापूर्वं विहृत्स्थानमित्यशयः । एवं
 पुरो इयमानः नखकोटिसिः पुनमूहवैः नखप्रत्यवतशोणितैरित्यर्थः, विखण्डितः विधुक्तः विकटा मय-
 ऊरुः पत्रलेखाः पत्राकृतिलचणानि यत्र स तथाकः, किरिपैः व्यपादितमृगिणीतैः पाटलः श्वरकस्याः
 तथा किरिसौलिकैः व्यपादितहस्तिमुक्तानिः दंष्टुरः उज्वलानलः, मयापतेः केशरिणां मार्गः सञ्चरणमथः,
 एवञ्च वनमनेन मयाण मयापतिनात् इत्यभिप्रायः ।

एतत् । प्रत्यग्रप्रसूता आभिनवनप्रसूतवती यथा वनमृगी अरन्धदृष्टिणी तस्या गान्धेश्वरेण शूनाशोण-
 तेन लोहिनी रक्तमार्गं एषा मृमिः सृष्टिनी । वैलोकिकविमृष्टिणी केशवोपमामा विपसति यवत्, इयम्
 अदवी इदम् अरन्धम, अदव्ययं विपिनम्, इत्यमरः । पक्षेण नजसण्डनेन चरति अमनील तस्य तद-
 स्य यथपतेः इतिरारस्य मद्वलेन दानवदृष्टिणा सजिना ऊलवया । तेनैव हस्तिना अमनीत्यशयः ।

रहो है, इतर परपदां की मयिर टट लना हुई है, इतर कौन चीख रहे है, इतर वध के नखों से फट हुये गडखल-
 वाला दया की कराह रहा है, यह गोल कौच म सनी हुई म सनी हुई म सनी हुई म सनी हुई म सनी हुई म सनी हुई
 पानकर ज्वालना करने वाले हरिणों के मुँह से गिरी हुई वध के रस से हरी-हरी झग की ढी है, यह सगले
 श्रियाँ के कपाज खजाने से लगी हुई सुगन्ध पर विपके हुये मीरी की मयुर गुजार रहे है, यह टपकती हुई खून
 की धरी म सने हुये सूखे पत्ता से मीरी हुई घणल कर हरिणों के आगे की राह है, यह श्रियाँ के धरी से
 रूँडे हुये वृष के पत्तों की ढेर है, यहाँ शूराँ ने खिलवाह किया है, यह दया की मार कर लोडे हुये सिंह की राह
 है, जो उसके खून से लाल-लाल भयंकर पक्षा की दया से मीरी हुई तया गिरे हुये गजगोविता से कौसी चमक

१. वरीहूण्डपद्धतिः । २. अलीनः । ३. विखण्डितकुलकौडिलम् । ४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।
 ५. मीनिकदंष्टुरः । ६. वैलोकिकविमृष्टिणी । ७. एवकपदस्य समीपवत्स्य ।

मलिना, सञ्चार-चीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीप-पांसुला त्वरिततरम-
ध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्यतां द्विगियम्, आकर्ष्यतामयं
शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः' इत्यन्योन्यमभिदधतो मृगया-
सक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।
{ अथ नातिचिरादेवानुलेपनाद्र-मृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविवर-विजृम्भित-प्रतिनादग-
म्भीरेण, शर्वर-शर-ताडितानां केशरिणां निनादेन, संज्ञस्त-यूथ-मुक्तानामेकाकिनाञ्च सञ्च-

सञ्चारति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारचीथ्यां भ्रमणमार्गं चमरीपङ्क्तिः चमरीरियमृगराजिः
अनुगम्यतां हननायानुव्रज्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीपैः हरिणपुरीपैः पांसुला सधूलीका
इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम्
प्रविश्यतामित्यर्थः । तरोः वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पक्षिहननाय आरोहविषयांक्रियताम् ।
इयम् अभिसुखी दिक् ककुप् आलोक्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः
आकर्ष्यतां श्रूयतां यतश्चोदेति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्यतां श्रद्धिति पशुवधाय
आदीयताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवादिदु-
गात्राः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्ता व्यापाद्यपशुमार्ग-
णायेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा सङ्केतविशेषेण स्वामिनं बोधयन्ती'ति लोकवातां ।
इति अन्योन्यम् एवं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आखेटलग्नस्य महतो विपुलस्य
अधिकदेशान्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गहनं वनं तेन अन्तरिता
आञ्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं संचालितवनं कोलाहलं
कलकलम् अशृणवम् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्यैष्वथो अथ' इत्यमरः, नानि-
चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वच्यमाणेन सम्यग्धः । इह तृतीयान्त-
पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्श्वसुखद्वये द्रवद्रव्यविशेषलेपनं तेन आद्रः स्थितो
यो मृदङ्गो मुरजवाद्यम् तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविवरेषु पर्वतकन्दरासु विजृम्भ-
तेन विस्तीर्णेन प्रतिनादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन तादृशेन । इहाद्यविशेषणे लुप्तोपमा ।

शर्वरति । शर्वराणां किरातानां शरा इपवः तैः ताडितानां व्यधितानां केमरिणा मृगपतीना निना-
देन शब्देन 'शब्दो निनादिनिन्दे'त्याद्यमरः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तेन शर्वराक्रमणाचकितेन यूथेन स्ववर्गीयसमूहेन मुक्तानां त्यक्तानाम् अत एव

रही है, यह किसी जगली हरिणी के गर्भ के टपके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने जना जना रचना पंदा
किया है, यह अपने परिवार के साथ धूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पटों हुई तथा बेगी के समान
प्रतीत होने वाली वनपक्ति है, यह हरिणों के पैरों की निशानों से भरी हुई उनके जाने-जाने की गह है, रानी
रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणों के सूखे कर्कों से भरी-भरी दरारें देने वाली वनभूमि है, जहाँ शान्ता
से बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, उधर देखो, यह शब्द तुमने, धनुष ले लो, नावधान रोककर गड्डो
जाओ और कुत्तों को छोड़ दो । वह भीड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिपती गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा
जङ्गल श्रुत्य सा हो उठा था ।

ओढ़े ही देर में चारों ओर भीतर ही भीतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जल काप ना उठा । ५ ।
भीलों के बाणों से घायल सिंहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयङ्कर रूप से गूजों हुई देना प्रता
होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गूज रही हो, कहीं भवभंग हुए से विदुः

१. अभिदधतः । २. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तस्ते । ३. 'दिवा' । ४. 'श्वान' ।
५. प्रतिनिनादगम्भीरेण । ६. 'शर्वर' इति पदं कश्चित् विचरते ।

रामानवर-कराकरादिमिश्रण जलधर-रसितविकारिणा गजस्युपवीनां कण्ठोर्जातेन, सर-
 मस-सामस-विबुध्यमानावयवानामालो-कातर-तरलतर-तराकाणामाकावाञ्ज करण-कौञ्ज-
 तेन, निहते-युपवीनां विद्योनिनीनामिगत-कलमानाञ्ज स्थित्वा स्थित्वा समाकथ्य कलकलमु-
 स्फुण्डप्रधानासितस्तरः परिभ्रमन्तीनां मत्स्य-पतिविविनाशशो-कदोषेण करिणीनां चीकतेन,
 कतिपय-दिवस-भ्रमन्तानाञ्ज खड्गिभुविकानां वास-परिभ्रम-पावकान्तेष्विणीनामुत्सुककण्ठमार-
 सन्तीनामाकाङ्क्षितेन, तदोशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलवारिणाञ्ज पलरथानां कोलाहलेन,
 ऊपविसार-प्रयावितानाञ्ज सूर्योणां युगपदतिरससपपाद्-पूर्वाभिहवथा सुवः कथपमिव जन-

पुष्पकिनां सहाय्यरहितानां विभ्रमरुषणावलिष्ठनामिभयः, सञ्चरन्तं अमतां गजस्युपवीनां कतिवन्दस्वा-
 मिनाम अनवरतं निरन्तरं यः कराकाशः शुण्डाघातः तच्छब्दं इति यावत् तेन मिथं स्वचितं तेन ताल-
 शून जलधररसितविकारिणा वारिद्वानसुखेन, कण्ठानिलेन कण्ठनिःसृतविसृतशब्देन । इहे समस-

गानधो ह्युपेयमा ।
 सरससैः वावरैः सरसैः शभिः विबुध्यमाना दन्तैश्चोद्यमाना अवयवा अङ्गानि
 येषां तेषां वादशानाम्, अत एव आलोकाः अशुभ्यासाः कानरा दीना दालेभ्यश्चासुषकाः, तरलतराः
 यास्तेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कर्त्तविका येषां तेषां वादशानाम्, पुलाकानां युगविशेषाणां कण्ठोर्जातेन

शोकोत्पादकव्यतिना । इहे वृत्तयुग्मासः ।
 निहतेति । निहताः शयैर्द्विसितः युगपतयः स्वर्वाभिरगणस्त्रासिना गवा यासां तासां तथोक्ताः
 नाम, अत एव विद्योनिनीनां स्त्रासिविरहिणीनाम अचुगता पञ्चतरसकाः कलसाः त्रिदोषैर्पुष्पविशेषो

यासां तथाकानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शवरणां
 कोलाहलं समाकथ्य निरभ्य उक्तापुष्पधानाम्, उक्त्वाकुलकितिकारिणाम् इतस्तरः समन्तरः
 परिभ्रमन्तीनां सञ्चरन्तं कुर्वतीनां करिणीनां इतिनीनाम, मत्स्येण अभिनयनं पतिविविनाशेन स्त्रासि-
 षीन यः शोकः तेन दौषं विसृतं तेन वादशेन चीकतेन आसुचीकरशब्देन ।

कातपयति । कतिपयं कियती य विवसाः अद्यानि तत्र प्रसूतम उपार्थितं यभिः तासां वादशो-
 नाम । आतेन मयेन परिभ्रमन्तं माहलाद्विभ्रुडितान् पावकान् स्वस्वामिकान् अन्यद्वै मागिषु शीलं
 यासां तासां वादशानाम् । अत एव उत्सुककण्ठं यथा स्वातया आरसेन्तीनाम् शोकव्यङ्गकशब्देनार-

दन्तीनां खड्गिभुविकानां दूधवतीनां गण्डपवीनाम् आकाङ्क्षितेन आसुशब्देन ।
 तदोशिखरिति । तदोशिखरस्यः वृषामान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उर्वीनानाम् आकुलाकुलं यथा स्वातया
 वारिणां अमणिविधानिनां पञ्चरथानां पविणां कोलाहलेन कलकलव्यतिना ।

कथंति । कथयिष्येण युगयुगमानेन प्रयावितानां प्रचलितानां सूर्योणां शवरणाम्, युगपत् एक-
 सिम्न सम्ये आतिरमसेन अतिवनेन य पादपाताः पादन्त्यासाः तैः अतिहतायाः ताडितायाः सुवी

कथंति । कथयिष्येण युगयुगमानेन प्रयावितानां प्रचलितानां सूर्योणां शवरणाम्, युगपत् एक-
 सिम्न सम्ये आतिरमसेन अतिवनेन य पादपाताः पादन्त्यासाः तैः अतिहतायाः ताडितायाः सुवी

कथंति । कथयिष्येण युगयुगमानेन प्रयावितानां प्रचलितानां सूर्योणां शवरणाम्, युगपत् एक-
 सिम्न सम्ये आतिरमसेन अतिवनेन य पादपाताः पादन्त्यासाः तैः अतिहतायाः ताडितायाः सुवी

कथंति । कथयिष्येण युगयुगमानेन प्रयावितानां प्रचलितानां सूर्योणां शवरणाम्, युगपत् एक-
 सिम्न सम्ये आतिरमसेन अतिवनेन य पादपाताः पादन्त्यासाः तैः अतिहतायाः ताडितायाः सुवी

यथा चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टयानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकूजितकलेन शरनिकर-वर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनाहति-कण्ठित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष स्कन्धपीठपाति-नां रणितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्धर-ध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रच-लितमिव तदरण्यमभवत् ।।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्वृष्ट-मृक-जलधर-वृन्दानुकारिणि मय-नावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभ्योऽहमुपजात-कुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्नास-तरल-तारकः शैशावात् किमिदंभिति सञ्जातं दिदृक्षुः तामेव दिशं चक्षुः ग्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकर्षिता ज्या गुणो येषां तेषां तथोक्तानाम्, शरनिकर-वर्षिणां वाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मदोन्मत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्याटनपक्षि-णीनां कण्ठकूजितवत् गलनिनादवत् कलेन अव्यक्तमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दम्या-व्यक्तमधुरत्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहृत्या संघट्टनेन कण्ठिताः शब्दिताः धाराः तीक्ष्णांशा येषां तेषाम्, कठिनः कठोरो यो महिषस्कन्धः सैरिभवाहुशिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् अर्वाणां खङ्गानां रणितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्धरध्वनयः 'धर्-धर्' इति निनादा-यैः तेषां तथोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनां विपिनमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन निनादेन सर्वतः समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्यं तद्वनम् अभवत् अभूत् । इह प्रचलितमिवेति क्रियोध्येचा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आचेटकोलाहले, निर्वृष्टं निःशेषेण सम्पादितवर्षम् अत एव मृकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं चारिदसमूहः तदनुक्तुं शीलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मधनस्य-सुरासुरैर्मन्थनस्य अयमाने अन्ते उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां निस्पन्दताम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं त्रासो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तादृशश्च अहं वैशम्पायनः पितुः तातस्य उत्सङ्गात् क्रोडात् ईपदिव किञ्चिद्विद्य निष्क्रम्य उन्नमम्य कोटरो वृक्षविवरं तस्य एव शिरोधरां त्रीणां प्रसार्य वहिः विस्तार्य, सन्नासेन भयेन तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य स तादृशः, शैशावात् बाल्यात् इदम् आश्चर्यभूतं किमिति हेतोः सञ्जाता समुत्पन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं ग्राहिण-वम् संप्रैषयम् । इह उपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तक खिंची हुई बाणों की वर्षा करने वाली धनुषों की टट्टार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के ममान उड़क हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों में खनखनाती हुई जङ्गल भँसों की कटी पीठों पर गिरने वाली तलवारें शनशान रही थी, और कहीं शटके के साथ छोड़े गये कुत्तों की धर-धराहट हो रही थी ।

थोड़ी ही देर के बाद उस शिकार के हाँके के शान्त हो जाने पर वह जङ्गल भाँ मग हो गया बाणों की न बरसाने वाली एक दम शान्त धिरी हुई काली घटा हो, अथवा गधने के पथार शान्त हो जाने वाला समुद्र हो । उस समय मेरा डर भी कम हो गया और वचपन के कारण 'यह क्या है'—रते देखने की अभिलाषा उभर पडा । इसलिए कुतूहलवश पिता की गोद से थोड़ा सा निकलकर खोलले में ही गरदन बढाकर भनभान भातों से मैं उसी ओर निगाहें दौड़ाने लगा ।

१ ... कूजितकलशवलितेन, कूजितकलशवलेन, कूजितकलकलेनेव; ... कूजितकलकलमुद्देन ।

२. पवनाहति । ३. ...पीठपाटिताना । ४. तदारण्यम् । ५. उपागते । ६. इह 'तस्मिन्' रत्नधियः चाट कचिदुपलभ्यते । ७ ...साध्वसोऽहम्, साध्वस । ८. ...तरलतर... । ९. किमिति । १०. ममुपजातं रत्नमभौ

दिदृक्षुः, समुपजातदिदृक्षुः, उपजातदिदृक्षुः ।

अभिमुखमापन्नं तस्माद्गानान्तराद्भुवनसुन्दरं-सदृश-विप्रकीर्णमिव तन्मूर्त्तप्रवाहम्, अलिखितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्, अञ्जनशिखा-स्तन्य-संस्कारमिव श्रितिकम्प-विर्षाणम्, अन्धकारपूर्वमिव रविकिरणोच्छ्रितम्, अन्धक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवर्तिरित-रसतल्लोद-मूर्त्तमिव दलनलोकम्, अशुभ-कम्प-समृद्धिमिवैकज समगतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि-मुनिजन-शोष-साधुमिव सञ्ज-रन्तम्, अन्वय-शर-निकर-शीर्ष-राम-निहत-शर-दण्ड-पण-बलिमिव तदपुष्पानाम् विद्याचर-वा-

अभिमुखमिति । तस्माद्गानान्तरम् अभिमुखमापन्नं शवरसैन्यमसङ्घमिमिकथया संभवः । इह द्वितीयानाम्नि शवरसैन्यविशेषोपाति बोधयति । वनान्तरात् वनमन्थत् अभिमुखं सुखम् आपन्नं आगच्छत् । अशुभस्य कान्तवीर्यस्य राज्ञो मुजदण्डसदृशेण सदृशसखकदण्डसदृशवाहसिः विप्रकीर्णम् इतस्ततो विचित्रं तमूर्त्तया संकलाद्भ्रजन्ना तथाःप्रवाहदृशिव खीत् इव, धारावाहिकपङ्क्तिरवादिभ्यः । इहेषाम् । अथाद्य रामायणीयतिहासः—पुरा किल हेरेयानामभिपतिः कान्तवीर्यः सहस्रवाहसिः तमूर्त्त-प्रवाहमवच्छेद्य जलकोटं सम्पादितवानिति ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन चलित्रं प्रयागम् उत्पादितं सत् स्थानान्तरप्रसिद्धोपमिभ्यः, तमा-लनां गानिच्छन्नां काननम् अरण्यमिव सादृश्यमात्मवर्णनार्थीवैश्वर्यरूपवर्णनार्थोपायः । इहेतदुच्यते । एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयशयणाम् अत्यन्तान्धकारत्वेन सादृश्यमानामितिभ्यः, एकी-भूतम् एवमात्मिभ्यो यामसङ्घातं प्रहरसमुदायम् इव । इह जात्युत्पत्ता । अञ्जनेति । चितिकम्पन एषीवीकम्पन विर्षाणत्वं आन्दोलितम् अञ्जनवत् कञ्जवत् रूपात्मवर्णा इत्यर्थः, यं शिखारस्वभ्याः पापान्तरिचित्रस्थानाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहेषाम्प्रसिद्धिप्रयोगः सङ्घः । अन्धकारेति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभ्यः आकलितं सञ्चार्य व्याकृत्यैर्गम्य अन्धकाराणां तमसां पुरं प्रवाहमिव । अज्ञानधरत्ववर्णितस्वरूपोपायः । अन्धकारस्य द्रव्यत्वेनावेकत्वेन च जातित्वम्, पूर्व-पूर्ववर्णनार्थो मुक्तवर्णार्थो निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु च त्वां परंपरविभागतम् । प्रसिद्धमवैश्वर्यार्थोपायार्थं भूमेमर्हति’ ॥

वैश्विकान्दस्य आधरपकतेजाऽध्यातनैव चैतस्य सिद्धिं विभिनत् । अन्वकेति । परिभ्रमन्तम् इतस्ततः पशून्तम् अन्वक्तुम् वैश्वर्यवतीऽन्वक्तः’ इत्यमरः, परिवारं परिवानवामिभिव निविश्यमवर्णनार्थोपायः । इहेषाम् जातिस्वरूपोपायः । अवर्तिरिति । अवर्तिरितेन विदीर्णन रससाः पृथिव्याः तलेन तन्मार्गोत्थयः उक्तं पालाशद्वन्द्वं दानवलोकां दैत्यजनमिव । इहाद्युक्तान्तरः । अशुभेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकमूणम् अन्धककपर्णां समृद्धं गण-मिव । उक्तान्तरः । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विलोकानां आपण्ड्यम् अभिमुखमापन्नमर्हदमिव सञ्चारन्तं गच्छन्तम् । उक्तान्तरः । साधुां वलिभस्यमर्हत् स्वरूपि संघातमात्रकं इति सीदन्ती ।

अन्वयवर्ति । अन्वयवर्तं सततं शरनिकरं बाणसमृद्धं वर्णनीयवर्णीजो यो रामो दशरथजनयः तेन सूत्रेण वन के शीतर से अपनी ही शेर आनेवाली अत्यन्त भयदायिनी भाली की सेवा देती जिसमें अनेकी हजार भाल थ । वह सैन्य दल ऐसा प्रतीत हो रहा था मानां कान्तवीर्य अशुभ की हजारी वाहुओं से कई धारियों में विखरा हुआ तमूद की का प्रवाह हो, अथवा वायु के शीको में कापना हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, अथवा कालरिज के एकत्रित पर्वों का समूह हो, अथवा भूचाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खम्भों का डेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकृत अंधकार का समूह हो, अथ इधर-उधर भटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल की फाट कर निकलते हुए दानवी का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हों, अथवा दण्डकारण्य में रहनेवाले अनेकों मुनिगों के शीर्षों का झुण्ड एक

१. आपणितम्, आपणन्तम् । २. अनिलवत्चलितमिव, अन्वयवर्तवर्णितमिव । ३. ...अशुभमिव । ४. ...आकृतम् । ५. ...तलीकृतमिव । ६. अशुभ... । ७. ...वासि... । ८. ...निवर्तम्, इतश्चरदंशुणितमिव । ९. ...अशुभमिव ।

मुपगतम्, कलिकाल-बन्धुवर्गमिव सद्गतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिपयूयम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पतनशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूप-विनाशाय
धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारिताशेषैकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयजनकम्,
उत्पात-वेतालत्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत्तः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायस-
मर्थमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तरीगतम्, उद्भिद्यमान-श्मश्रुराजितया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-

निहतं मारितं यद् खरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपत्योर्द्वैत्ययोः ब्रह्मसैन्यं तद्विद्य । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपध्यानं दुश्चिन्तनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्राप्तं सत् आग-
तमित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजानाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सद्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य वन्दुपगं
मित्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहेति । अवगाहो मज्जनं तदर्थं प्रस्थितं प्रयातं वनमहिपयूयमिव अरण्यसैरिभममूहमिव ।
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंहः तस्य करान्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां अंशः तेन शीर्णम् अधिकत्पण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेघमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समग्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगोऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुध, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रतं समुद्रभूतं धूमकेतूनाम् उत्पातग्रहाणां जालं वृन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः सृष्टो वह्नात्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारम् अशेषंसमग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
बहूनि सहस्राणि संख्या यस्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युत्कृष्टनासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालत्रातः भूताधिष्ठितमृतकगणः तमिव शबरसैन्यं भिन्नानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये चेति । अतिमहत्तः अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शबरसैन्यस्य भिन्नानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सम्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शबर-
सेनापतिविशेषणानीत्यवगन्तव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्तमानं स्थितं तरण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशत्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोद्येक्षा ।

एकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शबरमित्र
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्रव्योद्येक्षा ।

अत्रेदमितिवृत्तम्—पुरा किलैकलव्यो धनुर्वेदं शिचितुं द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयितुं प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थश्रेष्ठा तन्नाङ्गीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मृन्मयीं तन्मूर्तिं विधाय
स्वभवने प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यत्वमुपगतवानिति महाभारतम् ।

उद्भिद्येति । उद्भिद्यमानानि उत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि मुखलोमानि तेषां राज्ञि पंक्तिर्यस्य तस्य

साथ धूम रहा हो, अथवा निरन्तर तीखे बाणों की वर्षा करने वाले राम ने खरदूषण के जिस सैन्य दल का विनाश
कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया हो, अथवा कल्पितु-
ग के भाई वन्दु इकट्ठा हो गये हों, अथवा जङ्गल भँसों का झुण्ड तान के लिये जा रहा हो, अथवा पहाट की
चोटी पर खड़े सिंह के पंजों द्वारा खाँच लेने से गिर कर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन डाले कादलों का समूह
हो, अथवा सम्पूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिये धूमकेतुओं का जनावला रणा हो । प्रत्यकारान
पिशाचों के समान दिखाई पड़ने वाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अन्धकारमय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने भीलों के सेनापति को देखा । जनी उससे आउ दिरकुल नदी पर ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रतम्, *वर्गमिवैव तनागतम् । ३. अवगाहोति-नन्प्रति-नन्मिव ।
४. अचलशिखरस्थसिंह* । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाङ्ग* । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. *जनवम् ।
९. तस्य महत्तः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबल-निर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलोनापमृज्यमानगण्डस्थल-स्वेदलेखम्, आपाटलया हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रक्षयन्तमिवाशाविभागान्, आजानुलम्बिना दिक्कुञ्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदानार्थमसकृन्निशितशत्रोस्त्रेख-विपमित-शिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरा लम्बाशयान-हरिण-रुधिरविन्दुना स्वेदजल-कणिका-चितेन गुञ्जाफलैर्मिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलातलै-विशालेन वक्षः-

परिभ्रमता सञ्चरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं वहं तस्य आतपत्रं तद्रचितच्छत्रम् अनुक्तुं शीलमस्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन भ्रमरगणेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः दूरीकृतः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम्, एका आर्था अपरा च श्रौती, अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलोलेति । भुजबलेन शवरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भयेन त्रासेन प्रयुक्ता आरब्धा सेवा शुश्रूषा यथा यथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनस्थया कर्ष्या, आलोलाः पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन स्वीयवृत्तोत्पन्नकिसलयसञ्चालनकपटेनेत्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृज्यमाना प्रोञ्छ्यमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा घर्मविन्दुपङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापल्लवोत्प्रेक्षा ।

आपाटलयेति । आपाटलया ईपिच्छवेतरक्तया, अत एव हरिणकुलस्य मृगवृन्दस्य कालरात्रेः विनाशयामिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्या तथाविधदृष्टिनिक्षेपेणैव निरूप्य मृगविनाशादित्याशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलिप्तयेव दृष्ट्या नेत्रेण आशाविभागान् दिविभागान् रक्षयन्तं रक्तवर्णात्पादनात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र क्यद्वतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, रक्षयन्तमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेपामङ्गाभिवायेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आजान्विति । आजानुलम्बिना नलकीलपर्यन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुञ्जरस्य ऐरावताद्यन्यतमदिग्गजस्य करप्रमाणं शुण्डापरिमाणं गृहीत्वेव आदायेव निर्मितेन प्रजापतिरचितेन दिग्गजशुण्डादण्डसदृशायितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्तनार्थमित्याशयः, असकृत् सुहुसुहुः निशितानि सुधारोत्पादनाय प्रस्तारादौ तेजितानि यानि शत्राणि सन्नादानि तेषाम् उल्लेखेन घर्षणेन विपमितम् उच्चावचीकृतं शिखरम् अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह गृहीत्येवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लम्बा संलम्बा आशयाना अशुष्का हरिणस्य मृगस्य रुधिरविन्दवः शोणितकणा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं घर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः तानिः चितेन व्याप्तेन अत एव गुञ्जाफलैः कृष्णालारसैः 'काकचिञ्जागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुक्तानि तै- तथोक्तं,

हो रहे ये मानो वह तमाल के पत्त. से धूप रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई बासु से दिवने की पीठों कोपलों पर बहते हुए पत्तीने को पोंछ दिया करती थी मानो उसके बाहुबल से पराजित होकर नगवश मेधा के लिए आई हुई स्वय विन्ध्याटवी अपने हाथों से पत्तीना पोंछ रही हो । उसकी खून से नर जमी लाल गण्ड दृष्टि से दिशायां भी लाल हो उठी थी मानो हरिणों की झालरात्रि की सन्ध्या फूल उठी हो । पुढों के लक्ष्मणों हुई उसकी बाहें ऐसी प्रतीत होती थी मानो दिग्गजों की सूड की नाप लेकर बनायी गयी हो और उसकी शक्ति का भगवती चण्डिका को रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर सान चढाते-चढाते अत्यन्त क्रोध री गयी था । उसकी विन्ध्य पहाड की चट्टान जैसी चौडी छाती पर हरिणों के खून के जमे हुए गाड़े छाँटे में उल्लास हुई घर्मनि पा लड़ियाँ ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो घुँवनी के लाल लाल दाना के साप फिरोर गयी मोती के दाना ।

१. भ्रमता । २. मायूरतपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरविच्छातपत्रानुकारिणा ।
३. आलोलकर्णपल्लवव्याजेन । ४. सलिललेखम् । ५. मृगकुलक्षरारिणि । ६. रक्षयन्तमिवाशाविभागान् ।
७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर । ९. कालिका । १०. प्रदानान् । ११. अन्तरेति । १२. य. ।
विमिश्रैः । १४. रचिताभरणेन । १५. विन्ध्यशिलापिशालेन । १६. चतुःस्रस्येन, चतुःस्रस्येन ।

विवृतमुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लम्प-केसरिसटांनिव मृद्भभागानुद्धतद्धिः,
स्थूल-वराटक-मालिका-परिगत-कण्ठैर्महावराह-प्रहारजर्जरैः, अल्पकायैरपि महाशक्तित्वाद्-
नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरकैः, मृगवधू-वैधव्यै-दीक्षादान-दक्षैरनेकवर्णैः श्वभिः, अति-
प्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयैककुटुम्बिनीभि-
रनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीत-चमर-बाल-गजदन्तभारैः, कैश्चिदच्छिद्र-पर्ण-वद्ध-मधुपुटैः, कैश्चि-
न्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव स्रवन्तीभिरिव जिह्वाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेद-कृन्तिः यैः तैः तादृशैः ।
चरन्तीभिरिति क्रियोद्येत् ।

विवृतेति । विवृतमुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अचलोक्तिना
दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लम्पा-
संस्काः केसरिणां हिंसितसिंहानां सदा स्कन्धजटा येषु तान् तादृशानिव, मृद्भभागान् ओष्ठप्रान्तान्
'दन्तवक्त्रं च तत्प्रान्तौ सृक्णौ' इति कोशः, उद्धहृद्भिः धारणं कुर्वन्ति । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

स्थलेति । स्थूलानां पीवरणां वराटकानां कपर्दकानां मालिकाभिः श्वभिः परिगताः सहिताः कण्ठा
गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिवातेन जर्जराः तिथिलान्ना
येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि सुदृशरीरैरपि महाशक्तित्वात् प्रबलपराक्रमत्वात् अनुपजातकेसरै-
रनुत्पन्नस्कन्धसटैः केसरिकिशोरकैः सिंहशिथुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवध्विति । मृगवधूनां हरिणश्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकत्वव्रतविधाने दत्त्वा कुशलाः तैः
तादृशैः मृगविनाशेऽत्यन्तदक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयैः ।

अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्तृतदेहाभिः, केसरिणां सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य
याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्रासाभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेयैककुटुम्बि-
नीभिः सारमेय (कुक्कुर) भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति ज्ञायुद्येत् ।

कैश्चिदिति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिगृह-
मित्यग्रिमक्रियायामन्वयः । गृहीता आत्ताः चमरणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्ताना
हस्तिदशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैः रन्ध्रहिततरुदलैः चङ्गानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं सम्पुटकानि यैरतै-
स्तादृशैः तदादायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरः पिण्डाना मुक्ताफलानि मौक्तिक-
कानि तेषां निकरेण वृन्देन सनाथाः संयुक्ताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पूर्णोपमा अभद्ररूपेण,
अनयोश्चैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो धनः

सूखी होने पर भी मानों हरिणों के रक्त जैसी बूदें टपका-टपका कर एकान प्रकट कर रही थीं । मुद्ग तुम्हारे
के कारण स्पष्ट दिखाई पड़ने वाले उनके दाँतों को किरणें उनके मुँह के दोनों कोनों पर ऐसी प्रतीत हो रही थी
मानो सिंह के दाँतों में फँसी हुई उसकी अयाल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कौटिलियों की बठियाँ बधा हुई थीं ।
उनका शरीर जङ्गली सूअरों के आघातों से जोटोला हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त मजबूत-
शाली होने के कारण अवाल्करहित सिंघेलों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेचारी हरिणियों को वैधव्य की दोसा देने
में बड़े ही पट्टे थे अर्थात् हरिणों के शिकार में सधे हुये थे । उसके पीछे-पीछे ऊँचे कद वाली कुत्तियों का भी
झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों सिंघिनियों सिंघों के प्राणों का भोग भोगने जा रही ।
वह सेनापति अनेक ढङ्गों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर मृग के दाँत और दूसरों में

१. ...दंष्ट्रांशून् । २. दन्तान्तराल... । ३. ...सटानिव । ४. किशोरैः । ५. ...वैधव्यदान... ।

६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत... । ८. विभिन्नगज... ।

कपासुर ही, वह अनेक बड़े-बड़े जाली हाथियों के दौरे लखाने चुका था मानी अनेक सौधों के दौरे लौहने नवीन सौवला बादल ही, वह एक एक मं एक एक लिये था मानी एकचक्रा नगरी की धारा करने वाला हाथियों से भरा साझाद जाल ही, वह सौर के पर्वों से सजा हुआ धरुप लिये था मानी इन्द्रधनुष से सुशोभित आकाश वाले वर्षा के धुंखले दिन ही । वह, सेनापति कमर की घटी में कटारों खोले था मानी बौद्ध और रहे ही और कुछ मंडलै कपडों की पहिने हुए ऐसे यतीत होते थे मानी काले काले धातुओं की धारा से बूँद करे ही ही में लकडों हुए चल रहे थे मानी कुवलयपीठ का वष करने वाले आगवज कुण का अचकण कर कुछ जालों में कीर्तियों के पय खोसन के कारण काकपक्षधारी बालकों जैसे जग रहे थे, कुछ हाथों के गार्गों के समान वाधनर जपडे हुए थे, कुछ क्षणकों की तरह अपने हाथों में मोपल लिये हुए थे, मुट्टियाँ सिद्ध के पर्वों की तरह गजमानी से भरी हुई थी, कुछ राजसी की तरह मास का बोझ लादे हुए थे, कुछ की लकडों हुए थे, कुछ जालों में जौहर के खरी की घने पर्वों में जपट करे ही ही में लकडों की धारा थी, कुछ की

कपासुरसमिति । वकः तस्मात्कौ यो रावसः असुरः अस्मिन्, गृहीतं यतम् एकम् अहिनीयं चकम् विषम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीतं यत्नं तं वाहयाम् । उपमादङ्कारः ।

अभिनवति । अभिनवो नूतनो या जलधरो मध्वतमिव, मयूरानां अहिनां पिच्छानि धृताः तद्वत्, ध्रुविका तु करेणवाद्यं इति चामरः ।

गण्डकैः ध्रुविकाभिः अरण्यकविणीभिश्च सहेति तत् वाहयाम् । उपमादङ्कारः, ध्रुविका चासिध्रुविका अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्वदिवं लङ्गायुक्ता ध्रुविका तथा सहेति तं वाहयाम्, पक्षे लङ्गाः

धृतं परिवेष्टितम् । अनेके बहुकफारा वृक्षानां आचरणानि येषां तैः वाहयैः, शिवरुद्रैः सिद्धिगणैः परि-

मलिनम् अन्वयं गगनं ध्रुव तैः । उपमादङ्कारः । अभिनवसुषुप्तितः तद्वत् मलिनानि कस्यलानि अन्वयानि वसनानि येषां तैः वाहयैः, पक्षे तु जलधरच्छायया

कैश्चिदिति । जलदस्य वासिदस्य आगम उपसिद्धयु पर्वयुतैः दिवसैर्दिवैरिव, जलधरच्छायया तदन्वयुपात्तं च जग्राह, अनन्तरं स्वयमेव तं गतं हस्तिपक्ष विह्वलवानिति आगतवतीया कथा ।

श्रीकृष्णो हि स्वयंपादान्तर्य कस्योपिपुनरहितपक्षकथापारितं कुवलयपीठमिधनं कसिं विजित्य प्रकाशयत्किञ्चिदिव । अत्र किञ्चोभवा ।

वाहयैः गजदन्तविरुद्धाय धारयत्किञ्चिदस्युः, अत एव कृष्णचरितं वासुदेवस्य स्वयंहरिं दर्शयत्किञ्चिदिव कैश्चिदिति । समुत्खलानाः मयम् सम्यक्प्रकारेणोत्पादितवाः विद्यताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता धृतैः

शारंगान्ध तदा व्यापारितं ककपक्षधरपगानाद्विद्युत्सूत्रैः साहययम् । उक्तादङ्कारः । कक्ष धरन्तीत्यर्थशोः, काकपक्षः शोषण्डकः इत्यमरः । शोषेति शिशुनां शोषण्डकधरगणव्यवहारो

कैश्चिदिति । शिशुमिव शिवकैरिव, काकानां सङ्गजानां पक्षान् धृतान्, काकपक्षान् शोषण्ड-गणद्विखलित्वाशयः । उक्तादङ्कारः ।

इत्यमरः, पिच्छानि धृतानि वदन्तीत्यर्थशोः, दिग्गजगणानां तद्गणव्यवहारो शारंगानां तद्वैकजीकर-कैश्चिदिति । यणुकैरिव दिग्गजैः संन्यासिभिरिव, मयूरानां अहिनां मयूरैः अहिनां वदन्ती

च गतं स्वगतित्वेकवर्दीय इति विचारणीयम् । इत्यत्र कस्यपुत्रस्यान् व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृतिव्याघ्रस्यैव प्रसिद्धत्वात्, अत एव

कस्यश्चमालो इत्ये परिधानं च धरन्तीत्यर्थशोः । इहेत्युक्तादङ्कारः । अत्र च 'कस्यकिञ्चिदासिः' कैश्चिदिति । प्रमथैरिव शिवप्रापिपर्वैरिव, प्रमथाः स्युः परिषदाः इत्यमरः, कस्येनां सिद्धिनां

पिहितस्य मांसस्य धारः समूहो यस्मैसाहयैः । उक्तादङ्कारः ।

गम्, वकराश्वसिभिव गृहीतैकचकम्, अकणजिजामिवाद्देवतानेकसहैनाग-दशानाम्, परिपुत्रम्, अरण्यमिव सखलं ध्रुविकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारि-दन्तैः, कैश्चिजलानांमदिवसैरिव जलधरच्छाय-मलिनान्धरैः, अनेकवृक्षान्तैः शिवरुद्रैः, कैश्चिच्छिशुमिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरितमिव दर्शयत्किञ्चिदस्युत्खलित-गज-पिहितमयूरैः, कैश्चित् क्षणकैरिव मयूरैरपिच्छव्यवहारैः,

भीष्ममिव शिखण्डि-शत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताधिर्भूत-मृगतृष्णम्, विद्यावरमिव नान-
सवेगम्, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराज-
कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम्, हिरण्यश्ल-दानवमिव महावराह-दंष्ट्रा-

अखविशेषो येन तस्म, अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन नं
तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगर्यां वकाभिधानोऽसुरः नरसंहारेणात्युपद्रवं कृतवान् । ततस्तत्रन्यो
राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्भोजनाय प्रेष्य तस्मादनर्थाह्लोकान् रक्षयामास । कस्मिंश्चित्प्रत्येकं तत्रगमान-
लाक्षाभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुर्विप्रस्यावसरः समापन्न । पारिवारिकस्थित्यातिच्यग्रं तं
समीक्ष्य कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्भोजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तत्रोपेत्य
तं व्यापादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अरण्येति । अनुगानुजो गहडः तमिव, उद्धृता उत्खाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकरूपधुलुगजानां
दशना दन्ता येन तं तादृशम्, पक्षे उद्धृतान् खाताग्निःसारितान् अनेकान् बहून् महानागान् निशाल-
सर्पान् दशति चञ्चुपुटेन सन्दश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गाङ्गेयः तमिव, शिखण्डिनं मयूराणां शत्रुं यहोः कालेन व्यापादयितारम्,
पक्षे शिखण्डिनः तत्संज्ञकपाण्डवपक्षीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिररिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किल अम्बालिका काशिराजसुता स्वविवाहाय भीष्मपितामहमेव वधे किन्तु तत्प्रत्याख्याना
सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वप्राणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजसुता सञ्जाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंस्यं जग्राह
ततः शिखण्डीति संज्ञकेन लोके प्रसिद्धा आसीदिति संक्षिप्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव, सततं निरन्तरम् आधिर्भूता वनात् प्रकटीभूता नृगेषु
हरिणेषु तद्धननेष्वित्यर्थः, नृष्णा अभिलाषो यस्य तं तादृशम्, पक्षे सततमाधिर्भूता मृगतृष्णा नरीचिका
दिनकररश्मिषु सलिलभ्रमो यस्मिन् तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

विधेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव, मानेन शक्यहृद्गारेण मनोवद्धा सवेगं सर्वदा तीव्र-
गतिमन्तम्, अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् ।
मानसवेगाख्यो गन्धर्वः कश्चिद्भवेदिति तु न शङ्कनीयः तथा सति पदावृत्तिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव, योजनं चतुष्कोशव्यापि 'योजनं परमानमि । चतु-
ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी, गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः, अशं आदित्वा-
दच् प्रत्ययः, अन्यत्र-योजनगन्धां तन्नामिकां वृपलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यायमातरि । कस्तूरी-
शीतयोश्च' इति भानुचन्द्रधृतकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं यावद्विचारयति तावत् काञ्चित्-
सुन्दरीं धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्निं ददर्श, दृष्ट्वा च जातस्मरतया रिरंसया जुहक निर्माय मैथुनायोप-
चक्रमे इति महाभारतीया कथा ।

घटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव, भीमं भीषणम्, अन्यत्र धात्मा एव
वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमसेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं
तादृशम् । 'सत्या भामा' इति चत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलंति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसनूढः

वाला गहड हो, वह मोरों का शत्रु था मानों शिखण्डी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगा के नारने को जिनगीप,
निरन्तर उठती रहती थी मानों मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, पर अक्षर को वेग में चू-
था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विद्याधर हो, पर योजनगन्ध का अनुसरण करने
वाले पराशरमुनि के समान कोसों तक गन्ध मारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला ज, नीम रक्षणी
घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयंकर थी, भगवान् शंकर को चन्द्र- ७ से भिन्नी
भगवती पार्वती के वालों के समान वह भी मोर-चन्द्रिकाओं से सुशोभित था, महावराह की शरीर से गन्ध

विभिन्न-वर्णःस्थानम्, अतिरिणिणमिष कत-बहु-बन्धु-परिग्रहम्, प्रितारायानमिष रक्त-
 चकम्, गीतकला-विज्ञासुमिष निषादविगतम्, अतिशका-त्रिभुजमिष महिष-भृषिपद-
 कायम्, अमिनवधुवैनमपि अतिव-बहुवयसम्, कत-साराभ्य-संग्रहमपि फलमूर्त्तियानम्,

तमिष, नीकण्डनां मयूराणां चन्द्रका मचका एवं आमरणाति अञ्जारा यस्य तं तादशम्, मेषकः
 यमामले कृते तिमिरे चरिचन्द्रकं इति हैमः, चरिचन्द्रसम् वर्णं मेषकं यवतं युवाः इति कायम्, पक्षे-
 नीकण्डस्य शङ्करस्य चन्द्रं एवं चन्द्रकः मालस्यः शशी एवं आमरभूयणा यस्य तं तादशम्, मगवतीर-
 दूभारिचरुपवृत्तस्य मूढः चन्द्रभूयणोवैव इयोरपि मूढैरेव चन्द्रपणकववित्परायः । उक्ताञ्जः ।
 हिण्याक्षिति । हिण्याक्षरैतद्वेष्यो हिण्याक्षशिशुसञ्जकभारो दानवो दैत्यः तमिष, महिषवर्हैः
 विशालशूकरैः इन्द्रमिदंशूनः करणैः विभिष विहितवतं वृषःस्थलं सुजानरं यस्य तं तादशम्, पक्षे-
 महिषवर्हेण मगवती हिण्याक्षरुपवृत्तवरोपु शूकररुपवृत्तवरोपु दंष्टया दन्तेन विभिष विद्वारितं वषः-
 स्थलं यस्य तं तथाकम् । उक्ताञ्जः ।

अथामितिहासः—पुरा किञ्च हिण्याक्षो महिसुरो लोकान् सर्वोभयम् प्रतिविमसत्स्वस्त्यं चक्रे,
 अत्यग्रतपःशालित्वेन युवं सञ्जिते मज्जामाल । अथ मगवतीरारण्यवसेवर्षा निरेवियया शूकररुपमसाराय
 सगाराञ्चमुद्वेष्ट्य पवतकन्दरायां वतमान आसीत्, अतन्वत्त्र मगपशु अजता हिण्याक्षोणावलोकिव
 वादासाद्वय ताहितवान्, अथ च दंष्टया तद्वशी विद्वारित्वा निजयान्ति ।
 अतिरिणिणमिति । अतिरिणिणम् अत्यन्तविपयाधीनम् अर्थप्रतिमिष, कृती विहितो बहुमम् अन्-
 कानां वन्दनां इन्द्रपद्वितवर्णा परिग्रहः शोचन स्वीकारो येन तं तादशम्, पञ्चानरे तु-कृती बहुनां
 वनिर्वा मङ्गलपठकानां परिग्रहं एकत्रीकरणं येन तं तादशम् । उक्ताञ्जः ।
 प्रितारिणः । प्रितारायानो मांसमचकः तमिष, रक्त अचिरकाले अथका अथका व्याधा यत्र तं तादशम्,
 पञ्चानरे तु-रक्त शीतोले अथकं साभिजणम् । उक्ताञ्जः ।

गीतिका । गीतकला गानविद्या तस्या विज्ञसं व्यापारमिष, निषादः अत्यन्तः भयगतम् अथ-
 सतम्, पक्षे-निषादस्त्वन्नीकण्डोऽयः स्वरः, निषादपुमगान्यायः इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अच्युतं सहितम् ।
 उक्ताञ्जः ।
 अतिवकायः । अतिवकायः चण्डिकायाः, सुदानी चण्डिकायिका' इत्यमरः, तिमूले शशविशेषः
 तमिष, महिषाणां सुमिषाणां तदास्थसुरस्य च शशिरेण शीतोलेन आर्द्रः किञ्च कायः शरीरं यस्य तं
 तादशम् । उक्ताञ्जः ।
 अयानि । अयानि वृत्तं मनीहादि वा यौवनं तस्वयं यस्य एतदायमपि अतिवकायं अतीवलाभ
 बहुनि गानविद्यानि यथासि शैशवादीनि येन तं तादशमिति विरोधः, अयिवाति व्यापारविद्वानि बहुनि
 यथासि पक्षिणा येन तं तादशमिति तस्वमाधानम् । अथावकायविनीवयः इत्यमरः । अथ विरोधा-

मासाञ्जः, तथा च दूषण-
 जातिश्रुतिमासासायुगोला गुणविभिषिभिः । किषा किषाद्वन्द्यायां यद्वन्द्यं दंष्ट्या वा मिषः ॥
 विरुद्धमिव आसेव विरोधात्सा,..... ।
 कृतेति । कृती विहितः साराणां धनानां मयानां परिसरि मयानां सात्यादीनाञ्च संग्रहः एकत्री-

हिण्याक्ष रक्षस को ह्यानी के समान उसको भी ह्यानी जंगली सुअरों को दारुण के आवास से चोटीही हो गया
 भी, जैसे यश के अत्यन्त जोभी चण्डिकारों से भिरे रहते हैं वैसे ही यश भी अनेक वन्दियों से घिरा था, जैसे
 मासमाजी राजस रक्त चाहते बाहे होवे हैं वैसे ही वहेलिप उसको चाहते थे, सगीत-कला को शीघ्र में जिस
 प्रकार गीत के पीछे-पीछे निषाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसको पीछे-पीछे चण्डाल चल रहे थे और उसका
 शरीर बज्जी सुअरों के ह्वन से लपथ था मानी साद्वेपुसि के रक्त में सना हुआ मगवती सुअरों का निशूल हो ।
 यह भी बोलवान होवे हुए भी बहुत अधिक यश (अवस्था, पक्षी) चल कर चुका था, साराय्या (धनधान्य, कुर्वा)

१. ...वन्दि... २. ...निष्सासिभ...कलासिजप । ३. बहुरक्त... ४. शीघ्र... ५. फलमूर्त्तिय-
 नम्, फलविधानम् ।

कृष्णमध्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसे-
वानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिमिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गभीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभिभ-
वनीयाकृतिम्, मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्यै पञ्चादह-
मश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेपां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-
करणं येन तं तादृशमपि फलमूलान्येव अशनं भक्षणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां
शुनां संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णम् अत एव असुदर्शनं भयोत्पादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गमं नगरम्
एकम् अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं
रक्षिका यस्य तं तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितिमिति । क्षितिभृद् राजा तस्य पादौ चरणौ तदनुवर्तिनमपि तत्सेवाविधायिनमपि राजसेवा
नृपपरिचर्या तस्या अनभिज्ञम् अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभृद् पर्वतः तस्य पादे प्रत्यन्तपर्वते ‘पाद्ः
प्रत्यन्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमिति । विन्ध्याचलस्य जलयालकपर्वतस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकृटिनशरीरत्वात् ।
कृतान्तस्य यमस्य कृतान्तो यमुनाभ्राता यमनो यमराड् यमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एतदेवावतार-
मिव जीवसंहारात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रव्यतानाविधायित्वात् । कलि-
कालस्य कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराधर्मोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु ज्ञात्यु-
त्प्रेक्षा । भीषणमपि भयजनकमपि तृणनिक्षेपादिनिकृष्टाचारेण निःसत्त्वजीवानां त्रानोत्पादनात् चञ्चलस्य-
भावमपीत्यर्थः महासत्त्वतया प्रबलोत्साहस्वभावतया गभीरमिव धैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः
परिदृश्यमानम् । इह गाम्भीर्यं गुण इति तद्दुष्प्रेक्षणाद्गुणोत्प्रेक्षा ।

अनभीति । अनभिभवनीया अतिरस्करणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
दुर्द्वर्षत्वादित्याशयः । मातङ्गनामानं मातङ्गैतिसंज्ञकं शबरसेनापतिं किरातसैन्यस्याभिनमम् अपश्यन्
अद्राक्षम् । केवलदर्शनेन नामावबोधः कथमित्याशङ्कयामाह—अभिधानन्ति । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाम् अहं वैशम्पायनः पश्चात् तदवलोकनानन्तरम् अश्रौषं भृत्यमुवादाकर्णयम् । एवञ्च स्वप्रति तत्रा-
माभिधाने न काचिद्विप्रतिपत्तित्याशयः ।

आसीत्ति । मे मम मनसि हृदये आसीद् अभूत् चिन्तेति शेषः । तदेव उपपादयति—अहो ! इत्या-
दिना । अहो ! इत्याश्रयं, ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो बहुलं यत्र तथोक्तम्,

का संग्रह रखते हुए भी फल मूल खाने का अभिलाषी था, इयानले शरार के कारण कृष्ण के समान होते हुए
भी असुदर्शन (सुदर्शनचक्र रहित, कुरूप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला,
भगवती दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करने पर भी राजसेवा
से अपरिचित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अशावतार था, पाप का सगा भाई था, और
कलिकाल का मित्र हुआ अंश था । भयंकर होते हुए भी वह अत्यन्त पराक्रम के कारण अत्यन्त गम्भीर भा-
र्या । उत्तमी आकृति में ऐसा प्रभावशाली व्यक्तित्व था जिसको उपेक्षा नहीं जा सकती थी । जैसा कि उक्त
पीछे मालूम हुआ, उसका नाम मातङ्ग था ।

उन भीलों को देख कर मैं मन ही मन सोचने लगा—अहो ! इन लोगों का जीवन कितना विषम हीन

१. स्वच्छन्दचारमपि । २. विन्ध्यस्य । ३. सारमिव । ४. अनभिभवान्निम् । ५. मातङ्गना-
मानम् । ६. सर्वशबर । ७. ‘तस्य’ इति पदं क्वचित्तोपलभ्यते । ८. वीरप्रापम्, मोहप्रयम् ।
एतेषाम् । ९. ...निर्वाहितम् ।

रथ । तथाहि पुरुष-विधितोपहारं धर्ममूर्च्छिः, आहारः साधुजननिर्वाहितो मयिमांसादिः, अस्मां मया, गार्हो विवाहितम्, उपदेष्टारः सदसतां कौशिकः, भद्रो संकुलिनज्ञानम्, परिचरः श्वनः, रजयुं संख्याटीशु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि कर्कसम्साधनानि धर्षयि, सदृशा विषट्टिव-मुखा मुजङ्गी इव सायकाः, गीतमुत्सादकारि मूर्धमगणाम्, कलत्राणि चन्द्र-गुह्वरः, परयोषितः, कर्करसाभिः सार्द्रुलैः सह संवासः, पशुभिर्हिरण्य देव-लक्ष्मणम्, मासेन बलिक्कम्, चौरभृण्ण जीवन्तम्, मूषणाणि मुचङ्कम्णायः, वनगज-मदुरङ्क-

प्रपदार्थापादानं तु दुर्गाचर्यानां साहित्यकव्यादि कदाचित्प्रत्यवच्छेदान् विधाय विवेकोऽस्तीति व्यङ्ग-नायम् । एषां शबरणां जीवितं गणितम् । च पुनः साधुतैः शिशुमण्डलैः गार्हैव ज्योतिस्तं चरितम् आचरणम् । एतदेव विधिष्य समर्थयति—तथाहादित्यादिना । उपरस्य नरस्य अथ विधितं महं नस्य य उपहरतां मावय्य वेदबानतवदनं नरेभ्यः अथ धर्म इति ज्ञानम् । परमाथतस्व नरवदित्दानमथम् पूर्वैति 'सा हिंसात् सर्वान् संगतान्' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनाद्विख्यातम् । आहारो भोजनं साधुजन-विगारितः शिष्टजननिन्दनः मयिमांसादिः मयापिहितोऽदिः, साविपदेन कदादीनां मस्यादीनां वा राम-साहरिणो परिग्रहः । मनात्पि निषिद्धं मांसमज्जणाद्विकमुक्तं तथा च—

या यस्य मांसमशानि स तस्मात्साह उच्यते । मस्यादाः सर्वान्मासाद्वस्तरसाह मस्यान् विवर्जये ॥

अथः स्वर्गीयसम्पादनानय त्यागमाः मयाया आहतेकः । शास्त्रम् उच्चस्वरवर्षपठः, शिवान्तरं श्याली-शब्दितं शिवावालाविकाराखण्डाभावात् तस्य चाशुभसंयकत्वादिनिन्दितव्यमित्याशयः । इहे शाश्वे शिवा-कान्तयोपस्य प्रस्तुतिविनिन्दितव्यवहारीपञ्चयोपयोभित्तया समानाधिकरणः परिणामः । तथा च रथो—

'विप्रात्मनयरोद्वे प्रकृतयोपयोजिनि । परिणामो मवेत्येवस्यैत्यधिकरणा द्विधा ॥'

सदसतां ज्युमाशुमानां विप्रगणाम् उपदेष्टारः शौचिकाः कौशिकाः उल्लेख्यन्ते, 'महोद्यू-युधैर्युद्धे-क-बालश्राद्धिषु कौशिकाः' इत्यमरः । उल्लेकानां हि सुप्रसन्नसत्त मध्येवाभिभवान्तेकनैरेषामपि प्रायः सुप्रसन्नानां मध्येवाभिभवान्तित्याशयः । भद्रो विवेकश्रुतिः, संकुलिनज्ञानं साङ्गिनशास्त्रीत्याशयः । अतो निन्दितव्यमिति पञ्चोद्वे शिशुभ्य आहतेत्येव सदस्यैरितिप्रत्ययः, नहिभ्रम्यदायुं मात्याभावादस्त्या अपि निन्दितव्यमिति शयः । श्वनः शरभयः परिचरः विवासापजाशो । रजयु मयापियुं संख्याटीशु मयित्यरहितवर्षेण उपरतः प्रमाद्व्यपारः आपानकं मयापनायोः । मित्राणि सुदूरः कर्क यत्कम् हिंसादिं तस्साधनादि मयो-जकानि चर्षयि चापानि । सदृशाः अजिहवितकयकत्वात् साहाय्यसम्पादितं मुजङ्गी आशुधिपा इव विप्राते तस्यस्य पूर्वैरे तान् हिंसतीति गान्त्येव तेषां धर्षयिष्यादिव्यावृत्तव्यमित्याशयः । कलत्राणि स्वधित्या, वस्त्रियुहितः वस्त्रोभावावर्णाङ्कनः इतादृशैतान्ः परयोषितः अन्यधिक्रियः । कर्करसाभिः रुद्रव-भावाः शार्द्रुलैः स्याद्भासः सहस्रवासः सहस्रवस्थानम् । पर्यायो महिपादयः तेषां शशिरेण शोभितेन देवताचर-देवर्षजनम् । मासेन पिहितेन वलिकम् पञ्चमहात्म्यवर्तिमूलयत्रोः । तथा च मयुः—

अरि कर्म शिवने अष्टिह है, नरमास त्तक की बलि देना यह धर्म समझते है, शिष्ट से निन्दनीय मयिरो और मास ही इनका भोजन है, शिकार खोजना ही इनका व्यायाम है, गीतदियाँ का आशुभसूचक रोग ही इनके शिष्य वेदपाठ है, उल्लेख ही इनके मूले-भूरे के उपदेशक है, विदियों के बारे में जानना ही इनकी श्रद्धामानी है, कते मास ही इनका भोजन है, शिकार खोजना ही इनका व्यायाम है, गीतदियाँ का आशुभसूचक रोग ही इनके शिष्य अरि कर्म शिवने अष्टिह है, नरमास त्तक की बलि देना यह धर्म समझते है, शिष्ट से निन्दनीय मयिरो और मास ही इनका भोजन है, शिकार खोजना ही इनका व्यायाम है, गीतदियाँ का आशुभसूचक रोग ही इनका उत्सव ही इनके संगी-साथी है, सूते जातों पर ही इनका राज है, एक-साथ भिक्षकर औरत धीना ही इनका उत्सव है, कर्करसां (हिंस आदि) के साधन वज्र ही इनके शिष्य है, निषपर सर्पों की तरह निष में खुशाते गये बाण ही इनके सदस्यक है, राग में वेभ्रुय ही जानेवाले श्यों का माग ले लेना ही इनके गीतों की विशेषता है, बलव परक कर जपना गीत विद्या ही इनकी पवित्रता है, यह हिंसक सर्पों के साथ ही रहते है, पशुओं के रक्त से अपना देवताओं की पूजा करते है, मास की बलि खाते है, चोरों ही इनकी बलिदा है, सर्पों

१. निन्दितः, गार्हितः । २. शौख । ३. समुपदेष्टारः । ४. संख्याटीशु । ५. मित्राणि कर्क-समाणि, धर्म धर्षयि । ६. दत्त... इत्यादि । ७. मुजङ्गीमा इव । ८. उरसाहकारि । ९. वन्दी... । १०. पशु-शशिरेणिव । ११ जीवन्तम् । १२. मुचङ्कणामणयः । १३. वनकारिमदुरङ्कः ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिश्रमण-समुद्रवं श्रममपनिनीपु-
रागत्य तस्यैव शास्त्रमलीतरोरधश्छायायामवतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनीपनीत-पल्लवानने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभितान्भस- सरसो
वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलात् प्र-
प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्द-कोश-
रजः-कषायमम्भः, कमलिनीपत्रपुटेन, प्रत्यप्रोद्घृताश्च धौतपङ्कानिर्मला मृणालिकाः समुपाहरन् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिधिघृजनम् ॥३१०॥

चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः सुखज्ञमणय- सर्परवानि पर्यतस्था-
यित्वात्तेषां तेऽनायासलभ्या इत्याशयः । वनगजमदैः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अत्ररागः अद्भुतपणम् ।
यस्मिन्निति । यस्मिन् अलक्षिताभिधेये कानने अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पादितं मूलं मध्यदेशो यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विदधति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयति सत्येव स शबरसेनापति- निरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अटव्यां परिश्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्रवं सञ्जात श्रमं परिश्रमम् अपनि-
नीपु- अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शास्त्रमलीतरोः अधश्छायायाम् अधोऽनातपे आगत्य, अवतारित
स्कन्धानामितं कोदण्डं कार्मुकं येन स तथोक्तः, त्वरितेन शीघ्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समापे
प्रापितं यत् पल्लवासनं किसलयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवान् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुसैनिकमध्ये कश्चिदनिद्विष्टनामा शबरयुवा भिद्यतरुणः ससम्भ्रम
शीघ्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् पम्पाख्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिक्षोभितं तृणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् इम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहरदिति सम्बन्धः । नपुंसकलिद्वितीयान्तानि
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैदूर्यस्य चालवायजस्य मणोः द्रवं गलितांशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
देदीप्यमानत्वादित्याशयः । प्रलये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रखरसन्तापात् विलीनं द्रवीभूय चरितम् अम्बरैकदेशं गगनैकभागमिव । इन्दुमण्डलात् चन्द्रनि-
म्वात् प्रस्यन्दितं द्रवीभूय पतितमिव । द्रुतं स्यन्दितं मुक्ताफलानां निकरं चन्द्रमिव सर्वतोऽ-
त्यन्तोज्वलत्वादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शनं शैत्यस्पर्शनं अनुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाशक्यत्वादित्याशयः । हिमजडं तुहिनवत् शातलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलकर्णिकाधारस्य रजसा धूलिना कषायं तुवररसयुतम् अम्भ- सलिलम् । प्रत्यप्रोद्घृताः तन्व-
णमुत्पादिताः धौतपङ्काः चालितकर्दमाः अत एव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिनाः सुद्रविसतन्तुनि । 'स्री'

की मणियाँ ही इनके आभूषण हैं, जङ्गलों हाथियों का मद ही इनका लुगन्धित लेा ए और यह जिन दिग्ने ना
जङ्गल में कुछ दिनों रह जाते हैं उसी को जबमूल से उजाड़ कर देते हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जंगल में इधर-उधर भटकने को थकान मिटाने के लिये वह सनानादि
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष ह्जार कर रग दिया और अपने
सगी-साथियों द्वारा जल्दी से बिछाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक मील नाजमान पत्तों से
सरोवर के जल में उतर पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोल कर कमल के चौड़े पत्ते से बने दोने में डाल
लाया । वह जल वैदूर्य मणि के रस के समान, प्रलयकालीन सूर्य की किरणों से पिन्के लिये आरुद्र रस के
समान, चन्द्रमण्डल से टपके हुये अमृत के समान तथा पिघले हुये मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इतना निर्मल था कि छूने ही पर पहिचाना जा सकता था । वह वर्ष के सनान ठण्डा नार पत्तों के रस के लिये

१. इह 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । २. कुर्वते । ३. इह 'स' इति पाठः इति पाठः ।

४. शबरसेनापतिश्च । ५. भ्रमणसमुद्रवश्रमम् । ६. शास्त्रमलि । ७. द्वापाम् । ८. ...जन्तोऽतिधिघृजनम् ।

९. अन्यतरस्तु । १०. हतमिव । ११. जलशिशिरम् । १२. ...पत्रपुटेन । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आपीव-सलिलश्च सेनापतिरसौ सुगालिकाः शशिकला इव सृष्टिकेशः कर्मणादंशत । अपगतश्चाश्वत्थोत्थाय परिपीतश्चासौ सकलैव तेन शोवर-सैन्येनाग्रिममानः शूनैः शूनैः शिमवत् दिगंतवयासीत् ।

एकवक्त्रस्यु अरुणवदररत्नमाने पुलिनद-ऊद-द्वन्द्वनास्यसिंह-रशि-पुशितः पुरिशिताशन इवाश्लिङ्कितदंशुनः पुरिशिताशी वसिष्ठश्च वरुणमुले सुदृवतिविव व्यलनवत् । अन्तरिते च वसिष्ठश्च शोवरसेनापतौ स जीणेशोवरः पुरिशिवारुमाकमार्थुषि क्षिररिन्दपुण्डलीया कषिष-शुल्लोवा-परिवेषणीवण्या इष्टया गणपतिष्व शुकुल-कुलायुस्थानानि शूनैव इव विद्वेगाभिर्भा-स्वाव-शालसः सुशिर्वसामकच्छित्तव वनस्पतिभूमौलादपरशत ।

स्वाकाशिस्युगात्थार्षि विषयापचयं यद्वि इत्यस्यारव सुदद्विषयं क्षीणिस्युशोभाः । समुपशोहरव शोवरसेना-पतव समुत्तितवान् । एतेषु अश्वरैकदेशसिधिवेष्य इत्याशुचा, अस्थानितमिधवति क्रियाशुचा, सुकाफलनि-कर्मिष्वेष्य जाल्युशुचा, हिमजवसिष्यव छुसिपुसति बोधा ।

आपीवति । आपीव सम्यक्तया पीतं सलिलम् अस्मौ येन स वादशः सेनापतिः सैन्यापयकः सृष्टिकेशः सलिकला इव सृष्टिकेशः कर्मणा जलपानानन्तरम् अदंशवत् इत्यर्थः स्यात् । एतेषु मध्ये एकवक्त्रः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, सु पुनश्च, अरुणवदरः बहुशक्तिरत्नः तस्मान् पुलिनद्वन्द्वत् शोवरस्योच्छलत् अनासादिन्तम् अलक्ष्यदृष्टिपुशितं सुगमांसं येन स वादशः, पुरिशिताशनो मसिभवको व्याधः स इव विक्रतं शीमं दशनम् अवलोकनं अस्थ स वादशः, पुरिशिताशी वसिष्ठ-शोवरसेनापतौ किरातसैन्यनायकं अन्तरिते सुशोहरवदेवेन अवाहिते सति स पूर्वोक्ता जीणेशोवरः स्थितिर-मिष्ठः अस्माकं पुरिशिताम आर्षुषि जीवन्समयान् पुरिशिव पात्रेन विजितं विदधति । सशिरविरचुभिः कापयशिशोलातकणः पादजया शूवरक्तया, तथा कश्चित् पिङ्गले च अलते तास्याः परिवेषः परिधिः, परि-वेषस्य परिधिः इत्यन्तः, तेन शीपयाया आसकामिष्या, इष्टया जैचानेन शुकुलस्य शोराणास्य कुलप-स्यानाति जीणेशोवरस्यलक्षिवीक्षणं गणपतिश्च इत्यथया तस्मैत्यार्थं विदधति । शूनैव मांसमयी शोरा-नपुशिविशेष इव विद्वेगानां खानानाम् आभिर्भाष्यत्वाद् पुरिशिवस्यैव जलसां जप्यः, जलपुं जल्युशा जल-जलो जप्यत्वात् जलसां जल्युसाः इति यावत् । तं वनस्पति शोवमलितसम् आरुणवदः आशुश्लिष्टिः आशु-जव शुकुलपयथानं सुशिर्व विरक्तस्य अपयथव अवलोकितवान् । एषु पुरिशिताशन इव इत्यन्तः, शूनैः इत्यन्तः शोवमलितस्य च क्रियाशुशोलातकणः ।

शोवरसेनापतौ किरातसैन्यनायकं अन्तरिते सुशोहरवदेवेन अवाहिते सति स पूर्वोक्ता जीणेशोवरः स्थितिर-मिष्ठः अस्माकं पुरिशिताम आर्षुषि जीवन्समयान् पुरिशिव पात्रेन विजितं विदधति । सशिरविरचुभिः कापयशिशोलातकणः पादजया शूवरक्तया, तथा कश्चित् पिङ्गले च अलते तास्याः परिवेषः परिधिः, परि-वेषस्य परिधिः इत्यन्तः, तेन शीपयाया आसकामिष्या, इष्टया जैचानेन शुकुलस्य शोराणास्य कुलप-स्यानाति जीणेशोवरस्यलक्षिवीक्षणं गणपतिश्च इत्यथया तस्मैत्यार्थं विदधति । शूनैव मांसमयी शोरा-नपुशिविशेष इव विद्वेगानां खानानाम् आभिर्भाष्यत्वाद् पुरिशिवस्यैव जलसां जप्यः, जलपुं जल्युशा जल-जलो जप्यत्वात् जलसां जल्युसाः इति यावत् । तं वनस्पति शोवमलितसम् आरुणवदः आशुश्लिष्टिः आशु-जव शुकुलपयथानं सुशिर्व विरक्तस्य अपयथव अवलोकितवान् । एषु पुरिशिताशन इव इत्यन्तः, शूनैः इत्यन्तः शोवमलितस्य च क्रियाशुशोलातकणः ।

परम को कारण स्वान् मं कालौ च । वद जल को सोप ही टटकी निक्काली गया और पानी में शोकर मर्त्तमासि सोफ की शशी पवनार (कमल की कौमल जल) भी लया च ।

सेनापति जल पीकर धीरे-धीरे जल कमल की जड़ की काटकर धातु जमा मानी रहूँ चन्द्रकला का भक्षण कर रहा हूँ । शीर्षा देर भक्षण मिटाकर वद उठ खल हुआ और जल पीकर निश्चिन्त हुईं उस शीलसेना के सा-सा-ध धीरे-धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उस शील के सुपुत्र में से पिशाच की तरह भयंकर आक्रान्ति वाला एक शूरा शील, जिसे हिरन का मांस खाया हो जावे पर वद उस वृक्ष पर चढ़ने की आज्ञा देता है वद तब वद से अग्रे तक वदें वद से अग्रे तक देखता रहा । वदीं मित्र च, जसी पृष्ठ को नीचे मांस पान की आज्ञा में शीर्षा देर रुका रहा और सेनापति को आर्षु से वदीं मित्र च, जसी पृष्ठ को नीचे मांस पान की आज्ञा देता है वद तब वदें वद से अग्रे तक देखता रहा ।

१. शोवरसेनापति । २. एकवक्त्रः । ३ ... ४. शोवमलितस्य च क्रियाशुशोलातकणः । ५. वसिष्ठः इति पठः कालवर्षाणां पर्वः । ६ कश्चित् शोवः । ७, शुकुलपयथानानि । ८. शिष्टशोभिष... विद्वेगा-

उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं-भीतानां शुककुलानामसुभिः ।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेक-ताल-नुङ्गमभ्रद्वप-शाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनं-संवर्त्तिकानुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिल्लोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईपद्विघटित-दल-पुट-पाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ग्रहतः, कांश्चिदनवरत-शिरःकम्प-व्याजेन निर्धार-यत इव प्रतीकारासमर्थान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्धिभ्यः कोटरान्न-रेभ्यश्च शुक-शावकानग्रहीत्, अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

उचिति । तस्मिन् क्षणे काले 'क्षणाः पूर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहस' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुककुलानां कीरगणानाम् असुभिः प्राणैः उत्क्रान्तमिव निःसृतमिव । इह उत्क्रान्तमिवेति क्रियोपेक्षा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कटिनं न किमपीत्थयं, सर्वमेव कृकृत्यं सम्पादयन्तीत्याशयः । यतः स वृद्धकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपर्युपरिनिहितताल-वृक्षाः तद्वन् उत्तुङ्गम् उन्नतम्, अत्रंमेघं कपन्ति विलिखन्तीति अभ्रद्वपाणि 'अत्रं मेघो वारिवाहः' इत्यमरः, शाखानां स्कन्धानां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपातम्' इत्यमरः, अयत्नेनैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता पानु-त्पन्ना उत्पतनशक्तिः गगनगमनसामर्थ्यं येषां तान् तादृशान् कांश्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिनोत्पन्नान्, गर्भस्य तत्क्षणनिःसृतस्य भ्रूणस्य या छविः शोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शाल्मलीकुसुमस्य शाल्मलीतरुषुपस्य शङ्कां निजेषु भ्रान्तिम् उपजनयतः उत्पादयतः । कांश्चित्—उद्भिद्यमानो प्रादुर्भवन्तौ पक्षौ पतन्ने येषां तेषां भावः तथा, नलिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकर्तुं शीलं तेषां तान् तादृशान्, एतेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्युतीन् । अलोहिता लोहिता सम्पद्यमाना भवन्तीति लोहितायमाना रक्तपयमाना चञ्चुनां त्रोटानां कोट्यः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईपद्विघटितैः किञ्चिद्विकसितैः दलपुटैः पुटकाकारपट-पाटलानि श्वेतरक्तानि मुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलमुकुलानां पङ्कजकुड्मलानां श्रियं कान्तिम् उद्ग्रहण-धारयतः । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधूननं तस्य व्याजेन कप-टेन निवारयत इव 'वयं शिशव इति कृत्वा न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिपेधत इव प्रतीकारो मारणनिवृत्त्युपायः तत्रासमर्थान् अशक्तान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दंशनं कर्तुमक्षमत्वात् उडुयनं विधाय पलायितुमयोग्यत्वाच्चेत्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्भवानीव तस्य वनस्पतेः शाल्मलीतरौ-शाखासन्धिभ्यः स्कन्धग्रन्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्येभ्यश्च शुकशावकान् कीरशिथून् अग्रहीत्

लाल लाल दृष्टि से मानों हम लोगों की आयु वो सोल रहा था अथवा तुम्हों के घोंस्ले गिन रहा था । ऊँचे इस प्रकार अपनी ओर देखते हुये देखकर भयभीत तुम्हों के प्राण तो मानों उसी समय उट गये ।

निर्दयी के लिये कोई भी कर्म असाध्य नहीं होता । बादलों से बात करने वालों चोंचों वाले उन जनेज नाड वृक्षों से भी ऊँचे पेड़ पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढियों पर चढ़ रहा हो । पर ऊपर पहुँच कर डालियों की जोटों और खोसलों से तुम्हों के बच्चों को निकाल निकालकर और उन्हें नार-नारकर धरा पर गिराने लगा । उन बच्चों में अभी उठने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो स्तन थोड़े दिनों के पैदा हुए थे । अभी तक उनमें गर्भ की लाली बनी हुई थी, जिससे वे सेनल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पर दृष्टि से वे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे मालूम पड़ते थे, कुछ की थोड़ी थोड़ी खुली हुई लाल-लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान मुहायनी लग रही थी और कुछ के स्तिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे निराल

१ तदालोकभीताना । २. अधिरह्य । ३. शाल्मलि... । ४. नलिनो... । ५. उद्ग्रहणः । ६. निःसृत-रयन्त इव । ७. प्रतीकारानेकैकशः, एकैकतया । ८. शाखान्तरेभ्यः ।

वातस्त्रुत्वं महान्तमकाण्ड एव प्राणहृतमप्रतीकारसंप्रलम्बमृतमत्रकीकृतं द्विशोत-
रोपजात-वेपथुमूर्णमयाद्द्वैजान्त-वतरत-तारका विपदाशून्यासंशुजलज्वालां दशसिंहवत्तरो
द्विष्टं विशिष्यन्, उच्छिञ्जवत्प्रारमप्रतीकारप्रक्षमः शस-शरत्त-सन्धि-विशिष्येन पक्षुपुट-ना-
च्छाया मां वरकाशोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्तनहृत्परवशो मरुच्छ्लोकाः किकर्तव्यवैवाविवर्द्ध-
कौटम्बानेन सामवदन्त्य वत्स्या ।
असावर्षि पणः कर्मण शोखान्तरेः सञ्जरमाणः कोटरद्वारमार्गात् नृणांविभस्यञ्ज-

आहतं, च पुनः अपगतान्स्वर्गनिगतमानान् ज्ञेया विषय विही प्रविष्याम्. अपावयत्. अविपत् । एषु हि
द्वेषं हि दृक्करम्, द्वेषवशात्पित्तः, सापत्नादिव, द्वेषश्च जात्युत्था, शालमलाकसुमशङ्कासुपुजानयत्
द्वेषं द्वेषश्च पदापुष्टिविककाण्डसंमिश्रां आनिसमान्, नञिनसुवर्तिकायिकारिणो, द्वेषश्च, अक्षयत्त-
शान्, द्वेषश्च च आशी उपमा, कमलसुखजानां शिवमुद्देहत्तः, द्वेषश्च निवृत्तानां, निवारयत्त द्वेषं, द्वेषश्च
सामुद्रविक्रियुत्था, कजानीव, द्वेषवशात्पमा । किमिदं हि दृक्करमाणम्, द्वेषस्यैव हि, यत्तः स, द्वेषाद्विना
सम्पन्नान् सामान्यान् विशेषसम्पन्नकण्ठस्थान्तरण्यासः, अयमेव हि प्रधानम् एतस्यैव साधुप्रायश्चित्तोः-
ज्ञानिने सञ्जालङ्कारः ।

राणं द्वेषि । वातस्त्रु मञ्जकनस्त्रु कौटम्बानेन सामवदन्त्य वत्स्या द्वेषि समवदन्त्यः । महान्तं दौर्बलेरम्
अकाण्ड एव असमम एव प्राणहृत् जीवितविनाशानम् अप्रतीकारम् अचिकित्स्याम् उपजन्तं विपदम्
उपगतम् आगतम् अवतीरय निर्गम्य, द्विशोतरः पूर्वं शरीरशोधित्वेन यवान् कम्प आशीसद्द्वैटप्रोत्तार
द्वेष्यः, उपजात उत्पन्ना वेपथुः कर्मण् यत्स स वादशः, मरणमयत्त स्युञ्जानान्त उत्दंजान्तं उत्दंजान्तं
द्वैतवतः समन्ततो द्विष्ट आशासु विशिष्यन्, उच्छिञ्ज्यन् प्रालम्बनान्शिष्टं ताञ्च काकित् यत्स
स वादशः, आसनानां निवृत्त्यः यः प्रतीकारो विधीयतेस्यैव यः तत्र अयम्, अयम्, शरित्तं शीत्या शरित्तः
विदीनाः सन्धिभ्याः अविष्यन्तुः विशिष्यन् श्लेषान् पक्षुपुटंन लृप्तद्वैत्येन मां वैशेशप्राप्तयाम आच्छाद्य आन्य
वत्काले तत्तन्ना उत्थितप्रतीकारम् इतन्नेव योयोपय मन्यमानः जानन् स्तनहृत्परवशः श्रेया प्रारोपितः मरु-
च्छाया मन्त्राण्युत्थयः किकर्तव्यताविवर्द्धः किमिदं मया कर्तव्यं विषयमित्यय विषयं सन्धिसुवधिवि-

कौटम्बानेन उत्सङ्गमद्दोशनं साम् अवदन्त्य अवलम्बतं विषय आवृत्यन्त्यः, वत्स्यां तद्विधानम् ।
असावर्षिणं । असौ बुद्ध्याण्डालोऽपि पणः पापिष्ठः अतिवशंसः अत्यन्तकरः, कर्मण् पदापुष्टोण
शोखान्तरेः सञ्जरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अस्मदीयान्तिच्छेदद्वारम् आगत्य मात्स्य तातं
गतान्स्विकरदिच्यन्त्ययः । जोऽस्य परिणतवधसः अचिकित्स्या मयामवदन्त्य सुजङ्गस्य सपुंस्य, सपुंः पुट-
कुमुदनां सुजङ्गः, इत्यमरः, यानाः शरीरं तद्वत् सौम्यं, यानाः सुखे स्थापित्वैवाविवर्द्धंश कणाका-

द्विकार, 'वहो', 'वहो', 'कर रहे हों' । वह बूढ़ा उदहें एक एक करके इस प्रकार फेंक रहे हैं ॥ मानों सेमल का फल
नील नीलकर निरा रहा है ।
भैरे पिना ने मर्त्यमार्गि समझ लिया कि यह एक बहुत बड़ा आकस्मिक प्राणवाशक विपत्ति आ गई है ।
अब इससे बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिये मय के कारण उनके शरीर की कण्ठधरणी ही गयी; सूर्य के
मय से उनकी प्रलम्बिता उलटने लगी और वह बुद्ध से सुनी सुनी आँसू अती आँसू से धरत-धरत बूढ़ाने लगे ।
उसका ताँत्र सुन गया, उनसे अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रहे गयी । मय के कारण उनके समी अङ्ग
दीडे पद गये तथा पधने और भी जटक गये । वह भैरी रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । भैरे प्रम ने उन्हें इतना
विषय कर दिया कि मुझे अपने पक्षों से डककर खाली से विपका लिया और देखा वक्ता होकर चेषुवाप बूठ गये ।
उस समय उदहें भैरी रक्षा का बड़ी उपाय सूझा पड़ा ।
यह पापु शरीर-धारे शक्ति स होना हुआ भैरे खोखले के द्वार पर आ पहुँचा । उसने अपनी काँडे बूँडे

१. अविषय-मय । २. अतीवय । ३. गतजनाकी... गतजन्तारिकारण, ... गारकाय । ४. पक्ष
समुटन । ५. तारकाशक्तिप्रतिकारि । ६. मरुच्छायाजल । ७. कर्तव्यतासूत्रः । ८. विमानेन । ९. कश्चिद्व
कर्मणि पदं न विद्यते । १०. ... विमयश्च... ११. इह; अयपरैति पदं कश्चिदिषि ।

कर्षण-त्रणाङ्कित-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतित्रुशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्च-प्रहार-
मुत्कूजन्तं माकृष्य तातमपगतासुमकरोत् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताद्गतान्
सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्षे-पुदान्तर-गतं नालक्ष्यत् । उपरन्ञ्च तंभवनितने
शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तच्चरणीन्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव सहापतम् ।
आयुषोऽवशिष्टतया तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितं मात्मानमप-
श्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्त ॥ १० ॥

ययोः' इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशूकराः तेषां वसाभिः तत्क्षणव्यापादनात् प्रायुभि-
तस्सम्यन्धैरित्यर्थः, विलगन्धि आमगन्धि 'विलं स्यादात्मगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं
तादृशम् । अत्र हि 'विलगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विलकरतलम्' इत्येव पाठः साधोयान् उक्तत्रो-
शबलेन 'गन्धि' पदानुपादानेन्युक्तार्थत्वेतरेभावात्, अन्यथाधिरूपदत्वत्रोप वारयितुं क. शत्रुयान् ।
अनवरतं निरन्तरं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यञ्चानाम् आरुपणेन आक्षेपेण व्रणः क्षतः तेन अङ्गितः चिरितः
प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रवेशो यस्य तं तादृशम् 'कृत्तान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाब्दतः,
कूर्परश्च 'कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यग्रन्थिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डुत्तुल्यम्, यानयाहु
सच्यभुजं प्रसार्य विवरमध्ये विस्तार्य मुहुर्मुहुः वारम्वारं दत्तः चञ्चुप्रहारः त्रोटप्रधानो येन म तं तादृशम्
उत्कूजन्तम् उच्चैः स्वरेण स्वन्तम्, तात मज्जनकम् आकृष्य कोटराडहिरानीय अपगतासु विगतप्रागम् ।
अकरोत् कृतवान् । जीर्णसितभुजङ्गभोगभीषणमित्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमित्यत्र चार्थं
लुप्तोपमा ।

मामिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवपुष्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सञ्चि-
तानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टमेव मह
विद्यमानत्वात्, कथमपि महता क्लेशेन तस्य तालस्य पञ्चपुदान्तरे छद्दपुटमध्ये गत प्राप्तं नालक्ष्यत
नापश्यत् स जीर्णशवर इति शेषः, एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शिथिला श्रुथा शिरोधरा त्रीया
यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाङ्मुखम् अवनितले पृथ्वीतले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तच्चरणान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितप्रीवः, निभृतं नि शब्दम् अङ्क-
निलीनः उस्सङ्केऽन्तर्हितः तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरवम् । आयुष
स्वजीवितसमयस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य
ऊर्ध्वाधोभावमाश्रितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपत्रराशेः नीरसदलसमूहस्य उपरि पतितं जलम्
आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपत्रराशेरुपरिपतने हेतुना, मे मम अङ्गानि अप-
गवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

साप जैसा वाह फैला कर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जगली नूरी की चमकती चिन्ता न निकल रही थी, उसके गठे पर धनुष की टोरी खींचते-खींचते धाव के चिह्न से बन गये थे और जगली नूरी यमराज के दंड के समान भयकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार-बार चोंच बना चलाकर उसपर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उन हत्यारे ने टें टें चिन्हाते हुए पिता को मार डाला । पितृ ने मैं बहुत नन्दा सा था, दूमेरे भय से मेरा शरीर भी सिकुट गया था, तीसरे जमीनेरी आयुष नाम शेष था तभी मैं वह पहलों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झूटती हुई गरदन वाले पिता के नरें हुये दातों को टट कर नीचे डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुनचाप छाना से चिन्च कर जमीने साध गिर पडा । कुछ आयु बची रहने के कारण मैं वायु द्वारा पवनविन सूते पत्तों को पकड़ कर पिता को जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तमाकृष्य । २. गतासुम् । ३ स्वल्पत्वात् । ४ अवशेषत्वात् । ५ पञ्चपुटमध्ये गतम् ।
६. एनम् । ७ तातम् । ८. तच्चरणान्तराले । ९ प्रवेशिता । १०. अङ्कदेशनिलीनः, अङ्कनिलीन । ११. अङ्क-
दण्डपुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुञ्जितस्य । १२ पर्णराशेः । १३ निपतितम् । १४. नाशीर्यन्तम् ।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहत्स्वमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् संहृत्य तान् शुक्रशिश्ननेक-लतापाश-संयतानाबद्धय पर्णपुटेऽतित्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमर्गच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जीविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादायासित-शरीरं सन्नास-र्जात-वेपथुं सर्वाङ्गोपतापिनी चलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमिता-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणोऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णत्वात् कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्ग्रहतः धारयतः । दिवाऽपि दिवसेऽपि अन्धकारितानि सूर्य-किरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शाखान्तराणि स्कन्धाभ्यन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तयोक्तस्य । अभि-महतः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव कोऽ-मिव भयनिवारकत्वात् पर्यासावरणकत्वाच्चेत्याशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ता सूर्यस्य दिनेशस्य किर्गा रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहनम् अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं बुध्नभागम् अप्रिष्टा प्रविष्टवान् । इह सङ्कर्षणादिबुध्न्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः अच्यैरित्यादिवृत्त्यान्ते जात्युत्प्रेक्षावृत्त्य-नुप्रासयोश्चैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कालङ्कारः । विन्ध्यादव्याः केशपाशाश्रियमिव श्रियमिति विग्वप्रति-बिम्बस्वभावबोधनाभिदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उच्यते च स वृद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् इतस्ततो विक्षिप्तान् तान् वृत्तपातितान् शुक्रशिश्नं कीरडिम्भान् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लतापाशैः बन्धुरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् बद्धान् विधायेति शेषः । पर्णपुटे हृदपुटे आचक्षुष्य प्रपूर्य, अतित्वरितम् अतिशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना पथा गतस्तैनेव पथा तामेव दिशं सेनापत्याश्रितामेवाशाम् अगच्छत् अत्रजत् ।

माभिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धा प्राप्ता जीविताशा प्राणधारणसम्भावना येन तादृशम्, तच्चाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातमृत्युविषाद-तेन शुष्कम् अङ्कितं संकुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् असुखतप्राप्तन-पतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वेपथुर्यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्नासेन अतिभयेन जातः समुत्प्रेदो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशस्तम् । सर्वाङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिव्यथादायिनी चलवती शक्ति-शालिनी पिपासा नृद परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया च कालकलया घटिकया स पापकृत् वृद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अतिक्रान्तः अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता दिग्वलोकनायेपदूर्ध्वं कृता कन्धरा ग्रीवा येन स तादृशः । भयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीक्ष्य सोऽथवाऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । तृणोऽपि यवमेऽपि चलति कम्पनाने

थोड़ी ही देर बाद उस पेड़ से उतर कर उस बूढ़े भोल ने पृथ्वी पर फैले हुए दुग्गों के बच्चों को रगड़ा किया और पत्तों के दोने में उन्हें रगड़कर लताओं से बाँध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से पना ओर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब मुझमें जीविन यव जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही के मरे हुए पिता के शोक में मेरा हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुःख रहा था, भय के कारण कँपकँपी लगी हुई थी और तारे शरीर को जलाने वाली चोर की पगल ने मुझे पिष्ट बना दिया था । इतनी देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा—येता तोचकार मने आकाश गरदन येता

१. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । २. विकीर्णान् । ३. कचित् 'तान्' इति पाठो न विद्यते । ४. आविध्य । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः कश्चित्नास्ति । ६. अन्वगच्छत् । ७. पान्तपानिदशगीम् । ८. नृगः सजाना सर्वाङ्गोप*** । ९. आक्रान्तः । १०. विलोक्य ।

यद्दहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिञ्ज्ञामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरमुपेगतायामम्बायां नियम्य शोकावेगमाप्रसव-दिवसात् परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्द्धनक्षेत्रमिति महान्तमपि । स्नेहवशाद्गणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिक्रुपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमद्याति-
गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कञ्चिन् न खलीकरोति जीवित-वृष्णा; यदीदृशावस्थं-

नीयसंज्ञके 'स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति त्रिकाण्डशेषः, ताते जनके एवम् उक्त-
विधिना उपरतेऽपि स्मृतेऽपि चाण्डालस्य किरातस्य प्रक्षेपेणापमृत्युं प्राप्तेऽपीत्यर्थः, अहम् अविकलेन्द्रियः
विययग्रहणे यथास्थितसमर्थेन्द्रियः पुनरेव साम्प्रतमपि श्रसिमि जीवनायामिलपामीत्यर्थः, अतः अकरुणं
निर्दयं तथाविधेऽपि समये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिष्या निःस्तरणादित्याशयः । अतिनिष्ठुरम्
अतिकरुं निष्करुणात्वादित्याशयः । अकृतज्ञं कृतम् अनेन ममेतादृश उपकारो विहित इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराच्चिन्तनादिति भावः । मां वैशम्पायनं धिक् धिक्कारः 'उभसर्वतसोः
कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति धिग्योगे मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोढेन असाधारणदुःखमनुभूतेन पितृमरणशोकैः तातमरणविपादेन दारुणं भयङ्करं यथा स्यात्तथा
जीव्यते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां धिगित्यन्वयः ।

अहमिति । हि निश्चयेन 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
खलम् अधमम् उपकारानुत्वादित्याशयः । 'खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायाम् अम्बायां जनन्यां शोकावेगं विपाद-
परवाहं नियम्य अन्तर्निर्हस्य, आप्रसवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव समस्तकर्मायोग्येनेत्याशयः, एतादृशेनापि सता तैस्तैरुपायैः प्राग्दर्शितैः कोरभुक्शेषभक्ष्यसयोजना-
दिभिः संवर्द्धनक्षेत्रं मत्परिपालनदुःखम् अगणयता तद्गुणनामविदधता तातेन पित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः, एकपदे तत्काले 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तच्छ-
णैकपदे तुष्ये' इति हलायुधश्च, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपथाच्चि-सारितं भवेति शेषः, तस्य प्रतीकाराविधा-
नादनुन्नजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अताति । अमी एते मे प्राणा असवः अतिक्रुपणाः खलु अत्यन्ततुच्छा एव, यत् यस्मादेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायिनमपि पितरम् अद्य अस्मिन्नहनि अतिगच्छन्तं मामतिक्रम्य व्रजन्तं
नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीवितवृष्णा जीवनेच्छा कञ्चित् कमपि जनं न खली-
करोति नाधमीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । नन्द्योपादानेन प्रकृतोऽर्थो दृष्टी-
कृतः । अखलं खलं सम्पद्यमानं करोतीति खलीकरोति अभूततद्भावे चिचिः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

नाथ अमी तद्द जो रहा हू ! मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और क्रुण्ण को धिक्कार है । पिता को मृत्यु के
भयङ्कर शोक को भी पीकर मैं अवतक जो रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों की अब जैसे कोई आवश्यकता भी नही
रह गयी है ! तत्तत्तुच ही मेरा हृदय अत्यन्त दुष्ट है । माँ के मरने के बाद सारे शोक को पीकर पिता ने वृद्ध
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बड़े-बड़े दुःखों को परवाह न करके अनेक उपायों से मेरा पालन
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने वह सब एक साथ ही भुला दिया । तत्तत्तुच मेरे प्राण अत्यन्त लोभी हैं जो
इतने उपकारी पिता के चले जाने पर भी आज उन्हीं के साथ नहीं चले जाते । जीवन की वृष्णा कितने नहीं तुच्छ
बना डालती ! तभी तो ऐसी दुखनयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास सता रही है ! मैं तो समझता हूँ कि
पिता की मृत्यु के अनन्त शोक को भी दवा देने वाली मेरी यह जल पीने की प्रवृत्ति इच्छा केवल मेरी निष्ठुरता के

१. अकृतज्ञं विसोदपिचु* । २. मरणम् । ३. ज्ञापेक्ष्यते । ४ मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।

६. शोकवेग । ७. 'तातेन' इति कचिन्नास्ति । ८. मे प्राणाः, मम प्राणाः । ९. तान् कापि गच्छन्तमपि,
मय कापि* यान्तम् । १०. सर्वथा कञ्चित्, सर्वथा न कञ्चन । ११. ईदृशवस्थ ।

१. मायावास्यति, मायामलापयति । २. निर्वृणोतव । ३. ईर एव सरः । ४. नृपरा-
 उकारि । ५. विरसोत्त । ६. पलायि चक्रेयति । ७. कश्चि, अथवा इति पाठोऽपि । ८. इय कथ
 दद्या, अतिक्रम च दद्या । ९. एवम् । १०. आलपयद्युत्तरात् । ११. यतिः । १२. अलपयत्ये...

निकलनी इदं रूपं यदा जगती हे माता आम की विनागिर्या वरस रदी ही । इससे गल और भी सुखल सा
 आ रही है । दिन की दोल अत्यन्त सतानेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पहुँचे हुए सूर्य की निरली से
 अपिक दूर होने के कारण दिशाओं में फूलकर अत्यन्त बुरकी पह जानेवाला कमल बनी की गज भी नहीं
 कहेदी की यह खानि अभी दूर जान पडती है, सारसी का कलर भी अभी स्पष्ट सुगली नहीं पह रहा है और
 अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नृत्य के समान अञ्जल होनेवाला

अभिः सन्भावनाप्रशयोऽङ्गीकृत्युच्च । तथा युक्तपदाद्यु च कामाचरत्किपयि च ॥ इति विषः ।

अन्यकारतां निमित्तात्स उपयति प्राप्ति । अपिवादः प्रश्न, नामावाहः सन्भावनात्स । तथा च —
 मयः अस्मि यत्रास्मि स्वच्छया सञ्जलनासामर्थ्यस्मात्प्रथः । मे मम इदं यं सोऽपि सत्वेत् भवति । चञ्चुनैवम्
 शरीरद्वारावयवः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चञ्चि गन्तुं न समर्थः । आत्मनः शरीरस्य अपयः अस-
 र्थः मदी । अतिमज्जया अत्यधिकया विपक्षया जलपानेच्छया अवसरात्तत्र विद्याति मे मम अङ्गीकानि
 आतपति । आतपन रतिवत्समा सतपसिः उताः पशुपतः उताः समुद्रैः उताः पशुपतः उताः पशुपतः उताः पशुपतः

अधिकम् अत्यथा नृपा विपक्षाम् उपजन्तयति ।

वहिक्रिकाः तेषां विकर्मिषु समुद्रसिच कः रतिमभिः युञ्जति विकरति विपति । अत्रोपमादङ्कारः ।

परा-... रतिः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं दीप्यमानम् आतप वेजः, अनजलकथा

मत्पादिसम्य इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति — १। गीत्यादिना । अनवरतलस्य आकाशस्य मय-

रति । विरसस्य विरस्य इव प्रो द्ययमाना अतिक्रम अत्यन्त मलेशदीपिनी दद्या अवस्था

इसपूर्ण प्रसूत निरलः स्वयः नलिनीपञ्चना कमलिनीवतना परिमलः सौरमस ।

विद्याति ज्वलितम् अत्यन्त आकृष्टं । विप्रकर्षं दूरत आशुसिद्धिं दिगानेयं नामादि-

एतत् अयमात्म, कलहदानां कर्तव्यानां विरलं ज्वलितम् । अक्रेयानि अत्यन्त सारसानां

विषय इत्यर्थः, या रती खानिः तमयिकर्तुं शीलं यस्य तत् तादृशम्, इदं विप्रकर्षं आशुपि

पयति— तथाही । जलदिवानां जलाविद्यानां दीपानां नृपराणां पादाङ्गदानां, पादाङ्गं, बुद्धिकादि-

आशुपति । आशुपि सप्तममपि अर्थः, दूरत एव विप्रकर्षं सरस्तीं सरस्तीं सरस्तीं सरस्तीं सरस्तीं सरस्तीं सरस्तीं

असद्वानिषा हेतुहेतुहेतुमता सर इति ।

इह विद्यालज्जलपिबन्धुवैदुहेतुमतास्त्वदात्मन प्रतिपादानात् हेतुवञ्कारः । तथा हि दृष्टा—

विद्यालज्जलमसुखव्यसितं तादृशम् ।

इयं सतिजपानुद्विः जलाभिजाया निर्वृणोतव निकल्पानेव तस्ययुक्तैवैवयथायः, अत्यथा अङ्गीकपठे

मय इति । मयं जानं च आगितिविद्वमरुशोकस्य अज्ञातवतमरुविषादस्य मम केवलम्

समयुक्तैवैवयथायः ।

सुपादयतीत्याशयः । इह जीवितवैद्यति विद्येण आपासादादानसमाप्त्यसमयुक्तान् विद्येण साभ्या-

यदा जलव्या सञ्जाला तद्वैव मूलः संन तातमन्ववजिष्यति नूनं जीवनाभिजायैव सप्यति सा इः ल-

कलं जनयति । एवञ्च जीवनाभिजायैव इयं जलाभिजाया, सा यदि जीवनाभिजाया नामविषयसदा

जयाः जलपानेच्छा, ईदृशावस्थमपि अत्यन्तविषादव्यग्रमपि माम आयासयति जलपानविषानाथ सप्रथ-

जल-पिपासावयवानि गन्तुमल्पमपि मे गालमङ्गीकानि, अक्षुर्स्तरत्यात्मनः सोऽपि मे इदं यम्,

रति कः, अविषाक्षुपजनयति तेषाम् । आतप-सन्तप-पांशु-पटल-द्वीपमा भूः, अतिप-

वसते । तथाहि विरसवतलमयवती स्फुरन्तसामातपमनवरतमल-धौलि-निकर्मिषु विक-

पांशुपि-विषु-पु-विरलः सञ्चरति नलिनी-पञ्चपरिमलः । विरसवैद्ययमतिकर्षा दृशा

ईदृशापि कलहस-विरलसत्तैव, अक्रेयानि अत्यन्त सारसरसिखानि, विप्रकर्षादी-

विषयमम सतिजपानुद्विः । आशुपि दूरत एव सरस्तीं रम । तथाहि जलदेवता नृप-प्राञ्जिकारि

मपि मायासृष्टि जलाभिजायः । मयं आगितिविद्वमरु-शोकस्य निर्वृणोतव केवल-

अन्धकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव उपपा-
दयेत् ।'

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात् सरसोऽदूरवर्तिनि तपोवने जावालिनार्नाम महा-
तपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्ववि-
द्यावदातचेताः, समानवर्षोभिरपरैस्तपोधन-कुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तडिङ्गिरिव विरचितावयव, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहिरुपलिप्त-मूर्तिः, आपिशर्ङ्गावदातया

'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे-विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुस्ताप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते ॥'
इति मेदिनी । खलः अमङ्गलकरणाद् दुर्जनः 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः, विधिः विधाता अनिच्छतोऽपि
अनभिलषतोऽपि मे मम मरणं मृत्युम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात् पूर्व-
प्रतिपादितात् सरसः सरोवरात् अदूरवर्तिनि समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाधिष्ठितविपिने जावालि-
नार्नाम जावालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आत्मजः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिधेयं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसवालकः, 'तदेव कमलसर- सिन्धुसुरुपागमत्' इत्यत्रेतनेन
सम्यन्धः । तमेव सप्रति विशेषयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सनतो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमार-
प्रजापतेः पुत्र इत्यर्थः 'सनत्कुमारो वैधात्रः' यद्वा—सनत् सर्वस्मिन् समये कुमारः कौमारव्रतावलम्बी ।

उक्तञ्च पुराणे—'तथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥'
स इव सर्वविद्यावदातचेताः निखिलविद्यानिर्मलहृदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः सवयोभिः अपरैः
तदतिरिक्तैः तपोधनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्त्मना द्वितीय
पुत्रदपरः भगवान् ज्ञानवान् धर्मवान् वा,—'भगं श्रीयोनिवीर्यैश्चाज्ञानवैराग्यकीर्त्तिषु । माहात्म्यैश्चर्ययत्नेषु
धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' इति मेदिनी । विभावसुरिव अग्निरिव अतितेजस्वितया अत्युत्कृष्टदीप्तिमत्तया
'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । दुर्निरीक्ष्या दुःखेन द्रष्टुं योग्या मूर्तिः स्वरूप
यस्य स तथोक्तः । विभावसुरग्निरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा । उद्यतः उद्यं विदधतः दिवसकरमण्डलात् सूर्यवि-
म्बात् उल्कीर्ण इव टङ्केन रचयित्वा उद्धृत इव, तडिङ्गिः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा अङ्गानि
यस्य स इव, तप्तम् उष्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रसेन वहिः मूर्त्तैरेव वहिः उपलिप्ता लिप्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः ।

आपिशर्ङ्गेति । स्फुरन्त्या देदीप्यमानया, आपिशर्ङ्गा किञ्चित्पिङ्गलवर्णा चासौ अवदाता धवला चेति
जा रहा है । धूप में जलती हुई धूल के कारण पृथ्वी पर चलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त तीक्ष्ण
प्यास के कारण मेरे सभी अंग सूने से हो गये हैं जिससे अब थोड़ी दूर भी चलने की शक्ति नहीं रह गयी है,
अब मैं अपने वश में नहीं रह गया हूँ, हृदय वैठा जा रहा है, आँखों में अन्धेरा छा रहा है, क्या ही अच्छा
होता कि क्रूर विधाता न चाहते हुये भी मुझे आज मृत्यु ही दे देता ।

उस तालाब से थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जावालि नाम के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मे
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थावाले अन्य तपस्वी कुमारों के
साथ उसी मार्ग से उसी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिए आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अत्यन्त उज्ज्वल हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था,
मानो वह मूर्तिमान दूसरे अग्निदेव हों, उनका स्वरूप ऐसा प्रतीत होता था मानो प्रातःकालीन सूर्यमण्डल को
गडकर बनाया गया हो, उनके अंग-प्रत्यंग ऐसे कान्तिमान थे मानो विजली से बने हों और शरीर का रंग ऐसा
चमक रहा था मानो उसपर तपाये हुए सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी फैलती हुई शरीर
कान्ति से ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रकाशित दिन अथवा दावाशि से

१. अद्य, अय । २. एवं । ३. नातिदूरवर्तिनि । ४. 'स्म' इति क्वचिद् पाठो नास्ति । ५. तापस-
कुमारकः । ६. समवयोभिः । ७. कुमारैः । ८. रचितावयवः । ९. शिङ्गावदातया ।

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखबलाकानुकारिणां स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्-
 ग्रीवेण स्फटिक-मणि-कमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन
 नीलापाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्त्तिः, अभिनव-विस-
 सूत्र-निर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निम्मांस-विरलपार्श्वस्थिपञ्जरमिव गणयता
 वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-परिपूर्ण-
 पर्णपुट-सनाथ-शिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृत-सव्येतर-पाणिः, विषाणं-शिखरोत्खातामुद्ग्रहता
 ज्ञानमृदमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संवर्द्धितेन कुश-कुसुम-लतायास्यमान-लोल-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोद्भयनाय उन्मुखी ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तामनुकुत्तुं
 शीलं यस्य तेन तादृशेन 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
 उद्ग्रीवत्वादित्याशयः । सततं निरन्तरम् उद्ग्रीवेण उन्नतस्कन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणिकमण्डलुना
 स्फटिकरत्नरचितकुण्ड्या 'अम्बी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सव्यहस्त-
 तलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणेत्यत्रार्थो उपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा
 च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्कर्यात् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्तृष्णया तपो मे वृद्धिं प्राप्नोत्वितिच्छ्रया निपीतेन निगीर्णेन, पुनरन्तर्निष्पतता
 जठरमध्याङ्गिःसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन स्कन्धदेशावलम्बिना बाहुमूलभागमाश्रित-
 वता, नीला अभ्येता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमृगचर्मणा परी-
 तमूर्त्तिः व्याप्तशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अभीति । अभिनवैः प्रस्यग्रैः विससूत्रैः मृणालतन्तुभिः 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
 कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मत्वादित्याशयः । परिलघुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
 चञ्चलेन, अतएव निर्मांसं प्रायेण व्रतादिवशात् पिशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वक्येन दृश्य-
 मानं यत् पार्श्वस्थिपञ्जरं पार्श्वगतास्थिनिकरः, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सव्ये अंसे स्कन्धे
 अवलम्बिना अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यह 'अभिनवविससूत्र-
 निर्मितेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आसैः वनलताकुसुमानि अरण्य-
 वल्लीप्रसूनानि तैः परिपूर्णं भृतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन
 तादृशेन, आपाढदण्डेन पलाशतरुचिदण्डेन 'पलाशो दण्ड आपाढः' इत्यमरः, व्यापृतो व्यापारयुक्तः ।
 सव्येतरौ दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विषाणेति । विषाणशिखरेण शृङ्गाग्रेण उरखाताम् उरखनितां ज्ञानमृदं हारीतस्यैवाण्डवनमृत्तिकाम्
 उद्ग्रहता विषाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन ।

राग में विहारी कमडलु था जिसकी गरदन उड़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखने वाले वगुलों की
 गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कन्धों से काले मृग का चर्म
 लटकता हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमेली कान्ति से घिरे हुये थे, मानों अपनी तपस्वा
 सफल होने के लिये जन्होंने यज्ञों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पडा हो और वे उसी में
 घिर गये हों । उनके बाँये कन्धे से बहुत ही महीन जनेऊ हवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों
 से बना हो और उनकी मासरहित पसलियों की हड्डियाँ गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पलाश का डडा
 सुशोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिये जंगली लताओं से चुने हुये फूलों से भरा हुआ दोना
 बँधा था । उनके पाँछे पीछे तपोवन का पालतू हिरन भी चला आ रहा था, जिसकी नीवार की मूठें खिला-
 खिलान्तर मुनियों ने बडे स्नेह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे खुदी हुई ज्ञान मृत्तिका (मुनि लोग
 ज्ञान के स्रम्य अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे उसे ज्ञान-मृत्तिका कहते थे) लिपटी हुई थी और रास्ते में कुशों,

१. ...अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति कचिद पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपगच्छता,
 अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपञ्जरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विषाणोत्खाताम् । ८. ...उपास्यमान ।

मूर्त्तौ शिरः स्रज्यां के भण्डौ से उस बेचारे की आँखें धककर व्यकुल हो गयी थी । वे धूलों की बौमल झाले पहिनने के कारण धूल, कमर में मूँज की करणी पहिनने के कारण धूलियों से भरे पहाड़, यज्ञ में सवेदा सोमस का पान करने के कारण चन्द्रसूत पीने वाले राहू और पञ्चाशिसाधना (चर्पि और आग जलकर शोषण करे के सूय की रूप में बैठकर सपत्या करना) के समय सूय की देन रूप की सहे के कारण सूय की किरणों की पीने वाले कसल के समान मनीस हो रहे थे । उनकी बटप नदीतट के धूलों की बर्षा के समान जलते थे निरन्तर जल में घुलने के कारण निमल हो गयी थी । उनके दर्शन धूलों के वर्षा के समान जलते थे मानीस मिले हुए कुमुद की धूलियों के टुकड़े हो । वे अभयनामा के समान ऊपरगामी थे (अक्षयामी ऊपरगामी के अग्रगामी थे, वह ऊपर का अग्रसरण करने वाले अर्थात् दयालु थे), नक्षत्र-मण्डल के समान चित्रगण-कृतिका मन्दीर से सुशीभित २ (नक्षत्र-मण्डल चित्रा, सुगीरी, कृत्तिका और आरुण्य नक्षत्रों से सुशीभित होता है- वे

समुत्पादितवद्वासा द्वापा रतिवृत्त्य स वादशाः द्वापा रतिमुखे रत्ना' इति विथः । जलधरानां सेवनां समस्त्य विवृता दिवतद्वै, वीथिताः नाशं ग्रापिताः द्वापाः कामादीधर्वाये अत्य स वादशाः, अपरत्र चिन्ता कृतिका तदाह्वं तृतीयं नक्षत्रम्, आरुण्यं आरुण्यं पतनसंज्ञकं नवमं नक्षत्रम्, वैश्वशीभितः । वामकालस्य शीष-धायनेन उपशीभितः शीषा प्रासः, अपरत्र चित्रविशालसंज्ञकं चतुर्दशं नक्षत्रम्, सुगंध्यादिरारुण्यं पञ्चमं नक्षत्रम् निकरः तद्वै, चित्रगणस्य चित्रादिरुण्यं ऊपरसस्य या कृतिका चम् तस्य आरुण्येण सम्बन्धेन स्थाने इत्यमरः, अन्यत्र ऊपरः ऊपरवाच्यः तेन अचिन्ताः सङ्ग्रहामादी सतिः । नक्षत्रनामाः ऋचाणां रसाः स्थाना तद्वै, ऊपर्य अचिन्तास्य अचिन्ताः प्रासः सवस्त्य ह्यः लज्जा दंपत्यिक इत्यर्थः । ऊपा दंपत्यिकस्या दशाया दंवा दंवा दंवी च अत्य स वादशाः । इदं पहाड्युत्पि उदयम् । द्रौणस्य द्रौणानुस्यपत्युत्प द्रौणीः अन्यः चिदादृष्ट्यापवाजः तद्वै, विक्रमं विक्रितं यत् कुमुदं कैरवतस्य दंशककथनपणालवृत्तिसिवाः स्वर्णः शीवः सल्लिखपथलनेन विमला मुलिकाद्रौणा जटा सूतप्रदेशी अत्य स वादशाः । किराणां गजानां कस्यः तेन विमला निमला लारुणिसा इत्यर्थः, जटा सटा अत्य स वादशाः, अन्यत्र सततं निरन्तरं जलजालनेन सतिः तद् तीरं रस्मिन् वरः दृषः तद्वै, सततम् अतततं सिसन्ध्यं जले सल्लिखे जालनम् अजाहनेन प्रिचलिते शीषमती पञ्चाशिसाधनात् ऊर्ध्ववदनः सत्रं प्रसवे अपरत्र पण्डप्रसङ्कनात् स्तनातीति मरीचिषः । नद्याः मर्याद्विधायाधिवं व्यधितम् । पद्यानां पङ्कजानां निकरः समूह इव, द्विधसकरस्य सूयं मरीचोचौ निकरान् प्रस्त्य शीषः शीषजलारसः इन्द्रस्य धनं स वादशाः 'सोमस्त्वोपाधिवतदंसेन्द्र्यु' इति ह्येषः, पूर्वोक्तानुवर्षो-रद्विः स्वमयिः सुदिकेया विद्विषः इत्यमरः, असङ्केतः अनेकरथः आस्वादिनः सोमपागसमसु धीवः पूर्वोणस्य स इव, मूलक्या सुधिरचितकटिपुंथेण मध्यदेशेन च सदा विधव इति सौखलः । राहूः विषुन्द इव 'तस्य मगानेन कोमलेन वरकलेन लया चाबेन च आदितेन आच्छादितं शरीरं वपुस्त्य स वादशाः । निरिः अबलः विषु इति । विषु इव तदशावेव, कोमलेन सुदृजलवादेव परिधानयोग्योत्पत्त्याशयः, अपरत्र मूलकि-मार्गः अचिन्ताधाराणः ।

गदशीन, शीघरसुद्विभिः सुद्विपरिमितवनशीद्विभिः प्रतिदिनं तदध्वान्यापित्यर्थः, संवर्द्धितः सुद्विं प्रापितः तेन वादशीन, ऊर्ध्वसुमलतीभिः पार्श्वद्व्यध्वान्यापित्यर्थः, द्रुमेषुपुण्यवतीभिः आगस्त्यमानां संप्रदायैव चैवं प्राप्यमाणे अतएव ललि चपले इष्टौ लोचने अत्य तेन वादशीन, तपोवनमानी सुख्याशमसद्विणा अचिन्ता-धौषः, जलधरसमय इव प्रशीभितरजःप्रसरः, वक्रण इव ऊर्ध्ववृत्तः, इतिरेव्यापनीत-

जल-शालान-विमलजटः, करि-कर्म इव विक्रम-कुमुद-द्वल-शकलासित-दशानः, द्रौणिवि विवाषण्डप्लादित-सोमः, पञ्चानिकर इव द्विधसकट-मरीचिषः, नदी-वट-सकटिव सतत-तपोवनमरीचाश्रितानुमानः, विषु इव कोमल-वरकलाद्वित-शरीरः, निरि विव संसंखलः, राहू-

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गल-तारकः प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिनाक्षचक्रः, सुराजैव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित-विग्रहः, जलधि-रिव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त-नाभिगर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, भ्रमर इवासक-

समयः कालः प्रावृत्काल इत्यर्थः, तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्तक-
गुणव्यापारः कामक्रोधादियेन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः चर्पणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाश्वी' इत्यमरः, कृतो विहित उदके सलिले वासो
व्रतविशेषः जलदेवतात्वेनावस्थानञ्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वासुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभीतिः तदाख्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, एकत्र
निरन्तरतपोऽर्जनात् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, सन्ध्यावत् दिवसरजनिसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णं तारके कनीनिने यस्य
स तादृशः, एतद्धि महापुरुषस्य लक्षणम्, तदुक्तं सासुद्रिकशास्त्रे—'बुद्धोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' । अपरत्र सन्ध्यायां सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलाः पीताः तारका उद्धुनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रत्यूषः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोकवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनं तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूढीतम्
अज्ञाणाम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमितानि निबद्धानि अक्षो मध्यदण्ड-
स्यन्दनावयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मकुशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगुप्तं यत् मन्त्रसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः व्रतश्रमाद्याधिवयात् कृशीकृतः विग्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपक्षे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः क्षयं प्रापितः
विग्रहः शत्रुजनितक्लेशः संग्राम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालो दन्तुर उच्चनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्तवत् मण्डलसदृशावर्तवत् नाभिगर्तं यस्य स तादृशः, समुद्रपक्षे तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्तः मण्डलसदृशेन जलावर्तश्च नाभिगर्तं इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावटौ भुवि श्चत्रे' इत्यमरः । भगीरथः सगरपौत्रः स इव, दृष्टः अवलोकितः गङ्गाया जाह्नव्या अवतार-
अवतरणभूमिः सुरालयाग्निपत्तनञ्च येन स तादृशः । अमरो मधुकरः स इव, असकृत् बहुशः अनुभूत

चित्तकवरे मृग का चर्म धारण करने से लुप्तोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना मिट जाता है, उनमें योगाभ्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
मिट गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे । (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था), वे
सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होने से तो दूसरी ओर निकलती हुई टटकी धूप के समान लालिमा लिए श्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से सजमित और दृढ होते हैं उसी
प्रकार उनकी सागी शि श्रुतों अत्यन्त दृढता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्रों
आदि गुप्त राज्यसाधनों से युद्ध को सम्भावना क्षीण कर देता है उसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र-साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गडकों में बनी हुई भौंहों की भौंरी (यह
बहुत बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और भौंरी युक्त समुद्र, गंगावतारार्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवनों में निवास करने वाले भौंरे के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इधर-उधर घूमते हुए भी ब्रह्मममाधि

१. ...पिङ्गल... । २. नियमिताक्षचक्र, दृढसममिता... । ३. ...क्षयित... । ४. जलनिधिरिव ।

५. ...आवर्तगर्तः । ६. असकृद्दृष्ट... । ७. मधुकर ।

रथा करणा से अत्यन्त कोमल होती है । कर्त्तिक मही ऐसी दशा में देखकर उसे अतिक्रोधित करी तथा भी गयी और
 सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणियों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से भोगों का व्यवहार करने वाले
 परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (विद्या) के प्रति उदारता से ।
 (निरन्तर श्रेष्ठ के निश्चय में उग्र रहने वाले) और दोनों अर्द्ध रहने हुए भी वामलोचना (बाईं ओर) का
 पञ्चदश (सोलह) सप्तर के शान से रहित अर्थात् शक्तिशाली के बाह्य विषयों से मुक्त) भी जागते वाले
 भाष्य के जाहते वाले, अर्थात् सुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दृढधारी (दृढ़, उपाय,
 रुपा मूढ में निवास करने वाले (श्रेष्ठोत्तम), असंयत (संयत रहित, सप्तर के वचन से रहित) होते हुए भी

भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जावाहितवत्या इरीतवत्या तद्वत्सर्वं विद्युत्पूर्वकदशोपशं मां वैश्याम्-
 यपररुद्धशरीकरोऽर्थात् शिवाय, खलु निश्चयन सदा सर्वस्मिन् समग्रं सदां सदां चेतोऽपि हृदयानि
 प्राथम्येति । प्राथम्यं वद्वेद्येन अकारणानि कारणाभावेन स्नेहकरीणि अतिक्रियाशीला अतिशय-
 कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं विद्यासुः काव्यित्तुः सत् उपायान्तर प्राप्ताम् ।
 तत्सम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, श्रेष्ठचर्याश्रयणादित्याशयः, इति तत्परिहारः । तद्वत् पर्याप्तसंज्ञक
 परित्यक्त दृष्टिपूर्वकं वामं दृष्टिपूर्वकं ज्ञानं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी
 सतिवैति । सतिवैति सत्यनिवृत्तिना तद्वत् स्थापितं वेदार्थं ज्ञानं चेतोऽपि हृदयानि हृदयानि
 स एतः ससाश्रयशास्त्राधिकारिणामाः प्राप्तिं विधास्यते ॥ इति ।

मा रामाराशिणी स्युः सतिवैति यतिनां येन बोद्धाहि माः
 नाना नानासजायं न सतिवत्तत्त्वं यद्वैतुर्गुण्यन्ति ।
 राजा राजाश्चिन्ताहेतुश्चिन्तितकला यस्य च्छात्रानि
 प्राचीनपरमपुत्रावहरे । तथाया शृङ्गारतिलकटीकायाम्—

यावत्सु—सुखं शोभना सा=वदा यत्सति विप्रदे परिहरि मद्रथं, मां हृदयस्य जटायां यथो
 शोभतिवैति प्रवृत्तः, सवृ खलिवत् प्रवृत्ति परमात्मविषयकोऽहंत्वत्तत्त्वोचक इति तत्परिहारः । अत्र
 सुप्त इति । सुप्ति निद्रितोऽपि प्रवृत्तः कृतजानारण इति विरोधः, सुप्तः शयनवस्थान्तव सांसारिक-
 विवर्त्यक इति तत्परिहारः ।

जाहितः दण्डः सुतोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकवैतुर्गुण्यः तत्प्रयोगोपरोऽपि सततल-
 साधति । साम सात्त्विकं तत्प्रयोगोपरोऽपि तद्वद्विज्ञानपर्यायोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः
 तद्वैतुर्गुण्यन्तिसंस्वरूपश्चात्प्रतिभ ससाधिः, यत्संज्ञक संयमः, हृत्पुत्रम् ।
 सिद्धान्तः । तथा, च पातलज्योत्स्नादयोः—दशवन्धुशिवस्य धारणा, तत्र प्रत्युक्तवनाला ध्यायम्,
 तोऽपि मोक्षार्थं सतिवत्तत्त्वं संयमाश्रयणात्साधित्याशयः । मोक्षप्रसिद्धिं संयमनैव अवतीति
 इति विरोधः, धारणाध्यायनसमाधीनामसाधत् मोक्षसमाधत्साधित्याशयः । असत्यतोऽपि तत्समग्रं संयमविर-
 असत् इति । असत्तः धारणाध्यायनसमाधित्तिवैतुर्गुण्यं मोक्षार्थं संसारप्रपञ्चवन्धनसमाधत्तुर्गुण्यं
 परमात्मनि इति शीघ्रं ।

परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः, महत्तयो विद्वहे स्थाव लीधं च
 उच्चतरमवबन्धु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाश्रयान्तेन संयमादितो महत्तु
 वनत्र इति । वत् विपिनं चरतीति वनचरः वनवासी पुत्रादृशः सखीप कृतो विहितो महत्तु
 इव इत्यन्तं यावत् रक्षेद्युपेतिति केचित् । दृष्टाकारोक्तदश्या पूर्णापुष्पमालङ्कार इति विभावनीयम् ।
 मधुपानानातकशोऽयुर्गुण्यः पुष्करवत् पङ्कजवत् वासी येन स तादृशः । इव विदप इव इत्यन्तं अमर
 तत्प्रत्युष्मं अयुवविषयार्थकतः, युक्ते तत्संज्ञकवैतुर्गुण्यं वत् विपिनं च वासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र

प्राथोकारण-मञ्जरायतिकरणीशीला च सदा खलु भवन्ति सदां चेतोऽपि हृदयानि । यतः स मां
 वामलोचनास्तद्वत् कमलसरः सिद्धासुक्तिपणामत् ।
 सामप्रयोगोपरोऽपि सततवल्गुशिवतदण्डः, सुप्तोऽपि प्रवृत्तः, सतिवैतुर्गुण्यं प्रवृत्तः, सतिवैतुर्गुण्यं परित्यक्त-
 दृष्टिपूर्वक-वन्धुसः, वनवरोऽपि कृतमहात्मप्रवेशः, असत्यतोऽपि मोक्षार्थं, असत्यक-

तद्वस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथ-
मपि शुक-शिशुरसज्जात-पक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रष्टेन
त्राऽनेन भवितव्यम् । तथाह्यस्यैल्पशेषं जीवितम्, अयमामीलित-लोचनो मुहुर्मुहुस्त्युल्वणं
श्वंसिति, मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुश्चुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् ।
तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते तावदेव गृहाणोर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभि-
धाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नम्
उत्तानितं-मुखम् अंगुल्या कतिचित् सलिल-विन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकञ्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना करुणा दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम्
अन्यतमं बहुषु कमप्येकम् ऋषिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अबोचत् ।

अवभिति । 'अयं पुरो दृश्यमानः शुकशिशुः कीरशावकः कथमपि महता बलशेन असंजातपक्षपुट एव
असमुत्पन्नपतत्रपुट एव अस्मात् प्रत्यक्षात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा
अनेक शुकशिशुना श्येनमुखपरिभ्रष्टेन सिञ्जानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपाद्यति—तथाहंति ।
अतिद्वीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अल्पशेषं किञ्चिदवशिष्टं जीवितं
जीवनम् । अयम् आमीलितलोचनः सङ्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अत्युल्वणं नितान्तदीर्घं यथा
स्यात्तथा श्वंसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः वारम्बारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चञ्चुपुटं चोटीपुटं विवृणोति
व्याददाति, शिरोधरां त्रीणां धारयितुं सारल्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात्
कारणात् एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुकशिशुः असुभिः प्राणैः न विमुच्यते न त्यक्तो
भवति तावदेव तावति समये इमं शुकशिशुं गृहाण धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय'
इति पूर्वोक्तविधिना अभिधाय उक्त्वा तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं पम्पासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहतौ
स्थापितौ दण्डकमण्डलू दण्डकुण्डिके येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आत्मना माम् आदाय गृहीत्वा,
मुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नं सलिलपाने उद्योगः वदनविकासदिव्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्ताव-
सन्नत्वादित्याशयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वोक्ताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् कियन्तः सलिल-
विन्दूनं जलकणान् अपाययत् पानमकारयत् ।

अम्भ इति । अम्भक्षोदकैः सलिलप्रदानसमये कुमारककराच्युतैः जलविन्दुभिः सलिलरुणैः कृतो
विहितः सेक. सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

उन्होंने अपने पास ही मैं सडे एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, इस झुगे के बच्चे को अभी पल भी नहीं
आये है लेकिन न जाने कैसे यह इस वृक्ष की चोटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किर्मा
बाज पक्षी के मुँह से छूटकर गिर पडा है । अब इसमें बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह आँटें
बन्द किये हुए बार-बार लबी-लबी उखी साँसें खीच रहा है, बार बार आँधे मुँह लुढ़क रहा है और बार-बार चोंच
खोल रहा है । अब यह अपनी गरदन भी नहीं सभाल पा रहा है, इसलिए इसे मरने के पहिले ही उठाकर
जल के पास पहुँचा दो । इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लिया ले गये ।

उन्होंने जल के किनारे पहुँचकर अपना दंड और कमण्डलु एक ओर रख दिया । मैं मरपास्त होने
के कारण अत्यन्त शिथिल हो चुका था; इसलिए उन्होंने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुख उठाकर अपना
उंगली से पानी की कुछ बूँदें पिलायीं । जल पिलाने समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थी जिसकी शीतलता से

१. ...दयः । २. समीपतरवतिनम् । ३. इह 'प्राय.' इत्यधिक. पाठः । ४ तथादि अतिदर्वायस्तय।

प्रपातस्यावशेषजीवित' । ५ निःश्वसिति । ६ वमति । ७. विमुच्यते । ८. दनम् । ९. कचित् 'च
दति नास्ति । १० आमुक्तप्रयत्नम् । ११. उन्नमितमुखम्, उत्तानितमनुसुप्तम् । १२. उपजाननबोधनप्राणम् ।

वकुल-बहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-कलापैः, औलोल-लोध्र-लवली-लवङ्ग-पल्लवैः, उल्ल-सत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-भङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल कुल-कलालाप-कोला-हलिभिः, उत्फुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरजः-पुञ्ज-पिञ्जरैः, पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः, नारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः, संसक्तपादपैः काननैरुपगूढम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसारं-शत-शबलाभिः, उत्फुल्ल-स्थल-कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचमायामृगावल्लन-प्रहृष्ट-वीरुदलाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-

तादृशैः । एलालताभिः चन्द्रवालावल्लीभिः आकुलिता व्यासा नारिकेलानां लाङ्गलीनां तरुणां कलापा समूहा येपु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोधाणां गालवानां लवलीनां लताविशेषाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किसलयानि येपु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूतानाम् आम्रपुष्पाणाम् 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येपु तैः तादृशैः । अलिकुलस्य भ्रमरगणस्य झङ्कारैः 'झम्' इत्येवंविधशब्दे' मुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येपु तैः तादृशैः 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदस्य मदनोन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य पिकगणस्य कलालापः अव्यक्तमधुरध्वनिरूपः कोलाहलः कलकल' एषामस्तीति तैः तादृशैः । 'उत्फुल्लाना प्रस्फुटितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मञ्जर्यः वल्लयों 'वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां रजःपुञ्जैः परागपटलैः पिञ्जराणि पीतवर्णानि येपु तैः तादृशैः । पूगीनां क्रष्टुकानां या लता चल्ली तद्वत् कृशतरवः ता एव दोला अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्ख' पुमान् प्रेङ्खा, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः, स्थानविशेषे दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः, तत्र अधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठान्यो देवता येपु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो ध्वंसः तस्य पिशुनं सूचकं देवार्चनोपयोगित्वादित्याशयः, अनिलचलितं पवनान्दोलितम्, अतिधवलम् अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसूनवृन्दम्, तारकावर्षमिव उस्कापातमिव अनवरतं निरन्तरम् उत्सृजद्भिः परित्यजद्भिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः तरवो येपु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगूढम् आश्लिष्टम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादानादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अचकितेति । अचकितेत्यारभ्य 'गर्त्तविषे'त्यन्तानि स्त्रीलिङ्गपदानि वृषडकारण्यस्थलीभिरित्यस्य विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सब्रतां कृष्णसाराणां तदाख्य-हरिणानां शतेन आधिक्येन समुदायेनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लभिः प्रस्फुटिताभिः स्थलकमलिनीभिः स्थलपक्षिनीभिः लोहिन्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच एतन्नामाऽसुर एव मायामृगः व्याजेन मृगरूपधारी तेन अवल्लतानि पूर्वं ग्रासाय लिङ्गानि पश्चात् प्रहृष्टानि समुपजातानि वीरुधां लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः । 'पत्रं पलाशं छुदनं दलः पर्णं छुदः पुमान्' इत्यमरः ।

पेडा की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोध, लवली और लवग की लताओं के पत्ते हवा के झोंकों में लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की धूल छाया थी, कहीं उन पर भौरों की मधुर गुजार हो रही थी, कहीं मतवाली कोयलें मधुर स्वर से ब्रूक रही थी, कहीं खिले हुए केवडों के फूलों की मंजरियों की धूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं तुपारी लनाओं के फूलों में वनदेवियों विराजमान थी और कहीं वायु के झोंकों से लगातार झडने वाले फूलों से सारा वन उजला हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कायें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग में दंडकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं-कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर छलनों मार रहे थे, कहीं-कहीं स्थलकमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं-कहीं आज वे लतायें फिर पड्डों से हरी-भरी हो उठी थी जिनके पत्तों की मायावी मृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं-कहीं की भूमि

१ नालिकेरी... । २ लोल । ३. ...पुष्पै । ४. उल्लसित... । ५ ...कुलकलाप... । ६. ...केन-

कमञ्जरीरजः, केतकीरजः । ७ तारकावृष्टिम् । ८. क्वचित् 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. सारसारङ्ग ।

१० क्वचित्, 'स्थल' इति पाठो न विद्यते । ११. मारीचि । १२. रूढ ।

मानाभिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासुद्वहन्तीभि-
र्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आवद्ध-पल्लवाञ्जलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटजा-
जिर-प्रकीर्ण-शुष्यच्छ-यामाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवङ्ग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-वटुजनम्, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वपट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोद्घुष्यमाण-सुब्रह्मण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-

पल्लवा विगाह्यमानाभिः विलोड्यमानाभिरिव वर्तमानाभिः । अनेन सप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बतुल्यत्वं सूचि-
तम् । तथा निशासु चणदासु ऋषिजनं जावाल्यादिमुनिमण्डलम् उपासितुं सेवितुम् अवतीर्णम् उपरिष्ठा-
त्प्राप्तं ग्रहगणमिव नचन्नमण्डलमिव अतिविकचकुमुदवनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्वहन्तीभिः धार-
यन्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोधनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'ग्रहगणमिव'
इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्रीभूतानि शिखराणि अग्रभागा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रततिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मुक्तानि त्यक्तानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तैस्तादृशैः पादपैः तसुभिः
अभ्यर्च्यमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आवद्धेति । आवद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अक्षलयः यैस्तैस्तादृशैः विटपैः स्कन्धै-
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाक्षलयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्कर्यान् सङ्करालङ्कारः ।

उटजेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः; अत एव शुष्यन्तः सूर्यतैजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषाः यत्र स तादृशम् ।

उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तत्रैकत्रीकृतानि, आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनामप्रसिद्धम्, कर्कन्धूर्वदरी, कदली रम्भा, लकुचो डहुः, चूत आम्रम्, पनसं कण्टकी, तालं वृणराजञ्च
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना वटुजना ब्रह्म-
चारिवर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्षणेन गृहीताः शिखां प्राप्ताः ये वपट्काराः हविःभ्रमर्षण-
मन्त्राः तैः तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः सारिकाभिः पीतपदाभिः उद्घुष्यमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुब्रह्मण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्षणेन शिखणादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः, उपभुज्यमाना भक्ष्यमाणा
वैश्वदेवलिपिण्डाः पञ्चमयामार्द्धदत्तदेवयज्ञोद्देश्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादौ स्पष्टः ।

तारे उत्तर आये ह्ये । कहीं लताओं की चोटियों हवा के झोकां से झुक झुक जाती थी मानां सिर झुका झुमना
उस आश्रम की प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूल उट रहे थे मानो वे फूल चडा-चडाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल-कोमल पत्ते ऐसे लग रहे थे मानों उनमें वे हाथ जोड़कर उसकी उपासना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए टाले गये साँवों नामक अन्न से भरे थे तथा
झोपड़ियों के भीतर आँवला, लवली, लौंग, बेर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के फल इन्हट्टे करके रखे
हुए थे । कहीं ब्राह्मणों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं सुग्गे वार वार सुनने में चढ़

१. विकच... । २...शिखाभिः ।... ३...पल्लवपुटाञ्जलिभिः । ४ 'लवद' इति पाठः कश्चिन्नस्ति ।

५ 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कश्चिन्नस्ति ।

१. ...विधिप्रमाणानाम्, विधिप्रमाणानाम् । २. ...सिद्धिः । ३. ...वाङ्मयः । ४. ...वाङ्मयः । ५. ...वाङ्मयः । ६. ...वाङ्मयः । ७. ...वाङ्मयः । ८. ...वाङ्मयः । ९. ...वाङ्मयः । १०. ...वाङ्मयः ।

हो जाने वाले अङ्गि दत्त के मग पद र ह य, कहीं शीघ्रों वर-मना का पाठ कर र ही थी, कहीं जलमग वृक्षद्वी के लिए दी गयी वलि था र ह य, कहीं पास ही थी वलिथी से आये हुए कलहों के वन्दे दीवार की वलि जा र ह य, कहीं हरिणों पक्षों के समान जल जल कीमत जों से सुनिर्वा के वषों को बार र ही थी, कहीं वृक्षकण्डों की आग में पड़े हुए अपजले गीले ऊथ, सीमाथ और फूल 'सिमासि' का शब्द कर र ह य, कहीं शिखरों के लफ परगी द्वारा गीले गद वाणियों के जल से गीले ही गये थे, कहीं लकाल ही के निवाड़े गये वरकल के जल से सीमि जल हो उठी थी, कहीं जल चन्द से उड़े गये सुगमजल पर कनोर के फूल चढ़ा गय थे, कहीं धधर-उधर मरम की रीखायों द्वारा सुनिर्वा के शोजन करने की जाहों को धरे दिया गया था, कहीं परचे हुए चन्दर आश्रम के वड़े और अन्य वरक्षियों की छड़ी पकड़कर उरु आश्रम से बाहर ले जाने और फिर भीतर ले आ र ह य, कहीं शिष्यों के वचनों द्वारा आये चक्रप, छौड़े गये गगत के डकड़ों से आश्रम चित्रित हो र ह य। वे ऐसे जग र ह य मानो सरस्वती की मुखाश से निरे

तलज सरस्वत्या अनवरतस्त्रित्वं गम्यते, इत्यलङ्कारो वसुधैवः ।

कटकटिब विद्यमानः स्यात्प्रकृतैः त्रिसुतैः कर्ममापितं कर्तुरितम् । शङ्खवलयैरिव इत्येव वासुधैवः ।
इति । इमकरमकैः इतिशायकैः अर्द्धवर्तैः पञ्चान्न पतितैः कथमपि तन्मूर्च्छस्य-
रस्युतैः सरस्वत्या आरत्या श्रुतजलाया वाङ्मयवर्षाः सकारात् विगच्छितैः सतैः शङ्खवलयैरिव त्रिल-
जस्तः परिणतवयसः अन्थाः वेगहीना तापसाः तपस्विनी यस्मिन् स तं तादृशम् ।
कालतदुद्दिन निकारयमानाः कविचक्रवर्तवहः निःसाधमानाः प्रवक्ष्यमानाः कविचक्रवर्तमन्त्र नीयमानाश्च
परिचरिते । परिचरितैः पूर्वत एव समुपशयपरिचर्यैः साक्षात्पुंगुः कपिभिः कारुण्यप्रदया इत्या-
शुभिमगना मणुपयजतवर्षा यस्मिन् स तं तादृशम् । पारदप्रशावित्विदुवचये अस्मात्वाचिहितवसिधायः ।
इत्यमरः, उवाचिः पङ्क्तिः आलङ्कृतः सीमाविधानात् श्रुतः सुनिजानाम् अविमानानां शोजन-
इत इति । इतरत्तलः समन्तत् विधिषामिः प्रथमार्थिः अस्मनां श्रुतीनां श्रुतिस्वित्तमस्मिन्
समन्तं स्थापितं करवीरकुसुम इत्यमरपुरणं यस्मिन् स तं तादृशम् ।
एवेति । एकचन्दनेन पराङ्गेन उपलब्धे आलङ्किते आर्त्विच्यमण्डले रतिविसृष्टे निहितम् आर्त्विच्य
श्वरकल्पं शूलं प्रवीरलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अचरति । आचरन्मुष्णानां तदभ्यः तस्काञ्जिनःसारितानां वरकजानां स्वर्षः निपासैः पाटले
प्रस्तया यत्र तत्र ।
कजानि तेषां रसैः इवैः सल्लेषां निगथानि विष्णानि तैलच्छीकृतानि वा शिलातलानि शय्यपर्युत-
वहेति । उपलैः प्रस्तैः मथानि प्रस्तरान्तरेण निषय मर्दितानि यानि गार्तिकजानि जड्जो-
सिम इत्येव शब्दं ऊर्ध्वानि ऊर्ध्वसिमकुसुमानि द्रुमेषुःपुष्पाणि यत्र तं तादृशम् ।
अशीति । अक्षिकल्प इवैव अर्द्धप्रथानि अर्द्धमर्त्यापूरानि अत एव सिमसिमायमानानि सिम
रुद्रयमाना इत्यर्थः सिनितका अक्षिकुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।
पुंशित । पुंशिसिः इतिपुंशिसिः विष्णुप्रवचैः प्रथमार्थिः रसनाभिः उपलिक्षमाना आस्वाद्यामानाः
अय्यमाना नीवारणां मुन्धनानां वलय उपयगानि यस्मिन् तं तादृशम् ।

आहति । आसवशीनां निकटवर्तिदृष्टिकालां व कलहसंप्रयोगः कः शुभयमाना
तापस्य, इम-कूरुमकान्दुर्भ्युक्तपतितैः सरस्वती-श्रुतजला-विगच्छितैः शङ्खवलयैरिव मुणाल-
शोजन-शुभिमगाम्, परिचरित-शांलासु-करुण्डियादि-निकारयमान-प्रवक्ष्यमान-वन्देय-
लिपिद्विच्यमण्डल-निहित-करवीर-कुसुमम्, इतरत्तलो विधिष-मरमलोवा-जङ्कृत-मुनिजन-
गार्तिकेण-सरस्वतिशिलातलम्, आचर-मुष्ण-वरकल-रस-पाटलेभ्योतलम्, एकचन्दनेन-
मानसुनिधायकम्, अक्षिकल्पार्द्धप्रथान-ऊर्ध्व-सिमकुसुमम्, उपल-मथ-
वलिपिण्डम्, आसव-शीपी-कलहसंप्रयोग-शुभयमान-नीवारणाम्, पुंश-विष्णुपञ्चवर्णिलिङ्ग-

शकलैः कल्मापितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विपाण-शिखरोत्खन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अम्बु-पूर्णपुष्कर-पुटैर्चनकरिभिरापूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लग्न-शालुकम्, उपजात-परिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुच्यमाण मुनि-होम-हुताशनम्, आरब्धामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्व-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्न्राज्यधारा-हुति-हुतभुङ्गुङ्कार-मुखरितम्, उपचर्च्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिगणभक्षणार्थम् एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विपाणशिखरैः शृङ्ग-प्रान्तैः (करणैः) उत्खन्यमानानि उत्पाद्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दाः शालुकानि पङ्कजादीनां मूलानीत्यर्थः, मूलानि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अम्बुपूर्णंति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि भृतानि यानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्डाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि त्रियमाणानि विटपानां खण्डयित्वा समादाय रोपितानां स्कन्धानाम् आलवालानि आवापस्थानानि तस्मूलसलिलधारणगतानीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः मुनिशिश्यभिः आकृष्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां दंष्ट्रान्तराललुग्नानि दशनमध्यसंसक्तानि शालुकानि पञ्चानां कन्दा मूलानीति तात्पर्यम् यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालुकमेपां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामर्हिंसस्वभावज्ञायिभिरिति यावत् । कलापिभिः मयूरैः पक्षपुटानां झड़पुटानां पवनेन वातेन सन्धुच्यमाणाः प्रज्वाल्यमाना ऋषीणां हवनाथं हुताशना अग्रयो यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणदानैः तपोवनस्थात्यन्तशान्तत्वं व्यञ्जितम् ।

आरब्धेति । आरब्धः पचनाय प्रवर्तितः योऽमृतचरुः आज्ययुक्तयचौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्ध आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

अर्द्धेति । अर्द्धपक्वः अर्द्धविक्रितिमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौरभेण आमोदितं हर्षितम् ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्ना अत्रुटिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो हुतभुजः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुङ्गुङ्कार' इति पाठो न निर्दुष्टः, अग्नेः झङ्कारोत्पादनाभावनात् ।

उपचर्च्येति । उपचर्च्यमाणः सत्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यमानेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन पोडशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अर्च्यमानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । पोडशोपचाराणां पञ्चोपचाराणाञ्च आह्निककृत्यादीं नियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यमानेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिनारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिश्यमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आश्वलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दर्शपौर्णमासादियज्ञविधायक-शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

हुप शंख के कंगन हों, कहीं हरिण अपनी सींगों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड रहे थे, कहीं जगली हाथी अपनी सूँठों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के बच्चों द्वारा जंगली सूँठों की दाढ़ों के अन्दर लगे हुये कमलों के कन्द खींचे जा रहे थे, कहीं परचे हुये मोर अपने पंखों की हवा से मुनियों के हवन की आग सुलगा रहे थे, कहीं चरु की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी, कहीं आधे पके हुये पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम सुगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में लगातार अटूट धारा से धी की आहुति दी जा रही थी जिससे अग्नि में से 'हुं' 'हुं' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुष्परिमला, पुरोडाशपरिमला... ।

२. उग्रहुङ्कार, झङ्कार... ।

३. अन्यर्च्यमान... ।

४. उद्विद्यमान... ।

- १. अवलोकयमान । २. वाच्यम् । ३. अपश्ययमान... । ४. उपहयमान... । ५. सुख... ।
- ६. शालयमान... । ७. उपलोकयमान... । ८. निगुहयमान... । ९. पृच्छयमान...

कहाई किन्तु जा रहे थे, कहीं कसला के मुँह से कसलादे सुवाये जा रहे थे, कहीं कसला की मालाओं में (कसल के चपड़े पहनाये जा रहे थे, कहीं मधुपर्क (एक प्रकार का धान, जो पकने पर अपने आप सुँद जाता है) बनायी जा रही थी, कहीं अन्न के बख धाँसे जा रहे थे, कहीं संनिधुप कसली की जा रही थी, कहीं काले कहीं धान का अन्धास किया जा रहा था, कहीं पत्तवतीओं की काले देवी जा रही थी, कहीं मूँस की कपधलियाँ के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं हस्तदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मन्त्र सिद्ध किया जा रहे थे, निवार किया जा रहा था, कहीं शोधियाँ बनायी जा रही थी, कहीं आँगन जोड़े जा रहे थे, कहीं शोधियाँ धमकायी की मीमांसा हो रही थी, कहीं वर-वर के पुतके पती जा रही थी, कहीं शाला के अर्धा पर रहे थी, कहीं आड के निधुपों का उपदेश किया जा रहा था, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं

आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं शोधियाँ धमकायी की मीमांसा हो रही थी, कहीं वर-वर के पुतके पती जा रही थी, कहीं शाला के अर्धा पर रहे थी, कहीं आड के निधुपों का उपदेश किया जा रहा था, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं

शोधियाँ धमकायी की मीमांसा हो रही थी, कहीं वर-वर के पुतके पती जा रही थी, कहीं शाला के अर्धा पर रहे थी, कहीं आड के निधुपों का उपदेश किया जा रहा था, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं

आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं शोधियाँ धमकायी की मीमांसा हो रही थी, कहीं वर-वर के पुतके पती जा रही थी, कहीं शाला के अर्धा पर रहे थी, कहीं आड के निधुपों का उपदेश किया जा रहा था, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं

शोधियाँ धमकायी की मीमांसा हो रही थी, कहीं वर-वर के पुतके पती जा रही थी, कहीं शाला के अर्धा पर रहे थी, कहीं आड के निधुपों का उपदेश किया जा रहा था, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं आशियाँ की सेवा हो रही थी, कहीं निवरी की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं यशोधिया की आस्था हो रही थी, कहीं

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेत्रदण्डम्, आपूर्यमाण-कमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवन-वन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितवराहंनरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मथुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्, उदनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकैलाशा-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेत्यं पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेत्रदण्डः वेतसलगुडो यस्मिन् तं तादृशम् ।

आपूर्येति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रियमाणः कमण्डलुः पूजनार्थं जलाधारपात्रविशेषो यत्र तं तादृशम् । एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेशनीयम् ।

अदृष्टेति । कलिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपरयोरपि । कलिप्रवेशानर्हमित्याशयः, अनेन सर्वथा अधर्माभाव इति प्रतीयते । अनृतस्य असत्यस्य अपरिचितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्, कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अब्जयोनिमिति । अब्जयोनिमिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनवन्दितं जगत्त्रयपूजितम्, अस्मान्यधर्मस्थानत्वात् सृष्टिकर्त्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

असुरेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपो वैरिसपत्नारि' इत्यमरः, प्रकटितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहां मृगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम् 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तीकृते वराहनरसिंहयोः शूकरावतार-नृसिंहावतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाकृत्या गावा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-निर्मात्रा ऋषिविशेषेण च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मथुरेति । मथुराया एतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव, बलावलीढाः शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगर्वाः धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं तादृशम् । अत्र 'शेषादिभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककण्ठप्रत्ययः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्वितश्च धेनुक एतन्नामा दैत्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मथुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

उदेति । उदनम् एतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशाभ्वीनृपतिमिव, आनन्दितं नृणसलिलदानादिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः प्रजाः नीतिमार्गेण संरञ्चन् ताः सन्तोषयामासेति कथा सोमदेवभट्टविरचिते ऋषासरित्सागरे जिज्ञासुभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किन्नराणाम् अधिराज्यं प्रभुत्वमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीता आत्ता कलशाः सलिलपूर्णघटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा द्रुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनिजनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतघटैः अभिषिच्यमानः द्रुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं वेत के डंडे रखे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कभी देखा भी न था, झूठ ने कभी उधर झोंका भी न था और काम ने उसके विषय में कभी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा वन्दनीय था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में ननुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक नीधो-सादो सफेद गायें थीं), मथुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानों धेनुक वाला था (मथुरा के उपवन में अत्यन्त बली और अभिमानों धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगडी और मत्तानों नर न्यारं गाँ

१. त्रिपुण्ड्रकपूर्यमाण ।

२. त्रिदण्डकम्, तत्रियमाणपरिजाजकम् ।

३. नरहरिवरादल्पम् ।

४. मथुरोपवनमिव । ५. "जलकलशा" ।

निर्मिच्छमान-दूसरे, निर्याससमायावसानामिष आसुञ्ज-जलप्रपातम्, जलधरससयामिष वन-
गाहन-मन्थ-सुव-सुव-द्विम्, द्वैर्मन्तमिष-शिला-शकल-प्रहर-सञ्जीवातशिला-विषसञ्चयम्,
खण्डव-विनाशोद्योतखण्डिनिष गारुडामिषकल्कम्, सुरमिषविशेषनधरमिष सुतराविभूत-

किञ्चिद्दंशनी द्वैमा नामा राजाऽभिव्यति प्रसिद्धिः । तस्य च मृगयः किञ्चुकेपरमं च अभिषेककः-
तिष्ठ कथा तत्रैव कथयतिस्मिन्नेव उपलभ्यते ।
निद्रावति । निद्रावसयो मीनकाजः तस्यावसानं शेषमिष आसुञ्जो समीपस्थामिषी, जल-
वापसुञ्जितं प्रयाति निद्राश्च तौ अस्य तं वाहयाम, प्रयातो निद्राऽवहे' इति मंत्रिणी, पक्षे-आषडः-
समीपस्थी जलप्रपातः शेषजलपवनं अस्य तत्र वाहयाम ।

बलधरति । जलधरससयो वपुःकाजः तमिष, वने विहितं यद्दहनं गच्छं तस्य सन्धेऽन्तः सुखेन
विद्यामायावाहाङ्गीतेन सुधा निर्दामुपगताः इत्यः सिद्धा मीना-म् । यत्र तं वाहयाम, पक्षे-वनस्य शीरसु-
द्रवजस्य गहने गच्छे इव गमस्यै सन्धेऽन्तः सुखेन आनन्देन सुधीं निद्रितो हरिविद्युः यस्मिन् तं
गाहयाम । वनं प्रवणो गेहे प्रवासिऽभिव्यति कानने' इति द्वैमः, गहने गच्छे इति द्वैः वने' इति त्रिकाण्ड-
श्लोकः । आण्डशखामासी वपुःसमया, तत्रापच्छेदितः स्वामितः, मादं च पक्षु परिवर्तयति; कालिके च
उचितशरीरि प्रुराणा प्रसिद्धिः ।

द्वैर्मन्तमिष । द्वैर्मन्तमिष वायुतनयमिष, शिलाशकलस्य पाण्डुराखण्डस्य प्रहारोण निपातनेन
सञ्जीवितः तूलेसपृष्णान्दंशु पिष्टः अशोणा विनीतककलयाम अभिषेकसञ्चयौ सन्धेऽवशेषम् इति यस्मिन् तं
वाहयाम, पक्षे, शिलाशकलप्रहारोण सञ्जीवितः मंत्रिणः अष्वस्य अशोमिषपदशानसुवस्य अभिषेक-
श्लोको वृत्तं तं वाहयाम । अथो शीलामशकलस्यव्यवहारोऽप्यु पाशोके । कदाचै रावणी सपुत्रिमहाकरावपि ॥
इति द्वैमः ।

वायुतनयो हि लङ्कादेहादनान्तरे यथैच्छया वैद्यप्रसादात्प्रसङ्गे प्रवृत्तवन्तौ राजसा राजासुवेषु
प्रोचुः । राजन ! नाथं वानरकेप्रधारी किञ्च लङ्काविनाशाय कश्चिद काज एव, अतस्सन्धोतीकाऽव्यवर्तये
विनशीयः । तत्रिधोप्य ज्ञातञ्जीवोऽव्यवर्तमानामस्तत्रं सवच्छं तद्वननाथ शेषयामास । ततोप्य च स
युयुधे, युयुधामानं तं द्वैर्मन्तं निद्वेषयान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डेया कथा ।
खण्डवति । खण्डवस्य पुत्रसञ्चोकवनस्य विनाशो मसीकाणो उद्यतः तत्पती योऽर्जुनः पक्षुः
तमिष गारुडस्य उपकान्तम अभिषेक्य इवनं यस्मिन् तं वाहयाम, पक्षे-प्रारब्धं मस्मिपृष्णान्दंशुवनिरकारो-

नापकान्तम अभिषेक्य इवित्वं प्रानेव प्रसिद्धितम् ।
'जलयोनिमिष' इत्यारभ्य, खण्डव-विनाशोद्योतखण्डिनिष' इत्यन्तं पूर्णोपमाखण्डितः । 'जलधर-
ससयामिष' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगाहन' इत्यत्र पुनरुक्तवद्विधिसामोखण्डित्वाख्यन्तयोः सङ्घः ।
सुशोचि । सुरमिषाण्डिञ्जितकं, सुरमिषाण्डिञ्जितकम्, 'सुरमिषाण्डिञ्जितकम्' इत्यमरः, विद्वेषनम् अङ्कुराण्डिञ्जितं चन्दना-
दिकं परतीविसः, तं वाहयामिष, सुतरं निरन्तरम अभिव्युतः प्रकटितो धूमान्धः वदिकेवतस्यैरयो

दरुणी श्री, राजा उदयन के समान वरसञ्जल की सुखी वनात् वाज ५ (राजा उदयन ने अपन वरसञ्जल की
रजा उदयन के समान वरसञ्जल की सुखी वनात् वाज ५ (राजा उदयन ने अपन वरसञ्जल की
अर्णविकृत किया ५, उस आश्रम में सुख के साथ बड़बड़ फिरते फिरते रहे ५), फिरती के राज्य के समान वहाँ
आनिन्दित किया ५, उस आश्रम में सुख के साथ बड़बड़ फिरते फिरते रहे ५), फिरती के राज्य के समान वहाँ
वहाँ से ऋषि लोग दुःखमिश्रक किया करते ५ (फिरती के राज्य में दुःख नामक राजा का अभिषेक
हुआ ५, उस आश्रम में ऋषि लोग बज के बज से धुंसी की सीचा करते ५), मौसम ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप हो ५ (गरमि के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप धारते धार रहे ५),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ धने वर्षों के बीच हरि सुख से सी रहे ५ (वर्षा ऋतु में माघवर्ष विष्णु गहरे जल
के बीच सीते है, उस आश्रम में धने जलाने के बीच सिंह सुख की चीट किया करते ५), हनुमान के समान
वहाँ पर्यटों के डुकन्डी से अक्ष की अस्त्रियां नोकी जाती थी (हनुमान ने राजा के पुत्र अक्ष कुमार की दृष्टियां
नोके जलाने थी, उस आश्रम में बड़े बड़े की गुडलियां नोकी जाती थी) और खण्डव वन जलाने के विषे नैपार
अरुन के समान वहाँ अथि के कानू हो रहे ५ (खण्डव वन जलाने में अरुन ने अथि की सदालता पर्ववयो
थी, उस आश्रम में मृति लोग होम आदि अथि द्वारा होने वाले कार्यो के लिए आग जला रहे ५), वहाँ सुरभि

धूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशतैर्मपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजपति-मण्डल-सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गह्वान्धकारम्, अतिरमणीयमपर-मिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुक्रेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेष्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमघेनुषु न वर्नितासु,

यस्मात्तं तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गावि च स्त्रियाम्' इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तथोक्ता धरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्गंति । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मातङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति विश्वः ।

उल्लसितेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वमुत्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातग्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं प्रशमितविभ्रमिति विरोधः, धूमकेतवो बह्वयस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णंति । परिपूर्णेन समन्ताद् भूतेन द्विजपतिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तथोक्तमपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्थायी तरुगह्वेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृशमिति विरोधः, परिपूर्णेन ज्ञानपूर्णेन द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्परिहारः । 'द्विजराजः शशधरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यारभ्य 'परिपूर्णं'त्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं तपोभूमिम् अपश्यम् अद्राक्षम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामात्सर्यादिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया स्वच्छान्तःकरणात्वादित्याशयः । मुखरागो मुखस्य रक्तिमा शुक्रेषु कौरिषु न कोपेषु, अत्र निमित्तसप्तमी अत एव कोपनिमित्तकं वैरुष्यं मुखे नासीदित्यर्थः । क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मास्थिभेदनयोग्यः सामर्थ्यविशेषः कुशाग्रेषु दर्भमूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता क्रूरता नासीत् शुद्धान्त-करणात् । चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकिलेषु परभृतेषु चक्षूरागः लोचनाल्प्यम्, न परकलत्रेषु अन्यस्त्रीषु चक्षूरागः लोचनयोरालक्तिः तदभिलाषाभावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेतस्त्वेन तदसत्त्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्ध्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपन (गोबर का लेप, चन्दन आदि सुगन्धिन वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगन्ध निकला करती थी, मातङ्गों (चाण्डालों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था, अनेकों चमकते हुये धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कौई भी उपद्रव नहीं था और वहाँ द्विजपतिमण्डल (चन्द्रमण्डल, श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी पास के वृक्षों की झुरमुटों में सदा अन्धकार छाया रहता था ।

उस आश्रम में कालिमा केवल यज्ञ के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी, सुप्त पर कालिमा केवल सुगों की चोंच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी, तीक्ष्णता केवल कुशों की नोक में थी, किसी के स्वभाव में नहीं था, चञ्चलता केवल केले के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं था, चक्षूराग (नेत्रों की लालिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था, परस्त्रियों के विषय में नहीं था; कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविलास में नहीं था, नेत्रलाबन्ध (मौखीबन्धन, सौकल में बँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था; स्तनों का स्पर्श होम के लिये गायों को दुहने में ही था, स्त्रियों में नहीं था, पक्षपात (पंखों का झड़ना, पक्षपात करना) केवल मुर्गों में था, त्रिचासम्बन्धी विवादों में नहीं था; भ्रान्ति (चकर काटना, भ्रम, तन्देह) केवल

वर्तु शक्तिवध केवल महामारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पश्चिमी का वध करना जोना जानते भी नहीं थे; वसु का प्रलय (वासुदेवता का मापण) केवल प्रयोगों की कथा में मिलता था, वासु-विकार के धा, धन के अविमान में नहीं होता था ।
 रामायण में था, शौचन में नहीं था और सुख पर अतिकार (झूठी पहना, अहंकार) केवल उदाहरण में ही होता हीला केने में ही होता था, मृत्यु के क्षण नही, रामायण (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, जी के प्रति प्रेम) केवल में थी, शरीर के विषय में नहीं थी, सुनिष्ठा के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालकों का नाश) केवल यज्ञ की की वधा) केवल देवताओं की कहेलिनियों में थी, धन की अविज्ञान में थी, गणना केवल उदाहरण की माताओं अधि की प्रदक्षिणा में थी, शोभा-यान के विषय में नहीं थी; वसुमतीन (वसुमतीन देवताओं का ध्यान, धन वसुदेवता असावात् । प्रयोग व्यास्तित्वादादशपुराण्ड मध्ये वासुपुराण्डास्ते एव वधाः पवनदेवताः)

सहदेवत मारण श्रुते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शक्यते: एवास्म्य वधा मारणम् अवलोकितम्; तेषां यत्र चेति । इदं हि वसु अधि वेत्यर्थः । यत्र आश्रमं महामारत एव शक्तिवधः दृश्यातमानवित्तस्य परिचयः.....
 ,मशादप्रश्वरता वापि कथितवद्विना श्वेत । तादात्म्यपर्यवेक्ष्यैव आर्थाऽथवा तथा ॥
 लङ्कारः । लट्क दोष—

यावत् सर्वसिद्धिषु वाश्य प्रशासादेषु तथा अत्यन्त निराकारान् श्रेयसङ्गीतां शोभां परिचक्ष्वा-
 इह 'मलिनता देविर्धूमो न वदिते' इत्यारभ्य 'सुखसङ्गविकारो जस्या न धनाविमानेन' इत्यन्तं तेषां विचारार्थोद्वेगोत्पन्नत्वात् ।
 शोभित्वेषु विकारः, किन्तु धनाविमानेन विचारान् सुखस्य सङ्गविकारः अन्यत्वे श्रेयसङ्गविकारितेन, तेषां युवावस्थायांमापि कामोदकामयावात् । जस्या वृद्धावस्था सुखस्य वदनस्य सङ्गविकारः स्यात्-
 प्रेम, किन्तु युवावनेन तादात्म्यविसर्गविसर्गान् रामायणं कामोन्मत्तान् वासुदेवः नासक्ति; तपःप्रसादान् तेषामाहितान्सात्मिकमरणोसावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणकानेन रामे दशरथारामने अचिरातः पूर्वदेव एव संयमाद्विचिधान्प्रविधानम्; किन्तु मृत्युना मरणं वाककविषयो न, तेषामत्यन्तनिर्द्वेषत्वात् । कर्तृत्वेषु यज्ञमारम्भेण सुतीनासं श्रुतीनां वाकनाः केवलकर्तृत्वम्, वल्लोकाधिपत्यम् इत्यन्तः; गणना जपादीं सत्या, किन्तु शरीरेण देहेण न गणना जपादा, तत्र विवृत्य सङ्गीतनं न, श्रुतीनां धननिःस्पया प्रदासावात् । उदाहरणान् वल्लोके कतकाकारमात्मसि, कतकं नामानां देवाविशेषाणां सङ्गीतनं सत्यकं प्रकरोण कथयम्, किन्तु एवमा विचरिन्सोनिमित्तकं वसुनां श्रेयः अथशोभानम्, तस्मै विद्ययात् । विषयथासि परलोक्यात्प्रदानवचनेण वसुनां श्रेयसङ्गीतः अनन्तदर्शितेण देवनादिप्रदक्षिणाकर्मसु आनितः वदितुं श्रमणम्, किन्तु शान्तिं वेदादिषु न आनित-
 नाद्विदेषु विदेषुप्राप्त्या श्रेयः समापवति तेना 'परिणु' इति पाठो विद्युः, एवञ्च नोकाशकालेषः ।
 रथोण ॥ इति । अत्र सर्वविषयविण एव पश्चात् पवनस्यमवे एव केवलकामावस्यैव एवपवनवर्ध-
 'विद्या विवादाय धनं मद्यम्, शक्तिः परेषां परिणीतनाय । खलस्य संधावैपरिगतसंजोवाय वानाय च विद्याविनोत्पन्नस्य साहाय्यविधानं तस्याविचरत्वात्, केवलकालेनाश्रयः ऊर्ध्वरेखितशरणाधिपः इत्यन्तः ।
 ऊर्ध्वरेखितेषु एवपातः ऊर्ध्वः पवनम्, किन्तु विद्याविवादेषु शोभायुग्म् न एवपातः निगादकस्य वापि-
 इवार्थवदनम्, किन्तु कामोत्पन्नं वनिगासि न स्तनस्यैः केवमर्धुन विषयात्मकवचनत्वात् । केवलकाले
 'सुखेण उदाहरणं स्थान कालाशौचलिनस्यथाः' इति श्रुतेना । होमधुसुपु होमनिमित्तकानि स्तनस्यैः
 इत्यांकरेण इत्यानिमित्तकविषये सुखजन्यः खलामुद्विषयानं न, सुतीनासात्म्या एवविषयस्य

यत्र च महामारते शक्ति-वधः, प्रयोगे वासु-प्रलयवित्तम्, वयःपरिणामे द्विज-पवनम्, सुखेन, रामायणेन न युवनेन, सुखसङ्गविकारो जस्या न धनाविमानेन ।
 कथासि त एवमासि, गणना उदाहरण-वल्लोके न शरीरेण, सुनि-वाल-नाशः कर्तु-श्रेयसा न पश्यतः ऊर्ध्वरेखिते न विद्याविवादेषु, अनितरतजगद्विषये, न शोभायु, वसुमतीनं विषय-

उपवन-चन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

(इति जावाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम्)

प्रलपितं जल्पितं श्रूयते, न त्वन्यत्र कापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि व्यर्थवचनम् आसीत् तथाविधरूजाया अनुत्पन्नत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्वं स्वाचारभ्रंशो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य आरामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जाड्यं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्तिलोकेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्नीनामेव वहीनामेव भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम्, न तु मुनिजनानां भूतिमत्त्वं वित्तसम्पद्वत्त्वम्, वित्तैकत्रीकरणविधानाभावात् । एणकानां मृगाणामेव गीतश्रवणे गानाकर्णने व्यसनम् आसक्तिः, न तु ऋषीणाम्, तेषां कापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य हृदस्य पातः पतनं कस्यापि भ्रंशनमित्यर्थः, न तु ऋषीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये निरभिलाषत्वात् । भुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु ऋषीणां भोगो मात्स्यगन्धचन्दनकामिन्यादिसम्भोगोत्पन्नं सुखम्, सर्वभोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्यादिवृत्तावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विह्वफलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु ऋषीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं काम्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अत्युत्केच्छा, तेषां मोक्षाभिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मूलानां वृत्तव्रतत्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अधोगतिः भूतलाधोदेशगमनम्, न तु ऋषीणाम् अधोगतिः नरकगमनं पापरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महाभारते शकुनिवधः' इत्यारभ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रश्नाभावेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् श्लेषानुप्राणिता आर्था परिसंख्याऽलङ्कारः । लक्षणन्तु पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वत्र शाब्दी अत्र त्वार्थोति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽतिरमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकाया जावाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोई व्यर्थ का प्रलाप नहीं करता था, द्विजपतन (दाँतों का गिरना, ब्राह्मणों की अवनति होना) केवल बुद्धौती में होता था, ब्राह्मणों की अवनति नहीं होती थी, जडता (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह ऋषियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल मृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति अनुराग केवल मोरों में था, भोग (फन, सासारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ लोग भोगी नहीं थे, श्रीफल (बेल का फल, धन से प्राप्त होने वाले सुख) की अभिलाषा केवल बन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन ले मिलने वाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल वृक्षों के जड़ों की होती थी, ऋषि और मुनियों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जावाल्याश्रमवर्णन समाप्त हुआ ।

BRITISH
INDIAN OCEAN

अथ जावालिवर्णनम्

तस्य चैत्रविधस्य मध्यभागमलङ्कुर्वाणस्य, अलक्तकौलोहित-पल्लवस्य मुनिजनार्त्त-
स्त्रित-कृष्णाजिन-जल-कङ्क-सनाथशाखस्य तापसकन्यकाभिर्मूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक पञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः परिपीयमानालवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकाबद्ध-कुशची-
रदात्रो हरितगोमयोपलेपन-विविक्तनलस्य, तत्क्षण-कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोरधश्चायायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः^१-

तन्तेति । एवंविधस्य पूर्वोक्तदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्कुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोरधश्चायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जावालिमपश्यन्' इति वचयमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र पद्यन्तानि पदानि रक्ताशोकतरो, द्वितीयान्तानि च जावालमित्यस्य विशेषणानि
बोध्यानि । अलक्तकवद् यावकवद् आलोहितानि किञ्चिदक्तानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजनैः ऋषिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरङ्गाः नारि-
केलाम्बिरचिनाः पात्रविशेषाश्च यद्वा जलकरङ्गाः जलरत्नार्थं कमण्डलवः नैः सनाथाः संयुताः शाखाः
स्कन्धा यस्य नस्य तादृशस्य । 'करङ्को मस्नके शस्ये नारिकेलफलास्थिति' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पश्चिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्यकाभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवाले मूलप्रदेशे दत्तानि निहिनानि पीतपि-
ष्टानकैः हरिद्रारूपपटत्रासचर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि करस्थपञ्चाङ्गुललक्ष्माणि यस्य तस्य
तादृशस्य । हरिणशिशुभिः मृगवालकैः परिपीयमानं समन्तादास्वाद्यपानम् आलवालस्य मूलप्रदेशस्थात्रा-
पस्य मलिलं जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः ऋषिवालकैः आवद्धानि समन्तान्परिवेष्टितानि
कुशचीराणां द्रुमैः विधास्यमानवस्त्राणां दामानि रज्जवो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्रुणेन
सरयेन गोमयेन गोपरीयेण यदुपलेपनं तेन विविक्तं पूतं तलम् अधोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
तस्मिन्नेव क्षणे काले क्रतेन विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पौकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो
नानिविस्तृतस्य परिमण्डलतया गोलाकारतया कारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थाया
छायाप्रदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । रत्नाना लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तरु वृक्षः तस्य अधच्छा-
यायां नीचस्थानानपे छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिचित्रमनातपः इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अत्युग्रति । अत्युग्राणि अतितीक्ष्णानि तर्पांसि येषां तैस्तादृशैः महर्षिभिरित्यस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आकृति
के समान लाल-लाल थे, उसकी डालियों पर मुनियों ने अपने काले काले मृगचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले रंग के (हल्दी और चावल की चूर्णों) मिलाकर
तनाया गया लेप (पौंखों उँगलियों सहित हथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिणों के छोटे-छोटे
पत्ते उसके धोंडले में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के वने हुए बच्चों
की करभनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से लोंकर पवित्र कर दी गयी थी और
ऊपर टटके फूल चढाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
केन्तु मण्डल बौध कर फैलने के कारण उसके नीचे बहुत दूर तक छाया रहती थी । मैंने भगवान् जावाल को

१ मध्यभागमण्डलम् । २. अलक्तकौहित... । ३. लोलपल्लवस्य । ४. ...अवलम्बित । ५. ...करक... ।

. ...कुमारिकाभिरालवालदत्त... । ७. पीतपिष्ट... । ८. पीयमान, ...आपीयमान । ९. आलवालक... ।

०. ...उपलिप्त... । ११. ...भूतलस्य । १२. ...रचित... । १३. उग्रतपोभिः ।

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्भूताभिर्जटाभिरुपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्य्यकप्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाकाराभ्यामवलम्बित-बलि-शिथिलाभ्यां, भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विवृताधरपुटया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव करुणारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलित-पुरोभागम्, उद्धमदमल-

अत्यन्तवृद्धिसुपगतस्य तप एव तरुः वृक्षः तस्माद् उद्भूताभिः उत्पन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवल्ली-भिरिव जटाभिः सटाभिः उपशोभमानं भूपितम् ।

अत्र 'धर्मपताकाभिरिव' इत्यत्र 'पुण्यरज्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युद्येत्तालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युत्प्रेक्षेत्यनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसाङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उपरचितेति । उपरचितानि विहितानि भस्मना त्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्य्यकरेखामयतिलकानि यत्र तेन तादृशेन । अत एव तिर्य्यकप्रवृत्तं कुटिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तथोक्तेन, हिमगिरेः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन भालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

इहोक्तविधिशिलातलाप्रसिद्धेर्द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अधोमुखेति । अधोमुखी निम्नाश्रिता या चन्द्रकला सुधांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो ययोस्ताभ्यां तादृशाभ्याम्, अवलम्बिता वार्द्धक्यादाश्रिता या बलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'बलिर्द्रव्य-प्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्रो तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शैथिल्यान्नेत्रोपरि च्युताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवलम्ब्यमाना दृष्टिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र आर्थी समासगता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्याक्तम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहैरिव सत्यवचनसत्याचारयोरुद्गमैरिव, 'स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामिन्द्रियाणां कर्माणि ताभिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिक्यादेः ये गुणा विनयाद्यस्तैरिव, करुणारसप्रवाहैरिव दयारसत्तोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छत्वादित्याशयः । दशनमयूखैः दन्तरश्मिभिः धवलितः शुभ्रीकृतः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्धमन् दक्षिणश्रोत्राद्दहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात् तं तादृशं जह्नुम् एतत्संज्ञकमृषिमिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारभ्य 'करुणारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेक्षेत्येतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल स्वपूर्वजानामुद्दिधीर्षया भगीरथो हि हिमाचलाच्चलितामथ च शङ्कर-जटयां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिपेवे, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्ताम्रवतारयामास ।

अथवा दूर तक फेले हुए पुण्यरूपी वृक्ष के फूलों की मजरियाँ हों । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट ऐसा प्रतीत होता था मानो गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान टेढ़ी आकृति वाली तथा बुझापे की झुर्रियों के कारण शिथिल भौंहें लटक रहीं थीं जिनसे देखने में कुछ बाधा उपस्थित हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह खुला रहता था और ओठों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के अङ्कुरों, इन्द्रियों की निर्मल वृत्तियों और करुणारस की धारा के समान लग रही थीं । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठता था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा को मुँह से बाहर करते हुए जहाँ ऋषि के समान प्रतीत होते थे । यद्यपि निरन्तर सोमरस पीने के कारण आने वाली डकारों से उनकी साँसें खुवासित हो उठी थीं जितसे खिंच कर

हन्तम्, अमल-स्फटिक-शकल-घटितमक्षेत्रलयमत्युज्ज्वलस्थूण-मुक्ताफल-प्रथितं सरस्वती-
हारमिव चलद्भ्रुवि-त्रिवर-गतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमित-तारकौचक्रमरमिव ध्रुवम्,
उन्नमता शिरा-जालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासञ्चयेन निरन्तर-निचितम्, अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनेव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल पूर्णेन त्रिदण्डापविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशि-

सलिलोपरि विद्यमानं नवं नूतनं मृणालं विस यत्र तं तादृशम्, मन्दाकिन्या विद्यद्गङ्गायाः प्रवाहं क्षीत
इव अकलुपम् अनाविलं त्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीरावयवम् उद्बहन्तं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'संयमनरज्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युरग्रेचेत्यन-
योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गतुल्यम् अस्थिपञ्जरम्, सलिलोपरि प्लवमाननूतन-
विसतन्तुञ्च यज्ञसूत्रमित्युपमालङ्कारः ।

अमलस्फटिक इति । अत्युज्ज्वलानि अतिविशदानि स्थूलानि पृथुलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्प्र-
थितं गुम्फितं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अचञ्चलयाकर्षणेन चपलीभूतानाम्
अद्भुलीनां करावयवानां चित्ररगत छिद्रस्थितम्, अमलैः विशदैः स्फटिकानां स्फटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अचञ्चलय रुद्राक्षमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अत एव अनवरतं निरन्तर भ्रमितं प्रवहसंज्ञकवातेन पर्यटितं तारकाचक्रं नचत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्बद्धस्तारका-
समूहः प्रवहानिलैरजस्रं पर्यति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणा सव्यकराग्रनिहिता स्फटिकमाला
जपसख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूत्रमिदम्—

‘भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजलं तन्नद्धा प्रहकृत्वा यथाक्रमम् ॥’

इह उपमा, पदायंहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वयोःप्रेक्षाचेत्येवा परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात्संसृष्टिः ।

उन्नमति । परिणतानां पाकमुपगतानां लतानां व्रततीनां सञ्चयेन समूहेन निरन्तरनिचितं
सान्द्रभावेन व्याप्तं जरत्कल्पतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि स्फुरता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह ‘जरत्कल्पतरुमिव’ इत्युपमा ।

अमले इति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पीयू-
षडिण्डौरैरिव गुणानां कारुण्यतपश्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन
रचितेन, मानससरो मानसाख्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् चालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना
पवित्रेण, द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनेव श्रैर्यात्परिणतावस्थासमूहेनेव, दुकूलवत् पट्टवसनवत् वल्कलं
वृक्षत्वक् तेन तादृशेन, संच्छादितम् आच्छादितनाभ्यधोभागम् ।

अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वे चोत्प्रेक्षे, परस्परपञ्चैषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नति । आसन्नवर्तिना निकटस्थायिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णेन मृतेन

चञ्चल वेगलिया के द्वारा मोतियों से गुंथी हुई सरस्वती की कण्ठमाला के समान अत्यन्त उज्ज्वल स्फटिक का
गुरियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला घुमा रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उभड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थी
मानो किसी पुराने कल्पवृक्ष पर पकी हुई लतायें फैली हुई हों । वे मानस-सरोवर के जल में धुलते रहने के
कारण अत्यन्त त्वच्छ छाल का वस्त्र पहिने हुये थे जो चन्द्रमा की किरणों अथवा अमृत के झागों अथवा गुणों
(दया-भ्रमादि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानो एक
दूसरी बुद्धी की जाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन लकड़ियों को बाँध कर बनाये
गये आधार (त्रिपादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ विछौरी कमण्डलु, फूले हुये सफेद कमलों के बीच
बैठे हुये राजहंस के समान सुशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताक्ष*** । २ उज्ज्वल । ३. तारक । ४ उन्नमता । ५ अमलैः । ६ ***क्षालित*** ।

७. अद्वितीयेन । ८. स्फटिक*** । ९. ***कमल*** ।

१. अथैः स्वीर्युण सागराणां गाम्भीर्यम् । २. कापि सकलपद न विधत्ते । ३. युजानां । ४.... वापः ।

इत्यस्यैव न जन्मकाले ही कच का पालन-प्राण किम या उष्णी प्रकार उद्दीप्तं भी जन्म से ही बालो को रखे हाथों के कानों पर बड़े-बड़े बाल उदा हीते हैं उसी प्रकार उनके कानों पर भी बड़े-बड़े बाल निकले हुए थे, जैसे पुराना चन्दन का पेड़ साँप को केंचुलें से छिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सर्पक बटाओं से विरुद्ध थे, जैसे माहाणा के स्वामी वन गये थे, जैसे शशा वारी आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उष आश्रम के गुरु थे, जैसे था । जैसे गहरे अपन मनस से समस्त पशियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोबल से सभी समुद्रों, तेज में से सूर्य, आग्नि में से चन्द्रमा और निमलमा में से आकाश को श्रीवा-श्रीवा सा साग दे रहा

विचरन्ति । विचरि वापः तमिव, उषव, उषव उष्वञ्जय यव अर्कविभवं सुयुगमञ्जलं तद्वैव यास्वर्

पुरा किञ्च उद्वेयते: कचमात्मा पुत्र उषव इति पौराणिकी वार्ता ।

कचः केशा येन तं वाहयाम्, पद्मे-कचः कचाभिषयः सुतो येन तं वाहयाम् ।

इत्यस्य । वि । उद्वेयते: सुराचायः तमिव, आजन्म जन्मप्रयति वीरायावाव वीर्येना वीर्ये प्रापितः

पुच्छकेशाश्च यस्य तं वाहयाम् ।

विचरन्तः कर्तव्याः श्रवणोपाणि यस्य तं वाहयाम्, पद्मे—प्रलम्बाः लम्बमानाः कर्णौ श्रीवे बालः ।

प्रयच्छति । प्रयच्छति विचिञ्जयतीति: वातपति: इतिनातपकः तमिव प्रलम्बाः क्षीरमायावातिति

मित्यवधुषम् ।

पां । प्राचीनचन्दनवृक्षैव परिमलविशेषाधिषयःसपुधिषयःसम्भव इति प्रतिपादनायै वरचक्षुप्रहा-

कक्षकाः तद्वैव धवतः श्वेतः वाटः सटाः, अन्यत्र सुवङ्गनिर्माका धवला वाटा इव तमिः आकुञ्च सङ्की-

वति । जप पुरातनी यश्चन्दनतः मलयजवृषः तमिव, सुवङ्गनां सपुणां ये निर्माकाः

नियमिते इति पौराणिकी वार्ता ।

प्रक्षयचर्चानां चतुर्विधागामाश्रमणाश्च गुरुः विधायिता नियामकश्च तं वाहयाम् । प्रक्षयैव वणाश्रमाश्च

कमलति । कमलतर्वा विरिञ्चिः 'विरिञ्चिः कमलजनः' इत्यमरः, तमिव; आश्रमस्य तसपुर्मायैः

दन्तविप्रान्जना विद्याः इत्यमरः ।

जना उपास्य आर्ति सकल्य समस्तैव द्विष्टु द्विष्टु पवित्रु च आधिपत्यं स्वामित्वं येन तं वाहयाम्

वतः मिति । गह्वरिभ्य गह्वरिभ्योऽर्था वेनतेषाः लोभसः' इत्यमरः, स्वप्रमावेण स्वते-

वसायावतिशयोक्तयत्नः, उषाणामिधति क्रियात्वा चतुर्मयोरङ्गीश्रुतिवेन सङ्कारोङ्कारः ।

णामस्तुष्टेन प्रवृत्तिकरणम्, श्वेतनिमलता पापविष्यति परस्परं श्वेतसर्वेऽपि यत्नेपमहिषा अभ्युत्थ-

मित्यवम्, श्वेतैवैवत्सु तपोमाहोत्थवत्तम्, चन्द्रसंभवाः प्रशमाः सौम्यस्वरूपत्वम् शब्दः शमस्यु इति द्वन्द्व्या-

समुद्भूतां गाम्भीर्यम् आगाधत्वम्, शब्दः गाम्भीर्यं उदरवाहप्रकृतित्वम्, आधिपत्यं तेजः तीक्ष्ण-

तथाधिपत्यैवृत्तुत्थकविद्याभाषः । तत्र अचलानां स्वीय कर्मण्युत्पत्तम् शब्दः स्वीर्यं विचरिष्यते, स्वामि-

विद्यनान्निव स्वीर्यगाम्भीर्यमन्वत्तं स्वगुणान् अचलादिभ्यः सप्तविभस्य वत्तं विद्यतमित्यर्थः स्वामि-

स्वरूपतया अक्षरतत्त्व आकाशस्य संविभागां स्वीयवत्तैः परैभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादनं कृत्वा

तीव्रम्, तेजसा प्रतापेन सविद्यः आधिपत्यं प्रशमेन शान्त्या उपाररसंश्रद्धामसः, निर्मलतया अति-

स्वीकृति । स्वीय विद्यतया अचलानां निरीणम्, गाम्भीर्यं गाम्भीर्यगुणं सागराणां सति-

ष्ठना सफटिकमणिनिर्मलकमण्डलानां उषाश्रमनां विरजमानम् । अत्रोपमा ।

युष्मत्सु' इति हेमसुविन्द्या, विकचः प्रकृष्टितः पुण्डरीककारिः स्थितामगोजससुहृत्तमिव, सफटिककमण्ड-

निरद्वेषिपतिंका तत्रोपविष्टेन तद्विपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन कादम्बे कलहंसे

वर्द्धित-कचम्, विचरमिवाद्यदक-विन्म-मास्वर-मुलम्, यारत्कालमिव क्षीणवषुम्,

निर्माक-धवलजटाकुलम्, प्रारस्त-वारेणमिव प्रलम्ब-कण्ठवृणम्, उद्वेकविमिवाजन-म-

यावापानसकल-दिजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगिरिम्, वरुचन्तनतर्कमिव सुवङ्ग-

प्रशमेन गुणाररभैः निर्मलतयाऽक्षरतत्त्व संविभागमिव कुठ्वीणम्, वेनतेयमिव स्वय-

मिव राजहंसेनापशीममानम्, स्वीर्योचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सविद्यः

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव सतत-पयोभक्ष्यम्, शून्यनगरमिव दीनानाथ-विपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डु-रोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जावालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् ! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-दीप्तिमत् सुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पत्ने—उद्यदकंविम्बेन भास्वरमुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरदिति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि व्यतीनानि वर्षाणि ‘शतायुष पुरुषः’ इत्यादिनियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिदवशिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पत्ने—क्षीणं स्वल्प-त्वमुपगतं वर्षं वृष्टिर्यस्मिन् तं तादृशम् ।

शान्तनुमिति । शान्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनसत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पत्ने—प्रियः अत्यन्तोत्कृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पत्ने—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरेति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, कृतो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-मङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पत्ने—कृतो विहित उत्तरस्या दिशः कौवेराशायाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिग्गमनप्रारम्भात् ।

वटवेति । बडवानलो वाडवाग्निः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्षयम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शून्येति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विप-न्नानां व्याधिब्यथितादीनाञ्च रक्तं पालकम्, पत्ने—दीनानि शोभाशून्यानि, अनाथानि निवासिलोक-रहितानि, विपन्नानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृहरचित्रोः’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डुनि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमाणि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमाणि च तैराश्लिष्टं समन्तात् सक्तं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम्, भगव-न्तम् ऐश्वर्यादिमन्तं जावालिम् एतन्नामानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारभ्य ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरञ्च-न्दनतरुमिव भुजङ्गनिर्मोकधवलजटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्य प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याक्षर्यं । तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शान्तापि प्रसन्नापि अस्य मुनेः मूर्तिः स्वरू-

छोडा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमंडल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान् मुख-मंडल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद ऋतु में वर्षा क्षीण हो जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिता चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से रनेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी सत्य के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवती पार्वती के हाथ भगवान् शंकर की आँखों को मूँदने में कुशल है उसी प्रकार उनके हाथ भी रुद्राक्ष की माला ग्रहण करने में कुशल हैं, जैसे शीतकाल में सूर्य उत्तर दिशा का ताप करने लगता है अर्थात् धीरे-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी उत्तरीय वस्त्र धारण करने वाले थे, जैसे वाडवाग्नि निरन्तर जल का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध ही का भोजन करने वाले थे, जैसे उजड़ा हुआ नगर गिरे-पड़े मनुष्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनार्थों और असहायों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण सफेद रीओं से भरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर भी पके सफेद रीओं से ढका हुआ था ।

उस महर्षि जावालि को देखकर मैंने मन-ही-मन विचार किया कि तपस्या का प्रभाव भी कितना नशान्

कनकावदाता परिच्छेदी सीद्दीमानीव चष्टिः प्रतिद्विनं नेजांसि, सतसुदृष्टीनापि मदी-
 प्रमावतया यथिमिवापजनयति प्रथमोपागतस्य श्रिक-नल-काश-कुसुम-निपतितानल-
 चतुर-दृष्टि-नित्यममहिष्युतपस्विनां प्रतद्वृत्तपसामपि नेजःप्रकृत्या दृःसहं भवति, किमुत
 सकल संवत-वन्दित-व्रणानामनववत-वपःसलिल-सूक्ष्मितमलानां कर्-कमल-नलामलकफ-
 लवद्विल्लं जगदलोक्यतां दिवं न चष्टिषा मावतमावेर्विषयनामषथ्यैकस्त्रिणाम् ।
 पुण्यानि हि नाममद्वेष्यान्पि महसुनीनाम्, किं पुनर्वसुनीनाम् । धन्यमिदंमाञ्जसंपदंमयम-
 विपतियत्र । अथवा सुवतललक्षेव धन्यमखिलमननपिधिपितमवतितल-कमलधोनिना ।

एव उच्यते अन्तस्तुमिच्छते यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाता निमलं परिच्छेदी दृष्टीत्यमाना
 सीद्दीमानीव तद्विद्विष चष्टिषा जीवन्त्यस्य नेजांसि जीवन्ति प्रतिद्विनं प्रतिघातं यति, समसुदृष्टं
 मन्तं जीवन्त्यसानीं विषुवजसा प्रतिनद्विषः सवाग्भवसवेद्वैवत्याशयः । सततम् अजलम् उदासी-
 नापि मध्यस्थानि प्रेषां मयापदं कलशान्यापि द्रव्यं यूसुतिस्रियः, मदीप्रमावतया अल्पप्रमावतया
 प्रथमम् अपूर्वम् उपागतस्य प्रासस्य मम मय आसम् उपजनयतीव उपादयतीव । श्रुत्वाणि विरसानि
 यानि तलकाकुसुमानि स्वनामविषयानवृणोतिशेषः तेषु विपतिनीं योऽनलोऽपिः तस्वव चद्वला चञ्चला
 आहतया वृत्तिः प्रसृत्यापारो यस्य तत् तदशयम्, तथा नित्यं सततम् असद्विष्यु अवहेनशीलम्
 अन्यतेज इति शेषः, तत् तद्वद्वेषां येषां नेजामपि तपस्विनां तपस्यावती नेजः प्रमावः प्रकृत्या स्वमावेन
 (दृःसहम् असहेनीयम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति प्रथममिति शेषः । सकलसुवतलक्ष्यु समस्तसंसार-
 तल्लेषु वन्दितव्रणानां ममस्तकपादानाम् अनवरतं निरन्तरं तपस्विव सखितानि वारीणि तैः वीजितानि
 धीनानि मजानि दुष्कृतान्येव मजानि पङ्कद्वीनि वृक्षेणां तदशानाम्, तथा दिवं न परलोकान् चष्टिषा
 मीनतेजोत्याः करकमलतल्लं पानुपगतल्लं तत्र आमलकफलवत् धात्रीफलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
 दुःखाम् अवलोकयती पश्यताम्, पूर्ववदधानाम् इत्येभ्यस्तां जालिखदशानाम् अवचयकस्त्रिणाम् अत्र-
 लोकमग्रीहणान्यापि दुष्कृतव्यसविधायिनां मातलाय येभ्यःप्रियमत् किमुत किमश्रयम् ।
 अत्र 'उच्यतेकनकावदाता' इत्यत्र छिपीयमा, 'उपजनयतीव' इति कथितोच्चा, तथा परत्र छिपीयमा
 छिद्रपरपरिचयकञ्च ।

पुनः । हि निश्चितम्, महसुनीनां महानपस्विनां नाममद्वेष्यान्पि नामसङ्कीर्तनसामान्यापि
 पुण्यानि पुण्यानि पुण्यादकानि, दशानानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्तव्यम्, येषां पापापन-दकानीत्यर्थः ।
 इदं प्रत्यक्षम् आश्रयपदम् ऋजुवतस्यान धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रयं अथ सुनिरालः
 अविपतिः वेता । अथवा यद्वा अवतलस्य मयुलोकस्य कमलयानिः प्रवृत्ता तर्ह्यु इत्यर्थः तेन तथाःकन
 अनेन पुनोद्वेष्यानां मुनिना अधिष्ठितम् आश्रयम् अखिलं समग्रं सुवतलक्ष्यु जगतीतलक्ष्यु धन्यं
 कृतपुण्यं, सुच्छेदी पुण्यवान् धन्यः इति हैमः, तपोवतस्य तदन्तर्गतवैद्यावित्याशयः । खलु निश्चयेन
 शीर आश्रयजनक इ । एतयो मूर्ति किनाती शान्ति इति यो जससे तप्याहं ह्यु सोने वधी निकलते वली कानि
 विचलं के समान आँखो में यथाचौर्य उत्पन्न करके उसे बेचरहित कर दे रहीं है और पहले-पहल आने वाले के
 प्रति यथानि वसन्तं यत्र मी यत्र वही है फिर भी अपने अत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले की सयधीन सा
 बना दे रहीं है । जब सुली हुई तब नाम की धास के फूलों पर पवती हुई आग के समान चञ्चल स्वभाव वाले
 कुण्डलिया तथा छोटे-मोटे तपस्विना की तब भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होना है तब ऐसे महान और पानी की
 बाधा कर देने वाले तपस्विना की तब ही क्या है जिनके चरणों की पूजा सोरा सघार ही करता है, जिन्होंने तप
 कृपा जल से काम-कीर्त्या कृपा समी दोषी की थी लाजा है और जो अपनी दिव्य दृष्टि से धर्म में रसे हुए
 अर्थात् के समान समी लोकी की दोष सफा है । सुनिर्भार का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन की
 ली बात ही क्या है । यह आश्रय भी धन्य है जिसके दो स्वामी है अथवा यह परवर्तीतल ही धन्य है जिस पर
 इस लोक के जहा के समान ऐसे महर्षि निरा है । वे सुनिर्भार भी जिसने पुण्यवान् है जो अपने समी कार्यों
 १. सीद्दीमानीव । २. विपतिना चद्वल । ३. तदुपपत्तयाम् । ४. कानि दुःसहमिति न विद्यते ।
 ५. सुवतललक्ष्यु । ६. ...तप-सुदृष्टिपितमलनाम् । ७. कनकावदाताकनकवत् । ८. ...अवचयकस्त्रिणानि पुण्यानि...

पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यन्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या, याऽस्यै तु सत-
तमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यागाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकाल-जलधर-
समय-कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वो-
त्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्षयन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपस्विनः पुण्यभाजः सुकृतभाजः यत् यस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यां कुर्वते ।
तु पुनरर्थे । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, करुणा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव करुणेव च जलमिति करुणाजलं तस्य निस्यन्दिनि चाविणि, अगाधम् इयत्ताशून्यम्
अतलत्पश्चञ्च, गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभावत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजाः छात्रीभूता विद्याः पक्षिणश्च 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विधत्ते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवविश्र्वासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितलकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नलिनासनमिवेत्यत्र द्रव्यो-
त्प्रेक्षालङ्कारः, 'हंसीव'त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुरिति । चतुर्मुखस्य प्रजापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्र वासिभिः स्थायिभिः चतुर्वेदैः
ऋग्यजुःसामाथर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोत्प्रेक्षा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य पूतत्वं
धन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एनमिति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुत्सितविद्युत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविधा वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घनात्ययमिव एनं मुनिम् (जावालिकम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयवारमपि प्रसादं सदृष्ट्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरयं
निखिला अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पादयतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता साहाय्यवत्ता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यधृतं दूरीकृतमित्यर्थः । कलिकालस्य

वो खोड कर दन महर्षि के मुँह को अपलक आँखों से देखते हुए रात-दिन कथायें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान दनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे अग्राह
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के सुख का अनुभव करने वाली राजहस्तिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न काल्पिक एव गभीर हृदय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जावालिक
का मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ शरद ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं उसी प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विद्यायें इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र भाव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान् धनदेव निश्चय

१. मुखकमलावलोकन... । २. पशुपासते । ३. यदस्मिन्, याऽस्य । ४. रुचिरद्विजकुलप-
रिचये, द्विजपरिवारे । ५. क्वचित् 'सुख'पद नास्ति । ६. हंसीव । ७. क्वचित् द्वितीयमुखपद नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्विदैः । ९. क्वचित् 'इव, द्वितीयम्' इत्युभयपदमपि नास्ति । १०. कश्चि जल-समय... ।

युक्त्य । धरिणतमसनाभिप्रियमालोच्य न वदति नूनमिदानीं समधिपमोहलं निवासाभि-
 मानमभ्यरतलम् । अहो ! महोत्सवेयं जग, अत्य प्रलय-रवि-कैर-निकर-दुर्निरीक्ष्यं रज-
 निकरं किरण-पाण्डु-शिरोरुहं जटामारं कनकुञ्ज-धवलं शङ्ख पञ्चपतीः क्षीरद्वितिरिच
 शिखिकलापं विभावसीनृपवतीं न सीता । बहुलाच्य-धूम-पटला-मलिनोक्तवशमस्यू मग-
 दतः प्रमगाक्षीरमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति वपावनम् । एवं च पवन-
 लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा-रविचञ्जलय इवैव मन्मथपूतलिन इवोपि गूढनिं पतयोत्या-

विचरितं वीरिं नून वथाकान सला कुलुयात्य सत्ययुगात्य निवतं नूनं न सत्यवे न चित्तवे सत्य-
 गीथनिखिलसदाचार्यपुण्ड्रमाद्विभवायः ।
 अत्र निवतपदस्य द्रुवादिपदवद उभयौभयपक्षकवाद्भिन्नाभ्यामावामिनीं कियोल्लेखा ।
 अरणाति । अत्रतल्लय आकाशात् (कर्तुं), अनेन सुनिना अधिष्ठितम् आशितं धरिणतं पृथि-
 धीतलम् आलोच्य नूनं निखिलम् इदानीं समपि समधिपमोहलस्य कस्यपादिंसमहस्य निवासेन आस-
 न्यवस्थानेन योऽनिसमानोऽहङ्कारः तं न वदति अत्र समधिपवःसुतेरवरया नेन पृथिवीवलस्योपि स्वसमा-
 नव्याद्विभवायः पूर्ववद्वोदाहङ्कारः ।

अर्था इति । अहो आश्चर्यम्-इत्य अत्य दूहेऽवलोचयमाना, जगो दृष्ट्वावस्था, महोत्सवा महोपमाणा
 अत्यन्तव्योक्तिमती । कथमन्तदवधायुर्वै इत्यत आह—गाल्लेयादि । कथस्य हिण्डीरस्य यः पुंश्चः समूहः
 नेन अवला उच्यते वा जग, प्रलय कल्पते वा रविकरानिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्यं महो-
 वेवाविचरतयाऽवलोचयिमद्यस्य, तथा रानिकरस्य च-इत्य किरणवत् समूहवत् पण्डवः श्वेतवर्णः शिरो-
 रुहः केशा यत्र वथाकं, अत्य सुतः (वावाः) जटामारं सदासमूहं पञ्चपतीः महेश्वरस्य जटामारं सदा-
 समूहोपपि निपतन्ती पवनं विचरती कनकुञ्जवत् धवलं शङ्ख मगीरीया इव, तथा विभावसीरुहः शिखा-
 कलापं जालासमूहं निपतन्ती कनकुञ्जवत् शीरस्य द्रुपस्य आदितिः प्रोच इव निपतन्ती उपास्य
 प्रवृत्ता सती न सीता न अला । अत्र यथाकाम प्रलयरविकर, रानिकरकिरण, कनकुञ्जस्य तिषो क्षी-
 पमा, शङ्ख, आदितिरिवैत्य चोपमे इ इत्येवैपामङ्गोभिवेन सङ्करोहङ्कारः ।

वदति । रवेः सूर्यस्य किरणालं समूहसमूहः (कर्तुं) बहुलानां प्रचुराणाम् अत्यधुमानां
 द्विधुमानां पटलैः इदंैः मलिनोक्तवः स्थामत् प्राणितः आशयो अत्य वादस्य आगतो महोत्सवतो-
 जावाः प्रमावात् साहाय्यत् श्रीरामिव अरतमिव सर्वं दूरतो दूरं एव पवनपापवनं परिहरति स्वजाति ।
 स्वप्रतिपक्षिणः प्रवलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया सुतेरपि प्रतिपक्षिणवत्-मन्मथोत्सासेन तद्विचकप-
 रित्याः समुचित पूर्वव्याधायः । अत्र श्रीरामिवैति कियोल्लेखा ।

एव इति । अत्र आशयं पवनं समीरण लोकाद्यतः पुञ्जीकृतस्य शिखाकलापां जालासमूहो यूप-
 ने तटङ्गाः, एवं पुरोऽवलोचयमानाः आदित्यिणयाः द्रुवादिप्राणि-गाहोपस्यरवनीपक्षपा इतिमवद्वेष्य, रवि-
 वाऽल्लयः आदितिकीरणात् उच्छेदितव्यकपाणिणतल्लय इव सतः, एवं सत्य महोत्सावाः प्रीत्या सीतेन,
 मन्मथपूतलिन इवा पवित्राणि इवोपि इवोपि मूढनिं वलीकृतनिं, शिखाकलापान्द्रुवाक्षी-
 इत्यमरः । अर्थापि कियोल्लेखाहङ्कारः ।

इति अत्र सत्ययण की याद न-कारेति इति श्रीर इत महोत्सा की पक्षीतल पर स्थित इव अत्र आकाशे श्री
 ही अत्र सत्ययण की याद न-कारेति इति श्रीर इत महोत्सा की पक्षीतल पर स्थित इव अत्र आकाशे श्री
 समुद्रियां के निवास स्थान इति वा अधिमान न करतौ इति । यह वृक्षाया श्री निवनी साहसी है जो अक्षर
 वा की जटालां में निरते वाही उच्यते कन से मरी शङ्ख तथा अति में निरते वाही इत्य की आदिति के समान
 इन सुनि की प्रत्यकाञ्चन सूर्य की किरणां वीरिं चमकती एव चटमगी की किरणां वीरिं उच्यते जटाला पर
 निरते में डरी नही । यद्युक्त म निरतर अत्यधिक धी की आदिति पदवे रवे के कारण उच आश्रम पर
 उचसे उचसे वाही उग्र की शया पक्षी रवेनी है जिससे एषा प्रतीत होता है, मानो उच सदैप के प्रभाव से
 सूर्य की किरण श्री उच आश्रम की दूर ही से उच वेठी है । आश्रम के इवन-कुण्डो में यथकती इहे अति की
 १. आलस्य, अवलोचय । २. कानिच, मण्डल, पदं गति । ३. ...रविरिम... । ४. ...दुर्निरीक्ष्य ।
 ५. रानिकरानिकरपाण्डु जटामार । ६. निपतन्ती । ७. ...आश्रमपदस्य । ८. ...सीतमालोचय । ९. ...आल-
 कर्मापि । १०. ...पुञ्जीकृतः ।

शुशुक्षणयः । तरलित-दुकूलवल्कलोऽयञ्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्द-सञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयञ्चाग्रणीः । द्विसूर्य्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्टम्भात् । एष प्रवाहः करुणारसस्य, सन्तरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षमार्भस्ताम, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य, प्रसादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् सौमवसनवत् वल्कलम् ऋषिपरिहिततत्त्वक्त्वेन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्ग्राणतर्पणं परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयञ्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्कः भीताशय इव सन् अस्य जावालेः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सशङ्कत्वं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोद्येत् ।

प्राय इति । प्रायो बाहुव्ययेन महाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतिगजादीनामपि तेजांसि महासि दुरभिभवानि दुःखेनातिक्रमितुं शक्यानि भवन्ति, चोऽत्र किन्त्वर्थे । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिलधामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवात् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधो व्यवहारः समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जावालिनो महात्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं जगत् द्विसूर्यमिदं द्वौ सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभावत्वादित्याशयः । द्विसूर्यमिवेति द्रव्योद्येत् ।

निष्कम्पेति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलम्बादिव चित्तिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुद्येत् ।

एष इति । एष जावालिः, करुणा दयैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओषः, सर्वत्रैवैकरूपेण कटणाया विद्यमानत्वात् । संसारो मिथ्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य सन्तरणसेतुः उत्तारणजलपोतः 'तत्त्वमसि' इत्यादिमोक्षोपयोगिवाक्योपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । क्षमा परपरिभवादिपूष्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः सा एवाभ्यांसि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् तृष्णाविषयभोगलिप्सा एव लता वल्क्यः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकारित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्नुसिः स एव अमृततरसः पीयूषद्रवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उपदेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविद्योपदेशात् । असद्ग्रहो दुरभिसन्धिरेव असद्ग्रहः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राप्यैव सर्वेषां दुरभिसन्धिनाशात् । उपशमतरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं ब्रह्मः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञा प्रज्ञानमेव

चंचल लपटें वायु के कारण एक में जुडी हुई सी ऐसी लग रही है मानो दहन की अग्नियों अजुलियों बौध कर उन महर्षि के मंत्रों से पवित्र दहन के सामानों को अत्यंत प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन महर्षि के पास जाने वाला मन्द-मन्द सुगंधित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गंध लिए हुए वल्कलवल्कों की हिलागमानो भयभीत-सा हो जाता है । प्रायः महात् प्राणियों का भी तेज अत्यंत अपराजेय होता है । फिर इन महर्षि का तो कहना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष की धारण करके संसार दो मूर्तों की धारण करने वाला-सा बन गया है इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनी हुई है । ये करुणारूपा जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमात्परी जल के आधार स्थान हैं, विषयवाञ्छनारूपी धनी लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, संतोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुण हैं, अस्तत्वरूपी

१ प्रतिगृह्णन्त्याशुशुक्षणयः, प्रतिगृह्णन्त्येतत्प्रदत्तान्याशुशुक्षणयः । २. मन्दसञ्चारी । ३. तेजांसि, वतः ।

४. निष्कम्पेव । ५ अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६ प्रभवः । ७. करुणरसस्य । ८. ह्यपानस्ताम् ।

९. अमृतस्य । १०. असद्ग्रहकस्य । ११. नेमिः । १२. प्रसादो, स्थितिवंशो ।

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिरुमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तिर्य्यञ्चोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पतञ्चारुचन्द्रकशांतं हरिण-लोचन-द्युति-शबलमभिनव-शाद्वलमिव विशति
शिखिनः कलापमातपोहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरैःक्षीरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिंहीस्तनम् । एष मृगाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अननुकूलः अनाज्ञापकः तत्यागोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनधीनः
'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्त्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिदृश्लोकभवानामित्यर्थः अन-
भिमुखः अनभीप्सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिस्तसाहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अस्त्विति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत्तादृशम्, तथा अपगतो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्मात्तत्तादृशं तपोवनं 'विद्यते' इतिशेषः ।

अहो इति । विस्मयसूचकमन्ययपदमिदम् । महारमनां महासुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव
विशेषतो दर्शयति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोध वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्य्यञ्चोऽपि पशुपद्यादयोऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविपर्ययीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तप्तः सन्, विकचानां विकसित-
नाम् उत्पलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकर्तुं शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्प-
तत् उपरि गच्छत् चाह सुन्दरं चन्द्रकाणां मेचकानां (चन्द्राकारचिह्नानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अत एव हरिणानां तत्तच्छृण्वन्तत्पराणां मृगाणां यानि लोचनानि नयनानि तेषां द्युतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्तुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यग्रशण्डबहुलदेशमिव विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निर्भयं विशति ज्ञायाम्राप्त्यर्थं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिकालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमा-
त्मनैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अत्राद्याऽर्थोपमा अपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थित-
त्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

अयन्ति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिशुः मातरं निजजननीं मृगाम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अनुत्पन्नसटैः केशरिशिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसंस्तवः,
चरन्ती खवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात्तं तादृशं सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आमीलितलोचनः सटाकर्षणेनानन्दोद्यानुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृगालकलापाशङ्किभिः सटासमूहे विससमूहभ्रान्तिमद्भिः, द्विरदकलभैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुता के जन्मस्थान, उत्साहरूपा चमके की धुरी, सतीगुण के जात्रवस्थान, कालकाल
के शत्रु, तन के शोष, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्यों के उत्पत्तिस्थान है, इन्होंने अपने हृदय में
ईर्ष्या-द्वेष को कमी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वदा विनाश किया, कमी कमी का अपमान किया ही
नहीं, अभिमान को कमी बढ़ावा दिया ही नहीं, दीनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, रोप को कमी पान
फटकने ही नहीं दिया और सुखों को कमी अभिलाषा की ही नहीं ।

इन्हीं भगवान् जावालिक के प्रभाव से ही यह तपोवन ईर्ष्या द्वेष से रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़ कर
अत्यंत शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न धूप से व्याकुल यह सर्प वैरने के
कारण फूले हुए नीलकमल के समान प्रतीत होने वाले एव ऊपर की ओर उभरी हुई संकड़ों चंद्रानार जाटवियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से सुशोभित नवीन घास के अंकुरों जैसे लगने वाले नोरपत्तों में निरर होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयान रहित बच्चों से हिला मिला हुआ मृगद्यौना अपनी नाँवो छोड़ कर
दूध की धारा बहाने वाले सिंहीस्तनों को पी रहा है, वे हाथी के बच्चे चन्द्रना की किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतदप्युपशान्तवैरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पलिनोऽनानुकारिणाम् । ४. अधि-
वसति, आवसति । ५. कलापमाहतः । ६. अनुपजात । ७. प्रक्षरत् । ८. आपिबति ।

कलाप्रासाङ्गिभिः शोधिकर-वधवत् सूर्यभारम् आसीद्विलोचनी बहू मन्थते हिरे-
 कलाभूतप्रकृत्यमाण स्यापतिः । इदंमिह कथञ्चनमपगत-सौपलसुपनयति मुनि-कर्मरकेभ्यः
 दनातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदनया अपि गण्डस्थलीयाञ्चि मदनल-पान-
 निश्चलानि मयिकर-कुलानि सञ्चालद्भ्याः-कण्ठावलाः करिणः । किं बहूना, वापसाभिर्हो-ज-
 धर्मलोलुपिभिरुत्सृष्टपुण्यावित्कृष्णानिजानाचरासङ्ग-श्रीभ्याः फलमूलभूतो वरकः
 विना निश्चलनात्स्वरवोऽपि सनिभयमा इव लक्ष्यतेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।
 इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां वृत्त्यासुवशीकतरीरधश्छायायासुकेदंशे स्थापयित्वा दशरीतः
 पादाद्विपयुष्ट कृताभिसादनः प्रिवृत्तनविसमीपवर्तिनि कुर्यासने समुपविशाम् । आलोक्य तु

आञ्जयमाणम् अवञ्जयमाण शोधिकरवत् चन्द्ररश्मिवत् धवलं चन्द्रं सदामारं स्वजटासमूहं बहू मन्थते
 स्वल्पस्वल्पपक्षुणांनानन्दोदयसमादरं करोति । अत्र जटासमूहं सृणोत्समूहंश्चामानमानलङ्कारः,
 शोधिकरवधविलम्ब्य च छीपीयमा, स्वमावातिक्रान्तिं परस्परमेवममङ्गाङ्गिभावेन सङ्गोत्तङ्कारः ।
 इदंमिति । इह अस्मिन् सप्तावत्, अपगतचपलं मुनिवेषमा चिन्तयन्नास्मिन् इदं कथञ्चनानन्दं
 शोभते विदित्वाप्रोदयः सुनिश्चिन्तयतेः कथञ्चिन्त उपनयति सव्याप्याद्वैरिति ।
 एव इति । मदन्या मदीन्मना अपि सञ्जालद्भ्याः मयिकरद्वन्द्वं समुपवसककलाः, एते च कणिना
 इतिवतः गण्डस्थली करदस्थली मज्जत इति वानि वादशानि, मयिकरकुलानि अमरसमूहान् कण्ठावलाः
 चिन्तयन्तः कथञ्चन न निवारयन्ति न दूरीकृतानि, महत्प्रियमावैशेष्यमापि कस्यापि सुख-
 इवनाविधानादित्यादायः ।
 कथञ्चि । बहूना शोधिकर वधिपतेन किं फलमित्यर्थः । अस्मिन् सन्ततम् उत्सृष्टपुण्याः उचिष्ट-
 लीभिः वापसावा मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धर्ममूलेषाभिः दहनकर्मनप्राङ्गिभिः उच्य-
 त्विना विदित्वा कुष्माण्डीचरासङ्कस्य कुष्माण्डीचरासङ्कस्य कुष्माण्डीचरासङ्कस्य शोभना कानिचिद शोभना येषु
 ते वादश्याः, फलानि सस्यन्ति मूलानि कर्तानि च विमतीति ते वरकानि वृक्षव्यापिणो निश्चलनाः
 शान्तद्विवाः, अस्य भावतो महत्प्रयत्नो महेयुः वरवोऽपि वृषा अपि सनिभयमा इति न इव लक्ष्यते-
 वलीकृत्य, कुष्माण्डीचरासङ्कस्य विधानादित्यादायः । स्ववनासुवचनयुक्त्या यो प्राणिनां मानवादयः तेषां किं
 पुनः किं वक्तव्यम्, ते स्वैवेषा मन्थयन्तव्यमिदम् । अत्र 'कुष्माण्डीचरासङ्कशोभना' इत्यत्र छीपीयमा,
 'सनिभयमा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेषणं चेत्यनयोः परस्परमेवममङ्गाङ्गिभावेन सङ्गोत्तङ्कारः ।

सकृत् सिंह के अथार्थ की शृणोत् समस्य करे वीच रहे है और सिंह मूढ़े हुए मसव हो रहा है, ये चन्द्र
 अपनी स्वाम्याविक चंचलता खोड कर खान करके आए हुए मुनिप्रा की वस्त्रों को फल दे रहे है और मजबूत होते
 हुए भी ये शोभा अपने कर्णोत् पर बैठ कर निश्चलना के साथ मजबूत होने वाले मूर्खों की दया के कारण फल
 दिल कर मगना नहीं रहे है । अधिक कर्तृ लक फल देस आश्रम के ये फल, मूल और वरकलभयारी निश्चलन (चल)
 बस्य भी वर आदिहोत की उठती हुई धूमकेलियों के रूप में कुण सुनान में पडिते हुए श्रवणारी लपकी के समान
 दिखाई दे रहे है ती सचेतन प्राणियों की बात हो क्या है ।
 मैं यह सोच ही रहा था कि दारिद्र्यमार ने वसी अशोक के नीचे छाया में मुझे एक और रख
 दिया और वे सयं प्रिया के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करते वसि कुल देते पर जो हुए एक कुर्यासने
 १. शृणोत्शुद्धिभिः । २. विधिरेकर, विधिरेकलापकर... । ३. जटाभारम् । ४. कलमकः ।
 ५. कुमारभ्यः । ६. वादश्याः । ७. उत्सृष्टपुण्यावित्कृष्णानि, सप्तुनीभिरुत्सृष्टपुण्यावित्कृष्णानि । ८. शोभनाः ।
 ९. वरकलभयारी । १०. इव लक्ष्यतेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनाऽत्र लक्ष्यते; इव लक्ष्यतेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनः ।
 ११. प्राणिन एवम् । १२. तस्यैव रकशोभनीकतरीरधयायाम् ।

मां सर्वं एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तान-
ब्रवीत्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तोर-तरुनीड-पतितः शुक्रशिशुरात-
पजनित-कृान्तिरुत्तमपांशुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरत्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातदयेनानीतः ।
तद्वायवदयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतस्कोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलरसेन च संवद्धधर्मानो
धारयतु जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैव वोर्पजात-परिचयः स्यास्यति ।'

मां सर्वं निखिला एव मुनयः ऋपयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः असादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः तान् मुनीन् अब्रवीत्
उक्तवान्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मात्स्थानात् चातुम् आप्लवनाथं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीसरसः पद्ममयसरोवरस्य पम्पायाः तीरतरोः तटस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः च्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता कृान्तिः देहव्यथा यस्य स तादृशः । उक्तस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीवितं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोहं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शाहमलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातदयेन उत्पन्नकरुणेन आनीतः अत्रानायि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिशुः
अप्ररूढे अनुत्पन्ने पक्षती पक्षमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षं गगनमुत्पतितुम् उड्डीय गन्तुम् अक्षमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् अत्रैव अस्मिन् तपोवन एव कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतस्कोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसवालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसस्यसमूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च सम्बद्धधर्मानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं
जीवनं धारयतु दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मत्सदृशानां मुनीनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं
धर्म आचारः । उद्भिन्ने स्फुटे पक्षती पक्षमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अग्न्यरतल-
गमनक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलापः उत्पस्यते तत्र यास्यति व्रजि-
प्यति । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' १।४।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने ।
अन्ययोगव्यवच्छेदार्थं एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य
स तादृशः स्यास्यति अवस्थितिं विधास्यति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उस बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह सुग्गे का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से तान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के बोंसले से गिरा हुआ यह सुग्गे का बच्चा धूप की गर्मी से व्याकुल होकर जलती हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यन्त विडल हो गया था और इसमें थोड़ी ही सी जान बाकी
रह गयी थी । उसे देख कर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्विनों के लिए अत्यन्त कठिन था
इसलिए इसे बोंसले में न रख कर साथ लेता आया । जब तक इसके पल न निकल जायें और वह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक इसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोपड़े में मुनिवालकों और मेरे द्वारा दिए गए
तिन्नों के कणों को खाकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । अनाथों का पालन पोषण तो इन
जैसे तपस्विनों का धर्म ही है ! डैने निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर जहाँ इसका मन
होगा उड़ जायगा या हिल-मिल गया तो वही रह जायगा ।

१. मा ते मुनयः सर्व एव । २. 'शिरस्तर तरस्तोरतरुनीडपतितः । ३. दूरनिपतितः ।

४. कश्चित् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरिक्षम् । ६. कश्चित् 'विविध' इति पाठो नोपलभ्यते ।

७. अस्त्यस्मद्विधानाम् । ८. सञ्चलनम् । ९. यत्र चाल्मै । १०. समुपजातः, उपजातविलम्बः ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धभाषाप्रमाणकथं किञ्चिदुपजात-कृतहेतुं . भाषान् भाषा-
 लिपिपदंवलिनकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मासतिप्रयान्तया दृष्टया दृष्ट्वा सुचिरसुप-
 जात-प्रयत्निभूतान् इव पुनः पुनर्निर्वाण्य 'स्वस्वधाविविनयस्य फलमननविभूयते' इत्यवोचत् ।
 स हि भाषान् कालजयुद्धं तपःप्रयत्नोद्देश्येन चक्षुषा स्वयंभूय करतलगतविषय
 जातद्वैलोक्यति, वैलि चू जन्मान्तराण्यवधेवैतानि, कथयत्यगागामिनमप्यथुम्, ईक्षण-गीचर-
 गतानाञ्च गणितानामुषः संख्यामाधेयति ।
 ततः सर्व्वं सा तपस-परिषदञ्चैवा विदित-तल्पभावा 'कोट्यश्यासित' इति कुर्व्वहेतुनिव्ययत, असकृदप-
 वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरं वा कोऽयमासीत्' इति कुर्व्वहेतुनिव्ययत, असकृदप-

इत्ये-मित्ति । इत्येवम इत्यमादिकस्य अस्मत्संबद्धं साद्विषयकम् आलापं प्रशोचस्वल्पम् आकथ्य
 निवयस्य किञ्चिद् ईपव उपजातकुर्व्वतः उपपदाशयः भाषान् महिलयवयान् जायते: ईपवंपादितकन्धरी
 साद्विवा किञ्चिद्वानमिदमर्थवः, पुण्यजलैव सुकलान्धव जलानि सञ्चिजानि तैः तथार्कैः सां वीर्यप्राप्तं
 प्रशालयन्निव शोतीकुर्व्विषय अतिप्रयान्तया निगान्प्रसक्तया दृष्टया दृष्ट्वा सुचिरं चक्षुःकालं दृष्ट्वा अन्-
 जोष्य, उपजातस्य उत्पन्नं प्रयत्निभूतं 'स एवायम्' इत्याकारकं जातं यस्य स वादशाः इव पुनः पुनः
 सुधीं सुधीः विजिज्ञ्य निरीक्ष्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य आशिष्टोपपदहेतुस्य फलं शोचोऽनेन शुक्-
 शातकेन अन्वयुयते साधार्निकयते इति पूर्व्वविधिया तात् अतोचन अशकीव । 'पुण्यजलैः' इत्येव निरु-
 केवलस्वल्पम्, प्रशालयन्निव इत्येव किमोद्योवा इत्येवयोरङ्गीभवेन सङ्करालङ्कारः ।
 ननु वसिष्ठस्य सम्य एव प्रथमं दृष्टवती महयुः प्रयत्निभो कथमुपजाता इत्येत आह—स इति ।
 हि यस्याद्वैतोः सः भाषान् महिलयवधेवैतानि: कालजयुद्धं शोचोऽनेन वीर्यप्राप्तं प्रसक्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरं
 निर्व्विजोऽन्वोभिः, तपःप्रयत्नान् विध्यं ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्व्वं समस्तमेव ज्ञानं सर्व्वं
 करतलगतविषय गणितान्तरवर्तिसिष्य अवलोकयति प्रयति । स पुनः अतोचलितं गतानि जन्मान्तराणि
 भवतन्तराणि वैलि ज्ञानानि । आगामिनमप्यथुं मलिन्यन्तमपि विषय कथयति निरूपयति । ईक्षणोच्यते-
 गतानां लोचनपथप्रधानाञ्च गणितानां लोचनव्यत्यय, संख्यास्य इत्येवम आधेयति

वैधयति ।
 ततः इति । ततः तदन्तरं सर्व्वं समस्तैव सा तापसपरिषद तापसविषया श्रुत्वा विनयस्य पूर्व्वोक्त-
 निमित्तं शेषः । कुर्व्वतदन्तःसर्व्वं सप्रयत्नयुद्धं वा तपस्विषयसामानासकतयास्वस्वधियथावयुक्तमेव । विदितो
 ज्ञानः तस्य महद्वैलोक्यवैलोक्यः प्रयत्नो महिलयस्य यथा सा वादशा इति कुर्व्वहेतुनि अवगच्छं चेतसि कौ-
 कवती असाधित्व्ययः । इति पूर्व्वविषयमाह—हीदृश इति । कोदशाः कोदकं अनेन शुक्रशोचनेन
 अविनयः आशिष्टोपपदहेतुः कतो विहितः, किमथ किंप्रयोजनं वा कुतोऽप्युचितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः,
 जन्मान्तरं यजान्तरं वा अथ कः आसीत् अथवा । तं भाषान्तरं साहस्यवचनस्य असकृदव पाठेवाम्
 भूते सवन्ध की इत यती की सुत कर भाषान्तरं जायति की भी कुर्व्व कुर्व्वहेतु इत्या अन्वये कुर्व्व गतं वृत्ता
 कर मानी अपने गुण्य जल से सुक्षे नहलाते इव अथवा शाल दृष्टि से भी और दूर तक दृष्टा और मानी सुक्षे
 पदचलन कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही इरायती का फल मीन रहा है ।
 भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले वे महर्षि जायति तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुःशो
 द्वारा सारे संसार की करतलगत की भांति देखते थे, पूर्व्व जन्म में पडी हुई वदन्तशो की भी जानते थे, मलिन्य में
 पडते वाले पदनाशो की भी बताते थे और केवल देखते से ही गणितो की आयु भी बता देते थे ।
 वनके वप-प्रभाव की जानने वाले मुनियो की वद सारी, समा यह जानने के लिए अनेक उत्सुक ही
 उठी कि 'इसने कैसा इरायत किया है ? क्या किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व्व जन्म में यह कौन था ? अतः

१. अस्मत्संबद्धभाषाप्रमाण .
२. कौतूहलः .
३. दृष्टया, किञ्चिद्व नीयस्वयः पठः संसृष्टयन्तरे ।
४. आशिष्टोपपदहेतुः ।
५. निष्कलजयुद्धं ।
६. अलोक्ययति ।
७. वैलि जन्मान्तराण्यवधेवैतानि ।
८. प्रमाणम् ।
९. यतः सर्व्वं, सर्व्वं सा तापस... ।
१०. सतापसपरिषद ।
११. कौचर, वा' इति पदं गच्छि ।
१२. कुर्व्वहेतुनि ।

याचितवती^१ च तं भगवन्तम्—‘आवेदय प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानु-
भूयते, विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम्
आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।’

इत्येवमुपयाचितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—‘अतिमहदिदमाश्चर्यमा-
ख्यातव्यम्, अल्पशेषमहः, प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतामप्यतिक्रामति देवार्च-
नविधिवेला, तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः, सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवस-व्यापारम्, अपरा-
हसमये भवतां पुनः कृत फलमूलाशनानां विस्त्रव्योपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेद-
यिष्यामि । योऽयं यच्च कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके^२ च यथास्य सम्भूतिः । अयञ्च
तावदपगतकृमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं^३ स्वप्नोपलब्धमिव

उपयाचितवती तद्बुद्धान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेदय अभिधेहि, प्रसीद प्रसन्नो भव,
कीदृशस्य किरूपस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुक्रशिष्टाना अनुभूयते साक्षा-
त्क्रियते । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातौ तद्वरो अस्य कथं केन विधिना
सम्भव उत्पत्तिः, वा अथवा किमभिधानः किन्नामा अयं शुक्रशिष्टः, नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम्
अपनयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां समस्तानाम् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो
हेतुः अपूर्वार्थबोधक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विधिना तपोधनपरिषदा तपस्विसभया तत्स्थजनैरित्यर्थः उपयाचितः
प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अवदितघटनायुक्तम् अतिमहत्
अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अल्पशेषं स्वस्वपावशिष्टम्, नोऽस्माकं
ज्ञानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । भवतामपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजन-
विधिसमयः अतिक्रामति अत्युल्लङ्घिता भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उत्तिष्ठन्तु उत्थानं
विदधतु । सर्व एव ‘तावत्’ इति वाक्यालङ्कारे । यथोचितं यथायोग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम् आचरन्तु
अनुत्तिष्ठन्तु । अपराहसमये प्रहरद्वयानन्तरकाले भवतां युष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम्
अज्ञानं भोजनं यैस्तेषां तथोक्तानाम्, विस्त्रव्योपविष्टानां सुस्थभावैर्नोपवेशनं कृतवताम् आदितः प्रारम्भतः
प्रभृति सर्वं समस्तम् आवेदयिष्यामि कथयिष्यामि । अयं शुक्रशिष्टः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारे यथा येन प्रकारेण
अस्य सम्भूतिः उत्पत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुक्र आहारेण भोजनेन अपगतकृमो विनष्टश्रमः क्रियतां
विधीगताम् । नियतं निश्चितं मयि जावालौ कथयति निवेदयति सति अयं शुक्रः अपि आत्मनः

सारी सभा उनसे बार-बार प्रार्थना करने लगी, भगवन् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण
का फल भोग रहा है ? यह पक्षि योनि में कैसे उत्पन्न हुआ ? इसका नाम क्या है ? आप इन लोगों की उल्लुक्ता
दूर करें क्योंकि आप सभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्वियों की सभा के इस प्रकार निवेदन
करने पर नर्हर्षि जाबालि ने कहा कि ‘यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे सुके पूरा सुनाना
होगा किन्तु अब दिन भी थोडा ही रह गया है, मेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन
में भी देरी हो रही है अतः इस समय आपलोग उठिए और अपने-अपने दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के
समय जब आपलोग कद-मूल आदि खा-पीकर निश्चितता के साथ बैठिएगा तो ‘यह जो है, इतने पूर्व जन्म में जो
कुछ किया है और जैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारंभ से ही सुनाऊंगा । तब तक इसे भी छिछो-
पिला कर आराम करने दीजिए । मैं जैसे जैसे इसकी कथा सुनाता जाऊंगा वैसे ही वैसे इसे भी अपने पूर्व जन्म में

१. उपनाथितवती, इत्युपनाथितवती, उपेत्याथितवती । २. भुज्यते । ३. क्वचित् ‘वा’ पदं न विप्रते ।

क्वचित् ‘च’ पदं वर्त्तते । ४. उपयाच्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. क्वचित् ‘तावत्’ पदं नास्ति ।

८. क्वचित् ‘फल’ पद नास्ति । ९. आवेदयिष्यामः । १०. यच्चानेन ह्यनपर । ११. लोके च यदा लोके यथा ।

१२. जन्मान्तरवृत्त ।

पाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत । आलोहितांशु-जालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपो^३-
विगलन्मधुधारमिव नाभिनलिनं प्रतिभागतमपारार्णवे सूर्यमण्डलमल्लक्ष्यत । विहाय धरणि-
तलम् उन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने रत्न-शिखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलप्र-लोहितातप-च्छेदा मुनिभिरालम्बितं-लोहितं-
वल्कला इव-तरवः^४ अलक्ष्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपारार्णवतटात्
उल्लसन्ती^५ विद्रुम-लतेव पाटलासन्ध्या समदृश्यत । यस्यामाव-व्यमानध्यानम्, एकदेशदुःख-
मान-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^६-विप्रकीर्यमाण-हरित्-

तथापि सन्ध्याकाले तेजोविरहितलौहित्यसाम्येन रवेर्नन्दप्रभताऽतिशयध्वननादोपाभावः, एतदर्थं पाठ-
न्तरकल्पनमनावश्यकमेवाभातीति विभावयन्तु सुधियः ।

आलोहितेति । आलोहितम् ईपद्रक्तवर्णम् अंशुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
स्रवन्ती मधुधारा परागपङ्क्तिर्यस्मात् तत् तथोक्तम्, ईपद्रक्तविसारिरश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनार्थमेत-
द्विशेषणमित्यवधेयम्, प्रतिमागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमध्यगतस्य सलिलशयनमध्यस्थि-
तस्य मधुरिपोः श्रीविष्णोः नाभिनलिनं नाभिकमलमिव अपारार्णवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डलं सूर्यत्रिच-
प्रतिविम्बम् अलक्ष्यत जनैरक्ष्यत । अत्र 'नाभिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विहायेति । धरणितले भूतले विहाय परित्यज्य, कमलिनीवनानि पञ्चवनानि उन्मुच्य त्यज्वा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेऽपि अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वादित्याशयः, एवञ्च तथाविधार्थ-
बोधनार्थमेव विशेषेणाभिधानमिदमिति भावुकाः । शकुनय इव पतन्नृग इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वन्त व्यदधत् ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यत्रोच्चारः ।

आलयेति । आलम्नाः संसक्ताः लोहिता रक्तवर्णा आतपानाम् आलोकानां छेदाः स्रग्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वल्कलानि तरुत्वचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलक्ष्यन्त अदृश्यन्त । इह वल्कलानामुपरिस्थापनस्यो-
पेक्षणाच्छिष्योत्प्रेक्षा ।

अस्तमिति । भगवति प्रभाववति सहस्रदीधितौ दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपारार्णव-
तटात् पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वभागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यग्वस्थिता प्रवालपङ्क्ति-
रिव पाटला श्वेतरक्ता सन्ध्या सायंसमयः समदृश्यत समलक्ष्यत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

यस्यामिति । यस्यां सन्ध्यायाम् आवध्यमानं सायंकृत्यतत्परैः ऋषिभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रत्ययसन्ततिर्यसिम्न तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागे दुःखमानानां होमधेनुना
होमार्थगवतीनां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अनि-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तस्मिन्कथागविशेषाणां वेदिषु परिष्कृतचतुरस्रभूमिषु विप्रकीर्यमाणा हवनीया-
स्तरणार्थं विक्षिप्यमाणा हरित-श्यामवर्णाः कुशा दर्भा यत्र तत् तादृशम् । 'अग्निहोत्रं बुदोति' इति

रस भय ते कवृतर के पैरों के तमान लाल रंग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूपी चरणों को समेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पडती हुई उसकी लाल-लाल परछाई ऐसी प्रतीत होने लगी मानो
जल में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुरिपु वृहाने वाला नाभिकमल हो । सूर्य की किरणें पृथ्वी और
कमल वनों को छोड़ कर सायंकाल के समय पक्षियों की तरह वृक्षों और पहाड़ियों की चोटियों पर जा बैठें ।
अभी कहीं-कहीं आश्रम के वृक्षों पर लाल-लाल धूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होती थी मानो ऋषियों ने
उस पर अपना लाल-लाल वल्कल टाग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से नृगे की
फूली हुई लता के समान उठती हुई सन्ध्या दिखायी देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अत्रालम्बत । २. कचिच्च 'मध्वे'ति पाठो नोपलभ्यते । ३. मधुभिद । ४. इव नलिन । ५. आलम्बन्,
अवैक्ष्यत, अद्रक्ष्यत । ६. धरातलम्, अन्नतरलम् । ७. कचिच्च 'च' इति पद न विधत्ते । ८. तपोवननन्दिशखरेषु ।
९. रक्तातपच्छेदाः । रक्तातपगभस्तिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रनतरवः क्षान्
अशोभन्त, अदृश्यन्त । १३. अपारार्णवतलात् । १४. उपसर्पन्ती । १५. आपाटला । १६. 'धाराध्वनिनन्ना-
हरम् । १७. कचिच्च 'वेदि' पद नोपलभ्यते ।

कुर्यात् ऋषिकुमारिकाभिहितस्त्वती विष्टियमाण-द्विद्वैतवाचन-त्रैलोक्य-सिद्धयर्थकम् आश्रम-
 पदमथयत् । कापि विष्टस्य द्विद्वैतवाचन-त्रैलोक्य-सिद्धयर्थकम् अपि क्विचिद्वा पवित्रमना
 सत्या मुनिवैतव्या धनैरदृश्यत् । अत्रि-रि-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-
 कमण्डलु-धारिणी हंस-सिंह-कुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

शुभ्या निरुद्धमस्यपादादिवाद्या । ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्राभिः इतरततः चतुर्विधं विष्टि-
 मणाः स्यात्पुमानाः द्विद्वैतवाचन-द्वैतवाचन-द्विष्टयत्वात् । अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

कापि विष्टः स्यात्पदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम् । अत्रि-
 र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अत्रि-र-शोक-विद्युत् कसल-मुकुल-परिधाना मृगाल-वचन-श्रीपर्वोत्थिता मयिकर-मण्ड-
 लाञ्जलधर्म उद्वेगिता कथञ्चिन्मि विनयति-समागम-वर्तमानाश्चरत् । अपर-योगारामसि
 पतिवै द्विपदकरे तैत्पतन-त्रैलोक्यत्वं अशमःशोक-निकरमित्थं वारिगणामन्वयम्

अधारयत् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विश्विप्त-सन्ध्यार्चन-कुसुम-शबलमिव तारकित^१ विद्य-
राजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्यमान
इवागलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता-कृष्णाजिनमिव विभावरौ तिमिरोद्गम-
भिनवमभवत् । अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्ध-कारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं
गर्तं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-दुकूल-वल्कल-धवलताम्ररः सतारान्तःपुरः, पर्यन्त-

अचिरादिति । अचिरात् स्वरूपसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः । 'पिशाचो गुप्तः
सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः, तेपा याः कन्यकाः पुत्र्यः ताभिर्विचित्रानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-
र्चनकुसुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूनानि तैः तादृशैः शबलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम्
उदिततारकासमन्वितं विद्यद् गगन (कर्त्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पाणीव नचत्राण्यलक्ष्यन्ते-
त्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

क्षणेति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन
ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विचित्रैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णपानीयैः प्रक्षाल्यमान इव धौत इव सन्, अखिलः समग्रः सन्ध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अच्युतत्, सायं
समयो व्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षयमिति । क्षयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाम्, तस्याः सन्ध्याया विनाशेन ध्वंसेन
दुःखिता शोकातुरा विभावरौ रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं
रात्र्युदये उत्पन्नमन्धकारसमूहमित्यर्थः, उद्वहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलक्षमधारणं जनाः
कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाम्यमित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-
कातरेव सतीत्यवगमाद् भावाभिमानिनी प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमद्वाङ्मिभावात्
सङ्करालङ्कारः ।

अपहारेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतासि अपहृत्य त्यक्त्वा तेषु शब्दद्रव्या-
लोकस्य सत्त्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निखिलं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनाचाक्षुपताम् अनयत्
प्रापयत् । एतेन तत्समये कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्द्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

क्षणेति । रविः दिनकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चत्वञ्च गतः प्राप्त इति
एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य ज्ञात्वा जातमुत्पन्न वैराग्यं समस्तविषयेषु वैतृष्ण्यं ममाधीना एवैते नाह-
मेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुत्पन्नाधिकारात् । धौतदुकूल-
वत् प्रक्षालितक्षौमवसनवत् वल्कलं तरुत्वगेव धवल शुभ्रम् अश्वरं वसनं यस्य सः, पचे धौतदुकूलवल्क-
लवत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अश्वरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं
हृदयमध्यं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः, पचे—तारा अधिन्यादय एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्यनार्य-
तैः सहेति स तादृशः (अमृतदीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तनुतिमिरवत् स्वरूपान्ध-
कारवत् तमालवनानां तापिच्छारण्यानां लेखाः पद्मयो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पचे पर्यन्ते
-ज्ञात होने लगा मानो उसमें पहिले समुद्र में सूखे के गिरने में डूबे हुये जल के छींटे आ गये हों । तारा से
आकाश इस प्रकार लुप्तोभित होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने उस पर सन्ध्याकालीन पूजन के पुष्पों को फिये
दिया हो । थोड़ी ही देर में वह सन्ध्याकालीन कालिमा मिट गयी मानो वह ऊपर की ओर उड़ करके नक्षत्रियों
द्वारा फेंके गये प्रणामाञ्जलि-जल से धुल गयी हो ।

सन्ध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुखी रात्रि ने अन्धकाररूपी नवीन चृगन्नं पहिन
लिया । केवल मुनियों के हृदय को छोकर अन्य सभी स्थानों पर अन्धकार ने अपना डेरा जमा लिया । रवि
के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रंगा हुआ उज्ज्वल आकाशरूपी पुले वल्कल वषट्ठों
वारण करने वाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ ध्याननिष्ठ होकर अन्धकाररूपी तमालवन-

१ सतार । २ क्षाल्यमान । ३ उपगताया सन्ध्यायाम्, उपागताया सन्ध्यायाम् । ४ शान्दन्धनि-
भयादिहायेव । ५ मुनिजनहृदयानि । ६ उपगतः, उपागतः । ७ समुपजात । ८ अन्तःपुरपर्यन्तस्थितम् ।

वार-कुसुम-पाण्डुरैरैर्णवागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुमुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-सकलोदयरागं रजनिकर-विम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-कुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमस्रुति सुधा-धूलि-पटलेनेव धवलीकृते चन्द्रात्पेन जगति, अवश्यायजलविन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवर्न-रूपाय-परिमलोषु समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्थ-मन्थर-मुखे सुखासी-नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुख-समीरणेषु, अर्द्धयाममात्रावखण्ड-

तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्णवैभ्यः सागरेभ्यः आगतैः प्राप्तैः पक्षे सागरानपि प्राप्तैः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमानन्तरं निवृत्त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकानि अगाह्यन्त आलोह्यन्त अस्पृश्यन्त च । प्रावृट्काले हंसा हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवैत्युपमा, 'अभिनवमितसिन्धु-वारकुसुमपाण्डुरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तः, सकलः समस्त उदयराग उदयकालीनं लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलम् अम्बरापगा व्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपापगा च तत्र अवगाहेन छानेन धौतं प्रक्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुभ्रवर्णदेवेन्द्रगजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्याद्दंसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः, अतिवर्तुलत्वसादृश्येन चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैरिति । एतादृशसमये हारीतः कृताहारं विहितभोजनं मा वैशम्पायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं जावालिसु अचोक्तु अत्रवीत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः शनैः मन्दं मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमस्रुति प्रालेयवर्षिणि चन्द्रे दूरोदितेः दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारे सुधाया धूलिपटलेनेव पांसुसमूहेनेव चन्द्रात्पेन शशिन आलोकैर्न धवलीकृते सति श्वेतीकृते सति, अवश्यायजलविन्दुभिः हिमसलिलविन्दुवहनेः मन्दा मन्थरा गतिर्गमनं येषां तेषु तादृशेषु, एवमादीनि सप्तम्यन्तानि पदानि अग्रिमस्य 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । विघटमानस्य विकासं प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कपायः प्राणतर्पणः परिमलो विमर्दान्धो येषु तादृशेषु, तथा समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरणे प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निश्चेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीनिका येषां तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्रणेन दृढसंस्क्तानि पक्षपुटानि नयनलोमानि येषां तैः तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चर्वितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि मुत्पानि वदनानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चिद्विचित्रकालं विश्रम्य रोमन्थं विदधद्भिरित्यर्थः, सुखासीनैः यदृच्छ्योपपिष्टैः आश्रममृगैः तपोवनहरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या श्लाघितम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपवनेषु, प्रवहत्सु सञ्चलत्सु सत्सु तथा विभावयां रजन्याम्, अर्द्धयाममात्रेण

कीचड में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा को श्वेत किरणों नालाव को जल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगी मानो वर्षाऋतु के काले बादलों के हट जाने पर (शब्दन्तरु आ जाने पर) नदीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल इस आकाश से उतर कर कुमुदों से भरे तालाव में क्रीडा कर रहे हों । उदयकालीन सारी लालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा मानो आकाश गंगा में स्नान करके निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा सिन्दूर थल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चाँदनी में डूबा हुआ मत्तार ऐसा प्रतीत होने लगा मानों उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । ओस के जलविन्दुओं के भार से धीरे-धीरे चलने वाली एवं कुमुदों को प्रफुल्लित करके उसकी सुगन्ध से भरी हुई सायकालीन हवा उरने लगी और

१. गगनागतैः । २ अवागाह्यन्त, अगृह्यन्त । ३ हिमस्रुति, दिनदीपितौ । ४. 'धवलीकृते जगति' इत्येव पाठः । ५ विन्दुपतनमन्दः विन्दुपतनशीतिपुमन्द । ६ 'पण्ड' । ७. प्रवात्सु । ८. समीरणेषु ।

- १. भैरवसुनिधिः । २. वैरासनीपविष्टम् । ३. नातिरुचरिचिना... । ४. कविभ, धर्मिभ, इति पदनादि । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. नात् । ८. आकुलिदहदया । ९. प्रतीक्षते । १०. विभवेन

जाकर धीरे-धीरे कही-थीत आप खान खोल उदिक है तो सुनिधि ।
 जानादि ते मुझे अपने सपने खडा हुआ देखकर तथा सुनिधि की एकामात्र से वह कथा सुनने के लिए लगे
 अपने पूर्वजन्म में क्या किया या और क्या या तथा आखिरे जन्म में यह क्या किया ? ऐसी कहने पर सुनिधि
 बड़ी हुई प्रतीक्षा कर रहे है और यह प्रतीक्षा ही अपनी ध्यान कर कर चुका है इसलिए अब वहां कि सुनने
 तात् । सुनिधि की यह सभा वह आश्चर्यपूर्ण सुवाता सुनने के लिए अत्यन्त उत्कण्ठित होकर मज्ज वांछना
 पर खडा होकर कथा का पठन पचा हावा में लिए हुए धीरे-धीरे वाच्य कर रटाया । टारिने ने उनसे कहा
 लीकन के एक भाग में बने ही चरडे पर बड़े हुए ५ और आजपाद नाम का एक लिप्य उनसे बोली है टारि
 केर सुनिधि के साप अपने पिता जावालि के पास पढ़ते । उस समय महर्षि जावालि चरिनी में चरकेत हुए
 उपा वाच्य का स्थापन करने ला । अर्थात् वडा रीत बोली की कि हरिने भोजन कर चुके, के बाद सुनिधि
 कीर के साप से अलसार्थी है प्रतीक्षा ही पठना में मन कर के धीरे-धीरे सुनाते करने वाले आश्रम के साप

इति श्रीकलामोदनाशास्त्रिविरचितायां चन्द्रकण्ठायाम् । नातिकथायां टिकायां कथामुखविवरणम् ।
 इत्थान् कथाराम मन्दं मन्दम् अवतीत आसीत्- 'यदि चैव कौतुहलम् आश्रयं तर्हि श्रूयतां विनाशयताम् ।'
 सर्वत्र निखिलम् अत्रापरात्र आकान्तात्पर्यं तात् सुतीरं शरीरं उद्धेया अवगम्य च शून्यं शून्यं अतिव-
 महेत्सुनिः जावालिः अथतः पुरतः स्थितम् आसीत् । नां वैरासनीपयायनम् अवलोक्य टट्टो एकप्रान् एकवतानम्
 धुव्यापरिमितम् अथ कः अपरं आसीत्, अथ च' की भविष्यति ? । एवम् इत्यम् उक्त्वाऽभिहितं स
 सुकथावकं कृतम् अगुचितं तद्विधात् । निर्वलाम्, 'अस्मत्स्यम्' इति श्लोकः । अत्यरिभङ्गासिन् प्रवृत्तान्मा-
 सुकथावकः, अप्पीतः श्रीजानागुणमनादिना टारिःकेतः अमः वही यत्न स तदेषाः, इतीति । यदनेन
 परं सुनिधया प्रतीचेत् अथदन्नास्यमाकाचेत् अथदिव्यम् अथदिव्यम् विद्यम् इत्यायाः, अथ द पत्रिपातः
 आदौ विहितं मज्जन् बहूल्लुपपरिस्फुरितमावेनवस्थानं अथ सा तथोक्ता, समुपरिधत्ता समागतौ वापसपरि-
 यच्छुभाकुम्हले यदाकान्तविचरुतिविद्येयः तेन आकलेत् व्यास इत्यं मानं यस्याः सा तदानीं, तथा
 नांति । हे वात् पिता ! सख्ता समस्त इव प्रत्यक्ष्णुणा इत्यमाता, आश्रयं अद्वैतपदाधीनम्
 मन्दं मन्दं शून्यं शून्यं उपवीक्ष्यमानम् त्रियमाणापवनं पितरमबोचत् ।
 पितरं ध्यानं पाणी इवेत्यं तेन तदानीं, 'आजपाद' इति नाम अथ तेन तथोक्तम् श्रियं उवाच ।
 पूर्वकथायाम्, अनतिदूरवासीनां नातिनकटस्थानिना, दम्भवत् कथाराम पतिव प्रथमं, धिवं श्याम-
 विद्येण प्रकाशिते, तपोवनकदम्बे सुनिस्थानान्यवमतयदम्बे वंजाने वसन्निवसिते सुलोपविष्टं सु-
 निखलेः सुनिस्थितपविष्टिः सह उपस्य आस्य (इतीतः) चन्द्रानुपव न शिवायत्कथा उक्त्वासीत्
 अथप्रारम्भात् शेषविहारात् न्यूनत्वाद् प्रासादात् सत्यां महारवष्टयस्तिस्रान् इत्यर्थः, तैस्तैः सवैः

इति महाकलामोदनाशास्त्रिविरचितायां कादम्बरी कथामुखविवरणम् ।
 अपरात्र सुनने उद्धेया यानेः शनैरुपवीत - 'श्रूयतां यदि कौतुहलम् !'
 स्थिते वेत्ति । एकमुत्तरं मयि सुनिः स्थितः सामवलोक्य तं शिः सवतीकथान् अथ-
 अमम कतीऽथ पत्रिपातः, तद्वंजाने, तद्वंजाने कथामुनिधने जन्मनि की वाऽथममहेत्सु-
 अथा-कुत्तलकालि-इत्या समुपरिधत्ता लोपसपरिपदाबहूमज्जला प्रतीक्षते उपनीत-
 पतिव-धिवं-पाणिना मन्दं मन्दम् उपवीक्ष्यमानं पितरमबोचत्, हे वात् ! सकलेश्यामाश्रय-
 इत्थिते तपोवनकदम्बे सुलोपविष्टम् अनतिदूरवासीनां आजपादनाशास्त्रिविद्येण इत्य-
 तथा विभाषयाम्, इतीतः कथाराम सामान्य सर्वैस्तैः सह सुनिधिः उपस्य चन्द्रानुप-
 कादम्बरी-

श्रीम प्रकाश वारीक II
शास्त्री अन्तिम वा

अथ कथाप्रारम्भः गण कुम्हारिय

उज्जयिनीवर्णनम् कथा - जलनिव

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रमथनाथेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता; द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खा-चलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन^३
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता निकर-निचि^४तैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलिलैः

अस्तीति । अवन्तीपु उज्जयिनी नाम नगरी-अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्त्तृपदेन सम्बन्धः । इह
लोल्लिङ्गे प्रथमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता । सकले
समंस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भृगावाजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
वयवधमयुक्तत्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यं सर्गं सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विधायिना, प्रसथा, शिवगणा तेषां नाथेन स्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचिता विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
कृत्वा समुत्पादिता जज्ञिता अपरो एतद्गुमिभिश्च पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जान्युष्येत्ता,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्रव्योष्येत्ता ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया एतद्विज्ञायाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन परिखावलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनिधि-
नेव' इत्यत्र जात्युष्येत्तालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

पशुपतीति । पशुपते महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तभूः तदुल्लेखिनी सङ्घर्षेणानावदारिणी शिखरमाला
शृङ्गपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रंग,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इति द्रव्योष्येत्ता ।

प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूतां, शुक्तानां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् अरमसारगर्भाणाञ्च राशयः पुञ्जाः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्यव चूर्णितसुवर्णधूलय एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिता. सुपमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अनरलोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का निरुक्त
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तानों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारो ओर रसातलके समान गहरा परिसरामण्डल (जलश्री खाद) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारो ओर चूनेके शुभ्रवर्ण नमान शहरपदार इसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजीकी, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देख आकाशकी स्पर्श करता हुआ शिखरमालापुष्प
कैलास पर्वत आया हो । बाजारकी सबके अगस्त्यजीते पान किये गए जलवाले नमुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत है ।
उनमे चूर्ण की गई सोनेकी धूलियाँ विष्टी है और शङ्ख, सोप, मोती, मूंगे तथा मरकत नथियों के पुञ्ज निकने के

१. गम्भीरेण । २. जलपरिखा । ३. गगनतलोहोत्सि । ४. रचितैः ।

सागरैरेव मदीविपणपक्षयशोभिना, सुरसुर-सिद्ध-गान्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिवा-
 मिश्रिवाजकला, मथनाद्धर्-दुःख-धवलित-मन्द-शैतिभिः कनकमथामल-कलाश-
 दिखैरुनील-दोलाधिव-सिल-वज्र-रूपरे-पदव-अङ्कुरिव पुष्यारिगिरि-दिखैरुमरमभिन्दे-
 विरिजित-अङ्कटक, सुधावेदिकोपशोभिनादपानरनचलित-जल-धटी-यन्त्र-सिन्धु-
 मान-हेरितीपवनान्धकारैः कतकी-धूलिधसुरैरुपशयलकैरुपशोभिना, मद-सुखर-सुखकर-

समपुण्ड्रयाधाः द्वैः तादृशैः, आध्यात्मिभिः विरवारैः, अत एव अगच्छेन यथासंभवं सुनिगा परिपूजितानि
 सज्जितानि पथानि यथा द्वैः तादृशैः जलहेतवया दक्षिणातलकविश्वरूपिभ्यः, सागरैरिव समुद्रैरिव विभ-
 मानः, महान्तः अतिदीर्घाः य विपणीनां पञ्चद्वेषिकानां पञ्चानां भागाः तैरुपशोभिना शोभमाना ।
 इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अर्द्धवसपुत्रिबन्धनादिदत्तजालङ्कारः, अतथाश्लाङ्गीभावसङ्कारः ।
 सुत । सुदृ परब्रह्मण रमान्त इति सुगो देवाः, असुपु माणोपलक्षितदहेनिन्द्यादिसु रमान इत्यसुराः
 दूयदानवाः द्वैः सिद्धैः देवयानिनिर्वाणुः गान्धर्वः देवायानः विद्याधरैः व्यासचारिभिः उरगैः सर्वैश्च, विन-
 शालपक्षे तत्तत्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः विभयाजोभिः आलेख्यपदुः अधिवरैः निरनरो य
 उल्लेखी महः, मह उद्धव उल्लेखः इत्यमरः, तत्र यः प्रमदी गतः तदासं अवलोकनकन्दहेतुव नरोयणक्य-
 कायिकाद्वैतः अथगतलज गानतलज अवलीलाभिः युतल प्रशासिभिः विद्याविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गीयाकाशो-

यानावलिभिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृतं शोभिना । इह, विद्यविमानपङ्क्तिभिरिव इति आह्वयलक्षणा ।
 मथति । मथत शौरसागारमन्थनसमय उद्धर्तुः मथनाधातोर्निष्ठितः इत्यर्थः तत्समुद्रस्यैव
 यजतिः सुशोकेना यो मन्दरो मन्थनदण्डकृता मन्दरोचरः तस्य य विः कानिद्वेषि य निवृणुत द्वैः तादृशैः,
 कनकमथाः स्वर्णविला अमलाः स्वच्छाः कलाः लघुक्रमाः विद्यैरु अक्षयक्षीणु यथा द्वैः तादृशैः,
 तथा शान्तिव पवनन दोलाधियाः सज्जिताः सितपञ्चजाः शतवज्रपुन्या धुतु द्वैः तादृशैः अतएव पवननो-
 उपदिशतवती अश्लाङ्गी मन्वैकिकी धुतु द्वैः तादृशैः सुषारिगिरिदिखैरुः हिमचलदोलाधिरिव, अमरस-

निन्दैः उल्लेखद्वेषवधनः विरिजितानि शोभमानानि अङ्कटकानि सवृणुयानि यथा सा तादृशी अङ्कटक-
 वृणुयथ' इत्यमरः । इह 'अश्लाङ्गै रिव' इत्युपमा, सुषारिगिरिदिखैरु इत्यत्र च उल्लेखमा इत्यनयो-

रङ्गीश्यावसङ्कारः ।
 सुधति । सुधावेदिकभिः धान्द्वन्द्वनदीपवदनाध्याभिः सुतकरणीयद्वन्द्व्यापदिसुपपरिकृतमभिभिः 'द्वैः'
 परिपूजिता शोभिः, उपशोभितानि शोभा प्रापितानि उदपानानि केषा धुतु द्वैः तादृशैः, 'सुदेषान्यः'
 प्रतिः क्य उदपान वृ पुंसि वा' इत्यमरः, अथवरत निरनरो चलिताः आसितः जलधटीयानः जलङ्कृतमर-
 विवपन्तः विद्यमानानि शोभयमानानि यानि हेरिवालि नीलवर्णानि उपवनानि गान्धर्व-सामन्त-
 दन्धकाराः तमांसि धुतु द्वैः तादृशैः, तथा कृतकीनां कण्टकयुक्तद्वेषविशेषाणा धुतिभिः पुष्यारगैः पुष्यारिगि-
 धुतुयमानि द्वैः तादृशैः उपशोभिता विरिपूजिता, 'प्रामान्त उपशोभ्य स्वात' इत्यमरः,

इह, हेरितीपवनान्धकारैः इत्यत्र लक्षकमलङ्कारः ।
 मथति । मथन मधुपानजनिमत्सवेन सुखे वाचात् यत्र मयिकपयत्नं मधुपवृन्दं तेन अन्धकारिना
 लिप रसवृहं । जिससे वह नाटो सजाई हुई है । वही देव, दानव, सिद्ध, गान्धर्व, विद्याधर और नागोंसे शोभित
 निवृणुताएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते-उत्पन्न (जलधरी) में एकत्रित होती-विद्या की देवनेके
 कुम्हड़से देवताओंके विमानोंकी पङ्क्तियाँ आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देवमानिन्द विरिजित है ।
 जनकी शोभा, शौरसागर मन्थन करने के समय देव जलकेत से सुखवर्ण हुए मन्दरावल के समान हैं । जनके
 दिखैरु पर सुषणिके स्वच्छ कला स्थानि हैं और वहाँ सुखवर्ण पञ्चाणु वृष्टिसे फरेरा रही है । वे आकाश-गङ्गासे
 सयुक्त हिमालयके दिखैरुके समान देखने में आ रहे हैं ।

उप नाटोकी शोभाके निकरणी शोभि केवै की धुतिसे सुसर हो गई है । वहाँ ऊँचे वने हैं और वृद्ध वृद्ध
 धीमतीके कारण अन्धकार हो रहा है । शूरोंके चक्रवर्ती पर चक्रवर्ती सफरी हो रही है । निरनरो चलिज जलधटी-

यत्र (रदृष्ट) से जल सोच कर उपवर्ना में विद्ये की आ रही है । यथा के साथ वने हुए

१. अनवरतीसवजलीयन । २. मन्थनाद्धर्गमनिपुणवत् । ३. ... इत्यन्धकारिभिः ।

पटलान्धकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणा, रणित-सौ-
भाग्यघण्टैरालोहितांशुक-पताकैरावद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिभवनम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कि-
तैः मदन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कल्मषा,
स्तिमित-सुरज-रवगम्भीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासाररचित-दुर्दिनेषु पर्यस्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिरावध्यमान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदर-

जनितान्धकारा निष्कुटा गृहान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतेनानेकविधप्रसूनशोभाधिन्यं
ध्वनितम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां पवनभरेण चेतमानानाम् उपवनलतानाम् निष्कुटव्रततीनां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमद्गन्धेन सुरभिः घ्राणतुष्टिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यघण्टाः सौभाग्यद्योतिका घण्टा बृहत्किङ्कियो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यगरुणवर्णा अंशुकपताका चञ्चलैर्ज्यन्थो येषु तैः तादृशैः, आवद्धानि सम्यग्वन्धनविहितानि
रक्तचामराणि लोहितवालन्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालवहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
मत्स्यध्वजत्वात् मत्स्यसदृशपुत्तकचिद्वितैः, प्रतिभवनं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतरुचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता द्योतिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सतनेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उल्लिख्यैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौत दूरीकृतं
कल्मषं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसच्छास्त्र-
पर्यालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो सुरजस्य मृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स पृथ-
गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रिःसतजलस्य शीकरा विन्दव-
तेषाम् आसारेण धारासम्पातेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपादादिषु निपतिता ये रविकिरणः सूर्यरमयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चारुषु मनोहरेषु, धारागृहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अतएव मण्डलीकृता
वत्तुलाकारकृतैः शिखण्डा वहाणि यैस्तैः तादृशैः मत्तमयूरमण्डलैः, आवध्यमानः परस्परान्धिष्टी-
क्रियमाणः केकारवः मयूरवाणीशब्दः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, केका वाणी मयू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु व्यत्यनुपमा इति
द्वयोः सस्पष्टिः, सुरजरवादौ मेघगर्जनभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचेति । विकृताजित्प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्याणि तंस्तादृशैः,

उपवनों में मद्रसे गुजार करते ज़मरों ने अन्धकारित कर दिया है। चञ्चल उपवन-उताओंके फूलोंके
परिमलसे वायु सुगन्धित हो बढ़ रहा है। प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ट पर मत्स्यके चिह्नवाली
ऊँची ध्वजाएँ खड़ी हैं, उनमें मूंगे लटक रहे हैं, सौभाग्यसूचक घण्टिया वज रही हैं, लाल रेशमा कपड़ोंकी
पताकाएँ फहरा रही हैं और रक्त चामर बध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रहा है।
निरन्तर वेदान्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रक्षालित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग-विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशास्त्रानुशीलनका भी स्थान है)। वहा सुन्दर जलयन्त्र भवनोंमें
मेघगर्जनके समान मृदङ्गकी गम्भीरध्वनि हो रही है, जलकी छोटी-छोटी बूदोंकी वृष्टि हो रही है, जिनमे दुर्दिन
मालूम पड रहा है। सूर्यकी किरणोंसे पृथ्वीपर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पल फैलाकर नृत्यमें
आसक्त मतवाले मयूरोंके शब्दसे कोलाहल हो रहा है। उस नगरोंमें नदियों सरोवर (तालाब) हैं। वे विदग्धिन
नोलङ्गमलोंके कारण सुन्दर लगते हैं, ओर पिले हुए कुमुदोंसे उनका बीचका भाग-शुश्रुषा हो गया है, ओर वे

१. प्रतिगृहम् ।

२. मकराङ्कैः ।

३. सदन ।

४. पर्यन्तदिवनकरकिरणस्तवकरचिन ।

५. मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमयूरैर्मण्डल ।

६. कश्चिद् 'रव' इति पद नास्ति ।

पक्षपातेन, मन्दाकिनीप्रवाहेणैव प्रकटितकनकपद्माराशिना, स्मृतिशास्त्रेणैव सभावसथ-कूप-प्रपाराम-सुरसदनं-सेतु-यन्त्रप्रवर्त्तकेन मन्दरेणैवोद्घृतं-समस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि विनयवता, प्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दाकिन्याः स्वर्धुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनेव प्रकटितः प्रकाशिनः कनकानां हेम्ना पद्मराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्माराशिः हेममयकनकरूपो यत्र तेन तादृशेन ।

स्युतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणैव, सूत्रा धर्मपरराष्ट्राद्युत्तिजनिता परिपत्, धावसथो दीनजनावासः, कूपः उद्वानः बुद्धजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, धारामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसरित्स्तरणमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं संलिख्यन्नादिः एतेषां प्रवर्त्तकः सामान्योपकाराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तेन ।

मन्दरेणेति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनेव उद्घृतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां सकलसमुद्रमणीनां सारः उत्कृष्टभागो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु उद्घृतं मन्थनेन वर्हितं समस्तसागर-रत्नानां सारः चतुर्दशरत्नोक्त्यांशो येन तेन तादृशेन ।

‘हरजटाचन्द्रेणैव’ इत्यारभ्य ‘मन्दरेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिचितं गारुडं विपवैद्यकशास्त्रं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पाघातशीलेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्रापितं मरकतरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिकासक-जनसम्पर्काघातशीलेनेति तत्समाधानम् । ‘भुजङ्गः सर्पपिङ्गयोः’ इति हैमः, ‘गारुडः स्यान्मरकते विपशास्त्रेऽपि गारुडम्’ इति विश्वः ।

खलोपेति । खला दुर्जना उपजीविनः अवलम्बिनो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपशुष्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामाना-धिकरण्यासम्भवाद्धिरोधः, खलं नूतनधान्यस्यापनस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विदधानेनेति तत्परिहारः । ‘खलः कलके भुवि स्थाने क्रूरे कर्णजपेऽधमे’ इति हैममेदिन्यौ ।

वीरेणेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिचावतेति तत्परिहारः । ‘विनयः शिचाप्रणयोः’ इति हैमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, स्वस्मिन् स्थले प्रियंवदत्वेऽसत्यवादादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, वाग्मिवाचेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणेति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपातित्वेऽर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-ष्टेन निजस्त्रीसन्तोषिणेति सौन्दर्यपक्षपातित्वे स्वपत्न्यां कुरूपयां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तय्यम्नो-

किनारे प्रसिद्ध हैं, लोग करोडपति हैं) । मैनाक पर्वत जैसे इन्द्र-द्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी तरह नहीं जानता था, वहा के रहनेवाले मनुष्यगण भी जैसे वादी और प्रतिवादीका पक्षपात किस प्रकारका है यह नहीं जानते थे (सब पर्वतोंके पक्ष काटे गये किन्तु मैनाकके पंख नहीं काटे गये थे ऐसी कथा है) । आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरे) पद्म प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विशक्ति-जनमें) उसी प्रकार पद्मसद्वयक सुवर्ण की सुहरें दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिस प्रकार, सभा, छाया-लय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा यन्त्रोंका उपदेश देता है वहा के लोग उसी प्रकार इन वस्तुओंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलके जिस प्रकार समुद्रमन्थनके समय समुद्रके समस्त रत्नका सार अमृत और ऐरावन इत्यादि, उद्घृत किये गये थे, वहा के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तम रत्नसमूहको धारण किये हुए हैं । विप-चिकित्सा (गर्हका मन्त्र) पास होने पर भी वहा के लोग भुजङ्ग-सङ्गते डरते हैं, यह विरोधाभास है, परिहारपक्षमें मणि होने पर शठोंसे डरते हैं । दुर्जनोंको अपने वहा पैदा हुए वनसे आश्रयदाता होने पर भी उनका धन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एव शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

१. सदन । २. उद्धतसमग्र । ३. भुजङ्गसङ्गभीरुणापि । ४. रत्नलोपजीविनापि कनोप-जीविना ।

कला-कलाप-पारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमास-मास्तेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रुघ्नेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिवाद्-शूरेण,

सुरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मास्तेन पवनेनेव, सतत निरन्तरं दक्षिणत उदारचरितेन, मास्तेपक्षे—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपक्षे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रासाया सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलं ।

शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते वक्र-व्यात्मजे परिचयः स्वप्नेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरेणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्पाराधकेनेत्यर्थः, वासरपक्षे तु मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपथन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेवेति । बौद्धेनेव बौद्धमताश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्तिवादे क्रयणकर्तुः प्ररने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृदत्वादिश्याशयः । पक्षे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलवाह्यानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तिवादे अस्तित्वस्थाने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति' २।२।४।१८ इति सूत्रव्याख्यानादसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्या—वैशेषिकमतं निरस्य तस्युष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् मर्वा-स्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथा च पद्यम्—

मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासा विवर्तोऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति क्षणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिका-

प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरं जगदिदं वैभाषिको भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थोऽन्यथम् ।

ब्रूतादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रे उन्हें प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-पढ़नेका व्यसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त है । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणदिशा हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिन प्रकार नरल (देवदान) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार स्त्रियोंके सम्मानमें निपुण हैं । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भारत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विद्यानास्तित्ववाद, (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमेंसे एक सर्वास्तित्ववादो जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करने में है, उन लोगोंके बीचमें वाणिव्यव्यवसायगण भी उसी प्रकार किनो ग्राहकके आने पर वे चीजें हैं कि नहीं' ऐसा जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । तात्पर्यशास्त्रमें जिन प्रकार प्रकृति और पुनर्प्राप्ति

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शवर-चसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-चसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाधोप-पूरित-दिग-
न्तरा, प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सन्निरहितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-
मूर्त्तिः, अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता,

जातः परिगतवयस्त्वादुत्पन्न-रूपस्य लावण्यस्य त्रयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचर्यां त्रयो' इत्यमरः ।

गरुडेति । गरुडस्य वैनतेयस्य मूर्त्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्खलिता या स्थितिः अवस्थानं
प्राया रमणीया चेतोहारिणी, पत्ने तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।
प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उच्छ्रितज्ञानिनः सुसोध्यिताश्च सर्वलोका
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

श्वरेति । श्वरा भिन्नाः तेषु वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयवालव्यजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तेषु धवलानि श्वेतानि गृहाणि
भवन्तानि यस्यां सा तादृशी । पचान्तरे तु अवलम्बितैः तास्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैः कर्त्रेभ्यः
स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्या
सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिता वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पचान्तरे तु सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नम् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधेति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मथनसमय इव, महाधोपैः विस्तृताभीरपत्नीभिः
विस्तृतमथनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याञ्च सा तादृशी 'धोप अभीरपत्नी
स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिपेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निरहितं
संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलपु-
मङ्गलाय, अन्यत्र ज्ञानकरणीयसम्भारायेत्याशयः ।

गोरेति । गौरी दुर्गा, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-
पेत्यर्थः, मूर्त्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पचान्तरे तु महासिंहरूपे आसने विष्टरं उचिता स्थितियोग्या
मूर्त्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पचान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वात्सेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवतस्तृतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः दृग्विपर्या-

कां दुर्दै अङ्गलिकारूप हासते समन्वित है । वृद्ध स्त्रियोंका सौन्दर्य जिस प्रकार विनष्ट होते देखा जाता है, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुटकी मूर्त्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । भीलोंकी वास्तुभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चानर और हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच चूंटियों पर हस्तिदन्तके सुन्दर चानर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके मनीषणों भी उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथन के समय जिसप्रकार महाघञ्ज सभी दिशाओंको पूर्ण किया था, गोपनागके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजाके अभि-
पेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके वरिष्ठार-
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पावनीको मूर्त्ति जिसप्रकार निज वाहन वटे सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उसी प्रकार बृहद्व सिंहासनके योग्य मूर्त्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार नाता अदितिको सेवा करने हैं,

१. आलम्बित । २. क्वचिच्चारुपद नास्ति । ३. जलनिधि । ४. भूमोरिव वेलेव । ५. दक्षिण-
दक्षिणक पाठ. तनुपलम्बते । ६. घटक ।

76 50

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुखे-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्त-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यने
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्ध-नील-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरु-धूम-मण्डलेषु अभिभूततारकापङ्कय इव मुक्ता-प्रालम्बेषु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु-

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोडे ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनाना
नीराणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोसुरा अवाहमुग्रा
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अतएव पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तः स्यन्दनवेगाभोवात्पुरतः
त्वेति इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवस्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लक्ष्मीकृतवमना इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाय तत्रस्थैतन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं ब्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्ग'त्यादौ वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेनालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्यां रविगभस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागारुणा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्बन्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु
वद्धभूमिषु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहित्येन अरुणा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अरुणमगंधदितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणाक्लुण्ठनं येति इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु
वालवायजमणिबद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
बद्धस्थलानामितिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेषु देवार्चनादौ दृश्यमानकाकतुण्डत उथितदहनस्तेन-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरारणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्भूमिपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिता
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावलिर्वस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वलिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीणामानेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्कजानि कमलानि चुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुड्यकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्यूपचन्द्रगो-
ल्कान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रत्यूपज्योत्स्नातुल्यत्वात् । सितपताकाशुकेषु श्वतयंजयन्तीवस्त्रेषु

जिस उज्जयिनीमें ऊंचे-ऊंचे राजमहलोंके गिररों पर गान करनी लियेके अत्यन्त मधुर गीत त्वरने आहूट
हुए सूर्यके रथके अश्वगण अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी भ्रजा सामने फहरानेने प्रतिदिन देना प्रतीत
होता है मानो मूर्ख जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करना हो ।

और जिस उज्जयिनीमें सूर्यके किरणसमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या रागने लाल दुः
हों, मरकतमणिके चवतारों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अगस्तके धूमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारको विनाश करनेमें उद्यत हुई हों,
मुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंको कतारको पराजित करती हुई हों, लन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो पिरमिनि
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभामध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चोंचनीके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् । २. कृष्णागुरुधूमपुञ्जम् । ३. पुनर्वसुम् ।
४. प्रतिदिवसमालक्ष्यते भगवान् । ५. प्रारब्धकमलिनी, परिमण्डली, परिमिष्टा, परिमिता, परिमिता ।
६. गगनपर्यस्ता । ७. धूम । ८. मुक्ताफल । ९. स्फटिकमणि ।

गानासिन्धुतरङ्गावलिम्न इव सिवपतकशिकुम्, पञ्जलिता इव सूर्यकान्तमालीपु, रङ्गि-
 मुल-केर-प्रविष्टा इवैव-नीलि-वालय-विषरु विराजन्ते रवि-गमस्त्वयः ।
 यस्याञ्जलिपञ्जात-तिमिर-वर्षित-वक्रवक्रकामिभ्युना व्यथङ्कित-सुरतमदीपाः सञ्जा-
 तमदंनानल-द्वन्द्वो इव यानि कानिनीनां भूषण-प्रयामिभालीतपाञ्जिरा इव रज्ज्यः ।
 याञ्च सञ्जित-विषमजोचनाननवरतमतिमधुरा रविप्रलाप इव प्रसूतम् सुषो-
 करोति मकरकुट्टि द्वाह-द्वैतुर्मती मयन-कलहस-कालाहोः ।

(पतिवः सन्तः) गानसिन्धुतरङ्गावलिम्न इव योमामाङ्गावीत्याश्रिता इव, श्रवणवपनवर्षाणां
 तदङ्गव सप्तारणावर्षित्वात् । सूर्यकान्तमालीपु (पतिवः सन्तः) पञ्जलिताः सप्त-
 रथकिस्रया विपुला इत्यर्थः, रविकरणस्य सूर्यकान्तमालीपु वेदानिःसरणत् । तथा इन्द्र-
 नोदवातातनविवरु नोदकान्त-रविवरुवावाचर-धु (पतिवः सन्तः) रङ्गिः सूरिकल्प सुलङ्किते
 सुलङ्कित-प्रविष्टात्सर्वगतत्वात् इव, वेपथसि रङ्गिवनविषरु सारकालोचनत्वात् यथासकृत्पञ्चाष । रङ्गि-
 सत्यः सुषोकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इहै सन्ध्यादीनां इव इत्यर्थ गुणाद्यथा, अन्यत्र सर्वत्र
 किञ्चिद्वैदिक सुषोभितकनोभयम् ।

यथाहोति । स पुनः यस्याम् उजाहित्या कानिनीनां रमणीनां भूषणगणिसिः आभूषणरुद्रिसिः
 अद्यपञ्जातविमिर-वर्षित्वात् अद्यपञ्जातविमिर-वर्षित्वात् अद्यपञ्जातविमिर-वर्षित्वात् कालानां
 मिथुनानि इदंनि यानिस्तवाः वाह्याः । एवञ्च कंकयुवाहि द्विवसे सयानाः रानी च विरलेपः, तसमय
 तु रमणीनां भूषणरुद्रिसिभूषणकार्यासावाहिनमवापिमात अमल ते मलिता एव विरलेप्याशयः । व्यथि-
 कता निष्कलीकताः सुरतमदीपाः सन्ध्यागमदीपा यानिः वाः यथाकाः, तदङ्कितरुद्रिसिभूषण विमिरा-
 पञ्चरणादित्याशयः । रज्ज्या रज्ज्यः । वातावपन नूननसुषुक्तिकेन पितराः पीववणा इव, तथा सञ्जातः
 सुषुप्तया मदनानल-कामवह्निना द्विद्वि यानि वा इव च सत्या यानि अतिकामिनि ।
 इह काल-इदंनि विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु कानिनीनां, अथा च सुर-
 मदीपानां निष्कलीकतासंभवत्सु विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु विषयसंभवत्सु कानिनीनां, अथा च सुर-
 लङ्कारवृत्ति, एव, सञ्जातविषरु इव इत्यर्थ किञ्चिद्यथा, वातावपिषय इव इत्यर्थ च गुणाद्यथा,
 इत्येवैवामलङ्कारानामात्मिकसिन्धु वाच्ये नैवद्वयानासंश्लिष्टरङ्कारः ।

यानि । मकरकुट्टि द्वाह एव महेश्वरवृत्तयथाश्रितानां सूर्यकान्तमालीपु कारणासुती यस्या
 स वाह्याः, रवीः कन्दपूर्याः प्रलाप आचारा इव, मकरकुट्टिना यो द्वाहो मनीषाद्वैरा मानवानां
 सन्नापः तस्य कारणसुतः कान्तवपनवर्षित्वात्पुष्पकान्तवर्षित्वात्, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टा भूषणकलहस-
 कालाहः यदृकादंभवकककः, अनवरत निरन्तरं प्रसूतं प्रसरं सन्, सञ्जितो महोकाकलहोण समी-
 पत्यः विपमज्जितो विषयाया महोया स्य वा वाह्यास्य, मदनवहसंभवत्सु विषयसंभवत्सु, यथा
 याञ्च उजाहित्या सुषोभितकानिनीनां इव, रविप्रलाप इव इत्युपमा ।

वीचमं पदा इति, श्रवणं पलाकं ऊपर निरन्ते मानी आकाशशक्तिं तस्या स्य कर्ता इति, सर्वकान्तमालीके
 ऊपर निरन्ते मानी पञ्जलिपु इहै इति, और इवनीतमालीकी गणधरन्ध्र (वाह्याः) की अनन्तरत्वं वृत्ती शोभाप-
 मान प्रतीत होती है मानी रङ्गिक सुलङ्कितरुद्रं प्रवेश की है ।
 और निरन्त उजाहित्यां कानिनीनां कानिनीके कारण रविमं यी अन्धकार न होनेसे दिनका
 समय मानकर चक्रवा-चक्रवाका परस्पर विप्राग नहीं होता, सूर्यप्रदीप व्यथु होते है, और कानिनीके आभूषणां
 की कानिनीके कारण रविप्रति होती है मानी कासाश्रिता विन्दु है और कानिनीके आभूषणां
 फल मया है । शङ्करके नयनप्रतिसे कामदेवके दय्य होने पर रवि-वलयके समान, कानिनीकी उदयन करने वाले
 गृहसिन्धु (पाठ्य) कलहसोका कालाहल, अनवरत चारी दिशोभाम विन्दुव होकर, महोकाकलहो शङ्करके
 आवाससिन्धुकी सुलङ्कित कर रहा है ।

१. वाह्यादिकानि । २. यथास्य । ३. मकटिक । ४. पिषरु रज्ज्यः । ५. प्रविष्टा र प्रसूतम् । ६. मयनकलहस-कालाहलः, कीचक्रवपनक इत्यादिप्राः ।

यस्याञ्च निशि निशि - पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवी रुरिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते-।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन - लुठति बहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगला-
ञ्छनः ।

यस्याञ्च निशावसाने प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्या-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थाभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अस्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता- (उत्तोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
वाहवो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसन्ति. उर्ध्वं विद्यमानैः
दुकूलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम्, अवन्तिदेशीयसुन्दरीणा मुखकमलकान्तिसि. वदनपत्र-
प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्क त्रपानिमित्तोभूत लान्छनं
श्यामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मित्रेण मित्रान्तरस्य सुपण्यामिसापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियात्प्रेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मित्रप्रवहारसमारोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्सुचत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरि-
वर्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पश्यन् जेवलोकयन् मदनपरवशः कामार्थिन
इव सन्, बहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकेन सचननं शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेषु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छदिःसु प्रतिमाच्छलेन प्रतिदिम्बमिषे-
पतितो लुठति प्रसरति, तासामनुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपहृतिः गुणोत्प्रेक्षा च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्क विटकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिशेषे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसदस्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रवृष्यमङ्गलनिमित्तकगानानि, अभिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृत गृहसारसाना भवन-
स्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषवन्मधुरशब्दो येन तेन तादृजेन, विस्तारिणा विशालिन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विशेषेणाश्रूयमाणा, एकत्रितत्वेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यन्, अत एव व्यर्थाभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुनं काव्यलिङ्गमलङ्कार-
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कार- सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणन्तु
दर्पण 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा' इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई जंची ध्वजारूप भुजावाली अट्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं मानों वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्को
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वस्त्रकी कोरोंसे मियाती हों ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सोती हुई सुन्दरियोंका मुँह देखकर मनो कानातुर होकर ही
चन्द्रमा, अपने प्रतिबिम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिडकनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर लोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बैठे हुए शुक्र-सारिकागण (ताँते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जाग-जाग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पाल्नु) सारसोंके गन्धको पराजिन करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकने होने र (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत पृथग्रूपमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१ पवनवशविलोलैः । २ ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३ सौधशिखरोरत्नशायिनीनाम् । ४ शिखरेषु

मृगः । ५ निशावसान । ६ तारतरमतिपठतः समूहस्य रवेणाभिभूता गृहसारसविन्देन । ७ अभि-
भाव्यमानाः ।

लित-चलय-निकुरार्चित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति ।

तस्याश्चैवविधायां नगर्यां नलं-नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमः, मुजवलाजितंभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्न-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वंसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयशोकेन व्यग्रया रत्या कामभार्याया प्रसादयन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसन्नोऽकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारितात्पादोपसंग्रहाय विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-द्वन्द्वात् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अर्चितो पूजितो चरणो पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवह्नेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपस्य पूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तश्च सन्, प्रतिवसति वास विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

स्फुटमेवाभिहितं वक्तते । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविनां । इह 'सुरासुर' इत्याद्येकविशेषणैवाभिमतमाहात्म्यस्फुटप्रतीतौ सत्यामपि तदर्थं एव 'खले कपोतकान्यायात्' विशेष-पगान्तरोपस्थापनात्समुच्चयालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तस्यामिति । एवंविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीडो नाम राजा 'अभूत्' इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नलो नैपथः, नहुषो भूपविशेषो योऽगस्तिशापादजगरः सञ्जातः, ययातिः यदुपिता, धन्धुमारः कुवल्याश्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । मुजवलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृत भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं सञ्जातफलशक्तित्रयं प्रभावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलाप्यारब्धवशाच्चैत्याशयः । मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अस्त्रिशा निरन्तरवि-चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्तसन्तुष्टिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अत्र सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोवद्धमन्त्रैः तन्यत इति व्युत्पत्त्या 'पृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन साधुत्व बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निपिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसाराणाम् उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र द्रव्योप्येत्ता ।

हाथोंमें से गिरे कङ्कणोंसे अनुग्रह-लामकी प्रत्याशासे जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकालके अग्निवाला-समूहके समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूहमें गङ्गा भ्रमण-की थी, स्वयं वे ही अन्धकारके शत्रु भगवान् नशदेव कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकाल-नाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरीमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके नमान प्रजापति पीडा हरने वाला तारापीड नामका राजा था । उसने अपने बाहुबलसे सब भूमण्डलको जीत लिया था । उसकी तीनों शक्तियाँ फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पर्यालोचना करनेमें उसकी बुद्धि बहुत उलझी हुई नहीं थी । उसने समग्र धर्मशास्त्रका अध्ययन किया था । वह तेज और मोन्दयमें नूत-

१. अमरसिन्धुः । २. अन्धकारातिः । ३. वसति । ४. नृग-नल । ५. दशरथ-जननेजयाहुंन-प्रतिमः । ६. उपाजित ।

तन्तु-पूर्व-सूत्रः, उपशान्त-सकल-जगद्-परिवर्तः, विद्वान्, कमल-वर्नात्, अभाषणस्य

नारायण-वक्षःस्थल-असिमिलमः, उच्छ्वासादिभिरन्व-हेतवः, शूर-समागम-व्यसनिन्या

निध्याजमालाङ्कितो लक्ष्या, महामुनिजन-संश्लिष्टस्य भ्रुवुसद्वन-चरण, इव सुर-सुरेभ्यः-
वाहस्य-प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्त्यापि, रिपुजन-सन्नापकानिः, स्थिरस्त्यापि सर्वजनराजका-

निमूलस्त्यापि मलिनीकृतारवि-चनिव-सुखकमल-शरीरः, आतिथवस्त्यापि सर्वजनराजका-

रिणः, सुधामूर्तिरेव जलनिधिर्दृग्भवो यथासः, पातालवर्षाशिवो निजपक्षसंनिभः, शिवः-
विद्ययाति । कमलवर्नात्, मलिनीकृतारवि, विद्वान् परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्दृष्टव्यं सुखा-

नस्यलं या वसतिविधासः तस्मात् भ्रुवुसम आनन्दः, तदभाषणस्य अभाषणो विधास, उच्छ्वासे प्रकृतस्य
अरविन्दं पङ्कज इत्थं पणौ यत्प्राप्तया तादृश्या, अनेन विद्वारोपकरणानि व्यवहारोपरिग्राहकानानि

व्यञ्जयति । शूरसमाग वीरुपसम्बन्धे व्यसनिन्या आसक्तिमत्या, उद्यया राजशिया लब्धात् निरुद्ध-
लभ आच्छिन्न उपार्हितः । इहे हि कमलादपि नारायणादपि च सुखनिवासस्यैवः राजति व्यतिक-

प्रभव उपश्लिष्टानाम् । इहे पूर्णापमा ।
शिशिरस्त्यापि शीतलस्त्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुत्रस्य विद्योनिपुत्रस्य च सन्नापका-

रिणो दाहविधापित इति विरोधः, ईर्ष्याया मदनोद्दीपनया च विचोद्दीकर्त्तव्ये तदपदिहारः । स्थिरस्य
अवञ्जस्त्यापि अविचरन् अमलं गच्छन् इति विरोधः, सर्वसिद्धं समग्रं राज्ञेयकं अमण विधीय-

मातस्य इति तत्समाधानम् । निमूलस्त्यापि, गतमलस्त्यापि मलिनीकृत-कर्मलक्षित्यापि विरोधः
स्वच्छस्त्यापि विद्वाद् कामव्यथायथा मलिनीकृतो अरविचनिवर्ता रिपुनारीणा विद्योनिपुत्रोनाञ्च सुख-

कमलस्य तिः तद्वदनपक्षकानिधुनित तदपदिहारः । आतिथवस्त्यापि निदान-तत्त्वच्छस्त्यापि सर्वजनराजकारिणो
निखिलकालिकमिधवापिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां राजकारिण आत्मसन्तुष्टिनिधवापिन इति

तदपदिहारः । इत्यर्थस्यैव सुधास्यैः सुधाकस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्यर्थस्यैव यथासः कीर्तिः
उद्भवः उपश्लिष्टानाम् । अजादित्तद्विषु विरोधात्कृतः, तेन सङ्कीर्णं पूर्वापमा ।

पनालदिति । निजपक्षानां स्वीयलोकानाम् आत्मोपपन्नधामाञ्च या चतिः विरुद्धनारायणीत्वात् यथाः
कौ सुख-भागा न करके निरुपट्ट होकर उससे आ लिपट्टी थी । जैसे विष्णुका चरण बड़े-बड़े सुनिधी द्वारा

सेवन किए गए मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्मा-स्थान हैं, वहे भी वहीं बरहे सुनिजनसेवित सत्यका उपश्लि-स्थान
था । समुद्र जैसे चन्द्रका उपश्लि-स्थान है उसी तरह वहे यथाका उपश्लि-स्थान था । चन्द्र विस्मयकार शीतल

होकर विरिध्याकी सन्नाप (कामोद्दीपनद्वारा) विराम शीम (उपश्लि) करवा है उसका यथा भी उत्पीयकार शीतल
होकर भी शिवशक्ति सन्नाप (ईर्ष्या-वशसे निरुपण शीम) उपश्लि करवा है । चन्द्र विस्मयकार स्थिर होवेपर भी

सर्वत्र अमण करवा है (अर्थात् आकाशमं स्थानी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ अमण करवा है) उसका यथा
उत्पीयकार स्थिर (चिरस्थायी) होकर भी सर्वत्र लोकके समस्त चारी और अमण करवा था । चन्द्र विस्मयकार

निमूल होकर भी शिवशक्ति विरिध्या शिवाके सुख-कमलकी कानिचकी कामोद्दीपना उपश्लि कर मलिन कर देता था,
उतकी यथा उत्पीयकार निमूल होकर भी शिवशक्तिके सुख-कमलकी शीमकी विद्वा-वशसे मलिन कर देता था ।
चन्द्र विस्मयकार अत्यन्त धबल होने पर भी सभी लोकोंकी रक्तिसा- (अभिराम) करने वाला था, उसका यथा उत्पी

४. पाताल इव । ३. शिविर्भातः ।
४. अविषण्य । २. उच्छ्वासादिन्या, शूरसमागमोच्छ्वासादिन्या । ३. निजस्य अनवरतम् । ४. सागरः ।

भृतां कुलैः^१, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
षेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् । १७

यस्तमःप्रसरमलिनवपुष्पापवहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार ।

शक्रेण च्छेदनञ्च ततो भीतैः प्रस्तैः क्षितिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रमातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीड । शक्रेण स्वपञ्चछेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपक्षिततारापीडात् स्वराज्यचयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

अहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधे विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।
मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहः सप्रायः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुतृतीयलोचनवह्निना दाहादिव्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।
पथिति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, पञ्चाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराज शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिस्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजाया नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विस्तृतवेषु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेषुपुञ्जमध्यान्नर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाणिको । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाभिभूतः अश इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादिव्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिधिरिव साम्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर
त्वादिव्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसोदकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जात्युपेचालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापकल्पमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुध्न) पर्यन्तं चालित स्वकायस्थानात्

प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी समी लोगोंको अनुरक्त करनेवाला था । क्षिप्रकुलोने जिस प्रकार इन्द्र द्वारा
अपने पञ्चछेदके भयसे पातालका आश्रयण किया था, उसी प्रकार अन्यान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके भयसे
तारापीडका आश्रयण किये थे ।

जिस प्रकार बुध अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिस प्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसी प्रकार तारापीडका भी बुद्ध नहीं था । जिस प्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रानामात्री पत्नीसे युक्त थे, उसी प्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृदगणसे युक्त था । जिस प्रकार व्यासदेव
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसी प्रकार विशाल सैन्यमण्डली भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिस प्रकार
शेषनाग पृथिवीधारण करनेमें क्षम है, उसी प्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमताके भारसे गौरवान्वित था ।
जिस प्रकार नर्मदा नदीका प्रवाह विशाल वनसमूह (वॉर्तोंकी झाटी) से उत्पन्न होता है, उसी प्रकार तारापीड भी
उच्चकुलसे उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका मानो अवतार एव नारायणका मानो प्रतिनिधित्वरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जानेपर नहादेवने चरागुच्छके नारने जिनद्वारा
फिरसे उसे रोककर स्थिर किया था, उसी प्रकार अज्ञानके प्रसारसे मलिन शरीरवाले और पापसे भरने वाले

१. क्षितिभृत्कुलैः क्षितिभृत् कुलैः । २. अनुगत । ३. परिहृत । ४. क्षमाभर । ५. चन्द्रैः ।

यात् आ शैलाद्दुदयनाम्नः, कपिचल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिर्वन्द्यमान-राधवपादात् अचल-पार्त-दलित-शङ्खकुल-शकल-तारकित-शिला-
तलात् नल-करतलौकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादा सेतुवन्धात्, अच्छ-निभर-जल-धौत-
तारका-सार्थात् अमृत-मथनोद्यत-चैकुण्ठ-केयूरपत्र-मकरकोटि-कर्पण-मसृणित-प्रावणः
सुरासुर-द्वेला-बलयित-वासुकि-समाकर्पण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितन्धात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरा मन्दराचलात्, नर-नारायण-चरण-सुद्राङ्कित-वदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुवेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् सप्तर्षि-सन्ध्यापासना-पूत-प्रस-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकपण्ड-सुगन्धि-मेखलात् आ गन्धमादनात्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुवन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति—कपिवलेति । कपिवलेन लङ्गागमनकाले चानराती केन विलुप्तानि भक्षयितुं लूतानि अतएव विरलानि स्वरूपीभूतानि लवलीलताना लवलीसङ्कवद्धीना फलानि सस्थानि यत्र तस्मात् । उदधे समुद्रात् विनिर्गतया उथितया जलदेवतया जलाधिष्ठान्या अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राधवस्य दाशरथे पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलाना पर्वताना पातेन निक्षेपेण सेतुवन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलिताना चूर्णितानां शङ्खकुलानां शङ्खैः खण्डैः तारकितानि सजाततारकाणि शिलातलानि पाषाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्सन्नकविश्वकर्मसुतस्य कपिमुख्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन सस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पन्नात् सेतुवन्धात् समुद्रवन्धादित्यर्थः, आ आरभ्य । इह भ्रान्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचल विशेषयति—अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्झरजलैः प्रववगसलिलैः धौतः प्रच्छलितः तारकासार्थः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अत्युन्नततया तारकामण्डलसुम्बिध्यादित्याशयः । अमृतमथने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्तोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, केयूरपत्राणां पत्रस्वरूपभुजाङ्गारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाग्रप्रदेशाः तेषां कर्पणेन घर्पणेन मसृणिताः चिह्नगीकृता प्रावाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रोडवा बलयितो मण्डलाकारना प्रापितो यो वासुकिः शेषनागः तस्य समाकर्पणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानाध्यस्थितानां चरणाना तेषामेव देवदानवानां पादानां भरेण दलितो महितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमानस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेचिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात् मेखपर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्सलाना-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णु कर्मरूपेण तं दृशवात् तैर्नैव रूपेण च बाहुभ्यामावेष्टय रचितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय चौरादिभ्यः मन्थयामान्-
रिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विशेषयति—नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
सुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो वदरिकाश्रमः तन्नामकतपोवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुवेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणशब्देन सुररागि

(तारे) धुल जाते हैं, अमृत-मन्थन करते समय नारायणके केयूर (वाज्रवन्द) के मकरचिह्नके अग्रभागके पर्वतों के प्रस्तरसमूह चिह्नके [पालिसदार] हो गये हैं, मण्डलौकृत वासुकि नागको सत्त्व बलने खोचनेने उगनगते देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्य भाग महित हो गया है और ऊपर उठे अमृतके विन्दुओंके गिरने शिखर सींचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तकते, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए वदरिकाश्रमने जो रमणीय लगना है, कुवेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंको अनन्यादृष्टसे जिसके शिखर शब्दापमान ही नते हैं, सप्तर्षिगणने सन्ध्यापासन करके जिसके शरनोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तोटे गये सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तकते आकर अरनों पुत्रार्थके पडने

१. कवलात् । २. कपिकुल । ३. पुमान् । ४. निर्गत । ५. वन्द्यमान । ६. निगत ।
७. तलकलित । ८. प्रावाणः । सुरासुराबलयित । ९. आरम्भवलवरण चलासलितचरा । १०. नितम्ब-
कटकात् । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात् । मण्डलात्, नेकलात् ।

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी क्रीञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतामोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-वहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत^१ कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^३ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य^४ दिष्टिवृद्धिमिव^५ शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आगममिव^६ न विसस्मार चरितं जनः ॥

यस्मै चेति । सुराणां देवाना पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः, सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिमन्पत् यस्य एवमभूताय यस्मै च तारापीडाय स्थूहयाञ्चकार उक्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोव्येक्षा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् क्रीञ्चात् क्रीञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्रेतीकृतं भुवनतल विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम वहिर्निर्ययौ तमनुकृतुमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्धनुर्वेदशिष्यावसरे क्रीञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पर्द्धया शरं क्रीञ्चनामक पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यत्वेति । अमृतस्य पीपूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीयूषामोदेन च सुरभिर्ग्रागत-पर्षणः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभ्रीकृताः सुरासुरलोकः संसारव्यापनात् देवदानवलोकाः मन्थनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण भ्रमितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिता बहुला अधिका वा दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अधिकरूपपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसा, मुखरितं निजनयनशब्दैश्च आलोकनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवन विष्टं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रम्यत अगम्यत । यद्यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवात्तद्गर्णेन ख्यातविरुद्धो दोष आपतति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्णयते' इति कविसम्प्रदाय इति भातुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेवे'त्यत्र पूर्णांपमा ।

यत्वेति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोऽु शक्यः प्रतापः कांशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव क्रिश्यमानेव सती चगमपि निमेष-मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छाया राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तत्याज सूर्यादितापतस्य द्याया-श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च क्रिञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरित शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः शास्त्रज्ञमुखात् निजभाग्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आरुर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आग्रहाति-शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्यभ्युदयनम्पादकृत्य-प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारंवारमुचरितवान् सुदुर्दुस्तदनु-ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपत्रे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमन्

पूर्वं समयमेतं जिस प्रकार क्रीञ्चपर्वतते हंसगग निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणग, समस्त संसारको शुश्रवण कर एव सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडते निकले हुए थे ।

अमृतस्यगन्धिने समान नास्तिकाके नृसिजकत सौरभते युक्त, एवं मन्दराचलते उछाले गये दृश्याले मन्दराको फेनलेखाके समान शुश्रवणं जिसको कीर्त्ति, देव एवं अरुरलोकको शुश्रवणं कर समस्त भुवनमण्डलको जनों आलोचनाके शब्दोंसे मुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें अनग करती थी । एव राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके पुनः सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षमभर मो उसके राजच्छत्रको छायाको परित्याग नहीं करती थी । सम दण्ड देवदुस्तते अपने सौभाग्यके अन्दुदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उसको शिक्षा ग्रहण करते थे, नन्द-कार्यके समान आदर करते थे, इष्टमन्त्रके समान जप करते थे और शास्त्र-वचनके समान अर्हर्निव स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत । २. अभ्रम्यत । ३. आतपच्छाया । ४. अत्य । ५. दिष्टिवृद्धि । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिन् राजनि निरीणां विपक्षतः, प्रत्ययानां परत्वं, दंपुणानामभिमुखवस्थानम्,
 शूलपाणिप्रतिमानां दृग्गोलेषु, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहारणामसिधारणम्, वैद्य-
 मासिधारणाम्, खजानासिधितः, धनुषामवनतितः, वर्यानां शिखिसिद्धवृक्षितः, देवतानां यात्रा-

शरीराद्यानि न विसराम न विसृतवान्, वेदविद्विस्मरणे मयवचनानिना दृक्करोदंधार, यथास्व
 स्तव एव न विसृतवत् रमणीयवार्त्तमिमांशः । उपमादङ्कितः ।
 यस्मिन् राजनि निरीणां विपक्षतः, प्रत्ययानां परत्वं, दंपुणानामभिमुखवस्थानम्,
 न न पुराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथा वर्यावः वदोत्तरस्त्वार्त्त । पृथिव्याम्, आसीत् इति
 अश्वतथिकथा सर्वत्र स्तव्यः । प्रथयानां सुविजयानामेव परत्वं प्रकृतपरवर्त्तित्वम्, न तु
 जनानां परत्वं मिश्रत्वं अनायोयवमित्यर्थः, सर्वस्मिन् समये सर्वोपरत्वात् । दंपुणानाम् आदर्शानामेव
 अभिमुखवस्थानं समुद्धेयवस्थितः, न तु जनानां जनान्तरस्य हेतनाय समुल्लासवस्थानं तथाविधविविधा-
 सत्त्वात्, यथा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तवार्त्तित्याशयः । 'दंपुण'
 मुद्रितोद्देशः इत्यमरः । शूलपाणिः शूलिकादिर्विभक्तमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिष्ठेतानामेव दंपुणां दृग्गोलि-
 मानाम् आच्छेपः सर्वथः, न तु जनानां दृग्गोल आच्छेप आशयः, प्रतिपक्ष्यत्कमलासन्देहस्येविविधमानत्वात् ।
 जलधराणां शीतानामेव चापधारणम् इदं दंडवदुपधारणम्, न तु जनानां चापधारणं कामुकधाराणं संश्रामा-
 सात्वात् । प्रतीहारणानां दृग्गोलानामेव अस्िधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहेतनाय

उच्यतेः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उच्यतेः शीर्षस्थम् अदृष्टारामाभावात् । यद्यपि कामुकगोलामेव
 जनानां वैचक्षण्यम् उग्रप्रकृतिवत् सङ्घिषाप्रयासेण निखिलानामेव मयुरप्रकृतिवत् । खजानां वैचक्षण्येनानामेव
 खड्गधारणं वैरिनाया एवावस्थात् । अस्िधारणां खड्गनिर्दिशतमामानामेव वैचक्ष्यं लोचनता, न तु
 जनानां वैचक्षण्यम् उच्यतेः शीर्षस्थम् अदृष्टारामाभावात् । यद्यपि कामुकगोलामेव
 जनानां निखिलानामेव अवनतितः शिवाकाले गुणाकर्षणं अवनतम्, न तु जनानाम् अवनतितः निखिलानामेव
 अत्यवधसाधनं दृग्गोलानामेव । वर्यानां दंपुणानामेव शिखिसिद्धः अमरः इतिः विलकरालं इतिः, न तु
 जनानां शिखिसिद्धः शूरः इतिः अदं संश्रामासात्वात् । देवतानां सुरगोलामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु
 जनानां (संश्रामां) यात्रा संश्रामाय गमनं प्रतिपद्योसत्त्वात् । यात्रा तु यापतेऽपि स्थापनान्तरवस्थाः
 शिवाय इति सीदन्ती । कृष्णानां पुराणानामेव वचनानु इत्येव स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां वचने
 वचनमवने (कारणान्ते) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इतिदंधयानां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

शूर निरकं राजा होतृपर पर्वतगर्जा ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी; किन्तु जोगी को बीचमें
 विपक्षता (परस्पर-अनात्मोपगता) नहीं आ । दंपुण ही सामने रहते थे, किन्तु महार करवैकं लिप
 जोगीके मध्यमें परत्वं [परस्पर-अनात्मोपगता] नहीं आ । दंपुण ही सामने रहते थे, किन्तु महार करवैकं लिप
 था, किन्तु जोगीकी दृग्गोलेषु [दृग्-आच्छेप = किलेमें जानेकी आवश्यकता] नहीं था । मेष ही चापधारण
 [इन्द्रचक्र-धारण] करते थे, किन्तु जोगीकी चापधारण (युद्धके लिए धनुमंडलेण) करनेकी आवश्यकता नहीं
 थी । दृग्गोलिका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य जोगीकी नहीं । देवतारकी धाराओंमें ही शीखारण थी, किन्तु
 किरीक भी स्वयाम्, शीखारण नहीं थी । खजाना ही मं उच्यते [खजाना] थी, किन्तु जोगीमें उच्यते
 [शीखर] नहीं थी । यद्यपि ही अवनति [गुणाकर्षणके समयमें गमन] होता था किन्तु जोगीकी अवस्थाकी
 अवनति नहीं होती थी । वरिष्ठाका ही शिखिसिद्धरत्त [अमरद्वारा] अथ होता था, किन्तु जोगीके मध्यमें किरी
 की भी शिखिसिद्धरत्त अति [बाणद्वारा] होता था । देवताओंकी ही पुराणिके उपलक्ष्यं यात्रा
 (उत्सव) होती थी, किन्तु युद्धके लिए दंपुणोंकी यात्रा [प्रस्थान] नहीं होती थी । पुरोको ही वचनमें [वचनम् =
 वचनम्, अथवा मालावचनम्] स्थितिः थी, किन्तु जोगीमें किरीका वचन [कारणान्ते] नहीं था । इतिदंधीका ही

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, त्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केशनखानामायतिभङ्गः, जलधर-द्वि-सानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिपु तारको-

योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमन दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगजा-नामेव वारौ बन्धनस्थले प्रवेशः शिक्षणाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यह दुरा-चाररतो भवेय तदा सलिले मग्नः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरण, दुराचाराभावात् । 'वारि होवेरनी-रथोः । वारिघट्यां सरस्वत्या गजबन्धनमुच्यपि' इति हैम' । त्रतिनाम् अग्निहोत्रादनियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनायाग्निपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निद्विष्य, दुराचाराभावात् । ग्रहाणां सूर्यादीनामेव तुलारोहण तुला-राशौ संक्रमः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलाद-ण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्चादय एव विपागा सलिला-नां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यह दुराचारी स्या तदा गरुलपानेन निश्चैतन्यो भवेयम्' इत्येव शपथग्रहणपूर्वकविषपानेन शुद्धिः विगतकल्मषत्वप्रत्यापनं, कल्मषसन्देहा-भावात् । 'विष तु गरले तोषे' इति विश्व' । केशनखानां कचपुनर्भूणामेव आयतेः विस्तृततायाः भङ्गः कर्त्तनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्यायिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारब्ध-त्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छन्नदिनानि तेपामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगग-नत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं मलिनवक्ष्युक्तव धनसम्पत्प्रभूततया सर्वस्मिन् समये चालितवस-नत्वात् । रत्नोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिद्रासखेनावश्यकत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारगार्थं विश्वासघातकनिवेशनम्, तथाविधकूरा-चाराभावात् ।

'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सङ्गतिः शान्तियुक्तिषु । वपु स्थैर्यप्रयोगे च त्रिकम्पादिषु भेदजे ॥

विभ्रव्यघातके द्रव्योपायसंहननेऽपि । कामेऽपि च इति मेदिनी ।

कुमार कार्तिकेयः तस्य स्तुतिपु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामक-तद्धृतैत्यविशेषस्य उद्धरणम् उदा-हरणम्, न तु केपाद्धिदपि जनानां दण्डेपु तारकोद्धरण लोचनकनोनिरोत्पादनम्, तथाविधदं पाभावात् दण्डदातुश्चाधातुकत्वात् । उःगरमे. रवेरेव ग्रहगाशक्षा उपरागशक्षा, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहगादा द्वा दोषवशात् राजदूते. हठाद्धारगभयम्, दोषाभावात् । शशिन. चन्द्रमस एव उपेष्टातिक्रम उपेष्टानुचक्रमु-निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जड़ली हाथियांका ही वारि (बन्धनस्थान) में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अधिहोत्रादि नियमवालोकका ही अधिधारण (अग्निग्रह) था, किन्तु पापके विषयमें मनुष्यको शपथपूर्वक किसी व्यक्तिका अग्निधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुला राशिमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्धि (जलको स्वच्छता) होनी थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यको विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) नहीं होता था । केशों और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने में वृद्धिका व्यापार) होना था, किन्तु लोगोंका आयतिभङ्ग (बुझापमें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । नैवाच्छन्न दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (बल मलिन) नहीं था । मणियों में ही भेद (प्रथमत्वके प्रवेग के लिए छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनांति प्रयोग = विरोध) नहीं था । मुनीयोंका ही योगसाधन (योगाभ्यास = चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिने रोकना) था. किन्तु किसीको एलाने लिए योगसाधन (गुप्तघातक प्रेरण) नहीं था । स्वामिकार्तिकेयकी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकापुरना उद्धारण) दिया जाता था, किन्तु दण्डके समय किसीका भी तारकोद्धरण (लोचन-कनोनिना = आँसुको पुतलीका उत्पन्न) नहीं होता

१. प्रवेशः, इतोऽयं च 'तैक्ष्ण्यमसिधारणान्' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । २. त्रतिनामस्तिगरागरान् ।

३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शोपाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासन्तनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशोपराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाधिपत्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौ तरंगिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुत्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
कृच्छेषु अविषण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अवितथस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेष्टा, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेष्टा, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शोपाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः महाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुत्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्ध्वने क्षमः ।

सलिलेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उत्कृष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः संग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः खण्डद्वयस्य सयोगो यस्य स तथोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथाख्यो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोक्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अद्धमद्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तःसर्धाशरीरयुक्तं वालकद्वयं प्रसूतम्, तन्निरोच्य नितरां सन्तप्तौ भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिचैप । अनन्तरं जरानाप्ती काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तद्भागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीच्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव 'जरासन्ध' इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बक इति । त्र्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सर्पादितानि दुर्गाणि परिव्रा-
द्धीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसन्नीकृता दुर्गा पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो 'युधिष्ठिर' इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि ऋग्यजुःसामाथर्वलृन्द-कल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'लृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षां प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशोपेनिखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वादित्याशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहध्रवाः सुनासीरः

प्रधानुराग उत्पन्न हो गया था । वह नीति-शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एव सत्कारके राज्यशासनकार्यरूप नैका-
का कर्णधार था, वडे-वडे सङ्कटोंमें भी उसकी बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । वह धैर्यका आधार था, नर्दादाका
आश्रय था, सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था, सदाचार का उपदेशक था, एव धर्मका आश्रय था । शेषनाग
जिस प्रकार पृथिवीका भार-बहन करनेमें समर्थ है, वह भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका ज्ञानन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जिस प्रकार समुद्र मकरादि वडे वडे जलजन्तुओंका आश्रय है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त अध-
वसायका आश्रय था । जिस प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
खण्डित किया था, उसी प्रकार उसने भी यथास्थानमें सन्धि = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्घटित किया था ।

१ भारिकनौ । २ सेतु । ३. क्वचित् 'सकल' इति पद नास्ति । ४ प्रकटित । ५ मण्डलैकसारः ।

त्रिंशत्सुतस्य, कवित्रिव उपपत्तुः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, वीर्य
 इवजानतश्वाः, रामनक इव भीमस्य, सुमित्रिरिव नलस्य, संवकाशुब्धाहितमहिः, अमात्या
 या नरकासुर-शाखप्रहृर-सीषण अममन्त्र-निर्लभ-निर्दय-निर्दय-निर्दयपकठिनांसीषांठे नारा-
 यणवधःस्यलेऽपि स्थितामहृकरजामाममन्यत प्रह्लादनेन लक्ष्मीम् ।
 यञ्च समास्ताव दंष्ट्रिनैकरत्यफला तत्रैव महाप्रादंषम् अनेकप्रतानाङ्गेना विस्तार-

पुङ्खैः, पुरन्दरः, वृहस्पतिः सुराचायः, इति चामरः । वृषपर्वाणा निजनामव्याप्तस्य वैद्याधिपतः कविः
 सुकाचायः लक्ष्मिः, सुकी वैद्ययुक्तेः काण्य उशाना मातुः कविः, इत्यमरः । तदशरथस्य रामपतिः वशिष्ठः
 अरुणशीर्षाः लक्ष्मिः । रामस्य दशरथरामस्य विश्वामित्रः कौशिकः लक्ष्मिः । अजानतश्वाः वृषिष्ठिरस्य
 धीम्यः लक्ष्मिः । भीमस्य निषयराजस्य दमयन्तीनानस्य दमनक इव सुमहिः लक्ष्मिः । संवकाशुष्पु समास्त-
 कैषुषु नलस्य आहिता स्यापिना सतिवृद्धिस्य स तादृशः, सुकस्य कौरुस्य वासा नालिका यस्य स
 तादृशः । अन्वयस्य प्राणीवाकः ।
 व इति । यः शुकनासः प्रजावल्केन वृद्धिदासमन्थुन, नरकासुरस्य नरकावधैष्यस्य शाखाप्रहारेण शाखा-
 धातेन सीषणां चित्तिक्रियकतया मयानक, तथा अमरः शीरोदमन्थनकाले वृणमानस्य मन्त्रस्य अर्धः
 या नितरां मन्थमार्गः तस्य निर्दयनिर्दयान् निरुत्कमपथापुत्रान कठिनं कठोरं अस्पर्शे पीठवृद्धिबुद्धि-
 स्यस्यद्वयं यस्य तथाकथं, नारायणस्य विष्णोः वधःस्य लक्ष्मिः विद्यामानापि उक्तमां श्रियम अर्धक-
 जामां स्वप्रथासन्ध्याम् अमन्यत ज्ञानवान् । इह नरकासुरः शाखाप्रहारेणापि यां प्राप्ते न समर्था यम्य,
 या व मन्त्राचारविज्ञानेनोत्पन्नापि न गतवती तामपि श्रियमहृकरजामाममन्यत इत्यथस्य पूर्वविशेषोपादेशेन
 ज्ञानवन्नाप्युत्पन्नवैपश्य प्रसक्तिरिति शक्यतानां सावः । अमिषुतं नरकासुरे शीकृणो जघानति इति-
 वशीया कथंइतिस्त्वेष्या । 'श्रीपाद्विनि' इत्यारभ्य 'अन्वयक इव' इत्यनेन पूर्वापसामाहकारः ।
 यानि । जना प्रतितिः महाप्रादंषु विस्तृतवत्सिच, यत्रा मतिः, यत्रा श्रेयुषी मतिः, इत्यमरः,
 यञ्च शुकनास समासास लब्धा, दंष्ट्रिनैवि प्रकटितानि अनेकानि वृद्धिं शयानि अभिनवरत्यप्रामयः
 काणा वृत्तं ।

नरकासुरकै अख-प्रहारे विदु-शुक्रा इकार जिसमा वयःस्थल मयङ्कर हो गया था एवं समुद्रमन्थनक
 समय कायी पर अम फण करते हुए मन्त्रीवचक निर्दय वपुणसे जिसके वयःस्थल के समीपवर्ती स्नानत्रय कठिन हो
 मया व, नारायणके वस वयःस्थलम उदरमादेवीके वास करते पर भी वध (शुकनास) उसे अपना वृद्धिकरते प्राम
 काणा वृत्तं समझता था ।
 एवं जिसप्रकार जना किसी एक विशाल वृक्षकी पत्तयों के अवलम्बनसे अनेक फल उतरानेकर नये पछिवासे
 समान होकर कमसे बिलालकी पा जानी है, उसीप्रकार वृद्धि—जिस शुकनासकी पत्तयों नये-नये राज्यमार्गिकी
 दशन करीकर एवं वृद्धिपर विपुल प्रवेश कर देतीसे वृद्धय होकर कमसे बिलाल पा गई थी (सराधे यह है
 कि—यह अपना वृद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कायोंकी कारना था, जिससे प्रजाको उचम शोसनके अनेक कारणोंकी
 अन्वय होता था, वृद्धि उत्पन्न होता था, वस महावृक्षकी प्रधानके समानामसे अगिचि प्रजानसे गहन होकर
 विस्तार पा गई थी) ।
 १. दमनक इव नलस्य, इत्येव पाठो न तु, सुमित्रिरिव, इत्यारिः । २. अमरहितमहिः । ३. कथं वशीर्षा । ४. कथं वशीर्षा । ५. कथं वशीर्षा । ६. कथं वशीर्षा । ७. कथं वशीर्षा । ८. कथं वशीर्षा । ९. कथं वशीर्षा । १०. कथं वशीर्षा । ११. कथं वशीर्षा । १२. कथं वशीर्षा । १३. कथं वशीर्षा । १४. कथं वशीर्षा । १५. कथं वशीर्षा । १६. कथं वशीर्षा । १७. कथं वशीर्षा । १८. कथं वशीर्षा । १९. कथं वशीर्षा । २०. कथं वशीर्षा । २१. कथं वशीर्षा । २२. कथं वशीर्षा । २३. कथं वशीर्षा । २४. कथं वशीर्षा । २५. कथं वशीर्षा । २६. कथं वशीर्षा । २७. कथं वशीर्षा । २८. कथं वशीर्षा । २९. कथं वशीर्षा । ३०. कथं वशीर्षा । ३१. कथं वशीर्षा । ३२. कथं वशीर्षा । ३३. कथं वशीर्षा । ३४. कथं वशीर्षा । ३५. कथं वशीर्षा । ३६. कथं वशीर्षा । ३७. कथं वशीर्षा । ३८. कथं वशीर्षा । ३९. कथं वशीर्षा । ४०. कथं वशीर्षा । ४१. कथं वशीर्षा । ४२. कथं वशीर्षा । ४३. कथं वशीर्षा । ४४. कथं वशीर्षा । ४५. कथं वशीर्षा । ४६. कथं वशीर्षा । ४७. कथं वशीर्षा । ४८. कथं वशीर्षा । ४९. कथं वशीर्षा । ५०. कथं वशीर्षा । ५१. कथं वशीर्षा । ५२. कथं वशीर्षा । ५३. कथं वशीर्षा । ५४. कथं वशीर्षा । ५५. कथं वशीर्षा । ५६. कथं वशीर्षा । ५७. कथं वशीर्षा । ५८. कथं वशीर्षा । ५९. कथं वशीर्षा । ६०. कथं वशीर्षा । ६१. कथं वशीर्षा । ६२. कथं वशीर्षा । ६३. कथं वशीर्षा । ६४. कथं वशीर्षा । ६५. कथं वशीर्षा । ६६. कथं वशीर्षा । ६७. कथं वशीर्षा । ६८. कथं वशीर्षा । ६९. कथं वशीर्षा । ७०. कथं वशीर्षा । ७१. कथं वशीर्षा । ७२. कथं वशीर्षा । ७३. कथं वशीर्षा । ७४. कथं वशीर्षा । ७५. कथं वशीर्षा । ७६. कथं वशीर्षा । ७७. कथं वशीर्षा । ७८. कथं वशीर्षा । ७९. कथं वशीर्षा । ८०. कथं वशीर्षा । ८१. कथं वशीर्षा । ८२. कथं वशीर्षा । ८३. कथं वशीर्षा । ८४. कथं वशीर्षा । ८५. कथं वशीर्षा । ८६. कथं वशीर्षा । ८७. कथं वशीर्षा । ८८. कथं वशीर्षा । ८९. कथं वशीर्षा । ९०. कथं वशीर्षा । ९१. कथं वशीर्षा । ९२. कथं वशीर्षा । ९३. कथं वशीर्षा । ९४. कथं वशीर्षा । ९५. कथं वशीर्षा । ९६. कथं वशीर्षा । ९७. कथं वशीर्षा । ९८. कथं वशीर्षा । ९९. कथं वशीर्षा । १००. कथं वशीर्षा ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निश्चिते चतुरदधि-वलचपरिखौ-प्रमाणे धरणी-
तले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सैकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्तयां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमप-
रमपरयत् । प्रशमिताशेषविपक्षतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^१
यौवनसुखमनुचभूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्वोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

यन्वेति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचरा तेषा सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमण तेन निश्चिते व्याप्ते,
चत्वारि चतु संख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि ताभिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषा भूपतीनान्
अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्वसितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविदितम् अज्ञात नासीत्
न वभूवेत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इत् । पर किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपर विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवालोकयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-
दण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपवर्हस्वरूपेण, सफलाना
सम्स्तानां जगतां संसाराणाम् अभयप्रदाने शौण्डे मत्तः 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्या च भवेत्
स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ, रणः सग्राम एव यज्ञः चत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपत्वाच्चेत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावल्गव्य-
मानसङ्घः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्याप्तः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य ममग्रस्य
अरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपशास्त्रमलिकुशकौञ्चशाकपु-कराख्या एव वलयं कङ्कण-
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरा भूमिं विजित्य जय प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्नि शुम्भ-स-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्य प्रजाः प्रकृती कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तुक्त एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपत्ता वैरिणो येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्का
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुद्वयेन यौवनसुख स्त्रीसभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुचभूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिस प्रकार अपने धरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंसे वह अज्ञात नहीं रहता है, उनी प्रकार परिखास्वरूप
चारों समुद्रोंसे परिवेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरग करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जानमूर्तों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन साँस लेने का समाचार उस शुकनासमे अज्ञात नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, वात्यावस्थामें ही ऐरावन हाथ की सूटके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(क्रोडाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें नक्त, सुदृढ़ यशारम्भके वृक्षाग्रे (लम्ब) के स्वरूप,
चमकते हुए खड्गकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एव धूमकेतुकी पूँछके नमान सब शुकुलके प्रलयश
सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाला पृथिवीकी जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वासा में सु-
नासनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे । ३६

१. यस्यानेक । १. परिचिते, विचिते । ३. परिधिप्रमाणे परिक्षेपप्रमाणे । ४. धरणिने । ५. गन्तव्यं ।
६. सकलजगदभयदानयज्ञदीक्षायूपेन । ७. धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयान् । ९. अददन् ! १०. त-
चित् 'तथा' इत्यधिकः । ११. विगलिताशङ्कः । १२. शिथिलितपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायोयौवनसुखान्यनुचभूव ।

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर-शयनम्, उल्लिख्य-चरण-गलदलककरक्तशेखरम्, सरभस-कच-ग्रह-चूर्णित-मणिकर्णपूरम्, उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम्, अच्छ-श्रेमजल-लुलित-गोरोचना-तिलकपत्रभङ्गम्, अनङ्ग-परवशः सुरतमाततान ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनक-नाराच-परम्पराभिरिव कामिनी-करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कु-मजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमद-जलविन्दु-शबल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोपैश्विरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-धवलितौर्मिमालम्, चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चरणा-

शयन शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उत्थितौ भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्या. पादौ ताभ्या गलन् सवन् योऽलकको लाचारस. तेन रक्तो लोहितीकृत. शेखरो भूपते शिखा यत्र तत्तथोक्तम् । सरभस सवेग य कचग्रहः केशधारण तेन चूर्णितं भग्न मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लसितयो भूपते. हस्तस्पर्शनं स्फुरितयोः कुचयोः स्तनयो या. कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्रवस्य पत्रलता. तत्तत्स्वरूपचिह्नानि ताभिः अङ्कितः सञ्जातचिह्नः प्रच्छदपट शयनीयास्तरणवसन यत्र तत्ता-दृशम्, कामिन्या न्युब्जशयनादिव्याशय' । अच्छै निर्मलै. श्रमजलै. रतिक्लान्तिघर्मादकं लुलिता. कथञ्चित् धौता गोरोचनाया. कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्थतिलकपत्रभङ्गरूपचिह्नानि यत्र तत्तथोक्तम्, अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव हेममयविशालवाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणयेत्यर्थ, विनिर्गताभिः नि.सृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाण. पिङ्गलवर्गवद् विधीयमान. कायो देहो यस्य स तादृशः । लाक्षाजलस्य स्थासकसलिलस्य छटाभिः धाराभिः कस्याश्चित् रमण्या. शृङ्गकोपान्नि.सृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्र यस्य स तादृशः । मृगमदजलविन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोपान्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलरुणिकाभिः, शबलः कर्पूरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डाया चिन्तास्था-सकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोशैः लम्बमानकोपाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिर बहुकालं चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्युयन्त्रके' इति मेदिनी । फादगुणे जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेवोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'क्रीणं. पिष्टातक्रीडै' इत्यादिना वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'तेत्तुण चुण्णमुष्टि हरिसससि आएं वेपमाणाए । भिसिणेमिति पिअभम हत्ये गंध दअं जाअं ॥'

इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र जात्युद्येचालङ्कारः ।

कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्त.पुरम्रणयिनीजनसहितो भूपति. जलक्रीडया सलिलखेलया

हो जानी थी, ऊंचे किये हुए चरणोंमें लगे अलकसे मस्तक लाल-लाल हो जाता था, वेगसे बाल पकड़नेसे मणि-कर्णपूर चूर-चूर हो जाता था, राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण जिनके स्तनोंपर काले अंगरुके लपने रची हुई पत्र-लतासे ऊपरका बख अङ्कित हो जाता था; निर्मल पर्सानेकी नहान-महान बूदोंसे गोरोचनके तिलक और पत्रभङ्ग विगड जाते थे ।

किसी-किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय युवतियोंके साथ बहुत देर तक क्रीडा करता था, उस समय किसी युवतीके हाथके आकर्षणमें पिचकारोंसे नि.सृत कानदेवके सुवर्णमय बालोंकी कनारोंके नमन केसरिये जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी युवतीके पिचकारोंने निगन लज्जा (आस्ता) जल की धाराके प्रहारसे राजाका बल लाल-लाल हो जाता था, एव किसी युवतीके सोनानी पिचकारोंने निगंत कस्तूरी-युक्त जल की बूंदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-लेप चित्तकरा हो जाता था ।

किसी-किसी समयमें राजा रनिवात्तकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीडा करनेके लिए रनिवात्तके मृ-स्तो-

१. दन्तुरित । २. चरणतल । ३. अध्वनजल । ४. रोचना, गोरोचन ।
५. विनिर्गताभिरिव । ६. धवलौर्मिमालम् ।

लोक-सिक-इ-समिपुनः, अलक-नितिव-कुसुमनिकरु-शरम्, लवमान-कणपूरु-कुन-
 लयवर्तः, उद्यत-नितच-सुश्राम-जवरी-त-रङ्गम्, उद्वलित-नाल-पत्युव-सालिनानिपत-
 धूलि-पटलः, अनवरत-करुणालनस्फूर्ति-फेनानिन्द-चन्द्रिकतम, सावरोधजना जलकीषया
 गुद्वीर्णकाम-समश्चकार ।
 कदाचित् सङ्कत-वाञ्छितानिः प्रणविनाभिरवष्ट-सङ्कर-भङ्कितितितितिरारिण-सौभाग्ये-
 इत्य-मुत्तर-सुजलवाभिवृत्त-कुसुमावलीभिः संयत-चरण नख-किरण-विभिः कुसुम-
 दामिभिः कृतापरयो विवसमवाञ्छत ।

गुद्वीर्णकामां सवनवापानाम् अस्यां जलम् एतदस्यं चकार निभुम इत्यभिप्रेत समन्वयः । इदं द्वितीया-
 नाभि पदानि अस्याविवीक्यगानि । कुश्याः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजचूर्णैः धवलिना सुशोभिता कानि-
 माला तदङ्कपङ्कः यस्य तत्तदशयम् । चद्विजयां चद्विजयां वृत्तकारिभ्यः चूर्णैः चार्चयः शब्द-
 मातयाः चरणयोः पादयोः अलककैः अर्चान्द्रवैः सिक्वतं सेचिच इ-समिपुन चूर्णरश्मिचञ्चुलित-
 यव तत्तदशयम् । पादङ्कं वृत्तकारिभ्यः चूर्णैः वृत्तकारिभ्यः चूर्णैः चूर्णैः चूर्णैः चूर्णैः चूर्णैः
 चर्तैः कुसुमनिकरुः प्रत्यसमूहैः शरं नागरुपयम् । उद्यमवापानि सञ्चिजोपरि सन्वरीन कणपूरुणाशम्
 आकण्ठसममिद्विश्रावणामुपनीसुतानां कुशलयनां नीजोरयजानां इजानि पत्राणि यव तत्तदशयम् । उद्य-
 नागाम् उद्यानां निवसयानां शौक्याः पञ्चाङ्गानामनां सुशोभण आस्फुञ्जनां चर्णैः चूर्णैः चूर्णैः
 कञ्चिदा यव तत्तदशयम् । उद्वलितानि चञ्चिज्यानि मालानि विद्यानि श्रुयां तादृशानि, अत एव पूर्वपूर्वोक्त
 सञ्चिजोपरि पतितापि यानि मालानि कमलानि श्रुयां निपातिं चर्तैः धूलिपटलं रजःसमूहो यव
 तत्तदशयम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करुणालनम सञ्चिजोववाण्य तत्रैव प्राणिसञ्चालनं स्फुरि-
 तैर्द्विधमानैः फेनानिर्द्विभिः अलकफण्यतैः सञ्चालाः चन्द्रकाः चन्द्राकारासञ्चिजोस्तकादा अस्थिति
 वचादशयम् । अन्वयस्यैक एव ।

कदाचित्पि । सङ्कतं चञ्चिज्याभिः, पूर्वविषयसमव-व्यावित्यस्थल सवतीभिः सह विद्वित्य इत्यव-
 कृण विना विद्विं तव समुत्पित्यतासु तासु 'उपविष्ठ मामव इति' तेन विमलशान्तिरिष्यः, अत एव
 आवृत्तः विदितः सङ्कृतः वः । अङ्कयती यासित्वासासित्वाकाभिः, आरिणोताः ताडनाय इत्वाद्वाङ्मनाय
 शब्दितः च मणिपादिशर्याः रत्नकटकानि, आवाणकः पादिद्विष्यः कटका च्चयोजित्याम्, इत्यमरः, वः
 सुखताः बाबा मुजला वाहुवद्वयौ यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रणविनाभिः मानिनीभिः (कर्णभिः)
 वङ्ककुसुमावलीभिः कसत्रुप्यमाज्याभिः (कर्णैः), सवती वद्वौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः कुलप-
 यणः विदितानाः सङ्कृतयत्नानामविद्याशयः, सुपतिः, नखकिरणविभिः प्रनभयमयमयसुपतैः कुसुम-
 दाभिः अत्युप्यमाज्याभिः विषय समग्रं दितम् अभिव्याच्य अतश्च्यत माहित्यत कादव्यवापत्यन-
 सवती द्वितीया, इत्यवतन, 'दिवसम्, इत्यव द्वितीया ।

परिकं मध्यम् प्रवेश्ये करीषी ॥, उत सम्य उतके जलम् किरी रमणीके स्तनीका चन्दन युत्त ज्वानि उतकी नरङ्ग
 वचवर्णो हो जाली ॥। किरी रमणीके चञ्चल गूरु (पञ्चवच) के हिंजेने क्षन-चानाहृट करत्ते चरणौ जगा अल-
 कान्तर एवमन्वकारो वस-द्वयती पर शिञ्जक जाला ॥, किरी सुन्दरीके केशकण्ठपरस्ये स्तञ्चिजे कुसुमसमूहके
 निर ज्वानि र्दिषिका (गुह्यरोवट) का उल विविज हो जाला ॥, किरी सुन्दरीके जल-स्यथम् आकण्ठ मय होने
 पर उसके कणाशरण नीलाचकं पत्र जलके ऊपर वीरेने उगाते ॥, किरी रमणीके ऊव-ऊव निवचकी क्षीमसे
 तस्य चिन्न-भय हो जाली ॥, किरी चरणैके द्वारा मालसे रोडकर फके हुए कमतौ की रज फूल जाली ॥ और
 किरी सुन्दरी द्वारा राजके पर पर उलसेवन करनेके समयमें धार-धार पानीको छिपी छिपी उठते हुए
 फेनानिर्द्वयसमूह उद्यव होकर जलके ऊपरम् चन्द्रकार बन जाते हैं ।
 किरी समय राजा सञ्चकतर पीडिते उस स्थान पर चली गया जिससे मलानि पियाय दूरसे दित अञ्चिदे
 उठो करके सनजनाते मणि-कञ्चुकीसे शब्दप्रथमान सुजलवाको द्वारा मौलिमरीके फूलों की मालसे उत अपरपी
 राजका घूर वीकुर अपने नख-किरणोंसे मिथिन अपर प्रथमाता द्वारा उतसे ताडना करती थी ।

कदाचिद्वकुलतरुरिव कामिनी^१गण्डूप सीधु-धारा^२स्वाद्-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
मुषलायुध इव चन्दन-धवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्-
गन्धगज इव मद्दरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मद्दकलः कानन विकच-वनलता-
सुमसुरभि-परिमलं जगाहे । कदाचित् कर्ण-न्मणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव

कदाचिदिति । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूपसीधुधाराया वदनपूर्णमद्य-
रायाः स्वादेन पानचर्वणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्वञ्च अभजत
कुलतरुरिव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदाद्भ्रमक्रमतादोष आपततीति विभाव्यते तदा
या कामिनीगण्डूपसीधुधारास्वाद्मुदितो वकुलतरुः विकास भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत इति
गठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः कथ
दास्वाद इति चाच्यम्, मद्यपदेन सुरामद्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न त्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
दस्य इच्छुविकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधोभिराकलनीयम् ।

कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीना तरुगीना यः चरणतलप्रहारः पादतला-
घातः तेन संक्रान्तः तस्मात् स्वशरीरे सञ्चरितः अलक्तकरसः स्यासकद्रवो यस्य स तादृशः, राग
स्वनुरागं रक्तता च उवाह अवहत् । 'स्त्रीणां पादाघातादशोक विकसती'ति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
क्तिं साहित्यदर्पणे—

‘पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योपितामास्यमद्यैः’ इति ।

कदाचिदिति । मुषलायुधो बलभद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पल्ल-
न्दनवद्धवलः, कण्ठे अवसक्ता लला उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पसङ्ग यस्य
तादृशः, पान सीध्वादिमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोत्पन्नमत्ततया रक्तौ रक्तवर्गौ
न्यत्र मद्जलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्चारयमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी-
तपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुराव्यक्तध्वनिर्यस्य स तादृशः,
मत्तश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवह्नीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः द्राणतर्पणः परिमलो
न्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम्, उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोडयामास ।

कदाचिदिति । क्वगन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि ‘मञ्जरी’
व्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपक्षेऽप्येवम्, तस्यापि
पुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमे अरमत ।

जिस प्रकार वकुल (मौलसिरी) वृक्ष कामिनियोंके मुख-मधके तत्परशने स्वकीय पुष्प-समूहको विकसित
करता है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियोंके मुखमें भरे नदिराके बूँदके स्वादसे आनन्दित होकर
हृत्ति लाभ करता था । जिस प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियोंके चरण-तलके प्रहारसे लगे हुए अलक्त करसे रक्त-
वर्ण निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्त कर से रक्त-
वर्ण लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, बलरामके समान चन्दन लेवन करनेसे सुभ्रवर्ण
ए कण्ठमें मनोहर और चञ्चल कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियोंके साथ मद्यपान करता था । जिस प्रकार
गन्धगज स्वकीय मद्जलरञ्जित कपोलद्वयके ऊपर विस्तृत कर्णयुगल टिल्लाना हुआ तिल्ले हुए वनलता कुसुमोंका
सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करता है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मद्दसे मत्त हुए स्वकीय मद्दने
गल हुए कपोलद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवको झुलता हुआ हर्षवश मधुरध्वनितसे युक्त होकर प्रिय
युवतियोंके साथ तिल्ले हुए वनलता-कुसुमोंका उत्तम सुगन्धसे युक्त उद्यान (बगीचे) में भ्रमण करता था । निना
समय राजा सहचारिणी युवतियोंके झन-झनाते नूपुर (पायजेव) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर रमने

१. कामिनीना गण्डूप । २. आस्वादन । ३. अलक्तको राग । ४. चन्दनधवनकण्ठ ।
कण्ठावसक्तोल्लोल ; कण्ठावसक्तसमुल्लसल्लोल । ६. क्वचित् ‘कर्म’ इति पद नास्ति । ७. विकस्वर ।
कणित ।

व्यसनितया । प्रसुदितप्रजस्य हि^३ परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-लीला-भूषणम्, इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरां दर्शनं दृष्टौ, सिद्धासनञ्च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महान्तं त राज्यभारमनायासेनैव प्रजावलेन वभार । यथैवं राजा सर्व-कार्यार्ण्यकार्पात् तद्वदसावपि द्विगुणीकृत-प्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि^४ आव-

स्यादुत्तरः काल आयति^५ इत्यमरः । अतिरुद्ध परस्त्रीसम्भोगपुरुषपणदुर्व्यवहारादिशास्त्रप्रतिपिद्धरहितम्, तत्तत् अनासिप्तम् अव्यग्रं चेतो हृदय यस्य स तादृशः मन्, अन्येषां भोगविलासस्यतिरिक्ताना पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनादीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारवहनचमसचिधे स्थापिततया अवनितत्वात् सिपेवे सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासामर्थ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्ति-जनक इत्याशयः ।

प्रसुदितेति । हि तथाहि प्रसुदिता शासनसरञ्जणादिना आनन्दं प्रापिता प्रजाः प्रकृतयो येन तस्य तथोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनचमामास्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि मनप्राग्नि महीप्रयोजनानि भूमावावश्यकानि शासनसरञ्जणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य विषयसम्भोगलीला मात्यचन्दनरमण्यादिभोगविलासो भूषणम् आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिन्-माप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुव्यवस्थाभावादृशान्तिपूर्णाधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यम्, विषयसम्भोग-लीला मात्यचन्दनादिभोगविलासः विडम्बना आत्मवञ्चनामात्रम्, निरन्तरमेवाशान्ततया तथापि प्रती-दानुभवाभावादित्याशयः । इहार्थान्तरन्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुराग स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थम् अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शनं प्रजाना प्रसादावलोकनं दृष्टौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्नादरथ्यानुमानेन प्रकृतीना विरक्तिर्भवेदित्या-शयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादिषु वा प्राप्तेषु सिद्धासन नृपासनम् आररोह आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतन्नामकप्रधानसचिवोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यधुरम् अनायासेनैव प्रयास विना प्रजावलेन राजनीतिशक्त्या वभार धारयामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूषति-कार्याणि शासनपालनादिव्यापारान् अकार्पात् हनवान् तद्वत् तेनैव प्रकारेण असौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृत-पूर्वस्माद्दुर्लभकृत-प्रजाया प्रकृतेः अनुराग-स्नेहो येन स तादृश-राजकार्याणि स्वस्वामिशासनसरञ्जणकृत्यानि चक्रे अकार्पात् ।

तमपीति । आवर्जितात् प्रणामसमये नृधानमनेन नमितात् हनुमनोरपरात् प्रचूनमयशिरोंऽवनमात्

को राजाने भोग, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लीन किया और न वह उत्कला व्यस्तनी से गया; क्योंकि—सुयोग्य मन्त्रोंके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासन-पालनादि सभी कार-उत्प्रे पूरे हों गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रजन करनेवाले ऐसे राजाने भोग-विलास-भूषण-रखने हे; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशान्ति-परिपूर्ण है, उसके लिए तो विडम्बना नाम है । प्रजाकी अनुरागके कारण बीच बीच में राजा स्वयं दर्शन देना था एव विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिद्धासन पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने दुश्चिन्तित अनापात् ही बरन करता था । जिन् नामने राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे द्विगुण प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकीय सम्पादन करता था । अधीनस्थ राजा लोग मत्तक द्वारा उत्तको (शुकनास को) भी सब प्रमान करते थे, उस समय उनके (राजाओंके) चलायमान हुए चूडामणियोंकी फिरगोते भरे हुए सुन्दरका अत्रनाम अत्रना ही जाना था,

१. अतिव्यसनितया । २ कश्चित् 'हि' पदं नास्ति । ३. ...नदीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विपरीतस्नेह-लीला । ५ हेतोश्चान्तरा । ६ महान्तं राज्यभार, महान्तमनागतं राज्यभारम् । ७ वपन न । ८ कश्चित् 'सर्व' इति पद नास्ति । ९ द्विगुणीकृत-प्रजानुरागश्चते । १०. नरार । ११ नास्ति ** ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-सुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तः पुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विफल-मनोरथस्यानपत्यताजन्नाऽर्षद्वैताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजहे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुग्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्ब्य नमिव आत्मानम् अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृश्यः । इह प्रतिविशेषग सम्यन्वाभावेऽपि सम्यन्ध-रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तादृश्यसौख्यम् अनुभवत अनुभवं कुर्वत तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो ब्राह्मण्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतसुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-वलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोत्कटरूपेण सभोगविषयोद्भिद्य-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोषित्समूहः, शरवणं वाणसंज्ञकवृत्तसमूहमिव, विनास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजनं सत्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसा प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणं यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तसु वनितासु रजःस्वलास्यपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तादृश्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सज्ञाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसो व्यथा अयद्वन्तं वृद्धिं प्राप । विषयाणां लक्ष्मणानादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः, मनश्चिरं विजहे परितत्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयंन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षु मन्तं सनेत्रमपि अन्यमिव गताक्षमिव पुत्रामनरकोट्टारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शामकतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसमभवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिप ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनी 'चक्षुःमन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संक्षिप्यरूपेण ।

इत्त प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त राज्यका भार सौकर वद राजा यौवन-सुखे अनुभव नै नान व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करना हुआ पर अन्य सब साक्षरिज सुखके अन्ततक पहुच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रसुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे भोगोंके होने पर भी अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त वाण वासके समान लगने लगा (वाण नानक वासनें, पुत्र के बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते, झिर्योकी रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती था) । नै जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसकी पुत्रकी आशा भी विकल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे जनन सन्ताप भी खूब बढ़ना गया, क्रमशः विषय-सभोग-सुखकी इच्छा उनके मनमें इतने लगा उस समय पर, अगणित राजाओंसे परिवृत होने पर भी मानो असहायके समान, चक्षुम्बान् होने पर भी जम्भके समान स्व समस्त भुवनोका आधार होने पर भी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कश्चित्कालः । ३. ननयनुस, नोकमुस । ४. सम्भुज्यमानमपि । ५. अभूत् । ६. कश्चित् 'च' इति पद नास्ति । ७. निष्फल । ८. नरानवर्तनास्य । ९. विजने, विजगाहे । १०. भुवनालम्बनम्, भुवनवलम्बनम् । ११. निरालम्बनम् । १२. अमाननत्वं ।

एक दिन महाराज गारापीड, जिहासवतीक महम्म जपरियत होकर देया—महाराजा जिहासवती पाई हुथी पर अणन सुख-कामलकी रख एक हुथी उज्ज्वल पक्ष पर बूनकर रो रही है, उसके गालकी खुली छूट छपर-उपर फटती रही है, थोरि रही है, परसे सती आरण्य उगार दिने मी है, वरिपर सीस, गिरिसे उषमा बला आद (गोला) हो गया है, अनापुर्णक हुट्ट कुल हूँ में खड्ग होकर उषमा आधान दे रही है, कसकिण उषिणिमा

आर जिहासक समय जिहास-महम्मानी मानी उषम करीवली थी । गारापीडकी मधिणी (परानी) थी । वर जिहास सौन्दर्य और आवमणीसे जिहासवती जिहास करती थी एव शोणनामी जिस प्रकार फण्णियन गारापीडकी ज्योति अङ्कुर स्वल्प है, वही प्रकार, जिहासवती नामकी प्रकार गारापीडकी पण्डित, मानसरिपरको जिस प्रकार हुस-माला, मलयजकी जिस प्रकार चन्दन-बनकी पण्डित, जिस प्रकार गुष्पकी समिद्धि, चन्द्रमणकी जिस प्रकार चारदी, सरोवरकी जिस प्रकार कमलिनी, आकाशकी जिस प्रभा, बलदेवकी जिस प्रभा वनमाला, जिहासवती जिस प्रकार मदकी उषा, वृक्षकी जिस प्रकार उषा, वसन्तकी जिस प्रकार चन्द्रकला, गारापीडकी वृक्ष-स्थलकी जिस प्रकार कीसुममणिकी

महादेवक जटा-कलापकी जिस प्रकार चन्द्रकला, गारापीडकी वृक्ष-स्थलकी जिस प्रकार कीसुममणिकी वलसमय विद्यविभवनया अनिमिष निमिषरहिते लोचन मयुष्ये मया दे: ताह्या, कसकिणि: अना-गदशन, परिजनन परिचारजनन पण्डित सदिताम् । गारास समाप् अवस्थित: देवावस्थाया: स्थानेन देवा कासो च दृष्टि: एक मयुष्येन ताडशन, गौडन पदश्या विप्राविषयवलय: सूक्री नि:शब्द: वेन तां जिहासवतीम् देव्यामूर्ता वदश आधीव इति समाप्त: । जिहास मानसदेवया जिहासता सिमस एकदिति । एकसिमस मयुष्ये च गारापीड: तस्या जिहासवत्या: आवास मयवस उपास: प्रास: देह, चन्द्रदेव देव्यास्य, फणामणिशिव, देवतं मालीपमा जास्यिषो चस्यमयो: सङ्क: ।

प्रधानमूर्ता सत्या ।
 देवाणां जननी मातृव, स्वप्रकारलोहितविद्याव्याप्त्या: । सकल्प अन्त:पुरि अवरोधसुन्दरीषि
 जिहुवनविस्मयजननी विष्टपथप्रथकारिणी सौन्दर्यदिवसावादिनेत्याश्या: । वनिगीविजयमाला गारापीड: चन्दनवनगिरि: चन्दनवनपङ्क्तिषि । शोषस्य वासुकि: फणामा गी मणि: तन् तस्य शिवा देविषिषि
 शिषिषि । मानसस्य तवात्मकसरोवरस्य देसमाता वसाङ्गपङ्क्तिषि । मलयस्य तवात्मकशोषस्य कासारस्य कासार: सरसा सर: इत्यम, कमलिनी लज्जानव । तमसी गानस्य तारकापङ्क्ति: गव-मासस्य वसन्तमासस्य सुसुमासि: प्रवसससिद्धिषि । चन्द्रमस: शोषान: चन्द्रकेव च्चानेव । सुस-सागरस्य सुसिद्धस्य वेता शीषिषि । जिहासस्य विहनारास्य मदलैव दानवादिषेव । सुसि-मयुष्ये सुन्दर्यदिवसे हुसिमाञ्जला । आपावदलिननी माला वनमाली करितीवा ॥ इति ।
 वनमाता सवर्षे गुणसुडितामा मयुष्ये लक्षकन्दमाद्या आजासुडितमनी एक सेव । वनमाताञ्जलाया-उष्य सुमानसस्य तवात्मकदामारास्य मूठा: प्रया कानिचरिषि । सुसलासुसस्य वलमसस्य समन्वय: । देवताकला: शोषालोकरस्य चन्द्रलैव शोषिकेव । कन्दमारी: शोषसुन्दरस्य वर:स्य-अश्वि । जिहासवती नाम सदिधी पदारी तस्य गारापीडस्य मूणाम अवस: अमूर्त इति

परिपुत्राम्, आरदवस्तिथवैश्च श्यागानिनिमपुलोचनी: कञ्चिकिसिषपास्यमानाम्, अनलिदेवति-एकदा चू सू तदवापसमुपगत: तां चिन्ता-चिन्ता-दीन-दीन-दृष्टिना शोकमूर्केन परिवर्तनवती नाम ।
 जिहुवन-विस्मयजननी जननीव वनिगी-विजयमाला सकलान्त:पुरप्रधानमूर्ता महिषी जिहास-देसमालीव मानसस्य, चन्दनवनगारापीड मलयस्य, फणामणिशिव शोषस्य मूणामसमूर्त विरिष सुसिमासस्य, चन्द्रकेव च्चानेव । कमलिनीव सरस: तारकापङ्क्तिषि तमस: वनमालीव सुसलासुसस्य, वेतेव सागरस्य, मदलैव जिहासस्य, मयुष्ये पदपदस्य, लतेव पदपदस्य, सुसिमान-अथ तस्य चन्द्रलैव देवता-कलापस्य, कीसुसि-प्रभूव कन्दमारी-वृक्ष:स्थलस्य,

नीभिश्चान्त-पुरवृद्धाभिराश्रास्यमानाम्, अविरलाश्रुपातौर्द्राकृत-दुकूलान्, अनलङ्कृताम्, वामकरतल-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविडपर्यङ्किणोपविष्टाम्. देवीं ददर्श । कृताभ्युत्थानांश्च तां तस्यामेव पर्यङ्किणायमुपवेश्य स्वयञ्चोपविश्य अविज्ञात-वाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतवाष्पान्म-कणो कुर्वन् कपोलौ भूर्पालस्तामवादीन्-
 देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमशब्दं रथते, ग्रथन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव वाष्पविन्दुनिकरमेतास्तथै पद्मपङ्कजः । किमर्थञ्च कृशोदरि ! नालङ्कृतासि ? ! चालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? ! कुमुमशर-नरः-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजस्पर्शनं नातुगृहीतौ मणिनूपुरौ ? ! किंनिमित्तमयं सपगत-

पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः' इत्याद्यभिहितस्वरूपैः शोशिकैः उपास्यमानां सेव्यमानाम् । जनति-दूरवर्तिनीभिः नातिदूरस्थायिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धतीभिः आधात्यमानां आचिह्न-प्रशंसया विश्वास्यमानाम् । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्द्राकृतं क्रिडीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविभूषिताम् । वामकरतले स्वयंपागितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वदनपद्मं यया तां तादृशीम् । असंयता अवद्धा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलङ्काः चूर्णकृतला यस्याः तां तादृशीम् । सुनिविडा हृद्यो वा पर्यङ्किणो उपवेशनमोक्षोऽङ्गुलीवद्वेष्यः, तस्याम् उपविष्टाम् आसेदुषीं रुदतीं क्रन्दन्तीम् (देवीम्) अन्ययस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

कृतेति । कृतं विहितं अभ्युत्थानं संमाननं यथा सा तां तादृशीं तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामिव पर्यङ्किणायाम् उपवेशनमञ्चिकायाम् उपवेश्य तस्याप्य स्वयञ्च आधना अन्यत्रो-पविश्य, अन्यस्मिन् समये स्त्रीपुंसोऽप्यत्र स्थितेरनुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं वाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनि-सरणस्य कारणं हेतुर्न स तादृशः, अत एव भीतभीत इव त्रस्तत्रस्त इव भूर्पालस्तारापीडः-करतलेन पाणितलेन कपोलौ विलासवत्या गण्डौ, विगता दूरीभूताः वाष्पान्भसां नयनमलिलानां कणा वृषतो याभ्यां तौ तथोक्तौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीत् अवाचित् ।

देवोति । हे देवि ! किमर्थं किं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्महतः शोकस्य विषादन-भारेण मन्थरं मन्दं मद्दम्, अशब्दं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा रथते रदिनं विधीयते । एताः पुरो-विद्यमानाः पद्मपङ्कजो नेत्रगोमश्रेणयः, मुक्ताफलजालक मौक्तिककलापमिव वृषुल-वादिश्याय । वाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुकणजालकं ग्रथन्ति ग्रथनं विदधते । हे कृशोदरि चाणन-धे ! किमर्थं किंनिमित्तं नालङ्कृतासि न भूषितासि ? ! रक्तारविन्दकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, चालातपः अभिनवसूर्यालोक इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यावकद्रवो न पातितः जपितः । कुमुमशरस्य मदनस्य चत्सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राङ्गस्वरूपौ उड्डेलनसाभ्यादित्याशयः, नणिनूपुरौ पादस्पर्श-पादौ चरणौ च पङ्कजे कमले तयोः स्पर्शनं कस्माद्देतोः न-अतुगृहीतौ न प्रसादपातीकृतौ । अयं न-व्यभानो

वश एकाग्र दृष्टिं करके चर्नापने लडे होकर सेवा कर रहे हैं, और रत समय क्या करना उचित ? । रत नाचनानि निश्चल आर कातर-दृष्टि युक्त तम दासिनी शोकके कारण चुपचाप होकर भास्वत् लज्जें उड्डे । रामाणि राजाको देखते ही उठकर उनका सत्कार किया, उक्त समय राजनि उते तुरन्त उती चलकर फिर उडा दिया और आप भी उसने एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अनुमानका कारण न जाननेने वर भीम नन्दाकर भक्ति करनल द्वारा ही उतके दोनों गालोंके आँसू पालने-पोंछने उतसे करने लगा—

देवि ! हृदयने त्रसल मोक्षो दत्ताकर तुन चुपचाप कदा रोने ? । देवो, वे तुम्हारे भयने क्या मोक्षो हारके समान अश्रुविन्दुआका हार चूँवते ह । कृशोदरि ! तुमने आज मन्द्या क्यों कर परने ? रतन । मदनका कलियोंके समान चरणों पर प्रात कालीन मूर्धके नकातके समान अलक्तकरत (नहरन) क्यों रती लगा ? मदन-सरोवरके कलहंसके समान ननि नूपुरों पर आन चरणपङ्कजस्पर्शनका अनुभूत क्यों रती जिना ?

१. विन्दुपाताङ्गुल ।
- २ रुदती ।
३. हृदयस्थितानां, हृदयस्थितानाम् ।
४. चर्नापने ।
५. मन्थवेग ।
६. भूमिपालः ।
७. तगयतः ।
८. कौशोदरम् ।
९. मदनकलापः ।

१० किंनिमित्तमपगत ।

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

विरहितः करोति मे दृष्टिखेदम् अतिबहुल-तिमिर-पटलान्धकारः कुसुमैरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मे हृदय कम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तथायता निश्वासमारुताः । कश्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिद्-स्मदुर्पञ्जीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्वखलितमल्पं म-प्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवित राज्यञ्च । कथ्यतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् इत्येवमभिधीयमाना^१पि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तथा विवृद्धवापपहे-तुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सतत-प्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—

प्रसीदेति । हे देवि ? प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्त मानसिन्धव्यथाकारण निवेदय प्रतिपादय । हि नूनम्, एतेऽस्वलोक्यमानो^२ तरलीकृत चञ्चलीकृत स्तनाशुक पयोधरवन्न यैस्ते तादृशा, आयता विस्तीर्णा । तव ते निश्वासमारुताः निश्वासपवनाः, पल्लव फिसलयमिव, रागेण प्रीत्या लौहित्येन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदय जानस कम्पयन्ति उद्वेजयन्ति धूनयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कश्चिदिति । कश्चित् इत्यभीप्सितप्रश्ने तथा चामर —‘कश्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अति-निपुणम् अतिचतुर चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्थ स्खलितम् अनुचितव्यवहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवित प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं त्वदधीनम् ।

कथ्यतामिति । हे सुन्दरि ! शुचः विपादस्य कारणं निमित्तं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येव पूर्वोक्त-दिशा अभिधीयमानापि पृच्छ्यमानोपि विलासवती राजमहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे दत्तवतीत्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य बुद्धिं प्राप्तस्य वापस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्ठवान् । ‘प्रच्छ’ धातोद्विकर्मकत्वात् स्थलद्वयस्य कर्मणि द्वितीया ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पर्णमञ्जूपाधारिणी सततप्रत्यासन्ना निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेत्याख्यावती राजानं तारापीडम् उवाच अत्रचीत्—‘देव हे स्वामिन् ? देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिस्खलितं युतिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजानि स्वयि अभिसुखे प्रमग्ने सति, परिजनस्य सेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्तदतिरिक्तस्य अपराद्धुम् अपराधं कर्तुं का शक्तिः

आर आज तुमने केशफलापको क्यों नहीं परि-कृतकर गूया ? जो कि ललाटके ऊपरमें लटके हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिए इस प्रकारका ललाट धारण की हो ? देवि ! चन्द्रलेपा-रहित कृष्णपक्षके प्रदोषके समान तुम्हारी जत्यन्त काली पुष्पनिर्हान यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिये, देवि ! प्रसन्न हो जाओ, दुःखका कारा बतानो, सामारण वायु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवको कंपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे-लम्बे श्वान, स्तनपर पड़े बलको हिलाते हुए हमारे अनुरक्त हृदय को कंपाते हैं । शब्द मुझमें या मेरे किसी परिजनसे क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने पर भी तुम्हारे विषयमें सबकुछ अपना थोडा भी अपराध नहीं देखनेमें आता है, क्योंकि-मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अत एव, सुन्दरि ! मुझसे शोकका कारण कहो । राजाके इस प्रकार कहने पर भी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अश्रुविन्दु गिरानेका कारण पूछने लगा ।

तदनन्तर विलासवतीके ताम्बूल करङ्कवाहिनी (निरन्तर पानके टबकेसे रखनेवाली) और सर्वदा समीपमें रहनेवाली मकरिका नामकी किसी परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—‘महाराज ! आपसे थोडा भी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रसन्न रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिको भी अपराध करनेकी

१ दृष्टिखेदान् । २ अन्धकारः केशपाशः । ३ आवेदय । ४ मम । ५ आकम्पयन्ति । ६ त्वाधिना । ७ श्वासमत्त । ८ कश्चित् । ९ अनुजीविना । १० अतिनिपुणं चिन्तयन् । ११ स्खलितमपि । १२ अभिधीयमाना यदा । १३ प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४ करण्डकवाहिनी मकरिका ।

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, ~~अथैतन्मविरलचापैर्दुर्दिनान्वकारितमुखी~~ रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्' इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनाया' तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्यं निजगाद्—देवि ! किमत्र क्रियतां देवायत्ते वस्तुनि, अलमतिरुदितेन, न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गामृतास्वाद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि, न हि शक्य देवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत् मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम्, अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणामुपपाद्य देवतासु

वमाचयत इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां सान्द्राणां चाप्पाणां नयन-जलानां दुहिनेन वृष्टया अन्धकारित समुत्पन्नान्धकार मलीमसमित्यर्थः । सुखं वदनं यस्याः सा तादृशी 'धनान्धकारं वृष्टौ च दुर्दिने सप्रचक्षते' इति प्राञ्चः । केवल रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्याशयः । एतन्मदुव्रतं वच आकर्ण्य निशम्य देवो भवान् प्रमाणम्, विषयनिर्वाचकः, यद्भवानाज्ञापयिष्यति तदेव सर्वत्रेदवाक्यवदङ्गीकरिष्यत इत्यभिप्रायः । इति पूर्वाक्तदिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम विरता वभूव ।

विरतेति । विरतवचनायां तूष्णींभावावलम्बनीभूताया तस्या मकरिकाया भूमिपालो राजा मुहूर्त्त-मिव क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा, मौनमवलम्बयेत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं तप्तं निश्चस्य श्वासं विमुच्य निजगाद् उवाच—देवि ! देवायत्ते भाग्याधीने, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं क्रियतां किं कर्तुं शक्य मनुष्यमात्रेण त्वया मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अल व्यथंम् । प्रायो देवतानां सुराणां वयं नानुग्राह्या नानुकम्प्याः, राज्यप्राप्त्यादावनुग्रहदर्शनात् प्रायः पदम् । आत्मजस्य तनयस्य 'आत्मजस्तनयः सुतु' इत्यमरः, परिष्वङ्ग आश्लेष एव अमृत सुधा तस्य आस्वादेन अनुभवन् यत् सुखम् आनन्द' तस्य नून निश्चितम् अभाजनम् अनाधारस्थलम्, अनधिकारीत्यर्थः । एतदर्थं ज्ञात-मित्यत आह—अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्तरे अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुख-जनक पुण्यमित्यर्थं, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्मार्जितं कर्म धर्माधर्मरूपं फलं-शुशुभ्ररूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि भवे, देवम् अदृष्ट प्रार-ब्धमिति मरलार्थः । 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्देवमिति कथ्यते' । अन्यथा कर्त्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियु-न्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकादिशतैरपि' इत्यादिपर-शतवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र मादृशान्तां कथैव केश्या-शयः । आत्मजपरिष्वङ्गामृता' मित्यत्र निरङ्गकेवल रूपकमलङ्कारः ।

दावदिति । मानुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधातुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत् सर्वम् उपपाद्यतां विधीयताम् । तदेव कर्त्तव्यमुपपादयति—अधिकामित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-

न किन्ती आभूषणो ही धारण करती है 'क्यों ऐसा व्यवहार करती है ? ऐसी जिज्ञासा करने पर भी कुछ उत्तर नहीं देती, केवल अशुविन्दुओं को निरन्तर वपति सुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर 'आपको जेनी आशा हो (वना ही को जान)' इतना कहकर मकरिका चुप हो गई ।

नारिकाके चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक बोटी देर रहकर लम्बी लम्बी गरन साँस लेकर कहा—देवि ! पुत्रप्राप्ति करना देवके अधीन है, अनप्य सानान्प ननुष्य होकर तुन अथवा हन रत विषयमें क्या कर सकने है ? अत बहुत रोना व्यर्थ है । हमलोग प्रायः जनेक विषयोंमें ही देवताओंके अनुग्रहके पात्र नहीं है, जोर सचनुच हनलोगोंका हृदय भी, पुत्रालिङ्गनरूपी अमृत-आरवाद्-जनिन सुखका अधिकारी नहीं है । क्योंकि हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किये हैं । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही, उनकी रम जन्मने अनुहान फल उत्पन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, नहाउद्योगी पुरुष द्वारा भी दवर्गनियोग नहीं बदला जा सकता, तो भी जो कुछ मनुष्य-लोकमें अपने नाध्न हो सके पुत्रप्राप्तिके निमित्त बर सत्र करना

१. वाष्पविन्दु । २. इत्येतदभिधाय । ३. विरतवचनायाञ्च । ४. नि.वस्य । ५. जनिनाश्रमल रुदितेन । ६. वयमननुग्राह्या । ७. जन्मान्तरविहितम् ।

आसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवी द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्म-महोत्सवानन्द-निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा चौरिवो-दित-रविमण्डला सवालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वोपधिपिञ्जर-जटिलकेशो निहित-रक्षाघृतविन्दुनि तालुनि विन्यस्त-गौरसर्पपोन्मिश्र-भूतिलेखः गौरोचनाचित्रित-कण्ठसूत्रग्रन्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मितानन. पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराम्, आपाण्डुर गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईपत् पाण्डु-वर्ण धूसरवर्ण मुखम् आननम् आद्यांशश्च यस्यां तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्त्ती पूर्णचन्द्रस्य पूर्णशशिन. उदयो यस्या. तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव रात्रान्निमिव देवी भवती इत्यामि अवलोकयिष्यामि । इहोपमा ।

कदेति । तनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रभेदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स तादृशः, परिजन परिवारजनः, मे जन्म पूर्णपात्र पूर्णानक वपुर्धृतं वसनस्रगादिकमिति तात्पर्यम्, हरिष्यति हर्षान्नेष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृत्य गृह्यते ।

वक्ष मात्स्यञ्च तत्पूर्णपात्र पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति भानुचन्द्रधृतकोशः ।

हारावल्यान्तु—

'वर्धापन्न यदानन्दादलङ्कारादिक पुन । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्र पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कदेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हरिद्रम्, 'निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यनरः । तथाविध वसन वक्ष धारयति परिदधाति या सा तादृशी, तथा सुतेन आत्मजेन सनाथः सहित उत्सङ्गः क्रोडो यस्या. सा तादृशी, देवी भवती, उदितम् उदयं प्राप्त रविमण्डलं सूर्यविम्ब यस्या सा तादृशी, अत एव सवालातपा अभिनवादित्यालोकयुक्ता द्यौ गगनमिव ।

इह सूर्यविम्बेन सहाभिनवोत्पन्नतया तान्नवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादित्यालोकेन साक शिशुप्रभा-द्योतितहारिद्रवक्षस्य, दिवाच सह देव्या साम्य ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णोपमालङ्कारः ।

कदेति । सर्वोपधिरिः—

'सुरा मासी वचा वृष्टं शैलेय रजनीद्वयम् ।

शठोचम्पकमुस्त च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥ इति मार्गपरिशिष्टोवर्तैः ।

'कुम्भमासीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनै । सुराचन्दनकर्पूरमुस्तैः सर्वोपधि स्मृतः ॥ इति राजनि-र्वण्टकतैर्वा द्रव्यविशेषैः, पिञ्जराः पीतरक्ता, जटिलाः जटावत् सयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः । रक्षार्थं घृतमिति रक्षाघृतम्, एवञ्च निहित स्थापितं यत् रक्षाघृत तस्य विन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशो तालुनि काकुदे विन्यस्ताः अपिता. गौरसर्पपेण श्वेततन्तुभेन 'सर्पपः स्यात् सरिपप कुटस्नेहश्च तन्तुभ' इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः सयुता भूतिलेखा भस्मरेखा यस्य स तादृशः । गौरोचना चित्रितः कुर्वरित कण्ठसूत्रग्रन्थिर्ग्रीवातन्तुग्रन्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादौ सर्वोपध्यादिरथापने बालरक्षार्थमिति विधिः । एतद्वीजन्वन्वयत्र गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः शेत इत्युत्तानशयः, दशनेर्दन्तैः शून्य रहितम् अथ च स्मित त्रिकसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकः सुतः अनुकम्पायामत्र कप्रत्ययो ज्ञेयः, मे मन

रात्रिके समान तुमको मे क्व देवूंगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमे मग्न हुए मेरे परिजनवर्ग क्व मुझने पूर्णपात्र ले जायेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वक्ष, अलङ्कार आदि बलपूर्वक अपहरण किये जाने हैं, उनको 'पूर्णपात्र' कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलसे युक्त एव बालातमसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा रञ्जित (पीले) वक्ष पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये क्व तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वापधिके लगानेने जिसके बाल पिद्मलवर्ण और जटिल (उलझ) हो गये हैं, जिसके तालु पर मन्थिन किये हुए घृतकी मुँहे डालकर फिर उस पर श्वेत सर्पसयुक्त थोड़ी सी भस्मकी रेखा डाली हो, एव जिसके कण्ठ-मूत्रका गाँठ गौरोचना द्वारा रगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशयी (चित्त होकर सोने वाला) हो, एवं त्रिना दंतके नुहते मन्द-मन्द

१. आसन्नचन्द्रोदयामिव । २ प्रद्रक्ष्यामि । ३ उचत । ४ पिञ्जरित । ५ घृननधु-विन्दुतालुविन्यस्त । ६ भूतिलेशः । ७ चित्रः ।

लिखित-मदलोखालङ्कृत-गण्डस्थलकः, कोमल-रव-डिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-
विप्रकोर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः, कुञ्चिताङ्गुलि-शिखराङ्कुशाकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति
मदमत्तगजराज-लीलाम् । कदा मातृश्ररणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चु-
किना विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहल-चञ्चल-लोचनो मणिकुट्टिमैवधोदत्त-दृष्टिरनुस-
रिष्यति स्वलद्वतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुजयुगलाभिनन्द्यमाना-
गमनो भूपण-मणिमयूर्ख-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पर्यटि-

अलङ्कृते भूपिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्व यस्य स तादृश, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्कजत् लिखिता लिप्ता या
मदलोखा दानवारिरेखा तथा अलङ्कृतगण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रव-
रसनयाः नञ्जालनविशेषेण 'टक् टक्' इत्यवमुपमातुः वदनशब्दः डिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुल्लसद्वत्
डिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुत्पन्ना प्रीति हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्व समुत्तोलितौ यौ करो हस्तौ
तान्यान् उत्तोलितशुण्डया च विप्रकीर्णाभिः विच्छिन्नाभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजदोदस्य धूल्यो रेणव-
ताभिः चन्दनचूर्णवत् रेणुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्चितया कुटिलीकृतया अङ्गुल्या करसाख्या धान्या-
तर्जन्या इत्यर्थः । शिखरम् अप्रदेश अङ्कुश इव सृगिरिव, कुञ्चिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुशश्च तेन यदाकर्षणं
शृष्टे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं प्रत्यावर्तनाननुमतिप्रकटनाय कम्पित शिरो मस्तक येन स तादृशः ।
मदनत्तस्य गजराजस्य हस्तिश्रेष्ठस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।

इह श्लेषालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलामिष्यौपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तरूपा निदर्शना सङ्गीर्यते ।
निदर्शनास्वरूपं दर्पण—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विश्वानुविम्बस्य बोधयेत्सा निदर्शना ॥'

कवेति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रञ्जन तत्र उपयुक्तात् पर्याप्तात्
शेषेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवः तेन तहोपनेनेत्यर्थः, कञ्चुकिना निरुद्वत्ति-
वृद्धब्राह्मणानां सुगानि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

कवेति । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-
प्रतिमावलोकनादित्याशयः । मणिकुट्टिमेषु रत्नवद्धसभाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलोकयितुम्
अधोदत्ता नीचे स्थापिता दृष्टियेन स तादृशः, तदप्राप्तिखेदात् स्वलन्ती अतिचक्रगतया त्रश्यन्ती गति-
गमनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तद्ग्रह-
णाथानुगमिष्यति ।

कवेति । नरेन्द्रसहस्रेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन
(करणेन) अभिनन्द्यमानम् आदरादभ्यर्थ्यमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूपगमनीना
नृपाणामलङ्कारभित्तरतानां मयूखलेखया रश्मिपङ्क्या आकुलीक्रियमाणा अवलोकनौत्कण्ठ्यात् व्यस्ता-

धात्रीको वह कन कष्ट देगा ? गाढे काले अगुरु रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मदरेखाके समान रेखा अङ्कित होनेसे
मनोहर त्रौणा धारणकर, डिण्डिम (डमरु) शब्दके समान धात्रीके मनोहर मुल्लशब्दसे आनन्दित होकर,
हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्कुशके समान धात्रीके-ऊपरी उल्लियोंको
नोटकर जाने पीछे आगे पीछे चलानेपर मस्तक कम्पितकर वह कन मदमत्त गजराजका अनुकरण करेगा ?
माताके चरण रग जानेपर जो धन अलक्तक रस (महावर) अवशिष्ट वचेंगे उसे लेकर वह कन कञ्चुकीके नुरने
लेप देगा ? कुतूहलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठोकर खाता खाता,
अपने परछाईका अनुसरण कन करेगा ? हजाराँ नरपति बाहुयुगल बढ़ा-बढ़ाकर जिसके आगमनका अभि-
नन्दन करने हों, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गये,

१ गण्डस्थल । २ मुकुटडिण्डिमध्वनिजनितप्रीति । ३. मत्तगजराजलीलाक्रीडा, मत्तगजक्रीडा, मत्तगजराजलीलाम्, मत्तगजराजलील क्रीडान्, मत्तगजराजलीला । ४. चरणरागोपयुक् । ५. वृद्धकृत-
किनाम् । ६. लोल । ७. प्रतिविम्बितानि । ८. मयूखाकुलीक्रियमाण । ९. नन ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद्यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव ततः तत्तदभक्तवृणयां सर्वं चकार । न मशान्तमपि कतेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमवहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरां शुचि-मूर्तिरूपोपिता हरितकुशा पच्छदेषु मुसलशयनेषु सुष्वाप । पुण्याललिलपूर्णः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगर्भः शातकुम्भकुम्भै-

जन्तरे यासा ताभिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगा क्षीणत्वोपगतविषादप्रवाहा विलासवती राजमहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ नश्ये न तादृशम्, उचित योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

न इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु नास्मिन्पूजासु विप्राचासु गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जाता । यद् वचति । यद्यत् अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्मान्निर्दिष्टनामकात् लोकात् शुश्राव श्रुतवती ततस् उपोपणादिकम्, तत्तद् अभक्तवृणया वालकसृष्टया तनयप्राप्त्यभिलाष-सत्यर्थं नर्तनं निखिलं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महायोसमपि क्लेशं दुःखं नाजीगणत् चेतसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं दग्मानानां भस्मभ्रूयमानानां गुग्गुलूनां पङ्कद्रवाणां धूमवहुलैः सान्द्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकार-मंजानां तेषु तेषु तादृशेषु । तारकादित्वादितश्च । चण्डिकागृहेषु चासुण्डाभवनेषु धवलाम्बरां शुश्रवसना, शुचिमूर्ति स्नानेन पूतशरीरा, उपोपिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थं, कुशा द्रुमाः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तयोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्क्तिरूपेण पातितमुसलशयनीयेषु नुष्वाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तस्मान्मधिकशिष्टव्यवहारादमी तन्त्राद्यनुष्ठानव्यवहारा अवगन्तव्या, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशास्त्वनप्रकरणीयसौमाद्य स्नानव्यवहारवत् ।

पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूजैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि न्युत्सुकलानि पुष्पमस्यानि तैरूपैः सहितैः । क्षीरतरुवो वटचूतादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि पत्रलाञ्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भम्' इत्यमरः ।

यन्तर्नि रानीका शोक (मन सन्ताप) निवारण कर वारम्बार उसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानमें चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके स्नान आभूषण-धारणादि प्रनिदिशसीय सब कर्तव्य कार्य करने लगी और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तिसे जो कुछ व्रत-नियमादि सुननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कुछ गणना नहीं की । उपवास करके श्रवत वस्त्र पहनकर शरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गूगुलुके धने धूम के अन्धकारसे परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरोंमें, मुसलोंकी शय्यापर हरे कुश बिछाकर, शयन करती थी । गायोंके बाडेमें बृद्ध

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोक । ३. यथाक्रियमाण, आभरणपरिग्रहादिक समुचितं, आभरणपरिग्रहादिसमुचित । ४. वासरव्यापारमकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, अधिकमादरवती । ६. कुतश्चिच्छ्रुत्वा । ७. गर्भतृष्णया । ८. गुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु । ९. धवलाम्बरेण, धवलाम्बर । १०. हरितकुश, हरितकुशोपच्छन्नेषु । ११. भूतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूतैः ।

दितपूजान्महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो ववन्दे । दालायमान-वलयेन पाणियुगलेन स्नाता स्वयमखण्डसिक्थ-सम्पादित रजतपात्र-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदन-वलिमदात् । अपरिमित-कुसुम-धूपविलेपापूप-पलल-पायस-लाज-कलितामहरहरन्वादेवी-सपर्यामाततान् । स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवयेन मनसा सिद्धादेशान्नप्रक्षपणकान् पप्रच्छ ॥ विप्ररिन-कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार ॥ दर्शनागतद्विजगणान् आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलयेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दालायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन तादृशेन, अखण्डैः अद्युदितैः सिक्थैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं रौप्यभाजनात् दध्योदनवलिं दधियुक्तान्नरूपसुपहार वायसेभ्यः काकेभ्यः अदात् दत्तवती ।

अपरोति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः, पित्तैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अपूपैः पिष्टकैः, पललैः पिष्टतिलयोजितान्नैर्मत्सैर्वा, पायसैः परमान्नैः, लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादितान्, अन्वादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान् प्रहितवती ।

स्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमतत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि पिण्डपात्रानि अन्नभाजनानि येभ्यस्तान् तादृशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान् तादृशान्, नम्रक्षपणकान् दिग्भवरान् द्यौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मे स्वान्न वा' इत्यप्राचीत्, 'स्वरितमेव तनरस्ते स्यात्' इति यद्यो कथयेयुस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्ररिनकानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योषिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्ररिनका त्वीदृशिका दैवज्ञा' इत्यमरः ।

निमित्तैति । निमित्तानि शुभाशुभबोधकानि नेत्रस्पन्दनानि जानन्ति ये ते तादृशाः तान्, उपचचार तदन्तिके चर्यो, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

नकुनेति । शकुनज्ञानं वसन्तराज्यप्रभृतिपञ्चिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चयकं शास्त्रं सिद्ध्यन्ति जानन्ति ये तेषां तादृशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दर्शितवती । पञ्चिव्यापारावलोकनेन तेभ्योऽपि शुभाशुभभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार ह्रन्वती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिना, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगताः प्राप्ताः ये द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् तादृशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अर्का-रयत् कारयामास ।

विना दृष्टे दानोस्ते वनाये गये दधि-मिश्रित भात की वलि रजतर कौओंको देती थी, उस समय उसके मणिमय गङ्गावाले दोनों हाथ रिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अमुलेनन, अपूप (मारुपुप), मास, पायस (गोर) और जोके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थी । अपने से ही भोजन भरे पात्र भेट करके सत्यवादी नरे वाद सत्यासितोस्ते श्रद्धापूष्कं प्रश्न करती थी (कि मुझे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवज्ञास्त्रियोंके आदेशके वचनपर विशेष आस्था रखती थी । चन्द्र-स्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जाननेवालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंको अर्द्धीकार करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आये हुए ब्राह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

१. ...मणिवलयेन । २. कृतस्नाना । ३. अखण्डसिक्थकुसुम । ४. रजतपात्रे । ५. अपरिमितधूपविलेपा । ६. पायसवलिलम्, पायसवलिलज । ७. ज्येष्ठादेवी । ८. उपाहित, उपहृत । ९. आगमागतानि, गतानि । १०. अर्द्धीचकार, अर्द्धीकरोति स्म । ११. दर्शनागत द्विजजनं ।

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सबहुमानं शुक्रनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथा । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवलं चाससा शान्तमूर्त्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्रकलावनात-दलरातम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-विन्दु-मन्दोहवर्षि-पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजानानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यन्ति अविद्यथफला हि

उन्नीलन तेन स्फीततरम् अत्यन्त प्रद्युतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निरासगृहे येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सबहुमानं सादरं शुक्रनासं प्रधानसचिवम् आहूय आज्ञान कृत्या आकारयित्वेत्यर्थः । त स्वप्ने निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

नुपति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुक्रनासः तं भूपतिं प्रत्युवाच प्रपन्नरीति—देव राजन् । सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजाना जनाना च मनोरथा. अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अप्यैरेव अहोभिः वासरैः असन्नेहं नि.सशय स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम् आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्या रात्रावेव, धौत चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वक्षं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूप यस्य तेन तादृशेन, द्विजेन अनिदिष्टनाशा केनचिद् विप्रेण । विकच विकसित चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदात् शुभ्रं दृशना पत्राणां शत समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलकेन चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चिदकवृन्देन जटालं जटिल तथाविधिकिञ्चरूपजटायुकमित्यर्थः । 'प्राणिस्थादातो लज्जन्तरस्याम्' इत्यनेन मत्वर्थे लच् प्रत्ययः । मकरन्दविन्दूनां पुष्परसकणाना सन्दोहं समूहं वर्पतीति तत्तादृशम्, 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्, देव्या मनोरमायाः तन्नामिकाया. स्वपत्न्या. उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितम् इति मया शुक्रनासेनापि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं निन्दमाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुतानन्दशानानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतु. किं भविष्यति न किम-पोऽर्थः । ननु केवलस्वभावलोकनेनैव कथमेवविधानन्दहेतुरित्यत आह—अविद्यथफलेति । हि यस्मात्, प्रायः आधिभ्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः त्वन्नाः अविद्यथं सत्यम् अवश्यम्भावि फलयेषां ते तादृशा. भवन्ति सम्पद्यन्ते ।

दिन-नमय जाग जग्यासे उठकर, हर्षते प्रफुल्लित नेत्रके आलोकसे जयनागारको धवलवर्ण कर, उस सनयमें ही आदरके साथ मन्त्री शुक्रनासको उल्लासकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुक्रनासेने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—'महाराज । बहुत कालके बाद हम लोगोंका ओर प्रत्रावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनके मध्यमें ही आप नि सन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका स्वप्न अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि-धुले हुए श्वेतवर्ण-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्त्ति-नुन्दराकृति एक ब्राह्मणे, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण, सो पक्षडियोसे युक्त, जटाके समान चञ्चल केसरमनुष-समन्वित एव प्रचुर नक्षुविन्दुवर्षी दिखा हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्ता है । पहले ही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुक्रनासं समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुक्रनासाय तम् । २. असन्नेह । ३ धौतसकल , धौतसकलधवल । ४. प्रज्ञान्तमूर्त्तिना । ५. विकचचन्द्र । ६ जटालमकरन्द , जटिलमकरन्द । ७. विन्दुसौकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातोनि, अग्रेपातोनि, अग्रपातोनि । ९. शुभनिमित्तानि । १०. किं चान्यत् प्रियतर परमानन्द, अधिकानन्द । ११ विद्यते । १२. च ।

प्रायश्चित्ताख्यानसम्यक्दृष्टिः भवति स्वप्नाः । सर्वथा चित्रैर्णवै मान्यातारिभिर धौर्य राज-
 पूर्णा सुवर्णानन्ददृष्टिसुमत्सुज्ज्वलितं देवी । शरत्कालकमलिनैव आभनवकमलौर्द्धमन
 गन्धान्जनाङ्गद्विधुत्थितं देवम् । यन्मय विगन्धमन्त्रोत्थिता विच्छिन्नसन्ताना शक्तिभारधारिणी-
 चित्रा भवित्थति कुलसन्ततिः स्वामिनः' इत्येवमभिप्रेतयानसुव तं करुण गृहीत्वा नन्दः
 परिवारयानन्दसुमान्ध्यासाधि राया स्वप्नारया विभासवतीमानन्दयाञ्जकार ।
 सवतीम् । यत्र च नन्दवचनरिजिरिवै पारिजातेन, मधुसूदनखसःस्थलीव कौस्तुभमण्डिता सा

अत्र एव कथयति-सर्वथै । सर्वथा सर्वप्रकाशं तद्विस्तारं स्वस्वपदमन्त्रैव देवी विभासवती,
 मान्यातारं सुवर्णाम्भुसुतं सुवृद्धकृत्यं सुपुत्रिणीभिः, राजपुत्राणि सुशशाना मय धौर्य धुरन्धरं श्रेष्ठ
 सुवर्णानन्ददृष्टिं जगन्मन्त्रकाराणाम् आत्मजं पुत्रं जन्तवित्थति प्रसवित्थति । तन्निरोल्यव त्वा 'नैका'
 इत्यादिव प्रकृतिभाव तेषां तेषां विभासवतीष्व ।
 शरत्काले स्वस्वपदमन्त्रस्य कमलिनो पद्मिनी, अश्विनवामां नन्दवती कमलानां
 पङ्कजाणाम्, उर्द्धमन उपादानं गन्धान्ज पर्वप्रतिपादितस्वस्वपदकमुत्सुकुम्भिकारिभिर, देवी आभनवया
 सन्तानायाः कमलायाः पद्मयाः सुवस्वपद इत्यर्थः । उर्द्धमन जन्तव देव भवन्तस्य आङ्गिद्विधुत्थित
 आनन्दवित्थयति ।

येति । येन करुण, इत्यं जायमान, स्वामिनी भवतः कुलस्य जन्मस्य सन्ततिः सुवस्वपः सन्ता
 नः विमानस्य प्रगल्भाद्विप्रसिद्धद्वितिनः मदलेखो दानजलधारा इव अविच्छिन्ना विच्छेदमनुभवतः
 सन्तानां वशाः पुत्रपुत्रादिकल्पः भवति इत्यर्थः सा तदथाका सती, चित्रिभारस्य सुभारस्य धारो वहेत्
 उचिता याया सुभार्या भवित्थति, इत्येव पूर्वकल्पस्य अभिधानं कथयन्तसुव तं सुकलासुं करुण
 गृहीत्वा इतिवदाद्य नन्दो राजा अत्यन्तसु अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताभ्यामुसुमान्या-
 म्पुत्रिण्यभ्यां स्वस्वपदसाधारप्रतिपादनेत्यर्थः । विभासवती राजमाहिषीय आनन्दयाञ्जकार आङ्गी-
 दयाञ्जकार ।
 कतिपयदिवसपाम्ने च कियद्विनतिकम् च सति देवताप्रसादात् देवतासुप्रसिद्धं प्रतिमा-
 शयी प्रतिविस्वयुतश्चाङ्गः सरसीं सरोवरमिभ, गामां गामां विभासवती राजमाहिष्या उदरमिष्यः । विवेश
 प्राद्विष्य । यथा प्रतिमाशयी सरोवरं विधात तया विभासवती गामां विवेश इति सरलायः, एवञ्च

कालमुद्दिश्यमानतां सप्रकमसादेवां तेषां तेषां विचारणायम् ।
 इहै, 'सायतारिभिर', 'गन्धान्जानिभिर', 'दिग्गजान्दलेखैव', 'सरसीमिभिर' इत्येवंप्रमाणद्वारां ज्ञेयः ।
 येति । येन च गामां, पारिजातेन कथयदत्तं नन्दवचनरिजिरिवै इन्द्रकाननपर्वद्विरिव,
 कौस्तुभमण्डितां प्रसिद्धं नन्दवचनरिजिरिवै मधुसूदनस्य शक्तिभ्याः वक्षःस्थलीव सुवर्णानन्दस्यलीव सा

आनन्दका विपय शीरे क्या है ? राजेश्वरमं जो स्वप्न दीख पटना है, उसका फल प्राप्त है, उसका फल देता है ।
 आनन्दका विपय शीरे क्या है ? राजेश्वरमं जो स्वप्न दीख पटना है, उसका फल प्राप्त है, उसका फल देता है ।
 इसलिये मदारानी विभासवती, अश्वरकाल-मन्त्रम् ही विश्व मायाताके सामान रोजिभयोके मन्त्रम् श्रेष्ठ
 सामाके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरत्-ऋषिनी कमलिनी विच प्रकार अभिभव कमल उत्पन्न करे
 मायाजकी आङ्गीद्वित करती है, उसी प्रकार विभासवती भी अभिभव पुत्र-संभविनी उत्पन्न करे वापकी आङ्गीद्वित
 करेगी । विच कारणसे, दिग्गजानी मदजलेखो विच प्रकार धारि-प्रवाहसे वहेगी सुदृ रवेगी है, उसी प्रकार
 आपका यह पुत्र सन्तान-धारा प्रवाहसे कुलनी रखा कर पशिवीया भार वचन करनेम् सम्यु होगा' इस प्रकार
 बोले इन्द्र सुकलासक होयमी राजा अपने हाथसे पकड़कर आन पुर (इधर) में प्रवेश करे उन देवी स्वप्नकी
 देवान कहेकर उसने विभासवतीकी आनन्द किया ।
 उसके बाद थोड़े ही दिन प्यतीन देवताओंके अग्रिग्रहसे सरोवर-मन्त्रम् चन्द्रप्रतिविम्बके सामान
 गामां, विभासवतीके उदरम् प्रवेश किया । पारिजातसुखे द्वारा जन्मवचनशोकी सामान एव कौस्तुभमण्डिताद्वारा
 १ सम्यक् दृष्टः । २ तद्विरेण, आदिरेण । ३ सरोवरणीणां । ४ शरत्कमलिनीव । ५ विनीदया-

सुतरामराजत, दर्पणश्रीरिव च^३ गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च^४ प्रतिदिनम् उपचीयमानगर्भा^५ निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । सुहुर्मुहुर्नुवद्भ्रजृम्भिकम्^६ आजिह्वितलोचनं^७ सालसं निशश्वासं । तथाव-स्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजना^८ प्रावृषमिव श्यामायमान-पयोधरमुखी^९ केतकीमिव गर्भ-पाण्डुरान्^{१०} आलोक्येद्भित-कुशलः परिजनः^{११} विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तमग्नप्रक्रमत्वदोपो दक्षितदिशश्च निरसनीयः । एतच्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वचःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणयमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन भ्रूणव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयोनो वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादित्याशयः । प्रति-दिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वद्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कौस्तुभनीच मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवचःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् सन्धिरेलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुक्तिः अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः, 'मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

सुपुरिति । सुहुर्मुहुः वारंवारम् अनुवद्धा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्या-त्तथा, आजिह्विते वक्रोक्तृते निद्रावेशात् मुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अल-सेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वासं निश्वासं मुक्तवती । निपूर्वकात् 'श्वस् प्राणने' इत्यस्माद्वातोर्लिटि रूपम् ।

नथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-योर्धक्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविदल्लेखकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वहर्चित्सम्भवादित्याशयः । प्रावृषं वर्षासमय-मित्त्र, श्यामायमाने कृष्णता प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं चतुष्क इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकी तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भं मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भव-त्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्येत्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेषणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपामेपां पर-स्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसष्टिलङ्कारः ।

नारायणके वक्षःस्थलके समान, जित गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बहाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एव प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुत-सा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द हुई मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और वार-वार जैभाइयोंके साथ आँखें जरा मीच-मीच कर मन्द-मन्द साँस लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके मेघके समान श्यामवर्ण हो गया था, एव गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था-एते स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इङ्गित जाननेमें निपुण दासियाँ सब समझ गईं ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी ।
२. दर्पणश्रीरिव गर्भ ।
३. सा शनैः शनैश्च ।
४. प्रति-दिवसम् ।
५. प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भा ।
६. सुहुर्नुवद्भ्रजृम्भिकम् ।
७. लोचना ।
८. नि-शश्वास ।
९. अदृष्टः स्वयमनेकारसवाञ्छितपानभोजना ।
१०. गर्भच्छविपाण्डुराम् ।
११. अन्त पुरिकाजनः ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासम्भाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्ररूढ-^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्त हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुक्रनासमुखे लोलतारकमानन्दजलविन्दुविलिन्नपद्ममालं तत्क्षण पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवद्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सतत मनसि वर्तमानत्वात् अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुक्रनास स्वयमुन्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटंभावभाषे—देव ! किमस्ति किञ्चिदस्मिन् स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेनेति । 'तु' पुनरर्थः । तस्याः कुलवद्धनाया, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-नीयेन तेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवार-कक्षाच वचनस्यामृतसाम्यमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्येव सत, सद्यः तत्काल प्ररूढेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सजातकण्टका तन् शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-माणस्य, स्मितेन ईपद्मास्येन विकसिते स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्तर-रमीना वितानच्छलेन प्रथमच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णाङ्गतमनस अतिरिक्तम् उद्वृत्त हर्षञ्च आनन्दं विरहित इव निक्षिपत इव सतः, राज्ञस्तारापीडस्य । लोले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलविन्दुभिः हर्षजनितेनत्रजलपुण्ड्रैः क्लिन्ना आर्द्राङ्गता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृश चक्षुः लोचनद्वयं शुक्रनासमुखे पपात अपतत् ।

'भिक्तसर्वाङ्गस्येव' इत्यत्रोद्येच्छालङ्कारः, 'विकिरत इव' इत्यत्र सापह्नोद्येच्छालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिमर्माद्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकार । कुलवद्धना स्मितेन ईपद्मास्येन विकसित विकस्वर मुख वदन यस्याः तां तादृशीम् आगता प्राप्ता दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विप-यन्य मतत निरन्तर मनसि चित्ते वर्तमानत्वाद् विद्यमानत्वात् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः । अप्रिद्वितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसन्नाचारोऽपि शुक्रनासः तत्कालोचित तत्समयोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नित्यामकम् अपश्यन् अनवलोकयन् स्वयमा-त्मना उद्येच्य 'कुलवद्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती' इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) ननुत्सर्पितं ध्वस्तम् आसनम् अवस्थितिचन्द्रो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यस्मिप्रायः । आयभाषे अत्रोचत्—

देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईपत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असन्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अब मानो अमृतरसेने सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समान शरीरको कण्टकिन कर दिया और आनन्दमें वह विडल हो गया । मुस्कराहटमें उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके वहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एव आनन्दके आँतुनांसे नयनके लोम भांग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्रनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुस्कराती हुई आती देखकर, यही वान सर्वथा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अन्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्रनासने अपने मन ही मन तत्काल ताट लिया और कुसीनो खीनकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिस्पष्ट भावमें (धीरे धीरे) पूछा—'महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. प्रकट । २ मूलस्य । ३ अतिरिक्तहर्षमिव । ४ अनालोकितपूर्वं तु त । ५ अभि-सर्वाद्वय । ६ परिवर्तमानत्वात्, विपरिवर्तमानत्वात् । ७ नातिप्रकाशम् । ८ अग्नि । ९ किञ्चित् स्वप्नदर्शन ।

इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै वन्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनिताशिलश्ललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्षणा परिस्फुरताऽभिनन्द्यमानः तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनिललोलाशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकूर्त-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनं धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-

उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम् इति देवी विलासवती पृष्ठा आपृच्छ्वय ज्ञास्यामि निर्णय्यामि ।

शंति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूह त्रिसृज्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्य कुलवर्द्धनायै सहचरिण्यै दद्या वित्तीर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-तलेन वसुधातलेन आशिलश्ललाटरेखा भालदेशो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलवर्द्धनायै शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुकनासेन सह समकालम् उत्थाय उत्थानं विधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिक्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां शोभा विटम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परिस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-र्येन अचगा नयनेन अभिनन्द्यमानः अभिलपितप्रासिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाह—

'दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥' इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुभ्रुपायां समुचितेन शोभ्येन, विरलविरलेन अल्पाल्पेन चीप्नारा द्विवचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलव्यभित्त्वयधेयम् । पुरः संसर्पि-णीनाम्, अत्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लीलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरः स्थायिनाम् अन्येषां प्रको-ष्ठानां तिमिराणि तमासि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

नन्वेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमभिवायानां विलासवती राजा ददर्श इत्य-न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि 'वासभवने' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । सुष्ठु समीचीनं कृत्वा जगिन्नन्तौपधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापखण्डशाकिनीहाक्रिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र तत्र तद्योवते । नर्व प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते 'सुधालेपोऽमृतं सुही' इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

वो कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विदा कर दिया और अपने शरीरके तब आभूषण उतारकर कुलवर्णना को दे दिये । उनका लाभ होते ही तुरन्त उसने मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा मूलका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुकनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दते उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जाने के लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले, कमलके पत्तोंकी लीलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फटकफटककर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लालटेन आगे जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । मणि, मन्त्र और औष-धादि द्वारा उस वासगृहका सन्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एव नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पाश्वर्दारके समीपमें पूर्ण कलश रक्खे गए थे, उसकी दीवारें

१. विसृज्य । २. पूर्यमाणः । ३ अभिनन्द्यमानः । ४ अनिललोलाच्छलच्छिखाना । ५ प्रदीप-कानान्, कक्षान्तरनिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुधत्, तत्र वसुधत् । ७ नवसुधालेप " । ८. ...दीपे ।

१. ... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ... १०. ...

... १. ... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ... १०. ...

... १. ... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ... १०. ...

... १. ... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ... १०. ...

चित शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्नैर्विरलावस्थित-दधिलवै-
जल-तरङ्ग-तरल-श्वेत-शालि-सिक्थ-निकरैः अप्रथितकुसुमै-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डिता-
नन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र पिशितपिण्ड-मिश्रैः. अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमानै-मार्गैः, पट-
लकंप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचारै-कुश-

राजस्य शैलाधिपते. (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपापाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भो-
चित गर्भवतीस्वापयोग्यं शयनतलम् आन्तरगोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुप्तम् । राश्या
चिनेपगमिदम् । इह 'इन्दुदीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च
लुतोपमालङ्कारः ।

कनकैति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनै' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यत्र विशेषणानि । आचा-
रैषु तद्देशीयमौलिकाचारेषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्थवृद्धयोपिद्वयेन ।
प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचिद् वृद्धस्त्रीवर्गं (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आत्तैः । अवि-
च्छिन्ना मिथः सललाः, विरला अल्पा अवस्थिता दधिलवा दधिलखण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत्
पार्श्वीयफलोत्थिततरलाः चपलाः, तदीयत्राव्पागां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवद्वलोक्यमानत्वादित्या-
शयः, रवेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तत्कालपकौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः तादृशै
(नृगैः) अप्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिता नैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं
भाजनं पात्र यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितैति । अन्येन केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्त्तृपदमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि
अभिनयानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्मिश्रैः तत्सम्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिन्नानि
आननानि वदनानि येषां तथोक्तानां मत्स्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणवतारणकमङ्गलाम्'
इति वच्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्नया अखण्डितया मल्लिधारया जलधारया अनुगम्यमानं अनुब्रज्यमानं
मार्गैः अथा येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्टतः पृष्टतो विहितविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः ।
पटलः षु पुत्रपिदेषु तदन्तर्गतैस्त्वित्यर्थः, प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलपिदके च परिच्छदे' इति मेदिनी ।
शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीगमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववदप्रेतनेन सम्बन्धः ।

गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्पपैः श्वेतसिद्धाथैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्टतः
पृष्टतः तथाविधसर्पचित्तैपैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिभिश्च केनचिजरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'क्रियमा-
णावतारणकमङ्गलामि'त्यत्रान्वयः ।

आचारैति । क्रियमाण प्रदर्शितविधिना अनुष्ठीयमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्राम-
णावतारणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गल यस्यास्तां तादृशीम् । तात्कालिकत-
द्देशव्यवहारादिदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूनादिग्रहे वस्त्राञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वस्त्र (चादर) उनके ऊपर विछा था और वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके गिलानल के ममान विशाल एव गर्भवती
स्त्रीके शयन योग्य थी । किमी वृद्ध स्त्री, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर शुभवर्ण चावलोंके दाने
रन्तों थी, उन वस्त्रके ऊपरमें परस्पर सलन्न और थोड़े-थोड़े दधि-विन्दु एव असलन्नभावते (अलग २) कितने
पुष्प विचरें हुए थे, और उस अन्नसे जलतरङ्गके समान वायु उठते थे । कोई वृद्ध स्त्री, कितने अखण्डित सुखवाली
मटलियोंको ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । कितनी वृद्धस्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए
गए कितने कर्पूरोंके प्रदीपको लेकर आई थीं, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थीं, कोई गोरो
चनामें निली हुई श्वेतसर्पको मार्गमें विशेष करती थीं, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस
प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ वृद्ध स्त्रियाँ रानीके निमित्त साध द्रव्य लानेके

लेनानतः पुनः-उदरलेनानेन किममाणावतारणकमङ्गलाम्, खवलाचर-विवेक-वेधुण प्रसुर्विनेन प्रसुर्वेनमङ्गल-मायालापेन पुरजनेनोपास्यमानाम्, उपाकृष्टमासूतथाऽनन्तकलशैलाभिव शिशुम्, सज्जित-निमनरोपवर्णभिव मन्दाकिनीम्, गृहेनलसिद्धिभिव निरिरोजशुखलाम्, जलधरोपदलान्तर-दिनकराभिव दिवसशिष्यम्, उदयगिरि-निरौहेत-श्रीश्रीमण्डलाभिव विभावरीम्, अशुण-शुद्ध-कमल-विनिर्मासाभिव नारायणनाभिम, आसखागस्त्योदयाभिव विभावरीम्, कनारवताभुवकलसाभिव क्षीरोदवेलाम्, गीरोचनीचरित-दशामुपहृतमभिव-वले उकैलश्याजं वसानां विभासवती दंश्या ।

सप्तमम-परिजन-प्रसारित-करतलावलंबनोपदशनेन वामजात्रि-विन्यस्तदहेस्तपञ्जरा प्रचलित-सुषुणमाणि-रव-सुखरसुचिचिन्ती विभासवतीम्, अलमलमन्योदरोण, ह्रिव । नोश्या-धवलेत् । धवले श्वेतम् अथर वक्षं तदृषु विविकः पूर्वा वेधु वेपथ्य यस्य नेन तादशेन, प्रसुर्विनेन ह्रिवेन, प्रसुर्व उपकान्ती मङ्गलायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः संज्ञायां येन तथावनेन परिजननेन सेवकवर्गण उपस्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपाकृष्टे । उपाकृष्ट उच्यते यी गभूतस्य भावनेन्या हेतुना । हेतोऽप्यस्यमथाः सर्वत्र सम्यक्थते । अतः तातः कुलशैला अस्यातां विधिं वसुधाभिव, सर्वेषामाभ्युत्पन्नं कुलशैलसुतयोः सादस्यम् । सज्जितं जले विमानो ज्जितं पुरातनः तन्नासा गजो यस्याः तां तादश्याम्, मन्दाकिनीम् आकाशगङ्गा-भिव, गृहेया कन्दारयां गतः प्रापः सिद्धेः पञ्चानना यस्यास्तां निरिरोजस्य हिमालयस्य सुखेत् मथ्या-गामिव जलधरोपदलेन अशमसुद्धेन अन्तरितो व्यथितो दिनकरः सूर्या यस्यां तां तादश्यां दिवसशिष्यभिव उदयगिरिणा उदयचञ्चलेन निरौहेतम् आख्यायितं श्रीश्रीमण्डलं यस्यां तां विभावरीं राजिभिव, अशुण-निकटं शृङ्गकमलस्य विरिञ्चनमस्त्यानीसूतपञ्चस्य विनिर्मां वहिमनीं यस्याः तां तादश्यां नारायणस्य विष्णोः वासिभिव कृपिकामिव, आसखां निकटवतीं आस्यस्य पीतजलेः उदय उदमानं यस्यां तां तादश्यां दक्षिणायां दक्षिणदिशामिव, तथा केशीः हिण्डीरुः आशुत आख्यायितः अमृतकलसः पीपुषुकायां यस्यां तां तादश्यां शीरोदस्य सुसुद्धस्य वेलां जलविश्रुतिभिव विद्यमानाम्, तथा गीरोचनया विनिर्मा-पिङ्गलव-शिला दंशाः मानसगंगा यस्य तलादशस्य, अशुपहृतं पूर्वं परिधानाभावेनापद्युत्पितम् आभिनव-मिथ्याः, अतिधवलम् अतिशुद्धं उकैलश्याजं सुवभवसनद्वयं वसानां परिदधानाम् । श्रीमपद्वै उकैलश्यां ।

सप्तमशिल । सप्तमशिला सुपूर्व हेतुं सप्तवरोण परिजननेन संवकेन कथाचित्र परिचरिकाया प्रसारितं विवर्तितं यत् करतले हेतुतले तद्वेव आलस्यम आचारः तस्य आवदस्यनेन सहोदनेन, वामजात्रिभ अप-सप्तमलकीले विन्यस्तः स्थापितो हेतुपञ्जरा यथा तां तादश्याम्, अस्या गभूमनोपस्थानासामभवादिभ्य-स्यथायथायः । प्रचलितानि शरीरोपदलानेन चरितानि सुषुणानि अलङ्काराः वेधुं मणिरवेण तन्यविताना सम्य मूलिक अण्डिक निवरोण करतलेक लिप मङ्गलाचरण करती यी । एव वेधुवरोणका स्फुट वेधु धारणकर पर-स्यर मङ्गलमय आलाप करती-करती परिजनवतीं आनन्दसे रानीकीं सेवा करती यी । गभूतस्य हो जानसे अनन्तान् कुल-पर्वतवाला पशुवृक्षे समान, पुरातन हेतुवृक्षे जलमथ्यम् निमन शैले पर मन्दाकिनीके समान, कन्दार-युष्ण) मू हेतुं सिद्धवाला हिमालयकीं शैला (मथ्यदेश) के समान, भेषसमूहेसे आवृत सूर्यवाला दिवस-श्रीके समान, उदयचञ्चले उके चन्दमण्डलवाला रानिके समान, आसव शृङ्गकमलके वरपति-समयकी विष्णोकी गामिके समान, अशुणक्या उदय सनीपवतीं शैले पर दक्षिण दिशाके समान, पूर्व केन शरीर आवृत अन्यन्तरम् अमृत कुम रतनेके समयम् शीरोद-सामरकी जलवेदिके समान विजयवतीको राजाने देला, उस समय रानी अत्यन्त वेधुवरोण नये दो सुदमवरोण-वण्ड परतीं उडू यी, जिनके मानसगंगा गीरोचनसे चित्रित यी ।

उस समय राजाकी देवकर किरी परिचरिकांने अपना शेष पूजा दिय, रानी दाहिने शेष शरीर उसके शेष की पकडकर, बायें सुदने पर बायां शेष रथकर उदने लगी, उस अशुसिद्धाजनके समयम् हेतुने हेतु आमर्षणकीं मणिराकीं शन-शानाहेट शैले लगी । यह देवकर विजयवतीसे—उदरी उदरी, बहृत आदर हुआ, (उस अवस्थां १. मणिरावण । २. मङ्गल्य... । ३. मङ्गलाभिव दिवशिष्यम् । ४. ... लिकोचित्रित । ५. मणिरावण । ६. आलस्यमान । ७. प्रचल ।

तव्यम् इत्यभिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलोपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपारूढगर्भाभालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-‘यदाह कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव ?’ इत्युवाच । अथाव्यक्तस्मितच्छुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमवोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चानुवर्ध्यमाना ‘किं मीमातेमात्र त्रपा-परवशा करोमि नाहं किञ्चिदपि वेद्मि’ इत्यभिदधाना तिर्यग्वलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुञ्जरं सशब्दं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिदम् । उत्तिष्ठन्तीम् उत्थान विदधती विलासवती पार्थिवः राजा—देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमल कृत कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नांथ्यातव्यं नांथ्यान विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रष्टेति । प्रमृष्टाः उज्वलीकृता. परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्र. उपच्छद. उत्तरपट. (आस्तरणवसन) यत्र तथोक्ते आसन्ने समीपव-त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्या शय्याया शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् उपविष्टवान् ।

अपेति । उपाखण्डगर्भाम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शब्देन मन्थर उड तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुत. प्रारब्ध. परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन स-तादृशः, राजा—देवि ! शुक्रनास पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथितवती तत्किं तथैव इत्युवाच इत्युक्त्वान् । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकतृनिर्देशादिति बोध्यम् ।

अपेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अन्यकम् अस्पष्ट यत् स्मितं मन्दहास्यं तेन छुरितं रञ्जित कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचतुर्यस्या. तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्य. प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया .दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन छलेन अशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुनं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाङ्मुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्वयोत्प्रेक्षा ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुवर्ध्यमाना सनिर्वन्ध पृच्छ्यमाना । अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशा लज्जाधीनां करोमि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेद्मि न जानामि’ इत्यभि-दधाना इति वृत्त्या तिर्यग् वलिता वक्रभावेन वलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन धवनतमुखी आनन्त्रानना राजान भूपतिं साभ्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रश्नस्यानुचितत्वात्साभ्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुट. अस्पष्ट. यो हास. स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुनं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो भूभुजा ‘राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः पुनां विलास-वती भूयः पुनरपि वभापे उवाच—

अत्यन्त गारव दिग्गनेका प्रयोजन नहीं है) वस, देवि ! तुम मत उठो? यों कहकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी नमोपवर्त्ता एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्तरण (चादर) था एव उन पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

तदनन्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ-सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे विह्वल चित्त होकर परिहास करने-करने राजा बोला—‘देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उम रूपसे सत्य है क्या ?’ उसके बाद मन्द-मन्द मुस्तुराहट विलासवतीके कपोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने राजाने दन्तकिरणोंके बहाने मानो वसद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने नार नर आग्रहमें पूछा, तब बोली कि—‘मुझे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती’ । इतना कहकर, धवनत मुख कर, आँखकी पुतलियोंको जरा तिरछी करके, उसने राजाको मानों अत्यन्त असूयाके साथ

१. चान्पदे ।
२. चासन्नशयनान्तरे ।
३. क्वचित् ‘स्मित’ पद नास्ति ।
४. दशनांशुकजाल ।
५. अनुवर्ध्यमाना ।
६. किं नाम माय ।

- १. अन्तर्मुखी, यथैव । १०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । ११. लिखितं .. ।
- २. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । ३. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । ७. इत्यर्थोका । ८, यथैः ।
- ३. मनीष्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । ४. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे ।

१. अन्तर्मुखी । २. मनीष्यवचसा । ३. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । ४. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । ५. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । ६. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । ७. इत्यर्थोका । ८, यथैः । ९. अन्तर्मुखी, यथैव । १०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । ११. लिखितं .. ।

वर्तमानकालस्य, एवं समाजकं पर्वस्य आच्छादितं मुखवत्के सुखवत्के समानं देहात्मनो मां स्यादिति शब्दः । १२. अन्तर्मुखी, यथैव । १३. मनीष्यवचसा । १४. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । १५. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । १६. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । १७. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । १८, यथैः । १९. अन्तर्मुखी, यथैव । २०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । २१. लिखितं .. ।

अन्तर्मुखी । २. मनीष्यवचसा । ३. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । ४. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । ५. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । ६. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । ७. इत्यर्थोका । ८, यथैः । ९. अन्तर्मुखी, यथैव । १०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । ११. लिखितं .. ।

१. अन्तर्मुखी, यथैव । १०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । ११. लिखितं .. । १२. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । १३. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । १४, यथैः । १५. अन्तर्मुखी, यथैव । १६. मनीष्यवचसा । १७. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । १८. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । १९. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । २०. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । २१, यथैः । २२. अन्तर्मुखी, यथैव । २३. मनीष्यवचसा । २४. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । २५. मानस्य कुटुम्बप्राप्तये, कुटुम्बपरिग्रहे । २६. अन्तर्मुख, शोक, इति परं न इत्यने । २७. कश्चिद, अन्तर्, इति परं वाचि । २८, यथैः । २९. अन्तर्मुखी, यथैव । ३०. कश्चिद, कान्त, इति परं वाचि । ३१. लिखितं .. ।

गुरु-पङ्क-पत्रततयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतांमापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलि-लेखावलयस्य क्रशिमानमुष्कतो मध्यभागस्य' इत्येव द्रुवाणमवनिपालमन्तमुखं-विनिगूढहासः शुक्रनास-देव । किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पम्' इत्यब्रवीत् । एवविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिर स्थित्वा शुक्रनास स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह ता निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्णं प्रसवसमये पुण्येऽहनि

जन्तेति । प्रतिदिन प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रशनादाज्ञा, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसलग्नतया पाण्ड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखाना वलित्रयरूपरेखाणा वलय मण्डल यत्र तस्य तयोक्तस्य, कृशास्य भावः क्रशिमा कृशास्व तम् उद्भवतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसति सन्बन्ध । मध्यभागस्यापि गर्भव्यतिरेकेणेशरूपत्वमसम्भवमायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति । इत्येव पूर्वोक्तविधिना द्रुवाणं कथयन्तम् अवनिपाल तारापीडम्, अन्तर्मुखे मुखमध्ये विनिगूढो गाम्भीर्यभङ्गनीत्या सवृतो हासो येन सः तादृशः । शुक्रनास-देव स्वामिन् । देवीं विलासवती किं किमर्थम् अयासयसि खेदयसि, इय देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते त्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्ध कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभापणं त्यज दूरीकृतं इति एव प्रकारेण अब्रवीत् अबोचत् ।

एवमिति । एवविधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासवाहुत्वाभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिर चिरकाल स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् यथौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने ता निशा रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्यनुसारेणेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्थान्तरनन्तमनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्ये—

'गभिण्यास्तत्तद्विच्छाया विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥' इति ।

पूजं उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं गलन्तीभिः

अगन्ते इनके ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल-पत्ते काढे हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इनका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (जन्मने माटा हो रहा है), इससे उदरस्थ तीनों तिलवटों अदृश्य होती जा रही हैं । एव काञ्ची (करधनी) के अधिक तन होनेसे नध्यभाग पीडा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजासे सुरके भीतर हँसी छिपाकर शुक्रनासने कहा—'महाराज ! महारानी को क्यों कष्ट देते हैं ? ये ऐसी बातोंसे लज्जित होती हैं । इसलिए कुलवर्धनाने जो सवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।' इस प्रकारके परिहास-मय कथोपकथनसे उस स्थानमें बहुत देरतक रहकर शुक्रनास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृह में रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस-जिस वस्तु की इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनु-

१. अतिगाढतरान्, आपाद्यमानेन । २. रेण । ३. उदत । ४. अन्तर्मुखहासः, मुखनिगूढहासः ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहितं, समुचितं ।

९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गणधारिका-कानि-कलैः चतुरैर्याहेतवच्छायागणकैर्युतेन मन प्रस्तवत्वात् त्वा-
याभिस्मर्तृनिव सवमाला सकल-लोकद्वयानन्दकारिणं विनासवती सुतमस्य । तस्मिन्
जाते सरससिमतस्वतः प्रधावितस्य परोजनाय-संक्षेप-चरित-क्षितिवली भूषणा-
भिमुख-प्रसूत स्वलक्षित-विकलकञ्चिकिसहस्रा जन-सम्पदनिधयसमाग-पतित-कुञ्ज-वामन-

किरीटगणो विरकट्यभूमिगोणतः प्र-जनासरो-सङ्कारमनोहरः पूर्णपत्राहेरु-वलिभूमिगण-वस-
वलीवृणमिः ताडिकाभिः समथितकथयत्रिशेषैः धटिकाभिसिन्धुः कलित निधवा जलाः
कालकला सुकमलाधो युतैः ताडकैः । ताडिका हि साहेद्वदशेषाणपरिमितताशरितः साहेद्वदशेषाण-
परिमितसहितस्युग्गीयः पञ्चरत्निकपपरिभितस्युक्ताशरितवशात्कामा अवाद्ददुहसुच्यन्ते यत्रविशेषः । तथा
स राजाकथा सल्ललितनरनारसल्लिते च विद्विषयैर्वाप्याते समथितकथण पूर्वमनिकथन । विष्णुपुराणा-
द्वेवहितरप्रकारोऽव्यपण्यः । तथा वलिः अङ्गादौ आगृहेत्वा पूर्वपञ्चामाविद्वेशविशेषण निरूपित
छायाः पार्श्वच्छाया शङ्कच्छाया वा युतैस्तरताडकैः, पार्श्वच्छायाप्रद्वेषात् पूर्व समथितकथणमनिकथन ।

निरूपितञ्च चरिते-
—

पञ्चायनं विष्णुभक्त्य चतुर्दशसमन्वितताम । पञ्चप्रहकरीक्ष्णगणोत्तमं दशद्विकं भवेत् ॥

गणकथयतिर्विद्विः युहीते निश्चितं त्वं मयादिकं प्रशस्ततायां उच्चस्वस्वहेतवितकस्य सुखसौभाग्य-
साविकायां, वृत्त्यां लभान्तवर्तितैर्द्विषायां विनासवती भूषणात्ता कादिविषयी दृग्मन्मर्तृनिव भूषण्य-
वद्विधिव भूषण्यवितारिस्समर्तुः इत्यमरः । सकललोकद्वयानां समस्तलोकविषयानां आनन्दकारिणो

प्रसादजनकसुतं युतम अपुत्रं सुपुत्रं । पूज्य-गणोत्तमं इत्यमर उल्लेखम् ।

तस्मिन् जगज्जुते जाते उत्पन्ने राजकुले राज्ञो समुद्रमथ अलिमहेम विद्विष्विद्विस्त्रयमः
आनन्दवृष्टिजन्या जननां जरा अर्मुद्वयनेन स्यत्यभः । इहे प्रथमानालि पञ्चानि 'सम्प्रभ' इत्यस्य
विशेषणानि । सम्प्रभ इक्षुण संवेगम इवस्वतः संसन्तवत् प्रधावितस्य उच्यतेस्वस्य परिनिरसन्य दशाष्टम-
त्वरसेवकजनस्य चरणाशरितस्य पादसम्पदस्य संवीक्षण आवादेन चलिने कथयते चितवित व्यस ताडका-

अपञ्चकिसहस्रं अन्तःपुरवद्वेष्टादिगणसमूहो यत्र सः ताडकः । कञ्चिकलपण्ड-
—

'अन्तःपुरवरी' इती विष्णु गणगणोत्तमः । सर्वकथायुक्तेश्चः कञ्चिकथयतिविषयीयते ॥ इति ।
जननां लोकानां सम्पदेन सहपूर्णं निरूप्यमाणः पीडामानः अत्र एवं पतितः अस्तः, अज्ञाः
दुष्टयुवाः 'मर्त्यः दुष्टयुहे अज्ञं इति' भद्विषी, वामनः खवङ्कितस्यः 'वामनो वासि खवुं च' इति च भद्विषी,
किरीटः कुबलं स्वदेवपतवः, किरीटः स्यादददपतनी 'सुनिन्द' इत्येवमर्थाः 'इत्येवमर्थाः, तेषाम् गणः
समूहो यत्र सः ताडकः । विरकट्यभूमिगो धृष्टि प्राप्यमाला यः अन्तःपुरजनानां अवरोधशोभाम् आम-

पूणपत्रायाल्येच्छते, तथाहि-
—

वद्विकं सदावनन्दच्छङ्कैरादिकं पुनः । आशुत्य युधते पूर्णपत्रं पूर्णानकञ्च तव ॥
इति किरावली । तेषाम् आद्वेषेण ग्रहेण विद्विभ्यमानानि इत्यादिचितिकरगणसम्प्रभो चरितानि

कारं वनं सती वृष्ट्यात्ता हीं परिपूर्णं करे देवा या, विषये रानी अत्यन्त आनन्दत र्हेती श्री । कामसे प्रसक्त
अपस्थित र्हेते पर एक श्रिमद्विनामं धर्तृन्यत्वे तिनन्तं जलध्नुं ८७८ र हे ५, उसके क्षीर कोरुं-कोरुं च्यातिनी
सुदं समथका निरूपण करे हे ५, और कोरुं-कोरुं च्यातिनी गहर (आने आदि) में गकर अपनी छयाकी
गायकर लयका निरूपण करते ५ । इस कथमं भूषणाल विषय प्रकारेने चयक्यातिनी उपवन करती है, उसी प्रकारे
निरूपयवती प्रशस्त समथमं सन जनोंके हेतवकी आनन्द हेतवकी प्रयकी उपवन निष्पत्ता ?

उस रात्रयत्रके उपवन र्हेते पर नारैयं यम मानावाला, उत्सवकी भयार्थकी कला कलाहेल राज-
कुलमें मय गया । परिजननां आनन्दके साथ भूषण्डे र्वय-वय र्हेते, जन्मके चरणोंके आश्रितते धरल्ल चलय-
मान र्हे गया । कञ्चिकिया आनन्दसे व्यस होकर राजाके पास सवादे करेतेके लिये निर-निरोकर 'दीजे' जन्म
मन्त्रयोकी मीहं कुचल करे क्वच, बीजे (खरुहे, वामन) और क्रियाशरीरेके मन्त्रयोकी, छुण्ड प्रधीरौ पर

नभूपणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरंम-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुर'सरेण प्रहत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंबद्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालवृद्धा नचतुरागोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजा प्रतिक्षणम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते सुहृत्तैर्निवारित-निखिलपरिजन' शुक्रनासद्वितीयः मणिं मय-मङ्गलकलस-युगं लाशून्येन

वसनानि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संक्षोभितचोभ्रापितनगरराजधानीयेन स तादृशः ।
अनन्तरमिति । मन्दरेण तदाख्यपर्वतेन मथ्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधे चौरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः भेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा सुरजाः, शङ्खा, कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निवहस्य समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वृद्धित इत्यर्थः, तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
नल्लयं वादितदकानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संबद्धितो वृद्धिः प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्तिभिः नृप-
तिभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकैः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्बन्धिजनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव चीवा इव,
गोपालान् यज्ञवान् मर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, नचतुः नृत्यञ्चक्रुः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेन कुमुदवान्धवोद्भवेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दा-
यमान, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्तिकगणो देवसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उल्कटफलसूचके सुहृत्तैः
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामात्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

नामवेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

गिर पटे, रनिवासकी स्थिको आभूषणोकी मनोहर ज्ञानज्ञनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंके वल्पूर्वक (जवरदस्ती) वत् तथा आभूषण छीन लिए गये, उससे अनेक वल्ल और भूषण पृथिवीमें लोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एक वार में ही उद्धेलित हो उठी । तदनन्तर तीनों युवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मधे गए समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वृद्धि पाने
लगा । एव विजय नगाडेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा, लोग रनिवासकी सब स्त्रियाँ, नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरषलोग,
सप्त नौजवान वेदवाप, एव बालक और वृद्धगणके साथ म्वालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म-महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन वृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके मुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होनेपर भी उसने शुभसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त सुहृत्त में अन्यान्य परिजनोंको साथ धानेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराचार्यमान । २ जलधि । ३. क्वचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४ सान्तः
- पुरजन । ५ आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७ जलधिः । ८ जन्मनो । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. क्वचित् 'युगल' इति पदं नास्ति ।

पिञ्जरांश्वर-धारिणी भगवती षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पक्ष्मुट-विकट-शिखण्डि-प्रुप्रम-
ण्डला-धिरूढम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लासित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं
सङ्घटयता विन्यस्तालक्तक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावावध्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्ज
रीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लग्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकरतया
काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-
शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिहिताम् आपीतपिष्टार्तक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमा-
नक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरन्ध्रवर्गेण समधिष्टि-

पिञ्जर समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अश्वरं वसन धारयति परिदधाति या सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं
उर्वता तण्डुलपिष्टे. रचयता ।

विकच्येति । विकच प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पक्ष्मुटं पक्ष्युगलं तेन विकटं विपुल यत् शिखण्डिनो
नयूरस्य पृष्ठमण्डल तत्र अधिरूढम् उपविष्टम् । आलोल चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता
पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लासितेन उत्तोरयात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसज्जाक्युधेन प्रच-
ण्डो भीषण. तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सङ्घटयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतद्यतिमा-
युगल हि जानकरचार्यं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलक्तकपटलेन लाञ्छाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ
कटिपदेशौ ययोस्तौ तादृशी सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ तयो. मूर्तियुगलम् आवध्रता पिष्टतण्डुलद्वारा
निर्ममाणेन सूर्याचन्द्रमसाविव्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकाश्मीरजन्मद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णांकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिपदेशे प्रोताः
स्यूताः निरताया ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकितया समुत्पन्न-
कण्टका ता निम्नोन्नतीकृतमित्यर्थः । अविरल सान्द्र यथा स्यात्तथा लग्नः सन्वद्धः गौरसिद्धार्थकानां
रजतसर्पपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भाद्र. तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितं
लिप्तामिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकास्तृत्तिकारचितगुटिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां
पक्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-
चलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तानां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु,
पञ्चमि पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति रागा वर्गाः तैः त्रिचित्राणां नानारूपाणां चेलचोराणां वस्त्रखण्डानां
कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्किता तेनाच्छादितामित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईपत्पीतवर्णानां पिष्टा-
नम्ना पटत्रामकानां 'पिष्टात. पटत्रासकः' इत्यमर, पङ्केन गाढरसेन अङ्किता चिह्निता लिखितामित्यर्थः,
वर्द्धमानरूपरपरारावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानरु.' इत्यमर. । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टभवनस्य मण्डन-

गाकारः (न) निर्माणं करती थी । कोर्डे, भगवती षष्ठी देवीको प्रतिमा निर्माण कर उसे हृदीके रससे रंग पीले
करके पहनानी थी । कोर्डे, पीले हुए पक्ष्मुटे चौडी मोरको पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रत्नवर्ण पताका-समन्वित एव
जक्ति अश्वको उठाकर रखनेसे भयङ्कर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोर्डे बीचका हिस्सा
अलक्तक-रससे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोर्डे-कोर्डे, गडुनर मृत्तिकाके
गोलियां को सजाकर रखनी थी, वे गोलियां कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थी, ऊपरने अधिकतर सोनेका जो गाड
देनेसे ऊच-नीच हां गए थे, एव समीप समीप सफेद सरसों धिपका देनेसे सुवर्ण खचित-सां प्रतीत हो रही थी ।
अन्य कोर्डे चन्दनके जलसे थोडे गर्दे दीवारोंके ऊपर भागनें, पञ्चविध रगसे चित्र काटकर, कितने कपडोंके डुन्डे
मे वैष्टित (लेपे) कर पीनवर्ण अश्वीरके लेपसे रजित कर कितने शराव (कसोरा) कतारसे सजाकर रस्ते हुए थे ।
कोर्डे कोर्डे अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्य करती थी । ऐसे ही—कौलिक आचारको जाननेवाली पति-

१ पिञ्जरितान्तर । २. शिखण्डिमण्डल, शिखिप्रमण्डल । ३. संघटयता । ४. प्रकारतया ।
५. पिष्ट, पिष्टक । ६. वर्द्धमान । ७. प्रसवगृह ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खलातासिलता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरूपैः परिवृतम्, सूतिका-गृहमपश्यत् । अम्भः पावकश्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुर-मूर्तेरुत्सङ्गत विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्वाद्दुद्यपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसध्या-लोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्द-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः निश्चलशिखैः वायोरभावात् निष्कम्पादिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चिन्तयद्भिरेव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरेव' इति क्रियोधेया ।

उत्पातेति । उत्खाता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता वल्लोवल्लुम्बमानाः खङ्गाः, ताभिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः, रक्षापुरूपैः रक्षार्थं नियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिवेष्टितं सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिल पावकम् अग्निश्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-मेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरारागम्यरिष्टशङ्कानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिव- 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-वचनान्तानि पुंलिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिष्कामा अत्यन्त-तन्वी पाण्डुरा च मूर्त्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन स्वकीयदीप्तिजालेन उपहता, दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकाभारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-यन् स त तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्तः अमुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः तन्नात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उदये उद्भवकाले परिपाटलं समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विम्बं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसध्या पश्चिमसायं समय-स्तया आलोहितम् ईपद्रवत् विम्बं यस्य तं तादृशं चन्द्रमस निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं काठिन्यं जटता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रस्फुटितं रक्तारविन्दराशिमिव क्रोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय पृथिव्या अवलोकनाय अग्रतीर्णं स्वर्गाद्वरूपं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शानाम्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्रव्यो-धेयेति विभावनीयम् ।

कोर्द विन्मुसहस्रनामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रखे हुए निश्चल बहुर नन्दप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहको प्रकाशित करने थे । एव रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिका-गृह के चारों ओर घेर कर घूम रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि दृक्कर उस सूतिका-गृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने अतीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली और फोकी शरीरवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिका-गृहस्थित प्रदीपसमूहकी प्रभाकी मन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विन्व-युक्त चन्द्रमाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पहले कल्पवृक्षपल्लवके समान, खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एव पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गते उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

- १. रिकवलयनम् । २. कर । ३. अर । ४. कुमारकम् । ५. मास्तरतयम् । ६. आगिम् । ७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. धीवर, च, इति परं आसिम् । ९. सङ्घट्टिनात् । १०. बाणविन्दुम् ।

शुकर पुत्रिभ्यांको उवाच ॥—युते अयन वरुणेश्च शीर र्त्वेव्यञ्जक वेगोसे रजा मानो बाञ्जकी
 रजाके वेगोसे निभय वशीय, पञ्च निश्चल ही गण ॥ शीर वार-वार पीडितपर श्री, आनन्दे, फिर उपर
 प्रतिपाल करेण, यह मनमें जानकर सगुह हीकर ही मानो र्त्वेव्यञ्जक आहितन किया ॥ उस समय
 चमकते हुए स्वामाधिक आभयपणके समान महप्रपणके साथी जगण वसने दिखारे पदसे ॥, मविचयम् यह श्री
 स्वच्छ सुवर्णके समान देदीच्यमान स्वर्णय शीरेर कानिसे यह वस सतिका-गुहकी मानो पीपुर्ण करती था ।
 समान एवं देवकीके धामसे निरे हुए देवरजके शिशुपत्र (अयन) के समान प्रतीत होता था । बाप हुए
 विधातान मानो उसके साथी अथर्वका निमण किया था । पाँच मुख प्रकाश हीनेके पहले एकमुख कासिककेके
 मज्जम होता था । प्रव,अमणि (सूय) के विरुध किणुसे किया नवीन सृजिकेके अथवा परपरामाणिकी किणुसे,

विगतं । विगतं निम्न उवद्वेन द्वेना, निम्नस्व उवद्वम्, इति बाधरीतिः । निश्-
 चलि स्थिराणि निष्कथणानिः पद्ममणि जामिनि यस्य तेन वाद्वेन, सुद्विष्टुः वारवार् प्रहृष्टकरो
 शोचिष्वसि पुनः सङ्घट्टितं श्राद्धं यत् अनान्ददापपदं प्रमादाश्रिसुदः तेन उवा श्रिया वाका
 कनीनिका यस्य तेन वाद्वेन, दूरैस्त्रिकारितेन अयनवित्तारितेन, निम्न प्रमप्रकाशकेन चयुगा य-
 नेन, प्रियविव सुप्रविव, इहे पात्र सुप्रविव मनोभावं प्रकाशयविव, सङ्घट्टितं सुसज्जितं

इहे, समालिङ्गितमिव इत्यत्र श्रियात्थम् ।
 एकानाम् आत्मज्ञं पुत्रं वदंशं अन्वलेकयामास ।
 सगुहया श्रिया अस्या समालिङ्गितमिव उपगृहीतमिव अयनरसमोणीयव्यादित्याशयः । आङ्घ्रिवहेव प्रमा
 आगामिनि । आगामिनि काले मविचयसमय वादेयादी यत् पात्रं स्वस्य रचण तेन प्रहृष्टया
 चकवत्पदीनां उवाचः शङ्खव्यादिविष्टुः उवत् सङ्घट्टितम् । सङ्खस्युणोरिव इत्यत्र आरुध्यात् ।
 उवाचिनि । सङ्खस्युणोरिव श्राद्धिकाले श्राद्धेति, उवाचसामाः सङ्घट्ट प्रकाशमानः महप्रहृष्टयाणा
 इहे, उवाचत्पदीनां उवाचः, प्रयनवमिव, इत्यत्र च श्रियात्थं अयनयोर्द्विभवेन सङ्घट्टाङ्कः ।
 देदीच्यमानया स्वदेहप्रया स्वशरीरकास्या वाचमयत् निवासितकेतनं प्रयनवमिव परिपूर्णं सुवन्दमिव ।
 उवाचिनि । उवाचम् अश्विना सनसं यत् कवेयानाकात्वेवम् अत्युत्तमजानीयं त्वणं तद्वत् मास्तरया
 अयनमिव इत्यत्र दंश्यात्थम् ।

प्रहृष्टस्य अमरपतिश्चकार देवाविपतिवज्जाम्बवं जयनमिव तथाविधव्यवित्तेशालिङ्गित्याशयः । इ
 सुती । सुप्रवतिताया र्त्वेव्यञ्जकायाः करतलव इततलव परिश्रम अन्वधानतया
 उकसुखमित्यर्थः । महसेनं कासिकेयमिव विद्यमानं अयनरसमोणीयव्यादित्याशयः ।
 अगमिनि । अगमिन्त्यस्य अमकटितं सुवपणकं यस्य तं वाद्वेन पणानि मुचानां मस्य प्रकटितके
 इहे श्रियापि श्रियात्थम्, वासाञ्च परस्परनेत्रेवयुण ससिः ।

पद्ममणिरिमिः जोहितमालिकयोः विरचितवलयमिव ।
 विरचितवलयमिव सङ्घट्टिका निम्नवाङ्मिव, वातापस्य नवनारापस्य इदं: खण्डः विरचितवलयमिव
 विद्वंसिनि । विद्वंसिनां हेमकन्दनानां प्रवालानां वा यानि किञ्चनद्वन्द्वानि विचारिकरणाः हेः

सुद्विष्टुः प्रहृष्ट-सङ्घट्टितवान्-बाण-पद-ल-लुगितवारकेण दूर-वित्तकारितेन निम्नं चयुगि पिव-
 प्रहृष्टयुव श्रिया समालिङ्गितम्, आङ्घ्रिवहेविसामञ्ज वदंशम् । विगत-निभय-निश्चल-पदमणा च
 मिव वाचमयनम्, उवाचसामाः सङ्खस्युणोरिव महप्रहृष्टपणस्युणोरिव, आगामि-कालापालन-
 करतल-परिश्रमिवा-मरपतिश्चकारम्, जयन-कवेयानाकात्वेवम् आस्तरया स्वदेहप्रया परयन-
 पद्ममणिरिमिः श्रियापि श्रियात्थम्, अगमिन्त्यस्य सुवपणकमिव महसेनम्, सुप्रवतिता-
 यानि, अयनदेहानावतीनामिव जोहितवाङ्म, विद्वंसिनामिव वातापस्युणोरिव

त्रिव आलपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्र-प्राप्त-दर्शनं सस्पृहमीक्षमाणः तनयाननं मुमुदे, कृतकृत्यञ्चात्मान मेने ।

समृद्ध-मनोरथः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्यै निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-लोचनः भूमिपालमवादीत्—देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशादपरिस्फुटावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्याशु-रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । एत-द्विकच-पुण्डरीक-वयल कर्णान्तायत मुहुर्मुहुर्हनिमिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपद्म लोचन-

सन्, मनोरथानां वाञ्छिताना सहस्रेण समूहेन प्राप्त लब्ध दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-नम् आत्मजमुखं सस्पृह स्पृहासहितम् ईक्षमाण. अवलोकमान. मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-कृत्य कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, वहो कालान्मनोरथपूरणादित्याशयः ।

इह 'पिवन्निव' आलपन्निव, स्पृशन्निव, इति त्रयाणामपि ियोधेश्चालङ्काराणा परस्परं नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्सृष्टिः ।

सृष्टिः । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानामाद्यस्तु शनैः शनैः मन्द मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि क्रमचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवाचत्—'देव-स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन सम्पीडनवशात् ईपदवक्राशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादव्यक्ता अक्यवानाम् अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-क्षणानि, माहात्म्य भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्याशुभिः सायङ्कालीनरागैः रक्ता लोहिता, बाला अल्पा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतिर्यस्य तादृशे, ललाट-पट्टे भालफलके, नयोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी सूक्ष्मा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णा भ्रूद्वयान्तरालवर्त्ती लोभावर्त्तः परिस्फुरति परिशोभते । 'ऊर्णा मेपादि लोत्रि स्यादावर्त्तं चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वात्सृष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सूक्ष्मरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूद्वयमध्ये स्याच्चक्रवर्त्ती तदोच्यते ॥

एतदिति । विरुचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोज तद्वत् धवल शुभ्रं कर्णान्तायत श्रोत्रनिऋत-पर्चन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्त्तुं, मुहुर्मुहुः वारम्वारम् उन्मि-पितं उन्मीलनैः वासभवन निवासगृहं धवलयतीव श्रेतीकरोतीव ।

इह 'विरुचपुण्डरीकधवलम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धवलयतीव' इत्यत्र च क्रियोद्येक्षेत्यनयोः परस्पर-मद्गान्निभावेन सङ्करः ।

सुन्दर करना हो, आलस्य करना हो और आलिङ्गन करता हो इस प्रकार बहुतेरे मनोरथोंसे प्राप्त उसके मुख कमजो स्पृशते देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-फल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गों देखकर राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—'देखिए, देखिए, महाराज । गर्भमें सिकुडने के कारण इस कुमारके अवयवोंकी शोभा स्पुट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्त्ती राजाके लक्षण, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए, सन्ध्याकी किरणोंमें लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलमृणालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान सूक्ष्म ये रौन शोभायमान हैं । तिले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोर तक फैले, मुटे हुए

१. निरीक्षमाण । २ बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताक्ष, प्रीतिविस्फारितलोचन प्रीतिवित्सारित-लोचनं । ४. पदवात्य । ५. अस्फुटावयव । ६ आविर्भावयन्तीव । ७ सन्ध्याशुक । ८ कचिद 'नव' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्व-
रितगतिरागत्य प्रहर्षोद्भ्रम-पुलकित-तनु-स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकर्णामा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः
पादयोः प्रणम्य राजान व्यजिज्ञपत्—‘देव ! दिष्ट्या वर्द्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव
जय च पृथिवीम् । त्वैप्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठ्याया ब्राह्मण्या मनोरमाभिधा-
नायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देव प्रमाणम्’ इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—‘अहो !
कन्यापारम्परा सत्योऽय लोकप्रवादः यत्, ‘विपदं विपत् सम्पत् सम्पदमनुबध्नाति’ इति ।
सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः’ इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव ब्रुवत्येव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अप-
सृतेन मार्गं परित्यज्य प्राप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजरणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा त्वरितगतिः शीघ्र-
गमनः सन् आगत्य एत्य, प्रहर्षोद्भ्रमेन प्रमोदोदयेन पुककिता रोमाञ्चिता तनु-शरीरं यस्य स तादृशः,
स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चनुपी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः,
मङ्गलरुणामा पुरुषः, राजान तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—
देवति । देव स्वामिन् ! दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे एधसे, ते शत्रवो विपत्ताः प्रतिहताः क्षय प्राप्ताः
सन्त्विति शेष । चिर बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुधरा जय स्वाधीनां कुरु । त्वयसादात् भव-
दनुग्रहात् अत्रभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठ्यायां ब्राह्मण्याम् अग्रिमायां
स्वपत्न्या मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसञ्जिकाया रेणुकाया जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः
सुतो जात-उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याशयः ।
‘राम इव’ इत्युपमा ।

अपति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिम तत्सुख्य तद्वचनं मङ्गल-
कथय आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अक्षिणी नयने येन स तादृशो नृपती राजा
प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—‘अहो !’ इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेय-सन्तति-ममेति शेषः । अत एवाह—
नन्त्रोऽयमिति । अय लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् ‘विपदं विपत्,
सम्पदं सम्पत् अनुवन्नति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति प्रथयति—सर्वयति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समान
तुल्य सुख दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्ता दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव स्वयेव वयम्
अहमित्यर्थः अनुवर्तिता अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वम् आवयोः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमा-
सीत्, साग्रतनपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव
रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेणिव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन-
भवान् नामनुसरति देवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य

शुकनास इति प्रकारं कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास लड़े राजा लोगोंने झटपट सरक कर जिसे
रास्ता दिया, एव आनन्दते रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्ल-वदन वाला मङ्गलक नामका एक
व्यक्ति, जल्दी-जल्दीते आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—‘महाराज ! सौभाग्यवश आपकी
उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हैं । एव पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे
माननीय मन्त्रिमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक
पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस नमानारको सुनकर जो कर्तव्य हो, वह करें ।’

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचन को सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—‘क्या आश्चर्य !
आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराको देखा है । अतएव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और
सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी
प्रकारमें तुम्हारे ही समान मेरे साथ बर्ताव किया है’ यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-सुखते आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारिस्थितेन । २. मङ्गलनामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. क्वचित् चकारो न विद्यते । ५. पृथिवी
प्रतिपालय । ६. भूपति । ७. जनप्रवादः ।

१. विषयवचनशतशतिकात्परम् । २. विभुद्धन , कुट्टन । ३. अर्धव चत्विष, मणि, परमपिक
 चत्वि । ४ चत्वि . चत्वि । ५. सुजवत्थन । ६. उचिततम । ७. कर्त्तव्य, यज्ञ, इति
 परं नाति ।

निर उरि तर उठ कर ररानि सुकनसिके महलम जाकर (अपनेसे) देना उरसव करया । जानेके समय
 उसके पाछे-पाछे अनल पुर (रजवास) की विभुर् भी जाती थी । उनके पाक्षिके समय काननानने देजारे
 पयवेर्वसे दिग्गजर गूँज उठा । वेगसे सुजला (हृष) उठानेके कारण हिलने मणि-कण्ठोके शब्दसे
 सुजला भी शब्दप्रमाण हो गई । देखिये उरकी आर करके ऊंचे निकर कर-समुद्रसे वे मानी, वायुके
 जोरसे चलया । हरे आकाश-गङ्गाके कमलिनकी दिखाने लगी । जागेके सपसे उनके कण-पण्डव निरकर
 पददिले होने लगे । परपर सङ्के समय एकके कुर (वाजवन्द) के अग्रभागसे दसरेके उरविषयल विद्व होकर
 फटने लगे । शरीर में लिय कुट्टमादि, पसीनेसे पुलकर सुंख यज्ञोको रग देते थे । जागेके सङ्घसे लिखक
 आदि दिया ।

आलिन कर हंसने २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपत्रभी जाह उसके उरविषय (वृषडा) को चीर लिया ।
 एव समुद्र विषसे मङ्गलके विषयवद कहनेके अग्रजप अपरिमिल पारिवीपिक देनेके लिए धनाप्याङ्कनी
 पूर्व दृष्टानि विद्वानि ततः पाटितानि द्रुष्टीकलानि उरविषयिकाणि यस्य तेन तादृशान ।
 परपरसे । परपरसे अन्योन्यम् अर्धदानां वाहिवलयानां कथुराणां कोटिसिद्धयः सङ्घटनेन यथान
 लिताः कण्ठपत्राः श्रवणालङ्कारोभूतलिकलयाणि यस्य तेन तथाकथन ।
 परसेलि । परसेला प्रथमसमाकाशासम्भवात् पृथिव्यां पतिताः, सुद्विताः, अनन्तरं लोकपादाद्विद्वि-
 र्दर्शकरणादित्याशयः ।
 लिनां पवनन पतिताम् आकाशागङ्गायाः स्वधुःश्याः कमलिनी पतिनी दशपतय प्रकटयतेव तथाविधवहसे-
 कर्णकृतिरिति । ऊर्ध्वकृतिः उच्चैर्विहितैः उचानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः करणैः, अलिख-
 वाहवदयो यस्य तेन तादृशान ।

सुरसेलि । सुरसेलं वासाहितम् उच्चैषुण दृग्गानीलाद्यसुरारोहैः सुव्यापितेन चित्तानिः यण्ड-
 भूगानिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिता. सुखरयममालोकिता सुजला
 दिग्गतराणि विद्वमन्थानि येन तेन तादृशान ।
 तेन निचैषुण कलितानां रणितानां कथुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन सुखरितानि वाचालितानि
 करपुटदिति देहेणान्वयः । सुरसेलि अतःपुरिकालनेत्यस्य विशेषणानि दशपति-चरणयाः पादयोर्विषय
 काननेन राजपरिजनैः प्रवचवृत्तेन चारणगालेन वायुप्रथमानः सुकनसिधुवन गच्छा दिग्गतराण्यस्यस्य
 उच्यतेति । तथैव तेनैव प्रकाण राजा तस्मात् स्थानात् उच्यत उच्यत विषय तेन अतःपुरि
 वचनयोपयम् अपरिमितं सख्यातीतपाटितोपिक सन्तोपप्रमुक्तं वाहुधनतथावचम् आदिदंशा आसोपयामास ।
 तस्या इति । तस्मै सुससन्देशायापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्नुद्विचः प्रियवचनानुत्पन्नं हरे-
 हतवाम् । हरे, मतेवै हत्ययोपमालङ्कारः ।

असमनेव सुकनसस्य मन्त्रिणः उरविषयम् उरविषयखण्डं पूर्णपत्रं सन्तोषुण समानधनद्वयम्, जहारे
 नरसेहप्रमुक्तवचनः सुरसेलं सप्रमादम् आलिनं सुकनसमाहितः य विहसन् सिमलं कुर्वन् स्वयमेव
 च प्रीतमनाः प्रियवचनानुत्पन्नं प्रकषयापारिमितं पारिवीपिकमामिदंश ।
 उच्यत च तथैव तेन चरण-विषदने-कलित-कथुर-सदृश-सुखरित-दिग्गतराण, सुरसे-
 लां आकाशागङ्गा-कमलिनीमिव दंशयते, पयसेल-सहित-कण्ठपण्डवेन, परपरालङ्कार-कोटि-सु-
 रैप-चलित-मणिवलयानां-वाचालित-सुजलानेन, ऊर्ध्वकृतेवचनानतलैः करपुटैरितित-जाल-
 चक्राय च तथैव तेन चरण-विषदने-कलित-कथुर-सदृश-सुखरित-दिग्गतराण, सुरसे-

प्र-पाटितोत्तरीयांशुकैः, श्रमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिश्र-तमाल-
त्रेण, विलसद्वारविलासिनीइक्षितैरन्निद्र-कैरव-वनानुकारं प्रथयता, सरभसवर्णान-स्खलल्लोल-
रलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशु-
ञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्यै-विकल-मूक-कुब्ज-किरात-वामन-वधिर-जड-जन-पुरःसरेण,
त्तरीयांशुक-ग्रीवावचद्वावकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकेन, वीणा-वेणु-मुरज-कास्यता-
त्तयानुगतेन, कल-मधुरमुद्गायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगत-

श्रमेति । श्रमजलैः चर्मसलिलैः धौताः क्षालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै
जैतानि चीनवासासि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशाशुकग्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे'
ति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । विलसन्त्यः सविलास व्रजन्त्यो या चारविलासिन्यो गणिका तासा हसितैः हासैः
चिद्रूप प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरण प्रथयता प्रकटयता 'वशसि
वल्ता वष्यते हासकीर्णैः' इति कविसमयत्याते. हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

नरन्तेति । सरभस वेगसहितं यत् चलनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः
वस्थानात् च्यवन्तीभि लोलभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहृत कुचस्थल
तनप्रदेशो यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशसम्भ्रमात् लुण्ठिता अलक-
जा चूर्णकुन्तलपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः विन्निसाः पिष्टातका पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-
कतां प्राप्ताः केशपाशा कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्येति । प्रणृत्येन विशेषनर्त्तनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुब्जा पूर्वप्रदर्शिताः,
रताः स्वल्पतनवः, वामनाः हस्वदेहाः, वधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्वाधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-
सिनो यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं वद्धं समीरणप्रेरणया
दृच्छया लयमितम्, ततश्च अवकृष्ट प्रमोदविह्वलतया तद्यथादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव
विडम्बितं बलाद्धरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रोक्त जरता परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-
व्राह्मणानां कदम्बकं समुदायो येन तादृशेन ।

वीणेति । वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-
तेन तदनुसारचलितेन ।

कलेति । कलम् अव्ययतं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षेति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव
न्माद्व्याधिग्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरुषेणैव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

रननात्र अवशिष्टं ये । वे सविलाम गानिनी वेद्याओंके हास्यते सिले हुए कमल-वनके अनुकरणको
काश करती थी । वेगते आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानच्युत चञ्चल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल नाटित
रहे थे । निन्दूरकी विन्द्रीमें उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवासका चूर्ण उड़ानेने केजकलाप पीले-पीले
गये थे । गूनें, कुन्डे, बहरे, किरान, वीने और मूर्से उद्धत नृत्यने विह्वल होकर उनके आगे-आगे जाने थे ।
हसी-किसी खोंके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फस जानेपर उसके खोंचनेपर वे
श्लुकिगण अत्यन्त विटम्बना पाते थे । वे वीणा, वगी, मृदङ्ग, काँसा और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक
र जाती थीं । उच्चैः स्वरसे अस्पष्ट (धीमी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी समय

१. स्वच्छवीन, चौरवाससा । २. चलन । ३. लोलितालक । ४. इचिच 'पाशु' इति
इं नास्ति । ५. प्रनृत्तकल**, प्रनृत्तविकल, । ६. विलम्बित । ७. कदम्बेन ।
८. अनुयातेन । ९. अपगतः ।

ब्राह्मणसात्कृत्या 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशान् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणदि क्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्ग-विधातार्थं वहिर्नगरादनुशिप्रम् अद्धक्रोशमात्रायामन्, अति-

कनकञ्ज ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीन कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वभावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-
यवयुक्त. चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशो. मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशान् प्रविशान् दृष्टो
निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपति. स्वसूत्रो. स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शैशरो
स्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम सज्ञा चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धये द्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप’

इति चचनादशमदिने राज्ञ् शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम
यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अनुरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम
यात्’ इति सूत्रेण नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिता आभ्युदयिकश्रा-
द्धिपूर्वकशर्मन्तिनानोत्तेजनयोग्याः सकला. समस्ताः क्रिया. कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानु-
दितेन स्मृतितया निव्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिप्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य
प्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विश लोकं पाति रचतीति विशम्पो विष्णु. ‘पृषोदरा-
नि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आभारो यस्येति विशम्पायन. ततश्च स्वार्थे प्रज्ञा-
श्चादृग्प्रत्यये आद्यस्यो वृद्धौ सत्या वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-
ज्ञा त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘भद्रस्य ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

क्रमेणिति । चूडाकरणं चौरकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणान्नप्राशने च तद्रूपाः क्रिया. तासां
द्रापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणदिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं
व्यन् अतिचक्राम कौमार प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीला चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहस्रहृदयेष्विति ।

नारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्ति, तस्य विधा-
यं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयराजधानीतो वहिः, शिप्रं क्षिप्रातटमनु इत्यनुशिप्रं शिमानदीतटे
द्यानन्दिर पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि
श्लेषानि बोध्यानि । अर्धक्रोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरे. हिमाचलस्य

गौं को दान देकर—इस बालकको माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश क्रिया है, यह मैने पहले त्वन्-
दस्या धा—वद् विचार कर राजाने उस त्वमके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुरूनासने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सन्पादन करके राजाको अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मण
योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्नप्राशन और चूडाकरणदि समस्त क्रियाएँ सन्पन्न हुईं, इस प्रकार
यावस्था प्राप्त गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा नदीके
पर, आधकोस लम्बा, एक विद्या-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालके समान बड़ा ऊँचा और उस पर
को लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार-दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारीके
तपमें बनारं हुई बड़ी परिखा (चौड़ी गोल खाई) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त बृह कपाटसे उत्तके अन्यान्य

१. कोटिशो ब्राह्मणेश्वो दत्त्वा ।

२. स्वसूत्रोः ।

३. बालक्रिया ।

४. व्यासङ्ग ।

.. अनुक्षिप्रम्, अनुक्षिप्रम् ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वमात्म-
कौशल प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वत्रायुधविशेषेषु रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-त्रेणु-मुरज-कांस्यताल-
ददुर-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेपु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेद्ये, पुस्तकन्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु धूतकलासु, गन्धर्वशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारु-

चन्द्रेति । राज्ञा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकरणेन नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याध्ययन एवैकाग्रमनस्कतया अचिरेणैव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकौशल विद्याग्रहणे स्वकीयचातुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकुर्वद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
नीचगञ्जुद्विसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहैः समुत्पन्नोत्साहैः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिष्यमाणः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

नगोति । सकलं समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श
नत्र अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां माद्वयतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति—तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्र तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाक्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगल श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कनां त्यपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं मन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्या
महद्युद्धादिकाः तासु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सन्नाहं, कृपाणं अस्त्रिः, शक्ति आयुधविशेषः,
तोमरं प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु, अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुवंशः,
मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालम्, ददुरपुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आतोद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्था-
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्ववस्थाबोधे, पुरुषाणां लोकानां लक्षणेषु मापति
लक्षादिकिहारेसाधनलोकनेनेष्टानिष्टयोधकृसासुद्रिकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीक्षणगादियन्त्रेण दृष्टे परिच्छेत्तु शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकन्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु धूतकलासु अक्षरीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशास्त्रेषु

चन्द्रापीडो भी महाराज द्वारा इत प्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विद्यार्थियोंको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीट'पेसे सुपात्र शिष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याएँ भी शिक्षकगणसे सक्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मल्ल आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (डाल), तलवार, शक्ति, तोमर (माला), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एव हॉकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मृदंग, कौंसा, नजीरे, तूती आदि वाजोंमें, भरत आदिके वनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके वनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षामें, घोड़ोंकी उम्र जानने में, सासुद्रिक शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष
णादि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि-निर्णय में, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सत्र धूत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य-निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राज्ञा । २. क्वचित् 'कालेन' इति न विद्यते । उपदिश्यमाना । ४. सर्वविद्याः ।

५. 'वर्म' । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. 'स्थानेषु' । ९. पत्रच्छेद्ये । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।
क्वचित् 'सर्वासु धूतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

शोरकं क्रमाक्रान्ता इव गजकलाभाश्चलितुमपि न शेकुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-सवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुकनास-गौरवेण सहपाशुक्रीडनया सहसवृद्धतया च सर्वविस्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः पर मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना

पीडिता इव सन्त-चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न शेकुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्गस्याघातेन तालतरुन् तालवृचान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । उपमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवशाः क्षत्रियकुलान्येव वशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य दावानल अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः । परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयवाणाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् ।

इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित शिल्प-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

दनेति । दशपुरुषैः दशसंख्या ऋजुनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋन इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरत्तैर्दिकृशब्दाञ्चरपदाजाहि-युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीक्षिक्यादिभिः वैशम्पायन मन्त्रिसुतः त कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्म-णात्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्या तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेन शुकनासगौरवेण शुकनास प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपाशुक्रीडनया एकस्मिन् स्थले धूलिखेलनया, सह सवृद्धतया एकत्र वृद्धिसुपगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविस्रम्भस्थानं समस्तविधासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवङ्गयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्यातुं वर्तितु न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उप्यकर सूर्यमिव त चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुवजन् प्रा गये ह्ये उसां तरद मानो थोडा सा भी हिल नहीं सकते ये । वह तलवारकी एक-एक चोटते तालवृक्षों को नृगाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय रूपां वाँसोंके वनमें अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसने लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थीं । एक बार वह जनदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उनके लडके नहीं थे इसलिए जमदग्निकी छीने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गाँ साथमें ले गया और अपने भुजाओंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ टाला । कुछ देरके बाद अपने आश्रममें जब जनदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामको जब समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया । [जिस मुगदरको दश पुरुष मित्कर उठा सके ऐसे लोहेके मुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुकनासके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर वर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विधासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक क्षम भी

१. सिंहकिशोर । २. कश्चित् 'बाल एव' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-लताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्वभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-तुरग-
वल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

बन्धुजनानां वृद्धुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सविद्ययुगलम् अपूर्यत पूर्णं वभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूरुहपङ्क्तिः आरोह आरूढा वभूव । अहितकलत्राणां वैरिवनितानाम् अलकलताभिः लतावल्लम्बमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिविश्लेषेण असयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां वाद्यचापद्वयदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पद्मे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दत्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनारम्भः तारुण्योदयो
यस्य तं तादृशम्, परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्तिर्यस्य तं तादृशम्, अधीताः शिक्षिता अशेषाः समग्रा विद्या आन्वोक्तिक्यादयः
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसज्जकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगवलैः अधारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, चितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोंके साथ साथ जपाई पूर्ण होने लगीं । शत्रुओंके साथ साथ मध्यभाग पतला होने लगा । शत्रुशक्तिके
नाश-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगी । शत्रुओंकी खियोंके
वाल्गानी लड़ोंके साथ साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे जो लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी खियोंके
अपने पतियोंके विनाशके टरसे अपना चोटियों गूंधना छोट दी थीं, उनकी चोटियों नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आशके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाटुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगीं ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी तमस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गईं हैं, एवं अन्य
नमस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है, क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिको बुला कर,
अधिकतर घुटसवार और पैदल सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद लौट कर नूचिन
क्रिया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर नस्तक अवनत

१. प्रविशति । २. अवलोकित, स्तुतिम् । ३. यथाप्यत । ४. गतः ॥ ५. स्यात् । ६. विनिर्माणम् । ७. वाक्पिप्लवङ्गिनिर्माणम् । ८. कश्चिद्, अधिपति, इति पदं चोक्तम् । ९. कलकलपक्षम् ।

(शुक्र) कर राजपुत्रकी प्रणाम किया । उस समय उसका बहूमान्ण भोजनम् सट गया था । उसकी याद वह महा-
राज राजपुत्रकी समीपम् लिस प्रकार बैठठा करता था, उसी प्रकार राजपुत्रकी अग्रिमतिके अनुसर अर्थात् पदके योग्य
आसन पर विनम्रपूजक बैठ गया । फिर श्री देव उठकर कर वह चन्द्रापीडके समीपम् जाकर विनम्र-पूर्वक
कहने लगा—'कुमार ! महाराज आदेश-देते हैं कि—'हमारे सब अभिजातप्राण्डण्ड हैं, कर्त्वीक-वैम समस्त
शालीका अवयव कर चुके हैं, समस्त विरय-कलआर्वाकी शिक्षा पा चुके हैं, समस्त अक्षविद्यार्थी भी अत्यन्त
प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हैं, और आचार्यों की विद्यालयसे जानेकी अग्रिमति दे रही है, अब एव शिक्षा ग्रहण करके
अथन स्थानम् से बाहर निकले गंधावा, कुमारके समान एव सकल-कला-परिपूर्ण नवीनित चन्द्रमाके समान रूप
समय प्रदृश्य रूप लगे देखें (इस समय वहाँ से ठुम बाहर निकल कर आया) । तुम्हारे लिए उक्तलिखे
साधारण मन्त्रोंके नेत्र-इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त स्त्रियों

अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसुत्सुकानि सन्ति विद्युः ।
दशनिमित्त । ते तव दशानुम अवलोकनं प्रति सद्यो विहितानि अन्तःपुरस्था गणः
दृष्टिकतिके वसिष्ठ इति शब्दार्थः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलता साफल्य भवन्ति गच्छन्ति ।
प्रवर्तन्ति । अतिदूरम् सुदृष्टकालेन यद्दशानुम अवलोकनं दृष्टिकतिके तत्रोक्तलिखेन सौक्यिकानि, उक्त-
पदार्थानि विद्यमानानि सत्यदृष्टिरुत्तरः ।

इह 'गन्धाराजकुमारकामिन्' इत्युपमा, 'पौलामासीशिशुनिमिष' इति पूर्णोपमा चयनयोः सिद्धौ चै-
वना लोकः परमपि अवलोकयति ।
शान्ति कल्पः समुद्रो ध्वज त वाद्यम्, यद्यद्दत्तं नवीनितं पौलामासीशिशुनिमिष राजाचन्द्रनिमिष
गन्धाराजकुमारकामिन् गन्धरुदितिवराजनिमिष, अधिगतः प्रासः सफलतां समस्तानां कलाविद्यानां पक्षो-
गावन्धनस्थानात् विनिर्गतं दृष्टिरागतम् । 'आदिष्ट्यां सरस्वत्यां गजवन्धनस्युत्पि' इति रामाश्रमी ।
वृष्टि । उपर्युद्धिताः आचार्यसकलानां प्रायः शिक्षाः शालीयसकलानि रूपं ध्वजं त्वं गणः
सर्वार्थाः निष्ठायापकः निर्गमयति सरलाय अग्रिमतीर्षि अग्रजोतीर्षि ।
शालीयस्य परमं उत्तमं प्रतिष्ठां शिवाजनिगौरव गतः प्राप्नोति । विद्यागुह्यं विद्यासाम्पत्तिम् ।

दृष्टि, सफलः कला यथागीतार्थः शिक्षितः पठितः, सर्वस्य निष्ठास्य आद्यविद्यया
पूर्णः सत्यः । कथमिति निजोसाधामाह—अधीनानि शिक्षितानि शालीयं च-
कुमार राजपुत्र । महाराजः तारापतिः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्याकं मनोरथा वाञ्छिताः
निकटं प्राय दशितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकायां ध्वज स वाद्यो अग्रिमपद विद्योपनां कृतवान्—
निष्ठास्य । मुहुर्त्तमानं चोपमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलकः चन्द्रापीडस्य उपस्थ-
उपविष्टवान् । इह 'राजसमीप' इव इत्युपमा ।

राजपुत्रोत्पन्नानाम् अग्रिमतीर्षिणां राजसमीप इव यथापि कट इव सतिनयं यथा स्थानया यथापि
स्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचितं योयं राजपुत्रासनात् किञ्चिन्निरुद्धं इत्याशयः । आसने विप्रे
निवतः सुशुकः बहूमान्णः शिरोरेणं यत्नं तथावनेन शिरसा मूर्त्तां प्रणम्य नमस्कृत्य स्वसमीपे स्थापयत्क-

विद्यु-दशानुमिकानि लोकलोचनानि । दशानुम प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वोत्पन्न-
गत्-सकल-कला-कला-पौलामासीशिशुनिमिष नवीनितं परमपि त्वं गणः । अत्रानु सफलताम-
मायु विद्यागुह्यं सर्वार्थाः । उपर्युद्धिताः गन्धाराजकुमारकामिन् चारिनिर्गतम् अधि-
शिक्षितः सकलाः कलाः, गौरीसि सर्वविद्ययास्य परा प्रतिष्ठा, अग्रिमतीर्षि निर्ग-
च्छितापुत्र-कुमार । महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णं नो मनोरथा, अधीनानि शालीयं,
सतिनयमसने राजपुत्रासितं यथापि । स्थित्वा च मुहुर्त्तमानं बलाहकश्चन्द्रापीडस्य उपस्थ-
प्रतिदृष्टि विवत-विनिवृत्त-बहूमान्णः शिरोरेणं यत्नं तथावनेन शिरोरेणं यत्नं यथापि इव

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि पष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्द्धसे, तद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिल-गरुड-सम-जव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदित लक्षणविद्भिः- 'यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि

अयमत्रेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य 'त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति हेमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अथ च पष्ठ वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन सयोजनेन षोडशेन पडधिकदशवर्षेण एव प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्तोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अद्य प्रभृति अद्यारभ्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववन्निरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतास्वल्पस्य ललितानि विलासन्वापारांश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सम्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमिन्नराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसशीदुर्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । पूजय वज्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । बन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयञ्चेति । अयं पुरो दृश्यमान त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'वेदा प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुताचर्ययोः समस्तुत्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य स. तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशत्वानिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं लोकत्रयविरमयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसयोगादनुपपन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चारमदेशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो चदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणगभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदित विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कण्ठितं हो रही है । और तुम्हें विद्यालय में वास करते हुए यह दशवाँ वर्ष है, तुमने छठे वर्ष को अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ रहे हो, इस लिए आज यहां ने बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर तथा गुरुजनों (बड़े-वृत्तों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथारुचि अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न स्वरूप एव वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एव यह अश्व तीनों भुवनांके मध्यमें आश्चर्यरूप है देसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इत्ते भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयन्' इत्यधिक. पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपीडितेनामुना । ४. अखिल-मानृभ्यः । ५. गुरुणान् । ६. कुत्रचित् 'ति' इति पद न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रदितम् । ९. इह कश्चित् 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम् ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिचन्तमिव सम्मुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेपारवेण पूरितभुवनोदरविचरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालीक-वेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनिरोध-स्फीत-रोप-धुरधुरायमाण-घोर-घोणेन शिरोभागेन निज-जव-दर्पवशाद्ब्रह्मन्नार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटला-भिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लखाभिः कस्मापित-शरीरम् आस्तीर्ण-विविधवर्णकन्वल-मिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातधातु-धूलि-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याभ्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृष्यमाणम् आकृष्य आनीयमानम्, प्रमाण सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नत-करो हस्तां यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्य-स्पष्टं योग्य-पृष्ठभागः पश्चाद्यदेशो यस्य त तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

आपिचेति । सम्मुखागतम् अभिमुखायातम् अखिल समस्तम् आकाश गगनम् आपिचन्तमिव आस्नादयन्तमिव वारवार मुख्यादानादित्याशय ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण मुहुर्मुहुः, वारंवार प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदररन्ध्र जठरविचर येन तादृशेन तथा पूरित व्याप्तं भुवनोदरविचरं जगन्मध्य येन तादृशेन हेपारवेण हेपाशब्देन हेपा हेपा च निस्वन-इत्यमरः । अलीकवेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्ध दुरभिमामिनं गरुत्मन्तं वैनतेय निर्भर्त्सयन्त तिरस्कार कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालिखादित्याशय ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूर नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूर नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरोधेन रत्नकद्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिमुपगतो यो रोपः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा 'धुर धुर' इत्येव ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भोपगा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरो-भागेन मूर्द्धदेशेन करणेन, निज-स्वकीयो जनदर्प वेगस्य गर्वं, तद्वशात् उल्लाङ्गनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवन लोकरत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

'आपिचन्तमिव', 'निर्भर्त्सयन्तमिव', 'विचारयन्तमिव' एषु हि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार ।

असितेति । असिता-श्यामाः, पीताः, हरिताः, पाटला श्वेतरक्ताश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य य-चापो धनुः तदनुकारिणीभि तत्तुल्याभि, लेखाभि, रोमपङ्क्तिभि, कस्मापित कर्तुरित विचित्रोक्तमित्यर्थः, शरीर वपुर्यस्य त तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातित विविधवर्ण नानारूप कन्वल रत्नकं यस्य त तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशद्वर्षयहस्तवालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकूर्दमपङ्क्तिभि, लोहिता रक्तवर्णाः सदा, कैसरा यस्य त तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गात्मैसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाच्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

लानं ये । उसन्तो आकृति इतनो वडां यो कि-नोई पुरुष दण्डाप्रमाण (खडे) होकर हाथ ऊंचे फैला कर उसके पृष्ठ देगको पा सकना था । वह अब वार वार मुख-यादान करनेने सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करना था । वार वार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, मसारके मध्य-परिपूरक ओर अत्यन्त कठोर ऐपा-नवसे (अश्वके अश्वका नाम-हेपा, हेपा) वह मानो, मिव्या वेगका व्यर्थ दुर-भमान (धमण्ड) रखनेवाले गरुडका निरस्कार करना था । उसका मस्तक क्षग क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊंचा हो जाता था, एव वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त जोरसे उसको घोर नासिका धुर धुर' शब्द कर्तो थीं, उससे प्रतीत होता था कि-मानो वह अपने वेगके अहङ्कारसे समन्त त्रिभुवन उल्लाङ्गन करने के लिए 'त्रिभुवन किना वडा है' यह मन ही मन विवेचना करना था । इन्द्रनुपमा अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेत-रक्त वर्णकी रत्नाभेसे उसका सव शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कन्वलसे युक्त हाथीके वच्चेके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर श्वेतकी टहकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजमे श्वेत-रक्त वर्ण महादेव के बेलके समान एव अनुगोंके

१ कश्चित् 'अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २ इच्छिच्च 'घोर' इति पद नास्ति । ३. मुखेन । ४ निजदपवशात्, निजजवदर्पवशात् । ५. कस्मिपित, कर्त्तपित । ६, आस्तीर्णकन्वलमिव, आस्तीर्णविचित्रवर्णकन्वलमिव ।

‘अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण’ पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणेनेव सन्ध्यारागम् १ अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम् । अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्काभिर्वोपजनयन्तम् ,
अतितेजस्वितया ज्व-निरोध-रोप-वशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्रतानि २ सागरपरिचय-लङ्गानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्पन्तम् , इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविषम-मुख-रवैः ३ पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुञ्ज-

जनाति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे-पदे प्रतिपदन्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणित्तो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अनुद्राणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्रायः आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्वालङ्कारेण तुरङ्गभूपणेन अलङ्कृत मण्डितम् ,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलौहिव्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागनिवस्युषमा ।

अन्वेति । अश्वालङ्कारेषु तुरङ्गभूपणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अश्रमगर्भाणां
प्रभानिः युतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, गगनतलात्
नाकाशतलात् निपतितः अधोयातो यो दिवसकरो दिनकृत तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्रयः तस्य शङ्का
स्वप्नित् भ्रमन् उपजनयन्तमिव उत्पादयन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वानामपि हरिद्वर्गत्वादतिविपु-
लाश्वैः पाराश्वः । उपजनयन्निवेति क्रियाऽप्येचा ।

अन्वेति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । ‘तेजो दीप्तौ प्रभावे
च द्वात् पगक्रमरेतसोः’ इति नेदिनी । ज्वनिरोधेन रक्तकर्कषकवेगाचरोधेन यो रोपः कोप तद्दशात् प्रति-
रोमकूप प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रतानि उत्थितानि स्वेदलवजालकानि धर्मविन्दुघ्नानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरगपोन-पुन्येन लङ्गानि शरीररससंज्ञकानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव वर्पन्त वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानिचितं जात्युत्प्रेक्षा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकृतुं शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णैः तद्विषयाशयः । अञ्जनशिलया कजलसदृशश्यामवर्गप्रस्तरेण घटितै रचितैरिव, अनवरत
निरन्तर यत् पतन पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकट-
सुन्दरः अत्रभागवद्वो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
शफपुटैः, मुञ्जनाद्य मृदङ्गाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अभ्यस्यन्तमिधेति क्रियाऽप्येचा, सा चाथोपमासङ्कीर्णा ।

मनाल प्राट्टिनियिग्ट अत्यन्त वक्र (टेड) सुवर्ण-निर्मित छोटी-छोटी रत्नाँ अधिक थी, और वह अलङ्कार प्राय-
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते
थे), और जिनके नाममें वटे-वटे मोती लगे थे, अत एव तारागणते शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
था रक्षा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जडे) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो आकाशमेंते गिरे हुए सूर्यरथनियुक्त घोडेना भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग रक्त गया था, अत एव वट क्रोधवश प्रत्येक रोमकूपसे निकलते हुए पसीनेकी बूँदोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र-मध्यमें विचरण करनेसे शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । प्रमाने उसके विस्तृत सुरोंको मानो कालके समान विस्तृत काले पाषाण द्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एव पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इसलिये निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अत्र भागके विकट जर्दों (विषम स्वरों) से वह मानो
मृदङ्ग वाद्यका अन्यान्य करना था । विधाताने उसकी जद्दाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छील) कर

१ अत्र ‘च’ इति पदमधिकनुपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २ सन्ध्यारागालेन, सन्ध्यारागानुरागेण ।

३. तुरङ्गम् । ४ ‘इव’ इति पद क्वचिन्नास्ति । ५. ‘कूपसमुद्रतानि, कूपसमुद्रतानि । ६. ‘परिचयालङ्गानि ।

७. स्वेदजलव’ । ८. क्वचित् ‘मणि’ इति पदनास्ति । ९. ‘विषमस्वरमुखरवैः ।

वक्त्रं केशीर विष मकार उच्यते मकारस्यै पिबूत वर्णं ईकार उच्यते, उच्यते केशर (स्वयंभूदशरीरं स्यात्) श्री अक्षितं रक्षता है, उच्यते मूल श्री उच्यते मकार मयक समान श्लेषार्ण उखटिदिनि रोमावर्षे अङ्गितं वा । कस-
रकावर्षं) वा । आहोदि वेध कर्म त्रं पद्वन श्लेषार्णके मुषमण्डलेके समान स्वयंभूरी निर्मित श्लेषवर्णं श्लेषवर्णं
अशोक पुष्पे पाटल (श्वेतरत्नवर्णं) धृति है, वृद्ध श्री उच्यते मकार विखे ह्यु अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेत-
करता है, वृद्ध श्री उच्यते मकार मयके समान वेणुसि विचरण करती वा । के मयके दिन विष मकार दिन विषम
के समान वृद्ध, समस्त पृथिवीका उखट्टन करेनै संसर्ग वा । वृष्णका ह्यस विष मकार मानस मरोवरका विषम
इन्द्रके वीटिका मानी अद्यावतर वा । वेग-श्लेषार्णं मानी मनका मनीष्य (सार्थ) वा । वामनकर्णो वायुणके चय
दूना कर बनया वा । और वृद्ध वेग गण्डका प्रतिस्पर्धी वा । श्लेषन विचरण करेनै वायुका मानी सहचर वा ।
था । गदन श्री मानी विरुद्र बनया वा । दौर्गे बाल को मानी छोलकर वाहर किया था एवं जवन माणकी मानी
वाहर किया था । वृष्णस्य (जाली) श्री मानी विरुद्र किया था । मूल माणकी मानी पाण्डित कर पतल कर दिया

नैन अङ्कितं विहितं मुल वदन् यस्य त वादशाम् ।

गलनमिति । गलित किञ्चिन्वस्यमुत्सवं पावणादिवासाधिक्यातपरं विप्रियं, यस्मिन्व विरा
भवत्ये वाः पुण्डरीकादिभ्योः, पञ्चै यस्मिन् विर्युया वाः सिनपुण्ड्रकः स्ववर्तिलकविशेषः
अशोकः कुसुमः पाटलम् ।
मितिः प्रकृतिना यतः अशोका वसुधेता, वेज्वेण्डशोके ह्ययमः, वेदं पाटलं स्ववर्तिलम्, पञ्चै विकसितः-
माध्विति । मयिमासस्य चैमासस्य चैविकी मयुः ह्ययमः । विषयसिध विनमिय, विष्-
वद वेनावय मचायी गतिवृत्त्ये त वादशाम्, पञ्चै मानसे तसाम नसोरेवरे मचायी अभा यस्य त वादशाम् । मास-
वर्णानि । वर्णस्य प्रचरती वा हेसशकाः लीव, हेसास्य स्ववर्णादेसशकाः ह्ययमः । मास-
समर्थुम्, धिककरो वामनमगावतः पाटलस्य समस्तभूतजीवैर्वाव हेन्द्रोद्यस्यपि वर्णमवर्णमास्याथाः ।
दूरीति । हेरेः वामनस्य भावतः चरा पादसिध सकलभूमिभरोषिजनचमं समस्तमर्गवर्णैः ।
सर्वाभ्यांमिव । इदं सर्वत्र जायतेवा ।

अवयवः हेन्द्रोद्यस्य अशोवलासिध अशोवावलासिध अशोवावलासिध । मनसः विषस्य वृणास्य सज्जावाशिमिध
प्रमपराशिमि । मानसस्य पवनस्य वेणुस्य विर्युने यस्वजरो गामं तत्र सर्वोभ्यांमिव सजायमिव । उच्य-
वर्षेति । यस्मिन् वेनोद्यस्य जवप्रतिपद्यमिव वेग प्रतिद्विन्द्विमिव तस्वसदशोवाद्युक्तवादिश्याथाः ।
'उच्योभिमिध' ह्ययमः, द्विगोक्तमिध' ह्ययनं यान्न क्रियादेर्वाकेशोरः ।

द्विगुणाभासादिभिमिव तयोरेवचयुक्तावेवादिश्याथाः ।
विचलिव उच्योभिमिव शरीरेपयाशिमिधिशिलासज्जादिश्याथाः । जवनयो विरयवृद्धे द्विगोक्तमिध
श्रीवायां मसादिभिमिव विक्रीणिभिमिव । विरुद्रकवशरोवादिश्याथाः । पादवृथाः कवाधावयवयोः उच्य-
प्रसादिभिमिव । मूले वदं अयगोक्तमिध विक्राकारोत्तम सौर्दयुदिवशेषमपासादिभिमिव । कथयथां
पन्थासः । तस्य अहोद्यस्युक्तोभिमिव क्क्रेणः । एवमशुस्वृद्धोभिमिव । उच्येति वचनै विचरानिभिमिव
सर्वत्र सतिक्तमिति कर्तृपदमन्वयदाभिमिव । अहोद्यस्यमन्वयविरुद्रवलाया मागानिधयथाशोवनेद् वृद्धवयो-
सन्तस्य निःसादिभिमिव तत्र शरीरेपयाशिमिधिशिलासज्जन कवलयसिधयवलाया योऽयमनवादिश्याथाः ।
उच्योभिमिति । अहोद्यस्यमन्वयवलाया 'जहा ह्य प्रस्ता' ह्ययमः । उच्योभिमिव काप्रिविशेषं प्रस्तं वा

मयिमासविषयमिध विकसितवाशोकपाटलम्, श्लेनमिध यस्मिन्सिन-पुण्ड्रकाङ्कितमुलम् ।
चादिभिमिव मनसः, हेरेचराशिमिव सकलभूमिभरोषिजनस्यम्, वरणहेसिमिव मानसमचारम्,
मिध गण्यतः, श्लेषवयसस्वरुपासदशिमिव साकत्स्य, अशोवलासिमिव श्लेषः, वेनासज्जा-
दिभिमिव कथयथायां, द्विगोक्तमिध पदवृथाः, द्विगोक्तमिध जवनयो, जव-प्रतिपक्ष-
वाशिमिवायस्यतम्, उच्योभिमिव, अहोद्यस्युक्तमिध, अहोद्यस्युक्तमिध मूले, मया-

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसञ्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घाहम्, अंश्वतिशामिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुपलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योचितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजनिपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-लेपः, पङ्के मधुपङ्को गाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीता. केसरा. स्कन्धरोमाणि किञ्चिदकाश्रयस्य त तादृशम् । आह चापुनरे—'अश्वस्य चातादिदोषज्ञान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।'

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघवासरमिव, महाभू आयामो विस्तारः यस्य त तादृशम्, तथा उग्रं भीमं तेजः सामर्थ्यं यस्य त तादृशम् . पङ्के तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमा. यामाः प्रहरा यत्र त तादृशम्, तथा उग्रम् असह्य तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्ग सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागते. नातरिश्चनः वायोरित्यर्थः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् । उदधीति । उदधि. समुद्रः. तस्य पुलिनं संकृतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या वरगुपतिः सेव आभरण भूषण यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णानादृष्टिग्न तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ ग्रीष्मे यस्य त तादृशम् ।

विद्योति । विद्याधराणा व्योमचारिणा गन्धर्वाणा राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिन सार्वभौमस्य नरस्य पुत्रस्य वाहने उद्धहने उचित योग्यम्, स्वस्यापि स्वधैवात्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्रवर्त्तिन समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसञ्जकस्य वत्सराजसुतस्य उचित योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् त्रासवदत्तानाम्भ्या महिष्या नरवाहनदत्तसञ्जकः सुत समुत्पन्नः, यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्बभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्घो मूल्य तस्य अर्हो योग्यः तं तादृशम्, समस्तजगद्रूपनृत्पेन क्रयमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिनो लोकस्य अर्घे अर्घदाने अर्ह योग्यम् ।

इह 'हरिचरणमिव' इत्यारम्य 'सूर्योदयमिव' इत्यन्त सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अश्वेषु तुरङ्गेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेऽत्युत्तममित्यर्थः । अद्राक्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीड इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुपलोको देवलकः. तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्र त्रिभुवन लोचनत्रय राज्यम् आधिपत्य यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचित योग्यम् । अशेषैः

उसी प्रकार मधुनिहित वेधक शाल-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवर्ण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अवकाशरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सदा जानेके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शान्तमानव जाभूषणने भूषित था, जब भयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा वाला) था । विद्याधरका राज्य जिनप्रकार चक्रवर्त्ता (समन्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तके उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ता पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समन्त मत्स्यके लोगोंके अर्घदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार समस्त सत्सा रूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीटने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उन इन्द्रायुधकी देखा ।

चन्द्रापीट अत्यन्त धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अनिर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मयापन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनार्धिपतिके आरोहण (सवारी)

१. विरमः । २. विवर्तनं । ३. चलितं । ४. चलनिधिः । ५. अत्युच्चरताः । ६. सुलोकितः । ७. कुतश्चिद, अपि पदं नीपलच्छते । ८. न गणेशोरोहेणवसन्निभो न परित्यजति । ९. अतिशयः । १०. ...रत्नम् ।

वनकं चक्षुषं वृद्धं-पुनश्च रत्नोत्थो लकारं क्रमसे वसफा भीमा हो रहा है । अत्यन्त वैजयंती और महावलयान् भेदे पिपासी यह देवराजलक्ष्मी नी, निशय ही देवराजानी समृद्धिणी अतिक्रमण कर रही है, क्योंकि-समस्त विद्यु-दृष्टि-गीचर नहीं हुआ है। क्योंकि वे अब तक भी उस गणेश पर चलनेकी आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । किन्तु आशा है।

बाद रत्न, समुद्र द्वारा निशय ही प्रगटित हुए हैं । भेदे विचारों, अर्थों तक भी यह अथ, यगवान्, नारायणकी धीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनकी निष्कीर्णतासे क्या फल मिले ? उच्चैःश्रवणी देवकार ही विस्मय देव निष्ठाता ही निरस रत्न की निकाला या ? देवराज, सुमेरु प्रबलके शिखर (चंद्रान्) के समान विद्योत इत अथके बाहे बाह्यनिष्ठाके द्वारा अतीव नन्दराजसे समुद्र मन्थन करते हुए और देवदेव भी देवदेव यदि इस अथ-रत्नोत्थो नहीं हुआ था । इस समय उसकी मज्जा इस प्रकार होने लगा कि-‘वैश्वदेव (वीरवन्) से चढ़े हुए और कीये पव सदाकाल अथके लक्ष्मीसे मयुक्त था । इस प्रकारकी अथ पढ़ने और कर्मा भी उसे दृष्टि-गीचर नहीं आतिशयिता अतिशान्ता निरक्षय सुखविषय समृद्धिभया सा तादृशी वती । यह यत्नमात्र कारणत्वं पूर्वविधान्यापि पूर्वोक्तव्यपत्त्यपि सकलविशुद्धिभयान्नि समस्तलोकवन्द्योत्थानि रत्नानि मणय अद्यो इति । अद्यो इत्यशब्द । अद्यो निशयान्तावस्थ मतिपुः इयं राजलक्ष्मीः अपिपत्त्यः । अत्यथा गणेश परित्यज्य पुनर्नरादेवित्यथाशयः । अथ, मन्थं इति प्रतिपादनाद्वैदित्या शक्यत्वोत्थो । पूर्वजाता गणेशोरोहेण वैश्वदेवविशुद्धिहेतुं व्यसित्वाम् आसक्तिं न त्यजति न चर्जति न वदति नारायण इति शेषः । चर्जोचरं नयनविषयम् अथम् अथो नोपगता न प्राप्तिः । नूनं हेतुना अद्यापि देवता पश्यन्मपि ता मय इति । इत्येतानि कालेन पूजावर्गापि समयेन यगवत पूज्यादिभिरुक्तं नारायणस्य शक्तिः निष्ठाशयः । इहे वाक्या शक्यत्वोत्थो ।

नादशः । यतमत्र इन्द्रः चलनिधियं मध्यमावैव समुद्रेण वज्रितः प्रगटितः अद्यो निशयः, नूनं न देव-उच्चैःश्रवित । उच्चैःश्रवणा तत्सञ्चकुरेद्विरोधोत्थैः, विस्मितम् साशब्दं देव्यं मनी यथ स गत्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपि तु, किमपि वेश्य । पुरोरोहेणमस्यत्नसोमस्यफलयन्निष्ठाशयः । इन्द्रादिभ्यः पुष्टं पुष्टमदंशम् अनरोहेता अनधिरोहेता सता, किं वृद्धोत्थरात्स्य लोकाप्याधिपत्यलक्ष-अतिति । आद्योत्थेन इन्द्रेण, सुमेरुप्रबलविविधवतमन्तरेव विद्योतं वृद्धं अत्य आर्षानि रत्नानि इतरेवृद्धानितीत्याशयः ।

रत्नं सुदृग्मग्नम् अउदरता अगुहता किं नाम रत्नमुदयत न किमपीत्यर्थः । साराप्रतिद्वित्ति उच्चैःश्रव-तेन करणेन, ललितलक्षणं समुद्रसलिल मन्थना आलोचयता सुरासिरेलोकं देवदानववसुधैव, इन्द्रम् अथ-यत् परित्वनं मथत तेन वलितं वा दृष्टिः शोपनाः तेन अतीवनी वृत्तिते वा मन्दरो मेववर्षः आसीदिति । अत्य चन्द्रादीभ्यः मनसि विवे पुनर्मूना द्विसिरोदीर्घः । सरससे वैश्वदेवे इन्द्रादेः सुदृग्मयसयादादितिशाशयः ।

मानस्य अतिशीरप्रकृतेरपि अतिशयैःसमावस्थापि चन्द्रादीभ्यः उपपद्यं सहितम् । अथरूपः सुररूपः अतिशयः अतिवचनीयः कश्चि-लिका शिखः पद्य इत्यर्थः, न तादृशम् । अहर्षुवम् अनवचितनपूर्वम्, तस्मिन्मद्युष इदं। विद्योष्य वसे-समशः उच्चैःश्रवणः उपपद्यं सहितम् । अथरूपः सुररूपः अतिशयः अतिवचनीयः कश्चि-राज-सुदृग्दृष्टिं तावस्य राजलक्ष्मीः, यदेवाविधान्यापि सकलविशुद्धिभयान्नि रत्नान्युपकर-

पतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुपलोकोचिता । सकल-त्रिभुवन-विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीरारणिं शापवचनवलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरस रम्भाभिधानां शशाप; सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडवा भूत्वा^३ मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्त कालमुवास ।

उपकरणता भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवविध रत्न सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतीति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकार, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्रभावपुत्रया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिद्देवतयेव अधिष्ठिता, यत् सत्यम् एतद्यस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययपदं यायाव्यं ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नहीति । सामान्यवाजिना साधारणतुरङ्गमाणाम् आकृतय आकारा ईदृश्यः एतादृश्यः अमानुपलोकोचिता । देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य समग्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्वर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् । देवतान्यपि सुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहा यैरेव-भूतानि शापवचनवलेन अभिसम्पातवाक्यवलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि ईदृशानि स्वशरीराद्भिद्येन्द्रियायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-चिद्देवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये श्रूयते आकर्ण्यते । पुग पूर्व स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, अखिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरस सर्वधूम, रम्भाभिधाना रम्भानाम्नां शशाप शापं दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रिया बहुष्वप्सरसः' इति क्रोशाद्बहुवचनमेवापेक्षयते तथापि 'स्त्रिया बहुष्वप्सरस-स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवात् बहुष्व प्रायोवादः । 'अनचि च' इति सूत्रस्यात् 'अप्सराः' इति भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोक देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि आत्मानं निवेश्य सत्पाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा वडवा अश्वा मृत्तिकावत्या तन्नामिकायां गजधान्याम्, शतधन्वान नाम राजान भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना नर्त्यलोके महान्त भूयास काल समयम् उवास उपितवती ।

इह च महाभारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिदर्थमरणं पर्यटन् 'आः वयं श्वान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्' इत्यात्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

दोनेके कारण रसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है, अत एव इस पर चढनेमें मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इस प्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य और समस्त त्रैलोक्यमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको और समस्त त्रैलोक्यमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको छोड़कर शाप-वचनके प्रभावे उपस्थित इस प्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । सुना जाता है 'पदले समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महानपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें अलङ्कार-रूपिणी रम्भा अप्सराको शाप दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी कोई घोटों हारकर मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१ सर्वदैवतेयम् । २ शरीरकाणि । ३ वचनोपनीतानि । ४ शरीराणि । ५ कुत्रचित् 'किल' इति पद नोपलभ्यते । ६ भुवन । ७ कुत्रचित् 'भूत्वा' इति पद न विद्यते ।

८. मृत्तिकावत्याम् ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
ह्वयन्निव स्फुरित-घ्राण-विचर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुष-हुङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेपितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधर-^६ विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रक्षातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटाना रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेपितेन वधिरीकृत-सकलभुवन-विचरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्श^१ स्फुरित-विमल-

मिलोच्य निरीच्य मुहुर्मुहुः वारवारं क्षितितल पृथ्वीतल ताडयता आस्फालयता, उत्खातभिः आघाते-
नोत्थापिताभि धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता धूत्रवर्णाकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्नेन तथोक्तेन
दक्षिणपुरेण अपसव्यशफेन आरोहणाय अधिरोहणाय त चन्द्रापोडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्वन्दितो यो घ्राणविचरः नासिकारन्ध्र तस्य यो घर्घरध्वनि अव्यक्त शब्दः तेन मिश्र सयुक्तम्,
मधुर सुश्रव्य कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हुङ्कारपरुषया हुमित्येव शब्दपङ्क्त्या अनुबद्ध
सन्मिलितम् अतिमनोहर हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षायुगलेन सङ्कीर्णं स्वभावोक्तिः ।
अर्पति । अर्थव्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेपितेन सुश्रव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय धम्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरोह अधिरुढः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।
तन्मन्त्रेति । तम् इन्द्रायुधं समास्रुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्त त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यद्गुप्ते प्रसारिते सति यन्मान तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमद्गुप्ते वितते सति । प्रादेशताल गोकर्णवितस्तथोर्यथाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् भयमिन्द्रायुध स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिवृत्तिमेव लब्धयि-
ष्यति नागमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो वहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युक्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरैः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासारः निरन्तरा पापाणवृष्टि तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् उर्ध्वभाग जर्जरयतेव प्रसिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटाना
तुरङ्गमुगत्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणा
घ्राणाना नामिज्ञानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेपितेन हेपारवेण च वधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सन्तानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिना जन्तूना कर्णरन्ध्राणि येन तत्तादृशम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'वधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र वधिरीकरणसम्बन्धाभावोऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरैति । अशिशिरकिरणस्य उष्णामयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसश्लेषेण स्फुरि-

उन्ने माद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनाहिनादृष्टे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर नवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रनाण सनझकर, विद्यालयसे बाहर
निकल कर उसने अशारोही सैन्यको (घुटसवारों को एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पटना था । भयमुक्त शिलावृष्टि (वरसते ओले) के शब्दके समान श्रुतिकठोर, भूलतलको मानो विदारणकारी
त्रार पत्यन्त निरतुर सुरोंके अन्धने एव सुरावातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्राय नासिका-विचरके मधुङ्कार शब्दसे
भिधित हिनाहिनादृष्टे वह अशारोही सैन्य (घुटसवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
वरा कर दिया था । सूर्यकिरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे, क्रिय हुए और

१ रोहणाय । २ अपरुष । ३ अतिमनोहरहेपारवम् । ४ हेपितेन । ५ कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवास्ति । ६ प्रलयजलधर । ७ हेपितेन । ८ त्रिभुवनम् । ९ क्वचित् 'विचरन्' इति पद
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसम्पर्श ।

महामिकाया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुर-
ङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्त पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना व-
लाहकेन विचलित-मुकुट-पद्माराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवा-ञ्जलि-
मुकुलतया योवराज्याभिपेक-कलसावर्जित-सलिल-लग्न-कमलैरिव दूरावन्तैः शिरोभिः प्रणेषुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो
वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतिना, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-पण्ड-
चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अह पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादरथा । 'अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्पर यो भवत्यहङ्कार' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुका सरभसं
सजग्म अपनोतैः नमितैः आतपत्रैः झ्रै शून्यानि रिक्तानि शिरासि मस्तकानि येषां ते तादृशा, तथा
परस्परम् अन्योन्यं यत्पीडन सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोप प्राप्तानां तुरङ्गमाणां अश्वाना निवारणेन निरो-
धनेन आयस्ताः खिन्नाः । त चन्द्रापीड राजपुत्रा नृपसुता पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । वलाहकेन तत्सङ्घेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्य-
मानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरण' एव प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिसुता,
विचलिताना मस्तकावन्मनेन कम्पितानां मुकुटाना कोटीराणा पद्मारागा लोहितमणयः तेषां किरणानां
रत्नानाम् उद्गमो वहि प्रसारः तस्य झ्रलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भि उद्भि-
रद्विरिव विद्यमानैः, महुदिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामव्यञ्जकपाणिसयोगाः मुकुलानीव
येषु तेषा भावस्तथा कारणेन, तेषा योवराज्ये योऽभिपेकः तत्र कलसैः स्नानकुम्भैः आवर्जितेभ्यः पातितेभ्यः
सलिलेभ्यो जलेभ्य लग्नानि भालपट्टेषु ससक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलग्न-
सेवाञ्जलिनां कमलसदृशादित्याशयः । दूरावन्तै नितान्तनञ्जीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीड प्रणेषुः
नमस्कृतः । इह 'विचलित-मुकुट-परागे'त्यादौ सापह्वोद्येत्तालङ्कारः । 'योवराज्याभिपेके'त्यादौ लुप्तोपमा-
गुणाद्येत्तयोरद्वात्रिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्रिमथा क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान्
पूर्वाङ्कान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचित यथायोग्य मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्ग-
माधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुब्रज्यमान इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधि-
पत्येशोः तस्या निवासयोग्य निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
यस्य तेन तादृशेन, सञ्जल समस्त राजन्यकुल विद्यमानचत्रियमण्डलं कुमुदपण्ड कैरवसमूह इव तस्य
चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेनेव, चन्द्रमण्डलावलीकनेन कुमुदानामिव तच्छत्रावलीकनेन राजपुत्राणां प्रमो-
देन मुखविज्जामादित्याशयः । तुरङ्गसेना तदश्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-
रूपेण चलन्नाञ्जेत्रभिप्रायः तस्या पुलिनवत् सैकतवटाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात्

किम् । उन समय उन लामाके चढ्च मुकुटोमेते निकरुती पद्माराग मणियोकी किरणाके वदाने मस्तक नानो-
चन्द्रापीडके प्रति अनुगमना उद्विग्न करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-
कलिकाके समान अञ्जलिपुटको मन्थावन करनेमें, उन लोमोके योवराज्याभिपेकके समय कलशमेंसे जलके साथ
गिरने हुन पत्र-समूह मानो ललाटेने चिपक गये हैं ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी
जोर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढकर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके
मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज-लक्ष्मीके
रत्नके योग्य पुण्डरीक (श्वेत कमल) के समान था । एव कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके
समीपमें प्रकाश पाता था । अश्वसेना रूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एव क्षीर-समुद्रके फेनसे

१ निवारणायायासिनदस्ता, निवारणायायासिता । २ प्रतिनामग्रहन् । ३ सङ्घटित । ४ समा-
नयित्वा । ५ निवासपुण्डरीकाकृतिना ।

१. सिद्धांतकालपर्यंत । २. कालपर्यंत । ३. परिभाषा । ४. सिद्धांतकालपर्यंत ।

कामसे चर्याहीत नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सर जोग, शरीर-धारी कर्मपुके समान उसे मङ्गलमय बनानेसे अनवरत उस स्वरसे उच्चारण करते हुए उसकी प्रशंसा करते जाते थे ।
शरीर-धारी कर्मपुके ही शरीर मयूरमार्गी स्तुतिपाठकाल (वन्दन) — 'जय हो, शिरधीवी होइए' ऐसे मयूर पञ्च हित रहे थे । शरीर-धारी कर्मपुके परिजन पूंजल जा रहे थे । उन लोगोंके मयूरमें अधिपत्यक श्रवाणीके दोनो वामतम सेवकाल चामरोंका सञ्चालन करते रहे थे । उसके श्रुतिसे चर्याहीतके दोनो शरीर झलते काले रहे थे, उस ऊपर मयूरमय श्रवाणी एक सिद्धकी आकृति बनाई हुई थी । उसका रूप सुवर्णमय था । चर्या-द्वेषणानुगत-नगराणी कालमण्डलके समान शीमा पर रहे थे । उसके प्रान्त मयूरमय चर्याहीत शरीर

वर्णित । चकारः कमलपत्रिके, सन्वयध्वस्त्य स्वरूपान् इत्येतेन । मयूरवचसा सिद्धाच्युत, अन-संयुत इति शेषः ।
यत्र तेन वादशोभ, अनेकेण सदृशाणां सख्या यत्र स तेन वादशोभ । पदातिपरिजननेन पदार्थासिद्धकर्मणां पुर इति । पुरः प्रधानता अथवा शीघ्र प्रयत्नता, तस्याधीरुत्तरताः सुवसुमतनराः प्राणा अधिका व्यवहारात्सुद्धेः तस्य पवनेन वायुना नतितां सञ्चालितां कर्णश्रुत्या श्रोत्रकिसलयया यस्य स वादशोः ।
उपगत इति । उपगतः उभयपार्श्वयोः समुद्भवमानः सुस्वरान्देवमानी यश्चासुरकलापौ वाञ्छ-सङ्घः । वासुकिप्रणाममण्डलञ्चित्रितं तस्य हि त्रिसोपमासङ्घः ।
सङ्घः । 'सुस्वरान्देव' इत्यत्र निरङ्कषकालकर्म, 'पुलितानामानीन' इत्यत्र कर्मवीर्यमा चानुपारङ्गीकृतमानीन इति, सकलानामण्डलसुद्धेः तस्य त्रिसोपमा, 'चर्यामण्डलनेव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गीकृतमानीन इति इति । आतपः सुस्वरिकणां यस्य स वादशो इति चर्याहीत इत्यस्य विशेषणम् ।
यस्य तेन वादशोभ, शिष्यमार्गेण धार्यमाणेन सु-सुपुट्टि केनचित् सुस्वरित शेषः । आतपशोभ सुशोभ निवा-शोभित्वेनाङ्गीकृत्यः । आतमहता अत्यन्तविरहतेन, कात्स्न्यस्वायामिति कात्स्न्यः सुवर्णमयी रूपशो वादशोभ । उपरि उच्चारणा विहीकृत सुवादिनाङ्गीकृत केसरिणो सिद्धम उद्देहना धारयता एवं विहाकृतिः मिल्यः । सुस्वरिकलाकलापानां सुस्वरिकलासुद्धेना । आलोकनेन मालया आचरते प्रान्तमानी आलोकितेन एव श्वेतस्य वासुकि (शेष)-कालमण्डलेन सादरयम्, शरीरकेन्द्रेण तस्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतव-कालमण्डल तस्यस्यविरह श्रुतिः शीमा यस्य तेन वादशोभ, शेषानामस्य श्वेतव सुप्रसिद्धम्, अतः प्रसृतवाच्यत्वाद्यः । शरीरस्य दुःखसुद्धेः कर्मः अधिपत्यः धवलिने श्वेतिकृत धवलिने श्वेतवनास्य

कर्मण च तं समासाहित-विषयमङ्गीकृतनिवावतीण नगरमार्गमप्रतिपत्तौ तस्य सर्व एव नगरिमिषुतः प्रत्यक्षे ।
तेन, 'जय शीवे'ति च मयूरवचसा मङ्गलाप्रयम्, अनवरतसुच्चाः पठता वन्दननेन स्वरूपमानी-नति-कर्णश्रुतः, पुरःप्रधानता तस्या-शरीर-पुष्प-धारी, अनेक-सदृश-सदृशेन पदातिपरिजन-कात्स्न्यरूपेण शिष्यमार्गेण तस्य निवारिततपः, उभयतः समुद्भवमान-चामर-कलाप-पवन-मण्डल-ञ्चित्रिता, सुस्वरिकला-कलापजालकाद्वेतेन, उपरिचिह्निकाद्वेतेन, उपरिणसुद्धेता आतमहता

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदय-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी' जनः समजनि । 'सत्यस्मिन् सम्प्रति मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीम्, अस्याकृतिमन्तःसमारूढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-विस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय' इति नदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम सर्वतश्च समपावृत-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्गमेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रमोदेन विकसितवदनो वभूवेत्यर्थः । इह 'अनङ्गमिव' इत्यत्र द्रव्योपेक्षाद्वारः, 'कुमुदवनानुकारी' इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । सम्प्रति चन्द्रापीड निरीक्ष्य पौरवाणामुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति-सत्यस्मिन्निव्यादिना । सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुखानि पदानानि कुमुदानीव धवलत्वादिव्याशयः, तेपा कदम्बकसमूहः तेन विकृता अत्वाभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः, कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्द विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्रा-कृतिकमुक्त्यादुक्त्यात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्स्तु कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् स कुमार इति व्युत्पत्त्या कन्दर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । इह विडम्बनासन्न्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तयलङ्कारः स च 'मुखानि कुमुदानीव' इति लुप्तोपमया सङ्गीर्यते । अत एव हि कार्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिता केनाऽप्यनिपिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत-भाजो त्रयम्, अन्तः समारूढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारि-तञ्च तेन तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमाम् अमानुषी देवसम्बन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पश्यामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलेति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारण सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपप्राप्तिने चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय कर्मलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधौ गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एव वदन् द्रुवन् आरचितां विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसयोगो येन स तादृशो नगरलोक पुरवासिजनः प्रणनाम प्रणामं चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृतैः समुद्रादितैः कपाटपुटैः अररसपुटैः प्रकटप्रकाशितवातायनसहस्रगवाञ्जालवृन्दं यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, चन्द्रापीडस्य यदृशं-कुतूहलम् अवलोकनकौतुकतस्नात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीरत्यपेरर्थः, समुन्मूलितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिदं अभवत् । तथाविधवातायना-

दां गण । वे लोग आपसमें इस प्रकार बोलने लगे कि—'इत राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद वनके समान मुख समूहोंके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहोन करते हैं । अहो ! हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ? क्योंकि, हृदयमें समुत्पन्न आनन्दवाहते निष्पन्द और विस्तारित एव कुतूहलने ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिपिद्ध रूपमें (वेष्टके) इसको वह त्वगाय आकृतिको देखते हैं । एव आज ही हम लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नारायण चन्द्रापीडके वहाने रूपान्तर धारण करके आप हुए ह, अत एव इन्हें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।' यों कहने-कहते नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने लगे । एव सब जगह किवाड खोल लेनेसे हजारों खिडकियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुण्यककुमुद... ।

२. कुत्रचित् 'सम्प्रति' इति पदन्नास्ति ।

३. सुप्रकाशापविडम्बन,

मुदकमल । ४ यदमानुषीन्, यत् इमा । ५ नि.त्यन्द । ६ प्रणामाञ्जलि । ७. समुपवृत्त,

समुपावृत्त', ८ कुत्रचित् 'पुट' इति पदज्ञोपलभ्यते ।

हे वलया चंद्रप्रीत-दंडान-केंद्रलेला प्रारंभ संपन्नोत्तरे-लोचन-निवेदित्वाभवत । अननरु, समाप्तसकलविद्या विद्यागृहे विद्यामार्गोच्छ्रित चंद्रप्रीत इति समा-
 प्युक्तान्केंद्रलेल्याः सर्वस्मिन्नत्र नारं सप्तसप्तसुसुदृष्टापरिसमाप्तभवत्प्राः ।
 द्विद्वय-करतल-गत-दंभ्याः स्फुरित-सकल-रत्नानकर-मांडला इव पूणामासीरजन्मः ।
 द्विद्वय-करतल-रस-पाटलि-चरणपुटः कमल-परिपूर-बालाप इव नालम् ; काश्चित्
 सप्तमासि-निपातित-सखला-कलापा-कृत्तित-चरण-कसलयाः सुखला-सदान-सद-सद-
 झारिण्य इव कुरिण्यः, काश्चित्कालधर-समय-दिवसप्रिय इवोच्छ्रिय-राम-शीचरि-चरणपिण्यः ;
 च लोचनस्यापानीनीत्याशयः । इह, ससुसुप्तिवतोचननिवहसु इत्यनोन्माजोत्प्रेषणाल

अननरसि । अननरं चंद्रप्रीतवलाकनकवृक्षेन गवाचकपाटाद्वादनाननरं समाप्ताः परं प्राप्ताः
 लाः समरला विद्या यत्न स यादवाः, अथ चंद्रप्रीतः विद्यागृहे विद्यामार्गोच्छ्रित निगती निःसृत इति
 कल्पं अथा आलोकनकेंद्रलेल्याः श्लोकनकौमुदिभवतः, सप्तसप्तम गोत्रपरम उत्सवः पुरिषः ।
 पुरिसमाप्ताः अहविहितः प्रसवतन्वाप्राः अहोत्प्राणिक्या यामिदत्ताः वादयः, अतथाः शिष्यः
 विदित्वा प्रासादतलात्तिसमाहृष्टः आरोहणं चक्रीत्यभिधानं संभवतः । तदरोहणप्रकारस्य प्रकृत्य-
 काश्चित् । काश्चित् । काश्चित् तस्य मथ काश्चित्कला इत्यर्थः । इत्यमन्वशात् । वामकरतले सुख-
 तले तु गताः शिष्या दंपती यावां गताः वादयः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकल समर-
 कसुमण्डलं चंद्रसिखं यानु ताः वादयः पूणामासीरजन्मः याकाशियमा इव । दंपतीनां चतुर्लोक्य
 कृत्या च रत्नविकरामण्डलसदृशत्वात् तासां च चंद्रकावचद्विभक्तानि वत्प्रियाशयः । इह, पूणामा-
 न्य इव इत्युपमा लक्षणः ।
 काश्चित् । आर्द्रण विनयेन अलककरेण याचकदंडेण पाटलिनि आलोकितेकालि चरणपुटानि
 मत्ताः, अत एव कमलैः पृच्छतः करतः परिपूरी गृहीतः यान्तापः अहितवर्णोऽभिवर्द्धितकरालोका
 रताः गतिः कमलिः पशन्ता इव । इहोच्छ्रियमा । अलककरस्य यान्तावपन कमलक्षरणा-

, कमलिनीः अतनां सान्त्वयमानवत् ।
 काश्चित् । सप्तसप्तम सप्तवरेण या गतिगानं तेन विगच्छितः कटिप्रदेशात् यस्तैः सखलाक-
 रतनादात्मिः आलोकितानि विदितेकालि प्रिपदं प्रतिवचनमागानि चरणोक्तसुखानि पादप-
 यासां ताः वादयः, अत एव सुखेण सदानेन पादयोर्दंडवतेन सदंसदंससुखानिः सदंसद-
 न्यः कुरिण्य इव इतिन्य इव । इहोपमाद्वयुप्रामयाः संसृष्टिः ।
 काश्चित् । अलककरस्य सप्तकालस्य यो विवसे विन तस्य शिष्यः शोभा इव इन्द्रांशुस्य
 मयः राम इव रामः अलकविषयसंभवतः तेन रचितेराणि मनाहुराणि अचरणि वक्ष्यामि वाच्य-
 तना वादयः, पदे इन्द्रांशुस्य रानीण रत्नतेन इव इ सुन्दरं अत्र रामे वाच्यन्तीति ताः
 न्याः । पूणामा ।

चंद्रप्रीतकेंद्रलेन कर्तव्यं कुरेत् (चार) से सप्त लेखनी सोल दो ई, तथा प्रतीत हो रहा ।
 अर्धक बार, चंद्रप्रीत समाप्त विद्यायां प्रिया समाप्त कर विद्यालय में निकल कर यथा यथा अने
 से समाचार सुनकर समस्त चार (आठ भर) को रहनेवाला सब विद्यां वक्तो देवने के लय उल्लासत
 मङ्गल-गारुण-कीर्ण करती-करती अर्धपरिसमाप्त परित्याग कर (दीडे-वहुत पहले पहुंच कर बने की नींसी)
 लोभ बड, महलकी चाँडियों पर और बीच बने-ज मर् । उन सुर्द, मध्यम फिकनी ही शिष्या
 दंपत्य दंपती गारुण कर, प्रकाशमान पूर्णान्द-मण्ड-सगुणिक पूर्णामा-गतिके समाप्त शोभा पूर्व
 फिकनी ही विद्या अलक कर (मंदापर) से चरण-गुण अल-लाल राम कर, प्रयाके ऊपर नई सु
 पर फलालोक समाप्त शोभायमान ही । फिकनी ही विद्यां पराहंस पहुंचने से मध्यमापडे उठती हुई
 दोम (उरकल) दारा चरण गुण रूप आनेसे, चरणों में अलकभवने से सदा-सदा चंदनेवाली इतिनीयाके
 हीं, उनी प्रकार फिकनी सुर्दियों इन्द्रांशुके समाप्त विषयकी मनाहुर वख धारण कर चले जा ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-हन्त्यः, काश्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-काक्षवलयान् विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तदनुविमलस्रोतोजलान्तरित-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-गृहमयूरिका इव विराजन्यः, काश्चिदूर्ध्वपीतोष्णत-मणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उत्थितः धवलः श्वेतो नखाना पुनर्भूगां मयूखपल्लव रश्मिजालो वेभ्यस्तान् तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहसका भवनका-दभ्या तानि च विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु जात्युत्प्रेक्षे च नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनीषिभिराकलनीयम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठे-वनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृश्यः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन यः शोकः तेन गृहीत महेशप्रसन्नतार्थं धृतं स्फटिकाचवलय स्फटिकमणिरचितजपमाला यया तां तादृशी रति मदनस्त्रिय विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तराले मध्येषु गलिता गमनजवाक्षिपत्यैकत्रीभूता मुक्तालता मौक्तिकहारा यासां ताः तादृश्यः, अत एव तदनु कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन सलिलेन अन्तरित न्यवधानं प्रापित चक्रवाकयोः रथाङ्गाहयोः मिथुन द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोषश्रियो रजनी-मुलशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्पर त्रियुध्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता । एवञ्च तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोषश्रीभिश्च ललनानां साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकरत्नेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेन-चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चादागताः गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूरयो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तत्वं तथा नूपुरम-णीनामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । अर्धपीतानि अनन्तरम् उज्जितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि मणिचपकाणि रत्नमयपानपात्राणि याभिस्ताः तादृश्यः, इह चपकाणां तस्मिन्मद्येषु लक्षणावगन्तव्या । 'चपकोऽग्नीं पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अधर-पल्लवैः किसलयसदृशान्तच्छट्टैः करणैः मधुरस मद्यद्रव चरन्त्यः स्रवन्त्यः इव, अधराणां किलन्नत्वादि-त्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही स्त्रियाँ, अपने नज़रों से उत्थित शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे प्रतीत होता था मानो, पायजनोंकी झनझनाहट सुन कर आकृष्ट हुए पालनू कलहसों का चरण वहन कर ले जा रही ह । कितनी ही स्त्रियाँ, बट-बडे नोतियोंके बनावे हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुई स्फटिकमय जपमालागरिणी रत्नका मानो अनुकरण करती चरती जा रही थीं । कितनी ही युवती स्त्रियोंके स्तनोंके मध्यमें मॉनियोंकी मालाएँ गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव जिस समय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों किनारे रहते हैं एव मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोष समयके समान वे शोभा पाने लगीं । कितनी ही युवती स्त्रियाँ नगिनमय नूपुरों (पायजनों) में से ऊपर उठे हुए इन्द्रधनु सदृश विविधवर्णोंके प्रभा-नण्डले शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालनू मोरनियाँ उन सर्वोंके पीछे पीछे आ रही हों । कितनी ही स्त्रियोंने मणिमय पात्रां (प्यालों) से मयोंको केवल आधा ही पान कर उसे फेंक कर रत्न दो थीं, वे ऐसी प्रतीत होती थीं मानो, फडकते हुए रगीन पल्लव तुल्य ओष्ठ द्वारा मधुरसकी बूँदे टपकाती हों । एव अन्यान्य

१. पुस्तकसंज्ञक... २. ... ३. ... ४. ... ५. ... ६. ... ७. ... ८. ... ९. ...

स्त्रियाणां प्रथमायां समाहारः कर्माणां कर्मण्यकारणम् । ... अत्र च प्रथमं धर्मं धर्म्याणां कर्मण्यकारणम् । ...

स्त्रियाणां प्रथमायां समाहारः कर्माणां कर्मण्यकारणम् । ... अत्र च प्रथमं धर्मं धर्म्याणां कर्मण्यकारणम् । ...

स्त्रियाणां प्रथमायां समाहारः कर्माणां कर्मण्यकारणम् । ... अत्र च प्रथमं धर्मं धर्म्याणां कर्मण्यकारणम् । ...

मुहूर्त्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभौ-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पश्यन्तीना तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृति' ।

मुहूर्त्तादिति । मुहूर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुगीवगैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादा- सौधाः, नारीमया- योषिद्विनिष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकानि यावत्करसरञ्जितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं पृथ्वीतल पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां योषिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्झरेण नगरं सा राजधानां लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-क्षणमाहोर्ज्वरलोमणिः—

‘मुक्ताफलेषु च्छायायां तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रविम्बमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रविम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानोक्त्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां यैः शिवः किरणा तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुस्य इव बभूव तद्रज्जालस्य त्रिविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुध शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय-विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोच्चेत्तालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि । हृदयानि चिन्तानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्ब यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादित्रिव्विपु गुणाद्येच्छाणां परस्परनैरेपेक्षेण विद्यमानत्वात्सृष्टिरलङ्कारः ।

एक क्षणमे ही युवतिर्वीसे व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकायें (महलें) मानो नारीमय हो गई, अलक्तक (महावर) रचित-चरण-कमलोंके विन्याससे सब भूतल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया, मुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रविम्ब-मय हो गया; रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर-जंजे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ मानो कमल-वन मय हो गई, आभूषणों के नानावर्णकी किरणोंसे सूर्यका प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया और आसोंमें निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील कमल-मय हो गया । जिस समयमें नगरवासिनी रमणियाँ, कुतूहल (चाव) से नेत्र फैला कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडको देखती थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एव स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

ने ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये
 नपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपग
 शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि
 नान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोकयसे । तरलहृदये । परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि

वर्षेति । हे पापे पापशीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयं
 शीघ्रगत्यान्दोलित कर्णपल्लव श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुन्नय, अन्यथा नेत्रोप
 श्लोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधा प्रति कस्याश्चिद्भयसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

दय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रसखलनाज्ञानादित्याशयः ।
 स्तं दन्तपत्र गजदन्तरचित पत्रसदृशकर्णभूषणविशेष गृहाग स्त्रीकुरु । खलितदन्तपत्रा प्र
 र्मवचनमिदम् ।

नेति । हे यौवनोन्मत्ते ताह्वयमद्रेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधोधादि-
 जनेन परिलोकनेन च विलोक्यसे इविवपयोक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृत-
 , स्थगय वस्त्रेगाच्छादय । अनाच्छादितकुचा प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

गतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ? नितम्याऽत्रलोकनेऽपि वस्त्रावस्पर्णादित्याशयः । शिथि-
 र्भयदेशात् पतित दुकूल वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधा प्रति उत्कण्ठा-
 मिदम् ।

केति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ? परमार्थतस्त्व प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनो-
 मान्यावलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततर शीघ्रतरम् आगम्यताम् ,
 र्कनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीडं इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावा प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचन-
 म्पालङ्घनं सारित्यदर्पणे यथा—

।भावतीर्णचौवनमदनविकरा रतौ वामा । कथिता सृदुश्च माने समधिक्रलजावती मुग्धा ॥'
 लिनीति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनास्थान्तकौतुकयुक्ते ! मम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः ।
 नमापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलब्धस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोधिनीं प्रति ईर्ष्या-
 मिदम् ।

नुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽत्रलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत्
 र्आलोकयसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोकयन्ती प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं
 र ।

ग्नि । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राग्रगमनादित्याशयः, परिजन सख्या-
 न्द्रप्रतीक्षा विदेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य धावमाना
 दिन्नर्मवचनमिदम् ।

चोति । हे पिशाचि राक्षसि तत्पदशे निह्वपत्वादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त-
 त एव जनेन आगन्तुकलोकनेन पश्यता लोनेन च विहस्यते । अतः स्वस्थान उत्तरीय स्थापये-
 तथाविधा प्रति विश्वासपूर्वककथनमिदम् ।

रती, पापिन कपोल पर हिलते उस कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-
 र पला है उसे तो उठा कर ले लो । अरी, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल
 ण्डल को ढरू तो ले । अरी, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपटा ढीला हो गया है उसे अपने
 तां ले । अरी, मिथ्याप्रकटित मुग्धभाव वाली अतिशीघ्र आओ । अरी, देखनेकी बड़ी शैकीन
 कनार देखनेका स्थान दो । अरी, अधिक देखने पर मा तुम्हें रहितवाली तू कब तक
 ति । अरी, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नोकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरी, लज्जा
 कारण पिशाचों समान लगनेवाली, तेरा दुपट्टा खिसक आनेसे उसे देखकर लोग दँत रहे हैं । अरी अनु-

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे ! किमेवमुत्ताम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गचलनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनाभिर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चितुम् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्गशूर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरनिवारणाय

त्याशयः । गुरुजनानां श्वशुरादिपुंस्यलोकानां समक्ष प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलसि । तथाविधा प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यप्रत्यादित्याशयः । एवम् अमुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडस-योगस्तेनैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-पचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्जसमूहस्यानवबोधोपादित्याशयः । मदनज्वरेण काममन्तापेन जनितम् उत्पन्न पुलकजालक रोमाञ्जसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनेरुद्दसिप्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाध्वाचरणे असदरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण नातिशयमित्यर्थः । किं किमर्थम् उत्ताम्यसि व्यग्रा भवसि । पातित्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-मन्तप्रतिशोषावलोकनेनानुमितव्यप्रभावा प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बहुविकारे । हे असाध्वे विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविज्ञेपादि-मत्पादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गचलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः मध्यभाग कटिदेशो यथा सा तथोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिश्राम्यसि, चन्द्रापीडाप्राप्त्यसम्भवा-दि'त्याशयः कटीदेशस्यैवात्यन्ततनुत्वात्केवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधा प्रति नर्मवचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीड प्रदेव दक्षचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निजगृहात् निर्गतं वहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानामि स्वभवनाद्बहिर्धावन्तीं प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निश्चितुमपि निश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृ-तामि इति । निर्निमेषत्वेन तर्कितैकाग्रता प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोव्यवसायेन रचितं कल्पितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन महःसम्भोगप्राप्त्यानन्दं तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यथा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रणासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मीलय प्रकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदतीत्यं गमनात् तथा सति विलक्षणवलोचनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचना प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अनङ्ग इति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो वाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापत्ना निश्चेतनेत्यर्थः ।
 क्यो वना लतां है । अरी प्रमत्ते मतवाली, जरा तो अपने मनको रोक । अरी अधीर स्वभाववाली, गुरुजनो (बड़े वृद्धा) के सामने क्यो दौड़ी जानी है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इनना व्याकुल क्यो होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कामज्वरसे उत्पन्न हुए रोमाञ्जसमूहको वस्त्रसे ढक तो ले । अरी, दुराचारिणी इतनी उतावली क्यो दोनों है ? अरी, बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अङ्गसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट उत्पन्न कर व्यर्थ परिश्रम करती है । अरी शून्यहृदयवाली तू अपने घरसे बाहर होकर आ गई है, इसे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीटरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू साँस लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित समागमो है । अरी, चन्द्रापीडरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू साँस लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सुरतसमागमके सुखसे आँखें मीननेवाली तू आँखें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमण कर जा रहे हैं । अरी कामपातके प्रहारने मूर्च्छावाली, धूप रोकनेके लिए मस्तकके ऊपर उत्तरीयबल (दुपट्टा) का पल्ला डाल । अरी

१. असावरणे ! २ विविधाङ्गभङ्गचलन ३ विविधाङ्गभङ्गचलन । ३ निश्चितुम् । ४. रत रति ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव वहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्,^१
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्यं दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृतं दिक्चक्रवाल
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयाशुक्रप्रान्तेन बलाहकस्तुरग-खुर-चलन-
जन्मानं लगनम् अप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक् तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः^२

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमान, अभिनवयौवनस्य नूतनताहृण्यस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनु-
राग एव रागो रक्षिता, हारस्य सुक्तामलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पञ्चरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन रश्मितसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवक्षुं प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् वहिः
परिस्फुरति मग्नस्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्रःस्थले रक्तकान्तिं समाच्यते, नासाव-
रुणमणिवान्तिः, किन्तु ताहृण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रवेष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि बहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
इदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोद्येना, अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मिथोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सत्तरः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्जात्यमानचामरसमूहस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव
नां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् एतदिति दर्शनक्रियाया परामशः । इदं च सविलासमन्सथ कस्याश्चिद्वचनम् ।
एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
रश्मितपङ्क्तिः तथा धवलालुन शुभ्रकृतं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियाया तद्यथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हानः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्त्वप्रत्यप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एष इति । एष बलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलोरागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुक्रप्रान्तेन, सव्यानवलप्रान्तेन तुरगाणाम् अश्वानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य त तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अप्रकेशेषु कचाग्रेषु
उत्तमनवत रेणु धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पत्न्याया यत् करकमल पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपल्लवः पादकिसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्बदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

एतदिति । गजेनेव हस्तिना आताम्रेण ईपद्रक्तवर्णेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृश तथा
शैवालकवले शैवालानोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छृण्डाया अपि लोलुभत्वं गीर्णत्वा
इत्यादिनां उपादाने तानुराग (राग) नानो हृदयं प्रवेगं करनेको इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पञ्चरागाको वशने अब भी बाहर ही प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ़ से नानो उतारना किया । वैशम्पायनके साथ किसी विषयको बातचीत कर दन्तकिरणोंसे दिशाओंको संकेत
कर रहा है । चर बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पक्षके समान हरे अपने उत्तरीयवल (दुपट्टा)
के प्रान्त-परा (नीरते) घोंटेके सुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके वालोंपर पटी हुई धूलको पोछना है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवके करकमलके समान कोमल-तल-सम्बन्ध अपने चरण-पल्लवको तिर्यग्भावसे (निरछा कर) ऊँचा उठाकर
घोंटेके कन्धे पर आटा टाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका प्राप्त ग्रहण करने के समय इच्छासे अपना मुँट फलाता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लक्ष्मी उँगलीवाले, एव कुछ कुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलक्षचामरकलापान्तरैरितधिरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. समा-
मन्त्रयन् । ३. धवलित । ४. आलसम्, आलम्बकेशेषु । ५. तल, करतल । ६. वचित 'कोमल' इति
पद नास्ति । ७. कमलप्रासवालस, कमलप्रासवाञ्छया ।

निकरै^१ पदे पदे इव विवाहानल इव कुसुममिश्रै^२ लीजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल समीपमाससाढ ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितै-मद-मसीपङ्क-करीभिः अञ्ज-नगिरिमालामल्लिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिडमुखतया जलधरदिवसायमानम्, उद्गण्ड-धवलातपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^३ राजद्वारमासाद्य-तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य^४ च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंप्लवत्तै^५ लाजाञ्जलिभिः अक्षलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामधिकवह्निरिव, पदे पदे. प्रतिपदनेपथ्य अवकीर्यमाणः ताभिः पौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीप राजवाट्यन्ति-कन् आससाढ प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तद्गनेरुपरि लाजाक्षेपः, देशाचारानुसारेण राजा-गमनेऽपि लाजाक्षेपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजरिव पौरकन्या ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणेति । क्रिञ्जेति चार्थः । यामेषु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अन-वरत निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागोभ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीण्येव मसीपङ्काः गाढमस्य. श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभि, अञ्जनस्य वज्रलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मल्लिनाभिः कृष्णवर्णाभि कुञ्जरघटाभिः गज-निम्नैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिड्मुखानि दिग्गदनानि यस्य तस्य भाव. तथा कारणेन, जलधरदिवसायमान दुर्दिनवदाचारत् । उद्गण्डानाम् उत्थापितदण्डाना धवलातपत्राणां श्वेतच्छ-त्राणा सहस्रेण निकरेण सङ्कट व्यासम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशदेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार अवतीर्य ।

इह ‘अनवरते’ ध्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जन-गिरिमाले’ ध्यादौ वयङ्गतोपमालङ्कारः ।

अवतीरति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैश-म्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्वेत्यर्थः, सविनय विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्सङ्गकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथ. सन्, पुञ्जी-भूतम् अन्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेत त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमान राजकुल निवेशेति सुदूरस्थानिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेक्षाालङ्कारः ।

कन फूलोंने मिश्र, इत् लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरारके ऊपर निक्षेप करती (विखेरती) थी, उस समय उनके मिथिल मुञ्जलनाओंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं, इस रूपसे चन्द्रापीड राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर घोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) उद्युत हाथी रहते थे, उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एव वं कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलिन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्त्ता दिशाओंके मुख पर अंधेरा हो जानेसे वह राजद्वार भेदाच्छन्न दिनेके समान दिखाई देता था, एव ऊँचे उठे दण्डवाले बहुतर श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैफ़ुडों लड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, घोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकडकर राजभवनमें प्रवेश किया, उस नभय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रिः

१. निकरे । २. मिश्र । ३. क्वचित् ‘वि’ इत्यधिक. पाठो न विद्यते । ४. मधीकरीभि, मसीपङ्क-धाराभिः । ५. क्वचित् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कलम्’ इति पाठो विद्यते ।

अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविप-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अत्रलाचरणात्ककर-रसरक्त मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कलकलैः क्रोडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप चुम्बित चलकर्णपल्लवाभिःकुलयुवतिभिरिवोपरूढै-शिक्षाविनय-निभृताभिः याम-
करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरोर्ध्व-गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-घर्घरिका-घर्घरम्, अनवरत-मृदुमृदङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिवहा. शस्त्रसमूहा यासाताभि. तादृशीभि, अत एव आशी-
विपटुलेन सर्पनिवहेन सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिः, पातालगुहाभिः वलिवेशमकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभि. शस्त्रभवनेः उपेत सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे'त्युपमा ।
अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरगालककरसाः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तै. तादृशै, तथा शिखरेषु तेषामेव सायुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन वृन्देन कृता विहिता केकारवा निजवाण्य एव कलकला. कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रोडापर्वतकैः विहारार्थरचितशुद्धाचलैः उपशोभित विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलै. अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपर्याणानि सुवर्णरचितपदययनानि
यासा ताभिः तादृशीभि, प्रलम्बैः आयतै. चामरकलापै वालम्बजनसमूहै. चुम्बितौ सृष्टौ चलौ चञ्चलौ
कर्णपल्लवौ यासा ताभिः, तादृशीभिः, शिक्षासङ्केतबोधः गार्हस्थ्यपरिचालनचतुर्यलाभश्च, विनय औद्धत्य-
राहित्य नम्रता च, एवञ्च उपाख्यान्या सजाताभ्या शिक्षाविनयभ्यां निभृता अनुप्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभि. प्रतिग्रहं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजस्त्रीभि. अशू-
न्यानि पूर्वातीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरभ्य नृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणानि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निषण्णो विद्यमानः तदवलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृशेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्दध्वनिम्, अनुगतैः अनु-
सृतै. वीणायास्तन्या वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्य सुन्दरम्, आस्फालिताः वादिता या घर्घरिकाः द्रुद्रघण्टिकाः
तासां घर्घरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृश तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मसृणो यो
मृदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णनविधिं दर्शयति-
जामीलितेत्यादिना । आमीलित. किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोर्नेत्रयोः त्रिभागस्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सव्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कोटौ अग्रे निषण्णो विद्यमानो हस्त शुण्डा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णौ श्रोत्रे ताळे तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालदलवद्विसृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीतादिश्रव-
णप्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तर, सर्पकुलसे भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एव विविध अस्त्रों से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ बनाई हुई थीं। वहाँ बहुत से कृत्रिम क्रोडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अवलाओंके चरणों पर लगी
हुई महावरके समान रक्तवर्ण पद्मारग-मणिके डुकाडे चमकते थे, और शिखरों पर अरे हुए मयूरगण के तारवसे कल-
कल किया करते थे। शिक्षा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एव प्रतिग्रह में
परिवर्तन होनेवाली किन्ती ही हथिनियाँ दरवाजे के पास सज्जत हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बल द्वारा जिनके
मोनेके जीन आच्छादित थे, एव लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एव विस्तृत कर्ण पल्लवको चूमते थे।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खूटे) में बैठा था, उस समय नवीन वादल
का गर्जनाके समान गम्भीर, साथ-साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एव वृँवरियोंके शब्दसे घर्घर करती,
संगीत और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बरानर होती थी। गन्धमादन आँखोंके तीसरे हिस्सेको थोडा मीच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपाखूढ, उपगूढ । ४. विनयेन निभृताभि । ५. यामर ।
६. कलरगराजितोप । ७. अतनु । ८. अनवरतसद्गतोत्कमृदङ्गध्वनिम् । अनवरत 'आमीलित, अनवरतसद्गति-
मृदुमृदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदामीलित ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्साङ्गचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणेव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् ,

दशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसातलात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादित्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

निशेति । निशासमयेन विभावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना साङ्गचन्द्रा अर्द्धचन्द्रसदृशमालभूपगसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्रनाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती साङ्गचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्रमाला तारुणापक्रियत्र तेन तादृशेन ।

शरदिनि । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव, प्रकटित प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनोहरञ्च पुष्कर शुण्डाग्र यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कमलानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणेव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादवन्धनशृङ्खलया विलासः सेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदाना समाहारः इति त्रिपदी 'तद्विधौत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलामो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव भित्तयेव, लग्ना दशनोपरि सप्तक्षा सिंहमुक्ता सिंहावनसदृशाप्रभागा प्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । राजस्य दन्तवन्धे च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिविम्ब यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाम्ब्या नितान्तचपलाभ्यां कर्णपल्लवाभ्या विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहत भ्रमरापनयनाय ताडित मुख वदन येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाम्ब्या कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनेव' इत्यारभ्य 'प्रसाधितेनेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसञ्ज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन सनाथीकृत. स्वसयुक्तीकृत. अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशम् , 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषगम् ।

नाथ ताराओंको पङ्क्ति दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटाभरणके साथ भोतियोंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिस प्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं उसका भी उसी प्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिस प्रकार बलिके यशमें नीनों भुवनों (स्वर्ग-मन्थ-पाताल) को अपने तीन पैरों से लीला खेल किया (नापा) था, वह भी उसी प्रकार पाँवमें बंधी हुई जजीरोंसे क्रीडा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहका प्रतिविम्ब उसके फिरते रहने से पटता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशयुक्त दन्तवन्धनशृङ्खला (जजीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होना था । इस प्रकार गन्धमादन नामक गन्धगज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अथशाला में रहनेवाले अधिकतर घोड़ोंसे

आनेना करनेसे सब आतमी मानी एक ही बरफ समान देखते थे और समस्त सुवर्णका व्यापार लिखतेसे व्यापारियोंके आदेशों (परवान) को लिखते थे, उससे समस्त आम एव चमारादिकोंका आम जानते थे, एव सर्वद्वारेके अन्त उनी वृत्तियों पर बैठकर विद्यमान थे । व्यापारवतः उच्छ्रिताम (व्यवहारमात्र) (व्यवहार-मात्र) म साक्षात् यत्र ही समाप्त वह गुणवान् व्यापारीयोग्य (जब आदि) सम्बन्धनात्तब वेश्यायुक्तस्य लिखित गालके दोनो तरफसे उत्पत्त रस वाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अस्य राजाके प्रिय थे । व्यापार्य (कवदरी) कान व्यापार सुते थे । गालके अन्दर गुह (मधुरस) में सात गये सुवाद दोनोके पास लिख हूए थे, अब एव धातुकी गठविधिक ऊपर अथवात्तकी रक्षकाम (वमातर) बैठे थे । वे धाते समीपसे आती हुई मन्त्र गीतकी व्यक्तियों लिखते आती हीकी रक्तसं रक्तस्य जल-युक्त सिंहके समान वे धाते देखतेथे आ रहे थे । उनके आगे रहते हुए उनके ऊपर मजिड से रंग हूए के समान जल जल सदृश थीं, अनपव दोमा पर रहे थे, उनकी सर्णी पूर माग उच्यत रेजनी कम्बलसे टूका हुआ था, मधुर धातुयोंके वनेसे

देवतापत्तनौल्लिखः मासादापत्तवर्माभिः । नगरे दक्षीणदिशि राजमातेश्व योमानैः ॥

माकपुत्रपुरा च नगरवर्णनात्कम्—

तथा यद्वर्जनाया सुसम्पदकेपीवत् । वीजोपयोनिर्ममस्य वसतिशमसाधिके ॥

युत्तैस्वादेशैः । प्रामुख्यसुखत आरिगान—

अथानेति । अधिगतानि शीलानि सकलप्रामनगाराणां समस्तप्रामनगाराणां नामानि अधिधेयानि विशाखापरतपरदाविसद्विश्वसितैरुपसहितैरुपसहितैः अधिधिवस्य आशित राजकृत्यम् । इते धर्मसमर्थवैर्इति गीतात्वात् । उपविष्टः कृतोपवेशनः धर्मसमर्थः धर्मनिष्पन्नवैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारदक्षिभिः आदिबिवाकैः सहसुसुख्यः नयोपवेशनैः सुप्रसिद्धैरुपसहितैरुपसहितैः अत्युच्चानि अत्युच्चानि यानि वेश्यासंगानि वेसविद्यारानि तेन अपेक्षिते । अधिधिकृतलका अपिसिद्धविद्यारण विचारोत्थः नः समुद्रपतैः आद्यवेशनैः विद्य-पुङ्गवैः अरवैः उच्छ्रितै राजितस्य अश्वमेधस्य राजकुलमित्यस्य विशेषणमेव ।

निपातयन्तिविति सूक्ष्मद्वै प्रियत्न इत्यथप्रकृतिः । सुपाठवशेषः राजविशेषः मन्दराणावैः वशिशाखाप्रावैः उच्यते गच्छुचैः जलकवला धानाधासाः युत्तैस्वादेशैः, गृहमित्थिता लजामासाः सापदववशासाः कपाले कपालाभ्यामनरसु यथाः स्थापिता मधुराः सुवादाः सरसा गुहान आर्द्धकतवः अब एव उच्छ्रिता तेन वृत्तौ चरती कर्णा आर्द्धे युत्तैस्वादेशैः, तेषामपि गीताकाणोक्तैरुपसहितैः विद्यासाधनावित्थिशास्यः । अन्यः 'वशिशाखा तु मन्दरी' इत्यमरः । आसथा निकटवर्तिना ये मङ्गलागतवचनयः साहितिकगानागतवः । शयः बासुगुणः तेषां शिखरसु अरवैश्चेति उपविष्टा मन्दरीपाठा वशिशाखापत्तका येषां तुस्वादेशः । केशरिभिः सुन्दरेभिरिव विद्यमानैः, धानिनस्य सदा बटा इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताः स्थापिता ये यवसरा मारितानां वनगणानाम् अरण्यद्वित्तनां शिखरैः शीतोलेः पाठजाः श्वरकाः सदा बटा येषां तुस्वादेशः । इत्यमरः । श्वरैश्चैरिव विद्यमानैः, श्वरकणाः रक्तवर्णः रक्तवर्णः केशसु केशरसंशोकांशोना येषां तुः तथोक्तैः, अब एव निहन्तानां धातुकाः सुदवण्टाः तासां रवैः निराटैः सुवरः वायाजः कथा शीवा येषां तुः गददेशः । मन्त्रिणा रक्षण-आख्याद्विगतानि पृथानि येषां तुः गददेशः । रक्षितः गलसञ्चालन शब्दार्थममानः मधुराः सुन्दरा या दोष्पानि । उच्यते वीक्षितानो ये पदकवलाः क्लिप्तकौशोडवस्त्रनिर्गतकवलाः तुः पट्टं साधु प्राधारितानि उच्यते । इत आरभ्य वृत्तौचितानि यानि पदानि तानि 'पुङ्गवैः' इत्यश्वमेधस्य विशेषणानि

सकल-धाम-नगर-नामाभिरेकमवगतमिथ वनादित्तिलमालोकयङ्करिणित्तिल-सकल-सुवन-त्यापा-द्वेष्यादृशैश्चेत्सुसमोपविष्टैर्वृत्तैश्चधर्मसमर्थैरिव धर्मसाधिकारिभिसुसुदोषुर्वैरुपविष्टिमम्, अधिगत-सुरस-च्छ्रित-गात्र-कवतैः, सुपालवञ्जामन्देरिनातेन सुदक्ष सुपट्टसितम्, अधिधेय-राम-सुव-राम-शिखरोपविष्ट-मन्दरीपालैः, आसथा-मङ्गल-गीत-व्यन-दत्तकणैः, अनव-कपाल-श्व-त-मधुर-हित-रक्तव-केशर-चालैः, निहत-वन-गण-शिवर-पाठल-सद्वैरिव केशरिभिः, पुरो-निहित-यवस-

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणैर्लेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम् , अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयाद्ध-चन्द्र-तारागणशवलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-बद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-सुजीरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध्र-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आ-स्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम् , अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिल समस्त जगत् ससारम् आलोकयद्भि बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्यैव समस्तससारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः । आलिखिता. शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किता. सकलभुवनस्य समस्तससारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिघट-नावली इत्यर्थः । यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीतिख्यातपुरस्य व्यतिकर सम्बन्ध दर्शयद्भि. प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तससारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसभायाः लेखकैः पूर्यैः, अलिख्यमान पत्रेषु लिपी-किप्रमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, 'दर्शयद्भिरिवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरिति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षण प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । बद्ध विहितं मण्डलं वक्तुं लोकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शयलानि कर्तुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां कर्ग्ररोहैः किरणाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे पुरुषणपुटे घटितं योजित दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्ते-पामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिसहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ सुजी वाहू ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । बद्धा कटीभागेषु सयताः असिधेनुका-ङ्कुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखिल्लिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्टितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य कचूपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टराः तेषु उपविष्टेन आसेदुपा, दुरोदर घूर्तं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवन के अन्दर महाराज तारापीडके पासमें बैठे अपने-अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान स्थान पर झुण्ड बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार चिह्नसन्तरे विचित्र दीखती हुई चमडेकी ढालोंको धारणकर उस समय को मानो रात्रि कहकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें उन्होंने हाथोंके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल् बाँध रखा था । मुजाओं एवं जनोंको सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक सङ्घक ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सभामण्डपमें अनेकसहस्र सङ्घक राज्याभिषिक्त अधीनदेशस्थराजगण समुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

कोई कोई बार-बार शरैरुज खड़े रहे ५ कोई बीणा बजाने ५ कोई विप्रकलक पर महाराज वाराणीका विन खीचने ५ कोई काठ्यालप कर रहे ५ कोई कोई पवित्रकी विन्दार कर रहे ५ कोई विन्दुमती (काल्यविद्युप) सुनते ५ कोई प्रद्विष्णु (वृष्णीभज) की विन्ना करते ५ कोई महाराज वाराणीका बनए हूए काव्यमय मनोहर बनवायी माना करते ५ कोई विपरी नामक माऊल ऊन्दका पाठ करते ५ कोई कविप्राक गुणिका प्रशंग करते ५ कोई वाराणीका के कण्ठकण्ठम् शिलक जगाने ५ कोई वारदनिगतिका साध बनवीन करते ५ और वीणा-शिल्पी (रविनिपाठकी) के गीत सुनते ५ जन लीला शिर, संकर महलीकी गड से लपटे हूए बहे बहे गणीमय मुकुटले का हुआ था, अत एव निखर जलसम्पत्त विधर पर रहे हूए वाराणस्यका कृत-पर्वलेके समान शोभायमान होता था । राजवालेके राजसभामुंसि व ४८ जाने पर लीकरोंके समूके विविध काबल ए वं रत्नसभ आसनों (अथवा वृहदसे जलके ए वं बड़का कृतिप्रा) की एक आशुम् रज विद्या, वससे एकाशीसत ईन्द्रधनु. समूके समान

वृण रीतिभिः समूहेः इन्द्राद्यिषयुक्तेः इन्द्रधनुः समूहेः विराजितः अखड्डकैः सभायाः परिषदः सवर्तिनाम् । सैवकरोत्यय एकस्मिन् स्थले सङ्गीविनाम् । कुथनां । विविधकयखड्डानां । रत्नसभानाम् । अनेक-आस्यानानि । आस्यानात् उपवेशनस्थलान् उच्यन्ते उच्यन्ते उच्यन्ते । अस्मिप्रास्तु सर्वस्यस्युपनिषु । कस्येदीनाम् । कुलपवत्सु समासनाम् । आस्यमिति उच्यते अङ्कारः ।

हिनम् आश्रितं राजकुलम् । इहै, सलिनसुर-शोखर उत्तरेत्यहो । निश्वरेः सहे शकलान्गीपदानां वारुणम् । सण्डनेव विद्यमानान् । सुङ्गीमिपिवनेन राज्यामिपिवनेन सामानलकेन आधनदंशरेखराजसभलेन अधि-वातापमण्डलेन शून्यप्रतिमजाल उच्यते । अथ तेन तथाकतेन, ऊष्वर्णतः सहैन्द्रमण्डलयः तेषां चकवालेन यस्य तेन तथाकतेन । अत एव सलिनसुराणि समलवणीत यानि शोखराणि युक्तीनि तेषु अत संसक्तं आश्रितानि सुङ्गीनि विकटानि महानि यानि विकटानि कीटीराणि हेः सङ्गीतानि सुङ्गीतानि विपरीसि अनेकानि वदंति सङ्गीतानि सख्या परिमाण यस्य तेन गदंशीन । यवत्ः यवतः उष्णीपदः सुहृद्वेदमवधूः इनालकम् आलपना संस्यपवता । वृणालिका वदंतः तेषां गीतं रविपाठम् आकाण्यता सुवता । तेषां सुङ्गीतानि विनासनं वारा-तैषां सुङ्गीतं वैश्याजनाम् । कुष्याण्डाही तिलकविशीयान् उचिकरता दंयता । वाराणिसीनिजनं वारा-तैकाण्यवदिसिषसादेसायुषमावलङ्कारादियमान् गृह्णीत आकाण्यव आनता । एवाणि केतकीसंयन्त्र्यानि भावता विदधता । हृदयी पदंयसिसकां गार्था पठता पाठं कुर्वता । कर्षः कात्यरचरिषुः गुणान् राजराणीणः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहररचनानि तानि भाषयता विन्दता गान्धरा अन्यन् प्रख्यसमानायाकाण्यवैष्यः । महैकिका विचलयता ख्यायता । नरपतिः सहो-द्वौ सौर्षी । परिहासकथाय उपदेहासकारिषवन्नरचनम् आलन्वता आधिभूत विदधता । विन्दुमतीं सुचनय विनाकुर्वता । कात्याण्डाही काव्यालपम् आदशता विदधता । गीटी समसलपयोः शिष्याम्, अस्मिप्रास्तस्य महाराजवाराणीकास्य प्रतिविष्य प्रतिविष्य चित्रकलके आल्लखयते आल्लखता यकि-विपदा, सा तु तन्नीभिः ससभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

... .. वीणा तु वशीकी ।
वादिनी सतल-शीविशिष्टा वीणा वञ्चकीम् आरफालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।
कारिफलनिषेककथुम् अचख्यता वारंवारसस्य विदधता । अथपदं आरिफलयं इत्यमरः । परि-

पण-सवर्तिनानाम् । रत्नसभानाम् । कुथनां । विविधकयखड्डानां । रत्नसभानाम् । अनेक-आस्यानानि । अस्मिप्रास्तु सर्वस्यस्युपनिषु । कस्येदीनाम् । कुलपवत्सु समासनाम् । आस्यमिति उच्यते अङ्कारः ।
खूचन, खलौण्णीषपटवित्तिद्रविकट-केटी-सङ्गीट-शिरसा, सलिनसुर-शोखर-तन्म-बालपमण्ड-पञ्चमं, आलपना वाराणिसीनिजनम्, आकाण्यता वृणालिकीतम्, अनेकसहैकस-कम्, भाषयता नरपतिकवकाव्यसुभाषितानि, पठता हृदयम्, गृह्णीत कविगुणान्, उचिकरता आलन्वता कात्याण्डिम्, आलन्वता परिहासकथाय, विन्दुमतीम्, विचलयता महैक-व्यापारम्, आरफालयता परिवादिनीम्, आल्लखता चित्रकलके अस्मिप्रावतिविषयम्, आल्लखता

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिविम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवशा-रणित-नूपुर-पारिहार्य-रशना-स्वन-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरत्नं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्ग-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुञ्जकिरात-वर्षवर्-वधिर-वामन-मूक-सङ्कुलम्, उपाहृत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आवद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरुर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्त. प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृश राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतत्वान्भावान्जात्युत्प्रेक्षा ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनमनूहस्य प्रतिविम्बानि यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, विक्रान्तानि विक्रसितानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्कजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्त्तयतेव, तद्द्वयानां कमलसदृशत्वादिव्याश्रयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहार्याणि कङ्कमानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरत्न निरन्तरं निर्गच्छता निरन्तरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता वद्धा ये श्वानः कुक्कुराः तेषां गण समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिता विश्वस्तदृश्याः, अमिताः असख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणाः तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखानि दिग्गदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

वनेकेति । अनेके ये कुञ्जाः, किराताः कृशशरीराः 'किरातो म्लेच्छमेदे स्यात् भूमिग्वेऽल्पतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुर त्रिवृष्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः वधिरा श्रोत्रेन्द्रियविकला, वामनाः हस्त्यशरीराः, मूकाः वाक्सामर्थ्यरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहृतेति । उपाहृतानि एकत्रीकृत्य 'आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदम्पत्यो यस्मिस्तत्तादृशम् । आनाता उपाहृताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्घटितानि मेघैः पङ्कैः 'मेघवृष्णय पङ्कैः' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुरुरैः मत्स्यादनैः पक्षिविशेषैः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिस्तत्तादृशम् । उच्छृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चामीराः विपसूचकाः कादम्ब्याः कलहसा, हारीताः पक्षिविशेषा, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषयन्त्यः शुक्रसारिका यस्मिस्तत्तादृशम् ।

विद्विष रगके उन कन्वल और रत्नासनों (अथवा गलीचे एव जडाउ कुर्तियों) से सभामण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराङ्गनाएँ कन्धे पर सोनेकी डडीके चानर रखकर वारवार जाती आती थी, उस समय निर्मल मणिनय भूमिमें उन लोगोंके मुखोंका प्रतिविम्ब पड जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उन लोगोंके नूपुर (पायजेव), कङ्कण और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जड़ीरसे बंधे जुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृग इधर-उधर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मग्न हो गई थीं उस राजभवनमें अनेक कुञ्ज (कुवडे) किरात (कृश-शरीरवाले), नपुंसक, वधिर, वामन और मूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन मानुष लाकर रसे गण थे । जगह-जगह पर भेट, वनकुक्कुट (जगली मुर्गे), कुरुर, चातक, लवा और वत्ककी लटाई कर रहे

१. क्वचित् 'मणि' पद नास्ति । २. परिहार्यम् । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५ वारविलासिनीना जनेन । ६ अश्वगणम् । ७ अवरमितसितवास्तूरिका । ८. वर्षधर, वर्षवर्षवर् । ९. वामनक ।

अविरत-बाह्यमान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरिताशामुखेन, भुजग-निर्मोक-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीघनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रीडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवन-दाडिमीफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूत-कुब्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूपणानि विकिरङ्गि कपिभिराकुलीकृतेन, शुक-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विस्त्रम्भालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तरुणीभिरारुह्य आन्दोल्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजत्रेषु शब्दितानां घण्टानां टङ्कारैः 'ट-
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि श्रुतानि अशामुखानि दिग्वनानि यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिर्मोकस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुत्पन्नसन्देहेन हारं निरीच्य भुजगनिर्मो-
कोऽयमिति भ्रान्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिंस्तेन
तादृशेन । इह हारं शिखण्डिनः भुजगनिर्मोकभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

साधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सप्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तया कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदलकमललतानां वनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनैः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मिं-
स्तेन तादृशेन ।

अश्वेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः बन्धनाद्भिमुक्ताः सन्त आगताः प्रासा. तैस्ता-
दृशैः । अधानां दृष्टिदोषप्रतिबन्धनार्थं वाजिशालाया वानराः स्थाप्यन्त इति भूपतीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, भवनदाडिमीफलानि गृहाङ्गनस्थदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवर्त्तरसालतरुणां पल्लवानि किसलया यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आरुम्य विजिता ये कुब्जवामनकिराता. तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकुप्य
गृहीतानि भूपणानि कटकाचलङ्कारान् विकिरङ्गिः समन्ताद्विचिपद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यग्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोकिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुकसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसर्भापे स्फुटशुच्चारिताः ये सुरतविस्त्रम्भालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रया अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यां यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्ठाद्भूमेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां खोणा चरणेषु पादेषु अवसक्तै विद्यमानैः मणिमयैः रत्नविकारैः, पदे पदे प्रतिपदत्रये रणङ्गि-
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटि.' इत्यमर', द्विगुणीकृत निजशब्दैर्वद्धित

गुट्टियोंसे रंगनी थी । युवतियों दिन-रात हिलते झूलों पर झूलती थी, उन झूलोंके ऊपर भागमें घण्टियोंके 'ट ट'
शब्दमे सभी दिशायें परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक हारको सर्पकी कचुकी जानकर उसे खांच ले जाता था ।
नहल्लोंके शिखरोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कद्दूतोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रतीत होता था मानो स्थलस्थित
त्रोभायनान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीडके चरित्रका अनुकरण
करनेकी तीव्रता लगी रहती थी । बन्दरोंके झुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से वहाँ आकार, धरके आगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आमोंके पल्लवोंको तोड़कर कुब्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके राथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छानकर उन्हें इधर उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरको
व्याकुल करने थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकायग (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विस्त्रम्भालापको
दूरसे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालतू कलहसोंकी पङ्क्तियोंसे
वहोंका आँगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलकी सीढियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

मयूरयष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-प्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकाभिनवार्थ-सञ्चयम्, अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सवर्षासमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मयूरयष्टिभिः कलापिवृन्दोपवेशनदण्डैः सतद्विह्वलतमिव विद्युज्जलासहितमिव तद्दण्डानां तद्विद्वत्प्रतीयमानत्वात् । शालभञ्जिकाभिः दारुपुत्रिकाभिः सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावज्रवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनाथमिव' इत्यारभ्य 'सगृह-दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य सयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थित-द्वारे विद्यमान-दण्डपाणि-यष्टिदस्त-प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्सञ्ज्ञको भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टशब्देः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकान्यरचयितुः गद्य छन्दोरहित गद्यात्मक वासवदत्तादिनां कान्यमिव, कादम्बरीकान्यमिवेत्यपि व्यज्यते । त्रिविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः तेषां श्रेण्या मनुहेन प्रतिपाद्यमानाः उपायनभावेन समर्प्यमाण-अनेको विविध-अभिनवो नूतन-अर्थ-सञ्चय-धनराशिर्यदिमन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु त्रिविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अचराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या प्रतिपाद्यमान-निरूप्यमाण-अनेकेषां त्रिविधानाम् अभिनवानां-नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणामित्यर्थः । अर्थानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमा-सुन्दराश्च आरम्भा कार्यापक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्सञ्ज्ञका वेश्या यत्र तं तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां सरनीतगतमृगविशेषाणाम् आमोद-कस्तूरिकासुगन्धि-यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया मननन्तात् प्रनरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धि-यस्मात् तादृशम् ।

'पङ्कजे रुलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।' इति हैम ।

उष्णोति । उष्णकिरण-उष्णरश्मि-सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलाया राज्यधियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतिर्येन तं तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटक तत्सञ्ज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

बोध हो रहा था, मयूरोंके बैठनेके लिए सुवर्ण-मय डटोंसे मानो विद्युहता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके रहनेने मानो गृह-दैवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके दरवाजेके पास जिस प्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपाल रूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उत्कृष्ट कविके वनाए हुए गद्यकान्यमें जिस प्रकार विविध अक्षरांकी श्रेणीसे नया-नया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार ब्राह्मणादि नाना-जातीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाना था । अप्सराओंके बीचमें जिस प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रवादय भावसे सुन्दर-सुन्दर कार्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिस प्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तूरीमृगोंके शरीरकी सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और बहुतसे

१. कवि-कान्यमिव ।

२ श्रेणी ।

३ क्वचित् 'अनेक' इति पदं न विद्यते ।

४ रम्भाभोगम् ।

मण्डलसहस्राधिष्ठित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमवल-परिर्पालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आधिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे महाभोगिनो महासर्पां तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आधिताः प्रकोष्ठा मणिवन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

नहेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्पष्टार्थः । तमिव, अनन्ताः गणनातीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पक्षे—अनन्तः श्रीकृष्णः । तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्षणं तेन आनन्दितो नर नरसञ्जकपरेशावतारोऽर्जुनो यस्मिन्स्तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीमणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः तेषां वलेन शक्त्या परिपालित रचितम् । पक्षे—कुलक्रमेण तद्वशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरौ वीरौ भीमौ विपक्षिणां भीषणौ यौ पुरुषो-त्तमवलयौ श्रीकृष्णवलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषवि-भक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चो-त्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमत उत्तमो दानयोग्यः' इत्येवक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियु-क्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै इद् प्रयच्छ' एवमादेशकर्तारः पुरुषाः । तैः आख्याताः प्रतिपा-दिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यो व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाधिक्ये तेन सुस्थितं कीर्तितमन्वेन विद्यमानम् । पक्षे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येक-त्रिकस्य एकैकसंज्ञा, विभक्तयः सुप्तिरूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः त्रिचतुर्-शब्दयोः स्त्रीलिङ्गं तिसृ-चतस्रु इत्यादयः, अजेर्वी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि—तानि च—

'कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥'

आख्यातं तिङन्त पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकभ्वाद्यः शब्दाः, अव्ययानि—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरप्रभृतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं

बोधयम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अभ्यन्तरगताः सपत्नाः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुल व्यासम् । पक्षे भयेन सुरराजद्वारा पञ्चच्छेदनत्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्नाः पतत्रसहिता ये भूभृतो मैनाकादिगिरय-तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मणिवन्धदेशां (कलाई पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े बड़े सॉप लिपटे रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उमा प्रकार बड़े-बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिस प्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कुलक्रमागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिस प्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, सुप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गन्, अद् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ्, घस् आदि आदेश, एव प्रत्ययस्थित डे, लट् प्रभृतिके स्थानमें य-तिवाधादेश, पड्विध कर्ता आदि कारक, भवति-गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भूप्रभृति धातु, एव अव्यय 'उच्चै नीचैः' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध है, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यह पहले दानके योग्य है, यह मध्यम दानके योग्य है एव यह उत्तम दानके योग्य है ? इस प्रकार याचक लोगोंके वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आशा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंने बता दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च ।

इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च ।

इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च ।

इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च । इति चत्वारोऽङ्गौ तन्मन्त्रोश्च ।

संबद्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सञ्चोऽनेकपुरुषप्राप्ताभिम-
पेक-फलम्, प्राग्वशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव । स्नान-धूप विलेपन-
वर्णकोञ्जलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-ककोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महातीर्थं भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिपेकाः स्वस्वराज्याभिपेका एव फलानि यस्मात्-
त्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्राजभवनात् बहुभिः राजत्व प्राप्तम् । पत्ने—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्त लब्धम् अभिपेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फल स्वर्गादिप्राप्तिरूप यस्मात्तत्
तादृशम् ।

भागिनि । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्राग्दिकस्थायि यजमानादिवा-
सार्यं भवन प्राग्वश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वशः प्राग्धविर्गोहा’ इत्यमर, तमिव, नाना बहुभिः
धासवपात्रैः शीघ्रु (मद्य) भाजनैः ‘मैरैयमासवः शीघ्रुः’ इत्यमरः । पत्ने—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रै
सुभ्रुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । “पात्र तु भाजने योग्ये पात्र तीरद्वयान्तरे । पात्र सुवादी पूर्णं
च राजमन्त्रिणि चेष्यते ॥” इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो याग’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफल्गुगुणितसजः तारकापद्मयश्च ताभिः अलङ्कृत शोभितम् ।

‘सर्वे नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रयूपवासरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
स्यानुरागावलोकेन अनुमेयाः अनुमातु योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
तथा च जनैः यद्यद् मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तद्वर्षितद्रव्यादिभिरभ्यु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पत्ने—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्य सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपन श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्य कुङ्कुमादिकवर्तिवि-
शेषश्च तरुञ्जल दीप्तिमत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्धयथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिञ्चतिः स्त्री कृपायोऽङ्गरागे ॥’ इति रभसः ।

ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रंतुं च
त्रिहितः लवलीना लवङ्गाना एलानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरण यत्र तत्तादृशम् ।

प्रयमेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्भिलन तमिव, अविदितः अनन्तगाम्भीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में सर्वद्विता परम-
न्दुरी राजपुत्रियों गन्धर्वाको भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थी ऐसा सुननेमें आता है । गङ्गादिक महातीर्थमें ज्ञान करने
पर जिन प्रकार तत्काल ही ज्ञान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होने हैं, उस राजभवनमें भी
उसी प्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिपेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमघरके पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
जिस प्रकार लूक् और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक
प्रकारके मद्यपात्रों (शराबके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रि समय जिस प्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिस प्रकार पूर्वदिशामें
खलिमा देसकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य वेचनेवालेके गृहके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैलादि स्नान करने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एव कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे उज्ज्वल-दीप्ता था । पानवेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लवली-लवग

भिन्नानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्यौतिषमिव ग्रह-मोक्ष-कला भाग-निपुणम्, नारदीयमिव^२, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्^३, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवन गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदुः अङ्गानि करचरणाद्य-वयवा यासां ता मृदङ्गा मृत्पुत्तलिकाः सुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नदाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिश्च आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तदिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः, भागः शास्त्रमनतिक्रम्य धनविभक्तकरणं तेषु निपुणा दत्ता जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः संहिन्नेयेन चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दक्षम् ।

नारदीयं । नारदीयं नारमज्ञानं द्यति खण्डयतीति नारदः सुरार्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं तदिव, वर्ण्यमाना निल्लयमागाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं वीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः शृङ्गाराद्य-तेषां लब्ध-काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे त्रिविधा ये शब्दाः वीणो-द्यितपन्नयः तेषां रसस्य मातुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदुति । मृदु सुहृन्मर प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्मं तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थायि-पुरूपैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभाव प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-पुरूपगानाशयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरूपैः चिन्तितः केवलश्रवणेन ज्ञातः यः स्वभाव-स्वार्थाभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-दकं द्योतकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽनुबुध्यन्त इत्यर्थः ।

नहेति । महानद्या बृहत्तद्विन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओषः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-लोचदुर्घ्ववहाराणाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे सर्वाणि यानि दुरितानि पापानि तेषाम् अपहरं ज्ञानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनमें भी उसीप्रकार स्थान-स्थान पर मृत्तिकाकी पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया-दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नदोंके गुण (अभिनयादि नैपुण्य) से आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), एवं भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ हैं, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी प्रकार दुर्जनोको बँधवानेमें, निर्दिष्ट समय बात जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुडवानेमें, नृत्यगीतादि कलाविद्याओंका ज्ञानानुसार द्रव्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सन राजधर्म रक्षित थे । वीणादिक वाद्ययन्त्रों से सुननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दमाधुर्योंके रसका आस्वादन पाते थे । उस राजभवन में काव्यों को जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वाद पाते रहते हैं । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सके ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त करना है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता, और तत्रत्य जनोका सदभिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियोंका प्रवाह जिस प्रकार समस्त पापोंको दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शानियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

१. भरतकुलानन्दितम् । २. आवर्ण्यमान । ३. अनन्य । ४. वेदकम् ।

दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशसनीयम्, अन्तक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मारागरुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तथ्यलोकानां कौशलत्वात्तस्यापि कौशलत्वसौपचारिकं बोध्यम् । पक्षेऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूत परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरवलेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्बोधाः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपते. मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तशिक्षानेनोक्ता । पक्षे-अगम्ये सजनैः गन्तु-प्र-ण) विषये देशे महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसते. स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वेश्याजन-त्यारभ्य वाच्यत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-ारप्रयोगे एवंविधविच्छित्तिविशेषस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' गोदाहरणवत् दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदीयराज्ये आसक्त स्वोत्कर्षाय विहिताभिवेशमिति तत्परिहारः । अन्त्येति विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्त्येति । अन्तको यमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-गो. सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमासायां निपुण गुप्तचरेभ्यः समस्तज्ञानात् स्वाभाषितेजः-कुशलम् । पक्षे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु वहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकर निवासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमणत्वेन शुभसम्पादकरम् । पक्षे-आदिमध्यावसानेषु त्रिभ्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

'धर्मेण हन्यते व्याधिधर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥'

वासरंति । वासरारम्भः प्रसूयपलमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदोप्यमाना. ये पद्मारागा तत्सञ्जक-रक्तमग्नयः ते अहगीक्रियमाणानि रक्तोक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-परि-स्फुरन्ति त्रिभ्रसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अहगीक्रियमाण. निशान्तः रजनी-शपो येन त तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगण. महर्षिचलिष्ठादिसमूह. तमिव, कलापिसनाथैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

मनान वह राजभवन भी अन्यागत लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-भय नशं रहना है, उन राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनोंको जिस प्रकार नाधुओंके अगम्य महापर्वनादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजाकी इच्छा होती थी । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेश्या और मद्यमें आसक्त होने पर भी प्रशसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पानेके लिए उद्योग करता था, एवं प्रशसनीय था) । यमदूत. जिस प्रकार जाँवोंके सुकृत-दुकृत विचारनेमें प्रवीण है, वही राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाओं जो काम करती हैं अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार वाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानोंमें ही रहनेवालोंका कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकने कमलके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वही राजभवन भी उसी प्रकार देदीप्यमान पद्माराग-मणियों से भवनोंको लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथाभिनामक मुनिके साथ

मिथ कर्णोत्सवनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्, मारुतसपरिमिव ऊतवत्सम्बाण-वक्र-संस्मार-
 मीणम्, पातालमिव मद्रोक्त-वृत्तिकसदृश-आसितम्, वृष्ट-पर्वतसमृद्धि-मिवानन्त-रिचिवापरि-
 मित्र-शुद्धि-द्वैमकृष्टम्, महाद्वारमणिं दृष्टवक्ष्यामि, अवन्तिवविषयगतमणिं माणधजनानिधिष्ठितम्,
 एकोत्तमणिं अममजलोक्तं राजकुलं विवक्ष्ये ।

कृत्स्निः प्रलपयताकामिभिः शोभितं राजिवम् । पक्षी-कलापीं वृक्षपर्यायानन्देवासीं श्लिष्विदोषः तत्तथाप्यः
 श्वेतकेतुः तदव्यथ श्लेषः तत्र शोभितम् ।
 मारुतिः । मारुतसमरं कौरवपण्डितवपुःसमाश्रित्य, ऊतं विहितं यो वसूणां वानानां चक्राण्ड
 संस्मारं एकशोकरां तत्र मीणां प्रयच्छेत् । पक्षी-ऊतवसूणाः तत्तद्योक्तदृष्टकीयमहावीरस्य बाणवक्रस्य
 दृष्टिकरस्य संस्मारेण प्रतीण मीणम् ।
 पातालमिति । पातालमध्यं कर्णैकितः अन्तःपुरवस्त्रद्वेषाद्याः तेषां निम्नोक्तवती
 सुवर्णनाड्यं सदृशेषु अथासितस्य अधिष्ठितम् ।
 वृत्तिः । वसुधैवी वसुमती, तत्र ऊतद्वेषं प्ररतादद्यात्तवसुधैवकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः
 पर्वताः वृष्टवती इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

'दिग्वारं द्वैमकृष्टं निषयो मरेव च । चक्रः कर्णो व श्लोकी च सत्तरे वृष्टवतीः ॥'
 तेषां समृद्धौ गणकल्पितम्, अन्तमसुधं रिचयो विद्यमानः अपूर्विनिगानाम् असुधैव यानां श्लोकां गणा-
 दिश्वसुधैवनां द्वेषां काञ्चनानाञ्च ऊतः समृद्धौ यस्य तत्तादृशम् । पक्षी-अन्तः रिचयो मध्यं वसुमानां
 अपरिमितां असुधैवतीं श्लोकेमकृष्टौ तत्तद्योक्तवती यस्य तं तादृशम् ।

महति । महतिश्चित्राञ्जलिं दूरीणि अन्तःप्रवेशयामाणो यस्य तत्तादृशमणिं दृष्टवक्ष्यामिति रिचोषः,
 राज्ञः प्रतापत्वं साधारणः प्रवृष्टमशोकमिति तदपरिहारः ।
 अन्तःसिद्धिः । अवन्तिवविषयां मातृवक्ष्याः तत्र गतं रिचतमणिं माणधजनैः माणधैवशोष्यदुःखैः अधिष्-
 तम् आश्रितमिति रिचोषः, माणधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तदपरिहारः ।
 'माणयो मणयोश्चैतं सुखञ्जोत्कवन्दितोः' । इति द्वैमः ।
 एकोत्तमिति । एकोत्तं सप्तविंशत्यसुधैव्या पृथिव्युत्तमणिं, अमन्तः अमणं ऊतयोः वसुधैविका निषवन्तवन्
 वसुधैविकानि विवक्ष्यामि, अमन्तः इतरेतन्ती विवक्ष्यन्तः वसुधैविकाः वृष्टमिच्छकाः
 यत्र तद्विहितं तदपरिहारः । 'तयो वन्दितवृषणयोः पुंसि चिद्र विद्यासिद्धिः' इति विषयः । राजकुलं राजस-
 वनम्, विवक्ष्य प्रवेशमकुर्वत ।
 ऊतं जनपदं गीत्रं सजातियागोऽपि च । यवने च ॥ इति सैविर्ग ।

श्वेतकेतु नामक मूनिश्च शोभित इव च, बह्वं राजसवन मीं चित्रित मयूरसंयुक्तं सूकरं फलाकाशं से शोभितम् च ।
 कौरव-पाण्डवनायुद्धं निरस प्रकारं ऊतमार्कं बाणां शौरं चक्रके प्रहारसि मीणम् इत्यां च, बह्वं राजसवन मीं
 वसीं प्रकारं कवच, बाण शौरं चक्रोकां संग्रहं कर्तव्ये मीणम् च । पातालं निरस प्रकारं मण्डपसिद्धौ शौरं अधिष्ठ
 है, बह्वं राजसवन मीं वसीं प्रकारं अन्तःपुरं (रतिवासं) मं अमण करतव्यं आदिह्यं अधिष्ठितम् च ।
 द्विमोक्तयानि वृष्ट-पर्वतीके वीचमं निरस प्रकारं बह्वं श्लोकीं शौरं द्वैमकृष्टं नामके दी पर्वत विद्यमानं है, अस्
 राजसवनके वीचमं मीं वसीं प्रकारं श्लोकीक आणित गीं आदि पञ्च एव सुवर्ण-समुद्भू च । इस प्रकारं बह्वं राजसवन
 बह्वं बह्वं दरवाजासि युक्तं इति पर मीं प्रवेश करतव्यं कठिनम् च । परिहारपक्षमं—(वृष्टोको सदृशा प्रवेश करत
 मं कठिनम् च ।) अस् राजसवनको अवन्ति (अन्तः) द्वेषो मं इति पर मीं वसुधैव मण्डपे मीं चोक्तं इति च,
 परिहारपक्षम्—(अन्तः कृतिपाठक लोका इति च) । शौरं बह्वं राजसवन वन-समृद्धिसि परिपूर्णं इति तेषां पर मीं
 अमण करत च ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः^१ प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्व कृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादर प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्त पुरुवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गल, भुवनान्तराणीव विविध-प्राणि-सङ्गज्जुलानि साकक्षान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत-शङ्खप्रहण-श्यामि-कालोढकरतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः, आलानस्तम्भैरिव गज-

ससम्भ्रमेति । अपि चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः निकटं प्राप्तेः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपालवृन्दैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घिः उपदिश्यमानमार्गः उपदृश्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेमं सम्बन्धः । बहुभिर्हायनैः विद्याभ्यास विधाय राजभवनगतत्वेन तथाविधभवनज्ञानाभावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दतिशयेन विस्तृतान्य-व्यापारव्याप्तप्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति !

सर्वं इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्व कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीक्षया विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नम्रैः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्ट वसुधातल पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सानन्तनुपमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादित्यर्थः विनिर्गताभिः विनिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देवकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः महत्तरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदद्वेषं क्रियमागानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य रथादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वानिचैपप्रमृतयो यस्य स तादृशः ।

भुवनेति । भुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतत्वादिन्याशयः, विविधा नानाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मग विधाय । पूर्गोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थान पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरत निरन्तरं यच्छङ्खप्रहणम् आयुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि त्रिणा इत्यर्थः, तैः आलीटानि आश्लिष्टानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि 'शरीररक्षाधिकारनिपुणैः पुरुषैः' इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जयित्वा पदानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, ग्रहगमनात्रलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णालौह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गण शीघ्रताने समीपमें आकर प्रणाम-कर अन्दरमें प्रवेश करने के लिये मार्ग बनाने लगे । अनेक देश के छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उन स्थान पर चढ़े थे, अब एव उस समय वे सब दिशाओं से एकत्रित होकर एक-एक करके आदर सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही मस्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके ढीले चूडामणिकों शिरो धरलौहा चुम्बन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और ज्ञान को बनाकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एव अन्दरसे बाहर आ-आकर देशाचार और कुलाचारको जानने वाली अन्तःपुरकी बड़ी स्त्रियाँ चन्द्रापीडके पद-पद पर तबारीसे उतरने का नापलिक प्रमुग्धन करने लगीं इन रीति से चन्द्रापीड अपर सत भुवनान्तरके समान विविध प्राणियोंसे परिपूर्ण सात वीं ज्वांढियों को पार कर, अभ्यन्तरमें दिन हस्तके समान सकेत पलग पर बैठे हुए पित्त को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें निपुण अनेकों अधिकारी पुरुष उन्हें चारों ओर घेरकर चढ़े थे । दिन रात अख धारण करनेसे उनकी हथेलियों जाली पट गई थी, एव हाथ पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्याम कवचसे ढँका हुआ

१ कृतप्रणाम । २ चलित । ३ निवेद्यमाननाम्ना । ४ अवतारण; अवतरणक ।
५ शङ्खप्रह । ६ विलोचन । ७ जालावृत ।

मन्-परिमल-नीम-निरन्तर-निर्लीन-मधिकर-पटल-जटिलैः कलकमनात्तद्वन्तान्-व्यर्विचरकैर्मुहो-
 प्रागतया आतिकर्यतया च दानवीरिव आदिशयाकारैः सुप्त-मन्यमानपराकर्मैः सर्वतः शरी-
 ररक्षाधिकारनिष्ठकैः प्रकृतैः परिचनम , वमयता वारविनासिनीमिशाजनपरतमैर्मुह्यमानधवले-
 चामरम् , अमलपुलिन्नलतरंगीमनी सुकिञ्चरिभिव मन्दैकिकानोवारीणि दसधवल-श-यचननले
 निपण्णो निरवमपयत् ।
 आलोक्य च यतीहोतरवचनानन्तरम् , अतिरिचननेन चञ्चित-चञ्चैमाणिना
 शिरसा कृतप्रणामम् , पृच्छति- इत्यनिर्दधानः दुरीदरेव प्रसाहिरितसेज्यगलः , ययचननदीर्घद-
 च्छैसित्त-भूतिः , आनन्दवल-पूत्यूमाणा-लोचनः समुद्रतपुलकतया संव्यञ्चिव, पृकीञ्चरिवैव

मलम्ल सुानधरूपाया निरन्तरनिर्लीन निरवकशोपविष्ट यन्मञ्जुकपटल अमरसमूहैः वन जटिलैः
 व्याकृतैः आजातस्वतः इतिस्वधनस्वस्मितिव विद्यमानैः । अचरितैः कुलकमनात्तैः परप्रपराधातैः उदासा-
 न्यैः उच्चरुशः सहप्राणालया निर्जनशक्तिशालितया आतिकर्यतया आत्यन्तकठिनशरीरेणवया च कारुण-
 दानवीरिव द्रवुर्लिव द्रवुर्लिव अवलोकयमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वल्पाभिः , अत एव ससमाख्यामान-
 पराकर्मैः ससमाख्यामानसामूहैः उदाहृष्टः सर्वतः चतुर्दिशु शरीरेष्विधिकारनिष्ठकैः शरसासुक्कैः प्रकृतैः
 परिवृत्त परिवेष्टितम् । इह , आजानस्वतःस्मरिव दानवीरिव इत्यभयखाल्यपुष्पात्मकैः ।
 अतः । उभयतः परापूर्वैश्च वारविनासिनीभिः गणिकाभिः अनवरत निरन्तरम् उद्वेगयमानानि
 शोच्यमानानि खलञ्चि निर्मलानि चासराणि यत्य तं उदाहृतम् , अत एव अमलः स्यात् स्वच्छः स्यात् पुलिन्न-
 नलात्वा पादवद्व्यवर्तितसिक्कमयमाणात्वा शोचते विराजते इति तस्मिन् उदाहरो, मन्दैकिकानोवारीणि
 विषदङ्गलसज्जिते सुरङ्गसारम् पूरुतावगन्निभ, दसधवलत यत् ययचनत शय्याः-वेदशैः तत्र निपण्णम्
 उपविष्टम् । इह परापूर्वैश्च सिक्कमयमाणात्वा सह शोच्यमानचामराणाम्, विषदङ्गलसज्जितेन सह
 धवलययनतलस्य पूरुतावगन्निभ च संप्रवेष्टीयमनितित्तित्तिपययोः अङ्गीक्रियानेन सङ्गीक्रियैः ।
 आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च आलोक्य च
 कथनात्परम्, अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन अतिरिचन
 रत्न यत्य वैन लयाशवेन शिरसा मत्तकेन, केना विहितः प्रणामो नित्यत्वं न उदाहरो अमरम्,
 पृच्छति आगच्छ आगच्छ इति दौलसाम्यां द्विचनम् । आदिशयनः उवाच , दुरीदरेव प्रसाहिरित विस्तरित
 मुच्यमाने वाह्यैश्च वृत्त स उदाहरोः । ययचनतल शय्यातः, इत्युच्यते- इतिवचनैः किञ्चिद्वेदविचनशरीरैः,
 आनन्दवलयैः मनीष्याणां विद्यमानां विचनानां निचय न यत् न उदाहरोः प्रीता वाशोपतः, विनयावचनत
 विनयपुञ्जिन यथोच्यते च चन्द्रप्रीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरेषु पुरवधराशोमाञ्जतया संव्यञ्चिव स्वशरीरेण

या, अत एव शरीरं के सद्वचनो सुान्ध के लोचसि निरन्तर वैदे (विपट) ह्रस्व शरीरसि परिच्यम् शोपी शोचनेके
 स्तम्भके समान वे विरजमान वे और महोरजका वधपरपरमाण शरीरे-रक्षा कर्तुं कर्तुं आरहे वे, एव उच्चरुत्तम्
 उपर्य ह्रस्व महोरजके प्रति विशेष अनुरक्त वे यथा महोवरीणा और आतिकर्यतयेक कारण दानवमायके समान
 वे वेदेनेम् आ रहे वे, आकृति वृत्त वृत्तै कीनेके कारण ही वनम् अत्यधिक पराक्रम हे देसा समक्ष शिया जाल
 या एव वेष्टामु महोरजके दोनी सामम् निरन्तर श्वेन चामर उडाली श्री, उचसे निर्मल पुलिन्न (बाञ्चिकामय
 त) से परिकीर्त्तित आकाश-नाङ्गके बलम् ह्रस्वत शथिंके समान राजा देवेनेम् अला था ।
 अमारि अपने पिताजी को देखिये—दस प्रकार [साध अपा [हारणलके वचन सुननेके बादही चन्द्र-
 पीडने मया सुककर पिताजी प्रणाम किया, उस समय उसमा उचसा उचसा चञ्चैमाणि वलयमान हो गया । इतनेम्—आशो
 आशो—श्री कर्तुं-कहेते पिता तापाप्राडने दूरसे ही मुवाशोकी कृता कर, पण परसे शरीरकी कुछ कुछ ऊंचा
 उठकर, विनय से नम ह्रस्व चन्द्रप्रीड का आलोक्य का आलोक्य किया । उस समय महोरजकी ओर आनन्दके
 आँसुआँसे शरी शो, एव समस्त शरीर में सीमाब चयन (रोम उड) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीर के

१. शक्तिव, निरन्तर' इति पदं चान्ति ।
 २. महोरजमानय ।
 ३. अतिशयाकार, आदिशयाकारसंज्ञान्ना-
 च्यमान... आदिशयाकारसंज्ञामानय ।
 ४. इत्युच्यते ।
 ५. आदरेणामिन्दधानः ।
 ६. उडालि ।
 ७... आपूर्णमाना । ८ . पुलककणकपय । ९. पृकीञ्चरिव वम् ।

पितृन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितृश्ररणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नम्र-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव^२ निपसाद । अनन्तरं निहिते^३ चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यपीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीना साभिलाषैरनिल-चलित-कुवलय-दल्ल-दाम-दीर्घैराजिह्व तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपतैः स्थित्वा गच्छ, वत्स । पुत्रवत्सलां मावरमभिवाद्य दर्शनलालसाः
यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्द्य' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनों

सह स्यूतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्न विदधदिव गाढाश्लेषणादिव्यभिप्रायः, पितृन्निव सप्रभाव-
जोक्नविधानादित्याशयः आलिङ्गि परिपस्वजे । इह 'सोन्यन्निव' इत्यादि तिसृणां क्रियोत्पेक्षाणा परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् सद्युष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चान्मुक्तस्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नौदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वर शीघ्रम् आत्मीय स्वोयम्, पिण्डीकृत सङ्कोचनेन स्तूपो-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः । उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद् दूरीकुरु गुरो' समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं मुत्रन् अग्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीय समुत्सार्य दूरीकृत्य पितृश्ररण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव नूमावेव निपसाद उपविवेश । अनेन विनयाधिक्य व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आश्लिष्टः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तर पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यपीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्धिष्टरे समुपवेशन नायुक्तमित्यत्रधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उरक्षेपा ब्रोजनानि तैर्निश्चलाना निस्पन्दाना वारविलासिनीनां वाराङ्गनाम, साभिलाषैः
सन्मृङ्क्षुः, अनिलचलिताना पवनान्दोलितानां कुवलयदलाना नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः तामिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपतैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमानः इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव क्रियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रज; पुत्रवत्सला पुत्रहिता दर्शनलालसा त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितानां मातर जननीम् अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वा निश्चला जननीः उपमानः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्द्य प्रमोद्य इति पित्रा तारापीडेन विसर्जितो
विसृष्टः सविनय सनन्न यथा स्यात्तथा उत्थाय उत्थान विधाय निवारितपरिजनः । तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडको निम्नार्द्धं करता था, गाढ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एव क्षिप्त दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजकी ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
ढक्रेको धारण करने वाली) ने शीघ्रता से अपने उत्तरीय वस्त्र (डुपट्टा) को चौपैत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिष्ट आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (घिसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रक्खे
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जम वैश्याएँ चामर झुलाना भूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त कटाक्षसे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगीं, उस समय आँखें, पवनसे हिलते नीलकमलपत्रपङ्क्तियोंके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुनलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठने के बाद राजने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एव तुम्हारे दर्शन
की अभिलाषा रखने वाली सभ माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल । २ करण्ड । ३ समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. कुवलयदाम । ६ जिहित । ७ . लालसाम् ।

संसेव्यमानान्, अनवरत-विधूयमानं-वालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजने च वसनाभरण-
कुसुमपटवासताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-
रान्तरावलम्बित-मुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-
दर्पण-पतित-मुख-प्रतिबिम्बान्, अर्क-विम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवसमुपसृत्य मातरं
प्रणनाम् ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनदत्ते पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजने न
नपुंसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानाम् । वर्षवरलक्षण यथा कामन्दकीनीतिसारे—

‘ये स्वल्पसत्त्वा. प्रथमाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टा. कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अनन्तरति—अनवरतं निरन्तरं विधूयमानः सेवकवर्गं, संवीज्यमानः वालव्यजनकलापः चामर-
निरुद्धो यस्यास्तां तादृशीम् ।

अजनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशे-
पान्, उक्तञ्चैतल्लक्षणं वराहेण—

‘वगुशीरपत्रभागै. सूक्ष्मैलाङ्गेन संयुतश्रूणं । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान्
कुङ्कुमश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुका.’ इत्यमरः, एताश्च धार-
यतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वर्तुलरूपेणासेदुपा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्य-
मानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम
यस्यास्ता तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा
यस्यास्ता तथोक्ता मेदिनी वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवृजस्य, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदाम्नः, वसुन्धरया च विलास-
वत्या औपन्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

आसनेति । आसन्नः समीपामिसुखस्थः दर्पणो मुकुटः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृ-
शीम्, अत एव अर्कविम्बे रश्मिमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं
यस्यां ता दिव्यं गगनमिव विद्यमानाम् । अमावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रश्मिमण्डलादध-
नानिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य प्रणनाम् नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बौप-
म्यन्, मुखस्य शशिमण्डलौपन्यम्, विलासवत्या अमावास्याौपन्यमिति पूर्ववदुपमालंकार एव ज्ञेयः ।

तेति । तु पुनरर्थे । सा विलासवतीससम्भ्रमं शीघ्रम्, पादपतितं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरि-
वर्तिनि सनीपस्थायिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासपादनदत्ते नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(रिजने), महारानी की सेवा करने थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर डुला रही थीं । अन्यान्य परिचारिकायें
कपड़े, गहने, फूल, पटवास (अवीर, अथवा जिससे वस्त्र लुगन्धित किया जाय), पान, तालपत्रके पत्ते, अद्भुतपत्रके
द्रव्य और शारिरीयों लेकर, चारों ओर मडलाकारसे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनोंके बीचमें मुक्ताहार लटक
रहा था, अत एव दो पर्वतोंके बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे युक्त पृथिवीके समान वह देवने मे आ रही थी । समुद्रवर्ती
एक दर्पण (ऐतक) में उसके मुखका प्रतिबिम्ब पड रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर
आकाशक समान वह विराजमान थी ।

नन्दारानी विलासवतीने शत्रु चन्द्रापीडको उठा कर आज्ञापालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१ उरसेव्यमानाम् । २ ‘अभिधूयमान’ । ३ क्वचित् ‘ताल’ इति पद नारित । ४ पयोधर
विलम्बित पयोधरविलम्बित । ५ अचलमध्यस्रवद्गङ्गा, अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा । ६ दिवसमुपसृत्य,
दिवसश्रिय । ७. ननाम् । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाय ।

कलावतरणमङ्गला, मन्दित-पयोदर-स्रष्टेय्योर्विन्दुच्छलेन द्रवीभ्यं स्नेहच्छिलेन निगच्छतेषु
 द्रव्येनान्तः शुभशतलान्त्यामध्यासन्तीं मूर्द्धन्त्युपाशाय तं सुचिरमाश्रित्येतेषु ।

अनन्तरं तत्र द्यूष कृतयथोचितसमुपचरामाश्रित्येतेषु-द्यूषपरापचना स्वयमुपविश्य विनयाद्-
 वनितले समुपविशन्तम्, आकष्य बलाद्द्विन्दुच्छन्तमपि चन्द्रोपाह्वितसुसङ्गमाश्रोविपवती ।

सप्तमम्-पारिजातीपनीतारोयामासन्त्यासुपविष्टे च द्यूषपरापचन चन्द्रोपाह्वितं पुनः पुनरा-
 लिङ्ग्य जलादद्वेषं वक्षसि सुचिराखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामुशन्तीं विलासवती तम-

वादीत्—वस ! कठिनहृदयस्ते पितृ, यूनयमाकृतिरिरेद्योः। त्रिपुनरनानानाया कलेशामति-
 मदीननिमयन्तं कालं लभिसा । कथमसि साहवानतिदीर्घामिमां युक्तयन्त्राम् ? अहो !

स्वयम्भुव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामिधिकं ध्यान्द्यैर्वादीर्घवैकुण्ठं मङ्गला-
 चरणं यथा सा तादृशी सती, मन्वती सुतावलोकनेन वीर्यसिद्धिं यौ पयापती वज्रोत्ती चरात्
 तिसरतां पयोविन्दुनां दुषकणानां छलेन व्याजेन द्रवीभ्यं तरलाम्यं निगच्छतेव निपातेव, स्नेहच्छलेन
 ग्रामपूतनं देव्युन चेतसा करोत, अतस्मिन् शुभशतलानि राजपुत्रस्य वैमोक्षिकस्य अभिधायन्ती अपि-
 विनयन्ती, मूर्द्धन्ति मरुके आशाय आशान् (चित्रन्) विषाय सुचिरं विरसमप तम आश्रित्येव आशि-
 लिङ्गं । इह, निगच्छतेषु वि अपहृवसहितैर्वाक्षुषा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्रयेपानन्तरम्, तद्वैव चन्द्रोपाह्वयत्वं कृती विहितो यथोचितं यथायोभ्यं
 समुपचर । अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तथया स्वात्तया आश्रित्येतेषु द्यूषामुपपचनी यथा सा
 तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयाव नञ्चाव अवतितवले यूनले समुपविशन्तम् आसीद्वैवासम्
 अनिच्छन्तमपि आश्रीयाद्येन वाञ्छकवच्छिद्यमरोहिमपमपमपि चन्द्रोपाह्वितं बलत् देवान् आकष्य
 आकृषणं कृत्वा उत्सङ्गं कोऽय आश्रोविपवती आरोपयामास, जननी वासुदेवस्यकालौकिकस्यविद्विषायः ।
 सप्तममिति । सप्तममील शोभनापरेण पवित्रनेन पवित्रिकोर्वीणा उपनीतायास उपस्थापितायास ।
 आसन्त्यां देवापत्नी—

‘देवासनमासन्दौ शो यूषा व्रतिकासनम् ।’

द्वितं रामाधामा । द्यूषपरापचन च उपविष्टे निपातां सति चन्द्रोपाह्वितं पुनः पुनः यूनोऽप्यः आलिङ्ग्य
 आश्रित्य जलादद्वेषं वक्षसि सुचिराखरयोः स्फुट्युद्भिः चन्द्रोपाह्वितं करतलेन

वर्तित । वस ह पुत्र ! तं तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः यूनं ह्वेना ईदृशीयम् आकृतिः
 आकारः त्रिपुनरनानानाया त्रिपुणविविधामितिमेतेषु लोकैः श्लाघं समाध पाजनीया, अत्यन्तसुन्दरत्वहित-
 व्पादित्युपायः । अतिमहोत्सवम् अतिदीर्घम् इत्यन्तं कालम् एतावदयमाणासमप्य कलेशं ह्वेत् अन्तमतां प्रापिता
 अतिदीर्घायाम् अतिमहोत्सवसमयप्राप्तियाम् इमां युक्तयन्त्रां पाठयान्तायां पाठयान्तायां कारुण्यकारुण्यैर्वापत्नीष्वन्वेष्यम्, कथं
 पर मी अपतसे ही उत्सुकं नवामामनका मङ्गलाचर (वर्णा) क्रिया । वस सम त्वनां मं से तिसती द्यूषकी
 द्यूषके वक्षते मद्यारोनीया इत्य मनां तरत ह्येकर बाहुर निकल रहा या, मद्यारोनीने वस इत्यसे चन्द्रोपाह्विता
 सैकडौ मङ्गला का चित्रन करती हूँ, उत्सुकं मलकाको सूत्र कर वहुत हेर तक उत्सुका आलिङ्गन किया ।
 उत्सुकं वाच वसी मावसे ही यथाचित मङ्गलाचरपूषक द्यूषायामनका मी आलिङ्गन कर कर्य-वैरी ।
 चन्द्रोपाह्वित मी विनयवशं प्रविष्टा पर ही वृठना चाहला था, किन्तु वैठनेकी इच्छा न होने पर मी मद्यारोनीने

बलपूर्वक वसे खोच कर अपनी गोदमें बैठ लिया ।
 इधर दीर्घसूत्रे शोभनसे एक वृत्तकी ऊँची जा दी, उस पर द्यूषायामपन बैठ गया । वाच मं मद्यारोनी
 विलासवती चन्द्रोपाह्विता वाच-वाचर छती से उभा कर, जलाट, जलाट, छती और कन्धी पर वाच्यार इह एष फनी हूँ
 कहने लगी—वस ! तूश्री हे पिताका हृदय कठोर है, क्या क्रि उद्वेगैने यूसी त्रिपुनरन-नानानाय आकृति पय
 कथकी कलसे सम्य तम ह्येसा वला कलेश सहन कराया । तुम कैसे कहने अधिक समय तक युक्तो (द्यूषकी) का
 चोशोभास्यमानती । ५ समुपविपारोहिलच्छ । ६ समुपविपारोहिलच्छ । ७ समुपविपारोहिलच्छ । ८ ईद्वेषो...

प्रसादात् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकि तोऽसि, एवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिर्ह-
पेतमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकच-कम-
लकृत-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्य्यचुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्षणाशीलो जातः ? । आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्वैर्यम् । अर्भकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगत
दूरीभूतं शिशुजना बालकवर्गाः तेषु क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लाघव लघुत्व चापस्यं यस्मात्-
त्तत्थोक्तम् । गुरुजनस्य शिक्षकवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी असामान्या सर्वाधिकेत्यर्थः
भक्तिः आदरपूर्वकावलोकनम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुयन्त्रणां न सहेया. अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिक्रम न कुर्या इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आन्वीक्षिकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एव तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरेण कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः वधूभिः स्नुपाभि उपेत सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निराक्षिप्ये ।

इतीति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेपद्धासेन अवततं शिशुचान्चलयेन
चपूनामाकर्णनात् स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आत्मनो निजस्य मुखस्य
वदनस्य प्रतिबिम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपल्लवः श्रवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तयोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलसहिते इव विद्यमाने इत्यर्थः. कपोले गण्डे पर्य-
चुम्बत् चुम्बनं विहितवती विलासवतीति श्लेषः ।

इदं प्रस्तुटितपञ्चेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण
सङ्गीर्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशव ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थान विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रिय दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थित राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अन्धम् आरुह्य तत्रोपविश्येत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुक्रनासं प्रधानामास्य द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् आगच्छत् ।

नियन्त्रण सदन किये हो ? किनना आश्चर्य ? बालक होने पर भी पूर्णवयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुरुतर
कार्यको देखती हू । विशेष आश्चर्य तो यह है कि—बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयते शिशुजनोचित
क्रीडा-कौतुककी चपलता दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखनी हूँ । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विद्यासे
परिपूर्ण देख सकी हू, इसी प्रकार थोड़े समयकी मध्यमें ही अनुरूप बहुओं-सहित देखूँगी । विलासवतीके इतना
कड़वे पर चन्द्रापीडने लज्जा और मुन्कुराहटके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर चुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मार्नो, खिले कमलके द्वारा उस पर कानका आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त लियोंको क्रमश दर्शन देकर
आनन्दित किया । फिर वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खडे इन्द्रायुध पर बैठे, पहलेके
अनुसार ही, वह समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुक्रनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगलित । २. अर्भकत्वे त्वयि, अर्भकत्वेऽपि ते, अर्भके ते । ३. असाधारणा । ४. सर्वा ।
५. अवलोकसे । ६. अत्र कश्चित्पुस्तके 'एव' श्लोको न दृश्यते । ७ दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वहिः स्थितम् ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णम् . शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो वाह्याङ्गणं
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापित-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकौटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-
सभयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रा प्राप्ता आधोरणा हस्यारोहा यासां
ताभिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्याणाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः, प्राग्वदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेशेन घूर्णिताभि ‘घूर्णित प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वरिति । सत्वरप्रधावितैः समुत्सृज्यतजनदूरीकरणाय शीघ्र पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोली-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुं इव राज-
भवन इव वाह्याङ्गण एव भवनाद्बहिस्त्वर एव । कस्यापि भवने सवाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारिति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायन शुकनासात्मजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः समुत्सृज्यमाणैः दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालाणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्श्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनसमये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागा येषां तैस्तादृशैः सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनरुत्थान विधायैत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालापसारणसूचकशब्दः तेन यन्नयकोलाहलेन
राजपुत्रतस्यास तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारिका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः धृता या वेत्रलता वेतसयष्टयः ताभिः चकित शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं स्वायत्त-
राजमण्डल तस्य चरणशतेन पादन्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कचान्तराणि भिन्नान् भिन्नान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

क्रिये थे । छोटे-छोटे अर्धान राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
लखतों हथिनियोंसे भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थी । उन लोगोंके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पत्न्ययन (जीन) समेट कर रख लिया गया था, एव
किन्तु के ऊपर पत्न्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके जघन पर बैठकर, उनके पीठपर विछाये हुए दोहरी लुपटी झूलती गोंदमें रफ लिये थे । एव
बहुन देर तक राह देखनेसे यक कर उनके महावत निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीडको वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजे के पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को घोड़ेके साथ
प्रवेश करनेमें निषेध (रूकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आँगनमें ही घोड़े से उतर पड़ा ।

बाद में दरवाजे के पास घोड़ेको खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भवनके द्वारपालगण, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आये हुए नानादेशीय राजा लोग पहलेके अनुमार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होता था । चन्द्रापीड देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
चौकसे अन्यान्य चौकोंमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयते परिजनवर्ग चुप

१ वाह्याङ्ग । २. तुरगात् । ३. अवस्थित । ४ तथैव च प्रतीहार तथैव प्रतीहार । ५ क्वचिद
पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्जितनिजा-
सनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमब्रवीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड !’ अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमा-
लोक्ष्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धा सर्वा गुरुजनाशिषा, अद्य
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तभवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजा
भवाद्दशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेद वयः, क्वेयममानुषी शक्तिः क

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासपरित्यज्य
अन्यत् अपि संसप्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्जितनिजासन परित्यक्तस्वविष्टर सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशद्वित्यर्थः । शुकनासस्य सचित्रत्वेऽपि विप्रतया पितृसखत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमाभुपवेशने कृतेऽप्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्त्तिसुते भूतलोपविष्टे त्रिष्टरोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल उपावेशनमुचितमित्याशयः ।
स्थित्वेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्जा येपु तैस्तादृशैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याच्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अब्रवीत् अबोचत्—

तातेति । हे तात ! सुतस्थानीय ‘पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो वृधैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारूढयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं त्वाम् आलोक्ष्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फल निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलाभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उपपत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च त्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेशः २ । अशम् ।

अर्चेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहाभुभा- . तखिला आशिषः अ. शी. वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
सार्धका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अ. उर. तितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिपान्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः . च्छन्त्य. अधस्य ममोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् । इत्याकाङ्क्षायामाह—न. ३. हि यतः अपुण्यभाजां पापवतां (कुले) भवाद्दशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनः . आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्व न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थन्तरन्यासः ।

कतेति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अल्पमितिः वयोवस्था क, इयं पुरो दृश्यमाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽस्मभवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अत्रोपविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके एवंविधायां . उपावस्थाया न खल्वन्यस्य कस्यापि एवंविद्यासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च ३ इत्याशयः ।

आसन छोड पृथिवी पर ही बैठे । उस समय . यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
ओटी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है इव. यौवनकाल उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुम्हें देख कर, आज महाराज तारापीडकी बहुत कालके बाद भुवन राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं, क्योंकि-तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तिओंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एव

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानहर्ष । ४. क्वचित् ‘तात । अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।
५. तत्पुण्यभाजा । ६. सकलत्रिभुवन । ७. विस्मयहेतवः ।

वह समस्त विद्या-प्रद करतका सामर्थ्य कहाँ ? अहाँ ! धन्य वे भजा है निजके गुण मरत, मगीरके समान परिपक्व होकर उदय हुए हो । पूर्ववर्तन देना कौन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पवित्रमर्म पया है । उदय होवे ही मगीरपणके बन्धःस्थलमं वास करतके द्वारा प्रदत्त फलकार विद्याला द्वारा बन्धन दूँ है, जो मगीर परिपक्व करत प्रकार पिताके साथ कौटिल्य-संश्लेषक कथ (देवताओं का एक देवान् का एक कथ कहलाता है) समय तक बाँटकरा प्रथिवीका बहन करो' इत्यादि करत मगीरपण, बन्ध, प्रथम और अन्तःप्रथम आदिसे अपनसे ही सकार करके कुमाराको विदा किया ।

तब कुमारे चर्चणीय सुकामासके पाससे विदा होकर उठ, अन्तःपुर (रिविवास) में जा, वैश्यापणकी माला मनीरमाकी देख, उसी मागसे बाहर आकर दण्डवत् पर सवार होकर, पिताके द्वारा पढ़ाईसे ही निश्चित निकर गए अपन भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवन की मानी प्रतिप्रतिरक्षक था ।

तीरणाई स माङ्गल्यं वीम वन्दनमाञ्जिका ।

वर्णाः वन्दनमाता माङ्गल्यानि कुसुमाद्यानि यत्र तवाहाराः ।
 पूज्यकस्तौ पूज्यकस्तौ पूज्यकस्तौ । आवाहः सर्वाणिता वहिद्वैरुपु याजिता इत्यथः इतिताः पूज्याः-
 सुसाम्यादित्याद्याः । प्रतिव्यय प्रतिव्ययः इति विज्ञातः इति । इति अवस्थितौ स्थितौ इति इवेती
 तारापीठेन पूर्वकल्पितेन मनीर निमित्तम्, राजकृत्य राजभवनस्य प्रतिव्ययकं प्रतिव्ययिव सर्वथा
 मद्रं समारुह्य आरौह्य विषय कुमारी भवनं जगाम यथावित्यन्वयः । भवनं विशेषतः-पूर्वतः । पिता
 मगीरमात्रिणां मगीरमात्रां वैश्यापणयनमातरं दृष्ट्वा, भवतोष्य तद्वन्दनं वहीद्विनिमित्तं निःसंख्यं दण्डवत्-
 निश्चित इति । विज्ञातौ गृह्य अवज्ञातः । अन्तःपुरम् अवरोध प्रवेशं कृत्वा
 लेन तद्वैद्यारोहिनौ पूजितौ च ।
 पूजा किं मगीरमन्तं पूज्यामाङ्गल्यं प्रतिव्ययं विज्ञातः इति । मगीरमात्रां वन्दनमात्रं-
 अन्वयं सर्वत्र विज्ञातः विज्ञातः विज्ञातः । इति मगीरमात्रः ।
 रणानि मगीरानि, वन्दनानि वन्दनानि कुसुमानि पुष्पाणि अङ्गुलीनि इत्यादिभिः वस्त्रिभिः
 गुह्यवत् सर्वथा सर्वप्रकारेण वदं धारय । इति पूर्वकल्पितेण मगीरमात्रेण मगीरमात्रं स्वयम् आरम्भेन आ-
 वं वाहनां मीरन कल्पकोटीः कौटिल्यकाम कल्पयं यावत् वसुधारायाः मूर्ध्नि मारं व्यवस्थापनत्वापारं
 सर्वथैव । दण्डवत्तद्वन्दनं दण्डवत्तद्वन्दनं महीवराहः शूकरावतारो विष्णुवि, पिता तारापीठेन सह
 पुस्तकतत्पुष्पाद्यनानां व्यतिकालकारः प्रतीचन इत्यलङ्कारः ।
 इदं इत्येवमन्वयमात्रं विज्ञातः मगीरमात्रं विज्ञातः मगीरमात्रं विज्ञातः, तेन हि मगीरमात्रं विज्ञातः
 सती चोपसृष्टिं चोपसृष्टिं, यथाचि अमूर्तत्वात् इत्येवमिति तथाचि मूर्तत्वात् इत्येवमिति ।
 आसक्तिमती उद्यमः श्रीः इता प्रवर्तितौ वल्लि निश्चयं, या उद्यमः तां भवन्तं विज्ञातवती मगीरमात्रिणी
 इतीति । इतिः विद्याः वदःस्थले मगीरान्तरे निवास अवस्थितौ यः अस्मदंमही इत्येवमिति तत्र व्यसनिनी
 विहितम्, यथा एवं मती मयिः समासादितौ उच्यः अस्ति ।
 मयं । वल्लि निश्चयं वसुधारा पृथिव्या अवगतं निमित्तं विष्णुद्विभक्त्यः कम् कल्पं सुकृतविभक्त्यः कृतं
 पुत्रः, मगीरः सगीरवीरः तास्यां प्रतिमः सदृशः भवति । किमिति रक्षक उच्यते जातः । किमिति
 अथ इति । अथो इत्यलङ्कारः । मगीः मकृतव्या भन्त्या मायवत्यः, यासां मगीनां मरतः शुकलाना-

समाह्वयः दण्डवत् पिता पूर्वकल्पितेन मगीर-छन्दकामिव राजकृत्यम्, द्वारा विज्ञातः-सित-पूजा-कला-
 विज्ञातः मगीरमात्रः-पुत्रं मगीरय दृष्ट्वा वैश्यापणयनमातरं मनीरमात्रिणानां निमित्तं
 वायु स्वयमात्रण-वसन-कुसुमाद्यानि विज्ञातः मगीरमात्रः ।
 सर्वथा कल्पकोटीमहीवराह इव दण्डवत्तद्वन्दनं वदं वाहनां वसुधारायाः सह पिता इत्येवमिति-
 इतिव्ययः स्थलातिवासासद्वन्दनस्यमिति इता वल्लि लक्ष्मीः, या विज्ञातवती मगीरमात्रं चोपसृष्टिं ।
 उच्यतेः पालयिता । किं वल्लि कृतममगतं कम् वसुधारा, यथासि मती समासादितः ।
 चर्ममगीर-विद्याप्रदणत्वासास्यम् ? अथो ! धन्यः भजाः मगीः, यासां मगीरमात्रमगीरमात्रं मगी-

सन्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्^१, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-तूर्य्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्य्यम्, उज्ज्वल-
विविक्त-परिजनम्, उपपादिताशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्त्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम् अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शहनीय-गृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियोः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्र रविमण्डलमुमुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डुनं वा पताकानां वैजयन्तीना सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्य्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचाना विकसिताना कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विचेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिर शीघ्र कृत विहितम् अग्निकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेशा, विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपा परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सन्पादितानि अशेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदयिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्वंति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थित स्थापित यच्छयनं शय्या तस्मिन् मुहूर्त्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्यान् अकरोत् अकार्पात् ।

अन्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुपुसिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादरयोग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति स्वार्थः । एवप्रायेण इत्यभूतेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तदहः तद्विचल परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं चक्वा. पादा रश्मयो येन तथोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलक्ष्याः, स्वप्रभया स्वीयरश्मि-
पक्ष्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रदेशे यस्य तत्तथोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं छिद्ररहितान्तरालम्, सुतरां तत्सादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युत्पत्त्या ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां ककुभंदिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रगुणमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

बहौ दरवाजे के समीप दो शुभ्रवर्ण जलपूर्ण कलत्र रक्खे थे । बहिर्द्वारके साथ पलाशवर्ण माणलिक पुष्पमालार्थे
(वन्दनवारें) बधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । वजाय गए माङ्गलिक तूर्य (तुर्ही) ध्वनिसे
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । चन्द्र में कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न-भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषमें, ज्रमण करते थे । एव उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियाएँ सन्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर सभामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सन्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रविमण्डल ऊपरकी ओर
भिरणें फटा कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशमें उतर कर जा रही हैं ।
उनके परमैसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजेत्र) गिर रहा है, उस नूपुरके नयका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिवन्दन, हरितचन्दन । २ अभिषेकादिन् । ३. स्वशयनीय । ४ सलिलप्र-

१. शिक्षा... २. पश्चिम... ३. विषय... ४. कर्त्तव्य... ५. अक्षर...

१. शिक्षा... २. पश्चिम... ३. विषय... ४. कर्त्तव्य... ५. अक्षर...

सुख... १. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

१. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

सुख... १. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

१. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

सुख... १. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

१. अक्षर... २. अक्षर... ३. अक्षर... ४. अक्षर... ५. अक्षर...

स्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशा^१ मुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारकरपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखावतस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु सन्ध्यादेवतार्चन-वलिपिण्डेषु, शिखर-देश-लग्नतिमिरास्वनारूढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णात्पलेष्विव पारावतेषु, विगतविलासिनीसवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु^२ मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपाया सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्ताया सत्याम् ।

इहाम्बरे तडागत्वारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दृग्गाशुर्भिति । कृष्णारुपङ्कः गाढकाकतुण्डद्रवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिरलेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।

इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शब्दम्, दिशां खोसादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिकुरेति । अलिकुलमलिनेन भ्रमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिकुलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणे पूर्वमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निर्गोर्णम् आतप सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरित्वादुत्पाद्यितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्विव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु भ्रमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशत्सु प्रवेश कुर्वत्सु सत्सु, निर्गोर्णद्रव्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

-नैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतफिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्द मन्द गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिक्विति । सन्ध्याया सायसमये यानि देवतार्चनानि वास्वादिपूजाः तेषां वलिपिण्डेषु उपायनी-भूतान्नादिद्रव्येषु दिक्षु पूर्वादिषु विक्षिप्तेषु साधकर्विकीर्णेषु सत्सु ।

निखरति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्न तिमिरम् अन्धकारो यासा तासु, अत एव अनारूढः अनात्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु । अग्रलघ्नान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थद्वैतुरुक्तान्यलिङ्गालङ्कारेण क्रियोर्ध्वेच्छालङ्कारः सङ्कोच्यते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अट्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णात्पलेष्विव कर्गभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवाक्षणां नर्गतुल्यदेशस्थायित्वात् कपोनानाञ्च तद्रुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहरूपतेषु गवाक्षविवरेषु वातायनच्छिद्रेषु निलीनेषु तूष्णींभूय विद्यमानेषु सत्सु । जात्युपेक्षा ।

विग्नति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियागा सुन्दरीणां सन्वाहनेन दोलनेन करणेन, निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चत्पीठानि सुवर्गरचितोष्वेशपीठानि यासा तासु तयोक्तासु, अन्त-पुरस्य

चिह्नके समान अन्धकारकी पङ्क्तियों दिशाओंके मुखमें फेलेने लगीं, भ्रमरगणके बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह निसर्पकार लालकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको दूर करने लगे, कमलिनीयाँ सायङ्काल तक सूर्यकी किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके फलाप हुप हस्तके समान भ्रमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे, निशारूप विलासिनीके मुखका अलङ्कारपद्मवत्स्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धीरे-धीरे दूर होने लगी, सायकलाग, सन्ध्याकालीन देवपूजाके उपहारद्रव्य (वलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे, मयूरोंके बैठनेकी टडोंकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा, प्रासादलक्ष्मीके कर्णके नीलोत्पलके समान कन्नूर घोसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे, विलासिनीयोंके उस समय बैठ कर नहीं झूलने रहनेसे

१ दिशामुखेषु । २ अलिकुलेन मलिनेषु । ३ तिमिरेण । ४ अन्धकारपल्लवेष्विव । ५ विशत्सु ।

६ दिक्षु दिक्षु । ७ अर्चना । ८ कर्णात्पलेषु । ९ निश्चलत्सु । १० काञ्चनपीठिकासु ।

कुलकक्षान्तरेषु, प्रञ्चलित-दीपिका-सहस्रप्रतिबिम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपतित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्विव भवद्दीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकाम्बुके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषस-मये चन्द्रापीडः प्रञ्चलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुल गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाभ्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तार प्राप्तेष्विव सत्सु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारि-तवदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कोर्णा ।

प्रञ्चलितेति । प्रञ्चलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छाद्यैः चुम्बि-तेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयवद्भूमिषु, कृतो विहित- विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निक्षेपो येषु तेष्विव सत्सु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छायानां निक्षिप्तविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वाटी-चतु मीमाभ्यन्तरवापीषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनो-दनाय आधासनाय आगता आयाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तशरमय- यासु तादृशाष्विव सतीषु, प्रतिबिम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गालङ्कार इत्येतेषां परस्परभङ्गाङ्गिभावेन सङ्कालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेसरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमोख्या अलसेषु मन्थरेषु सत्सु ।

समारोपितेति । समारोपित सज्जोक्त गृहीतञ्च, काम्बुकं धनुः सायकं च येन तस्मिंस्तादृशे, कामि-लक्षणेपु सायकक्षेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके ग्राहरिके जन इव अन्त-पुरे अचरोवे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतसेति । अवतसपल्लवेष्विव कर्णाभरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्य-नुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पत्ने आरुण्यविशिष्टेषु, सुरतदूत्या मैथुनसंदेशहारिण्या-वचनेषु वाचयेषु क्रियमाणेषु आकर्ष्यमानेषु अपर्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णापमा ।

नृकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शाद्भिर्बभूव इत्यर्थः, सक्रान्त-सञ्चित- अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सस्वित्यर्थः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुखस' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटि-काद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रञ्चालितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीप-समूह- तदेव परिवार परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पदाभ्यामेव राजकुल राजभवन गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहूर्त्तं किञ्चित्काल स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च इन्द्राज्वलोत्थय

दुष्ट-से दाखने लगे, हजारों जलते हुए प्रदीपके प्रतिबिम्बोंसे युक्त मणिमय भूमि पर मानो, प्रस्फुटित चम्पक पुष्पके उपहार रज्जु ही ऐसा प्रतीत होने लगा, राजभवनके चतु सीमान्तर्गत सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पडनेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए नानो बाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढाकर बाण ले पहरेदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्त पुर (रनिवास) में प्रवेश किया, स्त्रियों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूतियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-पल्लवके समान सुनने लगा, विरहवेदनासे विह्वल मानिनियोंके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे ही नानो अग्नि सक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे, इस प्रकार प्रदोष समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रञ्चलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, टहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

सुद्धिं स्थित्वा दृष्ट्वा च विजानसि वहीमानस्य स्वयं वनमनकं प्रथमं शोभितं गुरुराजकणामण्डलं ।
निव दृष्ट्वा कथं शयनलजसमिधिरियं ।

२५ प्रजापत्याञ्च निर्याप्याञ्च समस्यञ्चैतः प्रजा अग्निवत्सुभाषाकौविकीका-
प्याप्या-इत्यां भावव्यतिष्ठन् एव सहस्ररसमावाहो-द्विधम, अथवा वात्यमभाषाणांका-
पुष्टिः चामाकर्यद्वैतानिः कौल्येकान्, जरद्वयाद्यवत्सु-शुभल-वसन-कञ्चिक-वाग्निभानेक-
वर्ण-पङ्क-वाग्निभानेकपुत्रवत्सु-श-हातसुखैरेककथावत्सु-क हेमलोत्पुटैरेव-क-निव-
कथैरनवरतशमोपनिवर्तितेषु-कः कादण्डपाणिभिः शुषुषुषुकरनवरत-कैल-कौलोडलः प्रजा-
वर्तिद्विगुणिक्रममाणामनोत्सहो वृह-गज-गुर-ग-पुर्व-नि-परिवृता वनं यथा ।

स्वयं वनं निजगृहं आगत्य अन्तर्काम्य अन्तर्कामराणां वृहतां च खानां मणीनां प्रथमिः कान्तिभिः
सखलं विजय, द्यौरपि विधीयमाणैवम् । उरगाराजस्य शोभनास्य कणामण्डलम्, दृष्ट्वाकणाम् दृष्टि-
याणाम् दृष्ट्वा निजवति दृष्ट्वाकथो गारायण इव शयनलज शयनपरिभ्रमणम् अधिहितस्य स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनलजसमस्य 'अग्निभिरुत्थासां कम्' इत्यधिकरणं द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रजापत्याभिः । किञ्चित् शयः । प्रजापत्यां प्रातःकाले निर्याप्याः रजसां च समुत्थाप उच्यते
विषय प्रिया तातेन समस्यञ्चैतः प्राप्ताभिः आलोक्यमानं इत्यर्थः, अग्निवत्सुभाषाकौ-
केन आलोक्यमानं इत्यर्थः किञ्च यत्सु स तद्युक्तः, चन्द्रोपलब्धिं वत्सु-विहितं सत्यम् ।
भावाति श्रेष्ठवृत्ति अतिवृत्ति उदयमग्रास एव सहस्ररसमां स्यु इन्द्रोद्युधम् अथमाह्य चामाकरस्य सुव-
णस्य श्रेष्ठानिः करणैः, बाल्या गदंसाः तथामाणान् गदंसासहस्रानि शोभाताव इत्यर्थः, कौल्येकान् सारसंभाष-
वकीर्तव्य बाल्या राससा गदंसाः खरः । 'कौल्येकः सारसंभयः, उच्छ्रितो म्यादंशकः ॥ इति वासः ।
अतः पुरतः आकर्ष्यः आकर्षणं कुर्वन्तिः । इत आरस्य पृथीयानानि यानि पदानि तानि
अथनस्य स्वर्णोत्थापस्य विधीयानि । जतं वृद्धो या व्याडो द्वीपु तस्य वसुं चक । तद्वत् शबलं
विशं वसतं वलं तस्य कञ्चक्याभिः तद्विचित्रवारवामाशाहिभिः अन्तर्कामानि चानाकपाणि यानि पदनि

शौभनखालो वेणुं चार्थिकानिः सुदसुदखण्डैः उदङ्गाः उच्यन्त्य संवतः मौलयः स्युक्तकेशा जटायु-
द्विं यावत् यद्वैः गदंसाः, उपलब्धिः वपनाभावाद् बाल्यैः रमशभिः वदन्तीभिः गदनानि सङ्कीर्णानि
सुखानि वदन्ति येषां वैः गदंसाः, एकस्मिन् कणु शोभे अवसतं जतं द्वेषः सुवणस्य बाल्योदयम्
आस्युणोविशेषो येषां वैः गदंसाः, आवङ्गाः वखण संवतः निविकवेषा इहमध्यमदंशा यद्वैः गदंसाः,
अनवरतशमो निरनरपरिश्रमो उपनिवृत्तौ वृद्धिमुपगतां करण्युद्धौ जटायुसांनि येषां वैः गदंसाः,
कादण्डा यन्नि पाणिपि दृष्टेयुं येषां वैः गदंसाः अनवरतं निरनरं कर्ता विहितः कौलोडलं यद्वैः
गदंसाः, तथा प्रजापतिः शोष गदंसाः, स्वर्णोत्थापः, स्वर्णोत्थापः, स्वर्णोत्थापः, स्वर्णोत्थापः, स्वर्णोत्थापः

शयनं भया । यदसुं गारापणतं विष भकार अन्तर्कामानि प्रयासे विविध शोभनांकां कणामण्डल पर शयन
विषया था, वही प्रकाश अन्तर्कामानि प्रयासे विविध पण्ड पर, सो गया ।
प्रातःकाले शोभे पर उच्यते । प्रियाकी अग्रमति लेकर, गौन मयाया (शिकार) के आसुत्सुपुसे आकर्षित
दृष्टवयाता राजकुमार, भाषान सुवर्णाराण्यके उदित वही शोभे पर दृष्ट्वा, इन्द्रोद्युध पर संवारे दृष्ट्वा, अधिकातर दृष्ट्वा,
घोडे और पृथक विचारासे परिचयित होकर वनकी तरफ चला । आता आता दौड़कर किनारे कुतकी पालन करतबाले,
निरनर को शोभल करते करते चन्द्रोपल के सुभाषा गमनके उदयहोती देना बलते जता । वे यथोके समान बले
बले कुतकीको सोने की जखीरेसे बौध करे, खीचते हुए के जाते थे । वे बृह व्यापके चन्द्रोपल निमित्त विविध वस्तुके
कञ्चक पदते हुए थे, और विविध-वर्णके कण्डके खण्डोपल (टुकडेके साकेसे) कौलोडलपणके ऊंचे उठकर बंधु
हूए थे, दौड़ते बले जातेसे वनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानसुं सोनेके बसाए हुए 'बालोपुट' नामक
बायोण पदते हुए थे, कमरे डल्लेप (मजबूत) से बंधे लो धी, 'अद्वितीय परिश्रम करनेसे वनकी बांधे मोटी हो

१. सुदृष्टिकामः । २. अत्युच्चोत्थितः । ३. अवकथयमाणः । ४. बाल्यवर्षाभिः, आकर्षण्यभिः ।
५. ... शयनलजस्य । ६. अवकथ, अत्युच्च । ७. ... निवृत्तः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. क्रियमाणोत्सहः ।
मनात्साहः । १०. पादविभिः । ११. धनं धनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं-मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्भङ्गैः, मदकलकलम-कुम्भ-
भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-चनदेवता-द्वीक्ष्वीक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चाप्रराननेककुरङ्गान् सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।
समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलविन्दुवर्षमनवर-
तमुष्मता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलित-फे-
निल-रुधिर-लवेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थित-फेनराजिनाः कर्णावतसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलम-
गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैरश्वैः पदातिभिः स्थलयायिसेना-
भिश्च परिवेष्टितः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कार शब्दः तस्मात् यद्गद्यं त्रासः
तेन चकित्ताभिः त्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धाक्षेण भयवशादेवार्द्धसङ्कुचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि
तेषामिव कान्तिः द्युतिः येषां तैः तादृशैः भरलैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभा-
त्रिशद्वर्षयिकरिणावकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लौहमयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यकोडान्, केसरिणः सिंहान्,
शरभान् अष्टापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।
इह 'विकचकुवलये' त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धाक्षेण चनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रपिपादानातिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्पर नैरपेक्ष्येण ससृष्टिः ।

अन्याश्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् एनङ्गिज्ञान् पशुन् जग्राह गृहीतवान् ।

सनेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्य काले समासूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीड वनात्
स्वभवनमाजगामेति सम्बन्धः । स्नानोत्थितेनेव स्नान विधायानन्तरमुत्थितेनेव सतैत्यर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलविन्दुवर्षं धर्मविन्दुवृष्टिम् उज्ज्वता, मुञ्चता । इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रतनस्य 'इन्द्रायुधेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि
घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणैतिशब्दायमानीकृतः खरो निश्चितः खलीनः मुखयन्त्रणं
येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः, मुखात् वदनात् विगलितः स्वस्तः फेनिलो
लालाफेनवान् रुधिरलव शोणितविन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्ययनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उद्धिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।
कर्णावतसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शयलं

उस वनमें प्रवेग कर कान तक धनुषकी सींच कर छोडे गए, तिले हुए नील-कमलकी पराडियोंके समान
लगने हुए भालोंसे एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ भित्तियोंको विदारण करनेमें समर्थ ब्रह्ममय बाणोंसे चन्द्रापीडने
हजारों बज्रलो शूकर, सिंह, शरभ (भीषण पशुविशेष जिसको आठ टोंगे होती हैं), चमरयुक्तहरिण और अन्यान्य
विविध हर्मियों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भयभीत वनदेवियों कटाक्षसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कांपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जते-
जाने पकड लिया ।

सूर्यके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजाने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने
भवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूँदोंका अनवरत नेह बरसता था, उससे
प्रतीत होता था कि जानो, वह खान कर उठा हो । बार बार दाँतके घर्षण (किड किड करने), से इन्द्रायुधके मुखका
तीक्ष्ण लगाम खडखटाहट करता था, उस (इन्द्रायुध) की थकावट से शिथिल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
बूँदें टपकनी थीं, पर्याण-पट्टके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-तिले हुए जानाविष फूलों से विचित्र

१ अवकृष्ट ।

२. चामरटङ्कारव ।

३ वनवराहकेसरिण ।

४ चमराननेकविष ।

५ स्नानोत्थितेन । ६ खररवाभीतेन । ७ गच्छित । ८. अनुसारोत्थित * ।

विपद-सङ्कट-मुलर वनामनचिह्न पञ्च-स्ववकमुहूर्तेन मन्त्रिभूतव्या-समुद्रगतस्ववका-
 उपरार्द्रिकृत-मण्डलेन मृग-दीधर-ज-शत-श-वलेन दारवाणेन द्विगुणपरपरुषजनकानि-
 अन्कलेपासुरा-स-स-म-परिभट-छंधरतया छिन्कितेन नवपञ्चैतु निवाशुमालापः
 विविध-वन-जालकुसुम-रूप-धंस इव विभूतवान्, अरवल्लि-र-जो-मलिन-जालाटापि-
 चकादगत-स्ववकैः, द्वैविचिन्नेन पतितजनन मून्नाकेतपुरीमान्, मजवि-सुरक्षमाधि-
 कृतेरपावविष्टिः सह राजपुत्रैः, एवं मयापतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं
 द्वैराः इति तस्य युगावर्तान्तमुच्चारथन् स्वभवनमाजगाम ।

विजय, अलिपटजलि लसुगाणिष्वलंभेन मासा अमरसमृद्धैः तेषां सङ्कोच अक्षमितिर्वा सुखे
 शब्दायामास, स्वतः स्व ददामन् तस्य विह्वलवम गाढा पञ्चवस्त्रक किमलमपिच्छकम् उद्धृता धारया
 उन्मत्तचित्त लज्जामानः दृष्टि स्थाप्यमानः इमाः ।
 सुखरालि । समुद्रगतस्ववकाया मुद्रितुवधमन्त्रया कारणेन, अनन्तरभवत्तरे आर्द्रिकेवलि
 मण्डलिनि वसुंत्कारमागा तस्य तेन गाढशौचं, मृगशुचिरालां द्वैराशालितानां लवशानेन विन्दुसमूहेन
 शबलः कर्तुर्चितः तेन गाढशौचं, दारवाणेन कञ्चुकेन द्विगुणवत् शया स्थानथा उपजलिता उत्पाद्विता कानिः
 शोभा यस्य सः गाढशौः कुमारः ।
 अनेकैषां नागविधानां क्पाणां मृगालां, क्प मूलांसि विविधम् इति कृच्छयः । एवं-
 सरणे पश्चात् पश्चात् गाम्ब यः सस्यमः शोभाते तेन परिभटः विच्युतः छंधारालसायानादान्पगतः छंधरः
 आतपधारकः स्यः स्वकी यस्य तस्य यावत्स्या कारणेन, छंधीकृतेन आतपधारणीकृतेन नवपञ्चवधन
 सैतनिकसद्युतन निवाशुमालां द्वैराकियमाणः आतपः स्वैरिष्यः यस्य सः गाढशौः, इमाः ।
 विविधलि नागप्रकाराणि यानि वनजलां कुसुमालि तेषां श्रेण्यिः पराणां धंसरः किञ्चन
 पाण्डुराणः, अनन्तर विप्रदेवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरभट्टविषय, तस्याधि तयाविषयपरमा. पाण्डुराण-

व्यादितयायः ।
 इदं मन्दांशुवा, पदावहैविक कावलिहिसलङ्कारश्च, अनयोरर्द्रिकांशुवानं सङ्कोचलङ्कारः ।
 अक्षति । अशानां सुरगालां च सुः शोफानि, शोफं मुले तन्माला स्थावदाज्ञानां सुडोसि च इति
 सिति । तेषां स्वार्थिभूतिः मलिनं करमले लजाट माले अशिशुका आविर्भूता अवदाता निमले
 स्वेवदलेषा यमविर्दुपञ्चैतस्य स गाढशौः ।
 द्वैरिति । पतितजनन पतिपरिच्युतेन द्वैरिविच्युतेन द्वैरन्वतिरेन सता शून्नाकैतः पुरीसागः अम-
 यगालि । मजविना धावन्तो धैरक्षमा अरवाः तेषु शोभुक्तैः, अरवाविशुद्धैः स्वैकैः राज-
 पुत्रैः सह वद्वेनानुभवां यमनाद्विभ्यायः । एवम् अनेन प्रकारेण, अयापितैः पशुरालां शून्ना-म्, एवं वराहै
 वनशङ्करैः, एवं महिषां रकाजः, एवं शरभोऽन्यथाः, एवं द्वैरिणां मृगो मया मारित इति शेषः । अश्वशब्दे
 सनवाकृतवत्तुपस्य च अङ्कयः द्वैविच्यविशेषस्य चातिवतया रसापकपकवासादात् ।

द्वै आभिशुवै इहै वा । धूतल सैनिकां के आन आन दूरं चले जातेसे लवका सम्मुख मया शून्य था 'मूने यो सिंह
 देवा वा । एव चन्द्रोपाङ्का लजाट मालिके सुटोसे उदरे धूतसे मलिन हो गया था और उसमें निमले पसीले की
 कुंतीका रवसे चन्द्रोपाङ्का का शरीर धूसरवान् हो गया था, उसमें वह शरीरधारी वनके समान-शोभित हो
 छत्रके आकार में हो गए थे, वे पञ्च वही उसके रीद (धूप) को निवारण करते थे । अनेक प्रकारकी वन-लजाकांके
 द्वैरिनी गजवदीन उसके छंधरारी शोकर स्थानभट (अजा) हो गए थे, अन एव अनेक अभिनवपण्डव ही
 वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उपयज करती वा । अनेक द्वैरिणके अनेसरल (पीछा) करनेके समयमें-
 अशुकां आर्द्र कर दिया था, एव मया शधिरके सैकहो योसे उसके ऊपर को मया निविद्य हो गया था, अन एव
 स्थान में धारण करती था । चन्द्रोपाङ्के शरीरसे वनजल (पसीना) लपन होकर कवचके अन्तरके वसुंत्कार
 शरीर मूले अमरीके सुखेसि शब्दप्रयमान एव वनामनके विह्वलय दी पञ्चवस्त्रक को वह कणामीलके

१. शङ्कर... २. अनन्तर... ३. उपवनकानिः । ४. अजित... ५. श्वशर... ६. वनपञ्चवध । ७. पति... ८. वनमहिषः ।

अवतीर्थ्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
वाणस्रवतार्य्य, अपनीय चारोषं तुरङ्गाधिरोहणोचित वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-ताल-
वृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलश-शत-सना-
थामन्तर्विन्यस्त-काञ्चनपीठां खानभूमिमगात् । निर्वर्त्तितो^३ अभिपेकव्यापारस्य च विविक्त-वसन-
परिमृष्टवपुः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवतार्चनस्य^४ अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटल-विनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्^५ वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्थेति । तुरङ्गमात् अथात् अवतीर्थ अवरोह कृत्वा ससम्भ्रम सज्व प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनं सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारवाणं कञ्चक क्वचमित्यर्थः ।
अवतार्य देहादुन्मुच्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अश्वारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि
तेषां पवनैः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्षमो यस्य स तादृशः मुहूर्तं किञ्चित्कालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजत रौप्यम्, कनक सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापित
काञ्चनपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, खानभूमिम् आप्लवनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तितो निष्पादितः अभिपेकव्यापारः खानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्त पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्जनेत्यर्थः परिमृष्टं सेवकेन जलरहिताकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विश्रमेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतचौमवल्लण्डेन आकलितो बद्धो मौलिः ससृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवस्त्रस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैत्यिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः, प्रेषिता महा प्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिताः पाल्यत्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेटि-
कामध्ने विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माह्यानि पुष्पदा-
नानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता वभूवुः, उपनिन्यु-
तानि तानि चन्द्रापीडाय ददृशुः ।

समवर्मे, तेज घोडे पर बैठे, घोडे अवशिष्ट (वचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारकों ही आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड भवनमें आकर घोड़ेते उतर गया । बादमें किसी सेवकने जल्दीसे दोड़कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे क्वच उतार कर, बुद्धसवारीके योग्य सप्त वेश-भूषणोंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकगण चारों ओर पक्षा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीडको यकावट दूर
हो गइ और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह खानगृहमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसङ्ख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विधिवत् खान किया । उसके बाद किसी भृत्यने परिच्छद (स्वच्छ) अङ्गपोछे (तालिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निर्मल और विस्तृत रेशमी कपड़ेसे शिरमें साफा बॉंधकर
अन्य वर्त्तानों पहन लिया । जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अङ्गरागशालामें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
आगे कर, महाराज (तारापीड) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी को दासियों
एवं अन्यान्य रानियों द्वारा भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियाँ, पेटियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
आभूषण, माल्य, अङ्गरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंमें उनकी

१. उत्तीर्थ्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम । ४. निर्वर्त्तित । ५. आकलित । ६. गृहीत-
यौतवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. प्रतिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

क्षणोन्मुखे^१ पार्श्वरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृत्-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्यं निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैपीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्, अग्निपतेः परमसम्मतम्, अनु-
मार्गागतया च^३, प्रथमे वयसि वर्त्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुज्झितविनयया,
किञ्चिदुपारूढयौवनया, शक्रगोपकालोहित^४-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सर्वलातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्र-दलितमनःशिला-चूर्णवर्णेन^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणामृतसर-नदीपूरे-

प्रायेण वाहुल्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथा. मिथोभाषणानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तन्नोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थाधिनि परिजने
भृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकृषितं हृदय चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अक्षस्य पुरोऽग्रतः यवस घासम् आकीर्यं विक्षिप्य तदनन्तरं
निर्गत्य नि सत्य राजकुल राजवाटीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरीक्ष्य आगत्य पुत्र्य स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैपीत् अतिवाहितवान् ।

अपरेद्युरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्यु अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अध्यक्षमित्यर्थः, अग्निपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तदि-
शसिततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमान कैलासनामान कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अग्निविति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्तया । इत् आरम्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारै वयसि अवस्थायां वर्त्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले य. संवास वसन तेन प्रगल्भयाऽपि धृष्टया सत्यापि, अनुज्झित-
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यथा तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने सवासेन नानाविधजनैराले-
चनाव्यवहारात्तदवलोकनाच्च वाहुल्येनैव कन्यका धृष्टा भवन्ति, किन्तु सखुलोत्पन्ना विनय न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईयत् उपारूढम् उत्पन्न यौवन तारुण्यं यस्यास्तथा तादृश्या ।

शक्तेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकोटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचित विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गाच्छादनं यथा
स्यात्तथा, अतएव वालातपेन प्रत्यग्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिशेवावलोक्यमानया । इह लुप्तोपमा, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्पर,
मद्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्हिता या मन शिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः । तस्याः

परिमाणं होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते सेवकोंके निषट्में रहने पर भा,
इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर अपने आप ही उसके आगे जाकर घास टाल दिया तथा पहले की तरह
नमस्कारादि कर वहाँसे निकल कर राज-भवनकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पहलेके
अनुसार ही दर्शनादि कर फिर उसने अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीडके अत्यन्त विभक्त
कैलास नामक कञ्चुकी को आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्पण ही किया था । और वह राजभवनमें वास करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का परित्याग नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमली) कीट, (वीर-वधुटी) के समान
ईषद् रक्तवर्ण बख्खा दुपट्टा उसके मस्तक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दृष्टे मन शिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रगवाली शरीरकी लावण्य-शान्तिके

१. चाञ्चा प्रतीक्षमाणोन्मुखे । २. अपहृत, अपहृत * । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृतनया । ५. वचित
'च' कारो न विद्यते । ६. लोहित * । ७. मन-शिलावर्णेन ।

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनभ्या, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकिरणातपाहत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्गहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्ट्या, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयराज्जिन्मयेव उपपादिताङ्गरागया, नववनलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रययेव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

एषन्नश्यामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनैत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुचनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसित प्रस्फुटित यत् पुण्डरीकं श्वेतकमल तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

नगोति । मणिकुण्डलयो. रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्यो. पुरोभागयोर्वे किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ ताडितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भाव तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाम्भ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्दृशमीनामेव
किसलयवदवभासमानत्वादित्याशय. गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषित पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलक विशेषक. तेन अलङ्कृतो भूपितो
ललाटपट्टः भालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलवलोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।
मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्या पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्सङ्गकदेशविशेषेषु राग. निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला भृदुला तनुः लतावत् कृशं वपु.यस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पन्नत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा च लता वल्ली यस्या तया तादृश्या ।
त्रय्येवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मत्सेति । मखशाला यज्ञभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदि. परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्द्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचिन-
पत्रसदृशभूषणानि, पत्तान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेशरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूपितया ।

उच नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें तिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
नगिनम कुण्डलके साथमें सलङ्ग मकराकार और पक्षखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पटनेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रमके निलफने उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्राय उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णकी राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीच जिस प्रकार कोमल और कृश रता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिम प्रकार संसार में
प्रसिद्ध ह, उस कन्याका चरण युगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालते युक्त थे । मखशालाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

कनकप्रगल्भ केतव्या, महोत्सवाभावोक्त्या, अविनाशमानान् कञ्चिकेनसा-
 यान्तमपश्यत् ।
 स कतप्रणामः समुपसंख्यं शितितल-निहित-दक्षिणकर्तुं विज्ञापयामास-“कमार ! महो-
 त्तो विनाशवतीं समाह्वययति-‘इयं खलु कन्यका महोरजानेन पूर्वं कुर्वन्-राजधानीमवजित्य
 कुर्वन्-दृष्टिं पतञ्जलिप्रियानां बालिका सर्वा बन्दीजनान् सहानीयान्तःपुरपरिचरिका
 मभ्युपनीता । सा मया विगतनाथा राजदृष्टिर्विचित्रं च समुपजातत्नेहया दृष्टिर्विनिर्देशीषामि-
 यन्त कालमुपजालिता संवर्द्धिता च । तदियंमिदानीमुचिता भवतस्तान्त्वैककुर्याद्विना इति
 कृत्वा मया श्रुतवत् । न चास्यामायुर्ज्योता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालेषु

... कनको वागकसरे । यत्सरे चयकं काञ्चनापरिक्रम्योत्पि ॥ इत्यनेकायाः ।
 इहै राज्ञ्यराजलक्ष्यध्वं इत्यारभ्य ‘मेघनन्तवधव’ इत्यन्तं पूर्णापमाञ्जोरः ।
 महोत्सवाविति । महोत्सवाभा विज्ञापयतिमावात् आकारः स्वरूपं यस्याः तथा तादृश्या । कन्यकया
 कथाविव दार्ष्टिक्या अविनाशमानान् कौलसनामान् कौलससञ्चकं कञ्चिकेनसं आधानसं

आगतकुर्वन्तस अपश्यत् अवालोक्तवत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तःपुरवती दृष्टी विप्रो गुणगणान्निवतः । सर्वशोभापुङ्गवतः कञ्चिकीयप्रियायते ॥’

स इति । स कञ्चिकी । कौलो विहितः प्रणामो नमस्कारो धृन्तं स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
 प्रणामोऽप्युचितामिवासाति कञ्चिकेनी विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वात्प्रतिभावात्तन्मैकः केवलं वाममयाज-
 योक्तः प्रणाम इत्यवश्यम् । चित्तिले भूतले निहितः स्यादिति दर्शयित्वा इत्यः करः पालिभूतं स तादृशः ।
 अथमाचारोऽपि विनयवतिक इति वाच्यम् ।

कुर्यादिति । हे कुमार ! महोत्तमो पदसौकी विहासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति-
 खलु निश्चयन इयं पुरोऽजलक्षयमाना कन्यका महोरजानेन वदियथा पूर्वं प्राक् कुर्वन् विमोक्षयमाप्ति-
 साग्रतः कुर्वन् इति विख्याता ईशविभयः तस्य राजधानीं राजस्थानम् अवजित्य आत्मसाक्षात्कृत्य कुर्वन्-
 दृष्टिना कुलजाधिपतिपुत्रीं, पञ्चलकुलसुप्रियानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सर्वा बन्दीजनान्
 दृष्टिपयपदन्तं सह आनीय अन्तःपुरपरिचरिकाः अयोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यं उपनीता प्रापिता ।

इति । विगतो विनयो नाथा स्वकी यस्याः सा तादृशी, तथा राजदृष्टिना वृणामना इति च हेतोः
 सा पञ्चला समुपजातः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा तादृश्या मया विहासवत्या, दृष्टिः कन्ययाः
 निः-न विहासं विज्ञेया यस्मिन् कर्मणि तथया स्यात्तथा, इत्यन्तस्य पूर्वान्तरं पञ्चलं कौलं समस्य उप-
 जालिता मध्यं पालिता संवर्द्धिता च दृष्टिं प्रापिता च ।

रादिति । तव तस्मात् कारणात् इदानीं साग्रतं भवतीं समात्मन्तस्य तादृशकुर्याद्विना नाग-
 वदिति । आद्युत्सवता चित्रकुर्याद्विना खया भवती, अस्यां पञ्चलसौधायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी
 पञ्चली भवन्तानां निज प्रकारं सुवर्णमय पत्रं वि शीमितं शोभते इति है, वरु कन्या भी वसी भकारं सुवर्ण-निर्मितं
 पत्राकारं आभूयते शीमितं यी, और वसकी आकृति अत्यन्त प्रभाव-शोभक थी ।

कञ्चिकेने राजपुत्रकी प्रणाम कर, आने आ, अथवा दाहिना ध्रुव भूमि पर टक कर कहा-“कुमार !
 महोरानी विहासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महोरजाने, कुर्वन्-शरकी राजधानीको जीत कर, पञ्चलसो
 नामकी वसकी वदकीको, बाल्यावस्थामेंही, अथवा बाल्यकी साथ जोकर रनिवासकीं परिचरिकाओं (दर्शिन्यां)
 के बीचमें रचा या । इसकी कोई रक्षक नहीं या; विशेषतः इसी राजकन्या शोके कारण इसके प्रति कुछे स्नेह
 उपयत्न हो गया था । इसीदृष्ट मूले अथ तब पुत्रीके समान इसे जोलन-योजन एवं संवर्धन किया है । अथ यह सुनारी
 तादृशकुर्याद्विना (पानके वदकीको धारण करतीयाली) हीन के योग्य है, यह जानकर मैं इसी सुनारी समीप भवतीं
 हूँ । इसीदृष्ट, चित्रकुर्यात् । तुम इसे साथारण परित्यजनेके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्या । २. कन्या । ३. कन्या । ४. कन्या । ५. कन्या । ६. कन्या । ७. कन्या । ८. कन्या । ९. कन्या । १०. कन्या ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या, सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्व-
भ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां
पक्षपातः । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि नियतञ्च स्वयमेवेय-
मति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता
बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा
कल्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेममतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^१ । इत्यभिधाय

सेवनेष्विवावज्ञाबोधिकेत्यर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवतिव्यम्, नृपात्मजात्वेन नावज्ञायोग्य-
त्वादित्याशयः बालेव तरुणी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेह पालनीया, न तु वयस्यतया स्वेनैव
सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्वा पालने उदासीनेन भाग्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव
चापलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या
विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयविषयेष्वित्यर्थः । सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया
मध्यवर्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देह
समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्यारभ्य 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दीर्घति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा
कारणेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्या पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्या
बलवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव
एवंविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्बूलकरङ्कवाहनादीनि कर्माणि अर्हति विधातुं समर्था
भवति, न पुनरन्यसेविकावद्वीचक्रकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले ख्यातौ' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयैः
क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिसुपगता मे मम बलवती
सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित
शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैना प्रति तव नीचसेविकावद्
व्यवहारसम्भवान्मे चेतसि क्लेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं
प्रयत्नो विधेयः यथा ज्ञेय प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परि-
चारिका सेविका भवति^२ इति ।

इतीति । इति एव प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कञ्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने
सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमूर्त्ता इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा ता तादृशीम् ।
'अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपण्डितयोश्चिपु ।

अवेक्षण एव (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और
मित्रके समान समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ गया है, इस-
लिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एव मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-
प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिए यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत
आचरणसे थोड़े ही दिनके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कारसे बढना बढता डढ
हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिए केवल इतना सन्देश भेज रही हूँ । कन्याग
भाजन ! तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २ 'बलवानस्यां पक्षपात' इति पाठ क्वचिन्नोपलभ्यते । ३. क्वचित् 'कर्माणि' इति
पदनास्ति । ४ नियत स्वयं । ५ अभि ०० । ६ भवनीत्यभिधाय ।

प्रतीहारानुपकरणसम्भार^१-संग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च तं कदाचिद्दर्श-
नार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्य-
मस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो
यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनश्जनवत्तिसाध्यमपरम्^२ पेश्व-

समुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं
तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतम् प्राप्तम् आरूढ-
विनयमपि सञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयं विनयिनम् कर्तुं इच्छन् अभिलषन् शुकनासः
प्रधानराजमन्त्री सविस्तरं सव्यासम् उवाच अत्रवीत् ।

नातेति । तात पुत्रे ! चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दे प्रयुञ्जन्ति पूज्ये पितरि चात्मजे’ इति नारदः । विदितं
ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि
समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तत्र अल्पमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं
नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभाव प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यद्येव तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः
स्वभावात् एव केवल यौवनात् तांरण्यात् प्रभवतीति समुत्पद्यत इति यौवनप्रभवम्, तम् तस्योगुणोत्पन्न-
मज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः । न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम्
आलोकेन कान्त्या छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं
शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्दमं भवतीति अत्रतनेन सम्बन्धः । जगानामिति शेषः । इत्यतो
विस्तरेशाभिधीयसे एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमसस्तु भान्वादिभेद्यत्वाद्नेन सहेत्याशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।
अपरीति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मूढः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उप-
युक्तसमयव्यतीते वा उपशमो निवृत्तियस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भोषणः । तथा च तादृश्यमदस्य
वयःपरिणामेऽपगमात्, सुरोपाणोरप्यन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनन निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवन-
पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वोद्गोमादतिरिक्तम्, पेश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिमिरं तिमिरसङ्क-
नयनव्याधिं तेन अन्धत्वेन अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञनवत्तिः विडालादिवसाकजलदशा तथा साध्यते
प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अचिकित्स्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तकलेशकरं भवति । तिमि-
रव्याध्युत्पत्तं दृष्टिराहित्यम् अज्ञनवत्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विचेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिमिरा-
न्धत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्मद्वैपश्यमित्याशयः । तिमिराद्यो व्याविरत्नीति
माधवनिदाने स्पष्टम्, तद्विचारणप्रकारश्च तत्रान्यत्रापि वैद्यनेऽन्वेषणीयः ।

ज्ञानत्रो एतन्न करनेके लिए प्रतिहारोंको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर वैठानेका समय जब उपस्थित
हुआ तब एक दिन चन्द्रापीड दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने
पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुकनासने विस्तारपूर्वक कहा—

वत्स ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिए वह सब तुम जानते ही हो । एव समस्त शास्त्रोंका अध्यय-
न किया हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी योडी भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था
में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सूर्य द्वारा भगाया नहीं जा सकता, किसी मणिके जालोकसे
भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एव प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार
अत्यन्त दुर्दम होकर रहता है । धन-सम्पत्तिसे मद ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी ज्ञान
नहीं होता धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है, वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अन्धता
जलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

१. उपसम्भारः । २. क्वचित् कर्तुं मिति पद नोपलभ्यते । ३. वेद्यस्य । ४. केवलम् । ५. अपदलम् ।

दृष्टिगिरिदत्तम् । अशिशिरिपचारद्वितीयाः दृष्टद्विचरीत्मा । सर्ववर्त्मामुत्तम-
 द्याः विष्णो विषयविषयदत्तमाहः । नित्यमन्तानयोश्चवत्सुः ब्रह्मण्ये रानामवावलेपः ।
 अत्रयस्येवमामनप्रवोवा योरा च रत्यसुखसिद्धिप्राप्तनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरणीसि-
 द्धासु । गार्भ्यदत्तमामनवद्यौनत्तमप्रामुख्येवममामुपशान्तिकत्वञ्चैति महतीषु खलवन्धु-
 पत्न्यो । सर्वविद्यनामुष्णामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनासु च प्रायः शाञ्जल-
 अशिशिरिः अतिदीप्तः अतिदीप्तः द्युः सपत्न्यद्वैत एव दृष्टव्यः लीलापः तस्य ऊच्यते
 उच्यते च शिशिरिपचारोः सकचन्द्रादिसौख्यपारोण द्वयः परिदृष्टुं शक्य इति तादाः । अन्धोऽपि
 तु शौच्यपचारद्वेषा मवतीत्यस्यातितीव्रत्वमिच्छयाः ।

सर्वमिति । विष्णुः कठिनः, विष्णुनिव दन्तनीति विष्णोः सकचन्दनवर्तनवाप्य एव विष्णो
 अत्रयस्येवमामनप्रवोवा योरा च रत्यसुखसिद्धिप्राप्तनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरणीसि-
 द्धासु । गार्भ्यदत्तमामनवद्यौनत्तमप्रामुख्येवममामुपशान्तिकत्वञ्चैति महतीषु खलवन्धु-
 पत्न्यो । सर्वविद्यनामुष्णामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनासु च प्रायः शाञ्जल-
 अशिशिरिः अतिदीप्तः अतिदीप्तः द्युः सपत्न्यद्वैत एव दृष्टव्यः लीलापः तस्य ऊच्यते
 उच्यते च शिशिरिपचारोः सकचन्द्रादिसौख्यपारोण द्वयः परिदृष्टुं शक्य इति तादाः । अन्धोऽपि
 तु शौच्यपचारद्वेषा मवतीत्यस्यातितीव्रत्वमिच्छयाः ।

अत्रयस्येवमामनप्रवोवा योरा च रत्यसुखसिद्धिप्राप्तनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरणीसि-
 द्धासु । गार्भ्यदत्तमामनवद्यौनत्तमप्रामुख्येवममामुपशान्तिकत्वञ्चैति महतीषु खलवन्धु-
 पत्न्यो । सर्वविद्यनामुष्णामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनासु च प्रायः शाञ्जल-
 अशिशिरिः अतिदीप्तः अतिदीप्तः द्युः सपत्न्यद्वैत एव दृष्टव्यः लीलापः तस्य ऊच्यते
 उच्यते च शिशिरिपचारोः सकचन्द्रादिसौख्यपारोण द्वयः परिदृष्टुं शक्य इति तादाः । अन्धोऽपि
 तु शौच्यपचारद्वेषा मवतीत्यस्यातितीव्रत्वमिच्छयाः ।

अत्रयस्येवमामनप्रवोवा योरा च रत्यसुखसिद्धिप्राप्तनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरणीसि-
 द्धासु । गार्भ्यदत्तमामनवद्यौनत्तमप्रामुख्येवममामुपशान्तिकत्वञ्चैति महतीषु खलवन्धु-
 पत्न्यो । सर्वविद्यनामुष्णामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनासु च प्रायः शाञ्जल-
 अशिशिरिः अतिदीप्तः अतिदीप्तः द्युः सपत्न्यद्वैत एव दृष्टव्यः लीलापः तस्य ऊच्यते
 उच्यते च शिशिरिपचारोः सकचन्द्रादिसौख्यपारोण द्वयः परिदृष्टुं शक्य इति तादाः । अन्धोऽपि
 तु शौच्यपचारद्वेषा मवतीत्यस्यातितीव्रत्वमिच्छयाः ।

१. अत्यन्तदीप्तः । २. मुक्तमन्त्राः । ३. अयः बाल्य, बलवतिनि परं कविशोपलक्ष्यते ।
 ४. अत्र यदि समालिख्यते च सत्र एकत्र ही वाचं ली कहेना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि
 ही विषयिके गुह्यतर कारणासम्बद्ध है । इन सर्वाके बीचमें एक एक अलग-अलग भी सर्वा प्रकारके शोधका स्थान
 बाल्यकालावधि धनसम्पत्ति, नव यौवन, विषयम सौन्दर्य एवं अममिर्षी शौरिक शक्ति ये सत्र निश्चय
 होता, इन सत्र कारणोंसे ही मुक्ति भोज विस्तारपूर्वक कहना है,—
 सुखासुखवत्त्वम सौभाग्य-निद्रा एते मयङ्कर होती है कि रोजिका श्रेण होते पर भी जससे कभी चेतना नहीं
 कभी मज्जा लेप ऐसा प्रकट होता है कि वह नित्य ज्ञान और सुदृढतासे भी नहीं विनष्ट होता । एव रज्य-
 होता है कि वह बहो-बहो और मन्त्रोंसे नहीं जनना, अत एव वह माह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
 अत्यन्त तीव्र होती है । सकचन्दन-वर्तनवाप्योः विष्णु-रूपी विष्णुके सम्मानसे उच्यते हुआ माह ऐसा विष्णु
 स्वरूपी गर्भी उच्यते होती है, वह चन्दनलेपमाह शौच्यपचारसे भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गर्भी
 प्रारम्भ कल्पित प्रत्यक्षानुभूति योरा बुद्धिः समकत्व न मानतीतीत्याशयः । शाञ्जलमेव वञ्छे सञ्जल स्वच्छ-
 अथवा उच्यते विष्णु यथाकाम स्थाचह—यौवनीत्ये चैति । गार्भ्य शान्तिवचन यौवनीत्ये तादात्म्य-
 पदशोभाया इच्छयाशयः ।
 प्रवृत्त अविष्णुमन्त्रमथद्वैतनां गार्भ्यरत्नद्वीपे । वीथि स्थिततथा वद्विचया विनयनिवचने समपत्ति-
 यौवने धनसम्पत्तिः प्रसिद्धमतिवृत्तिकता । एकैकमन्त्रमथयथ किमु यत्र चतुष्टयम् ॥
 किमुत कि एकैकमन्त्रमथः । उक्तञ्च विष्णुशोभायाः—
 सर्वेषां निश्चिन्तनाय अविष्णुना । इत्येवद्विराणाम् भावनेन च उपादेकतया आचारः । समवायः समुहः
 गार्भ्यरत्नद्वीपे । अथयथद्वैतविष्णुवचनमथयथयथासाह—सर्वेति । पूर्वा गार्भ्यरत्नद्वीपे सत्ये एकैकमन्त्रि
 निश्चयन अविष्णुवचनमथद्वैतविष्णुवचनमथः । इतिमानुसङ्कारः ।
 शौरिकसामान्य मत्तय योराः तत्रञ्च, इति इयं महती गतीवली अत्युत्तरमयी विष्णुपिच्छः वञ्छे
 भावनेनचम, अत्रासि विष्णुम लेप सौन्दर्य मत्तय तस्य भावनेनचम, अत्रासि । अत्रासि की शक्तिः
 गर्भे । गर्भे आशुभाव इत्येव यथासिद्धम, अत्रासि यौवने यौवने वाच्ये मत्तय तस्य
 अत्रयस्येवमामनप्रवोवा योरा च रत्यसुखसिद्धिप्राप्तनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरणीसि-
 द्धासु । गार्भ्यदत्तमामनवद्यौनत्तमप्रामुख्येवममामुपशान्तिकत्वञ्चैति महतीषु खलवन्धु-
 पत्न्यो । सर्वविद्यनामुष्णामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनासु च प्रायः शाञ्जल-
 अशिशिरिः अतिदीप्तः अतिदीप्तः द्युः सपत्न्यद्वैत एव दृष्टव्यः लीलापः तस्य ऊच्यते
 उच्यते च शिशिरिपचारोः सकचन्द्रादिसौख्यपारोण द्वयः परिदृष्टुं शक्य इति तादाः । अन्धोऽपि
 तु शौच्यपचारद्वेषा मवतीत्यस्यातितीव्रत्वमिच्छयाः ।

प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुष्कितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः ।
अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् । आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगतृष्णिका नवयौवनरूपायि-
तात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रञ्चालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलत्वम् उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु सकुलमुपयातीति तत्परिहारः । तत्राऽप्येव सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः । एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अनुच्छिन्नेति । अनुच्छिन्ना अपरित्यक्ता धवलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तरु-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्तिमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
आन्तिः भ्रमः अतस्मिस्तद्बुद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणुनां
आन्तिः भ्रमिः घूर्णनमिति यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वात्या वातकलिका वातसमूह
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं बुद्धे-
रगोचरम् अगम्यादिकटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोग रम-
ण्यादिसन्भोगाभिलाषैव मृगतृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलभ्रान्त्यात्मकं मृगतृष्णिको पातुमिच्छन् मृगान्
आङ्गन्यानन्तर तद्याणाम् विनाशयति, तथा रमण्यादिसन्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियार्णव्याशयः ।
परम्परितरूपरूपमलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कृपायितो रागद्वेषाद्यन्वितिकृतः कपावरसपुद्गीकृतमथ
धात्वा स्वरूपेऽथ यस्य तथोक्तस्य मनसः तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्वरू-
पाणि भोगवस्तूनि आन्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकृपायितायां जिह्वायाममधुराण्यपि सलिलान्प्रतिसुरसानि
सम्पद्यन्ते, तथा तारुण्यरूपायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपातताऽस्तिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः ।

शास्त्ररूपी जलते युक्त जानके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कलुषता (नालिन्य) प्राप्त होकर हो रहती है ।
युवजोंकी दृष्टि, धवलता त्याग नश करने पर भी रागान्वित हा (रक्तमय ही, सानुराग ही) होकर रहती है ।
यौवन मनच में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उन समय प्रकृत वातु (जौबी) जित
प्रकार धूल उठाने-उठाकर सूने पत्तोंकी वजुत दूर ले जाता है उसी प्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छानुसारते
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खींच ले जाता है । और सर्वदा अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्भोगच्छारूप मृगतृष्णिका,
मनुष्यके इन्द्रियरूपी हरिणोंका आक्रमण (हरण) कर लेती है । कपावरसपुद्गी जिह्वाने जल बेसा मधुर नहीं
होने पर भी जिस प्रकार आपातनः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामजोधादि-
युक्त चित्तमें, कामिनी-काञ्चनादि प्रासेइ सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपातनः वजुत ही मधुर प्रतीत
होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेमें जिह्वाने कसैले दो जाने पर जल विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर मालूम होता है, वैसे जवानीसे विकारयुक्त युवकोंके चित्तमें कामिनी, भादि भोग्यवस्तु विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रान्त जिस प्रकार मनुष्यको लुनार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देता है

१. धवलपि । २ सरागैव । ३ अदूरम्, दूरम् । ४ इन्द्रियहरिण हरतीव । सातदुरन्तेयम्

सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इय दूर नयत्युपभोगः ।

मयति, अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्ये । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवा-
नसो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममज्जलज्ञानम्, अनुप-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामस्य, दण्डेषु क्रोधस्य, स्वर्गादौ लोभस्य, दुष्कृताचरणे मोहस्य,
दानदयादौ मदस्य, स्वदुर्णये च मासस्य प्रवर्त्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतापुपजनयतीति धीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयोऽकृतः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव ।
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशरति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण याणाभिघातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति चरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सातिशया कामोदोषना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षण प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयोवनेत्यारभ्येतावत्सन्दर्भं चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सङ्खलप्रचूतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणवेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असञ्चरित्रस्य पुंसः 'अन्वयः सद्ब्रह्मः, वा अथवा श्रुतं
शान्तज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थं, 'स्वभावो दुरतिक्रमः, 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नञ् प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असूर्गपश्या राजदारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समाधेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति—चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् मलयजतरोः प्रभवति सङ्घर्षेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनुलोऽग्निः किं न दहति भस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन वडवानलं वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्रीसो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कर्हमादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलज्ञानं सलिलरहितज्ञानस्वरूपः । ज्ञानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलित्वादि वार्द्धक्यप्रपुत्करवेनादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्व यत्र तत्तादृ-
शम्, दृढत्वं वार्द्धक्यस्वरूपम्, प्रगमस्वसद्वत्द्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपजातपलित्वा
दिवैरूप्यं संजरत्वेत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उ-पादितः सेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदीनामकथातु-
वृद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदक्षितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

इथा क्रमसे गुण-रूपमें परिणत कर देता है । तुमने अभीतक किन्हीं भोग्य पदार्थोंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश ग्रहण करनेका उचित समय यही है । क्योंकि, कामदेवके वापप्रहारमे जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयसे उपदेश-वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंको अच्छे कुर्से
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता । देखो सर्वपंचश चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलाती नहीं है ? शान्ति-कारक समुद्रजल से भी क्या वडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? गुरुका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे स्नान करने पर सब बाहरका गैल धुल जाना है उसी प्रकार गुणके उपदेशसे सब आन्वन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुरुका उपदेश, मनुष्योंका वार्द्धक्य स्वरूप है, इस वार्द्धक्यमें केशशर पक्ता और अङ्ग-
१. कश्चिद् 'शर' इति पदत्रास्ति । २. सप्रहार । ३. कश्चिद् हि पद न विधेने । ४. हृदि । ५. श्रुतज्ञा-

विनयस्य । ६. चन्दनप्रभवोऽपि । ७. अजल स्नानम् ।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहङ्कार-दाहज्वर-मूर्च्छान्धकारितां विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्य-विष-विकार-तन्त्रीप्रदा-राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् (इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-चन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशालादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तु-भमणेरतिनैःशुष्यम्, इत्येतानि सहवास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गतां ।

अहो राजानो ह्येव ऋथ कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणिति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूर्च्छा मोहः तथा अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसद्विचाररहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च, धनानि सम्पत्तय अलीकाभिमा-नेन धनाना विनाशशालित्वान्मिथ्यागवणे उन्माद मत्ततां कर्तुं शीलं येषां तानि तथोक्तानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मी. आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विष विकृतिकारणत्वात्, तेन यो विकारः तेन तन्त्री तन्त्राम् आलस्य प्रवदातीति सा तादृशी । एभ्य एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूप विदधत इत्याशयः । निरङ्गकेवलरूपकम् । १७५

राज्यविपेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिवयेन लक्ष्मीरवभावमेव दर्शयति—आलोकयत्वित्या-दिना । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेशी आग्रहान्वितो भवान्, प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-कयतु वस्तुतो विचारयतु । हि तथाहि सुभटा निपुणयोद्धार तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलवन कमलजाननं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा, इयं पुरोद्श्यमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल-लेभ्यः क्षीरसमुद्रादेवोत्पद्यमानमन्दारतरुकिंसलयेभ्यः रागं रक्तिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुराग गृहीत्वैव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाभ्युधेः उद्गता तन्मन्थनसमय उत्थिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् शशिसण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुटिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुग्धवहारम् । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलता लघुकालस्यायित्वम् । कालकूटात् काल-कूटसन्नकविद्यात् मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवशीकरणसाध्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणे. भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सन्नाशात् अतिनैःशुष्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैःशुष्यं नितान्तनिर्दयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विश्लेषस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वैव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाभ्युधेः उद्गता उत्थिता, तत्तद्गुणवत्त्वादि-त्याशयः । अपरोऽपि सहवरेर्विश्लेषसम्भावनाया तदीयचिह्नभूत छत्रपादुकादिकमादाय परदेश याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोलखने' त्यादौ परम्परितरूपकमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समान आँके बन्द कर उस उपदेशकी अवहेलना (वेपरवाही) करते हुए उन हितोपदेश-दाता गुरुओंको दु खित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-जनित मूर्च्छासे विवेकहीन होकर एक वार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः धनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है और राजलक्ष्मी, राज्य-रूप विषके विकारसे तन्त्रा (सुत्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुन मङ्गल-प्राप्तिके लिए यत्नवान् हो, इसलिए पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण योद्धाओंके खड्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी स्वरूपा है । एव यद्, क्षीर-सागरोंमेंसे निक-लने के समयमें पारिजातादिकोंके साथ एक जगह रहनेसे पहलेते ही प्रेन उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरह हुआ दूर करनेके चिह्नस्वरूप, पारिजातपल्लवके सनीपते राग (रक्तिना, अनुराग), चन्द्रसण्डमें अत्यन्त वक्रता (कुटिलता, प्रसिद्धता) उच्चैः श्रवाके सनीपते चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विषके सनीपते मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मद्यके सनीपते मादकता (उन्मादकतना) एव कौस्तुभमणिके सनीपते अत्यन्त निष्पूरता ये सब, साथ लेकर ही मानों बाहर आते हैं । अधिक समय परिचयवश

१. अवधारयन्तः । २. तन्त्राप्रदा विपतन्त्रीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. क्वचित् सुभटपदं नोपलभ्यते । ५. विभ्रम । ६. नैःशुष्यम् । ७. गृहीत्वैवोद्गता ।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचार गललयति, न सत्यमवबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गान्धर्वनगरलेखेन पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढ-मन्दर-परिवर्त्तवर्त्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी-सञ्चरणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेर्वै न क्वचिदपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-

पश्यति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽप्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वांसं परित्यज्य नृत्सांश्वलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मं सुकृतं न अनुबुध्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञता विशेषेण सर्वार्थवेदिता न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्त्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवेनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितथं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वञ्चकावलम्बनात्, जडापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लज्जं मर्षातिरुध्वजवज्रादिसामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लज्जणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्धर्वेति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यन्नगरं तत्पङ्क्तिः, यदा—दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना दृष्ट्यैव नश्यति विलयं व्रजति, इदमत्यन्तमाश्चर्यमित्याशयः । उपमा ।

बृहत्सहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरशनिपातवातकरम् । क्षीणते नरेन्द्रसृष्ट्युर्वामेऽरिभयं जयः सज्ये ॥’ इत्यादि ।

अयापीति । आरूढ उत्पन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तनं क्षीरोदधिमथनसमये मेरुपर्वतधूर्त्तनेन आवर्त्तः अभ्रमसं भ्रमिः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्त्तनं तथा जनितं चिरकालेनोत्पादितं संस्कारः धूर्त्तानोत्पादकवेगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवनादन्यभवनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चरन्व्यतिरेकेण लक्ष्म्याः पङ्कजवर्णविद्यमानत्वप्रसिद्धेः भ्रमणसम्पर्केण लग्नानि पादौ ससक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तै र्ज्ञाता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, क्वचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भूरं निश्चलं न आवध्नाति न विधत्ते । अपरोऽपि कण्टकक्षतचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नाहति । इहातिशयोक्तिक्रियोत्प्रेक्षयोरद्वाङ्मिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा यै गन्धगाजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयो यानि मधूनि दानवारीष्येव मधूनि मद्यानि तेषां पानेन आस्वादेन मृत्ता चीवेव सती परिस्खलति भ्रश्यति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः । अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव भ्रश्यति । इहाऽप्युक्तालङ्कारः ।

सौन्दर्यं देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्य करती है, न दक्षता (चातुर्य) का आदर करती है, न विशेष ज्ञानका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है एव न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादि चिह्नोंको देखकर उनका अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्वनगर-रेखाके समान देखने-देखते ही नष्ट हो जाती है । समुद्रमन्यनके समय मन्द्राचलके भ्रमणसे उसमें जो भँवर उत्पन्न हुई थी, यह उसमें घूमकर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें कमल दण्डके काँटे लग जानेसे चरण (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रसी जाने पर भी अनेक गन्ध-गजोंके गण्डस्थलके मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्थलन कर जाती (दूरसे राजाओंके पास चली जाती) है ।

१. अनुबुध्यते । २. क्वचित् 'नगर' इति पदजोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. सञ्चार । ५. नाल-कण्टकेव, नालकण्टकेत्येव । ६. क्वचित् 'अपि' इति पद जोपलभ्यते ।

हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्रया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति, सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्येयव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीत पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलभोगहठकारितया हार्यं हर्तुं शक्य हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी, पत्ने भीमो व्यक्रोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिनेत्रलोत्साहक्रियया हार्यं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युति स्वल्पसमयवर्तिनः सुरगृहादिशोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पत्ने अचिरद्युतिं तडित कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादृषितान्तःकरणे पिशाची राक्षसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषा
वहूना पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अभ्युदयो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पज्ञ जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उद्वेगं त्रिधापानि, पत्ने—ऊर्ध्वोक्तपाणिनरमान पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजद्वेह
प्रकाशितः अनेकेषा वहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घवैर्यं, तथोक्ता सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं माणुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

'लतेव' इत्यारभ्य 'दुष्टपिशाचीव' इत्यन्त यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीत स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः ज्ञान पुरुष ईर्ष्येयव मत्स-
रेणैव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिन सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्गीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्र चण्डालादि जनं पुष्टमिव न स्पृशति न स्पर्शं
करोति । उदारसत्त्व महाशय जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजन
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उल्कापातादिदुर्लक्षणमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजात सत्कुलीन जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेत कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रद दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसयुक्तं पातकिनं
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव उन्मादवन्तमिव उप-
हसति उपहास्य करोति ।

इह 'गुणवन्तम्' इत्याद्विद्वितीयान्तपदानां जनमित्तिप्रकृतविशेष्यपदानुपज्ञात् 'मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परिति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजाल कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव ज्ञाति ससारं परस्परविरुद्धं

आने पर लोगोंकी भी उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हो जाया करता है । भीमसेन का साहय जिस प्रकार
हिडिम्बा राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भयङ्कर
साहस ही इसका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षणभङ्गुर विद्युत् का प्रकाश करता है,
यह भी उसी प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर-की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोट
दुष्टा पिशाचिनी जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुपुरुष-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे उन्मत्त करती है, यह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखाकर अल्पबुद्धि वाले पुनर्पोंको उनकी
आशामें उन्मत्त कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानों आदिजन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलको
समान बहुत आदर नहीं करती है । सज्जनको कुलक्षण के समान नहीं देखती है । सत्कुलीन (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लौंघ कर चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाना को दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विनयी के पास में भी नहीं फटकरती है, और मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाते दिखाने ही मानो इस ससारमें परस्पर-विरुद्ध

१. हिडिम्बेव । २ काचिच्च 'न' कारो नोपलभ्यते । ३. दु.स्वप्न । ४ नापसर्पति । ५ हसति ।

त्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला ^(२)
दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्धमति । तथाहि, इय संवत्स-
नवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामशधूमलेखा सच्चरित-
चित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्,
तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगमा-
हाणाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, राज्ञीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोपाशी

रेण्विति । रेणुमयीव रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विदधातीति विरोधः,
स्वच्छमपि रागाहङ्काररहितमपि जनं कलुषीकरोति रागाहङ्कारादियुक्तं विदधातीति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पत्त्युत्प्रेक्षायात् क्रियोत्प्रेक्षा विरोधाभासश्चेत्यभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यथेति—किञ्चेति चार्थः । चपला चञ्चला तडिदिवेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण
इय लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपज्वालेव कज्जल-
वन्मलिनमेव परिहासापरमोहरणादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण शोभनमित्येव पदाद्यः कर्म केवलम् उद्धमति
आविष्करोति । पञ्चे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्णोपमा ।

मलिनकर्मोद्धमनं प्रदर्शयति—तथाहीति । इय लक्ष्मीः, तृष्णा विषयेच्छा एव विषवत्स्य अनर्थजन-
कत्वाद्धिपलताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारणीभूतनिरन्तरसलिलसेकः, विद्यमानापामस्थां तृष्णावृद्ध-
वलोक्तनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अक्षाण्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः मृगवधजीविगानम्, आकृष्य
नटीकरणत् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृष्य गतासू कुर्वन्तीति प्रख्यातं सर्वत्र । सच्चरितानि सदाचर-
णानि तान्येव चित्राणि आलेख्यानि तेषां परामशधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्या वाहु-
त्येन जनानां सच्चरितावरणात् । मोहाः विधेयाविधेयविवेकाभावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां
विभ्रमशय्या विलासशय्या, विद्यमानायामस्थां मोहवृद्धिदर्शनात् । धनमदा व्याहङ्कारा एव पिशाचिका
राक्षस्यः तासां निवासाय अवस्थानाय जीर्णवलभी प्राचीनचन्द्रशाला पिशाचानां जीर्णभवन इव धनमुदाना
लक्ष्यामेवावस्थानात् । शास्त्राणि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्गतिः नयनरोगविशेष-
स्योत्पत्तिः अनर्थैव शास्त्रदृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयानां सर्वविषदुश्चरित्राणां पुरःपताका अग्रवैजयन्ती, पला-
कावलोकनेन रथागमनानुमानवत् लक्ष्या अवलोकनेन सर्वविषदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसम्भ्रम-
एव शास्त्रा जलजन्तवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्नगा उद्भवनदी, विद्यमानायामेवास्यामाधिजन्येन कोपसम्भ्रम-
वदर्शनात् । त्रिपयाः सङ्घचन्द्रनादिसम्भोगवस्तून्त्येव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमि-
पानगोष्ठिकास्थानस्य, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा भ्रूत्य एव नाट्यानि
अभिनया—तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन अट्टीविधानात् । दोपाः कामाद्य एव आशी-
वित्रा जीवनगतकत्वात् विषधराः तेषाम् आवासदरी निवासकन्दरा, अस्थानेन कामाद्यस्थानात् ।

कर्ता ह (नाराधणने आन्तक रहती है, एवं प्रायश्च- दुर्जनोंको ही प्रीति करती है) । धूलिनयी होकर ही मना
निर्मल वस्तुओंको भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि-दोष-रहित व्यक्तियां को अहङ्कारादि दोष ने दोषा
वना देती है) । ओर जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलयत्
मलिन पापकाय ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लाल्पारुह्य विपलतासमूह को
वृद्धि करनेवाली जलधारा है, (अर्थात्, जैसे जलधारा विप-लताओं को वृद्धि करती है, वैसे यह मृगवृ-गा को
वृद्धि करती है), इन्द्रिय-रूप हरिणोंके पक्षमें व्याधिका गान है (अर्थात्, जैसे व्याधिका गान हरिणोंको आकर्षण
करता है, वैसे यह इन्द्रियोंको आकर्षित करती है), सच्चरित्ररूप चित्र समूहका आवरण करनेवाली धूमपत्ति है
(अर्थात्, जने धुमे ने चित्र मिट जाते हैं, वैसे यह सच्चरित्रको विगाड़ देती है), मोहका दीर्घनिद्राके पक्षमें
क्रोमल शय्या है (जैसे क्रोमल शय्या पर बैठके खूब नोद आती है, वैसे यह मोहको विनाश-भूमि है),
धनानिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए टूटी-फूटी अटारो है, शास्त्र त्प-नेत्रके पक्षमें तिनिर-नामक
नेत्ररोग है, सर दुराचारोंके आगे उडनेवाली पताका है, क्रोधवेगवत्ती जलजन्तुओं (मगरों) को उदग्गन करने
वाली नदी है, सङ्घचन्दन-चनिता प्रश्रुति भोग्य पदार्थरूपी नदीकी पान भूमि है, भ्रूविकाररूपी अभिनयका

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विकलवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिपेकसमय एव चैषां मङ्गलकलसजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः, उष्णीषपट्ट-बन्धेनेवावच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापहियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । केचित् श्रम-वशा-शिथिल-शङ्कुनि-गल-पुट-चपलाभिः खद्योतोन्मेष-

एवमिति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचारया दृष्टाचरणया अनया लक्ष्या कथमपि महता क्लेशेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विह्वला समाकुला भवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्या कार्याद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

वैह्वल्यं दुर्व्यवहारास्पदत्वं समुपपादयति—तथाहीति । अभिपेकसमय एव राज्याभिपेकक्षणे एव नृपतीनां मङ्गलकलशजलैरिव कल्याणकुम्भाभूमिरिव दाक्षिण्यम् औदार्यं प्रक्षाल्यते प्रक्षालनविषयीक्रियते । अग्निकार्यम् अभिपेकाङ्गहोमः तस्य धूमेन हृदयं स्वान्त मलिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्रान्येव दर्भाग्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः क्षान्तिं चमाराण्य अपनीयते रेणवा-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षोभवसन-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षोभवसन-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षोभवसन-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षोभवसन-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीष मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षोभवसन-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुल्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् ।

इह 'अभिपेकसमय एव' इत्याद्यारभ्य 'ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । केवल 'पुरोहितकुशाग्रे' त्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसकीर्णा क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार इत्यवधेयम् । केचिदिति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यग्निमेणास्य सम्बन्धः । श्रमवशेन दूरोद्यनादि-प्रयासाविक्येन शिथिल श्लथं यत् शङ्कुने. मयूरादिपक्षिणः गलपुट कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभि चञ्जलाभि,

ऐसी यह दुराचारिणी, अष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कामके नहीं रहने और सब दुराचार परायण हो जाते हैं । क्योंकि अभिपेक के समय ही उनकी सच-चतुरता मानो माङ्गलिक कलशों के जलसे धुल जाता है । अभिपेकाङ्ग होनेके धुंसे मानो उनके हृदय मलिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (झाड़ू) से मानो उनके क्षमागुण दूर फेंक दिये जाते हैं । रेशमी कपड़े की पगडीके बौंधनेसे मानो 'मैं भी वृद्ध होज्गा' इस प्रकारकी विन्ताको ढक देती है । प्रसारित छत्रने ही मानो की जन्मान्तरके प्रति दृष्टिपातकी रोक लगा देती है । चामरके वायुने ही मानो सत्यवादिता को उडा देती है । वेत्रकी छडियोंसे ही मानो दयादाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं । जयध्वनिके कोलाहलसे ही मानो उनके सौजन्यकी प्रशंसा नीचे फेंक दी जाती है । एव ध्वजालम्ब विस्तृत पताकासे ही मानो यश पाँछ दिया जाता है । परिश्रमवशा शिथिल हुए पक्षीके गलदेश (गर्दन) के समान एव खद्योत (जुगनू) के प्रकाशके

१. दैवपरिगृहीताः । २. विकलवीभवन्ति । ३. एवैषान् एव चैतेषान् । ४. मलिनीभवति ।

५. अपहियते । ६. पट । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अपसार्यते, अपर्यायते । ९. कलकलरवे ।

१०. केचित् । ११. श्रमशिथिल । १२. पक्षपुट ।

ष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इव^१ अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्म-
भङ्गगतयः पङ्कव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृपावाद-विष-विपाक-सञ्जात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण
जल्पन्ति, सप्तच्छद-तरव इव कुसुम रजोविकारैरासन्नवर्तिना^२ शिरःशूलमुत्पादयन्ति, आस-
न्नमृत्यव इव बन्धुजनम्^३ अपि नाभिजानन्ति, उत्कृषित-लोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते,

पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणाः विचेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीनेकव्यापारान् कुर्वन्ते इव भर्जनपात्र-
गतधानावदित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्टयादेस्तीव्राघातेन आहता इव ताडिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि
न धारयन्ति स्वयं न वहन्ति । इहापि प्रतिघातये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिर्यक् कुटिल परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिल्यं
व्यवहरन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अधर्मेति । अधर्मण दुष्कृतेन भङ्गा विनष्टा गतिः विधेयमार्गं गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु
पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्कवां न गच्छन्ति भ्रजन्तीति पङ्कवः त इव, परेण सचिवादिना
सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गं नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुवर्गेण सञ्चार्यन्ते करग्रहणादिना
गमनं कार्यन्ते ।

इह पूर्णोपमा, सा च पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

मृपेति । मृपावादा अस्यभाषणानि एव विषाणि गरलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्जातः समु-
त्पन्नो मुखरोगो वदनव्याधिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता क्लेशेन जल्पन्ति प्रल-
पन्ति । प्रायेण गर्ववशान्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्वन्धातिशयेन जल्पन्ति तदपि प्रलाप-
प्रायमेवेत्याशयः ।

इह 'मृपापवादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्कीर्णा क्रियोपेक्षा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदतरवः सप्तपर्णद्रुमा इव, कुसुमानि नेत्ररोगा, अवहेलनाद्योतकनयनभङ्गीविशेषा
एव रजोविकाराः रजोगुणपरिणामाः तैः तादृशैः, आसन्नवर्तिनो निकटस्थायिनो जनाः तेषां शिरःशूल
तजान्यक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां विकारैः तत्सम्प-
र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः । 'शिरःशूलं शिरोवेदनाम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छदपुष्पपरजःस्पर्शाधिक्येन
मस्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विख्यातम् । 'कुसुम स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति मेदिनी ।

आसन्नैति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारात् अन्यत्र बुद्धिलोपादित्याशयः ।

उत्कृषितेति । उत्कृषिते रूपे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनान्
नेक्षन्ते ईर्ष्यायां न पश्यन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपप्रभृतीन् नेक्षन्ते लोचनप्रतिघातात् निरी-
क्षितुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविषभुजङ्गेन दृष्टा विचिता लोका इव, महामन्त्रैरपि पादगुण्यविषयोत्तम-
विचारणाभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्यात् विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि गाढमन्त्रैरपि
विषवैद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

अनेक प्रकार भाव-भङ्गी प्रकारण करते हैं, कर्कट (केकडे) के समान सर्पोंके साथ कुटिलरूपसे चलते रहते हैं; अधर्मके कारण कर्तव्य पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव पङ्कके समान अन्य पुरुषके सहारेसे चलने रहते हैं, अस्तव्यवादिता रूप विषके विकारसे मुखरोग उत्पन्न होकर ही मानो वे अत्यन्त कष्टसे बोलने रहते हैं, सप्तपर्ण वृक्ष जिस प्रकार फूलोंके परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (नाथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न अवज्ञासूचक नेत्रभङ्गी द्वारा (आँसुके दृशारेसे) समीपमें बैठने वाले लोगोंको दुःख उत्पन्न करते हैं, समुर्षु व्यक्ति (निकटतम मृत्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजनोंको भी नहीं पहचानते हैं, आँसु उठने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिगत करनेमें सन्ध नहीं होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंके प्रति दृष्टिगत नहीं करते हैं, कालतन्त्रेण ज्ञानं

१ अनिहता इव ।

२ मृपावादविपाक ।

३ पार्श्ववर्तिना ।

४. पुर स्थिन बन्धुजनम् ।

५. उत्कृषित ।

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुद्विषसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः वल्मीकतृणाप्रावस्थिताः जलचिन्द्व इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-प्रास-गुप्त्रास्थाननलिनीवकैः, २ द्यूतं विनोद-तादृशाः, अन्यत्र तु दुष्टैः विष्टैः अधिष्ठितं भवनं यासां ता. तादृशयः । 'उपसृष्टं मेथुन स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रयेति । श्रूयमाणा आकुर्यमानसञ्ज्ञा अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरसोमयिकदक्काशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशाराणां पुरस्तात् पटहां वाघन्ति इति देशविशेषव्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्महत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रव चित्तस्याशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपद्मिति कुशला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्— 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तैः सह ॥'

इह 'सप्तच्छदतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पृष्ठापसालङ्कारः । केवलं 'वृष्णाविपमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गमेवलरूपकम्, गुणो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुद्विषसु प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्यमाणा भ्रियमाणा इव आध्मातमूर्त्तयः स्फोट-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

एव च सति किं भवेदित्यत आह—तदीति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रोधोत्पन्नदोषजालस्य शरव्यलक्ष्य तस्य भावः तत्रम् आश्रयत्वञ्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, वल्मीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाराशिः तत्र, तृणाप्रावस्थिता उपपन्नन्दादिप्रान्त विद्यमानाः जलचिन्द्व इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आत्मानं स्व नावगच्छन्ति पाति-त्वेन युक्ततया नावबुध्यन्ते, एकत्र मोहादन्वयत्र शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना— 'मृगयाद्यो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिक वृथाटया च कामजो दशको गणः ॥

पेशुन्यं साहस द्रोह ईर्ष्यासूर्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्यासेपयद्भिर्धूर्तेः स्तुतिभिः प्रतार्थमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । धूर्त्तविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति— स्वाथनि । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजन तस्य निष्पादयं करण तत्परैः, तदर्थमेव वञ्चनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याप्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्राप्ते ग्रहणे गुप्त्रैः दूरदग्निभिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं तृपो-पवेशनस्यलमेव नलिनी मनोहरश्वाञ्जानावर्णश्वाच्च कमलिनी तस्या वृकैः पक्षिविशेषैः । धूर्त्तरूपपक्षिणो

अग्निना भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होगी है, नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिमान्तों नहीं देख पाते हैं, वैश्याओंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार नाच जनांसे युक्त होते हैं, मृतम्यक्तिके दाहकालीन दक्काशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जायें तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं, ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है, वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्फोटदेह हो (फूल) जाते हैं; ओर ऐसी दृष्टाने वे, काम ओर क्रोध जनित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर वल्मीकके ऊपरके लृग के अग्रभार पर पटी हुई जलकों बूदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अनेकों पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी सामर्थ्य, स्वाधत्तनादन-रत, धनरूपी मातका प्राप्त करनेमें गृध्रन्वल्प

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगं सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकृत्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

यत्र तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन स्वस्य महेशत्वं प्रत्यायते । इत्थञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषाऽवलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पन्न इति मन्यन्त इवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शसंश्लेषमपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

मिथ्येति । मिथ्यामाहात्म्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवैभ्यो न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रमाणपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वशुरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति, न पूजयन्ति, अभिवादनार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुं न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विवृधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधनेत्याशयः । जरया परिणतवयमायत वैजलध्वं बुद्धेश्चाञ्जल्यम्, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनोपदेशं स्थविरजनशिक्षां पश्यन्ति निस्तर्चं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षायै असूयन्ति दोषाविर्भावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'क्रुधद्रहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्था, तथा हितवादिने कस्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति । प्रशंसन्ति । तम् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वं समीपे कुर्वन्ति रचन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम्, उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुर्हि 'दुष्ट्याचपच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्षन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्वियन्ते । तम् आसृतां विश्वस्तताम् आरादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी मानो बडा अनुग्रह करनेकी गगना करते हैं, दृष्टिपात करना भी मानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आलाप (वात-वात) करना भी विभागपूर्वक देयद्रव्यदानमध्ये मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें वात-वातसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाकी भी मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भी मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्य के अहङ्कारसे भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी जठ खड़े नहीं होते हैं । और 'ये विधोपाज्ञानादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोगजनित सुखको दूर किये हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं 'ये वार्धन्यवश बुद्धिकी अस्थिरता द्वारा कितने प्रलप करने हैं' ऐसी भावना कर बूढ़ोंके उपदेशको असार समझते हैं, 'इससे मेरी बुद्धि तिरस्कृत हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर भन्त्रियोंके उपदेशसे डरे प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. सत्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. "अन्तरितोपभोग" । ५. विद्वज्जनशालम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, त मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिंरधिदैवतमिव विगता-
न्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशसप्रा-
योपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्र प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्कितायां लक्ष्म्याभासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायातिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदाकुर्यो राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कर्त्तव्य विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहनिशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः सयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदैवतामिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्य हरिहराद्यनारत्वरूपं महिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह चावयग-
तविधेयाविमर्शदोषपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवश्य विधेयः ।

तथाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवावुचितमिति दर्शयति—किंचेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रत युक्त न्यायोपेतं भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

धाम्प्रतमे कारणं प्रदर्शयति—येषामिति । अनिच्छामप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशेन
शिक्षया निर्घृणं निष्करणम्, कौटिल्यशास्त्र चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियया श्येनयागादिरूपाभ्यन्वधोःपादककरकृत्येन क्रूरा नृशमा एका मुख्या प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशका । पराभिसन्धानपरा अन्यवञ्चनातत्पराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षयिताः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भजिता पश्चात् उष्कितास्यक्ता तन्या
लाटस्याम, लक्ष्म्यां श्रियाम् धामक्तिः प्रेमोनिशयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः अभिनिवेशः । सहज प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेह तेन आर्द्रं सद्य यत् हृदय चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या नूक्तो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां स्वर्दकार्यादौक्तिकरत्नरूपणकार्यं प्रति अनेकनरहेतून्त्यामात् समुच्चयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणत्वात्, एव प्रायेण चाहुत्वारपूर्वाञ्चस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्रेण
नितान्तदुर्विधेनेत्यर्थः, कष्टेन क्लेशकष्टेण चेष्टासहस्रेण व्यापाराधिक्येन दास्ये भीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेनिष्कर्त्तव्यतायाम्, अस्मिन्नुभूयमाने महामोहेन महाविषेन अन्य विचारहितं कर्त्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
तादृशे यौवने नाहण्ये च समये, हे कुमार चन्द्रपीड । तथा तेन प्रकारेण प्रयतेयाः वस्तितु प्रयत्न विद्वेष्याः ।

एव जे हितवन्त बोलने है उन पर क्रोध करने है । एव समी प्रकारसे उत्सका ही वे प्रशंसा करने है, उत्सके माय
ही शान्तिवात करने है, उत्सको ही पान रन्वते है, सदायता का उमरको ही उन्नति करने है, उत्सके साथ ही सुगन
रहने है, उत्सको ही दान देने है, उमसे ही मित्रता करने है, उमका ही वचन सुनने है, उमको ही सर्वदा धन-
विनरग करने है, उमका ही बहुत आदर करने है और उमको ही सर्वप्रकारसे विश्वासपात्र बना लने है, जो
व्यक्ति, दिनरात हर समयके लिए, अन्य जन काम छोड हाथ जोड कर उमान्य देवताओंके स्नान उमको
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हरिहरादिकोंका अवतार कह कर उमका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशन उपदेशमे परिपूर्ण एव नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीतिशास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियान्त अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) ने नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, पर-
प्रतारणापरायण मन्त्रिगण जिनके 'सलाहकार' है, हजारों राजाओंके जिसे भोग कर द्रोह-द्रोह दिया है उन लटनों
के प्रति जिसको आसक्ति है, मारणोपदेशके परिपूर्ण तन्त्रशास्त्रे जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक स्नेहदो कारण
मदय-चित्त और अनुराग करनेवाले आरुगण जिनको उट काटने है उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गन कार्य क्या

मकता है ?

इन लिए राजकुमार । चन्द्रपीड । ऐसी हजारों अरपन जाटिल और कष्ट-प्रद कार्यवाहुत्यने भयङ्कर गन्ध-
शान्तके व्यवहारमें एव ऐसे महानोदवज विवेकान्यकारी इन यौवनजालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करी

१ तस्य मन्त्रितान्, न मित्रतामुपजन्वन्ति । २ तन्नास्ननादादयन्ति, तस्माद्विन्वति । ३ असाम्प्रतम् ।
४. शस्त्रेषु । ५ एवप्राये । कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा । ६ महानोहकारिणि ।

च योऽनेन, कुमार ! तथा प्रयत्नेन यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक् क्रियसे गुरुभिः, नोपलभ्यसे स्तुद्धिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वैः, न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्त्राद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विद्वन्म्यसे लक्ष्म्या, न नृत्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विपदैः, नावलुप्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा देन प्रकारेण जनैः लोके नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सजनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिगजीवितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

वधेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे । कामिजनैः साद्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे, रहस्यविषयसन्निवेशाभावात्तत्त्वबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्त्राद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारकरूपेण प्रविश्य गूढवञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंसकप्राणिविशेषाः तैः नावलुप्यसे राज्याप्तावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विदाः परिचारकरूपेण प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरयुरित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्जात्यसे । लक्ष्म्या राज्यधिया न विद्वन्म्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अथवाचरणात्परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभिमानेन न नृत्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतामापाद्यसे । विषयैः इन्द्रियाद्यैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावलुप्यसे नाकृष्यसे । सुखेन आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान् असि । पित्रा तारापीठेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिक्षार्णैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्तत्कार्येषु प्रोत्साहयन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनिता मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना मां वैशम्पायन मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सर्वबन्धनीयम् । एवञ्च धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं भिन्नाभावात् साध्वसाधुविचारहितञ्च जनं मदयन्ति सामिमानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् तन्निराकरणाय वादितवान्, अतो न मे प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं जित्तमं मनुष्य तुम्हारी हेती न करे, साधुगण निन्दा न करे, गुरुजन धिक्कार न दे, मित्रगण उलाहना न दे एव विद्वद्भ्य शोक न करे । एव कामीजन तुम्हारी बुराई न करे, कार्यदक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करे, लपटगण तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करे, भृत्यरुथी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न दे, स्त्रियाँ ललचावें नही, लक्ष्मी तुम्हें विटम्बिन न करे, अहङ्कार तुम्हें नचावे नही, कानदेव उन्मत्त न करे, विषय बुरे मार्ग में न ले जायें, जिनो विषयकी उल्लूट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एव धनसम्पत्ति भी, चञ्चलचित्तवाले और अनुक्तभोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन-उन दुरूह कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे विद्याविनयदिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और वह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनैः । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।

७. सर्ववनिताभिः । ८. विद्वन्म्यसे, रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन इति क्वचिन्न विद्यते । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमिदं दुर्विनीता खलीकरोति तदमीरिति सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभव-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिपेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतामुद्दह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय
द्विपतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम् अभिपेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति इत्येतावद्भिधायोप-
शशाम ॥

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रक्षालित-

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साध्वत्साधुविचारिणमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि । अभिजातं सद्दशजातमपि धीरं धैर्यव-
न्मपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मा-
गात् खलनां प्रापयति । अतस्त्वा यथेयं तथाविधं विधातुं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो
यो यौवराज्ये अभिपेकः स एव मङ्गल श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविपयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः
प्राग्भवैः ऊढा कुलक्रमागतां परम्परायातां धुरं राज्यशासनभारम् उद्दह उद्दहनं कुरु । द्विपतां शत्रूणां
शिरांसि उत्तमाङ्गानि अवनमय विनम्राणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु स्वकारा-
दरादिभिरित्याशयः ।

अभिपेकेति । अभिपेकानन्तरं यौवराज्याभिपेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रस्तुतदिग्विजयः परि-
भ्रमन् पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणां जम्बूप्रभृतिद्वीपालङ्कारां सर्वामित्यर्थः । तत्र पित्रा तारापीडेन विजितामपि
स्वाधीनीकृतामपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमित्यत आह—अयञ्चेति ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधो-
न्नतिसत्त्वात् जनकस्य च महायत्तासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरूढप्रतापः शत्रुपुत्रतेजा राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्ध-अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशाम शुकनासो विरतवाग्वापारो बभूव ।

अहो ! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्नयमुपदेशः अत्यन्तं जनशिक्षा-
दक्षः महामधुरायमाणश्च भाववचनैरिति न तिरोहितं केपाञ्चिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्वापारो तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, ताभिः पूर्वोक्ताभिः
अमलार्भिः निर्मलार्भिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालितो धौत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वारं कहता हू कि-मनुष्यं चाहे जैसा विद्वान्, विवेचक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एव उद्योगी हो उसे भी यह
दुराचारिणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पिता से किये गए नाइलिक नवयौवराज्याभिपेकका तुम सब कल्याणोंके
नाथ सर्वथा सुखदा अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार बहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार बहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपा भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जीतकर रखी रहने पर भी इसे अभिपेक हो जानेके अनन्तर
दिग्विजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप-विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि—'राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र महायोगीके समान उत्तका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है' इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो धुल गया हो, प्रफुल्ल

१. नवयौवन । २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वबन्धुवर्गम् । ४. भवत् । ५. सप्तद्वीपसुन्दरभूषणा ।
६. क्वचित् 'हि' इति पदं न विद्यते । ७. वचने । ८. क्वचित् अमलारिभिरिति न विद्यते ।

नरनिश्चितशरीरतया धवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूर्त-केसरनिकरः, कैलास इव स्रवःस्रोतस्विनी स्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल प्रतिपन्न-वेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभागण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमासरोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसम्मानस्य नुहूर्त्तं स्थित्वा दिग्विजय-प्रयाणशसी प्रलय-घन घटा-घोष-ध्वनिः, उदधिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगान्तनिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिटण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोणाभिघातैः, कनक-यत्त्रियकूचिहसुरसि इत्यमरः, तद्रूपाभिः स्रग्भिः मालाभिः, निरन्तरम् अशतो निरवकाशं निचितो व्याप्तो दहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा धवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य भावः तथा च कारणेन, विधृतो गृहीतः केसरानिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य नृसिंहायतार इव । स्रवन् निस्स्रवन् स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विससमूहेन जटिलो व्याप्तः ऐरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिताभिः फेनानां डिण्डिराणां लताभिः परम्पराभिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकलात्ऐरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, केसरनिकरस्रोतोराशिविससमूहफेनपरम्पराभिश्च सह तदीयस्रजामौपम्यम् । अत एवैव मालोपमा । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।’

नलालेति । तत्काले तस्मिन् समये प्रतिपन्नो गृहीतो वेत्रदण्डो घेतस्यष्टिर्धेन तेन तादृशेन, पित्रा तारापीठेन, स्वयम् आत्मनेव पुरोऽप्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन अत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः नगुत्सारणां जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभागण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य नरममीप प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयमेरुशृङ्गशशीव काञ्चनमयं सिंहासनां नृपासनम् आसरोह आरूढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रम दर्शयति—आरूढस्य चेति । अपि चेति चार्थः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलगजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सत्कारो येन स तस्य नुहूर्त्तं स्रग्ं स्थित्वा विद्यमानस्येत्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसी कथं, प्रलये तस्मिन्नेव घनघटा मेघसमूहः तस्याः घोषवत् गर्जितवत् घर्घरो ‘घरघर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरश्चितवादनदण्डैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, अभिहन्यमानो वाद्यमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्भ्रममाणमन्दरताडनैः उदधिः दुग्धरभोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः अभिहन्यमानं नाड्यमानं वसुन्धरापीठं भूमिप्रथमिव । निर्घातलक्षणमभिहितं नारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्भगनात् पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोऽतिदोषकृत् ॥’ इति ।

तद्वत् विधृतं तस्य दण्डा यष्टय इव लभ्यमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

समान पदनां गतं—मालाओंसे समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेश (पोशाक) श्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभवर्ण फैली हुई सटावाले भगवान् नरसिंहके समान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके समान आकाश-गङ्गाके मृणाल-जालसे व्याप्तशरीरवाले ऐरावतके समान और आविर्भूत (उछलती) फेनपङ्क्तियोंसे व्याप्त श्रीरसागरके समान शोभायमान हुआ । उस समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही बँतकी छड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लींगोंको हटाने लगे । इन प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय लुमेर जिखर पर आरोहण करता है उसी प्रकार कुमार चन्द्रापीड नभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासनपर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका सूचक, प्रलयकालकी मेघघटाके घोषके समान ‘घर घर’ शब्द करता, सुवर्णके दण्डोंमें बजाये जाने पर वह प्रस्थान-दुन्दुभी, मन्दराचलके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलयकालीन निर्घातवायुके आघात (महाभूतोंके आपसमें टकराने) से भूतलके समान विधृतके आघातसे उत्पात

१. विधृत, विधूर्त ।
२. लवाकुलः, फेनतला ।
३. आगम्य ।
४. सन्धानस्य ।
५. घातैः ।
६. पीठः ।
७. तटिचण्डपातैः ।

कोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तानं फणासहस्रेणालिङ्गयमान इव रसातले शोषेण, सुहुर्मुहुर्भिसुख दन्त-
दन्तोर्ध्वघातैः^२ आहूयमान इव दिक्षु दिक्षुञ्जरैः, सन्त्रासरचित-रेचितं-मण्डलैः प्रदक्षिणीक्रि-
यमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः,^३ अपूर्व शर्वाट्टहास-शङ्का-हर्ष-हुङ्कृतेन^४ आभाव्यमाण-
सामयिकमेघ इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीययावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य बलिसघ्ननः कुक्षिर्मध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं दध्वान शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानीकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी
कृतानीव भावर्त्तीकृतानीव, बधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भाम् अन्योन्यसन्धयः मिथोबन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । सप्तसु समाध्माता-

दिपु क्रियोऽप्रेक्षालङ्कारः ।

व्येति । किञ्चित् चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं वभ्राम भ्रमणं चकारेति
सम्बन्धः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुल्यम् इतस्तत इत्यर्थः । चलित कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सता, शोषेण वासुकिना आलिङ्गयमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिक्षु आशासु सुहुर्मुहुः वारंवारम् अभिमुखे गिरिभिन्ध्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशानाभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिवकुञ्जरैः दिग्घस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कवेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिः शब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमण
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजवशालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमिस्थानायः । ‘उत्तेजित
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैमनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्यन्दनवाहितुरङ्गमः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव भावर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोऽप्रेक्षालङ्कारः ।

अपूर्वति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि व्यम्बकवृपमेण महेश्वरवलीबर्हेन कर्त्रा, अपूर्वः भना-

मेघके समान एव नारायण के तृतीय अवतार महावराह को नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, अचिन्तित, विदारित, विस्तारित, अभ्यन्तरगन, प्रदक्षिणीकृत और बधिरीकृत हो गया
था, एव समस्त दिशाओंके आपसके सन्निबन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भवनमें
हजारों फन निकाल, उन्हें उलटा सीधा फेन ओर ऊँचा करके शेषनाग मानो आलिङ्गन करना हो नन्मुखवर्त्ती
पर्वतभित्तिमें वारंवार ढाँट को ऊपर उठाकर विषय हार्थी का गर्जन समझ कर दिग्गजग मानो मनस दिशाओं
में आह्वान करते (बुलाते) हैं, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलकार भ्रमण करने सूर्य के घोंटे मानो,
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हैं, महादेव के अपूर्व उच्च हास्यरव को शङ्कते आनन्दपूर्वक हँस करती शिवनी

१ कनकवर्गैः, कणकणैः । २ क्वचिदय पाठो न विद्यते । ३ बलिनोत्तान । ४ दन्तार्त ।
५ रेचक । ६ तुरङ्गमैः । ७ क्वचित् ‘अश्रुतपूर्व’ इत्यधिक-पाठोऽवलोक्यते ।

इव त्रैलोक्यमिन्द्रिजि इवम्बकवृषभेण, कृत-गम्भीर-कण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरी^१
 तेश्वरेण, अश्रुतपूर्व रव रोपावेशं निर्यगवनमितविपाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसद्वानि^३
 नरान्नमस्त्रिभुवन-मन्त्रस्त-मकनलोकपालाकर्णितो वभ्राम त्रिभुवनमखिलं निनादः ।

ततो दुन्दुभिरवधकर्णं जय जयेति च सर्वत. ममुद्घुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात्
 इव द्विपता इत्या नञ्चात् चन्द्रापीडः ।

ममन्तान् मन्त्रमोत्थितैश्च परस्पर-सहृद् विघटितै-हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-
 त्रिजयप्रस्थानमद्गललाजानिर्घ मुक्ताफल-प्रकरान् क्षरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकुल-

कृतिपूर्वो य. शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् दुन्दुभिशब्देन
 महेश्वराट्टहासभ्रमेणेत्यर्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुद्कृतं स्वस्य हुद्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आल-
 प्यमान इव । इह क्रियोत्प्रेषालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इति । मेरी सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अस्युच्चं कण्ठगर्जितं गलघोषो येन तेन तादृशेन,
 देशवतेन अश्रुमिषेण (हस्तिना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिमुखं ब्रज्यमान इव ।
 क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

इति । यमसद्वानि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्रागनाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोपावेशः
 कोधेनपापन्मार. तेन निर्यगवनमितं कृटिलेन नञ्गीभूतं विपाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन,
 त्रान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

मन्त्रन्तेति । मन्त्रस्तैः किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः आकर्णितः
 धुनः, अगिलं ममस्त त्रिभुवनं वभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधभ्रवणमभ्यन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयशक्तिः ।

नन इति । तनस्तदनन्तरं दुन्दुभिरवं पटहध्वनि जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दिक्षु
 ममुद्घुष्यमाणः उद्धोपं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विपतां वैरिणां श्रिया
 लक्ष्या मह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् मञ्जुचाल चलितो वभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन
 द्विपतां श्रारपि बहुकालनिवामासम्भवत्प्रतीत्या चपला जातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

ममन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । ममन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शोत्रम् उत्थितैः कृतोत्थानैः,
 परस्परसहृद्रेण मिथः सहर्षणं विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेष्वो विगलितान् च्युतान्, आशा
 विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मद्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-
 जालान्, अनवरत निरन्तर क्षरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमान
 इत्यन्वयः, पितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणा यानि मुकुलानि कुडमलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं

वृषभ (नन्दी) राजाओं की चोंड़ी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके. ऐरावत हस्ती देवलोकमें
 जाता उनका लक्षार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व जम्ब सुनकर क्रोधवज्र मींग देहे कर यम के घरमें यमनहिष मानो
 नन-नन्तर करता हो और अन्यन् भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस दुन्दुभीका वह शब्द मानो
 वेको सुनाने परिभ्रमण करना था ।

तन्मन्त्र चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मीके साथ सिंहासन पर से
 उठ गया । इन ममन्त्र तस्य एव नामान्तगग समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो, चन्द्रापीडकी जय हो'
 इस प्रकार जय-जय जम्ब करने लगे ।

मिषासन पर ने चन्द्रापीड के उठने ही चार। ओर से सामन्त राजगग (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग)
 श्रावणे उठ गए. उस समय आसने से उठराने से उन लोगों के गलेके हारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय
 के मिष प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मीनियों निरन्तर गिरने लगे, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. तस्य 'मेरी' इति न विद्यते । २. स्वजनितरोप, रव इव । ३. विबुधसद्वानि । ४. कश्चिच्च
 भयान्विते पदं नोन्वह्यते । ५. विघटित । ६. मद्गललीलालाजानिच, मद्गललाजानिच ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजै, गगनाभोग इव तारागणवर्षि-
भिर्दिगन्तरै, जलदकाल इव स्थूल-जललवासार-स्यन्दिभिर्जलधरै, अनुगम्यमानो नरपति-
सहस्रैः स्थानमण्डपात्ररगात् ।

निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेखया अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुच्चि-
तमङ्गल्यालङ्कारां ससम्भ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारुह्य अचलरेचक-चक्रीकृत-क्षीरोदावर्त्त-
पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनात-
पत्रेण निवाच्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे ।

निर्गच्छंश्च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शीलः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव, मन्दार इव, विमुक्ता विक्षिताः करेभ्य शुष्णदादण्डेभ्यः शीकराः
जलकणा यैः तैः तादृशैः आशागजैः दिग्दन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः
दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितव्योमदेश इव, तथा स्थूला-स्थविष्ठा ये जललवाः मल्लि-
विन्दवः तेषाम् आस्फुरस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरै मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमान-
चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् सभाभवनात् निरगात् निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव' इत्यन्तं यावत् मालोपमा-
लङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गललाजानिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्यते ।

निर्गत्वेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरूढया उपारस्थितया पत्रलेखया
तामूलकरङ्कबाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासन मध्यस्थितासन यस्याः ता तादृशीम् । उप-
पादिता-सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुचिताः सदग्रामयात्रायोग्या मङ्गल्यालङ्कारा 'माङ्गलिक-
श्रूपणानि यस्याः तातादृशीम् । ससम्भ्रमेण शीघ्रेण आधोरणेन हस्तपकेन उपनीताम् उपस्थापिता करेणुका
काञ्चित् गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो भ्रामितो
यः क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधः आवर्त्तः अभ्रसा भ्रमि-तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपते-
रावणस्य बाहुदण्डे मुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालय-तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति
यस्य तेन तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-
वस्थित' इतिकंलासविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजाल मौक्ति-समूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा
शत शतसत्याका-शलाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण ध्रुत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो आतप-
सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेभे आरम्भ चकार ।

इह 'अचलरेचके' त्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छंश्चित् । किञ्चेति चार्थः । चाटीतो निर्गच्छन् ब्रजन् चन्द्रापीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कालियां गिराते कल्पवृक्षगग जिस प्रकार पारिजात वृक्षके, सूँडमेंसे जलकी वृद्धे गिराते दिग्गगग जिस प्रकार
पेगवन के, तारागग वरनाते टिकसून्ह जिस प्रकार आकाशके, एव स्थूल जलविन्दु दरनाते मेवसमूह जिम प्रकार
वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उनां प्रकार सामन्त नरपनिगण चन्द्रापीडके पीछे-पीछे टौकर जाने लगे, इम प्रकार
चन्द्रापीड सभामण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीडके बाहर निकलने पर, महावतने श्रीम्र एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेखा पहलेने
ही जिसपर चढकर मध्यवर्ती आसन पर जा बैठे थीं, मृत्युगग युद्धयात्राके उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार
जिसे पहनाये थे, चन्द्रापीडने उस हथिनी पर चढ कर राजभवनसे चलना आरम्भ किया, उस समय मन्दराचलके
भ्रमणने चक्राकार घूर्णित क्षोरसागरके आवर्त्तके समान श्वेतवर्ण, गवणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलगनमनके
समान कान्तिमन्पत्र, मोतीको आलरसे युक्त एव शतशलाका निर्मित (नो तानत्राले) एक छत्र धारण कर कोट
मृत्यु चन्द्रापीडका रौद्र (भूम) निवारण करता था ।

मामन्-नरपतिगण चन्द्रापीड को प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के समोप खडे हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट) के

नन्व गङ्गासुन्मयूषानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यं च तिसृषु पादद्वयेनालोकवालातपेन राज्याभि-
 प्पेक्षानन्तरप्रवृत्तेन स्वप्रतापवृद्धिनेवात्यर्थं पिङ्गलीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिपेक्ष-
 जन्तना निजानुरागेणैव रज्यमानमवनितात्म, आमन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटली-
 क्रियमाणमभ्यरतन्मः अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं
 दिग्म ददश ।

विनिर्गतश्च ममभ्रम-प्रचलित-गजघटा-सहस्रैरन्योन्यसहस्र-जर्जरितातपत्रमण्डलैरा-
 दगवन-मौलि शिथिल मणिमुकुटपक्तिभिर्गवर्जितरत्नकणपूरैः कपोलस्थल-स्खलितरत्न-

विमान प्रारब्धा इति शेषः । प्रारंभे वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृशा-
 नाम । द्वाराप्रस्थितानाम् द्वारापविष्टानाम्, प्रतिपालयताम् आत्मानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपती-
 नाम । वृत्ता उर्ध्वं प्राप्ता मयूषा रज्ययो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रवो लाचारसः तस्य घृति शोभां सुष्णाति
 हरतीति तेन तादृशेन । चट्टलेन प्रचुरेण, आलोकः कान्तिः चालातपः प्रत्यग्योदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृ-
 शेन । राज्याभिपेक्षानन्तरं यौवराज्याभिपेक्षस्य पश्चात् प्रवृत्तेन विस्वृत्तेन, स्वप्रतापस्वकीयकोशदण्डजं तेजः
 स एव दत्तः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिङ्गलीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः
 सर्वशुभाः कर्म, यौवराज्याभिपेक्षात् जन्म उत्पत्तिस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेणैव आत्मीयस्नेहेनेव
 चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितात्मं पृथिवीतलं ददर्श । आसन्नानां
 क्रीडनादिनां रिपुविनाशानां शत्रुक्षयाणां पिशुनेन सूचकं दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्य-
 न्वयः, पाटलीक्रियमाणं क्षेत्ररक्तीक्रियमाणम् अभ्यरतलं द्योमतलं ददर्श । तथा अभिमुखागताया जगज्जयं
 चागामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगच्छ्रयः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रवेणैव, चूडामणीनामालोक-
 वालानपेन, लोहितायमानः रक्तवदाचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददर्श अवलोकयामास ।
 इह 'अलक्तकद्रव्यमुत्तिमुपा' इत्यत्र निदर्शना । 'आलोकवालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं
 पिङ्गलीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।
 'निजानुरागेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र
 ताभ्युत्प्रेक्षाऽङ्कारः ।

विनिर्गत इति । विनिर्गते बहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थ इति संबंधः ।
 प्रथमनः तृतीयावदुवचनान्तानि पदानि 'अवनिभुजां चक्रवालैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोध्यानि ।
 ममभ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः
 सहस्रः सहस्रं तेन जर्जरितं बहुधा भ्रमम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण
 अवनता नन्ना ये मौलयः शिरांसि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

व्यमान हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पढ़ने थे, उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल अलता
 (मगवर) के रत्नके सौन्दर्य को अपहरण करना (चुगना) या एव नवोदित मूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा
 था, उन समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर ही देखने लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विस्तृत
 मगवर प्रतापानलके ममान मानों वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दसों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-
 रंग) कर दिने से, राज्याभिषेकमें उत्पन्न हुए अपने अनुरागके ममान ही मानों उनसे भूतल लाल हो गया है,
 मान शोभा वाले रिपुविनाशमूचक दिग्दाहके समान ही मानों वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबा
 रंग) कर दिने से और सामने आठ हज़े भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तकरस (महावर) के समान ही मानों वे
 दिग्म की प्रपत्तों लोहित वर्ण कर दिने से ।

तादरं भिन्नरत्नं ही सब आर से मानन्-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे,
 उन समय उनके वृत्तमयक रतिगण शाश्रवा (नेत्र) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकरानेसे
 भिन्न हो गये थे, आदर-पूर्वक माथा नोचा करनेसे उनका मणिमुकुटोंकी कनार शिथिल हो गई थी, रत्नमय
 आदर-पूर्वक मुकुट गये थे, मणिमय कुण्डल गिराने रित्तक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड-

१. अन्योन्यं दृश । २. विद्यमानादशदिश । ३. गन्धगजघटा । ४. आदरादनवरतप्रणामशिथिल ।

कुण्डलैराज्ञप्त-सेनापति-निर्दिश्यमान नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमान', वहलसिन्दू-
रेणुपाटलेन क्षिणितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूनेन सित कुसुम-माला-जाल-शबल-
शिरसा सलग्नसन्ध्यातपेन तिर्यग्गावज्जित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-
शिलातलेण मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमान'. कनकालङ्कारप्रभा-प्रतानै-कल्मापिता-
वयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः
प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

(अर्थ) चलिता गजघटा-कम्पित-धवलतापत्रं वनम्, अनेककल्लोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषा तैः तादृशं । आवर्जिता आनमिता रत्नकर्णपूरा मणिमय कर्णभूषणानि येषा तैः तादृशै । कपोलस्थ
लयोः गण्डभागयोः उपरि स्तलिते मस्तकनमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयध्रुवणकुण्डलयुगलं येषां तैः
तादृशः । तथा आज्ञप्तेन तेषा नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि
निवेद्यमानानि नामानि संज्ञा येषा तैः तादृशैः, अवनिभुजा राज्ञा चक्रवालैः गण्डलैः प्रणम्यमानः
नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

वहलेति । इतः आरभ्य तृतीयवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्नेतनस्य विशेषणानि ।
वहलैः अधिकैः सिन्दूरेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरत्नीकृतकुम्भदेशेन । क्षिणितले
पृथिवीतले दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलमौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः
पताकाप्रयद्वाधोमुखवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाप्रयद्वाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्द-
कल्पद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पसकपसूहं तेन जडल विचित्र शिरो मस्तक यस्य तेन
तादृशेन । अतएव सलग्नः सश्लिष्ट सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषणतल-
शौभ्यम् । तिर्यक् आवर्जितः पतिनः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन
पृष्ठवद्धध्वजगतपताकीर्ष्यम् । तथा तारागणेन ऋक्षमण्डलेन दन्तुरितं विपरीकृत शिखरशिलानल-
शृङ्गस्यप्रस्तरो यस्य तैः तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पपङ्क्तिनाम्यम् । एवविधेन मेरुगिरिणेव सुनेस्पर्वतेनेव
गन्धमादनेन तत्सङ्गर्भेन प्राग्लक्षितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रौत्यु-
पमा पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

कनकोक्ति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषण तस्य याः प्रभाः कान्तयः तामां प्रतानेन आधि-
वयेन कल्मापिताः कुर्वरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अत एव दत्ताः शरीरेषु अपिताः कुङ्कु-
मस्थासकाः कुङ्कुमद्रवकृतपाणिविम्बचित्राणि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन
इन्द्रायुधेन प्राङ्निरूपितेन तत्सङ्गकाशेन सनाथीकृतः स्वसयुक्तीकृतः पुरोभागः समुखदेशो यस्य स
तादृशः चन्द्रापीडः । शतक्रनोरिन्द्रस्येयमिति शातक्रतवी तामाशा पूर्वा दिशम् अभिप्रतस्थे
अभिमुख चलात् ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानान्तरं चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिमग्रहाः तासु

द्वारा उनके नामोंको करनेके लिए आदेश किये जाने पर सेनापति उनके नामको बतलाना जाता था । गन्धमान
नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुन्भमण्डल खूा निन्दूर रत्नानेन लाल रंग का, पाट
के ऊपरमें जो ध्वजा था, उसमें लक्ष्यको हुई भ्रमती मोतियोंकी शालर भूतल ण् डोलायमान हो रही थी, ध्वजकी
फूलोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अतएव सन्ध्यामयकां रक्तिमाने युक्त, दंटे
वहने ध्वजवर्ग गङ्गाप्रवाटगले ओर नक्षत्रसमूहसे छाट शिखरगले सुनेस्पर्वतके समान पद गन्धमादने
ज्ञानायमान लगता था । कोई नोकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उम उन्द्रायुधको लाव कर ले जाता था, उम्भन्ध
अलङ्कारके प्रभारागिते उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था मानो कुन्भरस द्वारा
उमके अङ्गमें हाथ का पञ्जा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले हा पूर्व दिशाकी
ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलको प्लावितगत

१ रशत । २ निर्दिश्यमानानामवनि । ३ क्वचित् 'स्थूल' इति पठ न विधेते । ४ दन्तुरितशि-
लातलेन ५ प्रभाकल्मापित । ६ क्वचित् 'अथ' इति पठ नास्ति । ७ कम्पितानपत्र ।

रत्नप्रतिष्ठितं महान्मन्त्रं सदाप्रलय-जलधि-जलमिव प्लावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूत-
रत्नरत्नम् . अन्वितं मन्त्रचाल चलपः ।

उत्कलितस्य काम्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासाः सितकुसुमाङ्ग-
गणो महता चलममूहेन नरेन्द्रवृन्देश्रानुगम्यमानः धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराज-
स्वरिजपदमश्रारिण्या ररिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव
स्वेगानमन्त्रणी बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराज.' इति समाकर्ण्य प्रधावतां चलानां भरेण चलि-
त-हस्तौन कीलित-जलधि-जल तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्रमे मेदिनी । सम्मुखागतैरन्यैश्चा-

रमितं धृतं धवलातपत्राणाम् आरोहिगणमितच्छ्रुणाणां वृजं समूहो यत्र तत्तादृशम्, अत एव अनेका
प्रतिभा गाः कपोलपरम्परा. महातरङ्गश्रेणयः तासु पतित चन्द्रमण्डलप्रतिविम्बानां शशिमण्डलप्रति-
पदायानां महान् समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महाकल्पसामयिकसमुद्रमिव
प्लावितमहीतल प्रलयनीतपृथ्वीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पन्नः कलकलः कोलाहलो यस्मिन्
तत्तादृशम् अन्वितं समन्तं चल चन्द्रापीडस्य सञ्चाल सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवत्यर्थः । तत्पश्चादिति
शेषः । उपमा ।

उत्कलितस्वेति । विज्ञेति चार्थः । उत्कलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीप-
माजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैजयिकहोमादिना ऋत्विग्भिर्विहितं प्रस्थानमङ्गलं
यस्य स तादृशः, दुकूलवासा. परिहितसूत्रमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स
तादृशः । महता महायसा चलममूहेन सैन्यसङ्घातेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुवज्य-
मानः । धृत केनचित्स्वेवजेन उत्तमाद्गोपरि धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपदसञ्चारिण्या
शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या करणभूतयेत्यर्थः । वैशम्पायनः द्वितीयो युवराज इव समीप
पार्ष्णम आजगाम आगत्य तथाविधादश्वरयुक्तत्वादिस्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रव्योत्प्रेषा ।

आगत्येति । आगत्य अभ्येत्य च वैशम्पायनः, स्वेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्ती
चन्द्रापीडस्य समीपवर्ती बभूव संजजे । शुक्लपत्रप्रथमभागे दिनान्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्ती
भवतीति व्योतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य श्रुत्वा
प्रधावतां शीघ्रेण चलतां तत्पश्चादिति शेषः, चलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः
पक्षवत्तया गमनशीलैः कल्पवर्तैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो विद्धो यो जलधिः समुद्रः
तस्य जलतरङ्गातेव गलितच्छोलप्राप्तेव मती तत्क्षणं तत्कालम् आचक्रमे चचाल । चलितहस्तिसमूह-
मादृश्यमृचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गातेव' इति क्रियोत्प्रेषा ।

मन्तुमेति । परस्परं मन्तुनागतैः अभिमुपायातैः अन्यैश्च अन्यैश्च भिन्नभिन्नैः प्रणमद्भिः नमस्कारं

उसके पीछे-ना) जाने लगे, तयिनेके चलने पर महावनके श्वेतवर्ण छत्रसमूह कल्पित होने लगे, उससे असरय
तगों पर आगे चन्द्रा पीडसे पतित होने पर प्रलयकालान समुद्र-जलप्रवाहके समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन दिताय युवराजके समान एक आघ्रतासे चलनेवाली हथिनां पर बैठकर अपने महलसे प्रस्थित
चन्द्रा पीडे समानने आ गया । पुर्वाह्वनग उमकी यात्राकालान मातृलिक क्रिया सन्पादन कर रहे थे, उसके
पश्चिनेका समान सूत्र या और श्वेतवर्ण पुष्पे शरीरकी शोभा की हुई थी, एवं कौट नौकर मस्तकके ऊपर
सेतक । उसकी धवलात चल गता था, वर्ती सेना और भूपसमुदाय उसके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र जिस
प्रकार समूहों जानकरता होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्ती हो गया ।

उत्कलित इह युवराज भवने निकले हुए हैं, श्वर-श्वर यह सुनकर सेनाएं उनके पीछे पीछे ढीङने
लगे, उन मन पर उनके पदमारने श्वेवी, नानी चलायमान हुए कुलवर्तुतेमि पीडित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट हुई
(सुन्द) का इस प्रकार कहें लगी । मानन्तराजग, परन्तर मामने उपस्थित होकर राजपुत्रको प्रणाम करने

१. सन्तु । २. अनुरज्यमानः । ३. अनुरज्यमानः । ४. समाजगाम ५. शशिकर इव ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिपि-
तन्नहुलरोचिषाश्च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीना प्रभासन्तानेन क्वचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पक्ष-क्षोदा इव, क्वचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, क्वचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, क्वचित् सकल्पतरुपल्लवा इव, क्वचित् सशतक्रतुचापा इव, क्वचित् सवालातपा
इवाक्रियन्तं दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचि-
भिर्मायूराणीवारजन्तं राज्ञामातपत्राणि ।

क्षणैश्च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वन्निः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपक्कयः तासां जालेन समूहेन जटिला विपमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोक्य प्रकाशेन, तथा
उन्मिपितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयानि रोच्यन्ति कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां
पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गदशैः प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेण च कर्त्रा, क्वचिद्देशे
क्वचिदप्रदेशे विकीर्यमाणेन विविधमणिमयैः चापाणां क्वचिद्विनीनां पक्षक्षोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव,
दश दिशः अक्रियन्त इति सर्वन्धः । इत्युत्तरत्र । क्वचित् उत्पतितस्य उद्गोनस्य शिखिकुलस्य मयूर-
गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेचकगणेन पुच्छगतकवुरितचिह्नगणेनेति तारपर्यम् शारा
विचित्रा इव । क्वचित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विद्यता तरलाश्चला इव । क्वचित्
सकल्पतरुपल्लवैः देववृक्षकिसलयैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपल्लवा इव । क्वचित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-
धनुभिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । क्वचित् च वालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहैति सवाला-
तपा इव दश दिशः दशैर्दशैः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' त्यादौ क्रियोष्प्रेचालङ्कारः । 'उत्पतिते' त्थारभ्य 'सचलातपा इव' इत्यन्तं यावत्
सर्वत्र गुणोष्प्रेचालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्गमनीनामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कल्माषैः कवुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छ-चित्रानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोष्प्रेचा ।

क्षणैनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिङ्
मण्डलं कुञ्जरमयमिव, हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः इभमदगन्धमयमिव गजदा-
नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिसर्गाः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव
लगे । उस समय उनके-किरणजालसे चमकती कलगीवाले-मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एव अत्यन्त-शोभाशाली
नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाज्रवृक्ष) के प्रभाशसे दशों दिशाओं में प्रकाश होने लगे मानो किना
स्थानमें नील-रुण्ठके पत्तों का चूर्ण विक्षिप्त (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उठते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोंने
विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें असामयिक मेघकों विजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पद-
दोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नगोदित सूर्य के प्रकाश से सन्निवृत्त हों । राजाओं के
छत्र ध्वजवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणमय होने से विचित्र होनेसे एव ऊपर की ओर फलती हुई
चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निर्मित के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो,
आकाश मानो केलु-मय हो, वायु मानो हस्तीके मञ्जल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिमान
मानो अलङ्कार-किरण-मय हो आतप मानो मुकुटमय हो, डिन मानो चानरमय हो एव त्रिभुवन मानो जय-जय

१. पत्रभङ्गिनी । २. सशतयज्ञचापा इव । ३. क्रियन्ते । ४. राजन्ते, अरज्यन्त । ५. दृष्टिः ।

दिवसैः, उद्यत्प्रसन्नमिदं त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः
 कन्दमण्डलानिभैश्च प्रेङ्गुद्वारातपत्रैः संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दु-
 भिना. तादृशवर्षमृद्गेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोन्नसद्भिरवनिरजो-
 रणैः, निर्घात-पात, परुशगम्भीरवोदैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतज-कण-वर्ष-वभ्रुणा च भ्रमता
 मन्तुभिरुभिमिन्दूरैरेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कल्लोल-चञ्चलाभिश्च विसर्पन्तीभिः^१ तुरङ्ग-
 मालाभिः, अन्धकारितदिगन्तरण चानवरतं क्षरतां गर्जं मदजल-धारादुर्दिनेन, कलकलेन च
 भुवनान्तरव्यापिता महाप्रलयकाल इव सञ्ज्ञे ।

मानन्दनृगणां भूपणरश्मिमयी, आतपः आलोकः किरीटमयमिव सुकुटमयमिव, दिवसो वामरः
 चान्तरमय इव बालव्यङ्गनमय इव, त्रिभुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयमिव मागधानां शुभसूचकरवमयमिव
 क्षमय्य क्षमायत ।

इह सर्वत्र दिवाराधं मयट्प्रत्ययनिधानात् विकारस्य च अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोत्प्रेक्षा ।
 तथा एति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः महेन्द्रादिसप्तकुलाचलाकृतिभिः, सर्वतः समन्तात्
 प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अत्युच्चस्वसाम्यात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसङ्गावाच्च
 समन्तमानन्दमिश्राक्षयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि शशिचक्रवालानि तन्निभैः
 लम्बदशैः प्रेङ्गुद्वैः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनायैव चन्द्रामण्डलसञ्चलन-
 मिति सूचनार्थमुत्पातग्रहणम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहामेघवत् गम्भीरो भीषणः
 भयानकश्च नाशो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुभिना
 पट्टेन । तारत्रापर्वमृद्गेन नक्षत्रवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रसुरिता गजशीकरनिकरेण
 हस्तिगुण्डनि-मृतसलिलविन्दुममूहेन । धूमकेतुग्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्धूमैः, उन्नसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः
 क्षयनिरजोरणैः षण्डवत्प्रसन्नमानवसुन्दरारणुपत्तिभिः । निर्घातः, पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः
 पत्र-नस्य पातवत् पक्ष्याः कटिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो
 यः कण्ठो गतः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः शोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् वभ्रुणा पिङ्गलव-
 र्णन मनङ्गजधूमिन्दूरैरेणुना गजधूमस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिकल्लोलाः
 समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अश्रुपंक्तिभिः । अन्ध-
 कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं क्षरता खवता गज-
 मदद्वारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिता विष्टपविवरप्रसरशीलेन
 चान्तरमयेन सैन्यानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्ज्ञे सञ्ज्ञा इव, तत्रापि
 पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसङ्गलनाद्यवश्यमात्रादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः,' इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरै'
 इत्यत्र तुत्थोपमा । 'तारत्रापर्वमृद्देशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः,' 'क्षतजकणवभ्रुणा,' 'संक्षुभितजलधि-

उत्पन्नानि चान्तरमण्डलानि चान्तरमण्डल के समान छत्र-समूह चलने लगे; तादृशमान दुन्दुभी, प्रलयकालके
 तेन चान्तरमण्डलानि चान्तरमण्डल के समान छत्र करने लगीं, हाथियोंकी मूटोंमें से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवीमें
 चान्तरमण्डल के समान धूमकेतु धूसरै के सुखार उठने लगे, हाथियों निर्घात वायुपतन (बजपात) के समान कठोर
 चान्तरमण्डल के समान करिणो हस्तिनो के समान सिन्दूर की धूलियां
 उठने लगीं, 'संक्षुभित धूम समुद्रतरङ्गा मत्तवारणों के समान तुरङ्ग-पत्तिकायां चलने लगा, हाथियों की मद-जल
 कण, मत्तवारणों के समान करिणो हस्तिनो के समान सिन्दूर के कोलाहल से जगत व्याप्त हो
 गया, इन सब कारणों से एक समयमें मानों महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ हो—पेसा ढीखने लगा ।

१ निर्घात २ चान्तरमण्डल ३ चान्तरमण्डल ४ प्रथिमर्पन्तीभिः । ५. तुरङ्गम ।
 ६. अश्रुपंक्तिभिः । ७. क्षतज गजपद न विद्यते ।

बिल बहल कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निवह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मल्लिनावनिरजःसस्पशशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र सरुद्धमतिदूरम-भ्रवरम्^३ अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरग खुरजोधूसरम्^४ अर्ककि-रणा मुमुक्षुः पुरोभागम् । इभ-कर-शोकरै-निर्वापण-त्रस्त इवातपत्र-संछादितातपो दिवसो ननाश । बल भर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता^५ द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकल्लोलचञ्चलाभिश्च^६ इत्येतेषु लुप्तोपमा । 'सज्ज इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वलेति । धवलैश्च शुभ्रेण ध्वजनवहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहलेन अधिक्तेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः त्रस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः, अलक्षयतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोत्प्रेचा, ध्वजनवहनिरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलध्वजवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

मल्लिनेति । समदा मद्नेन सह वर्तमाना या गजघटा हरितसमूहाः तासाम् अवचूलसहस्रेण पृष्ठस्थ-पताकागणेन सरुद्धम् आच्छन्नम् अश्वरं गगनं कर्तुं, मल्लिनानि कश्मलानि यानि भवनिरजासि धूलयः तेषां र.स्पशात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिदिविषम् अपससार अपसृतं बभूव तत्सैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रवलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदण्डधारिणो रचकपुरूपस्य वेत्रलतया वेतसयद्यथा समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः तुरगखुरजोधूसरम् अश्वशफधूलिपाण्डुरं पुरोभागम् अत्रभाग मुमुक्षुः तस्यजुः, राजाग्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु, अपसार्यमाणात्वरूपक्रियाया उत्प्रेक्षा । अपि च परित्यागे अश्वशफधूलिधूसरपद-स्थायो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनध्वजवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इभानां गजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसलिलकणैः यन्निर्वापणं स्वस्य विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्षयता प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलविन्दुभिर्वया बह्वैर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युत्प्रेक्षा । तथा दिवसनाशे आतपत्रावरणपदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सरम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता पुण्णा तथा मदकलानां मद्मत्तानां करिणां गजानां चरणशक्तेन अङ्घ्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

अनवर्णं ध्वजाओंके नमूह ने निरन्तर आच्छादित दशो दिशाएँ सैन्यगणके वट्टे भारी कोलाहलेन ज्यमीन होकर ही मानो कहाँ चली गईं, गगनतल, नदमत्त हाथियोंके पृष्ठवत्तां पताकाओं से आच्छन्न रोगर, नलिन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आङ्गुलीसे मानो बहुत दूर सरक (खिसक) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-यष्टिधारी प्रबल प्रतीहारोंकी बैनकी छडियोंसे दूर की गईं हैं। इस प्रकार-मानो अश्वगणके खुरोंमेंसे उठनी धूलने धूमरवर्ण आगेके हिस्तेको-छोट गरं, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन, हाथियोंके नुओंमेंसे निकलने जलकी बूदोंमें आने नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुए जं र मद्-नत्त हाथियोंके मेकड़ों चरणा से ताडित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-दुन्दुभी के सनाह भयङ्कर नद

१. बहुलबल । २. मल्लिनीकृतनिव । ३. अन्वरतलम् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रलता ।
५. धूसरताभीता इवार्क **, धूसरताभीतार्क ** । ६. सोकरनिकर । ७. वलहवलनर ** ।
८. सञ्चरणजननन्ताडिता, चरणशतखण्डिता ।

भारी राम । गुणप्रवृत्ते च तुरङ्ग-मुख विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते' मदपयसि मदस्रुतां
 परिणामं प्रकल्पतेः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदे-
 नानुलिप्तस्य नानजस्यैवाऽर्धययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं प्राणेन्द्रियस्य ।

अत्रेण च प्रमर्षतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण
 च जगन्नां निनादेन, खुर-रव-मिश्रितेन च वाजिनां ह्येपरवेण, अनवरत-कर्णताल-स्वन-
 मन्त्रनेन च दन्तिनामाडम्बरदेण, त्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन च गतिवशाद्विपर्य-
 विणीना घण्टानां टड्कृतेन, मद्गलशङ्ख शब्द-संवर्द्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन-
 सुदुर्मुहुःहरितरतस्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योपेक्षा तथा शब्दकरणे 'बलभर०मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो
 हेतुगिति काव्यलिङ्गसंयुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुणैति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेत्पम्, गुणद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, इह प्रमाणे
 दृग्मद्यप्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः वीहिरागतैः सितैः धवलैः फेनैः कफैः
 पयसितैः विगतारितैः मदस्रुता दानवारिस्त्राविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचरन्तः
 लनं प्राणुः ।

इह गुणद्वयस्त्वादिसम्यन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एकिलेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुविशेषस्य परिमलनिभेने सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना
 क्षणीननीद्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिप्तस्य संयुक्तस्य क्वचित्तस्य च, सामजस्य
 तत्सन्मतजस्य इव प्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनामिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम्
 अयं ययौ विननाद, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलानुभाङ्कस्य प्राणस्य तद-
 पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोस्ये पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ।

इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

जनेवेति । परिपाठ्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां
 जनकदम्बानां लोकचून्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तरेण काहलानां बृहद्द-
 यानां निनादेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनेन विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षहेपारवेण
 प्रमोदहेपाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रद्विसृत्तयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः
 तेन संपृक्तः संमिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बरवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । त्रैवेय-
 ङ्गि घण्टभूपगानि तेषु याः किङ्किण्यः सुदधघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-
 शेन गमनपक्षेण विपमविराविणीनां भीषणध्वनिविधाधिनीनां घण्टानां गललम्बितानामिर्यर्थः । टड्कृतेन
 'टं टं' रयेण । मद्गलशङ्खशब्दः संवर्धिता वृद्धि प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां
 प्रयाणपटहानां निनादेन शब्देन । सुदुर्मुहुः चारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां डिण्डिमानां

दरने नोः मदस्रायां त्रिधियोंके घुटने तक आते-अलगगणके मुखमेंसे निकले घेतवर्ण फेनपुङ्गसे विस्तृत हुए-मद-
 में द्रव्य के निकलना पद-पद पर फिसलने लगे, हरतालकी गन्धके समान अतिनीत्र मद-सुगंधके भर जानेसे,
 परिपाठ्यां गमिकोंके नानान सैन्यगणकी नासिकाओंके अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली ।

जनेवे चली जनी सेनाके आगे टाँटते जन-समूहोंके कोलाहलसे, नगाटोंकी अतितीव्र ओर लँची आवाज
 से, लगे लगे घुटने मिले हुए घोड़ोंके दिनदिनाहलसे, त्रिधियोंके अविश्रान्त सञ्चालित बृहत् कर्णतालके शब्दसे-
 गिनी हुई जनी तेज और विनाश गर्जना से, गलोंमें, टाली हुई किङ्किटियों (घुघरियों)के आवाजके साथ सुनाई
 देनेवाले घाण कभी-कभी घण्टी-घंटालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, नाङ्गलिक शङ्खकी ध्वनिसे परिवर्द्धित
 उनै जगन्नाके प्रयाण दुन्दुभी (टका)के नादसे और बार-बार चारों ओर बजते टिण्डिम (टमरु)के

१... पदवे । २. जनययौ, संयुययौ, नमाययौ । ३. हेपारवेण । ४. ...स्वरव । ५. ...
 सुदुर्मुहुः । ६. गतिवशमियम । ७. द्विरदटिण्डिमानम् ।

उजनस्य ।

५०५

शनैः शनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया क्वचिज्जीर्ण-शफर क्रोड-धूस्रं, क्वचित् क्रमेलक-सटा-सन्निभः, क्वचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, क्वचित् पत्रोर्णं तन्तुपाण्डुरः, क्वचिज्जरठ-मृणालदण्डधवलः, क्वचिज्जरत्कपि-केशर-कपिलः, क्वचित्दूरं वृषभ-रोमस्य-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव सुव्रत भ्रमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृषित इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षानिवोत्पतन्

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रव्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छा मोहः अभवदिव अजायत इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्द बलसन्तोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणु धूलिः उत्पपात ऊर्ध्वं जगामद्विति वचयमाणाक्रियया सम्बन्धः । चित्ते चलनालम्बनभूतभूत-लस्य अनेकवर्णतया नानारूपतया कारणेन । क्वचित् पाण्डुरमृन्मयभूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोष्ठीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूस्रो धूमवर्णः । क्वचित् पिङ्गलमृन्मयभूतले, क्रमेलकस्य उपर्यस्य सटासन्निभः जटासदृशः । क्वचित् श्याममृन्मयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रत्नकस्य मृगविशेषस्य श्यामं तनुरुहां पल्लववत्-रत्नवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृते' इति । क्वचित् । पाण्डुमृत्तकामयभूमौ वटलकुचादिवहलेषु कृमिभिः ऊर्णाया विहितत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्णम्, धौतकौशेयवसन तस्य तन्तुवत् पाण्डुरः श्वेतरत्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्य-मरः । क्वचित् विशदमृन्मयस्थले, जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो विमदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । क्वचित् पिङ्गलवर्णमृन्मयभूमौ, जरतो वृद्धस्य कपेर्वानरस्य कमरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । क्वचित् पाण्डुवर्णमृन्मयस्थले, हृदृषभस्य महेश्वरपस्य रोमस्येन चर्वितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तपिण्डकारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिलोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणा घोटकानां चरणेभ्यः पादेभ्यः पक्षे हरेः श्रीविष्णोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, क्षमां पृथिवीं महिष्युताञ्च सुव्रतं परित्यजन् । एकत्र उडुय-नादपरत्र अधीरस्त्रादित्याशयः ।

आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः केश्वित् सार्द्धं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चक्षुषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनाच्छादनं लौकिकपरि-हासे प्रवर्तितम् ।

तृषित इति । तृषितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशुण्डानिर्गतमल्लि-कणान् पिबन् कर्हमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधच्च ।

पक्षेति । पक्षवान् गुरुमान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उडुयमानः ।

ध्वनिं ते लोगों के कणबुल सत्र हो जाते ये और उनसे ही मानो उनको मूर्च्छा आ जाती थी ।

धारे धीरे सैन्यगके क्षोभते उत्पन्न हुई धूल उटने लगी । वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण किन्हीं स्थानमें बूढ़े प्रोष्ठीमत्स्य (पीठों मछली) की छातीके समान धूसर वर्ण (धुंधली), किसी स्थानमें ऊटने वाले के समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमशुच्छके समान हृन्गवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रंगना बलके सूतके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पक्षे हुए नृपालकी डन्टीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें दूढ़े वानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किन्हीं स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्वितचर्वण (लुगाली) करनेके समय अल्पन्त फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण थीं । नारायणके चरणकमलसे गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके चुरन्से वह धूल निकलना थी; क्रोधित व्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उतनी प्रकार पृथिवीका त्याग करना था किन्हीं पीछेसे आकर कोई व्यक्ति जिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उतना प्रकार हाथियोंके नेत्रोंको बन्द करती थी, पिपासातुर व्यक्ति जिस प्रकार जल-पान करता है, वह धूल भी उतनी प्रकार हाथियोंके सूडमेंसे निकलता हुई जलका बूढ़ाको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके नमान आवाजमें उटती थी, भ्रमणोंके

१. नन्दमम् . अतिविश्वं एव सुवन् मन्त्रेखाम् . मृगपतिरिव रचयन् करिङ्कुम्भस्थलीपु
 पद . वनान्तरिक्षेण नृगन् पताकाः, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, मुद्रयन्निव
 व न अन्तरिक्षो दृष्टिम् . आजिघ्नस्त्रिज नकरन्द-मधु-विन्दुपङ्कलग्न . कर्णोत्पलानि, मद कल-
 म्पि रत्नगाता ताडन-वस्त्रेण एव विशन् कर्ण-शङ्खादर-धिवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-
 मि शिरासुदमनि भङ्ग-मदरिनाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप विप्लुतैः फेन-
 पत्रात् सुमुष्ण-स्पर्शकै-अदुग्धन्यमान इव मन् गज घटाङ्कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

१-नि । अतिविश्वो अत्रागत इव, मदलेखां करिणां दानवारिपक्तिं सुवन् स्पृशन् सुख-
 मर्गं पितृभ्यः ।

२-नि । मृगपति भिन्न इव, करिङ्कुम्भस्थलीपु गजशिरसः पिण्डस्थलीपु पद प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च
 रूपवन् कर्षन् पञ्च पतनादन्तराक्रमणादित्याशयः ।

३-नि । उपात्त सन्नामे प्राप्ते विजयो जयो धेन स तादृशः राजेव, पताका ध्वजान् गृह्णन् स्पृशन्
 उपहरन् । विजयो हि विजितविपक्षिणा ध्वजान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

४-नि । जरागमा दृष्ट्वावस्थेय, जनानां शिरासि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र क्वचन्यापनाद-
 म्यत्र क्वचन्यादि-याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यादिभ्य 'जरागम इव' इत्यन्त यावत् पूर्णोपमा-
 गद्धारः ।

५-नि । पद्ममालोचनरोम्णाम् अग्रेषु संस्थितः पुण्डरीकं सन् दृष्टि मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव,
 नयनशङ्कया जनाना लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्पला ।

६-नि । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चलक्षेपु ये मधुविन्दुपङ्काः गात्रद्वयकणा. तेषु लग्नः
 ममत्त. सन्, जनाना कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिघ्नन् तस्मैरभं गृह्णन्निव । 'मकरन्दः (पुं)'
 वि-लक्षणे लायम्' इति शब्दरूपद्वयम् ।

इह 'आजिघ्नस्त्रिज' इति क्रियोत्पेषा, अनया च पुनरुक्तवदाभामः सङ्कीर्णतः । मकरन्दमधुपदयोः
 पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्चलकार्थे पर्यायसितार्थत्वात् पुन-
 र्पराभासा ज्ञेयः ।

७-नि । मदपला मदमत्ता ये करिणो हृष्टिनः तेषां कर्णतालाभ्यां तालपत्रद्विस्तृतश्रवणाभ्यां
 यत्ताडन प्रदाराः तस्मान् द्रवतो भीन इव सन्, कर्णयो. श्रवणयो. शङ्खानां भालास्थानाच्च उदरविवराणि
 अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

८-नि । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपतीना नृपाणां मुकुटेषु याः ननिभङ्गमकरिकाः
 रत्नपथपरिचिता मकरन्ददशांशा ताभिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

९-नि । तुरगाणाम् अश्वाना मुखविक्षेपेण वदनप्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विनिप्लुतैः
 फेनपत्रात् सुमुष्णकवग्गरा एव कुसुमस्तवगाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूज्यमान इव तदुपरि
 पतनादित्याशयः ।

१०-नि । सत्ता मदगुक्ता या गजघटा हृन्तिसमूहाः तामा कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भित्तयः

१. नन्दमम् । २. अतिविश्वः । ३. विन्दुपङ्कः । ४. आजिघ्नः । ५. करिकर्म । ६. मणिपतनमद् ।

आलिङ्गयमान इव चलच्चामर कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतेः कुसुमकेशररजोभिः, उपातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-वलय-मालिकासु गौरोचनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन क्षौद्र-धूसरो रेणुरूपपात । अपरिमाण-बल-सघट्ट समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव लश्वमशीपम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो विस्तारनुपगन्तुमारेभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहुलमूर्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन रिपु-कुल-कमल-प्रलय-

कृत्यानि तेभ्यः सम्भवेति प्रसरति हति तेन तादृशेन, धातुधूलिवलयेन गैरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुवश्यमात इव, तस्यापि रेण्वनुसरणादित्याशयः ।

आलिङ्गयेति । चलतां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सैवकैः संबीजितानामित्यर्थः, चामराणां चालव्य-
जनानां कलापेन समूहेन विधुतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपाशुना पिष्टातकधूल्या आलिङ्गयमान
इव आश्लिष्यमाण इव, अन्योन्यसंरलेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्येति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनसङ्घनिवहात् परिच्युतैः सस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्जलकधूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसक्तं प्रकृष्टमुद्योग नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
त्स्थायित्वादित्याशयः ।

इह 'सुद्रयन्निव' इत्यारभ्य 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्त यावत् क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, सुरगमुखैः' स्यादौ तु निरङ्गरूपकसङ्कीर्णां क्रियोत्प्रेक्षेति बोध्यम् ।

उत्पानेति । उपातराहुः अकालोदयात् जनानामुपातद्योतकः सैहिकेय इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डल सूर्यबिम्बं पिबन् आचञ्चादयन् असश्च । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वलयानि कटकः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गौरोचनाचूर्णायमानः गौरोचनाधूलिवद् व्यवहरन् अवली-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गौरोचनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।
क्रकचेति—क्रकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनचोदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणु भूमिरजः । अन्वयस्तूक्त एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् बलसैन्यं तस्य सहस्रेण पदसम्मूहेन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अत एव अशेष समग्र विश्वं सत्सार शनैः शनैः मन्द मन्दम्, मंहरन्निव व्यापनेन
सङ्कोचयन्निव, अकाले अममये यत् काल श्यामवर्णं मघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, न
रेणुरति शेषः, विस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्राप्नुम आरेभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'सहरन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गान्ति-
भावस, र. ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कृत' इति मन्त्रमन्थः । अग्रेतेनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहुला प्रथुला
मूर्तिः शरीर यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगारभसारकरणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकाण्डस्वरूपेण, तद्बहुस्थानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्राग्येव कमलानि पञ्जानि तेषां प्रलये

आलिङ्गन करता था और राजाओंके हजारों मुकुटों में से गिरी फूले की रज फेलेकर मानो उसे उठने के लिए
उत्साहित करती थी; अशुभ-सूचक राहु के समान असमय में ही सूर्यमण्डल को ग्रान करती थी, वह राजाओं के
वात्रा करने के समय हाथ में बांधे गए मङ्गलसूत्रों और हारों पर गौरोचन के चूरे के समान वीगनी भी बाँध
वह आरी से काटे गए चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (बुरादे) के समान धूसरवर्ग होकर उठने लगी ।
अकालोत्पन्न कृष्णवर्ण मेघसमूह के नमान घनीभूत हो वह असख्य सेनाओं से पद-समर्थ से इति पाकर, धीरे-धीरे
समग्र भूमण्डल को ही मानो महार करती हुई क्रम ने फैलने लगी ।

इस प्रकार उस धूल का समूह जो क्रमशः बढकर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्विजयका मान्ति-

अङ्गुली, गगनलक्ष्मी-विनाम-पट्टवामचूर्णेन, अहितातपत्र पुंडरीक-पंड-तुपारेण, सेनाभर-
 द-... मन्त्रान्यचरणे, चल्द्वल-जलद-काल कदम्ब कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-
 ... गगन-महीतल-प्लावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-
 ... मन्त्रान्य चेशर-निकर-कर्चुरेण, प्रलयानल-धूम राजि-मांसलेन, पानालत-
 ... चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विः अं कीर्तयेत् हिमन्वस्त्रेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्रजःपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशद्योतनादित्या-
 शतः । राजलक्ष्मी-सुरभिदा-त्रिलामस्य वेदाविन्यासस्य पट्टवामचूर्णे पिष्टानकरजः फल्गुरिति तापपर्यम्,
 तेन ताडयेत् । नीरभागा हि राट्पञ्चैरिभारोस्थितैश्चैव रजसात्मानभूषयतीत्याशयः । अहितानां वैरिणा
 भानपयोः ह्यत्राप्येव पुण्डरीकाणि सिनाम्भोजानि तेषां पण्डस्य समूहस्य तुपारस्तुहिनेन येन ताडयेत् ।
 सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मूर्च्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः
 तेन ताडयेत् । चट्ट गच्छत् यत् सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपु-
 षोद्गमेन त्रिपमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करा रश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उहलने
 विनाशने शारिषूयः हस्तिगणः तेन ताडयेत् । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथासौ धूलि-
 गणोऽपि रश्मिमान् धूलक्षयतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य
 स्यात्तेन जलद्वारा तिरांघापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पान्तसमुद्रप्लवः तेन ताडयेत् । त्रिभुवनलक्ष्म्याः
 त्रयोपरीक्षयः तिरांघगुण्टनपट् उत्तमान्नावरणवसन तेन ताडयेत् ।

इदं 'दिग्गजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्ग केवलरूपकमलङ्कारः । 'रिपुञ्जलकमलप्रलयनीहारेण'
 इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविनासपट्टवामचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविस्तिरूपक निरङ्गरूपकं
 वाट्टकारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकपण्डतुपारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकम् । 'सेनाभर' इत्यादौ निरङ्गकेवल-
 रूपकम् । 'चल्द्वल' दिवसकरकरं 'गगनमहीतलं' इत्येतेषु हि परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-
 लक्ष्म्या' इत्यादौ च निरङ्ग रूपकम्, एकदेशविस्तिरूपक वाऽलङ्कार इत्यवधेयम् ।

नागराणेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कवुरेण
 प्रचित्रगणः । प्रलयानलः कल्पान्तवह्निः, तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन ।
 उभयत्र तुप्तोपमा ।

पानालेति । पानालनलात् अधोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उत्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः
 पादंभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलक्षणत्वात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि
 संमत्स्यात्, दिग्भ्यः हरिदुभ्य आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्तास्वेव दर्शनात्, नभस्तलात् व्योम-
 तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टपथं यावदवलोकनात्, पवनात् समीरणात् उल्लसता प्रादुर्भवेतेव
 सप्रपयनमत्सरगात्, तथा रात्रिकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवेतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्त यावत् सर्वत्र क्रियोत्प्रेञ्चालङ्कारः । अत एव च
 सर्वतो विमारित्य व्यप्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

... काल-वनना नाय करनेके लिए तुपार (पात्र) था, राजलक्ष्मीके वेगविन्यासका
 ... (पात्र) था, शत्रुओंके उत्रतपीं स्वतकमलका तुदिन (पात्र) था, सेनाओंके पद्भारते परिपीडित
 ... सेनालून वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्य-किरणरूपी
 ... आकाश और महीतलके मध्य-भूमिको डवानेवाला प्रलयकालान
 ... उरुनेवाला वस्त्र-स्वरूप था, आदिवराहके केशरसमूहके समान
 ... सन्तान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पानालमेंसे उठना था,
 ... वार आता था, दिग्गजोंमेंसे आता था, आकाशमसे गिरना
 ... किरणानेमे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब लोगोंका ही निद्राम्बरूप

१. ... २. ... ३. चल्द्वल... ४. दिवसकरकमल, दिवस-

नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोल्लसता, रविकिरणेभ्य इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अघर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुद्विता रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घ्यत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत क्षीरोदकेन-

अनपहृतेति । अनपहृता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलामसा-
गमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतना न हरतीति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न
अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्येन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्व-
पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वं तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । अघर्मकाले अग्नीष्मसमये
उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वर्तिभवनस्वरूपेण । अग्नीष्मसमये हि जनः सूर्यरश्मिसन्ताप-
निवारणाय भूगर्भभवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, अग्नीष्मकाले च स्थितिर्भवति
अस्य स्वअग्नीष्मकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न उदितः उदय न प्रासः तारागणानां नक्षत्र-
गणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपक्षरात्रिमुखस्वरूपेण । बहुलनिशा-
प्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' त्यत्र गणनिवहेति
पर्याययोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्रानुर्यसूचनाय तद्बुद्धयोपादानमित्य-
वधेयम् । न पतितं व्युतं सलिलं प्रावृद्धजलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले
सूर्यावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न भ्रान्ता विचरिता भुजङ्गा-
सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पाविचरणा-
भावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पाविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अभ्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्वं
त्राधिकाभेदरूपकम् । प्राचा मते—अधिकांशवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—
एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणदाह्यं विज्ञेपोक्तिरिति सुधीभिर्विचरणीयम् ।

सवर्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनेव वामनपादेनेव, यथा नारायणचरणो चलिविनाशाय
यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूस्या त्रिभुवन त्रैलोक्यम् अलक्ष्यत
व्याप्यत ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चकाश्र-
यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरमसुद्धस्य फेनः अविधकफः तद्वत् पाण्डुना श्वेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टि
सलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पलवनं तदिव, क्षीरोदफेनपाण्डुना चित्तोदेन भूर-
जसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलक्ष्यत अदृश्यत जने-
रिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा । 'क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च लक्षोपमा ।
अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर था, किन्तु किमीकी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था, अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु
सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था, पृथिवीके अभ्यन्तरस्थित गृहस्वरूप (नैखाना) होकर था, किन्तु अग्नीष्मसमये
उपस्थित नहीं होता था, कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उममें तारे उदित नहीं हुए थे, वर्षा-
कालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था, पातालस्वरूप प्रनीत होता था, किन्तु फिरने हुए नगमें रहित था,
इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलसे जिन प्रकार प्रफुल्लित कुवलय-वन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरनागरके फेनके
समान शुभ्रवर्ण पृथिवीके धूलिममूहसे आकाशतल आच्छन्न (विरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस धूलि
समूहसे धूसर हुआ सूर्य-विन्म हाथीके कानमें पहने चमरके समान प्रभावपूर्ण (फोंका) हो गया । नूतनवृष्टि

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनि.सृतैश्चरद्भिः क्षीरोद-क्षोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहति-विस्तृतेर्न च विसर्पता दानजलविन्दुदुद्धिनेन, हेवारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-लवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकसुदिक्षु, सागरसलिलादिर्व उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषे—

(युवराज ! किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि; कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपार्जितानि

इह 'मुन्मय इव' 'पुस्तमय इव' 'एकमहाभूतमयमिव' एषु हि गुणोपेक्षालङ्कारः । 'अम्बरतल रेणुहूपेण परिणतमिव' इत्यत्र तु क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रवृत्तितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिश करविवरविनि.सृतैः शुष्कादण्डच्छिद्रवहिरागतैः, चरद्भिर्गलद्भिः, क्षीरोदक्षोदधवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लववाभ्यां विस्तृतध्रुवणाभ्यां प्रहत्या शङ्केन विस्तृतं विशालं तेन तादृशेन, विसर्पता प्रसरता, दानजलविन्दुनां मदवारिपृथता दुद्धिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा हेवारवै. हेवारवद्वैः विप्रकीर्णानि विक्षिप्तानि तैः तादृशैः वाजिनां घोटकानां य लाला जललवा. वदुननि.सृतसलिलविन्दवः तेपा जालकैः सन्वहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुयुञ्जे उपशमितं निवारिते सति, तथा दिक्षु भाशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उपपन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उरिथनमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नश्चार्धो वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आवभाषे अभिदधौ इति सम्बन्धः ।

इह 'रजसि उपशमिते' इत्यत्र तैस्तथाविधरजसामुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तस्मिन्सम्बन्धप्रतिपादन-दृष्टिः शोक्तिः । 'उन्मग्नमिव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षा ।

बुवेति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतं ? सर्वमेव जितमित्यर्थं, यत् जेष्यसि वशीकरिष्यसि स्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नारम-साकृता यास्व वशीकरिष्यसि । स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि जयेनाङ्गीकृतानि स्वस्वास्वटीकृतानीत्यर्थः 'सप्त विचागमा धर्मा दायो टाभ. क्रयं-जय' इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपार्जितानि नोपार्जना-विपर्ययकृतानि यानि त्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनां विधास्यसि ।

तदनन्तर अपने मठके उत्ताप (गरमी) से सतप्त हुए हाथियोंके सूँठके छेदोंमेंने क्षीरनागके जन्मिन्दुके समान शुभ्रवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णदुग्गलके टङ्गनेने गल्कर बहने मद्-जलकी बूदोंकी वर्षां सब दिशाओंमें होने लगीं और धोलोंको हिनहिनाहटनें टपकता लारकी बूद निकलने लगीं उससे उस धूलिराशिके द्रव जानेपर दिशाएँ फिर दीखने लगीं और मसुद्र-जलमें से उटकर नाने, बाहर आर्ड हो ऐसी उस अगणित सेनाओंको देख; विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपान कर, वैशम्पायन, चन्द्रापीडमें कहने लगा —

'युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेने क्या नहीं जीता है जिसे तुम जीनेगे ? किन दिशाओंको उन्नेने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोंगे ? कान-कानसे द्राप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन-कौनसे रत्न उपार्जन (इकट्ठे) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (इकट्ठे) करोगे, एवं [उनके प्रतापसे] कौन-कौनसे राजा उनके सन्त अवनन (नष्ट)

१ कश्चित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २ नि सृतैः । ३ क्षीरोदधवलैः । ४ मिष्टनेन । ५. पुनरप्यजातलोकसु । ६ सागरादिव । ७. किमजिनर्कं किमजितम् ।

नान्युपात्रं यिन्द्रमि; कै वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमलकुड्मल-
केमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मन्थणीकृता प्रतिवद्धहेमपट्टैर्ललाटेः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः, कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः,
तेषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तचरणं-नख-मयूख राजयः । एते
दि चतुस्तुल्यजलावगाहदुर्ललित बलं मदावलिता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालक-मान्धा-
तृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीठप्रतापादित्याशयः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनव यत् कमलकुड्मलं
पट्टजमुकुटं तद्वत् कोमलः मृदुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिवद्धो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु
तथाके ललाटेभालैः सभाभुवः परिपस्थलानि, न मसृगीकृताः न श्लवगीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मसृणी-
कृता इत्यर्थः, इत्थमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि
वर्षण प्रापिताः । कैः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदण्डा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कैः चामराणि
बालव्यजनानि नोद्धतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोद्गीरिताः । केषां
भूषणानां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा
इव नैः तादृशैः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीठस्य चरणनखानां
पादपुनर्भूगा मयूखराजयः रश्मिपङ्कजः, न पीताः मणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीठेन विजिता भूषणस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हिं तथाहि । चत्वारः
श्रुतु.मंत्याका ये उदधयः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्ललित दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो
रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्यभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्को दानगर्वितः कश्चित् राजर्षिः,
अस्येतिवृत्तम् अथमेघपर्वणि महाभारते प्रसिद्धम् ; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सदृशाः ।
कुलाभिमानशालिनो महाकुलप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागं कृत्वा सोमरसपायिनो
नियतयज्ञविधायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्सु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भूतले
सर्वपार्थिवाः समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण पूतैः पवित्रैः,
चूडामणिपङ्कजैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रत्नाभूतिमिव रत्नार्थकयागीयभस्मेव, मङ्गल्यां, श्रेयस्करीम्, भवतः एव
चरगयाः पादयो. रज संहति रेणुनिकरम् उद्ग्रहन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

नहीं हुए ? कौन-कौन राजाने अपने मस्तक पर अभिनव कमलके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ?
कनकफलकद्वारा अपने-अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किसने सभामण्डपकी भूमिको चिकना नहीं किया ?
किनने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीठके पादपीठ (चरणसन) पर अपना चूडामणि नहीं रगड़ा ?
किनने [प्रताहारिके समान] छटिया नहीं पकड़ी ? किसने चमर नहीं डुलाया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं
किया ? एव मकर जिस प्रकार समुद्र-जलद्वारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिर्मित
नकाशकार चित्रने, महाराज तारापीठके निर्मल चरणनख-किरणोंको राजिका पान नहीं किया ? जो सैन्यगण
अन्यान्य द्वायको जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
में, अर्कोके गर्वमें मडमत्त हुए एव दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्को और मान्धाताके तुल्य गुणवान्, कुलगौ-
रसम्पन्न, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सत्र अधिपति, अभिषेक जलके सम्पर्कसे पवित्र अपने-
अपने चूडामणि द्वारा, यज्ञीय रक्षा भस्मके समान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणधूलिसमूहको वहन करते (रखते)

१. केन । २. वेत्रलता । ३. उद्धृतानि । ४. त्वचरण । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितमद ।

मिवाभिषेक-पयः पात-पूतैश्चन्द्रामणिपल्लवैरुद्धहन्ति मङ्गल्यां भवश्चरणरज संहतिम्) एभिरीय-
मादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धारित्री, एतानि चाप्यभीपामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
भवन्तमुपासते । तथाहि पश्य-यस्यां यस्या दिशि विक्षिप्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रमातल-
मिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिवै वर्षति, दिवम इव सृजति
अलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारत-समर-सक्षोभस्य अद्य क्षिति ।
ऐष-शिखरदेशेषु परिस्खलितं-मण्डलो ध्वजान् गणयन्निव कुनूहलादमति कदलिकावनान्त-
रेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल सुरभिणि वेणिकावाहिति मन्-

इह तेषा भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिदर्शनात् समुच्चयालङ्कारः, 'रक्षा-
भूतिमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एभिरिति । अपरैः अपाकृतिकैः आदिपर्वतैः महन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तव्यावर्जित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः धृता धारिता रक्षिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशाना दिनाम्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अभीपा नृपाणां
बलानि च भवन्त ध्वाम् उपासते दिग्विजयसहायताविधानाय सहाजुसरणेन सेवन्ते । एतदपि महाराज-
तारापीडस्यैव प्रतापादित्याशयः । कुलपर्वतैरिवेत्यत्र जात्युपेक्षा ।

नदेषोपपादयति—तथाहीति । पश्य विलोकय यस्या यस्यां दिशि आशया चक्षुः विक्षिप्यते-
प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादित्या-
शयः । वसुधा पृथिवी बलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशा बलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगन
कप्तुं, बलानि वर्षतीव धृष्टिं करोतीव । दिवसो वासरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्गिरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बल सैन्य तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता व्याप्ता क्षितिः,
अथ अस्मिन्नहनि महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसग्राम-स
महाभारतसमरः शाकप्रियः पाथिवः शाकपाथिव इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संज्ञोभः सम्मदः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्सदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । 'सक्षोभस्य' इत्यत्र
कर्मणि पठ्ये ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानात् 'मन्ये शङ्के भ्रुव प्रायो नूनमियेवमादयः' इत्युक्तिदिशा वाच्या क्रियोपेक्षा ।

एष इति । शिखरदेशेषु केतूनामेषोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्खलित प्रतिविम्बितत्वात् पतिनं मण्डल गिन्व
यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुनूहलात् कौतुकात् गणयन्निव ध्वजानामेव गणना विदध
दिव, कदलिकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्ये ध्वजान् सुवर्णवेष्टितोर्ध्वप्रदेशान् केतून् वमति उद्गिरतीव ।
प्रतिध्वजस्योर्ध्वप्रदेशे सूर्यविम्बस्य प्रतिविम्बितत्वात् ते ध्वजाः सूर्येणोद्भूतमाना इव दीप्यन्ति इति
स्पष्टार्थः । 'कदली हरिणान्तरे रम्भायां वैजयन्त्या च ।' इति हैम ।

इह 'गणयन्निव' इति वाच्या क्रियोपेक्षा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोपेक्षा । उभयोश्चाङ्गा
ङ्गिभावसङ्करः ।

सर्वत इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारिस्त्राविणां करिणां हस्तिनाम्,

है । अथ कुलपर्वतके समान ये नरपति ही हस पृथिवीको रक्षा करने हैं एव दत्तो दिग्गार्भोमें फेली हट्ट इनकी
यह सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिग्गार्भे दृष्टिपात करने हैं उनमें ही ऐसा प्रताप
होता है कि मानो सेना पातालमेंसे निकली चला आता है, पृथिवीमेंसे नाग-अत्र होनी है, दिग्गार्भे नागों
उसको उगलती है, आकाशमेंसे मानो उसकी वर्षा होती है और दिवस मानो उल्टे है ।

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी ऐसी अनख्य सेनाके भारत जानना होकर
(दब कर) महाभारत वर्गिन उस कुरुपाण्डवके युद्धमूर्धके क्षोभका स्मरण करती है । ध्वजाओंके चोटियोंमें
प्रतिविम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनना हो उन प्रकार पताकाओंके अन्धनर में घूमता है ।
मदजल टपकाते हाथियोंके—इलायचोंके सुगन्धिके समान सुगन्धित और महावेगने वहने—मदजलमें नव दिग्गार्भोंमें

१ मादव्यान्, मङ्गलदान् । २ पश्य पश्य । ३ गगनलमिव । ४ महाभारतसमरस्य,
महाभारतवलसमरसक्षोभस्य । ५ मत्तैभकारदशिखरदेशेषु । ६ सृजति ।

वारिणि निरन्तरमग्ना' निपतित-मधुकर-कुल-कलकलकलिला^१-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
नेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसक्षोभभयात् सरित इव गगनतलम्^२ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्, यन्नाद्यविघटित-सकल-
कुल शैल-सन्धि-बन्धाः^३ सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति^४ फणिनां पत्युः फणाभित्तयः^५ ।

इत्येव वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सन्वाधाम्,^६ उल्लासित-ववल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^७ आवासभूमिमवाप । तस्याञ्चावतीर्य-

प्लाया. चन्द्रवालायाः परिनलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाश क्लिन्नेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवार्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धारिणां, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः वृहत्तरङ्गैः कलिता व्याप्तेव सती भाति ज्ञाभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसदृशयामवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'प्लापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमश्रुत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैत्येति । सैन्यभरसक्षोभभयात् बलभारजनितसुलभतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उडडीनाः मरितो नद्य एव एता इन्दुधवला शशिशुभ्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुश्रृण्यः दिक्चक्रवालं
दिङ्मण्डलम् आच्छादयन्ति आशृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' इत्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्णते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्र महदाश्चर्यम्, यद्य धरित्री वसुंधरा बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विदलेपिताः मरुलाना समस्ताना कुलशैलानां महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतानां सन्धिवन्धाः संयोग-
बन्धानानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधान शकलीभवति न खण्डखण्डनां प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पक्षान्तरमाह—यद्वेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन
विधुरा विहताः, फणिना सर्पाणां पत्युः स्वामिनः शोपनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफगामण्डलानि न चलन्ति
न खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फगामण्डलानां कदाचिच्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे पत्नी, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युच्चतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि वहिद्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्वाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपक्षतेन

निरन्तर २०० पृथिवी, गिरे ह्ये भ्रमरोंके कलकलने ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरङ्गोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चड़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-जल ध्वजाधारी पत्तियों सब दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती है । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह है कि — वैशम्पायनके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिवन्धन विश्लेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज राजाके दृक्के में विभक्त न हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीडित हुई पृथिवीको धारण करनेमें
अनर्थ होकर शोपनागके फणों^६ द्वारा स्थानच्युत नहीं हो जाती है ।

वैशम्पायनके उस प्रकार कह चुकने ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थान (डेरे) में आ पहुँचे,
जिम स्थानमें अनेक तोरण लटकए गए थे, वासके अहात बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे, उत्तोलित शुभ्रवस्त्रके
नरकों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनीके पृष्ठपरसे, उत्तरकर राजाके समान सब

१ मदवारिणि मग्ना । २. निरन्तरनिपतित । ३. 'कलिता' कलङ्ककालिका, ललिता ।
४. कलिके, कलिते । ५. सैन्यसक्षोभभयात्, धरणिमपहाय । ६ गगनम् । ७ सच्छादयन्ति ।
८. दिङ्मण्डलम् । ९ शैलवन्धा । १०. दलन्ति । ११. 'मन्दिरसन्वाधाम् । १२. 'सशोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च त्रिविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेन^३स्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
वाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनोमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिपण्णेन^४
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे^५ क्षितितले विन्यस्त^६ कुथप्रसुप्रया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालाप नातिजातनिद्रः^७ प्रायेण
जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे^८ चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन्^९ सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत् ।

वृद्धमयभवनसमूहं शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राग्रचितनिवातस्यलम्
अवाप प्राप ।

तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरण विधाय राजवत् नारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेक्षणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभि-
र्वाताभिः विनोद्यमानः प्रसाद्यमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यग्रानुभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तेन तादृशेन शोकावेगेन विषादभरेण आचास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडं, अशेष-
समस्तं तं दिवसं दिनं दुःखेन महता दृष्टेन अत्यवाहयत् व्यत्यगमयत् ।

अतिवाहितेति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो चामरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयग्रन्थयायाः, नातिदूरे नातिद्वीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निपण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पाश्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुथं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूकरङ्कवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं नारापीडमग्न्यद्धम्, अन्तरा
शुकनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रातिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुल्येन
उपयाता निद्रा प्रमलीयस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि ता त्रियामामपि निन्ये यापयामास ।

प्रत्यूष इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाटया अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थाने । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरिकयात्राकाल इत्यर्थः । अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्यभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजगणत्वेनसम्मेलनादित्याशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् शिथिलतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलता नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्तोलनेन स्तोत्रमलिलानि विदधत् । सरामि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् सौदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतावनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थायिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मार्गस्थायिहृदादीनि पूरयन् मृत्तिकादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सम्पादनं कीं, एवं समस्तं राजगणं प्रधानमन्त्रियैके साथ इकट्ठे होकर नाना प्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगने
हृदयमें विखर होकर उसने कठिनता से बिताया । दिनके विता लेनेपर रात्रि भी—अपनी जख्माके पानमें ही पत्र
पल्ल पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवीपर बिठे हुए एक विचित्र कम्बल (गर्लाचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखाके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करने,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही करीं ठररे विना
गमन (कूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नए नए आकर योग देने लगे इस्ने अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मजिल-मजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करना हुआ, पर्वतोंको

१ नातिदूरनिपण्णेन । २ शयनीयसमीपे । ३ क्षितितले विन्यस्त । ४ नालुपजतनिद्रः ।

५ प्रत्यूषसि । ६ उपसिञ्चन् । ७ न्यायवर्त्मनि प्रजा, प्रतिष्ठापयन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्वासयन् भीतान् . रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् वितपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समर्जयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः, स्थापयन् स्वचिह्नानि, कुर्वन् कीर्त्तनानि, लेखयन् शासनानि, पूजयन्नप्रजन्मनः, प्रणमन् सुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन् जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोग्यं प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः, विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन् सच्चरितम्, आमृद्दन्श्च वेलावनानि, बलरेणुभिराधूसरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि मृन्मयपुस्तादीनि निम्नयन् समीकरणायावश्यकनिम्नानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राशयः । प्रातिष्ठत अचलन् । इह 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—जनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोद्धृतान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्यीकुर्वन् ध्वनतान् स्वयमेवाङ्गसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् व्रतान् आश्वासयन् आश्वासनां विदधत् । शरणागतान् व्रणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । वितपकान् बन्धकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् क्षुद्ररिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिक्रीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि, प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राजदेयद्रव्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेन्द्रित्यर्थः । स्वचिह्नानि विजयविजयसूचकानि स्तरभ्रमभ्रुतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयघोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताद्योतकलेख्यपत्राणि, लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । सुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कृत्वा । आश्रमान् ब्रह्मचर्यभ्रुतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्द्धयन् । गुणान् दयादाहिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रयापयन् प्रसिद्धिं कुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थाधीनि विपिनानि आमृद्दन् साधुतया भक्षन् । 'वेला काले च मीमायामध्येः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बलरेणुभिः सैन्योत्थोलितरजोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूम्रवर्णाकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार बभ्राव ।

कपाता हुआ, नदियोंको छलकाना हुआ, तालावोंको खाली करता हुआ वनोंको तोड़ता हुआ, ऊँचे-नीचे स्थानोंको चूमना करता हुआ, दुर्गम पर्वतों (किलों) को ध्वस्त करता हुआ, गट्टेको भरता हुआ, नृत्तिकास्तूर्पो (टीलों) को नीचा करना हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड वीरे-वीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बलगर्वसे गर्वितों) को नीचा करता, नर्यों (अपनेसे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीनोंका आश्वासन करता, शरणागतोंको रक्षा करता, लम्पटों (धृत्तों) को निर्मूल करता, क्षुद्रजह्नुओंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता, रत्नोंका उगर्जन करता, वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण-करता, करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करना, सब देशमें अपनी जय-घोषणा करता, (अर्थात् सृष्टि-चिह्न बनाता), विजित राजाओंद्वारा अर्पणना-सूचक शासन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न कराता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाना, यशको बढ़ाता, गुणोंका विस्तार करता, सच्चरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतीर-

१ कश्चिन् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलम्ब्यते २. रक्षयन् । ३. " व्यवस्थाम् । ४ पूर्वा. प्रशस्ती । ५. म्रोगयन् । ६. कश्चिद् 'जनयन्' इति पाठः । ७. स्थापयन् । ८ 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति कश्चिदधिकः पाठो न विद्यते । ९. आमृद्दन् वेला, आमर्द्ध्यंश्च वेला " ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाङ्घनाम्, अनन्तरञ्च सप्तर्षिताराशकलां दिशं विजिग्ये' एव वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधि^१-खात-वलय परिखा-प्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-कृत्य वसुधां^२ परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^३ किराताना सुवर्ण-पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-तल^४-पर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतः^५ विचरन्^६ काननं शैलशिखरादव-तीर्णं^७ यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^८ समुपजातकुन्तलः कृतप्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वां दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्सङ्को भूपतिः तिलक इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणा दिशम् । वरुणः प्रचेता लाङ्घनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्, पश्चिमां दिशम् । सप्तर्षिताराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यन्निप्रभृतिसप्तर्षिभिः शबलां कर्तुर्येताम् उत्तरा दिशम् । एवमिति । वर्षत्रयेण अष्टद्वयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुष्णाम् अम्भोधीना सागराणां खातवलयं खातांशमण्डलमेव परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महीमण्डलं वसुधावलयं बभ्राम विचचार । इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागाशङ्कपरोदायत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजित स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतल समस्तवसु-धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-पर्वतविशेषनिवासानां किरातानां श्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्सङ्कं नगरं नाम निवासस्थानं वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः खेदापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो वासरान् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्रम आरुह्य आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आखेटाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तुरङ्गमुखदम्पती अद्राक्षीत् अपश्यत् 'सुवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वनि । अपूर्वं प्रागविहित दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्त्वया हेतुना । समुपजातकुन्तलः

वर्णा वर्णां को नदितं (नष्ट) करता, सैन्यगके पदभारते उत्थित धूलिर्नां द्वारा सनसत् ससुदके जलको मग्नि करता, समग्र पृथिवीं विचरणं किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जीता, उसके बाद त्रिशङ्कुनी निष्कवाली दक्षिण दिशाको जीता, फिर पीछे वरुणचिह्नित पश्चिम दिशानें ओर सवने पीछे सप्तर्षिर्षीं के ताराते गोभिन उत्तर दिशानें उसने दिविजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सब द्वीपान्तरको अधीनमें करके वह चार उत्त-रूपी गोल खार्डके प्रमाणवाली पृथ्वीमें भ्रमण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम मन्त्र भुवनमण्डल जीत कर, पृथ्वीकी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करते-करते उसने एक सनय कैलासके निकट धूमते और हेमकूटवर्तने रने वाले श्लेच्छगंगा (किरातों) का-पूर्व समुद्रके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामक निवास स्थान जीत लिया । वहाँ समग्र पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेनाको विश्रान्ति देनेके लिए वह (चन्द्रापीड) कितने ही दिन तक ठहरा ।

उत्त सुवर्णपुरमें रहनेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ) कर दिग्ग-

१ जिग्ये । २ क्वचित् एवमिति न विद्यते । ३ वर्षत्रयेगाल्नीकृत । ४ चतुरदधि । ५ निजिन-आवर्जित । ६ वसुधरा । ७ हेमज-कूटनाम्ना, हेमजटा नाम्ना । ८ विप्रकृत । ९ धरणीतल । १० विनिर्गत । ११ कानने । १२ शैलशिखरावतीर्ण । १३ अपूर्वतया तु ।

लापस्तत्समीपमाद्रादुपसर्पितुरगः समुपसर्पन्^१, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितश्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपारिणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-
द्वल^३-समूहात् सुदूरमनुससार^४ । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-
भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य सुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मान् प्रदेशात् पञ्चद-
शचोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य सम्मुखाप-
तितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्
अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहर्त-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले, समारूढश्रम-

समुपसर्पकौतुकः कृतग्रहणाभिलापः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तान्नकटम् आद्रात् बहु-
मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽश्वो येन स तादृशः समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राग-
नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन
चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन् अनवरतं निरन्तरं
यः पारिणिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अश्वेन
एकाकी अमहायो निर्गत्य निःसृत्य निजवलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार
पश्चाद्यौ । 'पारिणिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनिकटौ' इति रामाश्रमी टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन
विचारेण क्षतिरभसेन अत्यन्तजवेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेतश्चित्तं यस्य स तादृशः । तथा
तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया सुहूर्त्तमात्रेण क्षणमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-
मिवेत्यर्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः
प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रचप्रत्ययः पष्टिक्रोशप्रमितमध्वानमिथ्यर्थः, अध्वानं पन्थानं
जगाम ययौ । 'योजनं परमाश्रमि । चतुष्कोरयां च योगे च' इति मेदिनी । लीलावत्यामपि 'स्याद्योजनं
क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्तते ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्त्रियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, आलोक-
यतः पश्यत एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृश्येत्यर्थः, 'पृष्ठी चानादरे' इत्यनेनानादरे
पृष्ठी बोध्या । सम्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुम् आरुरोह
आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-
नुगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पापाणैः प्रतिहतः प्रतिबद्धो
गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विद्यन्तुरङ्गगमनात्प्रतिपिद्धाश्वः । समारूढेन सञ्जातेन

रत्नेके लिए निकला तब वनमध्यमें विचरण करते-करते पहाडकी चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोडा
उने अचानक देर पटा । इस अपूर्व दर्शनसे उसको बडा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छासे वह
अपना घोंटा आगे बढा कर उन किन्नर-दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन
से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर पढ मारकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौडाते-दौडाते और
अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकडा यह पकडा, यहाँ पकट
लेना दू, यहाँ पकट लेना दू' इस भाँति चित्तमें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु धोडके अत्यधिक वेगसे वह अकेला
ही सुहूर्त्तमात्रमे उस (सुवर्णपुर) प्रदेशसे एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० कोज) मार्ग
दूर चला गया और जिन किन्नरोंके जोडके पीछे वह शीघ्रतासे दौडा था वह तो उसके देखते-देखते ही उच्च समु-
खचों किनी पर्वतकी चोटी पर चढ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे-धीरे अपनी
दृष्टिको उनका ओर मे फेरा, एव पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर ये उनसे आगेका मार्ग रुका हुआ था इसलिये
चोटीकी गन्टा कर दिया, उस समय चोडके और अपने तुरीरको परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आर्द्र

१. तुरङ्ग । २. समुपसर्प । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनर-
क्त्यं वचित्रोपलभ्यते । ६. 'प्रस्तरशकलप्रतिहत...' । ७. तुरङ्गमः । ८. समुपारूढ...

स्वेदाद्-शरीरमिन्द्रायुधमात्मानञ्चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्^१, - किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि^२ गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः- अहो ! बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारं-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्माद्दहमा-विष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती^३ भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आर्द्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशं, इन्द्रायुधं अश्वम् आत्मानं निज शरीरञ्च अवलोक्य निरीच्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनेव विचार्य चिन्तयित्वा विहर्य हास्यं विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमितीति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एतावन्मार्गागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्यं । मे मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पाद्यतीति तस्य भावस्तत्ता तस्यां तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालिशचरितेषु मूढजनकर्त्तव्येषु आसक्तिरकाप्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फल यस्य तत्तयोक्तं क्रियमाणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगसम्भवादिस्थाशयः । अवश्यकर्त्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रहरूपया प्रस्तुता आरब्धा, विफलीभूता निष्फलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रभूपतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुशासनव्यवस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् । राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्वर्थस्तातकार्यं तद्यज्ञःप्रसारणं, प्रारब्धः प्रवर्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इहैव मे विलयनानन्तरं पराजयघोषणाभावात् । विजिगीषुव्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतग्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उज्जितो निजपरिवारं स्वयंपरिच्छदो येन तादृशः, एतावतीम् इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अश्व-

(तर) टैलरको थोडा देर मन ही मन बितर्ककर आप ही आप हूँ कर तोचने लगा—'मैंने क्यों दारुद्रके समान व्यर्थ अपने शरीरको श्रम दिया ? इन किन्नरोंके जोड़ेको पकड़ने वा न पकड़नेसे मुझे क्या फल था ? और यदि नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? निगना आश्चर्य । यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अविचारका कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्यमें नैरा आग्रह ! एदं मूर्खके व्यवहारमें आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिने आरम्भ किया था वह आज विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजधर्म आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी को कौन्ति फैलानेका कार्य आरम्भ किया था वर समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषुके कार्यसाधनमें यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादित्ते प्रत्येक स्नान क्यों मैं अपने परिजनोको छोडकर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इस किन्नर-मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. आलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. क्वचित् श्दोति पद न विद्यते । ४ कर्त्तव्यजिता ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

सुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम्^१ आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽ-
ध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुद्योयि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेष^२-मात्रेणातिदूरमतिक्रामति^३ ।
न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिना^४ अस्मिन्न^५विरलतरुशतशाखा-
गुल्मलता-मन्तान-गहने निरन्तर-निपतितैः शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः,
येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा^६
कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः
कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

सुखद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव
स्वर्चैतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं स्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत
आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्न विश्लेषं प्राप्तम् इतो
मत्सकाशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुवजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्मात्कारणात्
महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तक्षामाश्वः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-
कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोकयन्नेवेह प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्त्ततामित्यत आह—
नचेति । अविरलानि सान्द्राणि अन्योन्यसवद्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां शाखानां,
स्कन्धशाखानां गुचमानां स्तम्बानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परस्परया गहने घने, तथा निरन्तरं
निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः स्वस्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपर्णैः अवकीर्णसू आच्छन्नं तलम् अधोभागो
यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपद्मिहानवलोकनेन परावर्त्तनमप्य-
सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-
लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिस्त्वं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च
हेतुरिति पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं दृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमतां
भ्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः
पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्ष्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि
पृष्ठापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिन्नश्यत इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः कथ्य-
मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादिदेशे 'पृथिव्याः
द्वितीया' इत्येनप्योगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा-
अवधिदोपरेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुपं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

किया ? क्यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझे पर-अन्य पुरुषके समान हँसती है । न मालूम मेरे
अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष
मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोटके वेगसे एव किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि
रखने से—सँकटों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई डालियोंसे भरे और लगातार गिरते सूखे पत्तोंसे आच्छादित
हुए पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिनमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष
चलते भटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं देखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे
रोगीको करते सना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसकी

१. यत् सत्यम् । २. अन्वयायि । ३. निनिप । ४. अपचक्राम । ५. निबद्धदृष्टिना ।
६. तस्मिन् । ७. ...पतित । ८. कश्चित् मयेति पदं न विद्यते ।

परतो निर्मानुपमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अयञ्च कैलासः । तदिदानीं प्र
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेद्योत्प्रेद्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृत
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्य फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाश
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान् 'अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुर
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम् अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः त
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रसन्नवणे वा सरिदम्भसि
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिल पीत्वा कस्यचित्तोरधश्छायाया मुहुत्त
विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्त

इय कैलासगिरिः हिमाचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अयञ्च निकटेऽवलो
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं अथुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन
स्वयम् उत्प्रेद्योत्प्रेद्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां यास्याम् आशां दिशम् अङ्गीकृत्य गन्तव्य
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आत्मेति । हि यतः आत्मकृताना स्वयमाचरिताना दोषाणां दुष्कर्माणां नियतं निश्चितं फ
आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरत
सव्यपाणितलेन वलितः परावर्त्तनाथं कुटिलीकृत्य धृत् इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रप्रहरज्जुयेन स तादृशः, तु
मम्, इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चि
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति—अयमिति । उद्भासिताः सदोसा याः प्रभाः द्युतयः ताभिः भा
विशेषेण दीप्तमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् आनुः सूर्यः, दिवसश्रियः वासरलक्ष्याः रशनामणिरिव का
दामरत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूपयति, मध्याह्नः सङ्
इत्यर्थः । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

परीति । परिश्रान्तः श्विञ्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् पुनन् इन्द्रायुधम्, आगृह्य
मुखेन धृता भक्षिता इत्यर्थः, कतिपये कियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वपल्लवानां कवला प्रासा यन्
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टानि सरसि कासारे शिलाप्रसन्नवणे पर्वतनिर्हारे सरिदम्भसि नदीजले
आदौ स्नातम् अवगाहनीकृत पश्चात् पीतम् उदकं जल येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्र
कलमो सूर्य तं तदृशम् ।

इतीति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गयिष्यन् मुहुर्मुहुः वारवारम् इतस्त

पीठे मनुष्य-रहित वन एव उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है ।
एव इत समय सुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर-करके केवल दक्षिण दि
का अवलम्बन कर उसी ओर चलना चाहिए, 'अपने से किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही भोग
पटता है' इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बायें हाथसे लगान चोचकर उसने घोड़ेको लौटाया (मोटा ।

घोड़ेको मोडकर पुन मोचने लगा कि—'प्रखर किरणतमूहसे अत्यन्त दीप्तमान् यह सूर्यदेव, इन न
दिन-लक्ष्मीके काञ्चीढाम (नेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभागको अलङ्कृत करता है । पर रश्मा
भी अधिक परिश्रान्त हो (थक) गया है, अत एव इनको थोटा सा दूर्वापल्लवकी घास खिला कर, दि.नीं सरों
(तालाव) में किवा पत्थरके झरनेमें, अथवा नदीके जलमें स्नान करा, पानी पिला, इन्द्रजी शकान्त दूर ग
स्वयं भी जलपात्र कर किसी बृह्मके नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (जाराम) कर उसके दाद जाऊंगा ।
प्रकार विचार कर जलके अन्वेपणमें वारन्वार इधर-उधर दृष्टिपान कर वह विचरन करता हुआ पगने द

पञ्चदशं नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पट्टपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्मापितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उदलितैश्च कुमुद-कुवलय-कह्लार-कुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसुमस्तवकशरैर्धनपल्लवैरान्छादितम्, आलूनाभिश्चकुसुमोपविष्टोल्लसत् पटपदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत्) *moh...*

ममन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटन परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

'नलिनी पद्मिनी पद्म ध्योमसिन्धु सरोवरे । नलिकाया च नलिनी' इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वल्पकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पट्टपटलैः कर्दमसमूहैः आर्द्राकृत किल्लीकृतम् इति आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डाभिराकृत्यानीतैः मृणालमूलानि विसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः कल्मापितं वदुरितं विचित्राकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रैः तत्त्वणोत्तो-लनादतिशयेन सलिलकिल्लैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलिताः कृष्णवर्णाकृताः उद्देशाः स्थानानि यस्य त तादृशम् । उदलितैः अवमृष्टोर्ध्वं नीतैः, कुमुदानि श्वनात्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि, कह्लाराणि सौगन्धिकानि तेषां कुड्मलः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । नीलोत्पल कुवलयम्, 'नौगन्धिकं तु कह्लारम्, कुड्मलो मुकुलोऽस्ययाम्, इति चामरः । उत्खातैः उत्पादितैः सकर्दमैः पट्टसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्याप्तम् । 'शालुकमेवा कन्दः स्यात्' इत्यमरः । इहाधिकपदवदोपनिरामाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलूनाभिश्चिच्छाभिः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा मध्यवर्तिनः सन्तः बल्लमन्तः स्फुरन्तः पटपदा भ्रमरा यासु ताभिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यव्रत-तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुटितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमल सौरभं तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

इह 'अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना' इत्यत्रासम्भेदस्तुमम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा 'तमालपल्लवरसश्यामेन' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और कर्दम-समूह (कोचट) से आर्द्र मार्ग उभे देख पड़ा । वह मूड से तोड़े गये मृणाल-मूल और नालदण्ड के साथ कनलोंमें चितरुबरा ही रहा था; अत्यन्त जलकिल्ले (गॉले) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग श्यामवर्ण हो गया था, नोट कर डालो हुं श्वेतकमल, कुमुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थी; नोट कर डाले हुए कनल-कन्द कोचट सहित व्याप्त होकर पड़े थे; तोड़ कर डाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त वगलके पत्तोंसे आच्छादित था; काट कर गिरावीं हुं वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरगग बैठ कर विलास कर रहे थे एवं अभिनव पुष्पके समान नीरुभवाही और तमाल-पल्लवके रसके समान श्यामवर्ण हस्तिगणके मदजलसे उस मार्ग का सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अनिमहतः, गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्सारितैः । ३. करिकलभकृष्टैः मृणा-
नलैः । ४. कमलकुमुद... । ५. आखण्डितैश्च । ६. शरैः । ७. कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसत्,
उत्सुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसितं, कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो भ्रमत् । ८. वकुल कुसुम... । ९. सरस... ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवैर्दृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लकी-प्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतेन, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलावहुलतया विरलवृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित मनः-शिला-धूलि-कपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पापाणभेदनमञ्जरी-भिर्जाटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्रौकृतदृषदा, शिखर-स्रुत-शिला-जतुरसपिच्छलोपलेन, टङ्कन-हय-सुर-खण्डित-हरिताल-क्षोद-पाशुलेन, आखुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तस्मान्न प्रतीपं प्रतिक्कूल यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदाभिमुख्येन गच्छन्, कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कञ्चित् अध्वानं गत्वा तरुण्ड दृदर्शस्यप्रमेण सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्री-वेति । उद्ग्रीवम् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्यैर्द्रष्टु योग्यैरत्युच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लयैः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतेन युक्तेन ।

‘इह ‘उपरिच्छत्रमण्डलाकारैः’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । ‘विरलैरिव’ इत्यत्र च गुणोत्प्रेचालङ्कारः । स्थूलेति । स्थूला पृथुला कपिला, पिङ्गलवर्णाश्च बालुका, सिकता यत्र तेन तादृशन । शिलेति । शिलाबहुलतया पापाणाधिकतया कारणेन, विरला अरूपाः, वृणानि उल्पा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । ‘लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि’ इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता मर्दिता या मनःशिलाः पर्वतीयधातु-विशेषास्तासा धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आभङ्गोति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरामामस्तीति ताभिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रसरन् सन्तश्च रचित्ताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिरिव-अभ्रं, पापाणभेदनानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वल्लरीभिः जटिलीकृतानि विपमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । ‘पापाणभेदनः (पु) वृक्षविशेषः’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह ‘उत्कीर्णाभिरिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेचा, ‘पत्रभङ्गकुटिलाभिः’ इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थानत्वात् ससृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलङ्गिः स्रवाङ्गः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपवृक्षाणां द्रवा निर्वासाः तैः आद्रौकृताः क्लिबोक्ता दृषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः स्रुतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तत्सज्ञकगिरिजधातुद्रवेण पिच्छला विजिला उपलाः पापाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां सुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृताना चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानामालाना चोदैश्चूर्णैः पाशुल रेणुमयं तेन तादृशेन । ‘टङ्कः पापाणदारणः, पिञ्जर पीतनं तालमालक हरितालके’ इति चामरः ।

आखिति । आखूनां मूषकाणां नखरैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विवरेभ्यो विपकी-

उत्स नार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने हों जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखता है कि—सरल, साल आर नल्लकाँके वृक्ष अधिक परि-माणमें लगे हुए हैं । वे इतने ऊँचे हैं कि गर्दन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एव ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और सघन होनेपर भी शाखायें (टहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रुजते दीप्त पड़ते हैं । उन स्थान का बालुकावय प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोटे ही पान और चूग आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटी हुई) नैनसिलकाँ धूरते वर स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर सुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—प्रतीन होता—पत्रलतादि चिह्नके समान, लुप्त टडे, पापाण-भेदन वृक्षका मञ्जरीयाँ उसकी शिलाओंके मध्यके छेदोंमें एकत्रित पड़ी है । निरन्तर (रानि-

१. जलाशय उपजातजलाशङ्क । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलवृणुलतया । ४. पापाणभेद । ५. शिलान्तरेण । ६. टङ्कनखरखुर ।

चित्त-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-मृगी-खुर-पङ्क्तिना, संशीर्ण-
रत्न-रत्न-करोम-प्रकर-निचितेन, विपम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवञ्जीवक-युगलेन, वनमानुष-
मिथुनाध्यानिततटगुहामुखेन, गन्धपापाण-परिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतानप्ररूढवेणुना कैला-
नतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जल-
धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष-क्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायत तरुपण्डं ददर्श । तच्च सम्मुखा-
दागतेन कुसुमं रजः-कपायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दनरस-स्पर्शेन आलि-

र्णानि विहितानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिकतेति । सिकतासु बालुकासु निमग्नान् प्रुडिता चमराणां मृगविशेषाणः कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च
खुरपङ्क्ति-खुरलक्ष्मपङ्क्तिरत्र तेन तादृशेन । 'चमर चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ।

सर्गाणिति । मशीर्णेन शरीरात् पतितेन रङ्कणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन
निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्कः मृगव्यादिवात् (उ० १३७) साधुः ।

'कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुरशयरौहिपाः । गोकर्णपृष्ठेणप्यरोहिताश्रमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

अचिन्तु रङ्कति गच्छतीति रङ्कुरित्याहुः, तत्र रङ्कितोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ।

विपनेति । विपनेषु नीचोच्चेषु शिलाच्छेदेषु पापाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवञ्जीवक-
युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जावयति विपनाशनेनेति जीवञ्जीवकः,
कर्त्तरि ण्युल् । 'जीवञ्जीवश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवञ्जीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अध्यासितानि
आध्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपापाणिति । गन्धपापाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्धेन आमोदिना आह्लादविधायिना
'गन्धारमनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेत्रलतानां वेत्रवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररूढा उत्पन्ना वेणवो वंशा
यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं कियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः
उत्तरे दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रियामायाः
पुञ्जीकृतं राशीकृतम् अन्धकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढश्यामरूपमित्याशयः । अत्यायतम् अधिक
स्थानव्यापि, तरुपण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोर्मियो नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन अभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कपायैः सुगन्धिभिः आमोदिना
आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-
मत्ता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमारुतेन जलतरङ्ग-

न्द्रिय) पिबलते गुग्गुलुवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आर्द्र हो गये है । चोटीमेंसे गिरते शिलाजीतके रससे उसकी
शिलाएँ चिकण हो गई हैं । पापाण-विदारक अत्रके समान कठिन धोड़ोंके टाँपोंसे विदारण हरिनालके रेणुसे वह
धूलिनय (मलिन) हो गई है । मृषकोंके नखोंसे खोटे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विक्षिप्त है । उसकी बालुका-
राशि (रेत) के ऊपरमें चमर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्कुरा और रत्नक (कस्तूरी
मृग) के गिरे रोमोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँची-नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुतेरे
चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-युफ्राओंके द्वारमें बहुलपक्षक वन-मानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्धि-पापाणका
मैरुभ आना है और वनकी बेलोंके प्रतानमें वाँस उगे हैं । चन्द्रापीड उस कैलासपर्वतकी तलहटी होकर कुछ
भाग अनिम्नमा कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मन्थर मेघसमूहके समान एव कृष्णपक्षकी
रात्रियोंकी कृत्रिम हुंटे अन्धकारमनुहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा ।
पूर्वोंके परागसे सुगन्धित जलमस्पर्शसे शीतलविन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलस्पर्शी सम्मुखसे

१. अवकीर्ण .. । २. चमरक .. । ३. सर्काणीर्णरङ्क, नङ्गीर्णरङ्क, सङ्गीर्णरत्नक .. । ४. प्रता-
नयताम्रन्त .. । ५. जलभारालसजल .. । ६. बहुलक्षपा .. । ७. विविधतरुपण्डम् । ८. तत्र । ९. सम्मुखा-
गतेन । १०. कुसुम् । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससमस्पर्शेन ।

ज्ञयमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाह-
लैराहूयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुणपण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभू-
मिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अवता-
रमिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव, द्रवतामापन्नम्, तुपारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रा-
तपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरूपेणाव-
स्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसस्तस्य पानेन आस्वादानेन मत्तानाम् उक्तानां
कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आहा
नविषयीक्रियमाण इव च सन् सत् तरुणपण्ड प्रविवेश प्रवेश कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

प्रविश्येति । किञ्चेति चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुणपण्डस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोद'
नाम सरो दृष्टवानिति वच्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोद'
नाम सरः' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया
समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगर्भं स्फटिकमय
भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव
विपुलत्वाद्दतलरुपात्वाच्च । दिशा हरिता निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रस्रवणद्विविशदत्वात् गगनतलस्य
नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतारिणमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवता रसताम् आपन्नं प्राप्तं
कैलासं तन्नामकरजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुपारगिरिं हिमाचलमिव शीतल-
त्वात् । रसता सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदज्ञातलश्वेतत्वात् । जलभूतं
हरस्य महेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रावसूचनाय हरपद्मम् । सरोरूपेण
कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् ।
सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव स्वच्छ-
त्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्याणाम्यभिधीयन्ते ।
महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दित निर्गलित शरदभ्रवृन्द शर-
त्सामयिकजलदसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरःसमय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतद्ध्वननाय
शरत्पद्मम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिकेतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रवेता वरुणः
पाशी' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गोका वायु मानो उत्सका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलरनों
का समुधुर (श्रोत्रहारी) कोलाहल मानो उत्सको आह्वान करता हो-इस प्रकार चन्द्रार्पाड ने उन वृक्ष-मण्डप में
प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डप के मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करनेवाला 'अच्छोद' नामका
सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मी के मणिमय दर्पण के समान, पृथिवीदेवी के भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गूढ (मैगने)
के समान, पानालते सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर धरतीके मग्न,
आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके स्नान द्रवीभूत
हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रनाके प्रकाशके समान, शून्यके जलीभूत अदृहासके स्नान, सरोवरके
रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यमणिके पर्वतसमूहके स्नान, द्रवीभूत रोग

१. विवेश ।
२. वसुधादेव्या ।
३. जलनिर्गमन ।
४. अशावनारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव
जलाकारम्, अशावतार जलाकारम् ।

न्तितम् . आदर्शभवनमिव^१ प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिण-
लोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम् , आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्तनया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणं, अनिलोद्भूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि, जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रक्षमाणमिन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टं सकानन^२ शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवाल
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम् , आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जन-क्षोभ-चलितचूडामणि-चन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जल-

इह 'निस्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोऽप्रेक्षालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योऽप्रेक्षालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जात्युऽप्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

स्वच्छेति । स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तामामप्यतिनिर्मलत्वादिस्थाशयः । सज्जनानाम् आप्तानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव मृगनेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृ-
णामपि क्रियोऽप्रेक्षायां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आपूर्णाति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्तु उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सदपि, अन्तरभ्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिविम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्वशुक्तिसंक्रतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । इह क्रियोऽप्रेक्षालङ्कारः ।

जलितेति । अनिलेन वायुना उद्भूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकल्लोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽङ्गुक्तेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोऽप्रेक्षालङ्कारः । तज्जलबिन्दुषु सूर्यरश्मिप्राप्तेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियमुऽप्रेक्षैर्यवधेयम् ।

प्रतिमेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण अभ्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ब्रह्मकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण
कुचिणा कारणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिविम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनं, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहेति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवालं त्रिभुवनं त्रिलोकं विभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीत्थं त्रिभुवनं विभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि^३ विभ्राणमिवेति सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियो-
ऽप्रेक्षा चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसन्नेति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्द्धस्य गिरिजारूपशरीरवामांशस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधारां अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
त्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरतस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मज्ज-

१. एक स्थानमे गिरे ह्यु शरत्कालीन मेघसमूहके समान एव वरुणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनोंके सदगुणोंका,
हरिणोंकी नयन-कान्तिका और मोतियोंकी किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होनेपर भी
उसके अन्तर्गतकी सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके विन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष
उसकी रक्षा करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले, हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिविम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्पन्न-पद्म-जन्मन्विन उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतमेंसे उतरकर वार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. *प्रविष्ट । ४. *सजलचरका-
नन **, सकलकानन** ।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवाप्यु-पजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परि-पूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न देवतार्चन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोन्मज्जनाभ्यां यः क्षोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामगिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिलखण्डात् द्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवण समिश्रितानि समिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधामृतरसेन तञ्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-लङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिविम्बैः प्रतिच्छादैः अन्ध-कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्य-मानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम् अन्धकारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यदि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसातलद्वारावलोकनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

दिवापीति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः तमालवनप्रतिविम्बनादन्धकारितमध्यदेशत्वादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकाना-मिथुनैर्द्वन्द्वैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमान नीलोत्पलवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तत्वाऽवगमात् अनन्तरञ्च गहनशब्दस्य सान्द्रार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासश्च इत्येतेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः भृतो यः कमण्डलु कुण्डिका तेन परिपूरानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोत्तीर्णरूपत्वेन पूनरुत्पत्त्यादित्याशयः ।

अनेकश इति । चाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अद्भुतपर्वपरिमित-शरीराः पटिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता मन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भ्रान्ति (उन्मूलितानि) ज्ञोदितानि देवतार्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहेति । सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डल समूहः तस्य ज्ञानेन अवगाहनेन पवित्रीकृत पावनीकृतम् ।

भ्रार यहाँ डुबती मारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डते निकलता अमृतरस, जल प्रसारित पार्वतीके कपोलसे नि सत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके नाथ मिश्रित था । तीर के निम्न-वर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पडकर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि मानी पातालके द्वार को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चन्द्रवायुदम्बनि-गण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करने थे । ब्रह्मने वारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके मण्डले अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें स्नान कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी स्त्रियोंने भी स्नान कर-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गभीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवार्चन-कमलतद्बलम् ।

मर्वदा सिद्ध-वधू-घात-कल्पलता-वल्कल-पुण्यीकृतोदकम्^१, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्यके-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्त्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, क्वचिद्वरुण-हंसीपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, क्वचिद्दिग्गजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालदण्डम्,
क्वचित् श्यम्बकवृषभ-विषाण-कोटि^३-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, क्वचिद्यममहिप्र-शृङ्ग-शिखर-
विशिष्ट-फेन-पिण्डम्, क्वचिदैरावत-दशन-मुसल^४-खण्डित-कुमुद-षण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
कावहलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

मर्वदिति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्पल-
नावरुणैः मन्दारव्रततिवक्त्रैः पुण्यीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडाभिलाषेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरव्रतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः भाकृति-
राक्रान्तं येषां तैः तादृशं, अतिविकटैरस्यन्तगभीरैः आवर्त्तो वक्तुं स्वस्वरूपं प्रामसतीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकृपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहार्थो
पमालङ्कारः ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः क्षिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । श्यम्बकवृषभेण महेश्वरोचना विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विचिसा
मज्जनसमये विजीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुक्षाः यत्र तत्तादृशम् ।

क्वचिदिति । ऐरावतेन इन्द्रगजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुमुदपण्ड कंरववन यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः । अच्छोदसरोवरस्योक्तवि-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तारुण्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुड्मला अनुरागोरुण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उदिति । उत्कण्ठितं प्रियजनविद्योगेनोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससमूहेन अलङ्कृतं
नूपितम्, एकरु कामतापादन्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

नहेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यामाना, मीना मत्स्याः, मकरा

लनाके वरुणल वीकर उसके जलको पवित्र किया था । जलक्रीडा की अभिलाषासे आई कुबेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंकेखानदेवके मण्डलीकृत धनुषके समान वक्तुंलाकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवालेनाभि
मण्डलों ने उत्तना जल पिया था । उस सरोवरके किसी-किसी स्थानमें वरुणके हसगण कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किसी-किसी भागमें दिग्गजोंके खान करने के समयमें पके मृणालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके बलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी शिलाएँ टूट गई थी । कहीं-कहीं यम-महिषने खान
करनेके समयमें सींग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रुपी मुसलसे
कुमुद-पण्ड उकटे-उकडे हो गए थे । यौवनकाल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्कण्ठ कल्पिताने परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल-वलय (मृणा-
लके वलय, मृणाल-रुपी वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुप आर चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुप,
चक्राना और तारस-पक्षिगी तरुण्यमें प्रकट थे । कालिकेयके चरित्रमें जिसप्रकार कौञ्च दैत्यके भार्याओंके विलापकों

१. पुण्योदकम् । २. हंसाक्रान्तविकचकमलवनपण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्, हंसाक्रान्तकमलवन-
मकरन्दम् । ३. मृणालजालदण्डम् । ४. धवलवृषभविषाणकोदण्ड । ५. "मुपल" ।

चक्र लक्षणम्, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रीञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
ष्ट्रकुल पक्ष-कृत-क्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयमानविपम्, कृष्ण-
बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिकूर्द्ध हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
धिष्ठितम्, दिव्यसिंवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
स्फुटानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयो रेखात्मकचिह्नानि यस्य त तादृशम् ।

'लक्षण नाम्न चिह्ने च सारस्या लक्षणा क्वचित्' । इति मे० । 'ज्योतिषमत्या च सारस्या स्त्री, क्रीडे
नामचिह्नयोः । स्याद्यत्ने लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥' इति रभ०

पण्मुखेति । षण्मुखचरितं कार्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाण आकर्ष्यमानः क्रीञ्चवनितानां क्रुद्धपक्षि-
णीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाण. क्रीञ्चवनितानां क्रीञ्चसङ्गद्वैत्यस्त्राणां प्रलापो
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयद्वैत्यसुतः क्रीञ्चद्वैत्य. कार्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारत महाभारतमितिहासमिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्णानां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्णचञ्चु-
चरणयुक्तानां हस्तानां यत् कुल समूहः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृतो विहितः चोभः सञ्चालनयस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्र कुल द्वयोर्धनादि तयाः
पक्षाभ्यां सहायभूताभ्यां सग्रासकारिभ्यां कृतः चोभः सग्रासो यत्र तत्तादृशम् ।

'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लहिताः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाचान्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥' इत्यमरः।
अवृत्तेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमथनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठ-
मयूरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विपाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन शङ्करेण पीयमानं विष सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । 'विषं तु गरले तोये' इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमथनादाविर्भूतं गरलं महादेव पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृष्णेति । कृष्णस्य देवमीनन्दनस्य बालचरित शैशवक्रीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखास्तु अधिकूर्द्धैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीमन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

मदनेति । मदनः कामः तस्य ध्वज पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सदृशपुत्तलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गाय कञ्चिद्देवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो यद्योस्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मत्स्यैर्मैनाः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रस्फुट भ्रममानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्रामङ्गानन्तर निजाङ्गान्यायच्छमाना पुण्डरीका व्याघ्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

कथा सुननेमें आनी है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार करारकुल-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देना था । नदाभारत
में जित्तप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षोंसे किये हुए सुदों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार इवेत-हसगणके पहलौकी वायुसे जलका उद्वेलन होता था । समुद्रमन्थनके समय जिमप्रकार मयूरों
तीरमें रहकर कालकूट-विप पान किया था, उस सरोवर में भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । श्रीकृष्ण शैशवचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षकी शाखा पर चढकर ऊपरसे ही जल-प्रपात-
रूप क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर-स्थित कदम्ब वृक्षके जाला पर चढकर पुन बरी ने जलमें
कूद कर वानरगग क्रीटा करते थे । कामदेव की ध्वजामें जित्तप्रकार मकरारुति पुत्तलिका है, उन सरोवरमें भी
उसी प्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गीय देवना जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा नोभा पाने, ✓
वह सरोवरभी उसीप्रकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जित्तप्रकार व्याघ्र निद्रामङ्गके अनन्तर रुम्भा
(हापी) कर मुख-विकास करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार इवेनकमलसे विकसित होता था । नर्पाज कुल

उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमान-कुवलय-
पीडम्, कद्रू-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्,
असन्साधनमिवाट्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ॥

'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्राग्निदिह्नागे कोशकारान्तरेऽपि
च ॥' इति मे० ।

उत्तेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं
शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कतेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन भ्रमरघृन्देन उपगीयमानानि
स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि इन्दीवराण्येव आपीडः शीखरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु
मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन उपगीयमानं दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः
कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपप्राह्यभागो येषां
ते मधुकराः कसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राज्ञो
यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

कच्चित्ति । कद्रुः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां राजानां
सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूपश्रुल्लुको यस्मा-
त्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि
सलिलानि यस्मिंस्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिंस्तत् तादृशम् । 'वनं
नपुंसके नीरे निवासालयकानने' इति रामाश्रमी ।

इह 'यौवनमिवोत्कलिकावहुलम्' इत्यारभ्य 'मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्' इत्यन्तं पूर्णोपमा-
लङ्कारः । 'उरगकुलमिवानन्त शतपत्र पद्मोद्भासितम्' इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपा-
ततः पुनरुक्तताऽवगमादनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा
चेत्युभयोरङ्गिभावसङ्करः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तिहेतुमिवेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे
तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यत्वादि-
त्यादौ असद्धेतौ निश्चितसाध्य (गोत्व) वस्थल (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनदृष्टिशयोक्तिः पूर्णोपमा
चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नैत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि
उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जिम प्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असह्य शतदल
(नैकजें परती वाले) कमलद्वारा शोभित था । कसकी सेनाओंके मध्यमें जिस प्रकार भ्रमरगण-गुञ्जन-श्रवण-
परायण कुवलयापीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें भ्रमर-
गण गान (गुञ्जर) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जिस प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस
सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जिस प्रकार शीतल चन्दनवन है, उस
सरोवरमें भी उन्हीं प्रकार शीतल जल था । असद्धेतु (हेत्वाभास) का जिस प्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर
का भी उसी प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर
और नेत्र का आह्लादजनक था । ✓

आलोक-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत् (अहो ! निष्फलमपि मे तुरग-मुखमिथुनानुसरणम् एतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् , आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलोखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, त्रिलोकितो दर्शनीयानामवसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पाद्यता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्यायति, हसमुखरतया

आलोकितेति । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतकान्तिः चित्तप्रमत्तत्वादि-त्याशयः । इष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोकय मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अघटयत्—अहो इत्याश्चर्ये निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोकयतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिथुनानुसरण किन्नरयुग-लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् इक्षणयुगलस्य लोचन-द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधायिनाम् अवधिः शेषसामा दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तदारिणा सीमान्तलोखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः परं हृदयाकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः सपूर्णसमापनं प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां दृष्ट योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इद्वैकार्थस्यापि पुनः पुनरुक्त्या दोषमापतति किन्तु चन्द्रार्पीड-स्थानन्दमनतया विस्मयेन च तथा कथनाजोक्तदोषो विवादादौ कथितपदावदित्यवधेयम् । तथा च दर्पणे—

विहितस्यानुवाद्यत्वे विवादे विस्मये क्लृधि । दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पाया प्रसादने ॥
अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्वयम् उत्पादयता सृजता वेधसा ग्रहणा, स्वसृष्टिः स्वकीयनिमित्तः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण विहितमित्याशयः । एतेनास्यामृतसारम् प्रत्याश्रयते ।

ननु कथं पुनरुक्तता प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चिनम् । अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीणनं तत्र समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं जेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा शिशिरतया शीतलतया स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्यैव शोभनो गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धिः, मत्स्वर्थाय 'अत इनिठनी' इति, पा० सूत्रेण इतिप्रत्ययः ततः 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेभिः । घ्राण नासिकाम् आप्या-

उस सरोवरको केवल देखनेसे हां चन्द्रार्पीडकी बकावट दूर हो गई, उस नमय वह विशेषरूपसे देखकर इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—'अहो ! मेरा किन्नरयुगलका अनुसरण निष्फल होनेपर भी मन सरोवरके देखनेसे सफल हुआ । आज हीं मेरे नेत्रोंको द्रष्टव्य (वस्तु) देखनेका पूरा फल मिला । यह तो सचमुच नने सुन्दर पदार्थोंका अन्त देखा । आह्लाद-जनक वस्तुओंकी सीमा देखा । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-सीमा-रेखाको दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थोंकी परिसमाप्तिका नाक्षान्धार किया एन दर्शनोंचोंकी अव-सान-भूमि देखी । इस सरोवरका जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करनेवाले विधानाने नाना अन्नानां सृष्टि-पुनरुक्त शेष-अस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरका जल भी अमृतके समान तन इन्द्रियोंको आनन्द उत्प-कारनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँसोंको आनन्द उत्पन्न करता है । आनन्दनाचे कारण नन्ध-सुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिकाको रुस करता है । इसके स्वरसे कानोंको आनन्दित करता है एवं

१. आलोकन २. मनस्यकरोत् । ३. तुरग । ४. अवलोकिता । ५. जगदिति ।

श्रुतिमानन्दयति. स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतञ्चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवैः रथाङ्गपाणिः, यद्विदममृतरस-सुरभि-मलिलमपहाय लवण-रस-परुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनञ्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येनप्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलसयोनि-पान-परिकलित-सकल-मलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागाधपाताल गम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महामरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनञ्चास्मादेव सलिल-ल्लेशमादायादार्थं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

चति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसेना जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवामृतसदृशतया पुनः पीयूषनिमोणं पुनरुक्तस्वमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेन कैलामनिवासे रजताद्रवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा भ्रुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न ग्लु साम्प्रत युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतरसं सुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन परुषाणि रूक्षाणि पर्यासि सलिलानि यस्य तस्मिंस्तादृशे उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति । यदि जलशयनाभिलापमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नून-मस्वप्स्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणया नासिकाया अभिघा-तात् प्रहाराद् भीता त्रस्ता दंष्ट्राप्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यवलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं मकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य ततादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलस्पर्शि अम्भः सलिलं यस्मि-स्तस्मिस्तथोक्ते अत्र महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वरा-हेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिलल्लेशं जलविन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यद्दुर्दिनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समु-त्पादितान्धकाराः दश दिशो यस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

नुन्वाद् होनेसे रसनाको तृप्ति करता रहता है । भगवान् शूकर इस सरोवरके दर्शनकी अभिलाषसे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेकी आसक्तिको नहीं छोडते हैं । भगवान् नारायणको अब जल-शयनकी उत्कट अभि-ल्लाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके समान सुस्वादु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरको त्याग कर लवण रससे कर्कश (ग्वार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यश्वराहकी नानिकाके आघातसे भयभीत होकर पृथिवी,—महापि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी था-मिल ग-धेसे समुद्र मध्यमें उतर (प्रवेज कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध ए-अनेक पानालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लग-सकते । एव निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोडा थोटा-जल-ग्रहण क-प्रलयकी वर्षासे दृशो दिशाओंमें घोर अन्धकार करके सब भुवनोंको प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार है

१. ...दोहदमितः । २. ...अभिभूता । ३. अगाधानेकपाताल... । ४. कचिद्विदित्तिर्नास्ति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूयं सरोव्यपदेशोनावस्थितम् ॥

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल कर्कश-वालुकाप्रायं विद्याधरोद्भूत-सनालकुमुद-कलापार्चितानेकं-चारु-सैकल-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकारार्घ्यं-पचः पर्यस्त रक्त-कमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुपनिपेय्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलामस्य स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णं-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-द्धूलनम्, अवगाहावतीर्णं-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद^{११}-प्रक्षत्रणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दानुमीयमानं वृषित-कात्यायनी-सिंहावतरणं-मार्गम्, दक्षिण^{१२}-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्ये इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाक् पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोव्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोपनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिस्थानो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा बोध्या । विश्वनिर्मिते पूर्वं भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्-अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीठः तस्य सरोवरस्य दक्षिणतीरं दक्षिणादिगवर्तितत्पदासाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पापाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो वाहुल्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरव्यामचारिभिर्देवयोनिविशेषैः उद्भूतेन गृहीतेन सनालानां कुमुदानां कैरवाणां कलापेन समूहेन अर्चितानि पूजितानि अनेकानि असद्यानि चारुणि मनोहराणि सैकतलिङ्गानि वालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं समर्पित दिनकराय सूर्याय यदध्य पदार्थमुदक तस्य पयसो जलात् पर्यस्तैः प्रपतितैः रक्तकमलैः रक्तपद्मैः शोभिन विराजिनम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरतलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुषैः जलमानुषाकृतिजीवविशेषैः निपेय्यमाणः आतप-सूर्यरश्मिः यस्मिंस्तत्तादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अभ्यर्णतया लम्बीपर्वतितया कारणेन ज्ञानाय मञ्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्क्तेश्च श्रमश्रेण्याः मुद्राभिभूयो तत्प्र-तिकृतिरूपाभिः अङ्कित चिह्निनम् । अवकीर्णैः इतस्ततो विहितैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-पितानि मग्नोत्थितानि स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य ममुदायस्य उद्भूलनानि रेणुवन्महानानि त्रिपुण्ड्रादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मत्रिधानार्थं भस्मनां पेषणानि यत्र तत्तादृशम् । जयगां हार्थं जलक्रोडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितु प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गेजवदनस्य) गण्डस्थलात्

५. किं सृष्टिके पहले जो यह जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसे-जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र समवेत होकर सन सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीठ इस प्रकार मन ही मन वितर्क करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण तट पर जाकर घुमने उतरा । वहा (दक्षिण तीरमें) पापाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुतर वालुका वा- (अर्थात् उल्पी रीं पथरीली थीं) । वहा विद्याधरों ने नाल सहित कुमुदके फूल तोडकर बालुकाके मुन्दर शिबलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धती देवीने सूर्यनारायणकी जो अर्घ्य दिया था, उसके हा जलमेंने गिरे रक्तकमल वहा शोभमान थे । वितने जल-मानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रोद्र (धूप) सेवन कर रहे थे । कैलासपर्वतके निचले होनेसे खान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंका पत्तिकाे चिह्न बने हुए थे । वहा समस्त भस्म विखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि खान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रसन्न गण कितने भस्म धूलिके समान मर्दित किये थे । खान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें ने मद-मल नि नृत हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और वहा चरणोंके बटे बटे चिह्नो को देकर अनुमान होना था वि-पर्वती या

१. यत्तत् सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतम् । ३. अर्चिनम् । ४. दत्तार्थं "दत्तदिनकारार्थं" "रुन्धती-दिनकारार्थं" । ५. आरक्तम् । ६. कमलोपशोभितम् । ७. मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. ज-म्वक् । १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. "गण्डस्थलमद" । १२. "पद" । १३. अवतार । १४. दक्षिणम् ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीतक-
निपय-यद्सप्रासं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिन-
स्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररूढदूर्वा-प्रवालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलैः चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वयं इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कपोलप्रदेशात् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रस्रवणेन चरणेन (धारया) सिक्तं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविषयीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमद्दुर्गावाहनभूतवेशरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथ-
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वाद्भवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पल्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षितिति । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पल्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः त तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानौ घासानां
प्रासाः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया ज्ञातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तत्तानीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्वृक्षस्य मूलशाखायां स्क्न्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतसुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरञ्जुरूपनिगडन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवलनान् कर्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररूढा उत्पन्ना या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रवालकवलान् किसलयप्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधाय च
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धौतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीत्वित्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां शकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अम्भ.कञ्जोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुस्य सुखदत्त्वेन निषेव्यित्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामवाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनापत्ररूपम् उत्तरीयम्

निह उन मार्गसे जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड घोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जग लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का घ्रास मुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
चन्द्रानुसार जल-पान कराकर ओर खान करा कर उसको वाहर लाया । बाद लगाम निकाल कर अपने हस्तस्थित
बाधने की नुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बाध कर
(छुरिका चूरा) से सरोवर के तीरजात दूर्वाके पल्लवों (दूर्वाडूरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके डण्डों का स्वाद चर, चन्द्रमाके समान कराग्र (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल तरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके वाणोंके प्रहारसे पीडित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
चरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वः । ९. आनन्द ।

शरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकराद्रुपुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्तैः शिलातले स्रस्तरम् आस्तीर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीय निवसाद् ।

मुहूर्त्त विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणोद्गायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीमङ्कारमिश्र-
संभानुप गीतशब्दमभ्युणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमर्त्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
ति' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलस्रस्तरात् उत्थाय 'तामेव गीतसम्पातसूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तथा तु तस्य प्रदेशस्य प्रथमव्यापृतलोचनोऽपि विलोक-

उपरिचक्षम् उरसि वक्षःस्थले निधाय सस्थाप्य, अरण्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अग्नुकणैः आर्द्र-
हृन्नं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिं शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः-
सलिलात् कामारजलात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववापय एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यग्रेति । किञ्चेति चाद्य । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भग्नानि खण्डितानि च
त्तानि, अत एव शिशिराणि जीतलानि च तैस्नादशैः, समृणालकैः सविलैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चितैर्व्यापनैः, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिक्षिप्ते मण्डपाकारं प्राहाभिलंताभिः परि-
वेष्टिते गिलातले कर्मिभ्रिहीर्षप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशे स्रस्तरम् आस्तरणम् आस्तीर्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं स्तूपीकृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरितनवसं शिरसि निधाय मस्तकाधःप्रदेशे दत्त्वा
निपसाद् सुप्तवान् ।

मुहूर्त्तमिति । मुहूर्त्तं क्षणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिवसम्बन्धिन तीरप्रदेशेऽतदप्रदेशे समुच्चरन्तम् उतिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परित्यक्त्वासप्रासेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन तदभिमुखीभूतेन
उद्ग्रावेण उर्ध्वकन्धरेण इन्द्रायुधेन, प्रथमं पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीमङ्का-
रमिश्रं वल्लकीतन्मयभिव्यक्तशब्दसंपुष्टम् अमानुष दिव्यं गीतशब्द गेयध्वनिम् अभ्युणोत् आकर्णयत् ।

श्रुतेति । श्रुत्वा निश्चयः । विगतो मर्त्यानां मानवानां सपातः सञ्चारो यतस्तस्मिन्स्तादृशे प्रदेशे-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरुपपत्तिः । इति विश्राय समुपजातकौतुकः समुपसङ्गदुत्कलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलस्रस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितं
ज्ञापितं तामेव दिशं कक्षुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अतीति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिदवीयस्तथा अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-

मनुष्यके समान वक्ष स्थल (छाती) पर कमल-पत्रत्पी वक्ष रक्ष कर एव वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुते आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाय, कमल) से शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमेंसे बाहर निकला । उसी क्षण
तोडे जानेके कारण जीतल, मृणालसयुक्त और जलकणिकासे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विद्योना) मण्डपा-
कारमें लतासे वेष्टित किसी बृहत् पाषाणके ऊपरमें विद्यकर, उसके ऊपरमें. नस्तकके नाँचे अपने उत्तराय वग्न
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्त्त भर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उथित, बांगानन्त्रोके उत्तरसे
मिश्रित एव श्रवण करनेमें कानोंको नथुर लगनेवाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । श्वर इन्द्रायुधने धाम चरना
छोडकर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खडे करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुह फेर, जहाँ गर्दन कर उन
गीतध्वनिकी पहले सुना था । उस गीतध्वनिकी सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ ननुष्यके यातनात
नहीं हैं तथापि कहाँ से इन गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी ग्रन्थाले उठकर, जिस दिशासे गीतध्वनि आनी थी, उसीकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अत्यधिक दूर था इसलिए विशेष चल्पपूर्वक आँख फेर-फेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाना नहीं

- १ पिषाय । २ कश्चित् सर-पद न विद्यते । ३...भग्नशिशिरैश्च । ४ मण्डपपरिक्षिप्ततादृशे ।
५ स्रस्तरम्, प्रस्तरम् । ६ गीतम् । ७ 'श्रुत्वा च' इति पद कश्चिन्न विद्यते । ८ उपजातकौतुक !
९. दलस्रस्तराद्, पत्रस्रस्तराद् ।

रुद्रं त्रिहृद्दर्शं, तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव । कृतहलवशाच्च^१ गीतध्वनिः^२
प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्वन्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितै-
रपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्तमां, सप्तच्छदं-वकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परि-
मलया अतिकुल-विरुति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया सरस्तीर-
वनलेख्या निमिचीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सन्मुखागतैः, अच्छ-निर्झरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-
वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्थ-फेन-विन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः,

गेन व्यापृते निश्चेतुं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोकयन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि
दृष्टं अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुश्राव आकर्णयामास ।

कृतहलेति । कृतहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः
नेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्या-
णम् आरोपितपश्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तादृशैः, प्रथम-
प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्राथितैरपि मार्गमुपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यसृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं
वर्तं मार्गं यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां वकुलानां केसराणाम् प्लाना चन्द्रवालानां
लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तत्संज्ञकवह्नीविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां
सुरभिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तथा, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तया
तादृश्या अलिङ्कुलस्य भ्रमरसमूहस्य विरुत्या रवेण मुखरितया शक्तिदतया, तमालैस्तापिच्छतरुभिर्नीला
श्यामवर्णा च तथा दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मदवीथ्या दानवारिपंक्या तत्प्रवाहणेव विद्यमानया, पश्चि-
मया प्रतीच्या वनलेख्या काननपंक्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमिचीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभि-
मुखं ययौ । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कृटिर्वह्ला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्या संमुखागतैः अभिमुखायातैः कैलासमारुतैरभिनन्द्य-
मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिचृतं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणेर्महेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-
पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितस्तृतीयावह्ववचनान्तपदानि 'कैलासमारुतैः' इत्यस्य विशेष-
णानि । अच्छानां विशदानां निर्झरजलानां पञ्चवणसलिलानां कणजालेन विन्दुनिकारेण जनित उत्पादितः
जडिमा शीतलत्वं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां मृदुत्वचां वृक्षाणां वल्कलानि
वल्कानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्षस्य रोमन्थे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां
विन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य पठानस्य कार्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीभूतमयूरः
तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसभूतयोः पञ्चवयोः
किसलययोः उल्लासनेन सञ्चालनेन दुर्ललिताः हृदविधायिनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुरुसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अधिश्रान्त वह गीतध्वनि ही सुनाई पटता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान
जाननेकी अभिलाषा कर, जानेका कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पश्ययन (जीन) रख और स्वयं उसके ऊपर
चढ़कर गीन पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौटते वन-हरिणोंके विना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीतध्वनि,
को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सप्तपर्ण, वकुल,
श्लायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके भारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कारसे वह वन
सुन्दरित हो गया था एवं तनाल वृक्षोंसे काली पटनेके कारण दिग्गजोंके मदजल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमने नानने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वतके पवनोंसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस
प्रदेशके नमीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी, भोजपत्रकी छालको उसने
जर्जरित कर दिया था, शङ्करके वृषभके चर्वित चर्वण (जुगाली) के समयमें उत्पन्न हुए फेन-विन्दुको लाती थी,

१. क्वचित् 'गीत' पद न विद्यते । २. ...प्रभवञ्च । ३. ...ध्वनित । ४ क्वचित् सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।
५. क्वचित् 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्झरजल... । ७. वृष ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोद्भासन-दुर्ललितैः, उत्तर कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्गोलन-दोहद्विभिः,
आकम्पितकक्कोलैः, नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा बन्धार्त्त वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुक्मि-रमणीयैः, भ्रमद्भृङ्गराज नखर-जर्जरित-जट्टर-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल कुल-
कवलीकृत-सहकार कोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदपट् चरण-चक्रवाल वाचालित-विकच-चूतकलिकैः,
अचकित-चकोर चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग पुञ्ज पिञ्जर-कपिञ्जल-जग्ध पिप्पली-

वर्त्ता देशविशेषः यस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि भ्रवणकुवलयानि तेषां प्रेङ्गोलने आन्दोलने
दोहद्विभिः अभिलापकारिभिः । आकम्पितानि आधूनितानि कक्कोलानि कोशफलानि यन्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागस्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रणेन आर्त्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुक्तेभ्यः
शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पर्शित्वात् पूतैः कैलासमारुतैः कैलासा
चलस्पर्शित्वात् नैः अभिनन्दमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोत्पत्तिभूमिम् गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिग्भ्य मरकतवत् तन्नामकरत्नवत् हरितैः रयामवर्णैः । इतः प्रभृति तृताया-
द्यहुवचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'पादपै' रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इत गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति स्यातना-
मानः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

अमदिति । अमतां पर्यटता भृङ्गराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैर्जर्जरितानि चतानि जट्टानि
परिणतानि कुडमलानि कोरकाणि यथा तैस्तादृशैः । 'अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च नार्कवे अमर'
इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि ग्रासीकृतानि (भपितानि)
सहकाराणां आम्ब्रवृक्षाणां कोमलानि शृङ्खलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मत्तेन उन्मत्तेन पट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृता विकचा
विकसिता चूतकलिका सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकितता अत्रस्ता ये चकोरा जीवन्तीवा पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिस्त्रोटिभिः करणैः
चुम्बिता भक्षणाद्य स्पृष्टा मरिचाङ्कुराः श्वेतशोभाञ्जनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजसमूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थं, पिञ्जराः
पिञ्जलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अक्षयफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पली बोधिधरश्चस्थः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरको शिखा का चुम्बन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पहल को आन्दोलित करनेमें साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुरुदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल
वृक्षों की हिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर जी जटाने बंधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके पीनेसे बचा हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान धन प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अपोदेशमें बना हुआ भगवान् शिव
का एक शून्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हर हर ही
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुञ्जरसे रमणीय लगते थे । उनको पकी कलिया उठने भृङ्गराज पक्षी के
नखोंसे जर्जरित हो गई थी । वहा आनोंके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गा रहा जते थे और मिनो
हुई आमकी कलियों पर मदमत्त अमरोंके झुण्ड गुञ्जर करने थे । निभय चित्तसे जग्गर पक्षिण चञ्चुभिन
(मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करने थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पडे कपिञ्जल- (चानकनी) मन्दिता । पानके

१ उल्लसन । २. आकम्पितकमलैर्नखकुसुमनालापांशुवादिभिः, आकम्पित जट्टैः । ३. उन्मद-
वासुकि । ४. नखजर्जरितजट्टकुडमलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६. चकोरचुम्बित ।

फलैः फल भर-निकर-निपीडित^१-दाडिम-नीड-प्रसूत-कलविङ्कैः, प्रक्रीडित-कपिकुलै-करतल-
ताडन-तरलित-ताडी^२ पुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पर्क्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-
रजोराशिशार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर शकलित-फलस्फीतैः, जल-
धर-जल लुब्ध विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालषण्डैः, इभ-कलभकोलून पल्लववे-
ह्लित-लवली वलयैः, आलीयमाननव-यौवन-मद-मत्त^३-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-
वकैः^४, तनुपवनेन-कपित कोमल-कदली-दल-वीजितैः, अविरल-फल-निकरावनत-नारिकेरवनेः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां
नीडेषु तद्वृक्षस्थकुलाद्येषु प्रसूताः चटकाभिरुपादिताः कलविङ्काश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटकाः
कलविङ्ग स्यात्' इत्यमरः ।

प्रक्रीडितेति । प्रक्रीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-
घातैः तरलितानि कम्पितानि नाडीपुटानि तालीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्य मिथः कलहकुपिताः कलहकुद्वा ये कपोतपोताः पारावतशिखरः तेषां
पक्षपालीभिः पक्षत्रपङ्क्तिभिः पतितानि क्षिप्तानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसुमेति । कुसुमाना पुष्पाणा रजोराशिना परागममूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रक्षिताभिरित्यर्थः,
सारिकाभि शुक्रयोपिङ्गि. आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्ध्वग्रैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि
यानि फलानि दाडिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलस्वाद्यश्याद् तमालतरुण्वेव
तापिच्छवृक्षेष्वेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्यभावेन
प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालषण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इभेति । इभकलभका हस्तित्रिशदूर्पीयशिखरः तैः उल्लूतानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि
यस्य तत्तादृशम्, अत एव वेह्लितं कम्पितं लवलीवलयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीम्भावेन विद्यमाना नवयौवनमदमत्ताः प्रत्यग्रताहण्यमदोन्मत्ता ये
पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुद्वक्षेपैः पर्यस्ता विक्षिप्ताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेह्लितैः कोमलैर्मुदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः वीजिताः
कृतव्यजनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनन्नीभूतानां नारिकेराणां
नारिकेलवृक्षाणां वनमरण्यं येषु तैः ।

फल ज्ञाने ये । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोमें चटका पक्षीगण चटक-शावक प्रसव
काँ र्थ । खेलने-कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवूतरके
बच्चोंके पखोंते ताडित होकर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके पराणोंसे रजित होकर शुक्र-खियाँ (मैना)
उनकाँ चोंडी पर बैठी थी । मैकाडों शुक्रपक्षिगण (ताँते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको टुकड़े टुकड़े कर
टालने में (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु
पीछे थोरलाँ स्राये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल-वनको मुखरित करने थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा
(गानके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवूतरको फरफरा कर,
चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पखेका काम कर रहे
थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विहदाटिमी... । ३. चपलकपिकुल... । ४. नाडिपुटैः । ५. क्वचित्
'कलह' इति पठ नास्ति । ६. ...पोतसहतिलोलपक्ष... । ७. ...सारिकामिश्रशिखरैः । ८. ...जललवलुब्ध... ।
९. कृनालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र पुट-पूर्णा-विटपि-परिवृत्तैः, अनिवारितविहङ्ग तुण्ड खण्डितखजू र-जालकैः, मदमुखर-मधुर रव विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-तर-ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह-निभमलकक-जल लव सिक-मिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्रहृद्भिः, ग्रन्थिपर्ण-प्रास-मुदित-चमरीकुल-निपेधित-मूलैः, कर्पूरगुरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाप्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूगविटपिभिः क्रमुक्वचुच्चैः परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितैति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डैश्चक्षुभिः करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य भक्षितं पिण्डखजूराणां पिण्डीभूतखजूरफलानां जालक नमूहो येषु तैः ।

मदेति । मदेन मत्ततया मुखराणां शब्दायमानाना मयूरीणां नीलकण्ठीना मधुररवैर्मनोहरकल-रवै विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराण मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितैति । अकलिता अविकसिता वा. कलिकाः कुड्मलाः तासा कलापेन समूहेन दन्तुरा उच्चोन्नताः तैः ।

इह 'अचकितचकोरचञ्च' इत्याद्याभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्तनुप्रासोऽलङ्कारः । केवलं 'जलधरजले' त्यादौ भ्रान्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरैति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-तरङ्गा अतएव सिकतिला बालुकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह छेकानुप्रासः । सिकता इत्यत्र तद्धितैलच् प्रत्ययः ।

वनदेवतैति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभरक्तत्वसादर्यात् पाणितलसमूह-सदृशम् अत एवालक्तकजलानां यावकसलिलानां लवैर्विन्दुभिः सिकमिव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-सुकुमारम् अत्यन्तमृदुल किसलयनिकर किसलयपुञ्जम्, उद्रहृद्भिर्धारणं कुर्वद्भिः ।

इह आर्थोपमा क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्रनामकतरुविशेषाणां प्राप्तेन अशनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-विशेषसमूहस्तेन निपेधितानि आश्रितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्र वर्हम्' इत्यमरः । कर्पूरैति । कर्पूरा अन्तर्गमितघनसारवृक्षाः, अगुरवो राजाह्वा वृक्षाश्च प्रायेण घातुत्वेन येषु तैः । 'अगुर्वगुरु राजाहम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्भिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितियेषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु मेघेषु अवस्थान येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिर शीत-लम् अभ्यन्तर मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैरुर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपद्मे तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादिश्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था । इसलिए पक्षीगण चोंचोंसे पिण्डखजूर-समूहको छुनर टालने थे । उनके मध्य भागमें से मट्टसे शब्द करते मयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविच्छिन्नत दलिकासमूहमें वे विरिन्न धे (अर्थात् उनमें अन्धाधुन्ध कालिया लग रही थी) वहा के बालुकामय भूमि पर मध्यमें केलान-य तस्थ नदियों की तरङ्गोंके झकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलक्तकके रक्तको दृष्टीसे नानो गीली हुई ही ऐसे-अत्यन्त कोमल पङ्कवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्र-नामक वृक्ष विज्ञेय या पर्ण भक्षण कर चमरी हरिणगणके झुण्ड उनको जङ्के आगे प्रसन्न-चित्तमें बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कर्पूर और वगण वृक्ष ही अधिकसख्यक थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार स्वयं भागमें स्थित थे, सङ्कुचित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव-समूहके अभ्यन्तरमें जिन प्रकार घनत्व रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१. पूत, पूर्ण. २. विरावितान्तरै. चित । ३. आकलित दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्ण, अन्तःसु-दित । ५. घनावलीस्थानै. ६. दिनकरप्रवेश ।

दाशरथ्यलैरिवाञ्जन-नील-नल^१-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, नटैरिव नागलतावद्धपरिकरैः. उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लताङ्कुर जालकैः, अभिपेकसलिलैरिव सर्वोपधिकुसुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशरथ्ये । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
यं नटाः नटञ्जकवृणविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—
आञ्जनः अञ्जनान्मजो हनूमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्रप्रदेशो
येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपिभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कटरये शैले मर्कटतिन्दुकै' इति विश्वः ।

भवनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता
धमनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

नटैरिति । नटैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः वद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः
अन्यत्र तु नागलताभिर्वह्नीवल्ग्वमानैः भुजङ्गवद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवल्ग्वपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोज्जितप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरद्वाघातेन उरिथत प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्क्तानाम् अङ्कुरजालकं रुद्ररुद्रखण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोल्लसी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिपेकेति । अभिपेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वोपधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वोपधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिप्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयाणि पत्राणि
पत्रा येषां तथोक्तानां शकुनीनां पक्षिणा शतेन समुदायेन शोभिताः भूपितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिवर्णै-
रनेकवर्णैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूपितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पत्रे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अधिष्ठित था, उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण व्याप्त कृष्णसे परिवेष्टित
था, अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसी प्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिम प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वेत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे, नटगणका कटिदेश (कमर) जिस प्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहना है उन वृक्षोंका
मन्त्रस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार तरङ्गके
आगमने निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकर निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें भी उसी
प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते आर कोपल) सघन भावसे निकलते थे, देवता और राजगणके
स्नानीय जल जिम प्रकार सर्वोपधि (मुरा मांसी-प्रमृति), पुष्प, फल और पल्लव-सयुक्त रहना है वे वृक्ष भी
उसी प्रकार सर्वोपधिके (फल पत्र जाने पर जो जो लतायें मुरझा जाती हैं, उन सब लताके) पुष्प, फल और
पल्लवसे सम्युक्त थे, चित्रशाला जिमप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित हस्ति-अश्वप्रमृति वाहनके एव पक्षोंके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-शकुनि-शतशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-वाल-पल्लव स्पृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपापि-वैरैव पर्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमर सङ्घात-कवचावृतकायैः, प्रमाणाभिसुद्वै-रिव वानर-कराङ्गुलि स्पृष्ट गुञ्जैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरव्यपञ्चतपः-

कुरुभिरिव । कुरवो दुर्योधनादयस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्रादपक्षिणा द्रोणाचार्येण च तपनेदित-अधिष्ठितैः । 'भारद्वाजो गुरो. पुत्रे व्याघ्रादाख्यविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

महेति । महासमरो महासंग्राम. तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागौर्नागकेशरङ्गुलिभैः समाहृष्टा. स्वम-धुलोभेनानीता. शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुन्नारौः पुगजैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिली-मुखा बाणा येषु तैः । तत्र शराणामख्यधिकवादेव पुत्रागौर्नयनम् । अतएव 'महासमरे' ख्यमिहितमिस्थान-शयः । 'सुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । 'नागजैरसपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति । मेदिनी । 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महेति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः वालपल्लवैः प्रत्यग्रक्सिलयैः स्पृष्टानि मरुट्टि-तानि भूतलानि अध.प्रदेशे येषा तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः वालपल्लवैः विरक्तलाङ्गुलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषा तैः । 'वाल. कचे शिशौ मूर्खे हीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ता. सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तेरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहवोऽनेके गुल्माः स्तम्भा प्रकाण्डा इत्यर्थः । सेनानिवेशाश्च येषा तैः । 'गुल्म-स्तम्भे प्लीह्नि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिव । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जैर्लोकैरिव, भ्रमरसङ्घाता. पुत्ररसलोभेनोपविष्टभ्रमरवृन्दः कवचानीव वर्माणीव तैः आवृतकोया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—भ्रमरसङ्घातवत् भ्रमरगणवत् कवचैः तद्गच्छामवर्णैर्वर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषा तैः । 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशिता स्पृष्टकूटः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिसुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशाखाभ. करणैः स्पृष्टा आश्लिष्टा गुञ्जा. कृष्णला येस्ते. सुवर्णादितोलनकाले मर्वरैव गुञ्जा उपादीयन्ते । अवनोति । अवनिपालशयनैरिव नरपतितस्पर्शैरिव, सिहाना मृगेन्द्राणा पादैश्चरणचिह्नैः आङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्तिशयनतलानि येषा तैः ।

आरव्येति । आरव्या पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म येस्ते. तपस्विभिन्तापसेरिव, प्रीणत्तौ स्वविष्टराणा चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रज्वलितानय ऊर्ध्वं च सूर्य एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपः

समूहसे शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसी प्रकार अनेकविध वर्णसे चित्रित-पक्ष-समन्वित परिधौर्ने शोभित थे. दुयाधन प्रयुक्ति कुरुवशीयगण जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भांगज पत्तीद्वारा सेवित थे, महायुद्धके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियों की तरफ बाण फेके जाते हैं, वे वृक्ष उसीप्रकार नागजैः (मौलसरी) फूलके गन्धसे भ्रमरोंका आकर्षण करते थे, बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पृच्छरी दालोंकी नोक जिम्प्रकार भूतल-स्पर्श करनी थी, उन वृक्षोंके नये नये पलव उसीप्रकार झुक झुककर भूतलस्पर्श करते थे. प्रान्त राज्यादि राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुतर सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार सन्त-शाखा-पत्रविहीन वृक्ष थे, संग्राममें सज्जित वीरगणका शरीर जिम्प्रकार भ्रमरसमूहके समान दृग्गोचरत्व-द्वारा आवृत (ढँका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके समान भ्रमरसमूहद्वारा आवृत थे, सुवर्ण तौलनेमें लोग जिसप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुप्त स्वर्ग करते (जिमिनी उठाते) हैं, उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुप्त स्वर्ग करते (जिमिनी उठाते) थे, राजाओंकी शय्याकी नीचेका पर्यङ्क जिसप्रकार सिंहके पादके समान पारसे स्पृष्ट रहता है, उस वृक्षसमूहके नीचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके पादचिह्ने चिह्नित था, वहाँ पञ्चान्निधनकर गन्धनागराम्भ होती है, वहाँ जिसप्रकार पराग्नि-साधन करनेवाले अग्निस्तमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

१. सशोभितैः । २. भारद्वाजद्विजोपसेवितैः । ३. सन्नात । ४. प्रमाणाभिसुखैः ।

५. अङ्किततरुणैः ।

क्रियैरिवोन्मिद्धसखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटातटालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभान्नस्तस्य नरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं
तल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणोः शून्यं^१ सिद्धायतनमपश्यत् ।

तत्र पवनोद्भूतैः इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः^२ धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्वलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

दृग्भिरधायन्ते तन्निवेत्यर्थः, उद्भूताः शिलाश्रद्धा ज्वालाश्च यस्य तेन शिखिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्नि-
गणेन च परिवृताः परिवेष्टितास्ते ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहित कृष्णसारैर्मृगविशेषैः कर्तृभिः,
विषाणैः शृङ्गैः करणैः कण्डूयन येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्मृगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
वर्जनं यन्तं । मञ्जातदीक्षाणां कृष्णसारविषाणैर्गान्धर्वजनप्रतिपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जं, कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिनि । जरन्तो वृद्धा ये गृहसुनयो गृहस्थतपस्विनः तैरिव, जटासु मूलेषु आलवालानां सलिला-
धारणां मण्डलं ममुदाय धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटाल जटायुक्तं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरक्षन्तीति तैः । तेषां दारयुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूलेषु लक्षकचे जटा' इत्यमरः ।

शृङ्गेति । इन्द्रजालिकैलोकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्वान्नोचनाकारिभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।
पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्वृक्ष-परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीच्यां

तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावल्लभतया प्रभया स्वकान्त्या त प्रदेशं तत्पाश्वन्तिभूभागं धवलयतः
शुभ्रं विदधत, चन्द्रप्रभान्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्टवान् ।

तच्चेनि । तदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च श्यम्बकम् अदाहीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्भूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पमध्व-
त्तिपरागममूढैः धवलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीर यस्य सः तादृशः, अतएव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावल्लोचनाय केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
प्रद्यमानं अङ्गीक्रियमाण इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । एतन्निपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मनिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥^३

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

उनी शिखिनाम् मयूरगणैः परिवेष्टितं ये; यज्ञमें दीक्षितं होकर यजमानगण जिसप्रकार शरीर-खुजलाने पर
दृग्भिर (दृग्) के मागसे शरीर खुजलाने हे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके सींगोंसे खुजलाये जाते थे;
वृद्ध गृहस्थ मुनिगण जिसप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उसीप्रकार आलवालोकोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जटके पास जटायें हैं और धाले बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकगण जैसे अपनी क्षमतावलसे
दोंगोंके देवनेको शक्ति हर लेने हं, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रपादने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उठकर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीगुण्डके अन्दरके परागमें चन्द्रादीप्तका शरीर अवलम्बण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उससे मानो
नश्वरके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

१ दीर्घजटा, कण्डूलुधरः ।

२ भूतल ।

३ क्वचित् शून्यमिति पठ नोपलभ्यते ।

४.

पवनोद्भूतैः, पवनोद्भूतैः । ५. ... धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

प्रविश्याद्राक्षीत् चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धृतैर्द्रार्द्रैर्दलशिखरै-
गलज्जलबिन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बदलैरिव निजाद्गहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणा मूर्त्तिमाश्रित्याभिमुखीभासीनाम्^१ उपरचितब्रह्मानाम्, अनिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुःस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धृतैः स्वल्पकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बरस्य
शशिमण्डलस्य दलैः खण्डैरिव विद्यमानैः तेभ्योऽपि पीयूषबिन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य रजकीयस्य
शिवसम्बन्धिन इत्यर्थः । अद्गहासस्य महतो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणाना फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलसदृशत्वाच्चेत्याशयः । पाञ्चजन्यं पातालोत्पन्नं लक्ष्मीपते ननु
तस्य सहोदरैः एकोदरसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छत्ववर्तुलाकारत्वादित्याशयः । इह '..... चन्द्रगिर्यदलै-
रिव' 'निजाद्गहासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युत्प्रेत्वालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तृणश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । इहार्थोपमा । तथा
उपपादितो निरीक्षकाणां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोद्भवमयकिरीटभ्रान्तिपरिते ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य त तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रमोद्भवमयशुभ्रपाषाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य त तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स त चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिद्धिस्तत्रथमत्र चतुर्मुखोपा-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

'तदूर्ध्वभागः सञ्ज्ञातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वर ॥'

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्त्तिरिति प्रनिशदानेनोक्तश-
ङ्कानिरवकाशात् ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां याम्याभिमुखीं मूर्त्तिं प्रतिमान् आश्रित्य अथ
लम्ब्य अभिमुखीम् भासीनां तत्समके उत्तरमुखीं सर्तीं निपण्णाम्, 'प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कर्त्तव्यां ददर्शा-
इत्यतिदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यया तां तादृशीं कमलाननो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वद्विदुःखानां पलायनेन अण्ड्यादकेन प्रत्य-

मानो उते आलिङ्गन कर (धर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, सनल त्रिभुवनगिरी-चरण नगान
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्मा गिना हुआ था ।
उते चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और शकानगमाने तत्काल में उ-
अत्यधिक आर्द्र, दलाग्रसे जलकी बूँदें टपकते पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे स्वतन्त्र के उ-
भागसे विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (डुकर्तों) के समान, अपने (महादेवके) उ-
(ठहाकेकी हँसिके) अवयवोंके समान, शेषनागकी फणाके, डुकर्तोंके समान, पाञ्चजन्यके नरीरोंके समान
एव क्षीरसमुद्रके हृत्पद्मके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की भ्रान्ति होना थी ।

चन्द्रापीडने उनकी दक्षिणामूर्त्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-त्रत धारण करके बैठे हुए एक बन्दानों

१ अचिरोद्धृतैः । २. आर्द्राद्दलैर्दलैः, आर्द्राद्दलैर्दलैः । ३. अभिमुखीभासीनाम् ।

रिणा नर्चद्विड्मुग्धप्लावकेन प्रलय-परिप्लुत-श्रीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विमर्पता पादपान्तरैस्त्रिलोतो जलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकानन चन्द्रमयमिषं तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रुपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-तया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धमल्लिमरनामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्) पञ्चमहाभूतमय-

काले कल्पान्तमयमे परिप्लुतस्य उद्वेलिनस्य श्रीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेत-यर्जेन । सर्वतो विमर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयेकत्रीकृतेन तपो-राशिना तपःसमूहेनैव विद्यमानेन । त्रिलोतसो वियद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तद्गणामन्तरालदेशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तदभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिश्रः समूहीभूय बहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वतीं विदधतीम्, तस्मिन्निधवलत्वादिस्यभिप्रायः ।

इह 'श्रीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-वलेशरूपत्वेन गुणत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा, 'त्रिलोतो जलनिभेन' इत्यत्र आर्थोपमा । 'पिण्डीभूय बहतेव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा-गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

अन्यथेति । अन्यथा भिन्नप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताद्रिं धवलयन्तीं स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापादयन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । द्रुपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवलिमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवला वलोकनेनैव विलोकयितुश्चित्तस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिधवलेति । अतिधवल्या अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो व्याप्तो देहः शरीरं यस्या-स्तस्या भावस्तया कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमरनामिव श्रीरो-द्गृहितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रतिबिम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शकालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तहितामिव, अत एव प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-स्ताम् । इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षायां मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संसृष्टिः ।

पठेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन, एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतरूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डुवाता) था, प्रलय-कालीन उद्वेलिन (उमडे) शरीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ब्यापी दीर्घकाल-सञ्चित तपस्या-राशिके नमान विराजमान था एव आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृक्षोंके बीच-बीचमें एकत्र ममिलित होकर बह रहा था, श्ल प्रकार शरीरको प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सन्पूर्ण चन्द्रदिग्मय करती (पाठान्तरसे हाथी दाँतका बना हो ऐसा कर देता) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती थी, उस कन्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके ही मानो मन पर्वन्त शुभ्रवर्ण कर देती थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जसे उसका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण अङ्ग प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अभ्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चीनदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अभ्यन्तरमें प्रतिबिम्बित हो एवं शकालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. 'विन्दुन' । २. 'पयःपूरपाण्डुरेण' । ३. तपोराशिनेव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हृतमयममिव ।

५. लोचनपथ प्रविष्ट्य, 'प्रविष्टेव' ।

६. अतिवहल' ।

७. 'कैलाशुकान्तरितामिव' ।

८. परिस्फुट' ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणोन्मैव केवलेनोत्पादिताम्, दश्रा-
ध्वरं क्रियामिवोद्धतं-गण-कच-ग्रह-भयोपसेवितत्र्यम्बकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गीं
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सद्वाच-
परिचित-हर-चन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-गम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनद्यम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख हासच्छविमिव बहिरागत्यं कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्भूलनभूमिम्

द्वितां निमित्तामिव पृथिव्यादिसामग्र्युत्पन्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवविधनां-
वस्थासम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दचेति । उद्धतैर्बलगर्वितैः गणैः प्रमथादिभिर्भ्यः कचग्रहः केशाकर्षण तस्माद् भूयेन घ्रातेन उपसेवित्रः
रक्षणार्थमवलम्बितः श्यम्बको महेश्वरो यथा तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापते. अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अपत्ययुक्तधर्मरूपत्वेन शुभ्रत्वादित्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्कराप्रमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गणाः समेत्य तमध्वरं विनाशयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं चद् हरस्य शग्भोः
प्रसादनं तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधना प्रारब्धमहेषोपासनाम् अत एवानवर्तविभूतिधारणेन
शुभ्रशरीरं रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदिति । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनाध्यागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्या
महेशभाक्त्वा चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाम् आकर्षितां क्षीरोदस्य दुरधामयुधे.
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्दुति । स्वर्भानो राहोयो भयं घ्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणागमनं गृहगमन
यथा तार्थं इन्द्रोश्चन्द्रस्य मूर्तिं, शरीरमिव । 'शरणं गृहसिद्धिः' इत्यमरः । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तिचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तिचर्मप्रियत्रादुरसुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तित्वा समोहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा
धिपश्वेतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पथिति । स्वस्थानान्मुपास्य बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपते मह-
ेश्वरस्य दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्वतुमुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थापिवदने यो हासो हास्यं तस्य छवि शोभामिव
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीरिति । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं स्तीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्भूलभूमिमिव
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसृज्य शरीरभस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूह परित्याग कर श्वेतगुणद्वारा ही मानो उत्सका निर्माण किया था । उद्धत प्रवृत्तिनाम्
प्रमथगणके द्वारा केश दाँचे जानेके भयसे दक्षकी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने -
ही; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवको प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनेमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर वहाँ रहती ही; पहले एकत्र दान करनेमें परिचित
अङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठाने आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी उ-
ही, राहुके भयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके उरणापन्न हुई ही, गज-चर्म ओटनेके लिए उत्कण्ठित गौरव-
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतहस्तीके देहप्रभाके समान ही; महादेवके दक्षिण मुखकी ए-
शोभा मानो वाहर निकलकर बैठी ही, अङ्गमर्दन करनेके समयमें आङ्करके अङ्गकी भस्म-धूलियों मानो र्भा-मूर्ति

१. मङ्गल . २. अध्वर . ३ उद्भूत . ४ दक्षिण निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी रति
याठो न विधते । ५ क्षीरोदधि . ६. लेखोत्कण्ठोत्कृष्टाम् । ७ शरणागमनाम् । ८ दक्षिणमुख,
श्व निर्गत्य । ९. हुरोद्भूलनविभूमिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्वकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिग्रहाम्, कात्तिकेयकौमारव्रतक्रियाभिव मूर्त्तिमतीम्, गिरीशं वृषभदेहद्युतिमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहत्पः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्त्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त धर्मशोक गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणार्वास्थिताम्. देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागम-
वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नानिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तौ तत्कण्ठत एवोपगतौ ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिग्रहां विहितशरीरस्वीकारा गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धि चित्त-
पवित्रतामिव । पूजोत्प्रेक्षा ।

कौत्तीति । मूर्त्तिमतीं सशरीरां कात्तिकेयस्य पदाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मचर्यनियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेतस्यैव निरूपणौचित्या-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्बहिर्निर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषभस्य देह-
द्युतिः शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तस्यैव सिद्धभवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धि सम्पदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपः सिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आदीति । सप्तसु लोकेषु भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्त्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूजोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण ध्रुवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥

अमरीति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गाया अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः द्वेगज-स्वरथा पतितौ स्वर्गा-
द्विच्युताम्, अमरगजानां देवहस्तिनाम् ऐरावतभृतीनामित्यर्थः । वीथिं पंक्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा
दित्याशयः । परमार्थतस्तु समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योपिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यवधेयम् ।
जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पादनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितां
नस्ताम्, कैलासस्य रजताद्भ्रः श्रियं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं वीचूणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तौ श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपशोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसके कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
राकर आ गई हो, पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो, कात्तिकेयकी मानो मूर्त्तिमती
कुमारारवस्थाकी तपश्चर्या हो, शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक होकर स्थित हो, उस सिद्धायतन (मन्दिर)
के वृक्षांकी पुष्प-मन् द्वि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप ही उद्यत हुई हो, ब्रह्माकी तप-सिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरा हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्त्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
भ्रंकर विश्राम करने आई हो, कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
सन् वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो, आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्री-रूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्त्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पंक्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पटक गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीपावलोकनं कुतूहलागताम्, काराकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, श्रेय-
शरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविधूर्णनायास-
विगलिताम्, शुक्लपक्षपरम्परांमिव पुञ्जीकृतानाम्; सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्^१, शङ्खादिवोत्कीर्णांम्, सुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिव प्रक्षालिताम्^२, वर्णसुधाच्छटा-
भिरिव च्छुरिताम्^३, अमृतफेनपण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजत-

काशेति । शरत्समयं घनाश्रयकालम् उदीक्षमाणं प्रतीक्षमाणं काशकुसुमानां 'कांस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसत्प्रभामिव ।

शेषेति । रसातलं पातालम् अपहाय स्वकत्वा निर्गतां वहिर्निःसृताम्, श्रेयस्य नागराजरय शरीरच्छा-
यां वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादिशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

मुसलेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विधूर्णनं पर्यन्ततो भ्रमण तदायासेन तस्य-
रिश्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां मुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभामिव वपुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनज्ञोभनिपतिताम्' इत्यारभ्य 'मुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविधूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्त सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

शुक्लेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकत्रो कृतां शुक्लपक्षाणां मासीयोत्तरार्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परां सन्ततिमिव, पक्षाणां समयत्वेन द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वैः समस्तैः हंसैः सितच्छद्दैः धवलतया स्वस्वश्वेतातुणेन करणेन कृतो विहितः सञ्चि-
भागः विभज्य अर्पणं यस्यै ता प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादुत्कीर्णांमिव शरत्स्य
निस्तचय वहिर्निर्मितामिव, सुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विमैः विरचि-
तावयवा विरचिताङ्गीमिव, दन्तदलैः गजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकराश्चन्द्रविरणा एव
कूर्चकाः तूलिकाः तैः प्रक्षालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सद्भरः ।

वर्णसुधानां धवलमसम्पादकसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां दृष्टाभिः समूहैः दुरितां लिप्तामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रक्षालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तं पारनोऽपि
निगद्यते । इति ज्ञारपालः' । 'पारतस्तु मानकं पाण्डु' सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाकशीतः सर्वं
तुल्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दान्तर्वेदः । चलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च
रसशब्दस्य द्रवार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसद्भरः ।

कान्ति अन्यान्य द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो, काश-कुसुमोंको विकास-कान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करने
हो, श्रेयनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोटकर बाहर निकल आई हुई हो, दलरामकी शरीर-कान्ति मानो
मद्यपानकी मत्तनावश (नशा चढ़नेसे) धूमकर गिरी हो, शुक्लपक्षकी परम्परा मानो इकट्ठी होकर गयी हो,
ऐसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हंसोंने मानो अपनी-अपनी धवलता दिखाने का उद्योग
देवी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी, विधाना द्वारा बर शरत्को छान्दोजन बरत की गयी थी, मौक्तिकों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी, मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे, गज-दन्त-खण्ड द्वारा ही
मानो गढ़ी गई थी, चन्द्रकिरणरूपी कूर्चों द्वारा ही मानो वह प्रक्षालित कर परिष्कृत कर दी गई थी, इन्दु-
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुच्छद्वारा ही मानो अमृतकी उमंग
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी, चाँदीके रसने ही मानो उन् पर मार्जन (कान्ति) का

१. अन्यदीपान्तरावलोकन । २. निर्गताम्, उद्वहनाम् । ३. आभङ्गिताम् । ४. आच्छुरिताम् ।

द्रवेणोत्र निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवारं कुसुमच्छविभिरिवो-
ल्लासिताम्, इयत्तामिव धवलिन्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादकं-विम्बादुद्घृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलं-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लम्प-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्गमीश्वर-चरणद्वयमुद्ग्रहन्तीम्, रवि-रथ तुरग-खुर-मुख क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृतं-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाश्लिष्ट-शाशाङ्कलामिव शै-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतैलिङ्गया द्वितीययेव पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण शैष्यरसेन निर्मृष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिविम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्णं कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम्, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तयस्ताभिः
उल्लासितामिव परिशोभितामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिवेति । धवलिन्नः श्वेततायाः इयत्ताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कविम्बात् सूर्यमण्डलात् उद्घृत्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कान्तिभिः करणैः स्रष्टा निमिताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती घोटमाना या तद्वित् विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चल तेजः तद्गताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरज्ञानेन धरितमङ्गलेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लम्पाः विरला अरुपात्पा वारिकणा जलविन्दवो यासु तासां भावस्तया कारणेन प्रणामे प्रणाम-
कालेलक्ष्यानि ससक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिचोदा यासु ताभिरिव विद्यमाना-
भिः जटामिर्लम्पकचाभिः उद्भासितो घोटितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः...' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोत्प्रेक्षा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जटेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाङ्गः महेशनाम्नः
अङ्गश्लिष्टं यत्र तथोक्तम् ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्ग्रहन्तीं भक्त्यातिशयं धारयन्तीम् ।

रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराग्रभागेः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां चोदश्चूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूपितः
ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशशृङ्गस्थपापाणेन आश्लिष्टा घृता
शाशाङ्कला चन्द्ररेखा यस्याः ता शैलराजस्य हिमाचलस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुक काव्यालङ्कारमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपापाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह वन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधितया अलङ्कृतरूपेण सज्जिताया, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवमूर्त्तिर्यया तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिंताम्भोजपङ्कजव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एव कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देवीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवः स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यविम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था, एव थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जलधनु-ये, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी, भस्म-धूलियाँ
जटाके उपरमें लगी हैं । मस्तकमें जटा-कलापके सग गुथे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें निरुक्त घोड़ोंके खुराग्रके आघातसे चूर्णाकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
शुभ्रवर्ण भस्मके तिलकके उसका ललाटदेश भूपित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जहाँ हुई चन्द्रमाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी, अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई, वह शिवलिंगको लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथको देखती थी, अनवरत गान करनेसे उस

१. सिन्धुवार । २. उत्थिताम् । ३. गतार्क । ४. तटित्तनुतरल । ५. तुरङ्गखुर-
क्षुण्ण । ६. कृत । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धद्वय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाग्निपतद्भिर्दशानांशुभिः पुनरिव
स्नपयन्तीं गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदाथैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथिताम् उपगतैः, नारायणाभिपुण्डरीकबीजैरिवाद्घृतैः, सप्तपिभिरिव कर-स्पर्शभूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारुपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाश्वत्थयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, इष्टेरपि विशदस्वादित्याशयः, इष्टया निरीक्षणेन भूतनाथं महेश सम्भावयन्तीं सम्भक्तिदर्शने-
नाद्वियमाणाम् । जात्युपेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्दशात्,
मुखाद्ददनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वेतैः, शुद्धद्वयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरचद्भिः गीतगुणैः गानमाधुर्यैरिव, स्वरैः पदजपभादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाचरैरिव विद्यमानैः, दशानांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्नपयन्तीमिव
स्नपनं विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादान-
कवारं स्नपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमद्गाह्निभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः मुखाद् ददनात्
आकृष्टैः आकृत्य प्रापितैः साक्षादव्यवधानात् वेदाथैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदस्वादित्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तनाम् उपगतैः प्राप्तं गायथ्या स्वनामप्रसिद्धस्य पंक्ति-
मन्त्रविशेषस्य वर्णरत्नैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिन्नतयातिविमलस्वादित्यभिप्रायः । उद्घृतैः उत्तोलिनैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगट्टा' इति रथात्तरिव) ।
तथा आत्मानं स्वकीयशरीरं करस्पर्शनं जपसमये तस्याः कन्धकायाः हस्तस्पर्शनं पूनं पवित्र कर्तु-
मिच्छद्भिः आमलपद्भिः तारकारूपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः सप्तपिभिरुपरचितेनाश्वत्थभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्पष्टैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन हृन्नेन
अश्वत्थलयेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो गलप्रदेशो यस्यास्ताम्, अत एव परिवनेन
परिधिना परिगत परिवेष्टित चन्द्रमण्डलं शशिविम्बं यस्यां ता पौर्णमासीनिशामिव राकाराग्निमिव विद्य-
मानाम् । 'परिवेपस्तु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चानरः ।

इह 'वेदाथैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तपिभिरिव' इति चतसृषु नार-
त्प्रेक्षा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषण
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तैः पौर्णमासीनिशया च नाग्यमिति श्रीस्युपमा चेत्याना परस्पर-
मद्गाह्निभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुख हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमनःकास्यि नद्वन्द्वमण्ड-
लाकारेण वर्त्तलाकृतिना, तथा मोक्षस्य केवलस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थं. तस्य द्वारका रया

कन्या का ओष्ठ-युगलं हिल रहा था, अत एव मुखात् ते निकलन्ती, अत्यन्त निर्मल दन्त-रत्नयोः सेव- नात्, नि-
से शङ्करको स्नान करा रही है ऐसा प्रतीत होता था, वे दन्तरत्नयोः उनके पवित्र हृदयको किरणोंके समान
मूर्त्तिमान् गानके माधुर्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरीके समान और मूर्त्तिमान् नृतिके अक्षरके समान गैरनेने
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल नोनियोंके दानोंने ग्रथित एक उनकी माला (२०)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकलकर जाने गये नाक्षत्र वेदाथैके समान, उन्हें
हुए गायत्री-वर्णोंके समान, नारायणके नाभिलिखित ध्वनकरुमलोनेने निकले हुए बीजोंके समान, एक उस हृन्नेने
कर-स्पर्शसे अपनेको पवित्र होनेकी इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तपिण्डोंके समान गैरनेने ग रहा था, स्पष्टरूपको
मुक्तामालासे वह परिवेष सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पौर्णमासी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी। मन्त्रकेने

१. गीतस्फुरित । २. गुणैरिव, स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनरपि गौरीनाथम् । ४. अनवरतम्,
अन्यनाम्, ग्रथनस्तीतनाम् । ५. करतल । ६. परिवेण । ७. पौर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिथुने-सनाथामिव गङ्गाम्^३, गौरीसिंहसटामयेनेव चामर-रुचिराकृतिना^४ स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्प-तन-लतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकार्योम्, आप्रपदीनेन च स्वभासूषितेनापि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाह्लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृत्तनितम्बाम्

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव पङ्केन धन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिथुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम्

इह 'अधो' कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हस्तयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपम-चेत्यासां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकाररत्नप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकेसरिणः सटामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् वाल्म्यजनवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतल्लतावल्कलेन मन्दारवृक्षवल्लीत्वचा कृतं संपादितम् उत्तरीयस्य उपसं-ध्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह 'सटामयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिराकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्पर-नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुग्मलोचनस्य श्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहात्प्राप्तेन, चूडा-मणोः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, रवेत-त्वादित्यभिप्रायः, मण्डलीकृतेन वतुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्राकृतः पावनीकृतः काय-शरीरं यस्यास्ताम् । इह 'मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुरा काले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुरा कल्पे तु नारीणां मौक्षीबन्धनमिष्यते । उपदेशं च तानां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्भक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाथ-मानेन दुकूलपटेन सूचमवच्छेण प्रावृत्तौ आच्छादितौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्थास्त्रिज्वाप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्थारुणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

मस्तकस्थित अधोमुख किए हुए नरमुण्डके समान वर्तुलाकार एव ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिमन्यत्र स्तनयुगल, उस कान्याके वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसोंके एक-जोडे सहित गङ्गाके समान वह टोखनी थी । चामरके समान छन्दर आकृतिवाला एक कल्पतरु-वल्कल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रहकर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पार्वतीके सिंहकी जटाद्वारा मानो निर्मित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक यज्ञसूत्रसे उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिले चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके अग्रपर्यन्त लटके हुए सूक्ष्म (रेशमी) बल्लसे उसका नितम्ब-द्रश (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पद्मासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रखे हुए चरण-तलकी प्रभाओंको उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलस, मोक्षद्वारमित्युक्तकलसः । २. एकगतहंसः । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चौराकृ-
तिना । ५. पवित्रतरीकृतकार्याम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा^१ निर्विकार-विनीतेन^२ शिष्येणोन्नोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-तनमृगेणैव निषेविताम्^३, उत्सङ्गताञ्च स्वसुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-लिनां त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण^४ प्रकोष्ठ-वद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख-इन्दुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलम्बाभिरात्मानुरुपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, स्नपनार्द्र-लिङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तथा विनीतेन शिष्य-जनितविनम्रनावाहिना यौवनेन तारुण्येन, शिष्येणैव छात्रेणैव उपास्यमानाम् आश्रीयमाणा सेव्य-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेणैति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाञ्चल्यं कामोद्वेगस्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणैव तस्मिन्नायतनसारङ्गेणैव रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्सङ्गेति । सूक्ष्माणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीमूपैः पूरिता व्यासा अङ्गुल्य-करशाखा यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानात् अत्रशिष्टेन शोभेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिबन्धदेशे वद्धो धृतः शङ्खखण्डं कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयेत्यर्थः, कारणेन, गृहीतः आक्षः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लर्की स्वसुता निजा-स्मजामिव अस्फालयन्तीं वादयन्तीं सप्रेम उस्थाप्योस्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थितम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षानुणोत्प्रेक्षाणां परस्परमद्भिर्भावसङ्करः । कम्बु-याङ्गुरीयककटकाभ्याञ्चवैधव्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्टिकरा तस्याः स्तम्भेषु लम्बाभिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विभ्रमशोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सवीणाभिः सप्तदसीभिः प्रतिष्ठाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

स्नपनेनेति । स्नपनेन अभिषेकेण आर्द्रं क्लिष्टं लिङ्गं महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रक्तवर्णो हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-रहितान् विनीत शिष्यके स्नान, उपयुग्-अवस्था में उपस्थित और काम-विकार विहीन वज्य यौवनकाल आश्रया किया था । लावण्य भी, स्नाने पुण्योपार्जन करके ही उत्सका परिग्रह किया था । उस मन्दिर के हरिण के स्नान सुन्दर-नयन-मन्मथ-चाञ्चल्यविहीन रूप भी, उसको सेवा करता था । और वह अपनी पुत्री के स्नान एतदन्तर्भूत एक वीणा उन्नत (क्रोड) में रत्नकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उनके उन दक्षिणहस्त को अगुलियों में सूक्ष्म शङ्ख के टुकड़ों में बनी हुई अगुलियों पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अवशिष्ट भस्म ने वह दक्षिणहस्त सुश्रवणी हो गया । मणि-मणिबन्धप्रदेग (कलाई) पर शङ्खभरण परिवेष्टित था, और जो नख-किरण फलने में आती एतन्मन्मथ-निर्दिष्ट वीणा बजाने के साधन (मिजराव) से समन्वित दीक्षता था, जिनसे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व विद्या के स्नान विद्यमान थी । मण्डप के मणिमय स्तम्भों में लीलाविलाससुसुक्त वीणा के साथ उनके शरीर के अनुत्पम प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे, वे उसके सहचरियों के स्नान देखने में आ रहे थे । स्नान करा देने के कारण जात्रं निवर्तित में उनकी प्रतिबिम्ब पड गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिते आराधित दिव के हृदय में प्रविष्ट हो

१ यौवनेनादिष्टेनोपसर्पिणा । २ निर्विकारेण विनीतेन, स्वकालेनसर्पिणिविकारविनीतेन । ३ सौन्दर्यम् ।

४ सूक्ष्मखण्डखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना । ५ पाण्डुरेण । ६ सवीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेवुं प्राप्तकण्ठयोग्या ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपञ्ची-घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

द्वयं प्रयास्तस्या भावस्तया कारणेन, अतिप्रबलभवत्या अस्त्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोऽप्रेक्षा ।

हरेति । हारलतयेव सुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोग्या लब्धगलसम्बन्धया, पञ्चद्वेषि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या वीध्येव, ध्रुवेण गानाङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु भ्रवाभ्यां तस्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाङ्गध्रुवस्वरूपमभिहितं सङ्गीतनारायणे—‘उत्तमः पटपदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य ध्रुवनक्षत्रयोर्वन्धन-
मभिहितं ज्योतिषे—‘भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यज्जं तद्भद्रा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥’

क्रुद्धया कुपितया स्त्रिया योपितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा चदनोच्चारितान्यचराणि
यस्यां तथा, पक्षे तु रक्तस्ताम्रो मुखवर्णा यस्यास्तया । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तया, पक्षे तु घूर्णिते मद्रोद्रेकाच्चञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तया । उन्मत्तया उन्मादवायुग्रस्तया स्त्रियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तथा । मीमांसया जैमिनि-कृत-
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्त्या,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुव्यापारेण तत्प्रतिपादनेनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्यूतया ।
श्रीरागादिलक्षणन्तुक्तं सगीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्था चान्न ज्ञेया । तथा
च एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अग्निसूर्यचन्द्ररूपया वपम्याणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लक्या उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकृष्टैराकृष्य प्रापितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तिसित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधं अभ्यस्यद्भिः शिष्यमाणैरिव विद्यमानैः, आवद्धं रचितं मण्डलं
वलयाकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्दगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहघातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
श्रूयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीघोषः ससतन्त्रीयुक्तवीणानिनादो यस्यास्ताम् ॥ क्रियोऽप्रेक्षा ।

अमरेति । नभसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योऽप्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान मुक्तामय हारके समान उसके
कण्ठमें सलज था, ग्रहपक्ति जिस प्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गध्रुव-
लक्षणते युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण, होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
सुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त लक्ष्म उच्चारित होते थे, मदसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलस होकर घूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे, उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुत करतल-ध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल किये जाते थे, एवं जैमिनीप्रणीत मीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्था नामकी द्विविध
चिन्तासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल वाधकर उसके गानके साथ-साथ
वीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमें उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; वक्षमें दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामि-
वानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्ब्रह्माम्-
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तव्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभावातिरिक्तं संस्कृतात्मिकामित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभापितवै न ग्लेच्छित्तवै, ग्लेच्छो तेप
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापभ्रंशभावाव्यवहारनिषेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारैर्महादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपा यमशलाकामिउ
तेजोमयीं तेजोवहुलाम् ।

यतीति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः
सखिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकला चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु
स्पन्दः रागः कामानुरागी लौहित्य च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमथितेति । अमथितस्य अविच्छिन्नस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सल्लिप्तसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धा कामादिविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अम्यन्तरानुलुपिनाम्, मन्थने
सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिप्रवस्थितिमिव,
अद्ब्रह्मां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्ब्रह्मानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकमामसवजिता युगल-
सयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धि ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवात्मस्वजिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु
भ्रान्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तै.—

'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्यो' ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भामेन संविदि ॥

भासेत चेत् कुतः सर्वं न भासेतैकमविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्विद्योः ॥' इत्यादि

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आम्नादितो ज्योतिपि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्नो ज्योतिपि सतीस्वनिर्णयार्थं प्रदीप्ताङ्गी प्रवेशो यथा ताम् ।

यनेति । द्यूतकलायां दुरोदरक्रीडायां बुशलां दद्या स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अपाणि
इन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अहहृदय दुरोदरविद्यामर्मं यथा ताम् ।

बोलने है, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत ननुय (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवधके समयमें सूर्य के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी, अनृत-पान करनेवालीको जिनप्रकार निषान्ता नहीं रहती है, उन्में
भी उसीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी, इंद्रकरके नस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिनप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उनमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था, अमथित
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्त करणमें भी उसीप्रकार नन्ध विकार न होनेमें निर्मलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी, समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परम्पर मिलन नहीं रहता है, उन्में भी समास-
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे, बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारादि सान्प्रदायिकों) के समय शक्तका जिसप्रकार विद्वान्ता
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं उनका कहना है कि ज्ञान ही पदार्थरूपमें भासता है)
भेद-प्रतीति भ्रान्ति है) उसीप्रकार उसने भी आनक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिनप्रकार अन्ति प्रवेश किया है,
उसने भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था, द्यूतक्रीडामें निपुण किया जिनप्रकार पाशकविद्या-रूपमें

कृताक्षद्वयाम् . महीमिव जलभृतदेहाम् , हिमसमयद्विबर्त्स-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीत-भास्करा-
रातपाम् . आर्यामिव समुपात्त-यतिगणोचितमात्राम् , आलिखितामिवाचलावस्थानाम् ,
अंशुमयीमिव त्रिज्जायानुलितभूतलाम् , निर्म्ममाम् , निरहङ्काराम् , निर्म्मत्सराम् , अमा-
नुपाकृतिम् , दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम्^१ अप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमा-
णाम् , प्रतिपत्रपाशुपतत्रता^२ कन्यकां ददर्श^३

ततोऽवतीर्य तरुशाखायां वद्ध्वा तुरङ्गम्^४ उपसृत्य भगवते भक्त्या^५ प्रणम्य त्रिलोच-

नहीमिति । महीं भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन घृतः भृतः देहः शरीरं यया ताम्, पचे तु
जलेन भृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिर्मिति । हिमसमयो माघफाल्गुनात्मकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रिय-
मिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यया ताम्, पचे—परिगृहीतः
हिर्मनिरुद्धः भास्करातपो यया ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातं छन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-
पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलवादिसामग्री यया ताम्, पचे—समु-
पात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रामस्थानम्, गण-मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-
प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यया ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखिता चित्रितामिव, अचले शैले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पचे—अचलं
निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अश्विति । अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायया शरीरस्य प्रतिविम्बेन दीप्या च अनुलिसम्
आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यया ताम् ।

इह दीक्षितवाचमिव^६ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्ममामिति । ममत्वार्थे ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्म्ममां ममत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निर्म्ममानाम्,
निर्मत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुपाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-
मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यस्वरूपावलोकेनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाण मानं
यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्व्यूनवर्षीयामिव, ‘ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्ष-
देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दादेशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीत पशुपतः महेशो देवता
अस्येति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यया ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय तरुशाखायां वृत्तशाखायां
तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमश्वं वद्ध्वा बन्धनं कृत्वा उपसृत्य समीपमेत्य भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

ऊरके रहती है, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियसमूह और चित्तज्ञो वशमें कर रखा था, पृथिवी जिसप्रकार जलसे
परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानेसे शरीर-वारण को थी, रातकालके प्रभातकालकी
झोना जिसप्रकार हिमद्वारा मूर्यके आलोकको आच्छादित करती है (जाडेके दिनामें प्रातःकाल हिमाघृत होनेसे
धूप नहीं दीरती है) उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; आर्याच्छन्दमें
जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसके भी उसी प्रकार मुनिगण के
उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण ये; चित्रित प्रतिमूर्त्त जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है,
वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लिस
(रग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिविम्बद्वारा भूतलको लिस करती थी, वह ममत्व, अहङ्कार और
मत्सर (अन्वशुभद्वेष) रहित थी, उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वत्नके कारण उसके वयका अनुमान
व्यर्थत्वमें नहीं हो सकना था तो भी वह नानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवाजा प्रतीत होती थी ।

नदनन्तर चन्द्रार्पीटने घोडेसे ऊरकर किन्नी वृक्षकी शाखा (डाली) में घोडे को बाध, भगवान् महादेवके

१. दिन .. । २. परिपीन .. । ३. उपात्त .. । ४. निर्म्मलान् । ५. प्रमाणाम् । ६. व्रता च ।
७. तुङ्गम् । ८. महामत्या ।

नायै, तामेव दिव्ययोषितमनिमिषै-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामाना। चदपादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि-‘अहो! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यदृच्छ्या निरर्थ-कमनुभवता तुरङ्गमुख-मिथुनम् , अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनमञ्जरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाद्येन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे सशीतिरस्या दिव्यता प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् , कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् । ‘तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमेषपद्मणा निस्पन्दनेत्रलोचना निश्चलं स्थिर यथा स्यात्तथा निबद्ध विहित लक्ष्य दृष्टयेन तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकल्येन दर्शयित्वा ।

उपपादति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रश-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्य यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उदपादि इय वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केस्यत आह—‘अहो’ इति । जगति ससारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थितोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुभवविपर्या-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आपटेकवृत्तो यदृच्छ्या स्वेच्छ्या अनुबध्नता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुन विस्तरयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अर्थं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकितः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेषमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अच्छोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकिनम् । तस्य सरसः तीरलेखाया तटपङ्क्त्या विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुष दिव्यं गीत गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापारलोकना इयं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णयित इत्यत आह—नर्हानि । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यता प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि सशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-नुषता देवरूपताम् अनुमापयति अनुमितिं जनयति, न खलु मानुषीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कुत इति । एवंविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां

निकट जाकर भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उस दिव्य तर्णीको व्यक्तकी वापकर विश्व दृष्टिमे वापन देखने लगा । उनका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और ज्ञान्तिने चन्द्रानोटकी दिग्मय उत्पन्न हुआ । मनसे वह विचारने लगा—अहो ! मसारमें प्राणिजोंके सनक्ष विशेष घटना जानकित नन्दते (दिनादिना) ही उपस्थित हो जाती हैं, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगय (शिकार) में जाता, निरर्थक मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पदचनेनें वापन, दिव्य पुष्पोंके चक्राने योग्य प्रदेश देखा । फिर यहा जलका अन्वेषण करते-करते निब्डुगुप जितने जलका उपयोग करने लगे नन्दते हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करते-करते दिव्य गान सुना और उन्का अनुसरण करने मनुष्योंकी दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याकी देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे भीला भी विचिप्रकाला-संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोके हम प्रकार मनुष्योंके ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही भेरे दृष्टियने चन्द्रापीड न हो पाए,

१. पार्वतीपत्नये । २. अनिमेष । ३. विस्मयननन्ति, मनसि चित्तम् । ४. तुरंगमुखम् । ५. वीक्षितः क्षितिः । ६. उपस्पृष्टजलम् । ७. विद्याना गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतत् एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टा गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्रासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमात्रभाषे-स्वागतमतिथये,

मन्द्रमध्यताराणां मर्त्यलोके मनुष्यभूमौ कुनः कस्मात् सम्भूतिरुत्पत्तिः, अत एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीनिरित्याशयः । मम् पूर्वकात् स्वप्नार्थक 'शीङ्' धातोः स्त्रियां क्तिन् सति सर्गातिरिति ।

तदिति । तत्समाकारणात् यदि यावत् मे मम सहसा अकस्मात् दर्शनपथाद् विलोकनमार्गात् नापयाति नापमरति, ना अथवा कैलासशिखरं रजताद्रिशृङ्गं नारोहति, नारोहणं विधत्ते, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्गजति नतस्तावत्, 'का त्वम् ? किमभिधाना किनाग्नी किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि चात्थावस्थायां पाशुपतं महेशमन्त्रनिधनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव एनां कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेव पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्षणेन विस्मयानुभवानाम्, अतिमहान् अतिवृष्ट्य अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्त्यामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणाम् आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टममासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षा कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अयेति । गीतावसाने गानसमाप्तौ मूकीभूता निःशब्दा जाता वीणावल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुकररुतं भ्रमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उदधानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कृतः विहितः हराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यथा सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकश्वेतया, तपःप्रभावेण तपोमाहात्म्येन प्रगल्भा दृष्टा आशयनिर्णयदत्तेत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समाश्रासयन्तीव सान्त्वनां विदधतीव अभयं प्रयच्छतीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादित्थं-सलिलैः प्रक्षालयन्तीव धौतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्ती पूतता कुर्वन्तीव, शुद्धिं पापक्षयं कुर्वाणैव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव समादयन्तीव, पवित्रता पूतता नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आवभाषे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । 'समाश्रासयन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलास-पर्वतके शिखर पर चढ न जाय, अथवा आकाशमें उड न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो ? तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (युवावस्था) में तपस्या आरम्भ की है ? इस रूपसे ये सब विषय इसलिये समाप्तमें जाकर इससे पूछ लूंगा, क्योंकि यहा आश्चर्योंके लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड एव प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिक-मण्डपके अभ्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-नमासिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उमके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुकरोंके मधुर-गुजारवाली कुमुदिनीके स्नान वह शोभायमान हुई । बाद उस कन्याने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवको प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही श्वेतवर्ण पर्व तपस्याके प्रभावसे सर्वविषय-निर्णय-निपुण-दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको मानो आभस्त्र करती हो, पुण्यद्वारा ही मानो स्वर्ग करती हो, तीर्थजलोंसे ही मानो स्नान कराती हो, तपस्यासे ही

१. पाशुपनमन्त्रम् ।

२. सर्वभेदत् ।

३. परिसनाप्ति ।

४. वरप्रदानम्, वरप्रदानमेव ।

कथमिमां भूमिमतुप्राप्तो महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्भाषण-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्यायै भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति ! यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव ता व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुनूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा च्यमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अर्भ्यर्ध्व-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनी-

'जन्मप्रभृति चारभ्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कर्त्तिर्महाभाग न उच्यते ॥

इत्युक्त्वलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थान कथ केन प्रकारेण अनुप्राप्त. तत्तत्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्यायं विधेहि, आगम्यता मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयता प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्तौ । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तियु' इत्यमरः ।

एवमिति । एव पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यक्या उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीठ इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेणैव केवलसलापेनैव अनुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवयुज्यमानः उत्याय तस्मात्प्रदेशादुत्थान विधाय भक्त्या ध्रुव्या कृतप्रणामः विहितनमस्कारः 'भगवति नपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेश करोपि तत्तथा' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यश्छात्र इव दर्शितविनय प्रकाशितनम्रतः सन् व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवव्राज पश्चाज्जगाम । पूगोपमा ।

व्रजकिति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् ता कन्यकां पश्चाद्गच्छन् चन्द्रापीठः समर्थयामान हृदये निर्धा-रयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त हर्षे 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भ विपादयोः' इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मा दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुनूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छामिलापया पदं स्थानं कृतविहितम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलघमाह द्विवस्तुपु' इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनाना दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहर रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगताया कन्यकायाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिपत्यं यस्यां मा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अर्भ्यर्ध्वमाना मयाऽभिधातुमनुसूयमाना सती, नियतं नूनम् अखिल समग्रम् आत्मोदन्त स्वीयसमाचार कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमति कृतनिश्चयश्चन्द्रापीठ, पदशतमात्रमिव

नानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हैं, इस प्रकार चन्द्रापीठसे कहने लगी—'अन्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आद मैं भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये इस प्रकार उसके वचन सुनकर देवल मनमाने ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीठ उठा और भक्ति-पूर्वक उठे प्रणाम कर 'देवि ! आप किस प्रकार शत्रुओं से दैवी हैं बैसा ही करेगा' इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी दिनप्रदिने-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीठने जाते-जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—'हर्षका विषय है कि यह मुझे देरना नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुनूहल सहित प्रश्न करनेको आया ने प्रशिक्षण प्राप्त की कि—'इतना यह दिव्यरूप, तन्मन्त्रोंको दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इनका एव इस प्रकार अत्यन्त दान-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—'मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करता हूँ कि—'अपना सब वृत्तान्त कह देंगी' । इस प्रकार विचारते विचारते लगभग सी कदम चलने पर ही उम्मेद से युक्त

१ महाभाग ! । २. अनुगम्यताम् । ३. हृदये 'हृदि' गति पद न विद्यते । ४. नमनयित् ।

५. समुत्थाय । ६. अद्भुताकृतित्तिरोभूता । ७. अतिशय । ८. इयमात्मोदन्तम् ।

नमश्चिन्मिर्वं दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उष्णकुसुमेषु लतानिकुक्षेषु कूजतां
मन्दं मन्दं मद्मत्तं-मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरपातिनीनाञ्च धवल-
शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रसन्नवर्णैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरदध्वनि
भिरवशीर्यमाण तुपार-शशिर-शीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिम-हार हर-हास-धवलैश्चो-
भयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारैर्विलम्बित-चलच्चामर-कलापामिषोपलक्ष्यमाणाम्, अन्त-स्थापित-
मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्ध-

किञ्चिदध्वानमतिश्रमेव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्राक्षीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह खोलिङ्गे द्वितीयै-
ववचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि
रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोकयद्भिरिव विद्यमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-
रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः समुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उल्लङ्घेति । उष्णानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुक्षेषु वल्लीकुक्षेषु मन्दं
मन्दं शनैः शनैः कूजता शब्द कुर्वता मद्मत्तमधुलिहा मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः
वाचालाकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् दविष्टात् पतितुं शीलं यासां तामाम्, धवलेषु विशदेपु
शिलातलेषु पापाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम्
अपा जलानाम्, उत्कोटयः उन्नताग्राये प्रावाण. प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विदार्य-
माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमाणाः प्रस्तरेषु
पतनात् जर्जरिभवन्तः तुपारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः
प्रसन्नवर्णैः गिरिनिर्झरैः, आवध्यमानाः सक्षायमाना नीहारः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुपारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुपा-
रवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोष-
निराकरणाय धवलपदपरिभ्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः
तैः, उभयतो द्वारमार्श्वयुगले चरद्भिः खवद्भिः निर्झरैः प्रसन्नवर्णैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन्
चलन् प्राच्छलन् चामराणां बालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणा वीक्ष्यमाणा ।
'स्त्रीं द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाजात्युत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्त मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं
समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय
सुद्रक्षीमवसन यस्यास्ताम् ।

विशासिकेति । विशासिकायाः त्रिकथायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देवी । उसके समुच्च भागमें लगातार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने
अन्नकाण कर रक्ता था, लताकुञ्जी (वेलोंकी कुञ्जी) ने नानाविध फूल खिलाए हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुंजार करते
हुए मद्मत्त नयुकरोंके झंझारते उस गुहाका प्रान्तभाग मुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण त्रिलाखण्ड (चट्टान) से टकर
रानर उछलनेमें फेननय हुए. अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रसन्नवर्णों (झरना) से एव ऊंची उठी कोरवाले
प्रन्तरोर्वी नोकोंसे जर्जरित बहुर शब्द करने टुकड़े-टुकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस)
भर रही थी। उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हास्यके
नमान धवलवर्ण झरनासे उनके द्वार पर मानो चञ्चल चनर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था। उसके अभ्यन्तरमें
गिने नगिनय कमण्डलु रज्जये। योगसाधन करनेके समयमें पहननेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवल एक स्थानमें

नारिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौतौपानद्वयुगलोपेताम्^२, अत्रशीर्णाङ्ग-भस्म-धूमर-वल्कलशय-नीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितभस्मालावुकां गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले मनुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमति-यन्त्रणयां, कृतमतिप्रसादेन, भगवति! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादर', त्वदीयमालाकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च तथा तां सर्वात्मतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निमित्तं धौतं चालितम् उपानद्वयुगल पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्तम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवर्गीर्णेति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्तनादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूमरं वल्कलद्वयि यत् वल्कलशयनीयं तरुवद्वनिर्मितशय्या तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागो यस्यास्ताम् । 'धूमरस्तु सितः पीनलेशवान् वल्कलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इन्द्रिति । इन्दुमण्डलेनेव शशिचिम्बेनेव विद्यमानेन, टङ्केण प्रस्तरविदारणाच्छेन उत्कीर्णं सन्तद्वय रचितं तेन, शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा । सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरक्षणार्थां अलावुः शून्यमध्या तुर्ग्या

यस्यां ताम्, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चित् चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापामतले मनुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अत्रवीदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तरुवद्वनिमित्तशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यथा ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात् प्रसवणात् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणा मत्कृते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमत्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया लोकनमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वेनसां प्रशान्तिदृष्ट्वा, अघमर्षणमिव पापविनाशकम् 'शतघ सत्यञ्चाभीद्धा' दित्यादिस्सूक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आत्यताम् उपविश्यताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्विति । अपि च, तथा कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनतेन द्रविष्ठानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्याम् अभ्यागतपूजां सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लटका था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूने) एक जिनके ऊपर रखे थे । एक ओर शरीरपरसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पापान-भेदक अखले रोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्ता था और भस्म रखनेके लिए एक प्रलापुत्र (तुँबी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस युष्माके द्वारदेशके समीप एक जिलातलके ऊपर बैठा । शर वह कन्या विन्यस्तनय शय्याने सिरहानेमें वीणा रखकर पत्तोंके दोनेमें उस अरनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुए । उने उपस्थित देग चन्द्रापीड कहने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट जन कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेगा कोई प्रयोजन नहीं, देवि । आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोट दीजिए, सम्मत्त पाम भिन्ट करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अघमर्षण' सूक्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अनाव थाद उठिये । उन्ने बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवनत मस्तकसे समस्त अतिथि-सन्कारको प्राप्त (दिनर) के साथ स्वीकार किया ।

१. नारिकेली । २. युगोपेताम् । ३ अर्घजलम्, आगृहीतार्घसलिलम् । ४ अत्यन्तिग्न्यादः । ५ त्वदीयालोकनमप्यत्र खलु । ६ अनुरुध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानः सर्वमाचचक्षे । विदित-
सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
श्रोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि—नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् ,
यद्द्रव्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम् इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्रो-
त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे सयम्य निर्भरजलनिर्वर्तिते-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो यथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपापाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण
परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगम-
नवशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचक्षे आख्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यथा सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तत्स्थानादुत्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतन-
तरुणां गुहासमीपवर्तिसिद्धायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत पश्य
तेषां फलानाम् उपभोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आसीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसि आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रेण । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं तेषां तादृशा अपि सचेतना इव सचैतन्या इव
अस्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिसृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतत्खलु तपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहाधान्तरन्यासोऽलङ्कारः स
च विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अधीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽनि-
भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं
पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमथम् आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपल्लयनं नातिदूरे निकटे संयम्य
वद्व्वा निर्भरजलेन प्रस्रवणसलिलेन निर्वर्तितो निष्पादितः कानविधिः आप्णवन्विधियेन स तादृश-

उस समय अतिथि-सत्कार सम्पन्न करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस
देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके
अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कन्या उठी और अपना भिक्षापात्र लेकर, आश्रमके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही
अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण
करनेके लिए अनुरोध किया ।

उस समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इस सप्ताहमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैतन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करने हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इस
प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहाँ ले आया । उसका पल्लयन (जीन)

१. ध्विच ‘च’ कारो नास्ति । २. यत्र च । ३. विगतचेतना अपि । ४. पर्याणि च ।
५. निर्वर्तितम् ।

स्नानविधिस्तान्यमृतस्वाद्नि^१ उपयुज्य^२ फलानि, पीत्वा च तुपारशिशिरं प्रक्ष्वणजलमुपस्पृश्य^३ चैकान्ते^४ तावदवतस्थे^५, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारं निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारा शिलातले विस्त्रग्धमुपविष्टं निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—'भगवति ! स्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति^६ हि^७ प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकला^८ परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणय-

श्चन्द्रापीडः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वाद्नि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य भुक्त्वा, तुपारः तुहिनं तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रक्ष्वणजल निर्हारपानीय पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत् तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल मूलमयेषु आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्ति नीतः आहारो भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पापाणतले विस्त्रग्ध सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसीनाम् । निभृत नि शब्दं यथा स्यात्तथा उपसृत्य समीपमेत्य नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनय विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवतीति । 'हे भगवति देवि ! स्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन, कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधीरक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्भिद्येषु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-पर इत्यर्थः, लघिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीड बलात् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने छटताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह — जनयतीति । हि तथाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि स्वामिप्रसन्नताच्छेदोऽपि अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्य धाष्टर्यम् उपजनयति उत्पादयति एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्या. अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिसमैर्नन्द धाष्टर्यं जनयतीत्यङ्गीक्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पाऽपीति । एकदेशावस्थाने एकदेशावस्थितौ स्वल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकला समयोक्तौ परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चैनावत्समयमेकत्रावस्थानात्वं मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दाभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अणुरिति । अणुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणय सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तर, जरा दूर बाध कर उसने झरनेके जलमें स्नानकार्य-सन्पादन किया और अनुरक्तके मनान रुखादु उन फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एव आचमन कर वह एकान्तमें तननक बंटा रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सन्पादन कर चुकी और एक शिलातलपर निश्चिन्तरूपसे बैठी तब नि शब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—'देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ए मुझे कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेने ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी मुझे बलात्कारसे प्रश्न करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीको कृपाका लेश भी चञ्चल-प्रकृतिके पुण्ययोग्य भूष्ट बना देता है । एव एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उद्वन हो जाता है, विशेषतः परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इत्यदि आनन्दो

१. अमृतसस्वाद्नि । २. उपयुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपनस्थे । ५. कन्यका । ६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकक्षा ।

मारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्, इच्छामि । अति-
महत्त्वत्तु भवदर्शनान् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । कवेदं वयः, कवेदं तपः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेक-सिद्ध-साध्य-संवा-
धानि सुरलोकसुभगानि अपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि ? ।
कश्चाय प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशी धवलतां धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषकलेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
मजिज्ञास्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपत्तिविषयम् इच्छामि अभिलषामि ।

अतीति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति वात्तिकेनेह पुंवद्भावः ।
तस्मात्प्रभृति तवात्रलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रश्नविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अस्याश्चर्यम् ।

अथ तव प्रश्नविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायकानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्या भगवत्त्वा
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे पृष्ठी ।
बहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्युक्त्या दतरत्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुशला व्रवते ।

किमर्थमिति । वा अधवा कुसुमसुकुमारे पुष्पवस्त्रोमले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायां
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

कोति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क, वृद्धावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपवि-
शेषः क, अयञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशा-
न्तिः स्वस्वभोगनिवृत्तिः क । अद्भुतलावण्यवत्त्वरूप्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीय-
व्रताश्रयणावलोकनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभोगेऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषयः ।

तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतितिपयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोनिविशेषास्तेः संवाधानि सङ्कलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देवचुन्दानि तैः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः । सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गाश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुष मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा त्वम्
धिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्गवसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कश्चेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वपुः,
इदं दृशीम् एवंविधां भवलतां श्वेततां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चित्रमिदमित्याशयः ।

विशेष-कलेशजनकं न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुगृहीत करने की इच्छा
करना हूँ, आपके दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि ! अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अप्सराओंमेंसे किसको कुलको अनुगृहीत किया है । किस कारणसे
तुम्हारे ज्ञान कोमल इस नवीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ की है । कहा यह वय ? कहा यह आकृति ?
कहा यह असाधारण लावण्य ? और कहा यह इन्द्रियोंकी भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप, अद्भुत सा
प्रतीत हो रहा है । किसलिए आप बहुतर सिद्ध-साध्यासे परिपूर्ण एव देवगणके विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंको छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविहीन वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका बना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुगृह्यमाणम् ।
२. कश्चित् 'कवेदं तपः' इति पाठो न विद्यते ।
३. किंवा ।
४. 'संवन्यानि ।
५. 'सुन्नानि ।
६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिरिदृशम् ।

भिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्व वा । अपनयतु नः कौतुकम् , आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवम-
भिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृद-
यशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिस्यन्दमिव स्रवद्भिः लो-
चनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य-पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्खलितैः,
अवशीर्णं हार-मुक्तमुक्ताफल तरलपातैः, अनुबद्धविन्दुभिः, वल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-
शीकरैः, अश्रुभिर्प्रमीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारोभे ।

ताञ्च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्-‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपा-
तानाम् , यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीया कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयत्विति । नोऽस्माकं कौतुक इतूहल महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं
सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तश्चित्ते
ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य
च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धविन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गता मध्यप्राप्तं
हृदयशुद्धि मन-पवित्रताम् आदाय गृहीत्वैव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादिश्या-
शय । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसाद स्वच्छता सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्वृष्टिं दुर्बद्भि-
रिव, तपोस्यैव रसा द्रवाः तेषां निस्यन्दं धारां स्रवद्भिः क्षरद्भिरीव, लोचनविषयम् अवलोक्यमान धवलमान-
नं श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रावयद्भिरीव, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्खलितैः
निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् शुटितात् हारात् मुक्तामालम्भात् मुक्तानां स्खलितानां मुक्ताफलानां
रसोद्भवानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रपो-
यैः, वल्कलावृतयोः तस्त्वगाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उन्नताग्राभ्यां जर्जरिताश्रुणां
कृपाः शीकराः कणा येषां तैः, एतेन कुचयोरस्यौन्नत्य काठिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिता,
आमोलिते सङ्घचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवजितं यथा स्यात्तथा रोदितुम्
आक्रन्दितुम् आरोभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिरीव’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिरीव’ इत्यन्तं क्रियोपेक्षालङ्कारः । ‘...मुक्ताफलतरल-
पातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेत्, त्वार्थः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, ता कन्यकां दृष्ट्वा निरीदय, चन्द्रापीड-
तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितानाम्, दुर्निवारता
अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचित्निवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद्
यस्माद्धेतोः अनभिभवनीया तपस्वितया अभिभवितुमशक्यता, ईदृशीमेवविधाम् आकृतिमपि आजार-
मपि आत्मीयां स्वाधीना कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । क्याऽप्यापस्या उत्पादितात्
बलेनादियं रोदित्वीत्याशयः ।

ननु सर्वथा विषयाभिलाष परित्यजन्तमेवविधं तपस्वजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोती-
त्यत आह—सर्वथेति । उपतापाः सासारिककलेशाः, कञ्चन काञ्चदपि, शरीरधर्माणदंहीन सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कहीं देखा, न सुना ।’ इसलिये कृपाकर समस्त वृत्तान्त विदित कर केना इतूहल निवृत्त कीजिए । इस प्रकार
चन्द्रापीडको वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करता हुन, धोती देर नुन रए कर एन
साँस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिकी लेकर मानो बाहर निकलते, इन्द्रियोंकी निर्मलताको माना वर्णन करने,
तपस्या ल्पी रसकी विना-शुष्टि करते एव दृष्टियोंकर धवलताकी मानो विषयकर गिरते, अलन, निन्द
कपोलस्थलपर टपकते, हूटे हारसे दिगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अनिच्छित्तरूपसे दिशुके रत्न
निकलते, वल्कलसे ढँके हुए स्तन शिखरपर जर्जरित होनेसे कणरूपमें परि न होने, वट-वट अश्रुदिन्दुमन् टपका
कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपदिनेका उजमग नो दुर्निवारता
होता है, क्योंकि—येसे दुर्धर्म (दु खने अयोग्य) आकृतिकी भी वे अधीनमे कर लेने ए । नरारथारीयो

१. क्वचित् वाशब्दो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. ‘...हारमुक्ता’ ।

शरीरघर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम् ॥
अतिमहन्मनमि मे कौतुकमस्या वाष्पमलिलपातेन । न ह्यल्पीयमा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवंविधा मूर्त्तयः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे'ति । संवर्द्धितकुतूहलश्च
शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्दे । सा तु नदनुरोधादविच्छिन्न-वाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने बलकलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णश्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्-
'राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृणं-हृदयायाः मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिककलेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिपूपरिधतिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः । अस्याः कन्यकाया वाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादि-
तम् । इहोक्तव्युत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन योपितामश्रुजलसम्भवात् कथं तत्रातिमहदाश्चर्यमित्यत आह—
नहीति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवविधा अनिर्वनीय स्वरूपा
मूर्त्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, क्षुद्रेण
स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्यं यस्य तादृशश्चन्द्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रस्रवणात् निर्झरात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्धयर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्दे उपस्थापितवान् ।

तेति । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
वाष्पजलधाराया अश्रुजलासारस्य सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेपदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य बलकलोपान्तेन परिहिततरुत्वग्रेण वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्दयं हृदयं चेतो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठाया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रवणा-

सन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रुवर्षण (रोने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरुतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अर्थात् नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्घात वायुके (वज्र) आघातसे आहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अनप्य उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बह रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोटे लाल हुद्द अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, बलकल-प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लवे और गरम
साँस ले धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्त क्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्य ग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलश्चास्या । ४. ...अविच्छिन्न । ५. क्वचित्
'शनैः' इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुर... । ७. जन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।
एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेवं, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मध्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
रिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तं मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापीति । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्रयं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थे तदित्यवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवने स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्त्रियः सन्तिविद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुःसंख्याकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः जटुर्महानः मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वहेः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मध्यमानात् अमृतात् मध्यमानावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् ।
अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृजन् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् अन्यत्नवमं भूमेः पृथिव्याः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विद्युद्भ्यः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यद्एकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद् द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अत्यधिकानां
कन्यकानां आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुनिरिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते । गन्धर्वदेवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाश्चैकं जातमित्यर्थः । एव
पूर्वाक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां विविति । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षरामजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातं, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणकत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्दक्षजामजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणां सोदराणां मध्ये गुणं शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय समाचारके मुनेसेते आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुरुतर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
तो कहती हूँ, सुनिये ।

यह तो आप-मङ्गलाभिलाषोने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकेमें अप्सरानामकी कन्यकाएँ ररनी
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदसे, तीसरा अग्निसे, चौथा
पवनसे, पाँचवां मध्यमान अमृतसे, छठा जलसे, सातवा सूर्य-रश्मिसे, आठवा चन्द्र-रश्मिसे, नवा पृथिवीसे,
दशवा विद्युतसे, ग्यारहवा मृत्युसे, बारहवा कामदेवसे, अवशिष्ट दो दक्षप्रजापतिनी बहुतर कन्याओंमेंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करकेपर ये चौदह कुल
हुए । मुनि और अरिष्टा नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिवा, दिग्-

१. अप्सरसेना । २. क्वचित् इतिशब्दो नास्ति । ३. वहे । ४. निष्पतितम् । ५. कन्यकानां ।
६. द्वौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवन-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
वृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगलं-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मित, इदञ्चाच्छ्रो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथञ्च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्धिदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सञ्जातः ।

स इति । किलेति पुराणवार्त्तायाम् । शैशव एव वाक्य एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समग्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता महात्म्यवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपवृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिलतायाः
खडगलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पार्जितम्, सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् प्राप्तवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानाज्जातिद्विष्टे अस्माद् भारतवर्षात् भरतचेत्रात्
उत्तरेणानन्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे चेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृद्भागः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।
तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूटे-तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरक्षितानि अनेकानि यद्गुणानि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽखलोक्त्यमानं
काननं वनं निर्मितं रक्षितम् । इदञ्च अच्छ्रोदाभिधानं अच्छ्रोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिवृहत् कासारः
खानितं निर्मापितं भृत्यैरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः । उपरचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवस्य स्त्री इति विग्रहे ‘इन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण ङीपि आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्याः
पतिरित्युक्तौ पर्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्द्विरुद्धमतिक्रोधोप, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्यवायमत्रयोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दक्ष-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुरादीनां समाने एके उदरे जठरे शयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्धिदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्ररथेन प्रभृति पन्द्रह भाइयोंके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवा पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किराँट-मूहद्वारा जिनके चरण कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ गया और वाक्यकालमें ही
उन्हींने खड्गकी किरणोंसे स्वाम-वर्ण हुए स्वकीय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वाका आधिपत्य प्राप्त
किया । वदते बोटी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिग्बर्ती किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वर्षे चित्ररथका वानस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहा निवास करते हैं ।
उन्हींने ही यह चैत्ररथ-नामका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छ्रोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी सुदृश्यात् आर यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण कराकर स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्वकुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्बुरु-प्रभृति छ सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ हसनामके जगद्धिद्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. चक्रविगुम्भ । २. अरविन्दजेन ।

३. नद्भुजयुग । ४. सरः, निखानितम् ।

५. अरिष्टानां पुनस्तस्मिन् द्वितीये ।

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगंधर्वबलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिरधवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं^२ गलितेन सकलेनेव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन निर्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^३ हिमकर-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^४ हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव^५ रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुद्गमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवन् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी^६ विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्ववाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविषयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राजत्वम् आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितम् अगणित गन्धर्वबलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरि- हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् ।

वदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिज्ञानां कुल वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनिकरस्य चन्द्रस्य यः कलाना भागाना कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरो वर्णो यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । ‘द्वितीया गौरीव’ इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा । ‘हिमकर किरणावदानवर्णा’ इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो द्रुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विद्यद्भ्रामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रौत्युपमा ।

सेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनाप्यकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं मुद्गम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हसस्य निखिलाना समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दरीणामित्यर्थः । स्वामिनी मुदया च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्पर नैरपेक्षेण विद्यमानतया ससृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विद्याहृदययोः तयोर्हंसगौरीयोः अहम्, ईदृशी एवन्भूता विगतलक्षणा करतलादिगतमसीध्वजचक्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज चित्ररथेन अभिषिक्त करके वात्यावस्थामें ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वासस्थान है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उनमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकरानुरूपके उन्नत लावण्यद्वारा ही मानो विधाताने उस कन्याकी सृष्टि की थी, एव वह कन्या भुवनत्रयस्य लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गङ्गाने प्रणयिनी बनाया है द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हसने भी उसीप्रकार उस गौरीकी प्रणयिनी बनाया था । भगवान् आमदेनके साथ रतिके समान एव शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके नाथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसंमेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एव महाराज हसकी अन्न पुरवास्तिनी रमणियोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हस्तीदेवी) महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. परिवारकस्यास्यापि । ३. सोममयूखसम्भूतानामप्यप्सरसां

कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं... । ४ गौरीपतिनाम्ना । ५ हिमकिरण, रजनिकर । ६. द्वितीय-कुलाधिपति । ७ मकरकेतुना । ८ महात्मनोर्महता क्लेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारी महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्गादङ्गं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेह-शोकायासमनोहरं^१ शैशवमतीतवती^२ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं-नव-नलिन-वनेषु, अकठोरं-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेपुं

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं क्लेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मदतिरिक्तसन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मस्वरूपस्य नितान्तशुभ्ररूपत्वादित्याशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमध्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अङ्गादङ्गं क्रोडाक्रोडं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्कृतव्य-ग्रताभावात् रमणीयं शैशवं वाक्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाट्यावसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तात्कालिकभ्रमरे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यग्रतासुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकरुपनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालो-पमा योष्या ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समये अग्न्या सह इदम् अच्छोदं सरः स्नातुम् अभ्यागममिति सुदूरवर्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीवहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैति । अकठोरैः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आम्रकुडमलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहकी पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-करण किया वह मैं शिशुत्व-निवन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक की गोदमेंसे दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पिताने भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होना है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुसुद, कुवलय और कलारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. विप्रलम्बा केवलम् । २. स्नेहशोकायासं । ३. अतितीतवती । ४. जृम्भमाण ।
५. अनेक । ६. कान्युत्कलिकेषु ।

कोमल-मलय-भारुतावतार तरङ्गितानङ्ग ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डूप-सीधु-सेक-
पुलकित-बकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत कालेयक कुसुम-कुडमलेषु, अशोकतरु-ताडना-
रणित-रमणी मणि-नूपुर-झङ्कार-सहस्र-मुखरेषु, विकसन्मुकुल-परिमल-पुञ्जितालजाल-मधु-
शिञ्जित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-वालुका पुलिन-धवलित-धरातलेषु, मधु-मद-
विडम्बित-मधुकर-कदम्बक-संवाह्यमान-लता-दोलेषु, उत्फुल्ल-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमारुतो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थिताया
तरङ्गितानि तरङ्गवत्प्रस्फुरितानि-अनङ्गध्वजांशुकानि मदनध्वजस्थपताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-
वाय प्रायेणानङ्गपताकोत्थापनादित्याश्रयः ।

मदेति । मदकलिताः मद्यपानजनितमत्तताव्याप्ता याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डसीधूनां वदन-
पूरितमधानां सेकेन सेचनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका बकुला वृक्षा येषु तेषु । तथा च
कविसमयख्यातिः—

‘पादाघातादशोकं विकसितवकुलं योषितामास्यमधै.’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं भ्रमरसमूह एव कलङ्को लान्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-
कृतानि श्यामवर्णाकृतानि कालेयकानां दारुहरिद्रावृक्षाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि
कुड्मलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा उपमेति सन्देहसङ्करः,
वृत्त्यनुप्रासश्चेद्युभयोभूयः संसृष्टिः ।

अशोकेति । अशोकतरुषु कङ्कलिबृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रस्फुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शब्दिता
ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नपादकटका- तेषां झङ्कारसहस्रेण ‘झ झ’ इति शब्दसमूहं मुखराः
शब्दायमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रस्फुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य
एकत्रीकृतस्य अलिजालस्य भ्रमरगणस्य मञ्जुशिक्षितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीयाः सहकाराः आत्र-
तरवो येषु तेषु ‘आत्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ.’ इत्यमरः । वृत्त्यनुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव वालुकापुलिनानि सैक-
तानि अविरलकुसुमधूलयो वालुकापुलिनानीव वा, तैः धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहसङ्करः ।

मध्विति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विह्वलीकृतं यत् मधुकरिकदम्बकं भ्रमरी-
समूहः तेन संवाह्यमाना इतस्ततः सञ्चाल्यमानाः लता वल्लय एव दोला प्रेक्षा येषु तेषु । इह ‘लता एव’
इत्यत्र निरङ्गवेवलरूपकम्, तदनुप्राणितता समासोक्तिश्चेति मद्यपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि स्फुटानि पल्लवानि किसलयया यासां तासु, लवलीपुलताविशेषेषु लीय-
माना गुप्तमवतिष्ठमाना ये मत्तकोकिला मदोन्मत्तपिकाः तैः उल्लासितम् आलोढ्य वहिरानीतं यन्मधु

हृदयको आनन्द-दायक चैत्रमासके दिनोंमें नये कमल-वन प्रस्फुटित हो रहे थे, आमकी कोनल कलियोंका
कलाप कामुकोंको उत्कण्ठित कर रहा था; मृदुमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित
हो (फहरा) रही थी, मदसे माँती हुई कामिनियोंके मुखमधतेचनेते बकुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके मनान
भ्रमरोंके बैठ जानेसे दारुहरिद्रापुष्प (चमेली) की कलियों काली हो गई थी, अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेसे
शब्दायमान रमणियोंके गणिमय नूपुर (पायजेव) के झङ्कार (झनझनाहट से दिशा में मुखरित हो रही थीं;
विकसित कलियोंके सौरभसे समवेत (एकत्रित हुए) भ्रमरोंके मनोहर गुञ्जारते आत्रके वृक्ष मनोहर लग रहे थे,
वालुकामय पुलिन (रेती) के समान अविरल पुष्प-रेणुते भूतल धवलवर्ण दिखलाई देता था, पुष्पके मधुपानने मत्त
हुई मधुकरोंगण लतारूपी झूलोंपर झूल रही थीं, मत्त कोकिल गण पहलवोंसे छार्प हुई लवली लताओंमें गुप्त-रहिते

१. कालेयककुट्टमलेषु । २. ताडनरणितरमणीयमणि । ३. असङ्गन्मधु ? ४. ‘मधुकर’

५. वल्ली ।

कोन्निोल्लासित-मधु-शीकरोदाम-दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-
चाप-रव भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिरार्द्राकृतमार्गेषु, अविरत-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र सू-
त्कारवधिरीकृत-दृढदुखेषु, दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदनै रागान्धाभिसारिका-सार्थ-सङ्कुलेषु, उद्वेल-
रति-रम-नागर-पूर-प्लाविनेषु, मकल जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु एकदाह-
गन्धया नन मधुनाम-विस्तारित-शोभं प्रोत्फुल्ल-नव-नलिन-कुमुद कुवलय-कह्लारमिदमच्छोदं-
नरः स्नानुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखि-
तानि सभृङ्गरिटीनि^१ पांशु-निमग्न-कृशा-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि त्र्यम्बक-

पुष्परम. तस्य शीकरः चिन्दुभिः उदामं नितान्तं दुर्दिनं वृष्टियेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगशयिलाः स्त्रियः तासां
जीवस्य जीवनस्य उपहासेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्तेत्यर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो
मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलक्ष्येषु वाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकर्षितस्य, चापस्य धनुषो
रवात् शब्दात् भयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगजनोरसां रुधिरैः शोणितैः
आर्द्राकृतानि रुधिराकृतानि मार्गां अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गाणामार्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तरसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलक्ष्यं प्रति धावन्तो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेववाणाः
तेषां यानि पत्राणि पत्राः (पुत्राः) तेषां सूत्कारेण वेगगमनसामयिक 'सूत्' इत्यव्यक्तध्वनिना वधिरी-
कृतानि दिट्मुखानि तर्कहृक्स्थाधिजनश्रोत्राणि येषु तेषु । इहापि वधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तरसम्बन्धप्रतिपादनापूर्वालङ्कारः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुत्पन्नः अन्तश्चित्ते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन
अन्धानां व्यग्रानाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्गतस्थानं व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्थेन
समूहेन सङ्कुलेषु ध्यासेषु ।

उद्वेलेति । उद्वेलो वेलामुवल्लहय गच्छन् (उन्मर्यादः) गतिरसः सुरतानुराग एव सागरः अगाध-
त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः नमग्रा ये जीवलोकः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रमोदं ददतीति तेषु, मधुमासदि-
वसेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये अश्वया जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशय-
मुष्पादिता शोभा द्युतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतो-
त्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम्
अच्छोद सरः अच्छोदाभिधानं कामारः स्नातु स्नानाय अभ्यागमम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-
मत्या पार्वत्या शौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, सभृङ्गरिटीना
तरसङ्कशिवद्वारपालमूर्त्या सह विद्यमानानीति सभृङ्गरिटीनि 'सभृङ्गरिटीः (पुं०) शिवद्वारपालः'^२

रुकर उत्तके फूयेंके मधुकणौको उडा-उडाकर उत्कट दुर्दिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे; प्रोषित-भक्तुकाओंके
जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तने कामदेव अपने धनुषका वारवार आस्फालन (टङ्कार) करता था, जिसके
शब्दसे घनत होकर विटीयोंके प्रवानियोंके हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे, अनवरत
(लगातार) गिरने कामदेवके बाणोंके पखोंकी मूलकारध्वनि (सनसनाहट) से समस्त दिशाएँ वधिर हो रही थीं;
हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विकल होकर कामिनियों दिनमें भी सङ्केतस्थानमें आ रही थीं, रमणानुरागरूप उच्छलित
(उमटने) समुद्रके प्रवाहमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोरमें स्नान करनेके लिए आर्ड हुई
नग्नता पार्वतीने तीरवर्ती बहुत प्रस्तर खण्डके ऊपर काढी हुई भृङ्गि और रिटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको
जिनके आन-वान बालुका (रेतों) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१. उदाम । २. ...हृष्टमन्मथेषु, मन्मथास्फालित... । ३. ...रुधिरार्द्रमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु,
रुधिरार्द्रमार्गेषु च किंशुकसमाकीर्णेषु । ४. 'पत्रवधिरीकृत', पत्रमूलकारवधिरीकृत । ५. प्रवृत्त-
नदन । ६. आनन्दकेषु । ७. अभ्युपापतन्, अभ्युपागमम् । ८. सभृङ्गरिटीनि ।

प्रतिविम्बकानि वन्दमाना, भ्रमर-भर भुगर्भ-गर्भ-केसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लतास-
ण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुड्मल-नाल-विवर-विगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकार-
तरुः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुक्तता शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-पुञ्ज-पात-सूचित वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, वहलकुसुमरजः-पटल मप्र-
कलहस-पद-रेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्ध-मनोहरतरोद्देश-दर्शन-लोभा-
क्षितहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे ऋटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

शब्दकल्पद्रुमः । तथा पाशुषु रजःसु निमग्नैः ब्रुदितैः अत एव कृशैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानै पदमण्डलैः
चरणचिह्नसमूहैः अनुमितानि अनुमानविषयोक्तानि मुनिजनाना तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणानि
नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । स्वम्बकस्य महेश्वरस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिमूर्त्तौ, वन्दमाना प्रण-
मन्ती, अह व्यचरमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

भ्रमरेति । भ्रमराणां मधुकराणां भरेण भारेण भुजाः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मध्यस्थायिश्चिञ्जवकाः
येषां तानि, अत एव जर्जराणि शतचिह्नद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्घततीभिश्च
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषा नखकोटिभिः नखरात्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुड्मलानां
कोरकप्रसवबन्धनाना विवरेभ्यः क्षिद्रेभ्यो विगलिताः विद्रुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः,
सुपुष्पितः सम्यक्सुत्पन्नपुष्पः अय सहकारतरुः आन्नवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमत्तो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भोतैः
त्रस्तैः भुजङ्गैः सर्पैः मुक्त परित्यक्तं तलं निम्नभागो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इय दृश्यमाना चन्दन-
वीथिका मलयजखण्डश्रेणिः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुमा-
पितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठायाः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, इयं दृश्यमाना
लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

वहलेति । वहले अधिके पुञ्जीभूत इत्यर्थः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागनिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बाना पदरेखाः पादचिह्नानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणायम् अतिमनोहरम् इयं दृश्यमान तीर-
तरुतलं तटवृक्षाधः प्रदेशः ।

इतीति । इति एव प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयादिभिश्चिकणानाम् अत एव मनोहरतराणाम्
अतिशयेन चित्तहारिणाम्, उद्देशानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनदृष्ट्या आक्षिप्तम् आकृष्टं
हृदय चेतो यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन वयस्याभिः सम व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन्निति । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे-एकस्मिन् भागे ऋटिति शीघ्रं वनानिलेन
अरण्यपवनेन उपनीतम् आहृतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेपि प्रस्फुटितेऽपि कानने

तपस्वियोंने प्रणाम करके प्रदक्षिणा की थी - नमस्कार करती, यहाँ मधुकरोंके भारते वक्र (लचके) हुए गर्भ-
तन्तुवाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आन्न-वृक्ष है, इसकी विकसित हुई कलीको
टडीको कोकिलोंने नखाग्रसे विदीर्ण (छिद्र) कर दिये हैं और उनमेंसे मधुधारा नि सृत हो रही है, यहाँ मदमत्त
मयूरोंके कोलाहलसे डरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रस्फुटित पुष्पोंके गिरनेसे
वनदेवताओंसे झुलिया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंको दोला (हिटोला) दे, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके
ऊपर पडे कलहमके चरण-चिह्नवाला अतिरमणीय, तीरवती वृक्षोंका तल है—यों कहती कहती मुशोमिन और
अत्यन्त मनोहर स्थानोंको देखनेकी अभिलाषासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सखियोंके साथ इतत्तन जंग करती
रही । उसी समय किसी एक स्थानमें लाई गई, ममस्त वनके अत्यन्त विकसित होनेपर भी अन्य सब पुष्पोंके

१ पतत्रमयभ्रमरभुग्न, भग्न * । २. शाखान्तरनर्तकजर्जरकुसुमोपहार । ३ * कुट्टमलविवर * ।
४. मधुनिकरधारः । ५ मयूरकलकल , सत्कलमयूरकलकल * । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अंभ-
कस्मिंश्च ।

भृगुनान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्प-
यन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुपलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणो कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
मङ्गलाराकृष्ट-सरःकलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयन-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकाविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-यर्थमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरुण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः
सौरभाणि येन तम् एतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अति-
सुरभितया अत्यन्तसौगन्ध्यवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु
व्याप्नुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव वृष्टिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया
'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्
अघ्राणविषयीकृतपूर्वम् अमानुपलोकोचितं देवलोकोपयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः
अजिघ्रम् घ्राणविपतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुल इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः इत्येवम् उपारूढम् उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मुकुलिते कोरकवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
द्रुतपदक्षेपात् व्रमः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकखचितरत्नानां झङ्कारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचितरत्नश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानांताः सरःकलहंसाः कासारकादग्घा यैस्तानि, कतिचित् कियन्ति
पदानि गत्वा, 'अनिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेश्वरनीयनेत्रस्य यो हुताशनो वह्निः तेन इन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन स्नेहेन विधुर विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं
सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्त्वात्तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा
सङ्कीर्यते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्तयर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डललाभार्थं धृतव्रतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्थचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः ।
उत्तालङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, वृप्त करना,
पूर्ण करता, उनावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ने) भ्रमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके
अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा थोड़ा नयन उन्मीलित
(आँखें नीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिज्ञासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गईं । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छोदसरोवरमेंसे कलहसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसात किये (जलाये) गये कामदेवके
शोचने विह्वल होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके मस्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र मानो अपने सपूर्ण

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमं, अतितेजस्वितया प्रचलतद्विज्ञता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोद्-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्य-स्थित-
मिव विभाष्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना रस-लुलित-प्रतिसर-समान सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेवं भस्मललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेवं गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक शाप-भ्रूकुटि-भवनतोरणौ भ्रूलता-

अयुग्मेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचन महेशम्, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कूलीभूतत्वात् पुनः प्रतादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्दृश्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विह्वलता
विद्युज्ज्वलाः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाभ्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यातितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डल सूर्यविम्बं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य वह्नयो ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तर्गतमिव, विभाष्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह '...मध्यगतमिव' '...प्रविष्टमिव' '...मध्यस्थितमिव' इति तिसृणा क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एव दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापतति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपकालोकवत्
प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिञ्जरया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णीकृतं काननभरणं येन
तम्, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह 'दीपालोकपिङ्गलया' इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनेति । रोचनारसेन गोरोजनाद्रवेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहस्तसूत्रं
तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिञ्जराश्च जटाः सटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका तथा कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तथैव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्डूकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूक्ष्मजलोद्भिन्नत
तीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानम् ।

इह 'पुण्यपताकायमानया' इत्यत्र व्यङ्ग्यगतोपमा, '...चन्दनरेखयेवं' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, 'गङ्गा-
प्रवाहमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः, तेभ्यो भ्रूकुटिः भ्रूसङ्कोच एव भवनं सद्य तस्य
तोरणेन द्वारस्थायिधनुराकृतिदारुविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रूवह्नीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलकी प्राप्तिके लिए व्रतालम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह मुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इतने प्रतीत होता था
कि मानो चमकती हुई विजलियोंके पिंजरेमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निकी
लपटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभासे
उस वनको पीला करके, उस स्थानको मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके नस्नकमें उदा
गोरौचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूत्रके समान सुकुमार और पीली थी । उन्के
ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठासे की हुई चन्दन रेखाके समान भस्मका
तिलक था, उससे वह क्षुद्र बालुकामय पुलिन-रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रू-ललाटाएँ बहुततर अभिसम्पात (शाप) कालकी भ्रूकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगती थीं । लोचनोंके

१. प्रचलित २. ग्रीष्मदिवस दिवस...ज्वलन ज्वाला * ज्वलदन्त, ज्वलज्वलन । ३. सुकुमारजटम् ।
४. चन्दनलेखयेव । ५. रेखयेव । ६. उद्गाव्यमानम् । ६. भ्रूकुटि, भ्रूकुटि ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्धन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-घ्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागैरेव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भिन्नश्मश्रुत्वात् अनासादित-मधुकरावली-
यनय-परिच्छेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्; अनङ्गकाम्मुंरुगुणेनेव कुण्डलीकृतेन
तपस्तडाग-रुमलिनी-मृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-बकुल-फलाकारं-कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोकरुदिताया रतेरिव बाष्पजलविन्दुभिरारचितां स्फटि-

दृक् परस्परितरूपकम् ।

अथेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयीं नेत्रमयीं ग्रथितां गुम्फितां
मालामिव विमारित्वात् स्रजमिव उद्धन्तं धारयन्तम् । जास्युत्प्रेक्षा ।

सवेति । सर्वहरिणः समग्रमृगैः दत्तः अर्पितो लोचनशोभाया निजनिजनयनद्युतेः सविभागो विभ-
त्तानो यस्मै तमिव मृगवन्नयनशोभावस्त्रादित्याशयः । इह तथाविधदानोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

आयतेति । आयतो विस्तीर्ण उक्तं अस्युच्चश्च घ्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।
अप्राप्तेति । अप्राप्तः वशीन्द्रियत्वादलङ्घ्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य
रागः सुन्दरीष्वनुराग एव रागो लोहित्य तेन, सर्वात्मना सर्वप्रकारप्रयत्नेन, पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतम्
अधरो रुचको बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलोहित्ययोर्भेदेऽपि रागशब्दश्लेषेणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकश्वेतरंकाधरे
प्रत्यग्रतारुण्यरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेक्षणास्क्रियोत्प्रेक्षा, 'अधररुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
मासामद्वाङ्गिभावसङ्करः ।

अनुद्भिन्नेति । न उद्भिन्नानि प्रकटितानि श्मश्रुणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तरुवं तस्मात्कार-
णात्, न आसादितो लङ्घ्यः, मधुकरावलीवलयेन अमरपङ्क्तिमण्डलेन परिच्छेपविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्तथोक्तम्, बालकमलम् अभिनवपङ्कजमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र श्रौतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य काम्मुंरुगुणेनेव धनुर्ज्येव, सुन्दरीणां कामोद्दीपनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन चलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विसृजेत्,
श्वेतरादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण अलङ्कृतं विभूषितम् ।

इह 'काम्मुंरुगुणेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'तपस्तडागो' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कमलिनीमृणा-
लेनेव' इत्यत्र च पुनः श्रौतोपमा, आसामद्वाङ्गिभावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृन्तं यद् बकुलफलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतिर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोपि नालसत्त्वात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनभस्मजनितशोकेन
रुदितायाः कृनाश्रुपाताया रतेः कामपत्न्याः बाष्पजलविन्दुभिः नेत्रवारिपृषङ्गिः आरचितां निर्मितामिव,
ज्येतेषादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमणेः अक्षमालिका जपमालिकां कलयन्तम् धारयन्तम् । तत्तत्परिवृत्तमा-
रस्य ममस्नसामग्रीणामेव कामोद्दीपनत्व प्रत्याययितुं मकरकेतुसम्बन्धिविशेषणमित्यवधेयम् । इह प्रथम-
विशेषणे आर्धोपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोत्प्रेक्षेति परस्परमनयोर्नैरपेक्षयेग विद्यमानतया संसृष्टिः ।

अन्यत्र विस्तृत होनेके कारण उसने मानो लोचनें की ही मुंथी माला धारण किया था । समस्त हरिणोंने मानो
उसके लोचनकी शोभाको समानतासे विभक्तकर दिया था । उसका नासिका-दण्ड लम्बा और ऊँचा था ।
नवयौवनराग अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही मानो बीजपूरक फलके समान उसका
औष्ठ्युगल नेत्ररक्त था । दाईं न निकलनेके कारण उसका मुखमण्डल, अमरपङ्क्तियोंके द्वारा मण्डलक्रमसे
परिवेष्टनकर शोभाविहीन बालकमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलाकार किये हुए
गुन (तरे) के समान एवं तन्म्यात्पी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान शुभ्रवर्ण यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । एक हाथमें उमने, वृत्तमन्विन (डंडा सहित) बकुलफलाकृति एक कमण्डलु धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशसे शोकानुर हो रदन करती रतिके मानो अश्रुविन्दुओंके द्वारा ही निर्मित हुई एक

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम् . अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तानभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम् ; अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पदवीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम् , आत्मतेजसा विजित्य सवितार परिगृहीतेन परिचेपमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम् , अग्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरञ्चकोर-लोचनपुट-पाटला कान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्य्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम् , सङ्केत-

अनेकेति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आन्वीक्षिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने यथावत्तः अग्रभासां अग्निः तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिक्या उपशोभमानं विराजमानम् ।

इव '...विद्यापगा' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् , 'आवर्त्तनिभया' इत्यत्र आर्योपमेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जठरेण करणेन, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरं तस्य अपयानपदवीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसा कञ्जलधूलिनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम् , तनीयसीं केवलोत्पत्त्यारम्भात् कृशतरा रोमराजि तनूहृश्रेणीं विभ्राणं दधानम् ।

इह मोहे तिमिरत्वरोपः शब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वारोपस्त्वर्थः इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकम् , 'अपयानपदवीमिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, 'अञ्जनरजोलेखाश्यामलां' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्वदोपस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावस्थाः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतपःप्रभावेण सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादा नीतेन, परिचेपमण्डलेनेव परिधिवलयनेन विद्यमानेन, मौञ्जमेखलागुणेन मुञ्जनिमित्तरशनाहोरकेण परिचित्सः परिवेष्टितः जघनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

अङ्गेति । अग्रगङ्गायां न्योमनद्याः स्रोतोजलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं घौतं तेन, जरतो वृद्धस्य चकोरस्य जीवक्षीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरक्ता कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य देववृक्षविशेषस्य वल्कलेन त्वचा करणेन, उपपादितं संपादितम् अम्बरप्रयोजन परिधेयवसनकृत्वं येन तम् , तयोक्तमेक मन्दारत्वच परिदधानमित्यर्थः । 'इह जरञ्चकोरलोचनपुटपाटले' इत्यत्र लुप्तोपमा । इहा पुष्टार्थत्वदोपस्तु न भवति, वृद्धचकोरस्यैव नयनपुटद्युतिरधिकश्वेतरक्ती भवतीति ध्वननार्थं जरत्पदोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्य्यस्य स्त्रीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कार भूषणमिव, एन प्राप्य पूर्णावयवतथा तस्य कान्त्यतिशयादिश्याशयः ब्रह्मचर्य्यलक्षणमाहाद्विकसूत्रावस्थाम्—

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥'

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तादृश्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकास विभ्रममिव, एन प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आन्वीक्षिक्यादिचतुर्दश-

स्फटिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारणं कीं थी । उसकी नाभिमुद्रा बहुविध विद्यात्मकी नादर्योंके संगतने उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशते निकाले गए मोहान्धकारके दाहक नेकलनेके मार्गके समान एव कञ्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोमराजि उनके उदरपर निकल रही थी । अपने तेजसे सूर्यको पराजित कर वल्कपूर्वक लाए हुए परिवेष मण्डलके समान एक मुञ्जमेखला (मौञ्जमेखला) काङ्गीकी टोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रस्रोत-जलने प्रक्षालित, एवं वृद्ध चकोर-क्षीके लोचनके समान श्वेतरक्त-कान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसको वल्कला प्रयोजन-सम्पादन एना (अर्थात् उम प्रकारका एक वल्कल पहना था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति का दौरे नव देवोंका

१ स्फटिकगुलिकाक्षमालिका । २ अपनयन । ३ तनीयसा तनीयसा । ४ अगृहीत ।

म्यानमिव सर्वश्रुतीनाम्, 'निदाघकालमिव सापाठम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियंगु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमांग-
तम्, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थ-लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं व्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णान् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदनां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मियो निर्दिष्टभूमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवद्वन्द्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

निदाघेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आपादेन आपाठदण्डेन शुचिमासेन च सहैति सापाठम् ।
'आपाठो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वापाठे शुद्धमन्त्रिणि' इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियंगुमञ्जरी फलिनी-
वसरी तद्दृ गौरं शुभ्रवर्णं प्रियंगुमञ्जर्यां च शौरम् । शीतसमय एव तत्स्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभ्रा या तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रामकं
भस्म तथा भूपितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूत्या समृद्ध्या भूपितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके क्लोम्नि' इति
हैमः । 'भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरहितशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेण समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुसम्पार्थं कः ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यच्छविमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा धानाः
तमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिव्यक्तिकरवादित्याशयः । रतेः काम

नानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान या । ग्रीष्मकालमें जिस प्रकार आपाठमास रहता है, उसके हाथमें भी उसी
प्रकार एक दण्ड था; शीतकालका वन जिस प्रकार स्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी प्रकार
प्रस्फुटित प्रियंगुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरम्भ) में जिस प्रकार तिलक-वृक्ष
श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका सुसमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके तिलकसे भूषित
था; और अने अनु रूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन करता-करता
उसके पाँछे-पाँछे था ।

' पूर्वर्गिन उस ऋषिकुमारके कानमें जरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अदृष्टपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह नानो—वसन्तकाल दर्शनने आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाअलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकांमिव मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्-‘अहो ! रूपातिशय-निष्पादनोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यत्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पत्न्याः सुरतपरिश्रमेण आरलेषजनितखेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतधर्मसलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हस्ती तस्य, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लक्ष्मरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुम्फिता चामररूपा पिच्छिका बह्चूडा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकटयज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतेरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाहमलिवेष्टके । भक्तसम्भूतमण्डे च पद्मवश्वपदामये ।

स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बहिचूडयोः ॥’

इति मेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामाभिलाषो तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसरत्यपि’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलगामिनीं नायिकामिव, तद्बुद्धदेशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पद् नक्षत्राणि तेषां स्ववर्कं गुच्छम् अनुकृत् शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीं मधुकणम्राविणीम्, अदृष्टपूर्वाम् अनवलोकितपूर्वां कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् भद्राक्षम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रभामिव,जालाञ्जलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युत्प्रेक्षा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । ‘.....जालकावलीम्’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । ‘.....चामरपिच्छिकांमिव’ इत्यत्रापि जात्युत्प्रेक्षा, ‘मनोभवगजस्ये’ इत्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मधुकरकामुके’ इत्यत्र मधुकरे कामुकत्वारोपो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु आर्थोपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जर्याः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेतरपुष्पाणाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवमेव गन्धमहं पूर्वमभ्यजिन्नमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णयं तं तपोधनयुवान मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्त्ता, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अद्यत्वं चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतद्वगम्यत इत्यत आह—यदिति । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अतिशायी रूपसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, मुनिमायामयः तापसव्याजमयः, तपस्वि-

सभोगपरिश्रमके धर्मजल (पसीने) को विन्दुराशिके हारके समान, मदन-रूपी हाथीको पूर्ववर्ती ध्वजके चिद्रूप चामर के समान, भ्रमण-रूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान प्रतीत होती थी ।

‘इस कुसुममञ्जरीका सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंको सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इत प्रकार नवनं निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती-देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विधाताके असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगी साधनोंके मण्डारमें कभी-कभी नहीं होती ! क्योंकि—उस (विधान) ने त्रिभुवनके मध्यमें आश्चर्य-रूपराशिविशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बड़ कर ननोएर

मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता लक्ष्मी-लीलायामभवन्नानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलभासा एव कृतः। अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम्। अलीकञ्चैदं यथा किल सकलाः कलाः कलायतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुन्ननोष्ठा रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशवहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम्'। इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

दोषधारीभ्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुनारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः। सृष्टिर्कृतुः तस्माद्यनभाण्डागारस्य चयिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्स्यत्पुनरस्य तथाविधभावेन निष्पादनामभव इत्याशयः। मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिविधान्यस्थापनादपह्नुतिः।

मन्य इति। किञ्चेति चार्थः। प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशिविम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य-वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पद्मजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव (शिञ्चैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः। अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिञ्चते। इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तेन च शशिनः पद्माच्च मुनिकुमारमुखास्यात्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्येति। अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समानपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम्।

अलोकमिति। अपि चेति चार्थः। रविः सूर्यः सुपुन्ननाम्ना सुपुन्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशता प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः पौण्डरीकाः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम्। तथा च विष्णुपुराणम्—

'सूर्यरश्मिः सुपुन्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीयते वै सुधामयः ॥'

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

अर्थेयं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति। अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येव सत्यमित्याशयः।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति। अन्यथा शशिनः कलानां रश्मीनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादित्याशयः।

इतीति। इति चिन्तयन्तीमेव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैपश्य येन सः, अनेनास्मिन् ममासक्तौ दोष एवासीदित्यवगम्यते। रूपैकपक्षपाती सौन्दर्यं

(सौन्दर्यजाली) मुनिवैपयारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया। मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्माने समस्त जगतके नयनोंको जानन्द देनेजाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह कमलको उत्पन्न करके इस कुमारको मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिये पहले अन्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—'सूर्यदेव स्वकीय सुपुन्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके शान्ता चन्द्रको समस्त कलाओंका पान करता है,' चन्द्रकी वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच उसके हाँ गिरनेमें प्रवेश करने हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करने—क्लेशके परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य देने से मक्का है? जो मैं चिन्तन करता था कि, श्नेनेमें गुण-दोषका वैपश्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

१. मुनिर्मानयः। २. प्रमगा, प्रथममे। ३. विरचनाया। ४. अमुष्य। ५. सुपुन्ना। ६. विचिन्तयन्तीमेव।

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासव-मद इव मधुकरौ परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरल-तर-तार-श-
रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा संस्पृहमापिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वद-
न्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमान
'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामि-
दर्शयन्ती, 'हा हा किमिदमसाम्प्रतमतिहेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति
जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तभितेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पक्षमात्रावलम्बी नवयौवनसुलभः प्रत्यप्रतारुण्यसुप्रापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपा-
जनितमदमत्तता मधुकरौ भ्रमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यदधात् । इहोपमा । तथा कुसुम-
सवमदो भ्रमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालभेदाङ्गनप्रकमतादोषः समापतति, स च कुसुमास-
मदो मधुकरौ यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैरिति । उच्छ्वसितैः निश्वासमारुतैः सह विस्मृतो विस्मरण प्राप्तो निमेषो निरीक्षणं ये-
तेन, कामवेगाधिभ्रयवशादवस्वस्वासप्रश्वासाह निनिमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलिनानि ईपप्रस्फुटिता-
पद्मणि रोमाणि यस्य तेन, आजिह्विते किञ्चिदुदिलीकृते तरलतर नितान्तचपले तारे कनीनिके यस्-
तच्च तम् शारोदरं विचित्रमध्यभागञ्चेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन मस्पृ-
साभिलाषं यथा स्यात्तथा आपिबन्तीव अथादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमा-
नेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, द्रुवन्तीव, अभिमुखं तस्मिन्मुखं हृद-
चित्तम् अर्पयन्तीव निक्षिपन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तप्रविशन्तीव, तन्मयता-
तरसादृश्यं गन्तुं प्राप्तुम् ईहमाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां पराभूना त्रायस्व पाहि' इति
हेतोः शरणं त्राणम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्थ चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थित-
याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असाम्प्रत झटित्येव सम्मेलनोद्योगात्
युक्तम्, अतिहेपण झटित्येव तथाभावाद्दयन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वशोद्भवकन्यकावर्गस्य
उचितं योग्यं न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलव्रयास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृ-
कम् मया महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरुढम्' इति एवं जानानापि वृध्यमानापि करणानां लोचनादीनां
मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमतिचि-
व्यलोक्यमिति सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्यया क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथान्यान्यपि तस्ममयोत्पन्नानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेवेति । स्तम्भितेव जड-
कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्तचप प्रकटितेव सयतेव, बद्धेव, मूर्च्छिते-
मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विद्यतेव गृहीतेव सती, निष्पन्दानि चेष्ट-

पक्षपात कर, नवयौवन-सुलभ उत्तं कामने, वसन्त-समयका मधुपानजनित मद जिस प्रकार भ्रमरीको पराधी-
कर देता है उसी प्रकार मुखे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वास-प्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ मीची हुई, ठंडी और अनिर्वच-
पुतली से मध्यदेश विचित्र हुई दाईं आँखके द्वारा अभिलाषा के साथ (उमगसे) उसका मानो पान करती थीं
इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (मायती) थी, 'मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार, मानो काटती थीं, उन
सामने मानो हृदय-सम्पर्ण करती थीं, सर्वप्रयत्ने उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थीं, तन्मयता लाभ करने
लिए मानो चेष्टा करती थीं, 'कामपीडिता सुन्दरी की रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके निमित्त दूरगम
होती थीं, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार कहकर मानो याचकभाव जनाती थीं । हाय ! हाय !
मैंने क्या अन्याय आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः उन्मु-
किया १) ऐसा समझती थीं मैं इन्द्रियोंको-दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस उमय मैं मानो स्तम्भि-
(स्तम्भ) के समान, चित्रितके समान, क्षोदित (उत्कीर्ण) के समान, बाँधी गईके समान, मूर्च्छितके समान

१. कसमजमयमद इव । २ किमयम् । ३ क्वचित् 'केनापि' इति पाठो नास्ति ।

विधृतेय, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविभूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्रूपसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनययौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमानां किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोक्यम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेन

सकलाः समप्रा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूर्णयितुमनुपदिष्टोऽपि शिक्षितस्त्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थं, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोरागेन, तत्काले तदात्वे आविभूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टताप्रयोजकसात्त्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोक्यमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषण एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोक्यमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोक्यम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनययौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन, किंवा अनुरागेण अन्तर्गतप्रेम्णा वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्तेनैव व्यक्तिविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोक्यम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोक्यमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भमृद्धाररसस्य वितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । इह गर्भितत्वं दोषो न किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः कापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विच्छिद्यतिशयप्रकाशनाद् गुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उरिष्य उक्तोऽस्य तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः पश्चात्तः प्रेर्यमाणेव चाल्यमानेव सती, मुक्तस्यक्तः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारणव्यापारो येन तं तादृशमपि आत्मानं शरीरं कथमपि महता बलशेनेत्यर्थः, आधार्यं निजस्थान एवापालयम् । अनेन घृतिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण विद्यमानस्वास्मृष्टिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं दानुमर्पितुमिव मदनेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किन्ती व्यक्तिके द्वारा पकटी गर्दके समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजक सात्त्विकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुनिकुमारके प्रति दृष्टिगत करानेके लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूप वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही ज्ञात हो सकता था, मैं उस विकार विशेषके प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखनेके लिए—क्या उसकी सौन्दर्य-समृद्धि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदनिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीय भावद्वारा न मानस किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा-यह मेरी समझ में नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रभृति इन्द्रियाँ मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आफर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा-परित्याग कर रहनेपर भी अतिक्रष्टे अपनेको अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेण । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आत्मानमपि । ६. तन्मदनेन एतन्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद तर्बलेखा-क्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्च जालकम् । अशेषतः स्वेदाभसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविश्रागाः ।

आसीच्च मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्थेणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-

श्वासमरुतो निश्चितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सामीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलाषं सस्पृहं तत्तपस्वि कुमारलाभेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेतं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् बभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विषयः स्फुरितवदनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदिति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेखया धर्मविन्दुपंक्त्या चालिता धौतेव सती अगलत् अक्षवत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मकरेति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा वाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उकालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् निःसृतो बभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमुत्पवदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपकलोत्प्रेक्षा ।

अशेषत इति । स्वेदाभसा श्रमोत्थधर्मवारिणा अशेषतः सामरत्येन धौतः प्रचालितः रागोऽलक्त-काहण्यमिव रागोऽनुरागः चरणयुगलात् अङ्घ्रियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेक्षानुप्राणिता आहण्यानुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदरलेपेणाव्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्पणं—

'अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥' इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सत्त्व-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिंस्तादृशे, तथा दूरीकृतः दूरोद्भूतः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसन्वन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनार्येण असभ्येन मनसिजेन कामेन किमिदम् अस-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषययोग्यतामपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तर कामदेवको मानो मेरे हृदयमें वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वात्तवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियसम्पादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कापने) लगे । धर्म-जल-विन्दुओं (पत्तानेकी बूंदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णवागणमूह (पैने शरों) के प्रहारसे टर कर ही मानो मेरा शरीर कापने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तड़पते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं धर्मजल (पत्ताने) से सन्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहित्य, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्भ्य कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? स्त्रियोंका हृदय, नि नन्देद ऐसा

रागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिष्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रञ्चेदं यद्दहमेवं चञ्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नाट्यैः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघ-

नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहा प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदयरूपविशेषस्थावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमित्यत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् धारयन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितानि अनुमोदितानि मन्मथपरिष्पन्दिताति कन्दर्पचेष्टितानि च क, द्वौ द्वौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात्तन्निमित्तद्वेषोद्योगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषमः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाञ्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यमानां नां महाधेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एतं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतितम् उपसहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या महद्यतिरिक्ता अपि कन्यका दारिकाः त्रपां लजां विहाय परित्यज्य स्वयम् धामना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिकामुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नामधिक्कारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणतया आकुलीभूतं व्यग्रीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं तदायत्ततां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधीनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्थावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनवेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-

नितान्त मूढ होता है कि यह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देदीप्यमान तेज और तनयका आधार ही कहाँ, और प्राज्ञ जनकी आदरणीय (प्रिय) कामचेष्टा ही कहाँ ! निःसन्देह यह कुमार एते श्म प्रकार कामदेव द्वारा वदित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मजाना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याओं भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति को है । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु भरे मनान एक भी नहीं हुई है । केवल जाहति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबटा) कर भेरा अन्तःकरण श्म प्रकार त्यों पर-नज हो गया है ? काच और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवको दुर्निवारणीय कर देते हैं । तब तक मैं मन्मथेन रूप एव तक मेरी कामविकारजनित-लज्जुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती, तब

वमेतत् ; तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत्-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईपदुल्लसितं कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलालकलता-लसत्कुसुमावतंसम्, असदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम् ; अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मधि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मद्जननतया च मधुसासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

ष्टितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवन श्रेयः कदाप्यकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमत्स्य स्वानभीष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मा महाश्वेतां शापाभिज्ञाम् अभिसम्पातवलेशभोगिनीं करोति कृत्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यत्तः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्त्रिलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपज्ञोधा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकारति इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चय अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं जातः । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अशेषेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् मुखात् अकृष्टः तन्मदनावेशादेवासङ्कुचितः दृष्टिप्रसरोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईपदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुत्सिस्ताभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्याम् उन्मुक्ते परित्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविम्बयुगलं यत्र तत्, आलोकायां किञ्चिच्चपलायाम् अलकलतायां लतावल्लम्बमानविचिसन्देशसमूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुण्यभूषणं यत्र तत्, तथा संसदेशयोः स्कन्धप्रदेशयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मधि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनोभुवः कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतो तृतीया । मधुसासस्य वसन्तस्य मद्जननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य अविनयबहुलतया अशिष्टाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तत्र ही इत् प्रदेशते मुझे खिसक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अप्रिय कामविकार मुझमें देखनेसे क्रुद्ध होकर किसी समय यह श्राप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभाव में सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—‘इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं’ यों विचार उसको सुखकी ओर दृष्टि रख, एकाग्रतासे (टकटकी बाधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकलापकी चञ्चल लटोंमें शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, पृथिवीकी ओर देते विना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेने के बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैत्रमासकी मत्तजोत्पादक शक्तिसे, उस स्थानकी अत्यन्त मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी त्वभावतः चपलतासे, विषयाकाक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (सुख-दुःखादि) घटनाओंकी

तस्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्दिकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिमस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छ्याच्छोदसलिलमपहाय विकच-

दूरीकृतं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद् दुष्टत्वेन हेतोः, ईदृशस्य पूर्वविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वान्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहृतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि सुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रक्रमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीवभूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समादरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिमस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिरिव आदेशं ददद्भिरिव श्वासैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्मग्नतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिभूते सार्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनावेशाद् ब्रह्मचर्यनाशत्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासारमकहेतुत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जरीः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तदन्या, कर्णावसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवह्वरीव, कपोलतलासङ्गिनी गञ्जात्परप्रदेशाश्लेषिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने उध्वंगते तारके कर्णानिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वात् सिताम्भोज्यास्रमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टकी कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समल नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके नयते ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्म-जल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें परनी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान ढीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनकी प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कर्णानिकार्षे ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो श्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एव उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकल कर दशों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

१. मद्दिकारापहृतधैर्यं । २. आगनमदनं । ३. प्रत्युद्गतवानिव । ४. वेपथुना । ५. अकम्पत गगप्रपट्टिरक्षमाला च । ६. मदन ।

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैररुध्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्-‘अनेक सुरत-समागम लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्यक्तिकरेष्वप्रविष्ट-बुद्धेरस्य जनस्य कृत इवेयम्’ अनभ्यस्ताकृती^१ रतिरसनिष्यन्दमिव^२ क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती^३, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर तरत्तार^४-सञ्चारिणी, अनि-

प्रवाहैः, यदृच्छया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकसरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतितः उद्भूतैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रस्फुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रश्मीनां तु नीलकनीनिकाजनितत्वेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अरुध्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोऽपेक्षा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षा, तथा दश-दिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तयेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुस्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगु-णीकृतमदनावेशा द्विगुणतां नीतकामावेशा अहं तत्समं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-त्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्भोगसर्गाः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तासाम् उपदेशे शिष्येण उपाध्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमान् उपदिशति शिष्ययति । अन्यथा कामद्वारा शिष्याभावे, रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते साक्षादनुभवविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, त्रिविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयाणाम् आसङ्गेन रतिसंसर्गेण तद्दुःखवैचक्षण्येनेत्यर्थः । ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यक्तिकरेषु विलासयुक्तदृष्टिपातसंयोगेषु अप्रविष्टा मुनिभावनया तदनवबोधत्वाद्प्राप्तप्रवेशा बुद्धिर्मनीषा यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमा-रस्य कुत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । इष्टविशेषणानि प्रदर्शयति—अनभ्यस्ताऽप्यादि । अनभ्यस्ता मुहुर्मुहुर-पाठिना आकृतिः स्वरूपं यथा सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निष्यन्दं निर्याससन्ततिं क्षरन्तीव स्रवन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्भिधानां कामिनीनां नितान्तवृष्टिदायकत्वादित्या-शयः । मदेन अनङ्गमत्तया मुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिश्रममन्थरेव, निद्रया प्रमो-लया जडेव कुण्ठितेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तरं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं भ्रमितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-भृतं स्फुटं भ्रूलते लम्बमानभ्रूद्यम् उल्लासयितुं नर्चयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘क्षरन्तीव, वर्षन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु क्रियोऽपेक्षा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकस्मात् अछोद सरोवर के जलको छोडकर आकाशकी ओर उड रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर मुझमें कामविकार द्विगुणित हो गया और उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रही (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग समागम रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही लोगोंकी कटाक्षपातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानाप्रकार विषयसंभोगजनित रसोंके ससर्गते मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षपातादि व्यापारोंमें जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिकी अपरिचित श्रृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-नानी अनुरागका रस निःसाराण करती छलकाती), अमृतदृष्टि करती, मत्ततावश आधी मिची, खेदसे मन्द (अलस) हुई, निद्रासे जड हुई, अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुतली-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलवानो स्पष्टरूपसे

१. तत्समागममवर्णनयोग्यां । २. कुत इयम् । ३. अनभ्यस्ता जाता । ४. नि-स्यन्दमिव ।

५. वर्षन्ती, क्षरन्ती अमृतमिव । ६. तरत्तार

भृन्-भृन्नोह्लानिनी' दृष्टिः । इतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभि-
न्नापः कथ्यते' ।

प्राप्रप्रमरौ चोपमृत्यु तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भग-
वन् ! किमभिधानं, कस्य चायं तपोधनस्य युवा ?' किन्नाम्नश्च तरोरियमनेनावतसीकृतो
कुसुम-मञ्जरी ! जनयति हि मे मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽय-
ननाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

म तु मामीपद्विहस्यात्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद-
यामि, श्रयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरत्युदारतर्पाः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितं चरण-
युगलो महामुनिदिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी' हृद-

लुत इति । सिद्ध, चक्षुषैव निरीक्षणविशेषणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः
चित्ताभिप्रायः अनक्षरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत्, स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो
विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवविधा दृष्टिः
ददृक्ष नैपुण्यमित्यभिप्रायः ।

प्राप्तेति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाद्बोधवाकशा अहम् उपसृत्य समीपमेत्य
वस्य तपस्वि कुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सखायं मुनिबालकं तपस्वि कुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-
पूर्वकम् अपृच्छ पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किनाम्न कस्य किनाम्नो वा तपोधनस्य
मुनेः अयं युवा तरुण आत्मज इत्यर्थः । किनाम्नः किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य इयं दृश्यमाना कुसुम-
मञ्जरी पुष्पवल्ली भवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता ?, हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीः समुत्सर्पन् प्रसरन्
असाधारणसौरभः असामान्यघ्राणवृत्तिकारिसुगन्धिः अनाघ्रातपूर्वो नासिकयाऽगृहीतपूर्वोऽयं गन्धो मे
मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उत्पादयति ।

स इति । स मुनिबालको मां प्रति ईपद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अववीत् अवोचत्—बाले
हृमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ?, अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवे-
दयामि कथयामि, श्रयताम् आश्रयताम्—

अत्तोति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्थानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तिर्यशो यस्य सः,
अयुदारम् अत्युदारं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्सज्जकदेवयोनिविशेषाणाञ्च
वृन्देन समूहेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः
महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसज्जः अस्ति विद्यते ।

नत्येति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचनी—पेसी क्यों होंगी है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इसमें कहाँसे आई कि एक अक्षरके उच्चारण
नेही करने पर भी केवल नयन द्वारा ही यह अन्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उत्तके बाद अदसुर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—
'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी
इतनी कानमें उरनी (रक्त) है ? इसकी असाधारण घ्राणवृत्ति करनेवाली, अनाघ्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे
मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ।'

उम समय वह कुछ सुसज्जरा कर मुझसे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ?
तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

जिनका यश समस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिबृहत् है, और देव-दानवों और सिद्धोंके
समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन
महान् नर्षिका रूप भी समस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर था, वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. स्नालासिनी । २. लव्यप्रसरा । ३. भगवान् किमभिधानः । ४. कस्य चायं तपोधनयुवा ।

५. दृश्यमानोऽकृता । ६. अग्नित्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालित ... ।

८. नन्द भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी .. ।

यानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवता-
र्चनकमलान्युद्धतुं ऐरावत-मदजल-बिन्दु बद्ध चन्द्रक-शत-खचित-जलार्म्, हर-हसितसित-
स्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सतत्-सन्निहिता विकच-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्द-मुकुलिते-
नानन्द-वाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवामनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकर चित्तप्रमोदोत्पादकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दर सर्वेभ्यो हृद्यमि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूबरः तरसंज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूप तसौन्दर्यं येन तत्तथो-
क्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्धक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं न विद्यत इति ध्वनितम् ।
स इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवताना सुराणाम् अर्चनेनाथ पूजनाथ कमलानि
पङ्कजानि उद्धर्तुम् उचोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलबिन्दुभि-
दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकार चिह्नवृन्दं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्धुनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेवानुप्रासयोरैकाश्रयात्
प्रवेशसङ्करः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनि कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकच प्रस्फुटितं सहस्रपत्र सहस्रदलात्मकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्याः, प्रेरणा कामानुरागेण मन्दमुकु-
लितेन किञ्चिदुद्धमलितेन आनन्दवाष्पभरस्य हर्षनेप्राग्बुसमूहस्य तरङ्गेन कल्लोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूप सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सादरमवलोकयन्त्याः,
जृम्भिकायाः कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चित्तं मथ्नाति आलोकयतीति मन्मथः
कामः तेन विकृत विह्वलीकृतं मनश्चित्तम् आनीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लब्ध सुरतसमागमसुखं
सम्भोगात्मकसंयोगानन्दी यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपद्मे कृतार्थता
सम्भोगस्य सफलता वीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चेति चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सङ्गाता । अत एवाहुः—

'अपारे काव्यसंसारं कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गरी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तन्नीरस भवेत् ॥' इति ॥

सुन्दरियांके हृदयमे आनन्द उत्पन्न करता था, कुबेरानन्दन नलकूबरके रूपको भी परास्त किया था । वे किन्हीं
समयमें देवपूजाके निमित्त कमल तोड़नेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल ऐरावत हस्तीके
मदजल-बिन्दुनिमित्त सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, महादेवके हास्यके समान शुभ्रवर्ण था । उप
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनको, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठी
लक्ष्मीने देखा । उनको देखते ही मदनानुरागसे ईषत् उन्मोलित (आधे मिचे) और आनन्दाश्रुजलकी तरङ्गसे
चञ्चल हुई कनीनिका (पुतली) वाले नयनोते उन महर्षिके रूपका आस्वादन करते-करते और जैमार्म आनेके
कारण अलस हुए मुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठी थी

पाठि । तत्तस्तमुत्सङ्गेनादायै 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । अन्वावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागराद्ब्रतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापति कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तन इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति श्लेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अयं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः त्वदवलोकनेनैव मञ्जुमितान्मह्वीजाजायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारं ददौ दत्तवती ।

अनाविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्वेति श्लेषः । बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मादिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्यथाभिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्र सुन्दरेषु तिलकभावं मुख्यत्वं रिणाति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीति । किञ्च, प्रतिपादितं सम्पादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम् तथा आगृहीतः पाठितः सकल-विद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अयं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यत्रान्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः मथ्यमानात् विलोक्यमानात् क्षीरसागरात् दुग्धाग्बुधेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्गतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी वल्लरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्य-प्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

अवेति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने ! । चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्वा शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादिश्यभिप्रायः । कैलासगतं रजताद्विशं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अम्बिकापतिं महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिलेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाद्बहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रत्यक्षीभूतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहित उक्त इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेष-

उर्नामं उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपद्मसे एक बालकका जन्म हुआ । उसके बाद उसको गोदमें लेकर नरपिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने —'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपयुक्त जातकर्मप्रवृत्ति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा । बाद उसका उपनयन सत्कार कराके उसे सब विद्याएँ पढ़ाई । यही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह मन्त्रों हैं । इन मन्त्रोंका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैसे इनके (पुण्डरीकके) कानमें आईं वह भी कान्ता हैं । आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासी भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोकसे नन्दन-वनमें समीप होकर इस कैलासमें आ रहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अधिष्ठात्री

गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, बकुलमालिकामेखलया, पारिजातं कुसु-
मपल्लव-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया, नवचूता-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामाढया
प्रणम्याभिहितः 'भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्या. सुसदृशोऽयं अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियतांम्, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरंम्, व्रजतु
सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानाञ्चायमात्मरूप-स्तुतिवादे त्रपावनमित-लोचनः
तामनादृश्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्स्न्येन

णानि । मधुमासलक्ष्म्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुरन्दरकरस्य अवलम्ब्य
आश्रयो यस्याः तथा, वसन्तलक्ष्म्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । बकुलमालिका केसररत्नकं मेखला काञ्ची
यस्याः तथा, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पल्लवैः किसलयैश्च प्रथिताभिर्गुम्फिताभिः आज.नुलम्बिनीभिः
भानलकीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तलम्भिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तथा, नवा नूतनः चूताङ्कुरा आभ्रसुकुलाः कर्णपूराः कर्णवतसा यस्याः तथा, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमधस्य पानेन मत्ता चीवा तथा ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगत्त्रयनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तत्र स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूप. अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियता प्रसादापात्रोक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्दनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—इयमिति । अवतसे भूषणस्थाने
कर्णे यो विलास. अनया द्युतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्वेन दुर्लभतया बलेशेन लिप्सिता
दुष्प्रापेत्यर्थः, इय पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखर श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यता सस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां व्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादिस्यमिप्रायः ।

इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिदधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या त्रपा ह्रीः तथा अवनमिते नञ्जीकृते लोचने नयने येन स तथोक्तः
सन्, ता नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं चलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । ता नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोष. अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलपितस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणो कृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस परिजात-पुष्पकी, मञ्जरीको लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने बकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा गुँथी हुई और जावों तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एव पुष्पोंका मध पानेसे मत्त हुई थी । उनके बाद उसने
इससे कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर जोभा सन्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म नफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा सुन कर उत्सले
नयनसुगल अवनत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे-पीछे आनी देख
इससे मैने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैने वलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें उरस (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. क्वचित् 'पारिजात'ति पद न विद्यते । २. क्वचित् 'नन्दन' इति पठ न विद्यते । ३. सदृशोऽयन्
तु सदृशः । ४. प्रसादः, क्रियताम् । ५. आरोप्यताम् । ६. शिखरे । ७. आत्मस्तुतिवाद ।
८. विलोचनः ।

चोऽयम्, यस्य चायम्, या चैर्यम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम्' । इत्युक्त्वति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामैवादीत्—'अयि कूतूहलिनि ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचित्तसुरभिपरिमला तर्दा गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समुपनृत्यामीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे नामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुमावतंसन्याने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तमेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञामात्रिपथीभूतं काङ्क्ष्येन साकल्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चैर्यं कुसुममञ्जरी चतुःपद्येत्यर्थः । अपि चैर्यं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णोर्ध्वभागं समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।' इह 'काङ्क्ष्येन' इत्यस्य स्थाने 'साकल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न तु श्रवणद्वेष इत्यवधेयम् ।

इति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्त्वति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईपत् उपदर्शितं प्रकृतितं स्मितं अदृष्टदृष्ट हास्यं येन स तथोक्तं सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—'अयि कूतूहलिनि हौतूकनि ! अनेन प्रश्नायामेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचिनो जिज्ञासितो सूरभिर्ग्राणतृप्तिकरः परिमलः सौरभं यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्' इत्युक्त्वा इत्यभिधाय समुपसृत्य समीपमेत्य आसीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुच्य, तां कुसुममञ्जरीम्, कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकगतमधुरकरागशब्दितः करणैः प्रारब्धा प्रस्तुता रतिममागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याचना यथा तामिव सतीम् अकरोत् अपित्वात् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषा ।

ममेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शतृष्णया तत्क्षणं तत्काले अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपर द्वितीय पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उन्नतावनतमुखसादृश्यादित्यानायः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । अत्र 'पुलकम्' इति रोमाञ्चार्थं नपुंसको न युक्तः किन्तु पुंसि एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् । 'दृश्यम्' इति पाठपरिवर्तने तु साम्याभावादानुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

त इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शसुखेन मद्गूढस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम् अङ्गुलीना हस्तावयवानाजालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया त्रपया सह गलितामपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अह भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तमेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुत्र है, और यह मयरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरूढ़ हुई यह आनुपूर्विक सन वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।'

उनके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ मन्द-मन्द हँस कर स्वयं ही मुझसे कहा—'अयि कौतुकचिनि ! तस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि तस मजरीके ग्राणतृप्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है तो तू, देने ले ले'—इतना कह मेरे समीप आकर, अमरगणके अस्पष्ट और मधुर झङ्कार (गुञ्जार) से मानों मन्मोग मन्मिउनकी प्रार्थना करते हुए उस मजरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया । उनके करस्पर्शकी आशासे, उर्मी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णामरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श सुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह काँपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके सन गिरनां अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जपकी मालाकी पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. चोऽयं वा चैर्यम् । २. श्रवणशिखरे । ३. क्वचित् 'मान्' इति पदं न विद्यते । ४. प्रश्नाशयेन । ५. क्वचित् 'रुचिनेति पठं न विद्यते । ६. क्वचित् 'तदे'त्यपि न दृश्यते । ७. क्वचित् 'श्यम्' इति पद नास्ति । ८. दृश्यम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्भुज-पाश-सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छर्थं कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाङ्गावण्यपङ्कमग्नामिव कपोल-पुलक-कण्ठक जालक-लग्नामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्यं स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाञ्च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तरुणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्टय संयतो यः कण्ठस्तत्र ग्रहसुखं तदारश्लेषणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता अपूर्वा या आश्चर्यरूपया हारलताया मुक्तालताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलील यथा स्यात्तथा कण्ठाभरणतां कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोप्रेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदात्तपत्रधारिणी माम् अवोचत् अग्रवीत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी त्वन्माता वत्तते अथ च गृहगमनकालः भवन्नजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्समात् मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृणिप्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारण चस्याः सा तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीहया कथं कथं मपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पङ्कः कर्दमः तत्र मग्ना लीनामिव, क्लेशेनाकर्षणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्ठकाः सुदृशशत्रवः तेषां जालके जाले लग्नां संसक्तमिव कष्टेनाकर्षणादित्याशयः । ‘कण्ठकः सुदृशशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य शरशलाकाभिः वाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसोधनामिव क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उदचलम् उदन्नजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्नामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोप्रेक्षयो-रङ्गाङ्गिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोप्रेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्वज्जितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विबालकः तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं मदनविकारेण दृतिभङ्गम् आलोक्य निरीक्ष्य किञ्चित् प्रकटित-ईपदावि-

रोक कर मैंने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मानो अपने कण्ठमें वेष्टन कर आलिङ्गन करनेका सुख मान कर अपूर्व हार लताकी शोभा दिखाती उस मालको मैंने लीलाके साथ अपने कण्ठका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर इस प्रकारका व्यवहार ही जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिचारिकाने मुझसे कहा— ‘राजकन्ये ! महारानी स्नान कर चुकी और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर लें’ अकुञ्जके प्रथम ही प्रहार (चोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिवारिकाके वचनने अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटी, उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानी फस गई थी, उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्चरूपी कण्ठक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी, कामदेवकी शर-शलाका (वाण-रूपी सलाई) से मानो विद्ध हो गई थी, एव सौभाग्यरूपी सूत्रसे मानो सिल गई थी; अत एव मैं अतिकष्टसे उसके मुखमण्डलसे उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकका इस प्रकार कामविकारसे धैर्यस्खलन देखकर मानो कुछ प्रायश्चित्त प्रकाश करके ही कहने लगा—

‘मखे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः’ । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवः ? येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वं चेतसः, क मा प्रशान्तिः, क तत् कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क मा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपरा-दुःखता, कासा तपस्यभिनवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्व्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरूपकारका गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

नख इति । मखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्यधना प्रतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विक्लवीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्ध करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कुतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः सोमः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधीरीकृतः ।

व्येति । ते तव तद्वैर्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनस-स्तद्वशित्वं निवृत्तिमार्गं तस्वतन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सार्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वशपरिपाठ्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टाणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अज्ञानानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् परादुःखता व्याघृत्ता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः अरुचन्दनवनितादिभिरनाकर्णमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अपृष्टहा क, तद्व्यौवनानुशासनं व्यौवनविकारनिग्रहः क ।

संयति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोत्पत्तिरूप-गुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरूपकारकः उपकाराकरणाच्चिरार्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृतज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तद्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् भवादृशाः स्वद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्योंके ही व्यवहार करनेका मार्ग है, नाशुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोकते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरुत्सुकता कहाँ गई ? वे रूके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपरादुःखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह सयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एव व्यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? ज्ञान प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असारता-ज्ञान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एव तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो न्यभिः । ५. सप्तानाम् । ६. यत्र ।

भवाद्दशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमोदैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्भ्रूलिताम-
पहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्^१, इदमपि
तावदपहियमाणम्^२ अनया अनार्थया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम्^३ अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—, कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराध-
मिमम्^४ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिला-
पस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्-चपले ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

पुभिरिति रागाः स्रक्चन्दनकामिनीप्रमृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्व विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमोदैः निजकर्त्तव्यात् स्खलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्भवता सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिषङ्गो विधीयत इत्यभिप्रायः ।

कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता च्युता तथा अपहृतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्माद्धेतोः न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं सञ्चारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अभ्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्थया पुरोऽत्रलोक्यमानया चृष्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपहृता वलाकलुण्ठिता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपहियमाण समाकृष्यमाण हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
स्वया निषिध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपहियमाणस्य रक्षणवश्यकत्वादित्याशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईपत्प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि
ञ्जल ! अन्यथा तथा नायिकया हतचित्तं मां किं कथं सम्भावयासि नाह तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं न मर्षयामि क्षमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितैवेत्यभिप्रायः ।

इह छोत्तितया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।
इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कान्तः तान्त्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपाम्बुवेन स्वयंजन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषणा भयङ्करा भ्रुकुटिरेव भूषणम्
अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनाभिलापेण चुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, मुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
अदत्त्वा असमर्थ्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभ्रुकुटितोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्पर नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

स्रक्चन्दनवनितादिरूपं विषयासक्तिते कलुषित और प्रमोदसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंते गिरी
हुई और किसीके द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? कितनी आश्चर्यदायिनी आपकी
सञ्ज्ञाहीनता ! यह प्रगल्भा कन्या जपकी-मालाका अपहरण करके तो ले गई पर आपके हृदयको भी जो अपहरण
कर ले जाएही है उसे तो निवारण कीजिए ।^१

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगते, यत्नपूर्वक रचे हुए भयङ्कर
भ्रुकुटिरूपी आभूषणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अभिलाषासे काँपते होठवाले मुख-चन्द्रसे उत्तने सुझते
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकनी हो ।’^२

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च अत्राहमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-
 स्त्रुत्तिनेशवली 'भगवन् ! गृहतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते
 पाणी निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन
 निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बव्या सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासि-
 पम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थि-
 तास्मि. किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जाग-
 र्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुत्क-
 ष्ण्यम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-
 यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क
 गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कामेन
 यो लास्यारम्भः देहसज्जालनात्मकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं श्रीलाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपाम्, नृत्या-
 रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अक्षमालायाश्च तद्दृढलोकायमानत्वादित्याशयः । एका-
 वली मटीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपानिधे ! गृहताम् उपादीयताम् अक्षमाला स्फटिकाक्षमाला'
 इति एवं मन्मुखे मदानने आसक्ता आवद्धा दृष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं
 चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निःस्फटिकमालात्वेनैवासौ निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य
 पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणी हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन घर्मजलेन स्नातापि
 कृन्मज्जनापि पुनर्भूयः स्नातुं मज्जितुम् अवातरम् अवतीर्णवती ।

उत्थापेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कत्रा,
 प्रयत्नेन यलाच्च निम्नगा सरिदिव कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिफलं चेतसः तपस्विकुमारदिग्धाधिवेऽपि
 तत्प्रतिकूलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बव्या
 जनन्या सह साकं स्वभजनं निजगृहम् अयासिपम् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गत्वेति । गत्वैव स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्दिनादा-
 रभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा विह्वला संती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं
 तत्रैव अच्छोदमरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः
 परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकथोपकथनास्मि, किं जागर्मि
 प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं क्लेश-
 निदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उरकण्ठा उरसुका इयम्, किं व्याधिरामयः अयम् किं व्यसनं
 विपदिदम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः किम् इयं निशा रात्रिः, कानि
 वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः अनङ्गप्रभावो यथा सा, क गच्छामि व्रजामि,

उत्सका यह वचन सुन कर, कामदेवके नृत्यारम्भके समय विलासपुष्पाञ्जलि-स्वरूप एक लडकी मुक्तामालाको अपने
 कटमेने उतार कर—'भगवन् ! लीजिए जपकी माला'—यों कह कर, मेरे ही सामने देखते शून्य-हृदय कुमारके
 माला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, घर्मजल (पसीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके
 लिए नरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे मेरी सखिया आकर मुझे, नदीके समान लौटा लार्द
 और माताके साथ मैं उम नरोवन युवा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलात्कार अपने घर आई । 'वहा आकर
 कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई तब समयमें उसके वियोगसे जोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं आ गई हूँ या वहीं
 नहीं हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या मलियोंमें परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या सुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ?
 क्या जागनी हूँ या सोती हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उलकण्ठा है
 या व्याधि है ? क्या यह उत्सव है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या
 चिन्ता है, क्या मदन विषम ही मुझे अगत नशं हुए । पहले और किसी समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

सर्वञ्च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रामाद विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारि-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाश्रनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-पूर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्त-
मन्त्रिमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्त्ता प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः-
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रामादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहण विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थान व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धः अशो-
पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेशः अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यानि
उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी आद्विनीया, मणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे वानायने निक्षिप्तं
स्थापितं मुखं वदन् यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण सनाथतया संयुक्ततया कारणेन, प्रसाधितां भूयिता-
मिव, कुसुमितां समुत्पन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मया यो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः नस्य पूरेण प्लवेन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्गमेन अलङ्कृता भूयितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिश कहुभ केवलम् ईक्षमाणा अवलोकमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युच्येण सन्बन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सन्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्पर नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताहिविशेषात्, आगच्छन्तम् आगन्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते,
शकुनिध्वनिमपि तादृका पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य चार्त्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविग्न्याकुरुषुम्
ईहमाना अभिलपन्ती सती, 'कामार्त्ता हि प्रकृतिक्लृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छधा
तोद्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वार्त्ताम्' इत्यत्र च द्विनीया घोष्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपःक्लेशस्येत्यभिप्रायः, तपःक्लेशायापि
तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलपन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णेव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलदृष्टव्य-
स्यभिप्रायः । इह हेतुत्प्रेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकार तादृशे कुमारे प्रेम चस्या

होनेसे—कहा जाऊ, क्या करूँ क्या देखूँ, क्या बोळूँ, किसके निकट कहुँ और उसका क्या प्रतीकार करना—ये
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । वाद कुनारियोंके निधान करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर,
द्वार पर सब परिवर्त्तोंको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जालों—युक्त गवाक्ष-
(खिडकी) में मुखमण्डल सस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उनी दिशाका ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रही । मुनिकुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) मानों
अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही मानों शोभित हो, बहुमूल्य-रत्नोंके भण्डारसे मानों परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके
तरङ्गमें मानों डूबी हो ओर पूर्णचन्द्रके उदयसे मानों अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशामें जान
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके त्वरसे भी मैं उसका सनाचार पढ़नेकी चेष्टा करती थी । तस्मात्
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उत्तमं वपनीं प्रीति होनेके
कारण ही मानों मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उत्तके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न करनेसे

१. क्वचित् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते । २. क्वचित् 'नार' इत्यधिक-पाठो दृश्यते ।

वेजस्य अग्रान्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणमम्पर्कान् पारिजातकुसुमस्य मनःकान्तां तन्निवासान् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपमम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिसुखी तथैव ता तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाश्रावलीं कण्ठेनोद्धहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तुतनद्रस्यालापत्रेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमारोण रोमाञ्जजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम्।

या चाष्टम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आश्रयणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्रान्यतां निर्होपनाम्, अन्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आपदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथैव कारणेन, यौवनस्य नारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कान् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणत्, पारिजातकुसुमस्य करपतरुपुष्पस्य मनोहरतां चारुताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपमम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां नया जेतुमशक्यता च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपक्षपातादस्याशयः । इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्रान्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता ।

दूरंति । दूरस्थस्यापि दक्षिणस्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमससुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिसुखी संमुखी सती । इह मालोपमा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुर पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य उद्गमे शरीराग्निष्कमणवपये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्दम्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादिद्याशयः । ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्धहन्ती धारयन्ती सती । इह जात्युपमेबा । सर्वथा निपुणतरा महाश्वेता तत्समये निजवदनाग्रदृष्टेश्वेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकस्रजं दत्तवती, सा स्कण्डिकनयाक्षमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिति कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः ।

तथैवेति । प्रस्तुतः प्रकान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवार्ता यथा तथैव, तथैव तपस्विकुमारदत्तकर्मणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजातमञ्जर्या कल्पवृक्षमञ्जर्या उपलब्धिना । इह गोपनीयकथनप्रकान्तोपमेबाणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नापङ्कटमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्ददाचरता, तेन तस्मरणोरपन्नेन रोमाञ्जजालेन च पुष्टरूपमूहेन च, तथैव प्राग्बदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती । इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र वयन्नतोपमा ।

मै मुनिवेषको उसके धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दाप) कहने लगी । उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी । पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी । सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोकत्री मनोहरता मानने लगी ए उसकी रूप-मञ्जरिका मानने होनेका कारण ही मेरे लिए कामदेव अत्रेय है ऐसा स्थिर करने लगी । उसके दूरवर्ती होने पर भी, मूर्धनेके प्रति प्रभिनोने समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके ही अभिरुग्ण होकर देखा करती थी । उसके विरह-क्लेशसे घबरा कर बहिर्गमनोन्मुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वरुणकेमय जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी । उसके सम्बन्धमें नानो गोपनीय आशय वाली ही इस भावसे वरुण पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी सलज थी; और उसके करतल-स्पर्शमूलेने उचित हुए—कदम्ब-कलिनाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्जसमूहसे मेरे एक भागका सम्बन्ध ' गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थिता शनैःशनैः सौमवादीन्—'भर्तृदारिके ! यां नौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतमीकृत्वा सुर-तरु-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन् दशैनमतिविभूतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकासुद्दिश्याप्राक्षीन् 'बालिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क्व वा गच्छति' इति । मयोक्त-पथा ग्वलु भगवतः श्वेतभानोरशुसम्भूतायाम् अप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिशालाका-शिखरोल्लेख मसृणित-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-भुज-तरु-शिखरस्य पादपीठीकृत-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हस्य दुहित्वा

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवल्लीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातु मज्जितु गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गृहागमनानन्तर चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य पृथ्य तथावस्थितां विरहातुरामित्यर्थः । माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत अवाचत्—'भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिवालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्याकारौ अत्यन्तमनोहराकृतौ अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदाभिषसरोवरतटे दृष्टौ भव-योक्तिनौ, तयोर्द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्या । इयं पुरो दृश्यमाना सुरतरो पारिजानस्य कुसुममञ्जरी पुण्डरीकरी भवतंसौकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीक । तस्माद् द्वितीयात् कपिञ्जलादित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रत्नं निवारयन् कपिञ्जलो यथात्मानं नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निभृतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पित-लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तयोक्तस्य गहनस्य सान्द्रघनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मा पृष्ठतः पश्चाद्गायत आगत्य पृथ्य भर्तृदारिका भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राचीत् पृष्ठवान्—

बालिके इति । 'बालिके कन्यके । का इयं कन्यका बालिका ?' कस्य महात्मनः अपत्यं पुत्री ? किमभिधाना किनामिका ? क्व वा गच्छति व्रजति' इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतभानोः शुभ्राशोश्चन्द्रमसः, अशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्या गौर्यभिवाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगाय-कानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशालाका रत्नशालाकाः तासां शिखरैः अत्रै उल्लेखेन प्रणामसमये घर्षणेन मसृणितं चिकरणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भावाणां चक्रसमूहो यस्य तस्या एनेन महा-सान्नाय्य व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रणया प्रसुप्ता सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकसुन्दर्यं ताम् कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराशित्रविशेषाः तामिर्लाञ्छिते चित्रिते सम्भोगकाले धावेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्ग्रहणेन भुजयोगण्डसकलत्वादित्यभिप्रायः, भुजौ बाहू तरु इव लम्बमानत्वात् स्थूल-त्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशल ध्वनितम् । पादपीठीकृतं

उसके बाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही स्नान करनेके लिए गई थी, पीछेसे जानी वह बहुत कालके बाद आकर, मुझने धीरे धीरे कहने लगा—'राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारों की देखी थी, उनमें एक, जिसने आपके कानमें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेको छिगाकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण सघन वनके अभ्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निश्चल पदसञ्चारसे आकर, मैं जाती थी तब पीछेसे मुझसे उसके विषयमें पूछने लगा—'बालिके ! यह कन्या कौन है ? किनकी सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? आर कहा गई है ? तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—'भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें समस्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशालाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखसमूह चिकने हो गए हैं, प्रेमसे मोती हुई गन्धर्व-मुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-चिह्ने जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगलका ऊर्ध्वभाग चिह्नित है, और जिनमें लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीकी अपने निकटसे नहीं सरकने देते), ऐसे

१. क्वचित् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्गावतसौकृता । ३. सुतरनजरी । ४. जंज-सम्भूतायाम्, अशम्भूतायाम् । ५. नखचरण ।

महाश्वेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटालचम, अंभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनय-
मर्थितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽ-
प्याकृतिरियम् । तत् करोपि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-
ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सक-
लत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मपापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न
पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रब्धमादिशयतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-
मुक्तञ्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

चरणपीठवत्तुच्छीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः परा काष्ठा
सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता
नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटगिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्चयः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयत् ध्यायन्
मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण निमेषोन्मेषपरहितेन चक्षुषा लोचनेन
चिरं बहुकालम् अभिवीक्षमाणः संसृष्टमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अधितां याचकवदे
दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अत्रिसंवादिनी 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद् गुणवत्त्वे अव्यभिचारिणी निःसन्देहेन तस्मिन्मस्तगुणयुक्तैत्यर्थः,
बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, तव भवत्या इयं दृश्यमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत
इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्थ्यमाना मया प्रार्थ्यमाना त्वम्, एकं वचनं वाक्यपालनं करोपि
विधास्यसि किमिति काङ्क्षः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत् इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं बद्धम् अञ्जलिपुटं यया तया, मया तरलि-
क्या दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मान् केन
हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से त्रयीपि अहं का तुच्छैत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविधा-
र्चनीया महात्मानो महाज्ञयाः त्वादृशा अवद्विधाः, पुण्यैर्विना पञ्चाङ्गितसुकृतेर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्स-
दृशेषु निखिलकल्मपापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः
आज्ञाम् आदेशप्रदानम्; दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विश्रब्धं विश्वस्तं यथा स्यात्तथा कर्त्तव्यं
मया विधातव्यम् आदिशयताम् आज्ञाप्यताम्, अयं मल्लक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविपर्याक्रियतः
तेनादेशेनेत्याशयः ।'

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकाम्

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसकी यह कन्या है, भगवान् गन्धर्वाके किरणमे उत्पन्न हुई गोरी नाम की जम्बराके गर्भसे
उत्पन्न हुई है; इत्युक्ता नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वास्तुस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।'
इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनि कुमार, किसी विषयका चिन्तन करना हुआ कुछ देर तक निःशब्द
(चुप) रह कर, निर्निमेषनयन (एकाग्र-दृष्टि) ने बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, गुप्तसे मानो प्रार्थना
करना हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः
निश्चय हो तुम गुणवती हो, एवं श्रेयवाक्स्था होने पर भी तेरेमें चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं
प्रार्थना करना हू कि क्या तुम मेरा एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-त्रय आदरपूर्वक
कहा—'भगवन् ! आप इस प्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कोन ! (बहुत ही तुच्छ हूँ), समस्त त्रिभुवनोंका पूजनाय
आपके समान—महात्माका, पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं
पडती है, फिर, आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आप निःशब्दचित्तसे मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश
देकर इस व्यक्तिको अनुगृह्यत कीजिए ।' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सरांके

वत्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाटय पट्टिकां स्वहस्तकमल कनिष्ठिका-नख-शिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्तु तेन तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शमुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविपयेणापि -रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन, मदनवेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिका तस्याभिन्नामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

१५

अर्पितवान् इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्त्या दृष्ट्या वीरुणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीमिव उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवत्तिनः समीपस्थायिनः तमालपादपात् नापिच्छवृक्षात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थप्रस्तरोपरि निष्पीड्य संमर्द्य, गन्धगरजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्माणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तरुवक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं विपाट्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अद्वितीयायै तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पितवान् दत्तवान् इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवे'त्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण ससृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दारमकेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्त-करणे स्पर्शमुख स्पर्शजनितानन्दं जनयता उत्पादयतेव, श्रोत्रविपयेणापि शब्दारमकत्वात् केवलकर्णग्राह्येणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु रोमाञ्चैः, अनुमितः अनुमितिविपयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तथोक्तेनेव, सर्वावयवेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनवेशमन्त्रेणैव कामाधिष्ठानोत्पादकीभूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धिना सम्बन्धेन आलापेन सलापेन, आवेश्यमाना अधिष्ठीयमाना सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम् अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोबद्धामन्तरपङ्क्तिम् अपश्यम् अद्वाचम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, 'मदनवेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरि ! त्वया भवत्या विसं सृणालं 'सृणालं विसमवजादि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'गुह्यतामियमलमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्त्रीयमुक्तामयहारेण करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभ प्राप्यमाणः, मां लङ्घीकृत्यात्मन्यपि कामावेशेनेव तथाविधचतुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराश्या यस्य सः, ने

त्तमान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्ती तमालवृक्षमेंसे एक पदव लाकर, तीरवर्ती प्रस्तरखण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर तीरमसम्पन्न निकले हुए उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमेंसे एक पट्टी फाड़कर उसपर, स्वकीय करकमलकी कनिष्ठिका उँगलोंके नलाय-द्वारा लिखकर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना' यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बेसे बाहर निकाल कर वह पत्रिका मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्त करणमें मानो स्वर्श-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने पर भी रोमाञ्च उ पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराता, उसके विषयका यह आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (नीतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण सृणाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिनत दिशाको

अनया च मे दृष्टया दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छ्रित्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छक्येवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्टप्रनिद्रयेव विपविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेशं-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स एवंविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, इहं इव स्वया दूरं नीतः कामुकेषु कामिनीद्वारा प्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वाद्दीप्तवधितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्नितृत्तेस्थो-गस्त्वया करणीय इत्याशयः । हसपक्षे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावल्लभ्याकारया पङ्क्या विप्र-लोभ्यमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण भक्षणलोभं प्राप्यमाणः, तथा दक्षिता आशा स्वेन सह नयनार्थम-भीष्टा दिक् (दिशा) यस्मै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासाद्वि-प्रकर्षं प्रापितः, भक्षणलोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः । इह पूर्णोपमा । आर्या जातिः । स्वल्पं विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिविद्ययापचयं यदि' इत्यमरोक्त-दिशेत्यवधेयम् । हंसपक्षे सितपदस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिप्रदिति कुशलाः समाचक्षते ।

अनयेति । किञ्चेति चार्थः । मयेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया आर्याया वा मे मया दृष्टया सत्या, स्मरानुरस्य कामानुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां वाहुर्येन दोष-विकारोपचयः कामविकारवृद्धिः अक्रियत व्यधीयत इति सम्बन्धः । ज्ञेन कस्य देति जिज्ञासायामुपमान-वचनानि सद्गमनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमशक्यं वर्त्म लक्ष्यीभूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पथं गन्तुर्यथा पुनर्दिग्भ्रान्तया किं कर्त्तव्य-ताविमूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपदत्वदोषनिराकरणाय 'दिङ्मोहेनेव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपक्षराश्या अन्धस्येव विगतलोचन-स्येव, इहापि किं कर्त्तव्यताविमूढस्वरूपकामविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्रित्या कर्त्तनेन मूकस्य वाणीरहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः पिच्छक्या जनानां दृग्बन्धरूपया अतत्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो दोषविकारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहान-वैरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विपवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमीलगा विपविह्वलस्येव विप-व्यग्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्त्यभावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन निसिलेऽप्येव लोकेषु निश्चितेन प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्तिकमूर्द्धन्यश्चार्वाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्य वाभ्युपग-न्तृत्वात् । तस्य विद्या तन्निमित्तशास्त्रं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अधर्मरुचेः प्रकृत्यैवाधर्म-मतेर्लोकस्येव, इह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गाच्चार्वाकसिद्धान्तो निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेनास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वायवः अग्निः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् । अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यात् ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः । मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥

दिखलाकर मानसरोवरमें उत्पन्न किंसा इसको दूर तक ले जाता है, उसी प्रकार तुम नृगालके समान शुभ्रवर्ण मोतियोंकी मालसे, अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखला कर भेरे कामवेगको अत्यधिक (चरम, सीमामें) बढ़ा दिया है (इसलिये इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए) ।

दिग्भ्रमवश उत्पथ-गामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूल हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णपक्षकी रात्रिसे चक्षुषिहीन (अन्धे) व्यक्तिके समान, जिहाच्छेदन करनेसे मूक (गूंगे) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-परोंके मोरछलसे त्वभावत भ्रान्त व्यक्तिके समान, ज्वरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही अमन्य-यत्नाके समान, दूषित निद्रा द्वारा विप-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः अनामिक लोगोंके समान, मद्यपान करनेसे उन्मत्तके समान एव जन्मनक्षत्रादिसे पापग्रहका सञ्चार होनेसे भूताविष्ट

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरातुरस्यै मे मनसः, चेनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरासमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
भिपेक्षामिव मन्यमाना, सनत्सन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामध्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजन्य सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिव्यथाजन्य दुःख निरय उच्यते ॥
लोकांसद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिरस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्ररूपो जल दीप्त शीतस्पर्शस्तथानिल । केनेद् चित्रित तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नास्पदधर्मो वा नैवात्मा पारलौकिक । नैव वर्णाश्रमादीना क्रियाश्च फलदायिका ॥
पशुश्रेष्ठिहत. स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्ध चेत्सिक्कारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकल्पनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि वृत्ति गच्छेयुस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दायते ॥
यावज्जीवेत् सुख जोवेद्वेण कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
यदि गच्छेत् पर लोक देहादेय विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।
मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषलेशोपादकस्येन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनाडीतच्छत्रेपु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरानमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहण यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिक्वलेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः-पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहण तदुपरि यदि जन्मर्त्तु
पापग्रहाणां प्रवेश. स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । भग्नप्रक्रमतादोपरिवह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रीक्रियमाणाह पूरेण सलिलवृद्ध्या सरिन्न-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगम सर्वतोभावेन प्रापम् । इह श्रोत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, ता तरलिका कृत
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गं वासो वसतिर्यथा
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादा यथा तामिव,
पीतम् आस्वाहितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनधिपदं
अभिपेक्षोऽभिपेचनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाह पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यपृच्छम्
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्युपेक्षणात् पणामेव क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशया पुनस्तत्सिद्धिगणामिलापा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सततेति । सतत निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभदुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्या-
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । आतिपरिचितामपि अतिस्तवगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अभिनवायातामिव सादरम् आदरेण स्तुतम् आभापमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोपेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

(पिशाच ग्रसित) व्यक्तिके समान भेरे कामातुर चित्तमे इस आर्याके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक थुडि
हुई और वाढके जलसे नदीके समान, मे इससे आजुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिजुनारदो दूतरों
वार देखा था इससे वह भानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवनाओं से
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिपेक्ष प्राप्त किया हो (उस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी) सर्वदा भेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अल्प
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

सादरमाभापमाणा, पार्श्वोवस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपर्येवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं रपृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्यामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितमिति तेन, कियन्तं कालगवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मानस्तावागतः' इति पुनः पुनः पर्येष्टुच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिपिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनिं
रविविम्बे, सरागदिवसकरानुरक्ताया कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुनां व्रजन्या-

पार्श्वेति । पार्श्वं स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आनीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि ऊर्ध्वं अवस्थितामिव निपण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु चर्त्वावतलस्यमानस्वल्पितकुक्षितकचसमूहेषु
सोपग्रहं मानुकृत्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहं पुमान्
वन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणस्य विवक्षया तस्यैव यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्यामिसम्बन्धं स्वयसेवकभावो विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अह
सेविका सा तु सेव्या एव रूपेण बहिर्वर्त्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसंस्कारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके च यस्ये ! कथय निवेद्य स पुण्डरीकः कथं वेन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितमिति कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि अवतिष्ठमानासि अस्मान् स्वभवने आयान्तरिति शेषः, वसो मुनिः कुमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनु-
व्रजन् क्रियत्पन्थानम् आगत आयातः ।

अनयेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिपिद्धो निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गानां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाहयम् अगमयम् ।

अथेति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेत्सा कृतो विहितः रागसविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य सविभागो विभज्य ममर्षणं यस्मै तस्मिन्निव मति, लोहितायति ईपद्रक्तीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखं च मति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाभयसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागमं-
विभागकरणोत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरैकाश्रयानुप्रवेशसङ्करालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्म्या सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन महति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविद्वत्-
तायामिव विद्यमानायां पाण्डुता श्वेततां व्रजन्या गच्छन्त्या सत्याम् ।

वाग्लमं बैठने पर भी मानो वह सब लोकके ऊपर हो, इस प्रकार मैं उसे देखने लगीं । उसके कपोलका और
उसके कुक्षित केशकलाप (बुंवराली लटों) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका मानो व्यतिक्रम दिखाती—'तरलिके ! कद, तूने उसे किस भासे देखा ? उन्होंने तुरासे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अटालिका (नटल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिमा) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

१. पार्श्वस्यामपि । २. अलकलाभङ्गेषु; अलकलताभङ्गेषु । ३. कथय कथय । ४. गगनतलावलम्बिनि ।

मातपलक्ष्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय^१ वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेपारवप्रति-
शब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु^२
रविं विरह-मूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-
मृणाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विभ्रल्लिङ्गाभ्या श्लिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदाख्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन
पतनेन पाटलेषु श्वेतरत्नेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु
वनगजयूथेष्विव भारण्यहस्तिसमूहेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थान विधाय
पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु सत्सु, तत्समयेऽरण्यहस्तिसमूहानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा
अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मयः अपि श्वेतरक्ताः
सन्तः साय सङ्कुचितत्वस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गानेति । वामरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लाल-
सानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः, रविरथवाजिना सूर्यस्य-
न्दननियुक्ताभ्याना हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेपारवः 'हीं हीं' इति
शब्दः तस्य प्रतिशब्दकेन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरा विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव
सति, विविधमहारत्नरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरचदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्याश्रयप्रति-
ध्वनीनां च तत्राभ्यन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोक्थोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तङ्गतत्वात्समुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु
प्रविष्टा कूनप्रवेशा मधुकरावली भ्रमरपङ्क्तिः यासां तासु तथोकासु, पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविं विरहेण
सूर्यवियोगेन या मूर्च्छां तथा अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतासि यासां तासु तादृशी-
स्विव विद्यमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकराणाञ्चान्धकारवत् श्यामरूपत्वादित्याशयः, अत एव
प्र रब्धं निमीलन मुकुलीभावं जडनाप्राप्तिश्च याभिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य
मूर्च्छारश्मे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरो-
त्पत्तेरुत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रासीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसज्जकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु सस्त्रीकेषु तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया
कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपुटेन प्रान्तहृथे घृतयेत्यर्थः) सामान्यया साधा-
रणया एकैकया मृणाललतया विसवत्स्या कर्ष्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गणं करणेन महकामितानीव
अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य
माणेषु सत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्तौ विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चाङ्गोन्य-

होकर कमलके ऊपर शयन करती कामार्त्त होकर ही नानो क्रमते पाण्डुवर्ण हो गई, गैरिक (गेरुते) सतुक्त
पर्वतके झरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणतमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजाके
झुण्डके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे, समस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-
रथ-नियुक्त अवगगके आनन्दसे किए हुए हेपारव (दिनदिनाहट) को प्रतिध्वनिके साथ, दिन नानो सुमेरुपर्वतकी
गुफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अन्यन्तरमें भ्रमर-पङ्क्तिमें प्रवेशकर गई थीं इनसे प्रतीत होता
था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्याप्त हो गये हैं—येही कमलिनियों
मुद्रित (वन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-रत्नाके
विवरमें होकर आए हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनके जोड़े परस्पर वियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

सा छत्रग्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततद्भागम-
नाशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव त तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेत-
नस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखाय मुनि-कुमारकं
कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्यै कञ्चकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अप-
श्यम् । अन्तिकमुपागतस्यै चास्य पर्य्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्धिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायां विद्यमानस्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेति । सा छत्रग्राहिणी आतपत्रग्राहिणी समागत्य समेश्य अकथयत् अग्रवीत—‘भर्तृदारिके
राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः पुरुः कश्चित् द्वारि
तिष्ठति स्थितो वर्त्तते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयानितुं प्रार्थितुम् आगत
आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तामालां समर्थं तदीयाजमालामादायागतत्वादिश्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयापादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थान-
स्थाऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिभ्यादिश्याशयः । समुपजाता समुपजाता तस्य प्रेयसः
पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्याः सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चकिनं साविद्वलं
समाह्वय आह्वान विधाय ‘गच्छ व्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशो विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य
आज्ञाप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथेति । अथ तत्रप्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव षणादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सवि यौवनं
तारुण्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखाय मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमय
सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखाय दक्षिणानिलं मलयपद्ममिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूप
निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीताशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम्
आयान्त बालातपं नूननसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थायाः शुभ्रोक्तनशरारस्य दन्तुक्तिनः सौवि-
द्वलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम्
अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्त रश्नोपमालङ्कारः,
‘बालातपमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमाऽङ्कारः; अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानु-
कम्पायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुल-
मिव नितान्तव्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगजितमिव अर्धिनमिव याचक-
मिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एवविधोऽ-

छत्रग्राहिणी परिचारिका आकर मुहूर्त्ते कहने लगी—‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों से एक आकर द्वारपर रज है
और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठे रहने पर भी मानो जगदेशके निहत्त
गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारगसे, एक कञ्चुकीकी बुलाकर—‘तुम जाओ, उस मुनिकुमारको
अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें ही सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका
जिस प्रकार वसन्त-काल एव वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतन मुनिकुमारका
अनुरूप मिव कपिञ्जल नामक, त्रितीय मुनिकुमारको, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके
समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी
आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एव याचकके समान लक्षित हुए एव

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयाशुकपल्लवेनाव्यवधानाया भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्त्तमिव किमपि विवक्षुरिव सं तस्यां मत्समीपोपविष्टाया तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदितामिप्राया दृष्टयैव 'भगवन् ! अव्यतिरिक्तैयमस्मच्छरीरात्, अशङ्कितमभिवीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च भया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-विषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क्व वायम-शान्त-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविबिधविलाससङ्कटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

चलोव्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्त्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् । सादरं सचहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टरम् उपाहरम् उपवेशनाधारितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मद्द्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवाञ्छतोऽपि तस्य कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनविधाय उत्तरीयाशुकपल्लवेन स्वोत्तरीयवस्त्रप्रान्तेन उपमृज्य प्रोञ्ज्य च अहम्, अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानाया विष्टरकृतव्यवधाचवर्जितायां केवलायामेवेत्यर्थं, भूमौ पृथिव्या समुपाविशम् अनिष्टम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव मन् स कपिञ्जलः मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा मत्समीपोपविष्टायां मञ्जिकटासीनाया तस्या तरलिकायां चक्षुर्वेत्रम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसरणायेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्टयैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणभङ्गयैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तर-लिकाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-हात् अव्यतिरिक्ता अभिज्ञा इयम्, अशङ्कित निःसन्दिग्ध यथा स्यात्तथा अभिधीयता कथ्यताम्' इत्यवोचम् इत्यकथयम् ।

एवमिति । मया महाश्वेतया पूर्वं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तः अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-चत्—'राजपुत्रि भर्तृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिधेय-विषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्त्तते ।

ववेति । कन्दं शालूकम्, मूलञ्च तन्निष्ठम्, फलञ्च अश्नाति मुञ्च इति सः, शान्तः शमगुणमयुत-जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वैवैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवासमक्तो मुनिजनः तपस्विजनः क्व, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमार्कर्षणमपि न सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अशान्तस्य अन्तरिन्द्रियानिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयागं माह्वयचन्दनयोपिदादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदामेव न स्पृहया कलुषो मलिनः,

उनके अन्तर्गतमें मानो कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर मैं स्वयं उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हठसे मैंने उनके चरणयुगल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके विछाप हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयको बोलनेकी इच्छासे ही मानों, मेरे मनोरथमें बैठे हुए तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उम दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निःशङ्क विसरते कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहीं कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और यहाँ अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यवस्तुकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामचेंटासे परिपूर्ण एव राग-वृण

१ अनुपरताभिप्रेतम् । २ अपमृज्य । ३ क्वचित् मदिनि पद न दृश्यते । ४ कन्दमूलानां, मूलफलादी । ५ वननिरत । ६ अनुपशान्त ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयस्तेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विद्धर्मोपदेशाद्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यच्छरणं नालोक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टसुमावचयोऽन्यप्रवेश-

मन्मथस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता सांसारिकसुखलिप्तैव प्रायेण आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क्व कुत्र । एवविधसंसारे तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विपमा, अत एव च कश्चित्तपस्वी ह्यंविधसंसारे समासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमिति । दैवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वाद्नुचितम् आरब्ध प्रारब्धम् इति त्वम् आलोक्य पश्यति सम्बन्धः । त्रपावशेन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयस्तेनेति । अयस्तेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगाभावेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उपहासास्पदता परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वच्यमाणं पुण्डरीकर्कर्म किं चकलानां तरुवगुधारणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां सटानां समुचित योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रसपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूप सदृशम्, आहोस्वित् अथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टसुकृताज्जनस्य अङ्ग प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामचेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना समस्ताभिनवा दैवद्वारा वञ्चना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्गमाद् व्यतिरिक्तः, इत्यमग्रसपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः सम्मेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नालोक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपायान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महान् बहु अनर्थोपनिपातो विपदुपस्थितिः जायत उपपद्यते मित्रप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्षया इति अस्माद्धेतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथासति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्ततादोषः समापनति, तथापि वक्तव्यपादमग्रत्वेन न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवासाध्यतीति न शङ्काकलङ्कपङ्काचकाशः । तथा च दर्पणे—
".....कथितं च पदं पुनः । विवाहस्यानुवाचत्वे विपादे विस्मये क्रुधि ॥" इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् पश्यन्मेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुरं रूक्षम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्तमानतामीध्ये लटा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्सृष्ट-

यह ससार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? स्वयं उपहासके योग्य किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर कैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । भेरी समझने नहीं आता है कि यह वरकलवारणके उपयुक्त है या जटाधारणके योग्य है, किवा तरस्याके अनुरूप है अथवा गुरुपदिष्ट धर्मापार्जनका अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य करना है, क्योंकि—इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझमें नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उपस्थित होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंको रक्षा करनी चाहिये—इसीलिए कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे कुपित होकर निष्ठुर वचन कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वहीं पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुष्पचयन भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाञ्च भवत्यां मुहुर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नान्द्राक्षम्,
आसीच्च मे मनस्येवम्—'किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत्, गतायाञ्च
तस्या लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्; आहोस्वित् कुपित परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्' इत्येव विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मर्त्तं प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन द्रूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—'स कदाचिद्वैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्नं क्रियते
हिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्' इत्यवधार्यान्वेष्टामादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अह मन्युनैव त्यक्तपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अद्भजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गताया मुहुर्त्तमिव णमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साप्रतम् एकाकी अद्वितीयः अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सञ्जातवितर्कः उत्पन्नमन्देह-
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शाखाच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थान व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकनाद्राज न व्यलोकयम्, मे मम मनसि
चित्ते एव बन्धमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । 'मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः ता कन्यकामेव अनुसरन् अनुब्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत्,
तस्यां कन्यकाया गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया प्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राणुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भर्त्सनेन
क्रुद्धः सन् मा सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाण वीक्षमाणः इव-
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्' इत्येव विकल्पयन् नानाप्रकारा
कल्पनां विदधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठम् स्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपिरिचितेन क्षणमपि क्षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन द्रूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तय चिन्तितवान्
'स पुण्डरीकः, धैर्यस्य दृष्टेः खलनेन विलोपेन विलक्षो लज्जितः सन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्बन्धनादिकमवाङ्मूलमङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
न्वित्तव्यवहरेदित्यत आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एव किञ्चित् किमपि नहि विधत्
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत एवेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्' इत्यवधार्य एव पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्वेष्टुं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरव व्यदधम् ।

अन्वेषेति । अन्वेषमाणो मृग्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्य न व्यलोकय तथा तथा

मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मैंने जन्म-
सन्देश उत्पन्न हुआ कि—'इन समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ? यह जाननेके अभिप्रायने मैं फिर नोट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उत्सको नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—'सम्भवतः, अत्यन्त कामार्थिन-चित्त होकर वह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले जानेके बाद चेतना आनेके
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा' इन
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उन स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालने ही एक
क्षण भी उसके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्तप्त होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—'कहीं धैर्य-खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर दाले ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है इसप्रकार मैंने मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तम् , तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमित्तस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इत्यातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकूलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमित्रांपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिदैन्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्वन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तरुलनानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्कीः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इत-
स्ततः समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्तावलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरन् अभ्रमम् ।

अथेति । अथ अनन्तर सरःसमीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमेः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसुप्तै रचिते इव, मधुकरैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परभृत्तैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कौकिले रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विहितवस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोऽप्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तुतादिकं निस्तक्ष्य रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडोक्तमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासनरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिस्थमिव' इत्यन्तं पणामेव क्रियोऽप्रेक्षाणां मिथो
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्त्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिस्त्वात्परिहारः । अनुरागेण रक्तिम्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
भावहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यो त्यो सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षां और लताओंका कुञ्जमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तियोंमें लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुतानु-
पुङ्करूपसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सघन पुष्प होनेके कारण उस लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सघन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान असख्य कौकिलोंके रहनेके कारण कौकिल-निर्मितके समान एवं बहुतर मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके स्मृान, स्तम्भित (स्तम्भ) के
समान, मरे हुएके समान, निद्रितके समान, एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्त्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुतामावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातल्लोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयात्रिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमागुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रिया द्रष्टुमन्नः-
प्रविष्टैरिवास्वसन्तापसन्त्रासप्रतीनैरिव मन क्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलितान्भ्यन्तरेणैव पद्मान्तर-विच-
रवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभा-

हृदयनिवासिदयित मनोनिवासिबल्लभमिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सत्त्वे तस्य शून्यत्वस्य विह-
ङ्गत्वादित्यभिप्रायः, शून्य विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरण हृदय यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडाया अतिशय
आधिपत्यं येनेति मौनकथनयोरेकत्रसम्भवाभावाद्बिरोधः, कथित शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमास्तीनमपि मरणे व्यवस्थित विशेषेणादस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

शापेति । शापप्रदानस्य अभिसन्पातदानस्य भयात्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरिणेत्यर्थः,
कुसुमागुधेन मदनेन सन्ताप्यमान पीड्यमानम् । इह हेतूप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयिता
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असौढव्यसञ्चरात् यः सन्त्रातो
भय तेन प्रलीनैः लुब्धकयितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षोभेण सञ्चलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थान परि-
त्यज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृत परित्यक्तं शरीरं वपुर्यस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्यादयस्तिक्तो वाक्याः क्रियोत्प्रेक्षा, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोत्प्रेक्षणादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमैः आकुलितव्यासम् अभ्यन्तरम् अन्तर्त्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्गणस्य प्राकृतिकत्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पद्मान्तरविचरेभ्यः चक्षुर्लोममध्यभागेभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
वाष्पजलदुर्दिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्षन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-
तेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानस प्रदहतः प्रज्वलतः अनङ्गाग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वससर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्त्तं था), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एव तुम्हारे
ही विरहते पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास्त करना
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावम्लन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना मूचित करता था), प्रस्तरजम्बुके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह मृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था । शापप्रदानके भयसे हा मानो अट्टट र-
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होने के कारण उसकी इन्द्रियाँ मानो दृश्यनिवर्तिनी
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, अमह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
अस्तित्वमें जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इन प्रकार उनका शरीर
मानो इन्द्रियाँसे शून्य दौखता था । निश्चल और मुद्रित (मिचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमने
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (वरौनी धींच) में होकर अन्तः

मनङ्गाग्नेः प्रवहतो हृदयम्' ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवाद्य निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतास-
न्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमली-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रसरचित-लालाटिकमिव लालाटदेशमुद्ग्रहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतया सशोषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छ्लेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधान-
नम्, उत्कण्ठा-उ्वर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोम-कूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शल्य-

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरद्भिः उच्छ्वासैर्निश्वासैः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चुका येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोर्द्वाङ्गिभाव-
सङ्करः । केचित्तु — 'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपमेयमिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वणार्दनुदात्तात्तो-
पधात्' इत्यनेन ङीप् तत्सन्नियोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वामेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तदपीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतल वाम-
पाणितल येन तस्य भावस्तया कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सङ्करणादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्गच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निमिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् उद्ग्रहन्त धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा । 'पत्रपाशया ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरिति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवह्वरीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, सशोषः तत्कालेऽभ्यवशिष्टो
यः परिमलः सोरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्सया उपसर्पिणा निकटस्थायिना,
कलविरुतच्छ्लेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं चशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन अमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्टीवरमिव, मतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, अमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवमदशतयाऽवगम्य-
मानत्वादिभ्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छ्लेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापह्नुवा द्वियोत्प्रेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोत्प्रेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनोत्सुक्येन यो उ्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंसक्तम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलग्नानां मदनशराणां काम-
वाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा घाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, विभ्राणं
दधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्वे प्रतिरोमकूप निपतितस्ते वाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लग्न इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविश्रान्त अश्रु-जलका वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनान्तिकी ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अधरकी कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासोंसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे, बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिच्छच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था, थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हटाये जानेसे
उसको बची हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए अमरगण उपस्थित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो, उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

शकल-निकरमिवाङ्गलानं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरं करतल-स्पर्श-सुख-कण्टकितामिवमुक्तावलीमविनयपताकासुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिलचलितैः अशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुश्रीकरैर्वनश्रियाभिपिच्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्ततशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुम-

इहापि सापह्नुना क्रियोत्प्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पघ्राणत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशराणामश्रुत-त्वात् ; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसु-मशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्धारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-दिति सुधीभिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकितां सञ्जातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अवि-नयस्य मदनावेशरूपदुर्ब्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमाना लुक्तावलीं भवदीयं हार धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र चाच्या क्रियो-त्प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युत्प्रेक्षेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तरुभिः वृक्षैः कर्त्तुभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकपंमोहनकारकचूर्णेनैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र चाच्या जात्युत्प्रेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आत्मेति । आसनैः समीपस्थायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहित्यमेव रागमनुराग संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सञ्चारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रलक्सिलयैः स्पृश्यमान सङ्घटयमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेणाभेदारोपादितशयोक्ति, 'सक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कर्त्या सुरताभिपेकसलिलैरिव मग्भोगराज्याभिपेकजलेरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुश्रीकरैः मकरन्दकणैः तरणैः, अभिपिच्यमानम् अभिपेकविपयीक्रियमाणमिव ।

इहाथा चाच्या जात्युत्प्रेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पघ्राणेन कामनेत्यर्थः, कर्त्ता, सधूमैः अग्निमयुतत्वाद् धूमयुतं कुड्म-लोपरिस्थमधुकरसादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, तस्यशरशल्यकैरिव अग्निसमेतन्धीयघाणाग्नैरिव विद्यमानं, चम्पकक्रोरकपीतत्वसादृश्यावगमाय तसेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरराणेन निपीयमानाः सवहुमानम-नुभूयमानाः परिमलाः सौरभाणि वेपा तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेन-

कुसुम-वाणोंका अग्रभाग (नोक) वह अद्ग पर धारण कर रहा था, उसने दक्षिा हाथने छाती पर मुक्तावलींदा रस लिया था, चतुर्दिक् उसकी किरणों फैल जानेसे प्रतीत होता था कि मानो कर-तल-स्पर्शके सुखने दूर रोमाञ्च हो गई हो, एव अन्याय आचरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; वृक्षनमूट, कामदेवके वर्णगरा चूर्णके समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे, समीपवर्ती वायुकामिन अशोक-पल्लव गानों (उसके शरीर पर) अपना राग सञ्चारित करते करते ही उसका स्पर्श करते थे, यनलक्ष्मी रतिराज्यने अभिनेन करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (लान करती) थी । सौरमके लोभसे भ्रमरण जिस पर बैठे थे ऐसी चन्दा-मूल की कलिया उसके शरीर पर पड़नी थीं, जिनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तस की हुई धूमसयुक्त अग्निमय अपने वाणों की नोकों से उसे प्रहार

१ स्फुरितनखकिरणनिकरम् । २ वलितैः । ३ तस्यशल्यस्तैरिव ।

शरेण ताडयमानम्, अतिबहल वनामोद-मत्त-मधुकर-निकर भङ्गार-निस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भस्त्र्यमानम्, मदकल-कोकिल कुल-कोलाहलैर्लसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव क्रशमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव, प्रहृष्टमिवोन्मत्तमिव छलितमिन्धमिव बधिरमिव भूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरुद्धं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताडयमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिबहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमासतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधरुस्वीयहुंशबदैरिव, अतिबहलेन अस्थधिकेन वनामोदेन काननभोरभेण मत्तस्य मदविह्वलिनस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य झङ्कारनिस्वनैः झङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भस्त्र्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणस्वादाद्या वाच्या गुणोपेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोपेक्षेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य ममयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य-मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परभृद्गणस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधिरीक्रियमाणम् । इह गुणोपेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् । निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशमानं कृशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे प्राप्तः अनलोऽग्निः सदानलश्च यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशाखाभिव म्लायन्तं ग्लानतां व्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्धिन्नमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव असंस्तुतमिव, जन्मान्तर भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तिलो जात्युपेक्षाः । अन्ययोस्तु त्रयेकं क्रियोपेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं ढाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वृत्तलैः अधिष्ठितम् धाश्रितमिव, प्रहृष्टः पूननाप्रभृतिभिर्दुष्टप्रहृष्टैः गृहीतं घृतमिव । उन्मत्तस्य उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित् वञ्चितमिव । अन्धं गताक्षमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूर्खम् अस्पष्टवाचमिव, विलासनयं चिन्नमव्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोपेक्षालङ्कारः, अवशिष्टेषु क्रियोपेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया इत्यर्थः, आपत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्जनोपेक्षापारो यस्य तम्,

कर्ता या, दक्षिण वायु अपने दुन्दारके समान वनमेंसे निकलने प्रचुर सौरभसे नच हुए मधुकरोंकी तु गारने मानो भर्त्सना करते (फटकारते) थे; वसन्तकालके जवधुनिके कोलाहलके समान, मद्यन्त कोकिलगणके कोलाहलके चैत्रमास, उसको विहल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेताके समान पाण्डुरगं (फीका) दीखता था, ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कृश हो गया था, अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी शाखाके समान म्लान हो (कुन्हला) गया था, उसे देखने पर दूरके समान, परले जिसे दभी नहीं देता है ऐसे व्यक्तिके समान एव अपरिचितके समान प्रतीत होता था, ओर वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरने परिणत हुआ था, ढाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूननाप्रभृति किन्टीं दुष्ट ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, ओर वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान, मूर्खके समान एव विलासिनामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था, उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एव

१ नि.स्वनैः ।

२. क्रशिमागतम् ।

३. उपनतम् ।

४ मदनवेशस्य ।

२. असावसक्तप्राणम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयन्-‘एवं नामायमतिदुर्विषहवेगैः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः। कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवविधो ज्ञानराशिः। अहोबन महच्चित्रम्,
तथा नामायमाशैशाद्धोरप्रकृतिरस्त्रलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत्। अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः। सर्वथा दुर्लभ यौवनमस्त्रलितमिति।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य ‘असदशावसक्तप्राणिः तमनु-

मन्मथावेशस्य मदनवेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अधिरुढम् आरुढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभिबोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आधाकृतिर्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम्।

अपगतेति। अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तयोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्गीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयन् चिन्तामकरवन् ‘एवं नाम इत्यभूत्, अतिदुर्विषहो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, जगैर्नैव क्षणकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति। एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एतदपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थीभवेत् निरर्थकीभवेत्। इह सम्भावनाया लिङ्। अहो यत्स्येकमेव
पदं विस्मयविषादसूचकमव्ययम्। महच्चित्रं महदाश्चर्यम्। तथा नाम तेन प्रकारेण, एव पुण्डरीकः आशै-
शावात् आवाहयात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्त्रलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः मम कपिललस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विवालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत्।

अथेति। तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहारम्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्त्रलित सन्मार्गादपरिभ्रष्ट
यौवनं तास्य संसारे दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः। इतिपदस्य
‘अचिन्तयन्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः। इह सामान्येन विशेषतमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

उपेति। अपि चेति चार्थः। उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रतर-
तलभागे समुपविश्य सदवस्थाय असदशो पुण्डरीकस्य रक्त्वंभाने अवसक्तः सलग्नः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरम सीमा पर पहुच गया था ओर उमकी पहलेकी आकृति बोली भी परचानने नहीं आती थी।

ऐसी दशामें उसको निर्निमेष नयनसे (एकदक) बहुत देर तक देख कर हुने ननु विषाद हुआ, एक तेरा
हृदय कापने लगा, उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्तर धान्त्वमे अत्यन्त-नयन-वेगना
कामवेशका है, क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी दुःखा कर दीं। ऐं कि उने उने
उपाय नहीं। नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ नहीं व्यर्थ हो ग। अरु’ वज ही जा-
वारकालसे ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्त्रलित (अखण्डित) चरित्र जो निने आर अन्तर् मुनिगणों
इसके चरित्र वाञ्छनीय थे। किन्तु उसे ही आज कामवेशने ज्ञानका परामर का, नय-अमान्यो गयेल्ले का
आर गम्भीर्यका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान इते मोहाच्छत कर (जड बना) दिया र’—
प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है।

उसके बाद मैं समीपमें आकर उसी प्रतरखण्ड (शिलातल) के निचारे पर बैठ, उने स्तनवेगने

१. अतिदुर्विषयवेगः । २. अवस्थान्तरप्रकारम् । ३. चित्तवृत्ति । ४. मदनतु ।
५. असावसक्तप्राणितलम् ।

न्मीलितै-लोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मी-
लनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशात् समुपजातारुणं भावमश्रुजलपूरं प्लावि-
तम् उत्कृपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्टया सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्यं लज्जाविशीर्यमाणविरर्त्ताक्षरं
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः' अवदत् !
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो
यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्यार्थव्रवम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदित-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्ड-
रीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरवम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लग्नमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रे-
णोन्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्दोदनमश्रुपातस्नद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम् अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनाग्धुनः पूरेण भोधेन प्लावितम्, उत्कृपितमिव
उत्क्रोपो नेत्ररोगविशेषस्तद्युक्तमिव लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्ययमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादि-
त्याशयः । स्वच्छांशुक्रेण निर्मलसूक्ष्मवस्त्रेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रत्नपद्मजारण्यं
यस्य छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नत्रं कथमपि
प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्ध्य, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्टया वीक्षणेन सुचिरं बहु-
कालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जया
त्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरलानि अल्पानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियाया तद्
यथा स्यात्तथा, 'सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं
प्रश्नं करोषि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लग्नमिव' 'उत्कृपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'सव्ययमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूरप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थस्वदोषपरिहाराय वनपदस्थानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।

अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्य
तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां दयितां विनैवेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथानुगः सुहृत् यावच्छक्तितः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवार-
णीयः प्रतिनिषेधनीय इति एव मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चिन्त्य अग्रवम् अवोचम्—

'आरमा कलेवरे यत्ने स्वभावे परिमारमनि । चित्ते धृती च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति धरणिः ।
सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आस मीची) होने पर भी उससे मैंने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! करो तो
सही आपको यह क्या हुआ है ?' उसके बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों
चर्मावरण मानो परस्पर सलझ (चिपक) हो गई हों, ऐसी अविश्रान्न रुदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
दृष्टी हुई, अत एव प्रतीत होती थी कि सूजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्मल सूक्ष्मरूपसे आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्पूर्वक अपनी आँतों सोल कर, अत्यधिक लम्बी सात
लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दृष्टे फूटे अल्प अक्षरोंसे
धीरे धीरे छेड़ापूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुरासे क्या पूछते हो ?
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल भेरे उपदेश से ही इसके असाध्य मदन-
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र को असत्पथमें गमन करते देख कर, दूसरे मित्रको चाहिए कि
उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं भली भाँति

१. अहमनुन्मीलित । २. आलस्यमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटल... । ५. उत्कृपितम् ।
६. क्वचिद् द्विरक्तिर्नास्ति । ७. निश्चस्य । ८. क्वचित् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. क्वचित् द्विरक्तिर्नास्ति ।

मेतत्^१ मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्व्यो नियमप्रकारः । कथमेतद् युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम्^२ अप्रबुद्ध इवनेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मदनेनायाम्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन^३ सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति^४ ज्वलन्तमङ्गारमभिवृशति, मृणालमिति

भवता स्वया । आरब्ध प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिनाहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्ट पठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम् । धर्मार्जनोपायः पुण्योपार्जनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणां अपरो भिन्न प्रकारो भेदः स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तियथः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्तौ मुक्तिलाभे युक्तियोंगविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागपि कपिञ्जलेनैव प्रायमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईक्षितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन् स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानता नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रज्ञालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मदनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्त्वत्सदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञलोकैः बहुमतेषु आहतेषु, विषयेषु सक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्ददृष्ट्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्सम्भवादिभ्यभिप्रायः ।

स इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु अधर्मकलेशाद्यनर्थोत्पादकेषु विषयोपभोगेषु सक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स जल लोकः धर्मबुद्ध्या हृदं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावन विपवल्लीविपिनं सिञ्चति सलिलेनेति शेषः । कुवलयमाला इन्द्रावरसक इति धिया, निर्गतो, निःसृतः त्रिंशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निखिशः खड्गः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आश्लिष्यति, कृष्णागुरोः काक तुण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्पभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते

जानता ह, परन्तु मैं केवल इतना ही पृच्छता हू कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरुने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है । अथवा यह आरब्ध व्रतका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मूर्ख लोगोंको ही कष्ट देता है । साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके म्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ जन परिणाममें दु खदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विप-लताके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलकी माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले अगुरुकी धूम-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अङ्गार (बहिष्कृत काष्ठ) का

१ सुविदित सत्यमेतन्मम । २ क्वचित् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३ क्वचित् 'कथय कि' मित्यपि नाव-
लोक्यते । ४ विपलतां । ५ अवगूहति । ६ महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम्^१ उन्मूलयति, मृढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु^२ यः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमत्तत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्ग्रहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुपितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य 'निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः'^३ इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणी^४ सामवलम्ब्यावोचत्—

(आलिङ्गति) । रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृह्णातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षिप्तकलुपितगजस्य दन्तमुसलं दशनायोग्रम् 'अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पादयितुं प्रवर्तते । परमार्थतोऽनिष्टापादकेषु स्रक्चन्दनवनितादिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः । पुण्यभ्रान्त्या विपलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणवृक्षेशोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विष्वप्रतिविष्वभावारोपणं, विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथासम्भवात् ।

अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयत्वं भोग्यवरतुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि त्वम् , कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् हृदं ज्ञानम् उद्ग्रहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टसन्वयः, धत एव न भग्नप्रक्रमत्वम् । इह श्रौत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुपितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः' इति ।

पश्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुपितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पाद्यप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्बलितं मनश्चित्तं वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदृश्यमानो दुराचारो दुर्व्यवहारो निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रस्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नत्रं प्रमृज्य प्रोन्मृद्य करतलेन पाणितलेन पाणी^५ सामवलम्ब्य मम हस्तौ धृत्वेत्यर्थः अवोचत् अग्रवीत् ।

स्पर्श करते हैं, और मृणाल जानकर दृष्ट हाथीके दन्तरूपी मुसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्व जानकर भी खद्योत (जुगुनू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पाद्यगामी अपने इन्द्रियोंको आपदमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्बलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । यह कामदेव भी भला कुछ चीज है ! इसलिए धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीकी-भर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँसुओंसे प्रत्येक रोओंके अन्तरालमें होकर गिरते अश्रुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरा हाथ ।

१. 'मुसलम्' । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरसेषु । ४. निवार्थमिदं । ५. कश्चित् 'पाणी' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, ये वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायत्नविधुतास्तिष्ठन्त्यसवः, दूरातीतः
खलूपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेत्ता, अतीतो ज्ञानावष्टम्भ-

सप्त इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यत्पमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आरथां तालुगतदृष्ट्यां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो सुगन्धः ‘आशीस्नालुगता दृष्टा तथा विद्धो न जीवति’ इति रामाश्रमतीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पधनुषः कामस्येत्यर्थः । सावकानां
यागानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन त्रया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं तत्रते, अन्यथा ममेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह दुर्ययुप्रास', वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वैत्युभयोः परस्पर नैरपेक्षेण ससृष्टः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगन्नाववैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुला, केचित् जगन्नाववैपरीत्यात्
रोगादेर्वा नितान्तात्मर्षणेन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वधेवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यस्येति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वथोत्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालित्वमाद्यमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्देगेन पित्तशोषादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्देगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्देगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुत विप-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चित् विकलेन्द्रियशालित्वमभिहितम् । गो वा जनः, इदं कृत्य
शुभं मङ्गलम् अथवा न शुभम् इति इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते ह्यत्याशयः । अनेन संशयाकुलत्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूर गतम्, मदनावेशाज्ञितान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तया तद्विद्यमानादिकलासर्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्रयोजन दर्शयति—अवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञान प्रबोधः, धैर्यं वाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिमंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्नमिता अस्तमुपगता । एवम् अयत्न-
विद्यता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असदः प्राणाः कथमपि तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रयाणेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अवसरः अवलम्बनमनयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेत्ता साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

पकट कर वह मुझसे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने में क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—भयङ्कर
सर्पके विषवेगके समान असह्य कामदेवके विषम वाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिये ही अनायासते दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जागृत हों, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो अथवा सुनकर विचार कर सकता हो, किंवा जो ‘यह विषय अच्छा है, यह विषय बुरा है’ इन
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति ही उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे सनीप में तो
ये मनुके सबही अधिक दूर चले गए हैं । अत एव सत्पथ अवलम्बन करना, ज्ञान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अतन हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं,
‘उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचनाका

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदित द्वादश दिनकर-किरणा-तप-तीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उदक-थ्यत इव हृदयम्, प्लुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये हृदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैपिणा उपदेष्टव्यम् शिक्षयितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्पथप्रतिपेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वद्दृष्टिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो अवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्भाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वं, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं हृष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धुं न शक्नोमि समर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इत्थं दुष्टावस्था क्लेशदायिनी दृष्टा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवह्निपन्द्दरूपेण यद्दहमास तत्सर्वं भवता दृष्टवैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् हृदानीं सम्प्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशमंख्याकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-सन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य कामज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं क्रियमाणां भवतैव विधीयमानाम् इच्छामि अभिलषामि, त्रिवेकादिप्रतिक्रियाया असत्त्वे तथा सह सङ्ग-रूपाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेया अन्यथा न प्राणिमीत्यभिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्कं पदार्थानां पाककाथदाहज्वलनमंजकाश्चतस्रो दशाः सम्भवन्ति, कन्दर्पतीव्रमन्ता पेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि करचरणादीनि पच्यन्त इव पाकविपथीक्रियन्त इव, मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमप्येव सर्वत्र । हृदय मनः उदकथ्यत इव काथं प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुष्यत इव दह्यत इव, शरीर देह ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् एतत्समयोचितं यत् तथा सह सङ्गमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु ताद्द्विधातु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तेऽपि कथितेऽपि अहम् एन पुण्डरीक प्राबोधयं ज्ञानमकार-थम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिक्षया विशदैः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

काल भी अब जाता रहा एव ज्ञानसे वित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असत्पथमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसके वचनके अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या करूँ ? किसीसे भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय तुम देखते ही हो, इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होते द्वादश सूर्योक्ती किरणोंके तापके समान अत्यन्त तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अग मानो रंधे (पके) जाते हैं, हृदय मानो उबला जाता है, नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है, शरीर मानो जल जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ उचित हो तुम वही करो' इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझाने लगा, परन्तु अब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मूल,

१. दुष्टावस्था, अवस्था दृष्टा ।

२. उक्तेऽपि ।

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहञ्चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
‘अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति’ इदानीं निरर्थकाः खलुपदेशाः, तत्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्रमाचरामि’ इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः ममुद्दृष्ट्य, कमलिनीपलाशानि जल-लव-लाञ्छिनान्यादायै, गर्भं धूलि-कपाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लता गृह-शिलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिना चन्दनविटपिना मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुपारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणाद्भ्र-
चर्चाञ्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित वल्कल-त्रिवर-शीर्णेन च करसञ्चर्णितेन कर्पूरेणुना

सहितैः, सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वच्यै, सानुनय सप्रणय सोपग्रह सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
‘उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने’ इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकङ्गितमिव मद्रुक्तमकार्पादित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अध्यायम्—
‘अतिभूमिं मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो व्यावर्त्तयितुं
न शक्यते न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिवावचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपारिच्छेदेऽपि जीवितपरित्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उत्थाय गत्वा ब्रजित्वा च अच्छोदाभिर्धं सर इति
शेषः । तस्मात्सरस अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादाभ्यन्तरिकद्रवसयुता मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्दृश्य उत्पाद्य, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कणैः लान्छितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भं अभ्यन्तरे या
धूल्य-परागा-तासां कपायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुच-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेत्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शिलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तल्पम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आसन्नवर्त्तिनां निकटस्थायिना चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पल्लवानि निष्पीड्य संमर्द्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिभेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुपारो हिमं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मत्कारुण्यतयायने
सुखनिषण्णस्य सुस्थभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्,
आचरणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

इह तुपारशिशिरपवयोस्तुल्यतया श्रवणमात्रेण पौनस्वत्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुपारवत् शिशिर
द्वयर्थकरणात् पुनस्त्वदाभासोऽलङ्कारः ।

अन्येति । अभ्यर्णस्य समीपस्थायिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वक्क-
लानि तद्वचः तेषां विचरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्णितेन निष्पिष्टेन कर्पूर

दृष्टान्त-समन्वित और इतिहास-सयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
काममें रेंगने तक (व्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—‘यह काम की अन्तिम दशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।’ इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उन सरोवरमेंसे स्रम
(हरा) मृगाल तोटकर जल-विन्दु-सहित कमलके पते, एव अभ्यन्तरस्थ रेणुके तृप्तिकर सौरभसे मनोहर लगते
कितने कुमुद, नीलोत्पल और कमल लाकर मैंने लतामण्डपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
अन्या निर्माण कर (विछौना विछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब समीपवर्ती चन्दन वृक्षोंके
कोमल पल्लव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (नुपडा) और चरणोंके तलुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एव निकट-
वर्ती वृक्षोंमेंसे कर्चिन छालके छिद्रों (दरारों) मेंसे निर्गत (रिसते) कर्पूरकी हाथसे हुकनी करके उससे प्रस्वेद-

१. क्वचित् ‘इति’ पठ न विधते । २. क्वचिच्च ‘जल-लव’ इत्यादि पद न दृश्यते । ३. चादाय । ४. चन्दन-
विटपादीना । ५. करसम्पुटचूर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्' अकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवाद्रवकलस्य स्वच्छसलिलशीकरस्त्राविणो कद-
लीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यन्नलिनी^१-दलशयनमुपकल्पयतः, मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचञ्चामारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^२ वीजयतः
समुदभून्मे मनसि चिन्ता- 'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वन-
वानिरतः स्वभावमुग्धो^३ जनः, क्व च विविध-विलास-रस-राशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता।
सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घट दुष्करमनायत्तमकर्त्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वर्थेषु^४ अय-
मवज्ञया विचरति। न चार्थं केनापि^५ प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना संचेतनेषु, अप-
गतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्^६, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^७ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिष्टम् उत्तरीय-
वत्कलयस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-
विन्दवः तस्त्राविणा वर्षकण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रिया वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः चारंवारम् अन्यदन्यत्, गात्रसन्तापेन
पूर्वपूर्वस्य स्थानत्वादिश्लाघयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दन-
चञ्चां मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्थाः शुष्कत्वादिश्लाघयः। स्वेदप्रतिक्रियां
घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निर-
न्तरं वीजयतः पवन सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुदभूत् प्रादुरभूत्—

नास्तीति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो मृग
इव वनवासनिरतः शरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव मुग्धः मरलहृदयः।
विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च ह।
नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभावावेशोत्पादानामनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेत्युभयोः सङ्घटः।

सर्वथेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्घटं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम्
अनायत्तम् अनधीनम् अकर्त्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमि-
त्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरुपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयत्व-
ज्ञानादवहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं
न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु मानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-
यितुम् अलं समर्थः 'अयं मनोभूरिति शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा
भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्म्यनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पसीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वत्कल रत्नकर निर्मल जल-
विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पखा किया। यों बारवार कमलपत्रोंकी शय्याको एकके पीछे दूसरा बदलते
बदलते, बारवार चन्दन लेप करते करते, बारवार पसीना पीछते पीछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन
करते करते मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—'इस संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ
नहीं है। कहाँ हरिणके समान वनवासमें निरत एव स्वभावसे ही सरल-चित्त पुण्डरीक और कहाँ नानाविध
विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता ॥ इस (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्घटे, दुष्कर
अस्वाधीन या अकर्त्तव्य कुछ भी नहीं है। दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और
किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह
परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्।

२. क्वचित्

'स्वच्छसलिलशीकरनिकरस्त्राविण' इति पाठो दृश्यते।

३. नलिन्दल।

४. क्वचिद् दिरुक्तिर्नास्ति।

५. कदलीदलेनानवरतम्।

६. स्वभावविषयविमुखाः।

७.

दुरुपपादेष्वर्थेषु।

८. नायम्।

९. केनचित्।

१०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां ब्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्त्वनवल्लु-
ताम् उपनीतः । क तत्तपः क्रेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्त्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कत-
मया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्रासने-
नायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
‘किमनया अत्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेषं चन्द्रद्वेषम् उज्झति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण द्विसेन सह मिश्रताम् एकताम् एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्धकार तमः अनुवर्त्तते तद्रूपता भजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यप्रियापि प्रदीपाभिमुख दीपसामुख्यम् अवतिष्ठते, तडिदपि विद्युदपि जलदे मेघे स्थिरतां रयैर् ब्रजति गच्छति, जरापि वाङ्मयमपि यौवनेन तारुण्येन सह सञ्चरणशीला भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मै न रोचन्ते अत एव कुमुदिनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरक्तादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवविधः एवरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निःसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । इहार्थापत्तिः ।

क्वेति । इयम् अवलोक्यमाना अवस्था नितान्तव्यग्रा दशा क तत् अनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क, द्वौ कौ महदन्तर सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं दृश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्य-
मित्यत्र भावे तस्यप्रत्ययः । शरणं रक्षकम् ‘शरणं गृहरक्षित्तोः’ इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपत्प्रतिक्रियाया मार्गः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिञ्जलेन) सरचयन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयणेन । प्रज्ञया उद्भावितया बुद्ध्या । समाश्रासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणः रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य खिन्नमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीचभूदुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्—अनया प्रत्यक्षविद्यमानया अत्यन्तायतया अपारत्वा दृतिविस्तीर्णया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामित्यत आह—
प्राग इति । शुभेनाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन, उद्योगेन अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है, कमलिनी भी चन्द्र-किरणोंके प्रति विद्वेष छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है, ज्योत्स्ना (चाँदनी) भी अन्धकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है, विद्युत् भी मेघमें त्यागि व प्राप्त कर लेती है- वृद्धावस्था भी तारुण्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (तुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ बह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इम विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कौसी चेष्टा करना ? किम दिशाको जाना ? किसको शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिमसे इसकी प्राणरक्षा कर सकें ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस बुद्धिसे ? किस समाश्रासनसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प नेरे विषण्ण (खिन्न) चित्तमें उपस्थित होने लगे । एव फिरसे चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एव प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसके प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

१. तृणलवलघुताम् । २. किमाचेष्टितव्यम् । ३. देना । ४. कश्च । ५. धार्यन्ते । ६. ध्यातया अनयात्यायतया, अनयात्यन्तया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभा-
वाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
मेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्रायमन्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसून्
साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम्, आवेदयाम्येतामवस्थाम्' इति चिन्त-
यित्वा च 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तद्यमुद्योगोऽवश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैव भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेपामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाश्वेतायाः समागमं समिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणोपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाश्वेतया समागमं विधातव्य इत्यत आह—वालेति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवविध जीवितं प्राणित यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽ-
पीत्यर्थः, अथ पुण्डरीकः, तपोविरुद्ध व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीजनकत्वादित्याशयः, बालभावात्
वालत्वेन पूर्वाभ्यस्तकौशलाभावात्, अप्रगल्भतया प्रयुक्तघाट्यभावान् च तापसत्वाद्भिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलाभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाश्वेताया अभिगमनेन संमिल-
नेन मनोरथम् अभिलाष न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं ध्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव-
सञ्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवेयं कामपीडा विनाशमे-
प्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरत्तमः समयविलम्बसाहः । अतः शीघ्रमेवास्य प्रतीकाराय मयो-
द्योगो विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सतत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विधातुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसून् मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्सत्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाश्वेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमागानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाश्वेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशाम् आवेदयामि कथयामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सञ्जातलज्जः समुत्पन्नत्रपः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्वत्समीपमायातुं निषेधेत्, इति अस्मात्कारणात्, तस्मै पुण्डरीकाय

चाहिए । किन्तु एकमात्र महाश्वेताका समागम छोड कर इसकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक
निश्वास परित्यागमात्र इसके जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बालभावसे चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारको तपस्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो वहाँ जाकर,
उस कन्या की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विलम्ब सहन नहीं कर सकता ।
सज्जन पुरुष, अत्यन्त गर्हित एव अकर्त्तव्य कर्मसे (जिस किसी उपायसे) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एव अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाश्वेताके निकट जाकर इसकी यह
अवस्था सूचित कर दूँ । इस प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझकर लज्जासे पुण्डरीक

१. त्वत्समागम ।
२. उपनतमुपहासमिव ।
३. कृत्येनापि ।
४. परिरक्षणीयान् ।
५. क्वचित्
चकारो न विधत्ते ।

देशात् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सदृशम् , अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय किमिय वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुद्धिमिवाव्रतीर्णा, सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाविश्याना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरे, प्रथितैरिन्नोपस्थुपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपद्मसंश्लेषतया उपजातप्रथिमैर्प्रयैरमलैरानन्दवाष्पजलविन्दुभिः स्रवद्भिः आवेद्यमानप्रहर्षप्रसरैः, तत्क्षणमचिन्तयम्—'दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिवेद्यैव अकथयिष्येव तत्प्रदेशात् तत्स्थानात् सव्याजं कुसुमानयनादिकपटसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्माद्धेतो एवमवस्थिते इत्थमभूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परां काष्ठां प्राप्तस्यैत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सदृश योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आत्मनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम् , तत्र कार्यं भवती खं प्रभवति समर्था भवति, स्पृहा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन स्वयैव तत्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय ह्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधास्यति इति कृत्वा मन्मुखे मद्ददने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव अमृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाधजले निमग्ना द्युहितेव 'तत्रागाधजलो हृदः' इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उद्धिमसमुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णेनेन ममानुरागस्य शतधा वृद्धिप्राप्तेरित्याशयः । सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानेव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषाणाम् अग्र धुरम् अधिरूढेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्भवानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिशयाना अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईपत् अवनम्य मान प्रह्वीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्माद्धेतोः न स्पृष्टे कपोलयोग्गण्डयोः उदरे मध्यभागी यैस्तेः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्थायिनः अविच्छिन्नपतनानुसरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नतारूपा परिपाटी यैस्तेः, अत एव उपस्थुपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रथितैः गुम्फितैरिच विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नम्रतया सरलाधःपतनात् नोपगतः पद्मसु नयनरोमसु मश्लेषः सस्यन्धो यैस्तेषा भावस्तया कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिमभरः स्थौष्यातिशयो येषा तैः, पञ्चान्तरे तु वाष्पजलत्रिन्दुना नेत्रलोमभिर्विमक्ततया सुदृत्वं स्यादित्याशयः । अमलैः अङ्गनाभावात् स्रवद्भिः सरद्भिः आनन्दद्रवाष्पजलविन्दुभिः प्रमोदाश्रुविन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसरः प्रकृष्टानन्दातिशयो यस्याः सा । इह 'सुखामृतमये' इत्यत्र 'रतिरसमयम्' इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, 'निमनेव' एवम् 'अवतीर्णैव' इत्यत्र च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'वर्त्तमाना' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । तत्र 'अधिरूढेव' अधिशयानेव 'प्रथितैरिच' इत्येतेषु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिष्टयेति । दिष्टया भाग्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मामिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कहीं मुझे निषेध कर (रोक) न दे—इससे उसे बिना निवेदन किये ही वहाँसे मैं वहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इसलिए इस प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुकूल हो, पद्म आपकी भी जो उचित हो, उसे ही कोजिए ।' इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, 'यह क्या कहनी' उसे सुननेकी उत्कण्ठाले मेरे मुखकी तरफ दृष्टि सलन कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब कथा सुनकर, सुखरूपी अमृतके सरोवरमें ही मानों निमग्न (डूब) हो गई होऊँ, अनुराग-रूपी जलके समुद्रमें मानों अवगाहन किये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानों बैठी होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानों चढ़ी होऊँ, एव समस्त उत्सवोंकी चरमसीमाको ही मानों पहुँची होऊँ, ऐसी ही गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे कपोलयुगलके मध्यभागको बिना स्पर्श किये ही, मानों गुँथे हुएके समान एक के ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाको परिपाटी दिखलाती एव

सामिन् तमप्यनुब्रूनाति, यत्सत्यमनेनमे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्त्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्द्वनान्निष्क्रामति । इत्यम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्मर्द्भीरुः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

ब्रूनाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संवरयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलना आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

वदीति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था वर्त्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव ममाभिलाषायाः पूरितप्रायत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—कथमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्योक्तकथ्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदन्तमुखात् स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्यमिति । इत्यम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्ष्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारी प्रविश्य गृहाभ्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अपकृतिस्था, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी गन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिबृहतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सहर्षात् भीरुः भीतियुक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समयविलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयातायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रोंके लोमसयुक्त न होनेसे अत्यन्त स्थूल दीखतीं निर्मल आनन्दाशुकी वृद्धोंके गिरनेसे अत्यन्त आनन्दही नूनना करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘सौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण करना है ! यह सत्य है कि—मुझे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अंशमे मेरी अनुकूलता दिखला दी है । यदि यथार्थमे उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया ? अथवा किस-किस कार्यकाही सन्पादन नहीं किया ? एव इसके समान अन्य बन्धु ही मेरा कौन है ? शान्ताकृति कपिडालके इस सुखमे से स्वप्नमे भी मिय्या वाणी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमे मुझे भी क्या स्वीकार करना चाहिए ? अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देह क्या भेज देना चाहिए ? मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमे शङ्काके माथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुझसे कहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई है । यह सुनकर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और मुझसे कहने लगा—‘राजकन्ये ! यह गुरुतर कालविलम्ब-

१. एतेन ।

४ प्रतिकर्त्तव्यम् ।

२. कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन ।

५. अस्वस्थशरीरेति ।

३. कचिद् ‘वर्त्तते’ इति पद न विद्यते ।

भगिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राण रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासाङ्गरागेण चामरव्यप्रपाणिना कुब्ज-किरात-वधिर-वामन-वर्षवर-विकलमूकानुगतेन
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिर
स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य कि कृत किमभिहित किमाचेष्टितमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तरयाम्, अस्तमुपगते भगवति हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनत्रयचूडामणिः विष्टपन्नयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग
च्छति प्रयानि । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया अनुप्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसयोजनरूप उपरचितो विहितः, एषः अञ्जलिरचनारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यत्तुभ्यमपणीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकाल प्रत्युत्तर
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सता अभ्यन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णलक्षिता वेतसयष्टिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिनियुक्त
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वस्लेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूल नागवल्ली, कुसुमं पुष्प, पटवामः
पिष्टातकः, अङ्गरागः अङ्गविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण वालव्यजनेन व्यग्रो व्यासक्तः पाणिर्यस्य
तेन, कुब्जा चक्रशरीराः, किराताः कृशाशरीराः, वधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः सर्वाकृतयः, वर्षवरा
नपुंसकाः, विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनारतैः अनुगतेन अनुयातेन । सरुद्धे
आक्रान्ते । कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणवर्मं येन स तद्योक्तः कपिञ्जलः प्रययौ
प्रजगाम । अनेन धनसमर्थाधिक्यानिस्सरन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अन्वेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगत् । तथा अम्बया । किमाचेष्टित किमर्थक
उद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्य न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक
विषय एवात्यधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपक्षिशेषः, तद्वद् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धो, सूर्यस्य विद्यमानत्व एव चक्रवाकदम्ब-
त्योः संमिलनादविद्यमानत्वे च विश्लेषादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह द्वेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः ससृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुताथरथ किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपादित्वादिष्वधेयम् ।

उपरिस्थित हों गया है, इधर त्रिभुवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं, इसलिये मैं तो जाना हूँ,
पर नव प्रकारसे अभिमत मेरे-प्रिय मित्र की प्राण-रक्षारूपी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आगते दिनव
करता हूँ, यही मेरा परम धन है । इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा सनय न देख कर ही वह, तर्पणरुचि
वेत्रपट्टियोंकी धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(अंगूर) और अङ्गलेपनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकियोंसे और कुब्ज, कृशाशरीर, वधिर, वामन, नपुंसक, विकला
और मूजनोंके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवरुद्ध द्वारदेशमेंसे किनी प्रजार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवनमें लोट गई । परन्तु उन्होंने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिए कौनसा उद्योग किया ? - यह सब कुछ ही शून्य हृदय होनेसे
न लक्षित नहीं कर सकी ।

उनके चले जानेके बाद जिस समय हारीतपक्षीके समान हरिद्वर्ण अथवाले एव कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कर्मलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्बिभागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोकैः किं कर्त्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अथ तरलिके ! कथं न पश्यसि दृढमालोकं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्त्तव्यमलमस्मिं ज्ञातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि नावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम् . उन्मुच्यं विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य मदाचारम्, उल्लङ्घय शीलम्, अवगणय कुलम्, अङ्गीकृत्यायशाः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्, एव गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गी-

लोहितेति । पश्चिमाशामुखे प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने एति सन्ध्यारागादित्याशयः । कर्मलवनेषु पङ्कजकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु ससु कर्मलानां सङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वदिग्बिभागे प्राचीदिग्बिभागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादि-त्याशयः । पातालस्य बहवामुलस्य यः पङ्कः कर्ममः तद्वत् कलुषम् आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य मालि-न्यातिशयसूचनार्थं पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वाच्छादकंनेत्यर्थः, तिमिरेण, जीवलोकै संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रीयमाणे सति ।

इह ‘पातालपङ्ककलुषेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

अयीति । न पश्यसि नावलोकयसि, दृढं नितान्तम् आकुलं विह्वलम्, उद्वेगाद्यनेकभावावेशादि-त्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्यपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोढास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्वं मे उपदिशतु शिष्यतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः ।

अयमिति । अयं कपिञ्जलः, त्वत्समक्षमेव त्वत्प्रत्यक्षमेव एवम् अमुना प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय त्यक्त्वा, उत्सृज्य दूरीकृत्य । उन्मुच्य परित्यज्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियवेगरोधनमित्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्वा, सदाचारं शोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घय, शीलं परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम् उल्लङ्घय अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगणय्य अवहेल्यित्वा, अयशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसाधुविवेकरहिता वृत्तिः अध्यवसायो चस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अदत्ताऽनुशासना, मात्रा अम्बया च अननुमोदिता अलमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अन्तिकमुपदेश्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राहयामि करोमि । एवम् इत्थं तदेत्यर्थः, गुरुजनानां तातमात्रादीनाम् अतिक्रमात् आज्ञाया अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अथैवं तत्रागत्य प्राग्बदेव निजभवने सतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाकके मित्र, भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, पश्चिम दिशाका मुत्त रक्तवर्ण होने लगा; कर्मल-वन, पुष्प-मुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त ससारमें—पाताल-पङ्कके समान मलिनवर्ण सर्वव्यापी-अन्धकार, महाप्रलयकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, धित्तर होने लगा उस समयमें—किं कर्त्तव्यविमूढ होकर (कुछ न सूझ पटनेसे) उस तरलिकाले ही मैंने पूछा—‘अरों तरलिके ! तुम क्या नहीं देखतीं कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एव इन्द्रियाँ अपने अपने कर्त्तव्य निश्चय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई हैं ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोटा भी नहीं समझ पडता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिसङ्गत हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातें तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर लोकापवादकी चिन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशकी अवशा कर एवं लोकनिन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेचनाविहीन होकर, पिताकी अनुमति न लेकर एव माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण कराऊ तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इसमें बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य^१ प्रथमप्रणयिनस्त्रभवतः कपिकजलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गान् प्राणव्यपत्तिरूपजायते, तदपि मुनिजनवधजनित महद्वेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेन मयि आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वयन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूनरता वासुवी दिग्वासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणं तम. करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलशोदेनेव धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध पुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-क्रियमाणम्, चलित-जलाधि-जल-क्लोलानिलोह्लागितेन वेलापुलिन द्विभवेन पाण्डु-अननुसरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण मृत्युं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि स्वीकुर्वे । अनेन तदननुसरणात्प्राणिग्रहणाभावे मम प्राणावियोगोऽवश्यम्भावीति ध्वनितम् । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेष । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आद्यस्नेहवत्. तन्नभवतः पूज्यस्य कपिजलस्य तपस्विवाचकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य भङ्गो निष्फलतासम्पादनं स्यात् ।

ननु भवतु नाम तत्प्रार्थनानिजगन्निष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानि. धर्माद्यपेक्षया तस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधेनापिग्रहानावपकाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषणमित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामि-वन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणानाम् असूना व्यपत्तिर्विनाश. उपजायते भवेत्, नदपि तत्रापि मुनिजनवधजनित तापयजनहननोत्पन्नं महद्वेनो महापातक भवेत् 'ब्रह्महत्या सुगपान स्तेर्यं गुर्वङ्गनागम' इत्यादिमनुयचनात् स्वस्य च तत्र कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्या वदन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्वयेयमिति वामवी प्राची दिक्, कुसुमरजसा पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अय्यवहितोत्तरसमयभाविनः चन्द्रोदयात् दाशाङ्गीकृतात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अस्पावपेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डुताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत् इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्त्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः पुनर्भावास्तैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो भिद्यमान तमोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरःपिण्डः कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सङ्गातेन, मुक्ताफलशोदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्द्रधामना चन्द्रकिरणेन, धवलता श्वेतताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिग्गारम्' इत्यरवाप्रगतस्य विशेषणमिदम् इह समस्तवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युत्प्रेक्षधोरङ्गाङ्गिभावमहूरः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः सिद्धसुन्दर्यः देवगोनिविशेपकामिन्य. ताना कुचेभ्य वक्षो-लेभ्यः स्युनेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजजोदसमूहेनेव इन्द्रधामना, पाण्डुरीक्रियमाण शुभ्रता-मापद्यमान दिगन्तरम् । आत्युत्प्रेक्षा ।

चलतेति । चलित कम्पित गजलधिजल नमुद्रतोयः नन्य क्लोलाना महातरङ्गाणाम् धनिले. पयनै. उह्लासिन' उत्थान प्रापिन. तेन वेलापुलिनस्य तटपगोष्ठ्यन्तोयोस्थितदेशस्य सिङ्गाया बालु-धर्मके अनुरोधे दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राणत्याग स्वीकार कर्त्तं तो ऐसा होने पर उममें भी पहले तो दोष यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एव पहली ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिजलकी प्रार्थना भन होती है, और द्वितीय दोष यह है कि कदाचित् मेरी वी हुई आशाके भङ्ग होनेसे उम पुन्यके प्राण पर कुछ विवृति उत्पन्न हो जाय तो मुनिजनके वधका मरुपातक लगेगा । मेरे इस प्रकार कहते कहते, पुन्य रेणुसे वननकालकी वनशिकके समान, मशिहिन चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरदर्श होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्रकिरणने पूर्वदिगन्तर, चन्द्ररूप सिंहके किरणरूप नखद्वारा विदीर्ण (छेदे गये) अन्यकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न मुक्ताचूर्णके समान मानो धवलरूप हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धसुन्दरियाके लानाके छेदे हुए चन्दन चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रकी महानरदोंकी कंपनी हुई पनसे उत्तोलित (उडारं हुई) तीरके निकटवर्ती तोयोस्थित देशसे आकाशमें उठे हुए बालुकाराशिके समान

१ आगत्य । २ क्वचित् आसन्नेति पद न दृश्यते । ३. शशिकेनरावदार्यमाण, शशिकेसरिकर-

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादव-
नीमवदाद्य^१ उद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव^२ रजनीकरविम्बेन^३ अराजत रजनी । क्रमेण च
सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्गुभेन किञ्चिदुन्मुक्तयालभावेन मकरध्वजबन्धुभू-
तेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रम-
णीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलाहृत-निज^४-

कानाम् उद्गमेन ऊर्ध्वगमनेन शुश्र्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्गतिकतेनेवेत्यर्थः इन्दुधाम्ना चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानम् प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः ममस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पूर्वं दिग्विभागम् अदृश्यत धालोक्यत जनरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थ सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्यं एवं प्रयुक्तेन विशेषणत्रयेण नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारप्रथमसामर्थ्यप्रकटनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्रणनाथावलोकनादेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
मुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागमौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराश्वोः पुँल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
च 'दशनप्रभेवे' ति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदार्यं भिरवा रसतलात् नागलोकात् उद्गच्छता
उत्तिष्ठता, शेषस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चेत्याशयः,
रजनीकरविम्बेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणेति । सकलजीवलोकानन्दकेन ममस्तमनुप्लोकाप्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्गुभेन सुन्द-
रीजनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईपपरित्यक्तो बालभावः शावकभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकर-
ध्वजः कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽप्युद्दीपकत्वादित्याशयः । समुपारूढः सञ्जातः
रागोऽनुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा लभ्य-
स्तेन प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दाधिदयेन पीयूषात्मकेन च । यौवने-
नेव तारुणेनेव आरोहता देहम् आकाशञ्च अधिरोहता शशिना चन्द्रेण कर्त्रा, यामिनी रात्रिः रमणी-
यतां शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविभावेन निरालायवपूरणात् परत्र चन्द्रिकया
प्रकाशादित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौष्म्यं शब्दं यामिन्याः सुन्दर्यांपश्यन्वार्थामिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशवि-
वर्तिन्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहित नूननोद्गरागरत्सम्, अत एव प्रत्या-
सन्नस्य द्वयोरप्युदयगिरिमापीष्यात् निजलमीपस्य, समुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणा प्रवालानां प्रभाभिः
कान्तिभिः पाटलितम् आरक्तीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्र यः सिंहः तरप करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्ण हुआ देख पडा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीका दन्त-प्रभाके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल-विदारण कर पानालसे
उत्थित [बाहर आए] अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्ददायक कामिनी-जनवल्गुभ, कामदेव-बन्धु, राग-समन्वित [अनुरागयुक्त, रक्तवर्ण]
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय [आमोदमय, सुधामय] एव उत्प-परिमाणमें बालभाय
[शिशुत्व, रक्तिमा] परित्यागकारी, त्ररीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल-भणिके किरणसे मानो रक्तवर्णके समान, उदयाचलस्थित

हरिण शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालकक-रस-लाञ्छितमिव अभि-
नयोदय-रागलोहित^१ रजनीकरम्^२ उदित विलोक्य अन्तर्बलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया,
नरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्त्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोक्यन्ती^३ तत्क्षणम-
चिन्तयम्—एकत्र खलु मधुमासं-मलयमारुतप्रभृतय^४ समस्ताः, एकत्र चाय पापकारी^५ चन्द्र-
हतको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विपहमदनवेदनातुरञ्च^६ मे हृदयम् अस्य चोद्गमनमिदं
नदाहज्वरस्य अङ्गारवर्षः शीतार्त्तस्य तुषारपातः, विपस्फोटं-मूच्छितस्य कृष्णसर्पदंशः^७ इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रेवं मूच्छां मां निमीलितलोचनामका-

आह १ प्रहतो यो निजहरिणः स्वीयोत्सङ्गस्यायी मृगः तस्य शोणितेन रुधिरण शोणीकृतमिव रक्तवर्णी-
कृतमिव तथा रतिकलहं सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्वस्त्री तस्याः चरणयोः
पादयोः जलस्तरमेव लासाद्वेषेण लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नितमिव, उदितं तं रजनीकरं शक्तिनं
त्रिलोक्य निरीचयाहम्, अन्तः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रदोषो मदनानलः कामवह्निं यस्यां साऽपि अन्धकारि-
ताद्वयेति विरोधः, तद्विरहात्प्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजकोडे विधृतं स्थापितं
शरीरं वपुर्यन्ता सा तयोक्ता सत्यपि मन्मथहस्तवर्त्तिनी कामदेवकरस्थाधिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि दाक्षिणात्यलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति
विरोधः, प्रियसमागमाभावे कामतापात् समुत्पस्थं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तत्क्षण तत्कालम् अचिन्तय चिन्तितवती ।

इह 'प्रत्यासने' श्यादयस्तिष्ठ. क्रियोत्प्रेक्षा. पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषा मिथो नरूपचेष्टेण संसृष्टिः ।

एकत्रेति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठ. चन्द्रः शशी एव हतको घातकः, उदीपनकार्ये मलयमा-
रनादीनामनेकानां प्रातिहृन्द्ये अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढु न शक्यते न
परिते । तेन च इह मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विपहया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं
दित्तं ज्ञातमिति शेषः । अस्य चन्द्रहतकस्य च इदम् उद्गमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह
शिवन तस्य सदाहज्वरस्य लोकस्य सम्यन्धे अङ्गारवर्षः ज्वलद्द्वारुष्टिस्वरूपम् शीतार्त्तस्य शीतपीडितस्य
लोकस्य मन्मथे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विपस्फोटेन विपवर्षीडोत्पादकजगविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूच्छां प्राप्तस्य लोकस्य सम्यन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविपधरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
थिनस्य लोकस्य मन्मथे पुनर्नितामनपीडोत्पादकमित्याशयः ।

इह निर्गन्नालारूपकं दर्पणोदाहृत 'निर्माणकौशल धातुः' इतिवदिति कुशलाः ।

एवमेवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनस्य पद्मज्वरस्य मलानिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूच्छां मा महाश्वेतां निमीलितलोचनां

चिन्तयन्तीं क्व प्रत्यासने आह एव अपने को उस्थित हरिणके रुधिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्भोग-
कालमें प्रिये हुए रोहिणीदेवीके चरणोंकी मदावरसे मानो रञ्जित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मन्मथको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाक्षिके ज्वलित रहने पर भी अन्यकार (जहा क्या करूं श्या न
करूं इस प्रकार सूत्र न हो ऐसैसे) शुक्त हृदयवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके हाथोंनि
पी, चन्द्रके ऊपर उष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमान और
मन्मथ-नागप्रभृति सकल उदीपक-पदार्थ, और दूसरी ओर यह पापाचारी जलम्भभाव चन्द्र असहनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी मन्मथ दु मम हृदय मदन वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! रमका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीडित
पर जन्ने हुए काष्ठ (अङ्गारों) का वर्षा, शीतमें कन्पायमानके ऊपर हिमपात, विपेले जगसे मूर्च्छितको भयङ्कर
नर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती ही थी कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके
मदोननिद्राके समान, सुते मूच्छां आ गई मेरी आंखें मुद्रित हो (मिच) गई किन्तु थोटी ही देरमें जीव्रतासे

१ उदयलोहित । २ रजनीकरम् । ३ मदनमधुमास । ४ एकत्र चापकारी । ५ अनिदु-
र्विपह मदनानुरञ्च, अतिदुर्विरहमदनानुरञ्च । ६ सदाहज्वरअस्तस्य । ७ विपविस्फोट... । ८ विचि-
न्तयन्तीमेव । ९ मलानिनिद्रेव ।

पीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्तरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेनैवाधिप्रितां विषादेन, मल्ललाटविधुन-स्त्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-वात्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाश्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्काद्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीन्-‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम् , आनयामि ते हृदयदयित जनम् , उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम् , अतः परमसमर्थान्मि सोढमिमं प्रबल-चन्द्रोदय-त्रिजम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं तामममवोचम्^१—‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन ! नन्वय सर्वविक-
ल्पानपहरन्’, सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्, ‘सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्,

मुद्रितनेत्रास् अकार्पीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सखरया तरलिका उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपत्रनंश्र, अचिरेण अल्पममये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकनेनात्यन्तव्यग्राम, मूर्त्तेनेव शरीर-
धारिणेव विषादेन अभिष्टिताम् आश्रिताम् मम ललाटे भाले विधुता दान्यर्थं निहिता मवन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं चरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यथा ताम्, तथा अविच्छिन्नया अश्रुटिनया वात्प-
जलधारया नयनाम्बुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः, मुखं वदनं यस्याः नाम् ।
रुदतीम् आक्रन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेनेव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोत्प्रेक्षणाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयना मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यथा सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सदङ्गलेपनममयनंसत्तेन गाढद्वेषेण
आर्द्रं क्लिन्नं तेन, करयुगलेन हरतद्वयेन वद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्ताणि. अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातापित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः दशाङ्गोदमः तेन त्रिजम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधिं सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्येवं समुत्पन्नं कागम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थोऽस्मि अक्षमामि, अत
एव स्वयं वा तत्र त्रयतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च यथार्थापरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणाजुञ्जानुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, सृष्टयोः मन्त्राणां तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् सृष्ट्योर्निदृष्टम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव राकाश नेता मा गमयिता अयं दृश्यमानः कुमुदानां गान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विम्वरान् पूर्वप्रतिपादितरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाक्रमासहनताप्रतिपादनेन
अघमगप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडादिनाशकारणीभूतानां मलयजद्व-
लेपनादीनां दर्शनानि तस्यांहापनोदवत्त्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्विनाशा

तरलिकाढारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन [पत्तों] की हलसे सुरों चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त क्लिप्त होकर बैठी थी । मेरे ललाटेके
ऊपर जलधारा की एक चन्द्रकान्त-मणिगी गलाका रंग वह रो रही थी और निरन्तर अधुजला की धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी नाले सुनी देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन रसने आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—राजकन्ये ! अब लज्जा किवा गुरुजनोंके भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके सुरों
भेषिण मैं आपके प्राणनाथको ले आऊ, अबवा आप ही रवय उठ कर वहा जाइये । स्फुट चन्द्रोदयसे समुद्र तरङ्गके
समान आपको भी उत्कण्ठा जनगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिये अब आप इस कामदेवको अधिक देर तक सहन नहा
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरो उन्मत्ते ! अकेले कामदेव क्या
है ? देखो,—ममस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्जन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिवन्धकोंको छिपानेवाला,

१ तामवोचम् । २. उन्मत्तिके । ३ अपाहरत । ४ कचित् ‘सर्वान्’ इति पठं न विद्यते ।

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्त्वैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तद्दुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविता' सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिण जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूच्छ्र्योत्वेदं विह्वलैरङ्गैः कथाञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पर्न्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयन्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नानिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रसादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलाप्लवानिर्वं वन्ता चन्दनरसनिर्भरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवोद्भिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाक्षात्कारप्रभृतीन् विघ्नान् अन्तरयन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पत्तौ-स्तुव्यस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राघननुमति निवन्धनातङ्गान् निरस्तुर्वन् न्यक्वृद्धं साम्प्रतिकौ-स्तुव्यतस्तथाविधातङ्गाना सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां त्रयाम् उन्मूलयन् उत्पाटन् एतदौत्सुक्यमपी त्रयायास्तुच्छ्रत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लाघव लघुत्वरूपो दोषस्तम् आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौस्तुव्यस्य सर्वोपरिस्थायित्वात्, कालातिपात समयविश्रय परिहरन् परित्यजन् कामपीडाया सर्वथा असोढव्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् उत्तिष्ठ उत्थान विधेहि अतिशीघ्रेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशेना-पीत्यर्थं, भीषणकामपीडावशात्तिसारदेहतयेत्याशयः, अनु तं कुमारसुहृश्य गमनेन जीविता श्वन्तिता अहम्, आयासकारिण तद्गच्छेनेव तात्रत्वलेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयदायितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहञ्च प्राणत्याग करिष्याव इति धीनितम् । तदनमूच्छ्र्या कथञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उस्थितवती ।

उच्चलीति । अपि च उच्चलितायास्त प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसर्पं लोचनं नयनं दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पर्न्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का सनुत्पत्तात् । दैवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपस्थिसम् उपस्थापितम्, नारीणा दक्षिणादिस्फुरणस्य स्वजन-विनाशद्योतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तमस्पर्न्दनन्तरं प्रदोषमय एव 'तस्मात् पामाङ्गिन्यरादनातरम्' इत्यत्रिमेव सम्बन्धः । त्रिभुवनं त्रिष्टयमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसन्निविन्मरणभार्गम् अनुकरो-तीति तेन । जलसदृशशीतलमयूखनिःसारणात् गोलान्तरत्वाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थादि गोलान्तरजलनि-र्गमनभार्गानुकारित्वे चन्द्रस्येववधेयम् । सुधा प्रासादलेपनद्रव्यं तद्युक्तमलिलं जलमिति सुधामलितं तस्य प्लवान् ओषान् ग्रहता दधतेव, तथाविधशुभ्रमयूरवादिस्थाशयः, एवमत्रेऽपि । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य निर्झरनिकरान् धारासमूहान् क्षरता लवतेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओषान् उद्भिरता वमतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाणां धाराणा सहस्राणि समूहान् उमना उद्भिरतेव । नानि-

समस्त सशयोंको टालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिटानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने जानकी उतारे समीप जानेकी लघुताके दोषका आच्छादन करनेवाला, बिलम्बका दूर करनेवाला, घट्टके अथवा उब टुनि नगरके ही निकट के जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो, जितनी देर तक म जीवित रहूँ तानो देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणवहभक्तो जीवित रहना' वों कर्ता जानी मैं कामवृद्धिजनित स्वेदसे विह्वल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का ही सटारा लेकर जिस किन्हीं प्रकार उठो, उठकर उसी दिशा की ओर चलते ही, अमङ्गल-परिणामसूचक दक्षिणनयन स्पन्दित होने (स्पन्दने) लगा उतारे मुझे आशङ्का उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधाताने कोई एक दृष्टरा विष्ट उन्स्थापित किया !'

तदनन्तर त्रिभुवन-रूपी अष्टलिकाके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विनाश पनाला) का अनुदरन करने सुधा-सलिलकी धाराको मानो नीचे बहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (सरनों) को मानो नि नारा बगते (सरते),

वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने^१ ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिचानुभवति, जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्धियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकच^२दग्न्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्धेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः प्लाव्यमा-
नास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमावद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्भूतेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिविग्वेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, आसामुक्तमद्गरस्य च मिथो नैरपेक्षेण
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्तांशोघनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलनीयमिति कुषालाः ।

श्वेतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले क्षोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्तृतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमूहसदृशेन श्वेतस्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्ध्रियमाण इव वहिर्निष्काशयमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्ध्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेसुभयोरद्वाक्तिभावसङ्करः ।
प्रतीतिः । प्रतिभवनं प्रतिगृहम् अङ्गनाजनेन स्वीवर्णेण कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तथोक्तैः चन्दनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्धेषु शशाङ्गोद्भवन-
पूजासु उपह्रियमाणसु दीयमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवह्नभसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु सत्सु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरिच्छणाय
देहवेष्टनं चासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्दोवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनः आलोकेन प्रकाशेन यद्गन्धं जनावलोकनात् त्रासः तेन चकितासु उद्विग्नासु विद्यमानासु, इतस्ततः
प्लाव्यमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककान्यलिङ्गेन सङ्कीर्णा ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशावदा । स्वयं वाभिसारस्वेषा धीरैरुन्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम् आवद्धं घृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफगणो याभिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अमृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्विग्न करते, श्वेतगङ्गाके असत्य प्रवाहोको मानो वमन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चाँदनी) में टूट गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे. पृथिवीमण्डलको-आदि चराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियाँ प्रस्फुटित कुमुदके
सुगन्धित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ्य देती थीं, राजमार्ग कामिनीयोद्धार प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-लीनोंके
देखनेके भयसे उद्विग्न होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब इधर उधर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर भ्रमरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

रघुदिनां रघुवन-चतल-धूलि-धवलितोदरे निशानदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोद्यान-
न्दनिर्भर गणोदधाविद्य रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, गणिनणि णालनिर्भरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रदरन्ये प्रदोषममये, गृहीत-विविध-कुसुम-
गान्धुका, राग-पटयारा-चूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तैलैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यान-
परम-ललाटिका-लज्ज-धूलरा-कुनालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोर्द्धारण^३, तथैव च तथा
कण्ठस्थिताश्रमालया मन्त्रणशिश्वरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या, पद्मारागरत्नरश्मिनिर्मि-

रुदिति । अन्तरीक्षे गगने, रघुदितस्य विकसितस्य रघुमुदवनस्य कैरवारणस्य बहलधलिभिः
प्रदुरररागे, धवलित श्वेतीकृतम् उदरम् अभ्यन्तर यस्य तस्मिन् तयोके सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदा न्यामारप्रमादस्यादिव्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तोयोस्थितसैकृतमयदेशवदाचरति सति धूलोर्ना
नैतनवस्त्रेणयाश्रयाशयः ।

इह निरङ्गकैवल्यरूपकव्यङ्गतोपनयोरैकाश्रयानुपवेशरूपं सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
एतन्मयोः पुनरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्भवेन आनन्दनिर्भरः प्रहर्षातिशयो यत्र तयोक्ते, अनएव
नदी-धौ समुद्राविव स्फात इति शेषः, जीवलोकं प्राणिवर्गं, रतिसमय इव श्रद्धारमय इव, विलासमय
इव लीलामय इव, प्रीतिमय इव स्नेहमय इव च सति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्याद्यश्रतत्त्वो
गुणोपेक्षाश्रित्येताया परस्परं नैरपेक्ष्येण पुनः ससृष्टिः । तथा 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणी तथा'
एतदुक्त्या न्यायिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसे'त्यनेनाभिधानाद्दोषः समापतति स च 'औसुक्यमय
इव' इति पठेन परिहृतः ।

दानीति । दानिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्कं सलिलन्नाविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिः-
सत्पनात्मानि तेषा निर्झरो वारिप्रवाहो यत्र नथोन्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाभ्रनाजातानन्देन मुखराणं
दृष्टव्यमानानां मयूराणां वर्हिणा रवे' केनाशब्दः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति ।
इह निरङ्गकैवल्यरूपम्, भ्रान्तिनाश्रपिति चेच्च ।

गुरंनिति । गृहीतानि आत्तानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवह्नीदलानि अङ्गरागो
लेपनं पटयामचूर्णानि पिष्टातकचूर्णानि च यया तथा, तरलिकया पूजोक्तया दास्या अनुगम्यमाना अनु-
प्रत्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छानिमये तरलिकया स्थापितेन, किञ्चिदाश्याना समयेन शुष्कतया ईपद्-
घनीभृता या चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका भाले तिलकविशेषः तत्र लज्जाः संसक्ता अतएव धूलराः
त्रिष्टिपाण्डुराः आकृता विविधा अलकाः स्खलितकुन्तला यत्र तेन । आर्द्रेण तत्कालेऽपि किञ्चिद्विज्ञेन
चन्दनरसस्य मलयजस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेशो नेपथ्ये तेन उपलक्षिता । अपि च,
तथैव तरङ्गले स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया गलनिहितया अश्रमालया जपमालया चोपलक्षिता ।
तथा श्रवणानिगरचुम्बिन्या कणोपरिस्थायिन्या, तथा पारिजातमञ्जर्या मन्दारवह्न्या चोपलक्षिता इह
प्रियसम्बन्धि तदिदं मण्डनमिनि शरीरा-पृथक्त्वं नाशाकीति न विस्मर्त्तव्यम् । तथा पद्मारागरत्नस्य लोहित-

सरोवरती रघुदिनी प्ररुदिति होने (सिलने) लगी थी, प्ररुदित रघुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग इवेत-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश रात्रिन्प नदीके पुलिन (तोयोस्थित वालुकामय देश) के समान दिखलाई देता
था, नमन जीवलोक मरामनुष्ठके नमान, चन्द्रोदयसे आनन्दमें मग्न होकर, मानो श्रद्धारसमय, उत्सवमय,
दिलानमय एव प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिलुपी प्रणाली (पनाली) में से जलनिस्ररण होने लगा था,
कमें-नामों-से गान करने मूर्च्छोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल,
अमलेनद्रस्य आर जगैर चूर्ण लेकर पीछे-पीछे आती तरलिकाके साथ-मूर्च्छोंके समय ललाट पर लगाए, थोड़े-
थोड़े मुष्प, चन्दन-रसमें सलज हो (निपक) जानेसे धूसरवर्ण हुई और विरारी लडों सहित, चन्दन-रसके लेपन-
न्या अंगरामने अत्यन्त आर्द्र हुए वेश विन्यास-सहित, बैसीकी बैसी गलेमें धारण की हुई जपमाला-सहित

रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्
 तदशिश्वरादवातरम् ।

अवतीर्ष्य च पारिजातकुसुम-मञ्जरी-परिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपघनेन कुमुदवनान्य-
 य धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पादयतानुबन्धमाना प्रमदवन-
 रेण निर्गत्य तस्मिन्पुगुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम् आत्मानमालोच्य अधिन्तयम्—प्रियतमाभि-
 प्रावृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्श-
 त । तथाहि, समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

रश्मिभिः कान्तिभिः निमित्तेन रचितेनेव, रक्तस्वगादृश्यादित्याश्रयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं
 शिरसो मस्तकस्य अद्यगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि म्वकीयेनापि परिजनेन नेवकेन
 लक्ष्यमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्तात् प्राणादशिश्वरात् सौधप्रान्तात् अवातरम् उत्तीर्णा ।

इह 'निमित्तेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममञ्जरी पुष्पवञ्जरी तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम्
 चेतं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तन्नेवागमनात् शून्यीकृतम् उपघनं प्रमदवनं येन
 नीलपटेन कृष्णाशुकेन यत् भ्रमगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रम विलास शोभां सम्पादयता निष्पा-
 त्, शिरस उपरि भ्रमणादित्याशयः, कुमुदवनानि करवारण्यानि अपहाय परिश्रयस्य धावता शीघ्रण
 ता मधुकरजालेन भ्रमरणेन, अनुबन्धमाना अनुबन्धयमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य
 रेण पार्श्वद्वारेण निर्गत्य निःसृत्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उद्वचलम् उदगच्छम् । इह
 'दयतेवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकेव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयप-
 र्जातम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य आचिन्तय चिन्तितवती—'प्रियतमस्य हृदयवह्नस्य
 माया हृदयवह्नभाया वा अभिसरणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यतस्य जनस्य लाजस्य नायिकाया नाय-
 वा बाह्येन शहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अथ तु न किमपीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा 'प्राणादशिश्वरादवातरम्, दृश्यभिधाय 'अधनीर्यं च' इत्युक्तं तथा 'तरसमीपमुदच-
 इत्यभिधाय 'उच्चलन्ती' इत्यत्र वक्तव्यं युक्तम्, अन्यथा 'पद्मसुन्दो मन्त्रिसुख्यः रावगः प्रत्यभापत'
 र्पणोद्गाहृतवद्भ्रमप्रक्रमताशोपस्य निवारयितुमशक्यत्वादिदि समालोचनीयम् ।

अथैवंकेन विधेयं रक्षणावेक्षणदिकं सेवनं कृत्यमित्यत्र आह—नन्विनि । अवधारणार्थं को ननु शब्दः ।
 वामरः—'प्रश्नाद्यधारणानुज्ञानुत्थयामन्त्रणे ननु' इति । एते अग्रे प्रणिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रभृतयः
 तस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शनं प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं सज्जाकृतं यत् शारासनं धनु तत्र
 कः आयुक्तः सायको वाणो यस्य न तथोक्तः कुसुमायुधो यदनः अनुसरति अनुगच्छति । अननास्य

गणपर विद्यमान पारिजात मञ्जरी सहित, पन्नरागमणिकों किरणसे निमित्तके समान एक रक्तवर्ण वस्त्रसे मस्तक
 ठन (ओढ) कर, कोऽं अपने परिजन भी देख न पावें ऐसे ढङ्गसे, प्रासाद-शिसर परसे मैं उतरती ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप
 निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन शून्य कर ओर कुमुद-वन
 तर दौड आते, मानो नीलवर्ण वस्त्रके अवगुण्ठन (बुरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, भ्रमरोंके झुण्ड मेरे
 पीछे आने लगे ।

मैं जाने के समय अपने साथ केवल तरलिका ही को—अन्य किसी परिजनके बिना देख विचार करने
 —जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अभिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनोंका क्या प्रयो-
 १? क्योंकि-ये ही सब परिजनोंका कार्य सम्पादन—जैसे कामदेव धनुष चढा कर और उस पर बाण रख कर

- १. निमित्तेन ।
- २. विभ्रमानिव ।
- ३. तरलिकाद्वितीयपरिजनम् ।
- ४. अवलोक्य ।

रश्मिभिः कान्तिभिः
 निमित्तेन रचितेनेव
 रक्तस्वगादृश्यादित्याश्रयः
 रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण
 कृतं शिरसो मस्तकस्य
 अद्यगुण्ठनं यथा सा ।
 केनचित् आत्मीयेनापि
 म्वकीयेनापि परिजनेन
 नेवकेन लक्ष्यमाणा
 अज्ञायमाना ।
 तस्मात् पूर्वोक्तात्
 प्राणादशिश्वरात्
 सौधप्रान्तात् अवातरम्
 उत्तीर्णा ।

परमिद कर्पति' शरी, प्रत्यलनभयान् पदे पदेऽयलम्वते रागः, लजां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहे-
 निःशेषोऽति लक्ष्यम् । निश्रयभारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशकचानदम्—'अथि तर-
 लिते' आप नाम नागिशादेमिन्दुहृतमनमपि करेण कचक्रताकृष्टमभिमुखमानयेत्' इत्येवं-
 धा-नी-तः कामो विरथा-धी-भक्तु'दारिके ! मुग्धानि रिमस्य तेन जनेन । अथमा-
 नतेऽत प्रमदनातुर इव भक्तु'दारिकायां तारताश्रेष्ठा करोति । तथाहि, प्रतिविम्बच्छलेन
 न-संलितवर्णिराचितं कुम्बति कपोलयुगलम् । लावण्ययति पयोधरभारे निपतति,
 प्रस्फुरितः रसति रमनां वनिमणीन् । निर्मल-नख-लग्नमूर्तिः पादयोः पतति ।

हृत्कण्ठः पण्डितम् । हरे प्रवारितो विस्वारित दगे रश्मिः पाजिश्च येन स तथोक्तः दाक्षी चन्द्रः करं
 मम हस्त कर्पतीव साहस्य नयतीव । रागः अतुरागः प्रत्यलनभयात् प्रच्युतिनासात् पदे पदे प्रतिपद
 लक्षणं चन्द्रोऽति भावयति । अः यो पक्षरक्षिभं मूचिगम् । इदय मनः कर्त्तुं, लजा वपां पृष्ठतः कृत्वा
 गृहे ममादाय अपसार्त्त च इन्द्रिये । चपुरादिभिः सह पुरः अग्रतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा
 क्षीयत्येव निश्रयभारोप्य नृत्वं तव इदयवह्नभमद्रमो भविष्यतीति शिथरमतिमुत्पाद्य नयति प्रापयति ।
 अथमाः नमन्तु'रक्षित निन्पितम् । हृत् 'कर्पतीव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा ।

प्र-वनिमिति । आपि नामेति प्रश्नेऽर्थ । 'गर्हापमुत्तयप्रश्नशङ्कामभवात्नास्वपि' इत्यमरः । अयं
 पुरो रदयन्नाम इन्दुहृतं हृत्प्र-प्रतिगन्द्रः मामिव तमपि कुमार करेण रश्मिनैव उस्तेन, कचेपु केशीपु
 यो ग्रही व्रजतेन आहृष्टं सक्तं सन्ने मम अभिमुत्तं मग्मुप आनयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रपापथा
 वक्ष्याम न्यादिश्यामयः ।

हृत् रश्मिन्वरयोभेदेऽपि शिल्लेनाभेदारोपादिति शायोक्तिः ।

प्रतीति । एव तदिनीम् एष सुप्रागा च मां महारथेनाम् अमौ तरलिङ्गा । सुरधा कोमलमतिरसि,
 सन् पदं त-प्रयामोत्थभिप्राय । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना
 नन्दनीव, मदनातुर इव कामपीडित इव । तारता- कामपीडासमर्थनिधनी. सर्वा. समस्ता, चेष्टा व्यवहारान्
 गच्छति विरथानि । चन्द्रमलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विन्दव ताभिः आचित व्याप्त तव कपोलयुगलं
 नण्टनृग प्रतिविम्बच्छलेन प्रतिच्छायाध्याजेन चुम्बतीव रृशतीव । लावण्यवनि सौन्दर्यवति पयोधर-
 भारे नत्र विस्मृतवृचहृये निपतति प्रतिविम्बच्छलेन लगतीव, उरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रस्व-
 तिन मति-आवांःद्रनात्प्रकल्पितश्च करो रश्मि हस्तश्च यस्य न तथोक्तः सन्, रचनावलेः काञ्ची-
 दण्डन भर्तुं रनानि रपृशति, नीवीमोषणकाले कामुकवादित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु
 तव चरणनदेषु लग्ना मङ्गान्ता मूर्ति. स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-
 न सातुस्वदित्याशयः ।

हृत् 'चुम्बतीव' 'निपततीव' इत्युभयत्र सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा । न च कामुकसम्बन्धि-
 दाप्रागण कामुकव्यवहारममामोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अग्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिष्कृतौ तदङ्गीकारात्,
 अन्तरा गता है, चन्द्रना अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकटकर ही मानो ले जाता है, गिरनेके डरसे
 अन्तराग मानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है, मन लज्जाको पीछे रख कर अन्यान्य
 इन्द्रियोदे नाय यानि-जाने की-उत्ता है, एव 'निश्चय ही प्रियतमके साथ सगमिलन होगा' इस प्रकार निश्चय धारणा
 उद- कर उत्कण्ठा लिए ही जाती है । फिर मैं प्रकट कहने लगी—'अरी तरलिके ! यह खलस्वभाव
 चन्द्र मेरे मनान उसको भी कर (किरण द्वारा केज-धारणपूर्वक सींचकर कहीं सामने न ले आवे ! उस समय
 एन प्रकार करती हूँ मुझसे तरलिकाने हम कर उत्तर दिया—'राजकन्ये ! आप सरल बुद्धिवाली है इसलिए ऐसा
 करती है' 'यद चन्द्र नो अपनेमे ही कामातुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिए उसे
 रुनि कुमारने क्या प्रयोजन ?' देखिए—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके कपोलों (गालों) के प्रतिविम्ब के
 दर्शनसे मानो चुम्बन करता है । लावण्य-युक्त आपके भारी पयोधर पर मानो [प्रतिविम्बच्छलेने कलेजेसे नायकके
 नमान] लगता है, प्रस्फुरित (कथित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करधनी) के मणियों का स्पर्श करता
 है, एव निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिले मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विद्येपत कामातुरके समान

१. दूर कर. कर्पति । २ कचिद 'अयम्' इति पाठो न विद्यते । ३ किरण । ४. कचिद 'असौ'
 इयस्य न्याने 'सा' इति पाठ उपलभ्यते । ५. भक्तु'दारिकाया । ६. अञ्चित ।

किञ्चास्य मदनातुरस्येव अपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान्
 धत्ते करान्, प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेपु निपतति, केतकी^१ गर्भ-केसर धूसर-पादः
 कुमुदसरस्यवगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरासृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-
 मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।
 तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रसृतं चन्द्रकान्त-
 मणिप्रस्रवणं प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतस्ववर्णनात् । एवं 'प्रस्फुरितकरे'त्यत्र रश्मि-
 हस्तयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोऽप्रेक्षा समालो-
 चयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्त्तुं,
 तापात् कामसंज्वरादिध, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धार-
 यति । 'मदनातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुः प्रेक्षा, एव चोपेक्षोपमया सङ्कीर्णते ।
 मृणालवलयवत् विसकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलांश्च, करान् रश्मीनेव हस्तान् धत्ते
 धारयति, कामज्वरितलोकावदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदाध्यवसायादतिग-
 योक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिधम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिमेपु चन्द्रभूमिपु निपतति
 लुठति, कामव्यथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य
 गर्भकेसरवत् अन्तःस्थाकञ्जकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणो यस्य स तथोक्तः, प्रतिविम्ब
 च्छलेन कुमुदसरसि कैरवपूर्णतडागान् अवगाहते त्रिलोडति ।

इहापह्नुतिः प्राग्बदतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टा-
 र्थत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः जलकणैः आर्द्राः विलम्बाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैः-
 रश्मिरेव हस्तैः आसृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः ।
 तथा विघटितानि रजनीधिरहस्य स्वाभाविकत्वाद्द्विश्लेषितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि
 द्वन्द्वानि येभ्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्ये रथाङ्गयुग-
 लानि विद्युक्तानि तुभ्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेष विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गम न सौहृं समर्थाः
 तान् प्रति सङ्गमाभिलाषिणः मदनातुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोऽप्रेक्षा ।' एतैः
 पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्भिन्नैश्च तरकालोचितैः, तरसमययोग्यैः आलापैः समापणैः । तमुद्देशं तेन कुमारेणाधिष्ठित-
 पूर्वं स्थानम् अभिलक्ष्यीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशःसङ्कोद्गमेन प्रसृतं
 शलितयत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्झरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गं अध्वनि
 यानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पात्रद्वय
 प्रक्षालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिजल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने
 उसका शरीर ऐसा पाण्डुवर्ण हो (फीका पड) गया है मानो काम-सन्तापवश ही उसपर चन्दनका लेप
 किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिविम्बके वहानेसे वद
 स्फटिकमणिकी भूमि पर पडता है, केतकी पुष्पके अन्यन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रति-
 विम्बके वहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त मणियोंके ऊपर अपने
 करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एत्र रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण जिन कमल-वनोंके निकटसे
 चल गये हैं उन कमल-वनोंसे मानों विद्वेष करता है ।' इस प्रकार एव ऐसी कितनी ही उस समयके उपयुक्त बातें
 करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशोंमें पहुँच गई ।

वह कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिस्ते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, मार्गमें चलनेसे
 लगे लता-पुष्प और धूलसे धूसर हुए अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते-धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुषस्यैव रक्षितध्वनि विप्रकर्षात्त्रातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव नन्तर्यामि तदाद्यात्तेन सुतरामवदीर्ण-हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तःकथयतेव विपण्येनान्तरात्मना 'तरन्तिके ! किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदैभिमुखम् अतिव्वरित-गगन्तम् ।

अथ निशीथप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वद्वितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किवृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, । दुरात्मन् ! नदनपिगाय । पाप ! निर्दूण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्वि-
नोने ! महाश्वेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल !' कृतार्थोऽ-
स्मि ? इदानीमपगतदाक्षिण्यं दक्षिणानिलहृतक ! पूर्णोस्ते मनोरथाः कृतं यत् कर्त्तव्यम् ? वद्वे-

अस्य नरमः अच्योदत्सरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्बत्तितीरे पुरुषस्यैव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षात् दूर-
स्थात् नानिदृशम् अनतिस्पष्ट रुदितध्वनिं क्रन्दनशब्दम्, उपालक्ष्यम् अश्रुणवम् ।

दक्षिणोति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उत्पादिता शङ्का
मन्देरो यस्या सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशीर्णस्वान्तेव
मनो, किमपि अनिर्वचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तःकरणे कथयतेव ब्रुवतेव, विषण्णेन खिन्नेन एवं-
दिष्टेन अन्तरात्मना अन्त रणेन सभयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिदधाना ब्रुवणा, वेपमाना कस्प
माना गात्रयष्टि कृश चपुयस्याः सा, तदैभिमुखं तस्मैमुखम् अतिव्वरितम् अतिशीघ्रम् अगच्छम् अवजम् ।

अपेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेपामापेक्षिकनिश्चलत्वादि
पर्यं । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव नि.सुताया महाश्वेतायाः
किञ्चिन्मागातिक्रम एवाधरात्रासम्भवात् । न च 'अधरात्रनिशीथो द्वौ इत्यमरेणार्धरात्रोऽर्थ एव युक्त इति
वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानधरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति सेदनीकोपेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति
सुधीनिरास्तनीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमान' अर्थं कपिञ्चलस्य स्वर इति ज्ञायमान. स्वरो यस्य तं तादृशम्,
उन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तस्फुटनं व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्त विलापं विदधत कपि-
ञ्चलमधोपमित्युत्तरेण मन्त्रेण्यः । 'हा' इतिस्त्रेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि देवेन । दग्धोऽस्मि अस्मीभूतोऽस्मि
मोक्षार्त्तना । वद्वितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं
निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि त्रिधना मूलाहुत्पादितोऽस्मि । निर्दूण निर्दूय । अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम्
आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृत अनुपकारो विहितः, यत्त्वेव कारणीभूय एनं
घातितवर्तति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तक्रूर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य
प्राणापहरणादित्याशयः न इदानीं न स्वितः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं टाणिष्यम् औदार्यं यस्य

मुनिद्वार था उनी प्रदेशमें इस अच्योदत्सरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्फुट सुनाई देता, किसी
पुष्पके नानो रोनेका शब्द सुनने सुनाई पटा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फडकने) से
पान्ते ही मैं ननमें आशुदा उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल
त्रिदोष हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विपत्तिका संवाद कहने लगा और—
'धो तरन्तिका ! यह क्या ?' मैं भयभीत होकर पृथ्वी-पृथ्वी कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

नरनन्तर, चल्ते-चलते मैंने अर्थ-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गला
पाट कर विलाप करते-करते कपिञ्चलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया, हाय ! मैं जल गया, हाय !
ठगा गया. अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ?' दैव द्वारा जडने उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा
पापी निर्दूय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाश्वेते ! इसने
तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट
दक्षिण पवन, अब तेरी अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. क्वचित् तदिति न विद्यते । ३ अति । ४ उच्छिन्नोऽस्मि । ५ चाण्डाल ।

६. क्वचित् तदिति नोपलभ्यते ।

दानी यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल न वेत्सि मुपितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाट्टपूर्वं इवाद्य मानेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुनस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वद्वृत्ते क गच्छामि, क याचे, क शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि सवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थक जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपाभि । उत्तिष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्त कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक द्रष्टृप्रकृतिरुदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णं भूनाः । यत्कर्मण्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छं बह स्वप्न । इह दक्षिणपदस्य दक्षिणदिग्वात्स्वार्थकत्वे त्रिराधः उक्तार्थत्वं च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल मुत्तहितकारक ! मुपितम् अपहृतसर्वस्वम् आत्मानं रव न वेत्सि न जानासि । निर्नाम्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य रवीकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रय निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतभर्त्सकासि भक्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गीष्पतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं चर्चितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणेकपदे तुभ्ये' इति हलायुधः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अतिकठोरता । त्वद्वृत्ते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्षक 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः' उपैमि प्राप्नोमि, अन्धोऽस्मि चञ्चुविकलोऽस्मि त्वच्छोकोत्पन्नाविवेकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयम्, निर्नाम्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्ताः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषत तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिपामत्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्त्रिया' इति कोशखलेन तिरस्कारार्थकत्वंऽपि 'परो भुवोऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकारतु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानः 'हा हतोऽस्मि' इत्यादिपदः कपिञ्जलविषयकं बाधमकापमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणति समालोचनकुशलाः धोधनाः समालोचयन्ति ।

दृष्टानुसारं जा ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये ! अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया । हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊंगा, क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एव जिसे साथ मैं कभी देना नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहासे आई ? कहां तो सही, तुम्हारे विना मैं कहा जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसकी शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया । मेरा समस्त दिग्दर्शन शून्य प्रतीत हो रही है ! जीवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एक किसके साथ आलाप (वातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कड़नेका जरा उत्तर तो दो ? मेरे उपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एव ईषद्हास्यपूर्वक (मुसकुराहटसे) तुम्हारी वातचीत करनेकी रीति, आज कहा गई ?

१ सत्यत्वम् । २ भवता । ३ 'केन वाचां करोमि' इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ४ मे विलपत । ५, क्वचित् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तथा पुनः पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराकण्डा सरस्तीरलतासंक्तिवृत्त्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तिवृत्तैरज्ञात-सम विपम भूमिभाग विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव त प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारंस्त्राविणि
शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय कमलै विविध-वनकुसुम-सुकुमार^१ मृणालमयं
एतन्मशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्त कोप शमितं-मदन मन्तापतया तत्क्षण-लब्ध सुखप्रसुप्तमिव. मनःशोभं-प्रायश्चित्त

तच्चेति । पतितैरिव यद्भिः प्राणैरिव बहिर्निर्घातुं सन्नद्धैरिवैवैर्यथः, प्राणैः असुभिः उपलक्षिता, दूरादेव
विपदशब्देन मुक्तस्यैव. एतन्तः अत्युक्त आकन्दो रोदनध्वनिर्यथा सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु ष्टेषु या एता उल्लस्य तासु आसवत्या लक्षयितुमनवकाशात् सलगतया वृष्यमान द्विद्यमानम्
अन्तः परिहृतवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्या सा तादृशी, यथाशक्तिवृत्तैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि
द्विर्, अज्ञातेषु अविदितेषु समविपमेषु समतलविपमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेप आर्द्रन्यासैः पदे पदे प्रतिपद प्रस्खलन्ती स्खलना प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिद्विष्टनाज्ञा जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोल्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, त कुमाराधिष्ठित प्रदेश स्थान गत्वा त महाभागम्
अत्रापिस्तुत्तरेण सगन्धः । इत आरभ्य पुञ्जद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य त्रिदोषगान्धवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

नर इति । सरस अच्छोदनाम्नः तीरं तट यस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतल
नीरगात्वार मल्लिकार्जुनधारा स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचित निमित्तम्, कुमुदं श्वेतकमलैः उपलैः नीलकमलैः कमलैः पञ्जैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
सरस्यपदपथ सुकुमार मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव शान्तिष्पन्नमिव विद्यमानं शयन तत्पम् अधिदायान शयन कुर्वाणम् । इह 'सायकमय-
मिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्मिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्द शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तःश्रिति । अन्त कोपेन ममाप्रापणाद्धार्दिकक्रोधेन शमितः प्रथमभावमुपगतो मदनसन्तापः
साम्प्रतमे यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्ध प्राप्त यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

अन्त इति । मनसो ब्रह्मवर्षविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः शोभ उद्वेलन तस्य तत्प्रसुक्तदुष्कृत-

नर पुनरेते मेने प्राण तो मानो वाएर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ हो उच्चै-
न्द्यमे मे रोने लगी । नरीयके तीरवती लताओंमें सलस हो (उलझ) कर मेरे पहने हुए एव उत्तरीय—वस्त्र
फटने लगे, अवरिदिता समतल ओर विपमतल (ऊची नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पडनेसे
पद पद पर टोकर गती, को मानो मुझे उठाकर ले जाता हो— इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
मनसके नाँके निकट शीतल-जल-विन्दुवर्षा बृहत् एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर विद्याए हुए इवेतोत्पल,
नाना, न, कानल और नानाविधि वन-कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके वाणोंसे
निर्गतो निर्गतो एण—निर्गते पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिजुमारकी मुझ
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपमे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे, अन्त कोपसे
ममम् मदन-मनाप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुप्तसे सो रहे थे, ब्रह्मवर्ष विरोधी

१ नर । २ लतानुपलब्धमान । ३ क्वचित् 'भूमि' इति पद नोपलभ्यते । ४ क्वचित्
'शीकराशुविणि' इत्येव पाठ उपलभ्यते । ५ क्वचित् 'कमल' इति पदन्नास्ति । ६ सुकुमारमालाम-
यमिव नाशमय । ७ अन्त कृतान्तोपशमित , अन्त शोभशमित , अन्त क्रोधशमित । ८ क्वचित्
'नर' इति पद न विद्यते । ९ मुनिशोभ ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेश्वरस्ये'ति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दु-
द्वेष-परिवर्तितदेहता पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख मयूखच्छल-
नच्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुर्या स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

स्वैगर्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनच्छदेन करणेन,
त्वत्कृते त्वदर्थं मम पुण्डरीकस्य इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्युरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः,
इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इन्दूति । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युज्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणेः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-
स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुसस्यास्य पृष्ठं भित्त्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्बहिर्निर्गता
हृद्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनागाय उत्पाताय
उत्पन्ना उद्गनया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातद्योतत्त्वादित्याशयः; मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तथैव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया
रचिता कपिश्लेलेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्द्रभरेणा तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवदि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिश्लेलेन प्रियतरो वल्लभः । अपरो महाश्वेनालक्षणः । इति अस्माद्धेतोः,
कुपितेन क्रुद्धेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्येव
परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जाताया नानाविधानि सासारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त हृद्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवेगजनित चित्तमै उत्पन्नं ह्यु क्षोभ (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे मानो कुम्भकनामक प्राणायाम कर रहे
थे, देदीप्यमान प्रभासे समन्वित अपने अधरसे—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रक्खे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो
गरीर भेद कर दिए थे—ऐसा प्रतीत होता था, शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (श्वेतग) की, अपने विनाशके लिए उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदनवन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिश्लेलेद्वारा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटे
शोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ क्रुद्ध होकर ही मानो प्राणोंने
छोड़ दिया था, कामवेदनाके साथ प्राणोंको भी मानो अपने आप छोडकर वे निश्चेतनतान्ना सुखानुभव कर रहे थे,

१. पाण्डुतया । २. स्वदेहविनाशोत्पन्नया, 'स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया । ३ 'ईषदाक्षयपरिवृत्त-
तारकेण अनवरतरोदनातात्रेण प्राणोत्सर्गापजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनगरश्लयवेदनाकूपितत्रि-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागर-मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । तत्र च
'लोचनयुगलेन, इत्यतोऽग्रे 'मामसूययेव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतर । ५ मन्मथव्यथासहानमूत् । ६ निश्चेतासुखम् ।

अनन्तयोगिन्नामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममित्राभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागम-
नेन प्रणयाद्विवापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत सरस-
विनम्रत्रयोपवीतम्, अम्बावसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अत्रिरलामल कर्पूर श्लोक-भस्म-धवलम्, आवद्ध-मृणाल-वलयरक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनो-

जनेति । अनन्तः कामः नत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविपथीकुर्वन्तमिव,
निष्प्रयत्नादित्याजयः । क्रियोत्प्रेषा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अदुतः, पूरण रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षया
पूर्वप्रमित्याजयः, न. प्राणायाम. प्राणनियमन तम् अभ्यस्यन्तमिव वारंवार शिक्तमाणमिव, निष्क्रिय
भावः । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं ममेत्यर्थः, आगमन प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुवरत्वावप्येन रनेहादिव, अपहतम् आकर्षितं प्राणा असव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्य,
अम्बावसक्त, अन्योऽपि अतीवसन्तोपद कार्यं सम्पाद्य रनेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—'उत्सवेपु
सुन्दरिर्गन्तुं रनेहादाकृत्य गृह्यते । तस्य पूर्णपात्रम्' इति । अपि च हारावल्याम्—

'त्रयोपकं वदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कामेन मन (महाश्वेतायाः) आगमनरूप प्रियकार्यं विधाय प्राणरूप पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
रनेह्यज्ञादपगतम् । काम-पुण्डरीकीयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

एह हेतुत्प्रेषा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं रूपिञ्जलेन विमितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालातिलकविशेषस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रक नश्य तम् ।

एतेति । एतं दाम्भजवरदान्तये गृहीत सरसम् आर्द्रं विससृत्रं मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन तम् । एह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अमेति । अम्बे रक्थे अयसक्त स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्भान्तर्दलमेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एवेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिं हार एव विशालाविस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अत्रिरलेति । अत्रिरलाः मान्द्राः अमला स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य क्षोदाः कपिञ्जलसमर्पित
भूत एव अस्मानि त्रिभूतयः तैः धवल स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

गन्धेति । आवद्धो धनः मृणालवलयमेव विसरुटकमव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्षणाथं
हृन्मन्त्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

'भवत् प्रतिनरो मन्त्रभेदे मास्ये च कङ्कणे । जगद्गुह्यो वनस्पृष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥' इति मेदिनी ।

मनोभेदेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

कामदेवने योगविद्याका मानो वे ध्यान करते थे, अपूर्व प्राणायामका मानो अभ्यास करते थे, कामदेवने वहाँ
नेरा जगमन नस्यादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके रत्नादय चन्दन तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था, आर्द्र मृणाल सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था, उनके त्वन्ध देश पर कदलीगर्भ पत्ररूपी एक मनोहर कौपीन सलग्न (चिपटा हुआ) था,
नेरी नद एकावलीरूपी मुक्ताकी माला ही बटी जपमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी, उनका शरीर निर्मल
कर्पूरके रेशु रूप (चूरेकी) भस्मसे शुभ्रवर्ण (गौर) हो गया था, हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षासूत्र बाँध लेनेते

१. क्वचित् 'चन्दन' इति पद न दृश्यते । २ विलास । ३. क्वचित् 'वलय' इति पद नोपलभ्यते ।

भव-व्रत-वेशमास्थाय मत्प्रमागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविर्त-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात् आंगतरुधिरेणोत्र मदन-शर-शल्य-वेदना कूणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये' दर्शनात्रकेणापि न पुनरनुगृहीताऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताध रतया जीवितमपहर्तुं मन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनाशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथया विघटमानै-हृदयनिहितेन वामपाणिना 'प्रसिद्ध, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्व-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यसम्भाषणवर्जनाञ्चिक्कियत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अविर्तेति । अविर्तरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्तान्त्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनामूनां समासिलाभाद्धेतोः अपगतरुधिरेणैव दूरीभूतशोणितेनेव विद्यमानेन, मदनशराणां कामवाणानां यानि शल्यानि लौहमयाग्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा नया आकूणितः किञ्चित्तमद्भुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गद्येत्यर्थः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोकनेनापि अयं मल्लक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं माम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेचे च, तथा चैतेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विवृतः ईपद्वयादन्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, जीवितं प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः इन्दुकिरणैरिव चन्द्रश्मिभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दशनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागं श्वेतीकृतमम्बुखदेशम् । जात्युत्प्रेचा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने भिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितस्तेन वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसरद्भिर्मामाशुभिः सह, त्वया हृदयान्न प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याशयः । इति अनेनाशयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थाधिनीं मां धारयन्तमिव अवसन्धन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेचा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेन अपसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य शशिनः आतपं नितान्तव्यथोत्पादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेचयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे, कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर भेरे साभ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे, निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एव कामदेवके वाणोंकी लौहमय नोक (अन्नभाग) की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग उभय सङ्कुचित हो (जरा मिच) गया है, उसके भङ्गीद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुन केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अधरोंके जरा खुले होनेसे, जीवन अपहरण करनेके लिए ही मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सन्मुखभाग (आगेका हिस्सा) शुभ्रवर्ण हो गया था, कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रखे हुए वामपाणि-कमलमे वे हृदयमें स्थित-मुझे इस अभिप्रायसे हा मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चली जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (झरते) दूतरे, उत्तानभावसे स्थित (चित्त रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१ "रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २ 'ईपदालक्ष्यपरिवृत्ताम्रेण' इति क्वचिदधिक' पाठो विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्त मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेण कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते । ३ अनवरत । ४ प्राणोत्सर्गोपजाताशुक्षयतया । ५ अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६ भोः कठिनहृदये । ७ मन्मथव्यथाविघटमान ।

साक्षात्प्राप्तौ च चन्द्रात्तपमिष निधारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्गतजीवितमार्गमिवो-
द्गमोपेण विद्योत्तया तपःसुहृदा कण्ठतलुना मनुष्यैः, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
रेवनीरर विरणपाशेनेव सयस्य लोचान्तरगुपनीयमानम् कपिञ्जलेन महर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्युच्यते न हि द्विगुणीभूतवायोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणाविगत-
जालेन तस्मात् पाशरारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

इदमुत्तममूर्च्छान्धारा च पातालतलमिषावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
विश्वलपम् इति अर्थमेव नादाभियम् । अमचश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूर्च्छान्धस्य, किमनेकदुःखमास्त्रमदिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

विद्योत्तिनी । मित्र, उद्गमोपेण उपगतकण्ठेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्रान्तेत्यर्थं मार्गं चन्द्राने विद्योत्तयेव पर्यवेय मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मिषेण कण्ठतलुना कण्ठतलुना मनुष्यैः सहितम् ।

इह पश्यामिदं कृत्वा मलिङ्गम्, क्रियोप्रेषा चेतुभयोः परस्परमद्राक्षिभावसङ्करः ।

एतन्नि । मित्र, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
एत एव रत्नवीरस्य मन्दिनः विरणी रश्मिरेव पाशो पन्धनग्रन्थिः तेन सयस्येव चद्धेव यमेन लोका-
त्स्वम् अन्तरात्तम उपनायमान प्राप्यमाणम् ।

इह विरहरेव तपस्यम्, द्वियोप्रेषा चेतुभयोरद्राक्षिभावसङ्करः ।

प्रश्न-उत्तरि । महर्शनात् तदानीं समाप्तोक्तेन द्विगुणशोकोद्गमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
दुपमिषेणैव तपःसुहृदा तपःसुहृदा इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवयोक्तौ' इत्यमरः । 'वर्धं प्राप्तुं नायं
एवनीरारिणी कथने' इति हि अर्थोपाभियन्यायः । ऊर्ध्वदृष्टेन उचितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद्-
विद्योत्तयेव वायोद्गमं पाशरारिणीवा यद्य तेन आक्रोशता आक्षेप विद्धता मनस्तापं स्पष्टयता
परिष्वक्तम्, कण्ठेन परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी मर्द्यमेव प्राणत्यागात्, मन्दभाग्या
यास्य एव पाशरारिणि चाभिदायः । महाभाग तथाविधसोन्दर्यानुपमकीर्त्यादिगुणयुक्तत्वाद्व्यन्तभाग्य-
वन्तम् मद्राक्षम् अत्रयम् ।

उच्यते । मित्र, उद्गमः उपगतो मूर्च्छान्धारा मोहवैधुर्यं यस्यः साहस्य, पातालतलं रसातलम्
मन्दिनेषु तस्यै, नदा नमिन् ममये । अगमम् अत्रयम् । अकरवम् अवष्टयम् । व्यलपम् अवोचम् ।
नादाभिय नादाभियम् । 'अवतारणं' इति क्रियोप्रेषा ।

तर्प्यमूर्च्छेन शोकवने कथ तेऽमयो न यद्विभूता इत्यत आह—असव इति । किञ्च, मे मम असवः
प्राणा, नमिन् एवो नाराचे भास्य मूर्च्छाद्वयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकाठिन्येन किं नोद्दच्छन्ति
एत न इतिः प्रयान्ति मम तद्वि न ज्ञामयतो सुहृदा, एव सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हनशरीरकस्य निष्प्रयोजन-
इत्यस्य, सुखाया तपस्यस्य, अनेरदुःखमहन्मदिष्णुतया विरिधक्लेषममूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

तदानीं यदा शोको तपःसुहृदोः एव उन्ने प्राणोका मार्गं गानो देवता हो, ऐसा तपश्चर्या समयका मित्र, एक
एव एव उन्ने शोकोने वा स्वगाया । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आभूषित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनको
न म मलिङ्गिणी कण्ठ (कण्ठ) से बाँधकर समस्त परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
उन्ने प्राणोका मार्ग—इस समय ही यह मृत्युके योग्य नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करते-करते पूर्वपिशा
मित्र, उद्गमोपेण उपगतकण्ठेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य प्रान्तेत्यर्थं मार्गं चन्द्राने विद्योत्तयेव पर्यवेय मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्यामिषेण कण्ठतलुना कण्ठतलुना मनुष्यैः सहितम् ।

उच्यते । मित्रोक्ता देवता ही सुते मूर्च्छाने अन्धकार आकार उपस्थित हो गया और मानो पातालमे
पाताल, इस प्रकार उस समय मे कर्ण गर्भ, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? ये सभी
मे उन्ने प्राणोका मार्ग । उस क्षणों क्या जाने मेरे मूढ़ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
पातालमे उद्गमोपेण उपगतकण्ठेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य प्रान्तेत्यर्थं मार्गं चन्द्राने विद्योत्तयेव पर्यवेय मतो अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्यामिषेण कण्ठतलुना कण्ठतलुना मनुष्यैः सहितम् ।

१. रत्नवीरस्य । २. नोयमानम् । ३. व्यस्तद्वयनेन । ४. अपक्रान्त । ५. पातालमिव ।

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुःकृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
तया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमति-
चिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी बह्वाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमान-
मपश्यम् । अश्रद्धाना च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा
किमिदमुपनतम्' इति मुक्कार्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती, 'हा
नाथ ! जीवितनिबन्धन ! आचक्ष्व, क^२ मामेकाकिनीमशरणामकरुणं ! विमुच्य यासि ? ।
पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^३ । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः ।
प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^४, ईषदपि विलोकय, पूर्य मे मनोरथम्, आर्त्ता-
स्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकार्त्तास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया । जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यभावाजितस्य दुःकृतस्य पापस्य
भाजनतया पाप्मतया । दग्धदैवस्य उवलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया । दुरात्मनः
पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । एषामध्ये केन हेतुनेत्यर्थः ।
आकाशवाप्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः । अस्य च वितर्का-
ख्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः ।

केवलमिति । दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना
प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उवलन्तम् अत एव वह्नी अनले पतितमिव
विद्यमानम्, अवनौ भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आशमानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम् ।
क्रियोत्प्रेक्षा ।

अश्रद्धानेति । किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
तन्मरणं तत्प्राणवियोगः, तन्मरणे च आशमनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धाना अविश्वसती । उपनतम्
उपस्थितम् । मुक्कार्तनादा त्यक्कार्तस्वरा । व्याहरन्ती कथयन्ती । निबध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धन-
कारणम्, करुणं ह्युट । जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण ! कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि
त्वत्समागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणारम्भमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः । आचक्ष्व कथय । हे अकरुण
निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रक्षकरहिताम् 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । विमुच्य
परित्यज्य । अवस्था दशा अनुभूता अनुभवविपयीकृता । युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः ।
कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः । दर्शय प्रकाशय । मनोरथम् अभिलषितम् । आर्त्ता व्यथिता ।

पूर्वजन्माजित पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवकी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा' मदनके
अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी ।
किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतना प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता
हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तउफटा) रही थी ।
उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन-धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय
हाय, यह क्या उपस्थित हो गया । हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियो !'—यों पुकारती पुकारती—'अरे
नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहे तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर
कहाँ जाते हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिए कितने क्लेशोंका अनुभव किया है । सहस्रयुगके समान
लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिवाहित किया (काया) है ? प्रसन्न हो (कृपा) करके एक बार तो मुझसे बोली !
भक्तवत्सलता दिखाओ । जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो । मेरे मन की अभिलाषा पूर्ण करो । मैं पीड़ित हूँ तुम्हारे
भक्ता हूँ, एव तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानश्च, अश्रद्धानाम् ।

२. मरणकारणम् ।

३. कथित दिशक्तिर्न विद्यते ।

४. मात' ।

५. निबन्धनमाचक्ष्व ।

६. किं ।

७. अकरुण ।

८. यानुभूता व्यथा ।

९. कृतज्ञजनवत्सलताम् ,

प्रकटय परमा कृपालुताम्

न्यशरणास्मि. मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नानुमिदं मया. कस्यां वा नात्तायामाहृतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपि नोऽस्मि । दासीजनम् अकारणात् परित्यज्य ब्रजन् न विभेषि कीलीनात् ? । अलीकानुराग-प्रतारणं-प्रतारणादिसा मया वामया पापया । आ, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-मानिनी । यथ मे न दयम् न तातैः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिक् मा दुष्कृत-पराश्रीषीम् . यस्याः कृते नवेयमोदशी दशा वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याह-मेवमिव भद्रनमुत्सृज्य गृहं गमयती । कि मे गृहेण, किमम्भया, किंवा तातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनैः । ता कमुपयामि शरणम् ? अर्थि देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वा देहि

• त्विदानीनाश्रया । न श्रियते छन्दस्त्वन्मनं शरणं रजकं यस्याः सर्वविधाऽस्ति । मद्नेन कामेन परिभूता पराश्रिया ।

• हेति । दिनपराद्धं दोषमपराधः कृतो मयेति शेषः । आज्ञायां त्वादेशे नाहृतं नादरः • • • । मन्द-मानिनी, नाभिरतं मया नाश्रयम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं महलक्षणभूय-मोदशी । दासी-नादा शरणागतपरित्यागोदपत्तानापरादात् न विभेषि भय न प्राप्नोषि । 'कीलीनं ददुर्भिक्षं कीलीनाश्रयादयो.' इति परतिः ।

• हेति । 'कीलीनामिति नामकप्रयोजनोत्पादानामाकर्षादमश्ववद्वगम्यमानः, योऽनुरागः तेन कृत् प्रवचने प्रवचनं चरुनं नत्र कृताया दृष्टया वामया समन्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दिशान्तरं, पापया दुष्प्रतिप्राप्तिन्या महलदृष्ट्यादेतुर्यादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

• इति । 'ता इति पौर्वाश्रयप्रययम् । 'आस्तु श्वाःकोपपीदयोः' इत्यमरः । अद्यापि पृथक्कालमपि प्राणिमि शोचामि । मे मन श्व न जातः प्राणश्रयागात् । तानोऽपिपिताऽपि न पत्ने विद्यत इति शेषः, आदे-मानोऽपि पृथविषयव्यतिरेक विरिरीतादिश्रयागात् । विनय कुलजन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्या, इहागमनादिति भावः । पन्थुवर्गः स्वजनतोतोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पक्षपाती भवेत्, इहागम-नेनैव विनयि विरिरीतादिश्रयागात् । परलोक प्रेष्यमात्रोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहापातकित्वा-दिगमनप्रयत्नः । इह 'पात' इत्यादीना पदानामनुपादानेन न्यूनपदशब्दोपः समापतति किन्तु विषादम-सापत्ता दोष प्राप्नुवन्त एव । तथा शोच नादितरयो--

'उष्णानन्दमनादं. श्यान्म्यूनपदता गुणः ।' इति ।

• ता इति । नापरतो जल्पना नृजनदृष्टया मूर्खित्वा । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं यददत्त त्वयामि गतवामि । विज्ञापयामि निवेद्यामि, दयितो बहलभः कुमार एव दक्षिणा अवश्यमर्प-

हेतुः, त्वया मया शोचामि पारमेने प्रवृत्तित (पारी हुं), तो भी क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कहे तो मया मेने शोचामि श्रिया है ! त्वारे विनयको मेने कहा किना है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन नहीं करता ? त्वारे शुरुकृति काशेषों में पातक नहीं था कि जिससे तुमपि शोकर दासजनको अकारण शोचते थे ? त्वारे शोकागमनाद भय नहीं करो ? मिथ्या अनुराग दिखाकर प्रतारणा करनेमें निपुण, मया मेने शोचामि पापिना दूषणे—अरे ! जो मैं जन तक भी जीतो हूँ—आपको क्या ? अरे, मैं हत-मन्यो किना हुँ ? त्वारे मुझ कि मुझ मेने नहीं हुण, पिना भी मेरे नहीं हुण, कुलजन्याका आचार भी नहीं हुण, प्रवचन मेने रस जान पत्तक भी नहीं रहा (जवों कुल भी मेरा नहीं रहा) ? मुझ पापिनीको शोचते हैं, कि—विदेदिदिपि आपको कैसी आन्या हुँ ! पाप, हाप, मेरे मनान निष्ठुरचित (क्रूरहृदय) मया मेने शोचामि मेने जासी पैता दयामि उत्तर पर चत्रो गई । अरे ! मुझे बरने क्या प्रयोजन ? मातासे ज्ञान प्रवचन विद्यापि पत्ता प्रवचान ? बन्धुजने क्या प्रयोजन ? परिजनोसे भी क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मेरे शोचामि मया मेने शोचामि [जवना] दया दिनाकर, तुम्हने निवेदन करतो हूँ कि मेरे प्राणबलभको फिरने

१. त्वारे 'तय' शोचामि नाति । २. कवेत् 'अमि' इति श्रियापद न विद्यते । ३. दासजनम् । ४. श्रियापत्ता । ५. त्वारे । ६. कान न ह्य जान । ७. कवेत् 'न तान' इति न विद्यते । ८. मयि । ९. मयि देव । शोच इत्यार, शि देव ! निरुं ! ।

दयितं दक्षिणाम । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब ! वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि ! किमर्थं नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेव, आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतित नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखंशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतर्था मुक्तावाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसृत-विमलमणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनाथां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवह्नमप्रदानेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति उत्पादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । कियद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामीत्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतैः वेतालैः उपहतेव विकृतिरुतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाच्यक्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'कियद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातित्वेन गर्भितत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा अस्यधिकवागेद्योतनेन विच्छिद्यतिशयात् प्रयुक्तगुणत्वस्यैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां च्युतानां नयनजलानाम् अश्रुणां धारानिकरच्छलेन प्रवाहसमूहव्याजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव, तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुहृत्सुहृतेनमन्वनयम्' इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह तिल एव सापह्नुवा वाच्याक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रलापेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हादित्यादिपरिदेवनकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये मयूखाः किरणास्तेषां शिखाभिः अग्नेः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनाम्बु-प्रवाहैरिव दन्तकिरणाग्राणामेवाश्रुप्रवाहवदवगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाग्निःसरद्भिः सद्भिः उपेता, शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि क्षरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां, भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः शोकात्यक्ता वाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणा यैस्तथोक्तैरिव सद्भिः रूपेतां, तथा आभरणैरपि समाभूषणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरत्नरश्मय एव अश्रुणि नयनाम्बूनि येष्यः तेषां भावस्तथा, कारणेन, प्रसूदितैरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता अन्विता अहम् ।

दान दे । हे माहात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपाकर मुझ अनाथ अवला की रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण ! प्रसन्न होकर [मुझ पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, जननि, वसुन्धरे ! दया क्यों नहीं करती हो ? तात, कैलासनाथ ! अब मैं आपकी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखलाइए— इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहा तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान, विकारग्रस्तके समान, उन्मत्तके समान एव भूताविष्ट (भूतपीडित) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारासमूहके वहाने भूमिमें ही मानो मैं लीन हो जाती थी, उस वहाने मानो द्रवीभूत हो पिघली जाती थी एवं उस वहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई) जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे-पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केन्द्रकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत होता था कि मानो वे भी आँसूकी दूँवें टपकाते हैं, आभूषण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी आँसू गिराते थे, इतसे

१ कश्चित् 'दयित' इति पद न विद्यते । २. अथ । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि ! नानुकम्पसे । ५. कैलास । ६. निष्पतित । ७. दशनशिखा । ८. विगलितकुसुमतया । ९. प्रसृत ।

दिरिणाद्यन्या प्ररुदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मन
 ननु प्रवेष्टुमिच्छन्ती, परन्तुतेन कपोलयोराशयानचन्दन-श्वेतजटामूले च ललाटे निहितस्
 रस-दिग्गो-प्रांशु-मर्मलग्न-रस-लव्धु ललित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती
 'पुण्डरीके' निपुण्डरीके, एतन्त्यास्तां न गणयति माम्' इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्
 ननु 'पुण्डरीके' कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं
 यावत्प्रत्यागमना न रतिताः' इति तामेकावलीभगवद्भयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव
 ये मया' इति मुहुर्मुहुः' परिच्छिन्नस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रासदम्

एत 'मा'प्रारंरिच'एवमप्राभुधारानादिस्योऽप्रेषणाद्, गुणोऽप्रेषा, 'मुक्त्वापपजलदिन्दुभिरिव' इत्य-
 म्प्राप- 'दिन्दुमं, लभोऽप्रेषणाश्च क्रियोऽप्रेषा, " " क्रियाभ्रुतप्रेषय निरङ्गनेवलरूपकम्, 'प्ररुदितैरिव'
 एतन्न विद्योप्रसा धेयुभयोऽद्वादिभाष्यद्वर । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापापरमृतीनां शोकसूच
 नेऽप्येवमावा रधीयायाः शोनाधिरयं सूचितमिति कुमलाः ।

इति । तस्य दतारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्तं
 अन्विषन्ती प्रजापतिविरटे विनिमयस्वप्नेत्यादायः । क्रियोऽप्रेषा ।

इति । मर्यामना निनिर्गोचोतेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेश
 र्कम् इच्छन्ती अभिन्वन्ती च । उक्तालङ्कारः ।

इति । परन्तुतेन कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आशयानचन्दनेन शुष्कमलयजेन
 शेषानि सुभ्राणि जराया मूलाणि यत्र तयोके, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनञ्जरप्रश
 मनाय करिष्यन्तेन स्यापिमानि मर्यामनि मजलानि मृणालानि विलानि ययोस्तयोः, अंतयोः कुमारस्य
 रसप्रमोद्य, तथा मलयजरमन्मय चन्दनद्रवस्य लयः कण्ठेः ललितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-
 रत्नमेतन्मदगुण्ठितं आरुणदिने, हृदये कुमारस्य तरमि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीके' इति । निपुण्डरीकेऽपि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आर्त्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि
 गणना विषयो' इति एवम उपालभमाना निरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् एवं पुण्डरीकम् अन्वनयम्
 'मुकुटावती । एतर्दमुन्म सुस्थितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

इति । पापे पुण्डरीके ! तया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-
 रं हृदयं त्वयः प्रागा न रतिताः प्रागा, मदीयागमनसूचनामकसमाश्रसनेनेत्याशयः । ताम् एकावलीं
 प्रागा जित्त मदीयं तं द्वारम् भगवद्भयं नदितवती । पुन पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुव । पादयो-
 र्भयम् । अस्त पतिवती । आरुद्रोऽननवार्थम् ।

इति । तस्य दतारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्तं
 अन्विषन्ती प्रजापतिविरटे विनिमयस्वप्नेत्यादायः । क्रियोऽप्रेषा ।
 इति । मर्यामना निनिर्गोचोतेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेश
 र्कम् इच्छन्ती अभिन्वन्ती च । उक्तालङ्कारः ।
 इति । परन्तुतेन कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आशयानचन्दनेन शुष्कमलयजेन
 शेषानि सुभ्राणि जराया मूलाणि यत्र तयोके, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनञ्जरप्रश
 मनाय करिष्यन्तेन स्यापिमानि मर्यामनि मजलानि मृणालानि विलानि ययोस्तयोः, अंतयोः कुमारस्य
 रसप्रमोद्य, तथा मलयजरमन्मय चन्दनद्रवस्य लयः कण्ठेः ललितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-
 रत्नमेतन्मदगुण्ठितं आरुणदिने, हृदये कुमारस्य तरमि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।
 पुण्डरीके' इति । निपुण्डरीकेऽपि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आर्त्तां व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि
 गणना विषयो' इति एवम उपालभमाना निरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् एवं पुण्डरीकम् अन्वनयम्
 'मुकुटावती । एतर्दमुन्म सुस्थितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।
 इति । पापे पुण्डरीके ! तया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-
 रं हृदयं त्वयः प्रागा न रतिताः प्रागा, मदीयागमनसूचनामकसमाश्रसनेनेत्याशयः । ताम् एकावलीं
 प्रागा जित्त मदीयं तं द्वारम् भगवद्भयं नदितवती । पुन पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुव । पादयो-
 र्भयम् । अस्त पतिवती । आरुद्रोऽननवार्थम् ।

१. नज्जीवितार्थम्, नज्जीविताय च । २. स्पृशन्ती । ३. कचिच्च द्विरुक्तिर्नास्ति, कचिच्च शेषे द्विरुक्तिर्विद्यते ।
 ४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्ता-
न्यतिकरणानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्म्यय इवोदतिष्ठन्तर्चाष्पवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवासुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । शिखरश-
तानीवावर्द्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एवं तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरं म-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारित्प-
रिजन इव जातपीडश्रन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन

अवेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्ददनाप्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरणानि अतिदैन्यसूचकानि वैकल्यरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्त्तमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । वाष्पवेगानां वेगवज्जयनाम्वृत्तमित्यर्थः, प्रलयोर्म्ययः कल्पान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाभ्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
वाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव असुच्यन्त सुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये वाष्पणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् वदनाभिर्गता बभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवह्निस्वृत्तत्वं बोधितम् । मूर्च्छानां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः मूर्च्छा मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रम शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तश्रवणेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रेण नय-
नाम्बुक्लिन्नेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्रान्तेन वीजयन् पवतं सञ्चालयन्,
संज्ञां चेतनां ग्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनभ्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य सुझ
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब सलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दोन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे-
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये-नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते-कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने धरराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्रान्ताद्वारा

१. आवेदयन्त्या निवेदयन्त्या एव, एव च । २. ससम्भ्रमप्रसारितकरः ।

राजैः राजैर्धीजयन् संज्ञां प्रादितवान् । उपजातकारुण्यश्च वाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानरूपोलयुगलः लक्ष्येतेतनामवादीत्—'भगवति ! मया पापेन तवाय पुनरभिर्न-
यनामुपनीतः शोकः चेनेदृशीं दशामुपनीतासि । तद्वलमनया कथया, संहियतामियम्,
अन्यथायैः शीतुम् । अतिघ्नान्तान्यापि हि सङ्कोच्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति ननु जन्मस्य दुःखानि । तन्नाहसि कथमपि विधृतानिमानसुलभानसून् पुनः पुनैः
स्मरणशोचानलेन्धनतामुपनेतुम्' इति ।

परमुक्ता शीपुष्पाञ्च निश्चयं वाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—'राजपुत्र !
या तस्यामतिघ्नताया इतान्नायानोभरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरादेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातम् उपपन्नं कारणं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीड', वाष्प-
सलिलोत्पीडेन नयनाङ्गनाम् उपपीडेन शूलधारया, प्रकाश्यमान धौतं विधीयमान कपोलयुगलं गण्डद्वयं
पश्येत् न यथा मनु, लक्ष्येतेतनां प्राप्त्यन्तया महाश्वताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वते !
एतन् वाष्पायमाना मया उत्तमसुन्दरधनस्याजय । अभिनयता नूननताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
इदं नाम प्रदीपितं दनाम् अयस्याम् उपनीतामि प्रापितामि । अलक्ष्यम् । इय कथा संहियता समाप्य-
माना । ७० चन्द्रापीडोऽपि श्रापुम् आश्रितुम् अयमर्थं अयमः शोकोदयादिश्याशयः । हि यत्, अति
घ्नान्तान्यापि दुःखानि घलेना. सङ्कोच्यमानानि वाध्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलो-
पस्य अनुनयसतां इत्यमसुभ्यमानवेदनापदनामस्यर्थं, वेदना ध्यथाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति ।
इत्यमि मन्ता वदेन, निष्पाद्युत्पत्तयसमयपर्यन्तं रजितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्रापान्,
इदं नाम अयम् प्रापान्, इत्यनेन तदुत्तमसुख्यायः शोकानलः श्रवह्निः तस्य इन्धनतां काष्ठस्य उप-
पन्नं प्रापितं नाहसि न यथेषानि, प्रयापनानाशादित्याशयः ।

इह प्रानेन तादृशोऽप्यंशोऽपि शोकानलः श्रावह्निः कारणमिति परस्परितरूपम् ।

अमिति । एवं पृथोऽपि उक्ताऽभिहितान् चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । वाष्पं नय-
नाम् अहमन् इति वाष्पायमानो लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वता । निर्वेदेन स्वावमाननया
वदेत् । अन्तिर्दं यथा स्यात्तथेति किंवाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लक्षणा व्यक्तिः । अतिदाह-
वाष्पम् अतिश्रीयतायां हननिनायाम् अनुभरजन्याम् । अतिनृशंसैः अतिक्रूरैः असुभिः प्राणैः न परि-
त्यजता नोदितता । इति एतन् मन्ताजन्म, दूरापित दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्य पुण्यविशेषि भवान्तरीयदुष्कृत तेन उपहतायाः प्रतिबद्धममस्तानन्दायाः पा-
पाया पुण्यद्वयमने निमित्ताशेदित्प्रालक्ष्यापापयुक्ताया मम महाश्वताया, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(७०) तन् पीडे वाष्पा सशर करणे [पीडो देरमे] उसने चैननता प्राप्त करायी । इस घटनाद्वारा उत्पन्न शोके
अन्तकोऽपि यमोऽपि (गालो) पर अशु जन्मा प्रयात् वहने लगा और जन महाश्वताको चेतनता आई तब
तो ही इतने शोक—'भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
दया के लिये उपस्थित हो गये, वन हम दुःखान्तको कानेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका उपसहार हो, मैं
अपने इन सुकहेके लिये सपने नरा हूँ, क्योंकि—'जोने दुष्ण भी मित्रोंके दुःखका सङ्कीर्त्तन आरम्भ करने पर
एतन्नायं शोकोऽपि ननुपमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
दुःखान्तर प्राणोंको अब वाष्पायमानता—'श्री शोकाशिता इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।'

चन्द्रापीडे इत्येव प्रकार मन्ते पर, महाश्वता, लम्बे और गरम निथास लेकर, नेत्रोंते अश्रुवर्षण करती
(७१) चन्द्रापीडोऽपि दुःखमिदं ते माध नोल्लेने ल्यां—'राजपुत्र ! अत्यन्त मयदूर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृजस
(७२) प्रापान् इति मुदा नर्ग छोट दिखे, तो अब उनके छोड़ देनेको धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मा-
न्तकोऽपि यमोऽपि के कारण मन्तन सामाजिक सुखके अभाषिनी, इस जन्ममें भी पापिनी होनेके कारण सुखे

१. उपपीडेन । २. कपोलयुगल 'कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीत । ५. अत्र 'प्रियजन-
नयनामुपनीत' इति कथिदधिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन । ७. नि श्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यज्यतामि 'ने माग्दिनां परित्यजन्तीति दूरापितमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणासमप्रेसरीकृता । यथा चाधिगतमदनवेदनया^१ वज्रमय्येवेद्-
मनुभूतम्, तस्याः^२ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमंतः । कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति,
यत्र शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यद्भूतदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्व इव अव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तच्च कथयामि । यथा दुराशा-
मृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतञ्च हतशरीरं^३
वहामि तदलं श्रूयताम्^४ ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां
ध्रुवमेव नयेदित्यभिप्रायः ।

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राधो नूनमित्येवमाह्वयः ।’ ‘उत्प्रेक्षावाचका.....’ इति दर्पणदिशा वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नन्वेवमपि भूयः शोकाविर्भावात् समाप्यतामियं कथेत्यत आह—कुत इति । विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, कठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवत्प्रतीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्णतेत्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता त्रपा लज्जा येन तेन, अहं निरपत्रपाणां निर्लज्जानाम् अप्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोव्यथा स्यादेवेत्यत आह—यथेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दाहणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमय्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्त घट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयोक्तम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः ।
अनुभवोत्पन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलद्युत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षा, अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशतरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति । आख्येयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य असुधारण-
हेतोः लवो लेश इव अव्यक्तः अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सङ्ज्ञातः त च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगतृष्णिकया दुराशामृगामरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं मृतप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं
व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदनुरोधादाकर्णयतामित्याशयः ।

निश्चय भगवान् यम भी [वैसे अवसरमें] दर्शन देना छोट दिया । मुझ कठिनहृदयाको शोक कहाँसे आवे ?
यह तो सब इस दुरात्मा और धूर्तस्वभाव हृदयको झूठी चाल है, इन निर्लज्जने मुझे सब प्रकारसे निर्लज्ज स्त्रियों
का अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कामवेदना अनुभवकर वज्रमयके समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सकता है, ओर उसमें अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न श्रवण ही किया जाय । इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल
उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण-कणके समान अस्पष्ट (गुप्त) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराज्ञा-रूपी मृगतृष्णिकासे वशोभूत होकर मैं इस मृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृण्ण, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
भी उसे आप सुनिए ।^१

१. क्वचित् ‘दुरात्मन’ इति पाठो न विद्यते ।

२. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया ।

३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति परं नोपलभ्यते ।

४. दुःखगणना कथं प्रीतिः ।

५. कारणभूत इव ।

६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नुपस्थान्तरे मरणैकनिश्चया^१ बहु विलप्य तरलिकामत्रवम्^२—
 'अत्र उक्तिप्र निष्पूरहृदये ! कियदोदिपि^३ ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्, अनुसरामि
 जीविनेश्वरम्^४ इति ।

अत्रान्तरे भटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गत^५ गगनादवतीर्य^६ "केयूरकोटिलग्नसमृतफेन-
 िण गण्डुर पवनतरलमशुकोत्तरीयभाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभारक्त-गण्ड-
 रमः । रथूलानुष्णाफलतया तारागणमिध प्रवितम् अतितारं हारम्^७ उरसा दधानः, धवल-
 दृष्टेन पद्मवदन्यपतोष्णीपप्रन्धिः, अलि कुल नील-कुटिल-कुन्तल निकर-विकटमौलिः, उरकुल्ल-
 पृष्ठरूपेणः शक्तिनी-कुच-कुटुमपप्रलता-लाञ्छितासदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
 पुमो मतापुरपलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलोन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

१. मिति । तथाभूते नादने तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य मृत्योः एकनिश्चया एक-
 निष्पामने । निष्पूरहृदये षटोरचिते ! तादृशतोदनापि हृदयस्याविदीर्णत्वान्निष्पूरहृदयत्वं तरलिकाया
 हृदयनिष्पूर । तादृश आनाम विरचय निष्पाद्य । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् अनुसरामि सहमरण गच्छामि
 इति अर्पिते मरण तादृशं वा पान्तीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादिश्रावयः ।

२. मिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः क्षितिदिग्धाद्विनि सतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य उत्तीर्य केयूरस्य
 नादृशप्रविष्टमभूषणस्य कोटी धर्मदेशे रत्नम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् दिण्डीरचयवत् पाण्डुर
 रम्यः, चन्द्रमण्डलं वायुना कल्पितम्, अंशुकोत्तरीयं चीमन्कोत्तरीयम् आकर्षन् आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा
 उच्यते । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रहृदयव्यंक्षितयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
 शक्तिभिः रत्ने लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । घृत्तविषये उभयशब्दस्योभयादेशः ।

३. मिति । उरसा पदःस्थलेन, रथूलानि पीषराणि मुक्ताफळानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
 कारयेन, प्रथितं मुक्तिकां तारागणमिध नक्षत्रममृहमिध, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्ताप्रालम्बं दधानः
 दिव्यात् । तारागणमिति ज्ञान्युपेक्षा । 'मुक्ताशुद्धी च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

४. मिति । धवलेन शब्देन सुकृत्पल्लवेन विस्तृतसूपमवक्षेण कल्पितो रचित उष्णीपप्रन्धिः मूर्धवेष्टन-
 प्रन्धिर्धर्म सः ।

५. मिति । अर्णानां धर्मराणां कुलं समृद्धस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वक्रेण च कुन्तलनिकरेण
 वेगसदृशेन विरटा पिग्मृतो मौलिश्चूटा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

६. मिति । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
 मोदिते ययतो. रत्नयोः रत्नमपप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
 यामदन्तयनाप्रभायाम् अङ्घ्रिनी संतद्वेत्तौ रक्तध्रुवप्रदशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
 देहः कर्णैः परय सः । नष्टम् प्रमाण परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणं. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
 स्त्रे षड्प्रकाराणां शक्तिभिः उपेतो युष् । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमृत्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

७. मिति । स्वच्छ निर्मल यद्वापि जल तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रभाया वितानेन

८. मिति । उरसा उष्णीप तौ पर, कोरल मरनेका ही मिथय करके और अनेक प्रकारका विलाप कर
 ती । उरसा उष्णीप— ही पठिनहृदये । उठो, अब हम प्रकार किनकी देर तक रोया करनी ? लकड़ी लकार
 की । उरसा उष्णीप तौ पर । उरसा उष्णीप तौ पर । उरसा उष्णीप तौ पर । उरसा उष्णीप तौ पर ।

९. मिति । उरकुल्ले प्रसृष्टिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
 मोदिते ययतो. रत्नयोः रत्नमपप्रलताभिः पुद्गुमद्रवनिर्मितपत्रावलिभिः लाञ्छितौ गाढालिङ्गनपूर्वकं
 यामदन्तयनाप्रभायाम् अङ्घ्रिनी संतद्वेत्तौ रक्तध्रुवप्रदशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलवत् धवलः शुभ्रौ
 देहः कर्णैः परय सः । नष्टम् प्रमाण परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणं. हस्तपादादौ सामुद्रिकशा-
 स्त्रे षड्प्रकाराणां शक्तिभिः उपेतो युष् । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमृत्तिः । इह 'कुमुदधवले'त्यत्र लुप्तोपमा ।

१. उरसायान् मरणैकनिश्चयात्तत् । २. अमृतम् । ३. रोदिमि । ४. निर्गतम् । ५. अवतीर्य
 च । ६. क्षितिगारदारम् । ७. कम्पित । ८. निश्चित ।

दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण' तुषारपटलेनेवानुलिम्पन् , गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां वाहुभ्यां मृणाल-धवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दु-
भिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से, महारवेते ! न परित्याज्याः^५ त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहृतः^६ पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्ज-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदस्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिधायान्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम् , उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्धेत्यर्थः । दिशां ककुभाम् अन्तराणि विचाराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिधवलेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनया च 'चालयन्निवे'ति क्रियोत्प्रेक्षा सङ्गीयते ।

आमोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः चरता प्रखवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पादयतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वादि-
त्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषबिन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्टया, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह श्रौतोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाचलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिचुरभि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छुरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा
दित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम् , मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाखा ययोस्ताभ्याम् , तथा अतिशीतलस्पर्शाभ्यां नितान्तशिशिरस्पर्शाभ्यां
वाहुभ्यां भुजाभ्याम् , उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुभिः । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
श्रौतोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहभीति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातङ्का अद्भुताकृतिव्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यत्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राश्मम् ।

असाविति । असौ कपिञ्जलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदस्वैव अप्रदायैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सञ्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सवेगं सजवम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतरुत्वचा परि-

दिगन्तरांका मानो प्रक्षालन करता था, तुषारवृष्टिके समान शीतल और सुगन्ध शरीरमेंसे निकलते अमृतविन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(सूँड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी उँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवाली अपनी
बाहुओंसे उस दृक्कको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महारवेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ऊपर देखती-देखती कपिञ्जलसे पूछने
लगी कि यह क्या हुआ ? किन्तु वह तो धवडाकर उत्तर दिये बिना ही रजडा ही गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षण । २. गोशीर्षक । ३. शीतलस्पर्शाभ्यां । ४. उत्क्षिप्य । ५. कश्चित्
'नाद' इति पद नोपलभ्यते । ६. त्याज्या । ७. कश्चित् 'आहृत' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सावेगम् ।

मन्तं समेवानुभवरन्ततरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम्^३ अविदन् ।

गम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतमगरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मतीर्णत्वं तस्यम् । किं कर्त्तव्यतामुक्त्वा च तरलिकामत्रयम्^४—‘अग्नि ! जानासि ?’ कथय
रिजेतन्निर्दिष्टि । सा तु तदव्यक्तोऽस्य स्त्रीरवभायकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भये-
नाभिव्यक्ता वेषमाना ज्ञवर्तिभम मरणशक्त्या च वराकी विपण्णहृदया सकरुणमवादीत—मर्तु-
दारिका ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महद्दिदमाश्चर्यम्, अमानुषकृतिरेप पुरुषः, समा-
श्रावित्वा ध्यानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव मर्तुदारिका । प्रायेण चैवविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
पिभ्यर्थाः न्यो भयन्त्या^५ ह्यनयः क्रियुत नाश्नात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्याभिधाने पश्यामि. अतो गुक्तं विचार्यार्थात्मानंमस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्निवर्त्तयितुम्,

पर इतिरेव स्वप्नस्य स्वप्नस्य सुप्तम् । तमेव प्राणिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि
एव आयात् । पर इव वा एतलोकयन्त्या एव मे अलोकयन्तीमेव मामनाहयेत्यर्थः । इहानादरे पृथी ।
ते पुरश्चर्यस्त्रीरवर्तिभम. तारागणमध्यं नक्षत्रवृन्दमध्यम् अविदन् प्रवेशं चक्रुः ।

अनेने । तेन परिश्रुतगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतमगरणेन बहुभापरतेनेव, सर्वथा नैराश्या-
विश्रान्तता । सुतया निपातम् । अदीर्घत विधीयं यभूव । जानासि अवशुध्यसे इति काकुः, जानासि कि-
न्दिदम् । दधय विदधय ।

नि । तारा कीर्तिना, सा तरलिङ्गा, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीरवभायकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया
शोकाभिभाविना शोका विजयिना शोकात् प्रथलेनेत्यर्थः, भयेन त्रायेण अभिभूता पराजिता वेषमाना कम्प
मना अत्रवर्ति । विपण्णहृदया श्रेयस्त्रिस्तुतिता ।

३. तारा तारागणानि दिव्यादृतिः । सानुकम्प सदयम् । समाश्रासिता परितोपसुत्वादिता ।
४. अग्निः सप्तरीया स्वर्गीया आकृत्या मूर्त्त्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुल्येन अविश्वदिन्यः
५. अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः

अनु यत्तस्य मूर्त्तानं नदा विमित्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
सुप्तस्य निपातनिपाते जामयभाषणे अल्पं स्तोत्रमपि कारण हेतु न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागपर्यन्तपरिहृष्टनक्षत्रस्य व्यथसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितु युक्त न्याय्यम् ।
इत्थं न परिश्रयत्यागप्रया प्राणा^६ इत्यादिव्यम् अस्य वचनम्, आधासस्य स्थानं हेतुरित्यर्थः ।

३. निपातः । ४. अग्निः सप्तरीया स्वर्गीया आकृत्या मूर्त्त्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुल्येन अविश्वदिन्यः
५. अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः अविश्वदिन्यः

अनु यत्तस्य मूर्त्तानं नदा विमित्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
सुप्तस्य निपातनिपाते जामयभाषणे अल्पं स्तोत्रमपि कारण हेतु न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागपर्यन्तपरिहृष्टनक्षत्रस्य व्यथसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितु युक्त न्याय्यम् ।
इत्थं न परिश्रयत्यागप्रया प्राणा^६ इत्यादिव्यम् अस्य वचनम्, आधासस्य स्थानं हेतुरित्यर्थः ।

१. तद गोपयन् । २. तारागणविषयम् । ३. अनुवन् । ४. न जानासि । ५. क्वचिद
‘अग्नि’ इति परं नोपलभ्यते । ६. अत्र ‘भारत्य’ इत्यधिक. पाठ क्वचिद समुपलभ्यते । ७. साक्षा-
रुक्ता । ८. पुनर्निपातानम् ।

अतिमहत् खल्विदं माश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासुरत्क्षिप्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्व-मुपलभ्य जीवित वा मरणं वा समाचरिष्यसि । 'अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितुम्', पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि नावद्भियन्ताममी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मेन्यपतत् । अहन्तु सकललो-कदुर्लङ्घ्यतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च 'स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशा-मृगवृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालाद्वा च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नो-त्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । ताञ्च 'पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अतीति । तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः । अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः । अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयो-जनाय च उत्क्षिप्य उत्तोस्य नीतः प्रापितः । असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण । इति पतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा । समाचरिष्यसि विधास्यसि । हि यतः, अध्यवसितुं कर्तुमभिलषितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव पतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धनन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्य-नेकोद्योगविद्यमानत्वादित्याशयः । अदुर्लभमित्यत्र नजः पार्थिव्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाश्रुते समासे गुणीभावाद्धिधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुशलाः ।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति । भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपत्न्याः सर्वथैव मित्रसदृशत्वेन तेन भवत्या अवश्यसमा-श्वासनीयत्वादित्याशयः । तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधि-र्येषां ते । न्यपतत् पपात तरलिकेति शेषः ।

अहमिति । जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लङ्घ्यतया समग्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया । तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिशृष्टिरेव मृगवृ-ष्णिका मृगमरीचिका तथा । प्रत्यागमनकालाच्चया परावर्त्तनशङ्कया । मन्यमाना ज्ञायमाना । उत्सृष्टवती त्यक्तवती । हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधोयते जनैरिति शेषः, अपि त्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः ।

इह 'दुराशामृगवृष्णिका' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् । तेन भ्रमसूत्रैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अर्थापत्तिश्च । तथा चोक्तरूपकार्थापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्गीर्यते ।

तामिति । किञ्च, उत्सन्ननिद्रा विगतनिद्रा । विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा र्हपत्पाण्डुराः तैः तथोक्तैः, अभ्रजलः नयनाम्बुभिः आर्द्रयोः किलजयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्दानितैः

वह वाक्य ही वडे आश्वासनका स्थान है । ओर भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्यक्तिके पीछे-पीछे गया ही है, उससे सब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहासे आया था, कान था, किसलिए वह मृतकको उठाकर ले गया, कहाले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया । इसके अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना । क्योंकि मरने के लिए आप उद्यत हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है—यह तो बादमें भी होगा । कपिञ्जल जीवित रहकर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लींटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें । इस प्रकार कहती-कहती वह मेरे पैरों पर गिर पड़ी—किन्तु जावनकी आशा छोड़ना सब लोगोंको ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही स्त्रियोंको हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशाके मृगवृष्णासे और कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिमद्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नही किया । क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करते ?

१. आश्वासनस्थानम् । २. तस्मात् । ३. किमर्थं वा । ४. सर्वमिदमुपलभ्य । ५. न दुर्लभम् । ६. अध्यासितम् । ७. पादयोरपतत् । ८. स्त्रीस्वभावतायाः । ९. दुराशया । १०. पापकारिणी ।

दपंभास्वाभमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रां
 नयेत् क्षिप्रान्तं विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैश्च जलाद्रूपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरःकु-
 ष्णैरपस्तनून्वीं निर्द्दयाक्रन्दजर्जर-स्वर-क्षय-शामेणं कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकादि-
 तीयाभयं शपितवती ।

प्रत्यूषमि तून्ध्याय तस्मिन्नेव सरमि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
 तान्मेव च वाक्यानि तामेवाश्रमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारता मसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
 पुष्यतामारमनः, निरूप्य चाप्रतीकारदाहणता व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुनिवारतां
 मोक्षस्य, हृष्टा च निष्ठुरता हेवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चा-
 नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बास्त्र,
 परिश्रय्य च परिजनेन सकलघन्धुवर्गम्, नित्यं विषयसुखेभ्यो मनः, सयम्येन्द्रियाणि,

मनः, विदुषाः स्मृतिता अन एव व्याकुला विविधाः तैः तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
 क्षामा दिवानना । निर्द्दयो निरुद्धगः अयुक्तता य आक्रन्दो रोदन तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
 तस्य एतेन क्रमिषद्दामेन प्रामः प्राणः तेन कण्ठेनोपलक्षिता अहम् कालरात्रिप्रतिमा कल्पक्षयकालीनरा
 धिमदशात्, सर्वादानुपूर्वाकरादिवादायः । चर्षाणां मग्नसराणा सहस्र समूहः तद्दवाचरणम्, बलेशस्य
 दाम्भ्यासिति भाव । यातनामयीमिव तीरवेदनामयीमिव नितान्तबलेशोत्पादकत्वादिति भाव । दुःख-
 नर्पयमिव मन्मथाय श्लेषानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव जुगुप्सितात्यन्तबलेशजनकत्वादि-
 प्यदाय । अर्शननर्पयमिव समन्तामन्नापोरपादकत्वात् चपा रात्रिम्, चपितवती नीतवती ।

एतादृशीपमा, द्वितीया च वयद्गतोपमा । चतुर्थं व्याख्येयं मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोत्प्रेक्षा,
 क्षामा परस्परं नरपेक्षेण मृष्टिः ।

प्रत्यूषोऽपि । प्रत्यूषमि प्रभाते । तस्मिन्नेव अछोदाभिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया महेश्व-
 रासाधनायामिति शेष । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलु तत्करकुण्डिकामेव । तान्येव
 मन्दपुष्यतामयै च प्रकृतानि तद्व्ययः । तामेव तदीयामेव । ससारस्य जगतो निःसारताम् अतारिवकर्ता
 एतत् स्वभावम् । व्यसनोपनिपातानां त्रिपटुपस्थितानाम्, अप्रतिकारदाहणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीप-
 लतां च तस्य निश्चयः । दुनिवारतां दुष्प्रतिपेक्ष्यताम् आकलय्य विविधम् । अतिबहुलान्येव अत्यधिका
 स्नेह दुःखानि परेणाः यद्य नस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आत्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
 विगणय्य भावयित्वा भाषनाविषयीकृतम् । अकाण्डे अकाले भङ्गुरता विनाशिवम् अवधार्य निश्चिन्त्य ।
 निर्द्दयं पराट्पूर्वाभ्याम् । एन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरुध्य । अनाथाना

मया शिरोरुहैः केशैः उती किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सहस्रों वर्षोंके समान लम्बी, मानो यातना-
 मयी, दुःखमयी, नरकमयी और अग्निमयी हो प्यसी, उस रात्रिको मैं पापकारिणीने निद्राके विना ही, उती,
 प्रत्यूषोऽपि च तद्वत्तैः लोटो (छटपट करते) वितारं । धूलते धूसर एव अशु-जलसे आर्द्रकपोल पर सलग्न
 (निरुद्धगः) निर्द्दयो श्वर-श्वर विन्दे वैशकलापी (बाली) से मेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
 नौ (नौ) जार) कण्ठके रोनेने कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

विश्रांतायाः उद्वेगं उती सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये दृढ निश्चय कर, उनके
 (दुःखमयी) की प्रथम क्षणसे उती कमण्डलु, उती बल्कल और उती जपमालाको लेकर, ससारकी असारता
 मया, उती मग्नपुष्यता जान, उपनिष्ठ [अचिन्तित] त्रिपत्तियोंको प्रतीकार-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
 प्रत्यूषोऽपि च तद्वत्तैः लोटो (छटपट करते) वितारं । धूलते धूसर एव अशु-जलसे आर्द्रकपोल पर सलग्न
 (निरुद्धगः) निर्द्दयो श्वर-श्वर विन्दे वैशकलापी (बाली) से मेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
 नौ (नौ) जार) कण्ठके रोनेने कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

१. तस्मिन्नेव । २. विमुक्तैरव्याकुलैः । ३. मुखा । ४. क्षामक्षामेण । ५. क्षयितवती ।
 ६. तस्मिन्नेव । ७. मनस । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलता । १०. परिजनेन मनसा सकल ।

‘गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्’ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^१ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय^२ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्भवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया^४ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विमृज्यमानोऽपि, बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहान्-यासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^५ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-मिदमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक-क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^६ नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फल^७ मूलवारिभिर्वर्त्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानिव

दीनाना शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेश शरणार्थिनी रक्षार्थिनी । आश्रिता अवलम्बिता । अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मर्त्यो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तैरुपायैः, करणग्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः इयं महाश्वेता अस्माद् व्यवसायात् प्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णः दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विमृज्यमानोऽपि गृहे गभ्यतामिथ्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अग्न्यन्तरप्रज्व-लमानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अश्रुमोक्षण-मात्रेण केषलनयनाम्बुत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेण अनुरागोत्पन्नचिन्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशातिशयादिस्था-शयः, अस्तमिता विनाशमुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधव्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहूनां क्लेशायासानां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुत्सायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोपणादिब्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पन्नैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि बुध्नाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्ति प्राणधारणं विदधाना, जपव्याजेन जापमिपेण विषय-सुखोत्से मनको निवृत्त कर, एव इन्द्रियोंका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वक शरणार्थिनी होकर, त्रिभुवनके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्रीमहादेवजी का आश्रय (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्तिते मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये, वाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोसे, अनेक प्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे सुझे घर जानेके लिए बड़े-बड़े उद्योग किए । उसके बाद जब उनको यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना संभव नहीं है, तब वे निराश हो गये एव मुझसे बार-बार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन यहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दह्यमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अश्रुजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृपणता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अमङ्गल-स्वरूप एव अनेक-सदृश क्लेश और परिश्रमोंको सहने, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल ओर जलसे निर्वाह करती,

- १ निगृह्य । २. नाथ शरणम् । ३ आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५ परिसान्त्वनैश्च । ६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्ध्यवसायाद् व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुर्दृष्टे व्रतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षणमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रुमोक्षमात्रकेण । ११. बहुलमपि । १२. क्षपयन्ती । १३. क्रन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं श्यम्बकम्, अथानेय गुणाय तरलिकया सह दीर्घं शाकभिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् ।

नादमेवविधा पापकारिणी निलक्षणा निलज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गह्व-
जीया निप्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविना निर्नाथा निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया
दृष्टया दृष्ट्या र्था कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलो-
पान्तेन शशिनमित्र शरन्मेषशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारवाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुं
सुन्दरपुत्रपुष्टमनिचिरमुच्चैः प्रादरोदीत् ।

अन्दाभीरुस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

पत्न्यं पुण्डरीकस्य गुणगनान् मौन्यर्थादिसमूहान् गणयन्तीव गणना कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्य त्रिसायम् ।
उत्पन्नोत्पन्नी उर्वन्ती, धानान्मनेकार्थैवादेवमर्था ज्ञेयः । श्यम्बक (त्रनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती ।
अन्दाभीरुं मापारदुर्भवविपयोक्षुर्वन्ती, न्यवस्य निवासमकरवम् ।

'एह जपस्वराजें' इति विनयेण 'गणयन्तीव' इत्यत्र सापह्ववा क्रियोत्प्रेक्षा ।

नादमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधादिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निलक्षणा शुभलक्षणवर्जिता
दुःखस्य एव वैषम्ययोगात् । निलज्जा निरपन्नया दृष्टियेवागमनात् । क्रूरा कठोरा एवविधेऽपि
सापह्ववायात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकासुप्रणयणाभावात् नृशंसा घातुका पित्रोरपि बलेनानिमि-
त्तात् । गह्वजीया निन्दनीया दुर्भाव्याधिबधात् । निप्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
कारण्य निष्पादानायात् । निष्फलजीविना निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नाथा निःश्वामिका
स्वाम्यभावात् । निरवलम्बना निराधाना स्वाम्यभावे पित्रोरपि निराकरणश्च । निःसुखा निरानन्दा च
अर्थान्मनोदन्त्य दृष्टवार्त्तनवादिनि चान्नाय । दृष्टानयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात्
परिहाराद्वा । मधुरा उर्वेत् —

'उर्वेद्विशेषणैः नाभिप्रायंः परिकरो मतः ।' इति ।

विनि । महाभागः जन्मप्रवृत्तिकृच्छ्रपङ्कजहितामुपमर्कितिसयुतविशेषभाग्यशाली भवान्, कृतं
कार्यं विधया स्वार्थितं प्रायश्चय एव महापातक यया तथा, मया महाश्वेततया दृष्टया अवलोकितया
दृष्टया पृथग्विधोत्पन्नया वा किं करोमि करिष्यति, अपि तु किमपि नैवार्थः । भविष्यदर्थे वर्त्तमानता ।
दादनात् स्नेहेन ददन्तोपान्तेन तरुणगजलेन शरन्मेषस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं
पश्यन्मित्र वदनं सुखम् आच्छाद्य क्षातस्य, दुर्निवारवाष्पवेगं हुष्प्रतिपेध्यनयनाम्बुप्रवाह निवारयितुं
विषेधविपुत्र अवारयन्ती अजदनुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत् । उपमा ।

ऽति । रूपेण मौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन सारस्वतेन, मधुरो मिष्ट आलापः
सरस्वत्येन मन्था मय भावस्तया । निमज्जतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपथा-

१. (५०३) के. उन्ने गुण-समूहोको नानो गणना करती (गिनती) एव तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान
करती, त्रिसन्ध्यमत्र मधुरका धरती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इत शोकका अनुभव करती,
२. उर्वन्ती उर्वन्ती उर्वन्ती इति ।

३. इत प्रवृत्तौ पापिनी, शुभप्रवृत्तौ हिता, निलज्जा, कठिनप्रवृत्ति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-
रहित, अर्थहीन, निरपन्न-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महृत्वारूप महापातक
करोती, मुझे शोककर अथवा पूछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?)
४. दादनात् स्नेहेन, शरन्मेषस्य शरत्कालीन घनस्य शकलेन, शुभवर्ण वल्कलके किनारेसे सुख-मण्डल
के अन्तर्गत (२६) को, दुर्निवार अशुभवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उमने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर
(५०३) से बहुत देर तक गहन किया ।

मधुरालापकी आशय-शुद्धि तो परदे ही मराधेताके प्रति रूप, विनय सरलता, मधुर वाणी, समस्त ससर्गका

१. नानाया । २. कश्चिदत्र 'तया' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोक शोकमनुभवन्त्यवसम् ।
४. तस्मिन् सत्कारस्य न उच्यते, कश्चिच्च अतिनृशंसा च उन्मथा च इत्यधिक पाठः । ५. कश्चिच्च 'निर्नाथा'
अपि नास्तीत्येव । ६. वा मया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

ज्ञतया चातितपस्वितया च^१ प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरूढगौरवोऽभूत्^२ तदानीन्तु तेनापरेण^३ दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतराम^४ रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत— 'भगवति ! क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मणानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः^५ प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत इव^६ परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञयावधारिता विषयाः, मुक्तानि^७ अतिशयित सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवार्तितनीयस्यापि नितरां तनिमानमनुचितैः'

श्रयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपारूढम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुत्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरतस्यापि स्वामिन उपकाराय व्रतानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तथा प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभापत अवोचत । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यननुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वासत्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिकोपकाराय संयमोपोषणवृषोत्सर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठातुम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम् उपदर्शयन् बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकेभ्य हृति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आचरन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव तदुपकारस्य पर्याप्तत्वाच्च विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अत एव प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गाः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहन्येतेत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थाः, विसिनोति घनातीति विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया तृणेष्विव अवहेलया, अवधारिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः सम्पत्तिनिवन्धनानन्दा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव कमलिनीव अतितनीयस्यापि^८ स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृथ्वादिस्वादिमनिच् त तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता) से धीरे-धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखाभिलाषी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते, केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो । जन्मसे ही जिनके प्रति आपकी स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोको आप उनके लिए ही अपरिचितके समान छोड़ दी है । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोको तृणके समान अवहेलना कर त्याग दी है । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दी है । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-संस्तुत इव । ७. निमुक्तानि । ८. उच्चितैः ।

संयतेऽपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम् . आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मप्यद्गोऽतम् अरण्यावस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
मनीषया तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम-तदतिनिष्कलम्,
सांख्यज्ञानाचरित एव मार्गः, मोहाविलम्बितमेतत्, अज्ञातपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
मूर्खत्वादेरेव . अतिप्रमादोऽयम्, मोर्ख्यैरवलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
भर्तारि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते . स्वयञ्ज्जेन जडति न परित्याज्याः । अत्र^१ द्वित्रिचार्य्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकेवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कर्मपि

दृष्टान्तः, स्वर्गीया प्रापिना । गृहीतब्रह्मचर्यं र्वाङ्कृतब्रह्मचर्यम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः सन्निविष्टः । 'मृगा मनीष' इत्यप्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोरव्यवधानात्समुत्पत्त्याद्वा, अन्वयोधाद्वाऽभिभावमद्वयः ।

परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्
परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्
परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्

तदु 'मृगी मनीष या पशु' या ज्ञी ज्ञिया पतिव्रता' इत्यादिपरःशतवचनेनानुमरणमेव
निर्दिश्यते, एतत् न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्
परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्

प्रति । इति चेत् । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविपर्ययक्रियमाणे सति, अथ प्राणपरित्यागः
इत्यादिपरःशतवचनेनानुमरणमेव निर्दिश्यते, एतत् न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्
परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्

१. मुष्करमिति मूर्खत्वम् २. दुःखाभिभूतः परित्यज्यते लघ्वीयसा, - दु खामिहृतैः
परित्यज्यते इति न च, अनेन तपसि लोके, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवन्

गुणभावहृति^१ । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^२ नीयते^३ भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रति भगवति भर्त्सरि मकरकेतौ^४ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्त स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः । तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितान् मूर्ध्नि कर्मक्षेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च अमावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते मृत्युक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्निति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य स्याहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशानि भुङ्क्ते' इति नयाच्चेत्याशयः । नोभयस्यापि, न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति । सकलानां समस्तानाम् अथलाजनानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयाकर्षके, अन्यस्त्रीणामपि चित्ताकर्षकत्वे निजहृदयाकर्षकं न सुनरामेवेत्याशयः, भगवति माहात्म्यवति, न पुनः क्षुद्रे इत्याशयः, भर्त्सरि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वरतृतीयनेत्रवह्निना दग्धेऽपि भस्मीभूतेऽपि असुभिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनःप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावन असून् रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पर्युर्ना यज्ञसंयोगे' इत्यनेन हीप् नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनःसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असून् रक्षेदित्याशयः, रति मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः ।

होता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसकी धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उल्टा लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृत-व्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एव परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । परार्थीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल लिप्त होता है (प्राण-निरत्याग करने का यहाँ केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदानादि देकर मृत-व्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको सा कुछ लाभ नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदया-

१. आपतितः । २ न तस्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाकोपचिता अवशी, फलपाकोपनानम् । ७ कश्चित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९ मकरध्वजे ।

परिण दरनयनदुत्तमुजा' दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । पृथाश्च' वाण्येयीं शूरसेनसुतामभिरूपे
सायतादिजित-म हल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे' पस्यावखिल भुवन-बलि-भागभुजिं
पाण' विमिन्ममुनि' शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराश्च विराटदुहि-
नर बालां धालराशिनीय नयनानन्दद्वेषो' विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यानुपगतेऽपि'
पुनर्दानम् । दुःखलाश्च' धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतात्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवपरित परंत' एति निषेधेन न न दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिक कञ्चन दृष्टान्तमु-
दाहरणं न च—रममिति । अभिरूपे रमणीये, अनप्य प्रियतमे इत्याशयः, सावर्तं सहेलं विजित
राजसीनीय नयन मन्मन्त राजकं नृपमनुदः तस्य मौलिः कुसुमैः शिरःपुष्पैः वासितं नमस्कारका-
न्तं नयनस्य नयनस्योपादपीठं मुमप्रदानम यस्य तस्मिन्, अतएव अरिालभुवनस्य समग्रविषय
न' भाग राजपाठ दर भूमनीयि तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्तिनि च न पुनः कुद्रे इत्यागया, पृथो
नयने, विमिन्ममुनिमुने दापाणस्य अभिसम्पातवहं ह्यधनना काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
नयनं विना नयनप्रमाणम्, नृपे' अत्य पीति वाण्येयीं तां वृणिकुलसम्भूताम्, न पुनर्नच-
नयनः इवो येनाशिनोक्तया प्राण रचेदिति भावः, शूरसेनस्य राजपः सुतां दुहितरम्, न पुनर्यस्य
रममिति दृष्टान् दुहितरम् येन पितृपदशिष्टनया प्राण रचेदिति भावः, पृथां कुन्ती च स्मर । इह पूर्ववत्परि-
नयनं, तथा दापेऽप्याराधोपाययोः काष्ठ-वारोपे निमित्तमिति परस्परितरूपकमित्युभयोश्चाङ्गिभावसङ्करः ।

अपराधं न जन् — दुरा हिल नृगरूप एतां नृगोभिर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम सुनिः नृग-
दयिना पण्डुना नृगद्वया निद्वयनादा म सुनिस्त शशाप—'रममाण मा चच निहतवान्, अतस्व-
नरि रममाण एव शरीरं 'यत्पमि' इति । ततः कदाचिद्धमन्तप्रभावाद्दुष्टीकामः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्नेव
नरप्रमादाद्यन्यन्ममार, माद्री तु तमनुमृत्नवती, अनुमृतायामपि तस्या जीवन्तो कुन्ती युधिष्ठिरपश्रुती-
नृ शत शपयामामेति । स्पष्टशयं महाभागतादिवर्षणि ।

ननु ते रमिषुर्न्यां प्राप्ते अह नु वाचानस्ताभ्यां मह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तरामिति ।
दापशिशानय नयनः पण्डु इव, नयनानन्दद्वेषो नेत्राहादकारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
यति निद्वयो'नि, न पुनरद्वयस्वभारं येन शिगतात् शरार रचेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुन नयिदामे येनाहलया शरारं रचेदित्यभिप्रायः, अभिमन्यो पर्यो, पञ्चत्व निधनत्वम् उपगते
प्राप्तेऽपि पञ्चदश नृपैर्नशरीराम्, धाला भयद्विधामममासकामपिपासामित्याशयः, विराटस्य राजपः
दुहितरम् धामजाम, न पुनरजिष्टस्य दुहितर येनाशिष्टवाचशरारं रचेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'दापशिशानय' इत्यत्र पृथोपमा पृथोपरिचरश्च, तथा चानयोरङ्गिभावसङ्करः ।

अपराधमपि महिषा भ्रजनादरिणी मती एवविधा भाग्यहीना काचिद्व्यासवलोकितःऽऽकृण्तिता वा
निदिष्यत आह—रममिति । एतस्य महेशस्य वरप्रदानेन वधिना वृद्धिं प्राप्ते महिमा माहात्म्य यस्य
रममन्, अत एव यजनप्रतिपात्रे न तु कुद्रे येनावहेलया जीवनधारण स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे
'रममि'राम, न पु इत्यत्र येन विरागात्, प्राणधारण कुशोदित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे,

नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी

१. नयनस्य विनयप्रमाया भर्ता कान्देवके, नरादेवके नृनीय नयनसे उत्सव हुं अग्निसे दय्य होने पर भी
२. दय्य होने पर भी
३. सायनायनित । ४ वासिताशेषपादपीठे ।
५. दय्य होने पर भी । ६ विमिन्ममुनि । ७ उपागतेऽपरियुक्त । ८ जननयनानन्दद्वेषो । ९ आगतेऽपि
१०. दुःखलाश्च दुःखीला च ।

वद्वितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षः-सुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तृरहिताः श्रयन्ते सहस्ररो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पत्यौ, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्षणाम्, भ्रातृशतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोदेषु लालितां पालिताम्, स्वद्विधामेव स्वजनादरिणीमित्याशयः, धृतराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशला तन्नाम्नीमबलाच्च स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

एतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिलषितमासीदित्यवगम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षासि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, सुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा विद्याधरादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरित्यागा अन्याः पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रयन्ते आकर्षयन्ते पुराणवृद्धमुखादिभ्य इति शेषः । / EMU

प्रोन्मुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य उपरतस्य समागमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् अविष्यति न अविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न संशयितः, अपि तु सर्वथैवात्मभानवीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्याशयः । तु किन्तु भगवत्या स्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूय समागमसरस्वती भूयोऽपि भवत्या अनेन सह अविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे च स्वस्यैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः सगमलनावश्यम्भावात्तन्निमित्तं भवत्यावश्यं प्राणधारण विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विद्यते प्राकृती इतरजनसाधारणी लौकिकी आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अविधृतगिराम् असत्यवाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्व कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यहाँका कथा-प्रसङ्ग ऐसा है कि—यून-पराजित पाण्डव, द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया । उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदी को देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का क्रुत्य देखकर उसके पीछे दौट कर द्रौपदीको ढुंढा लाये । भीमसेनने तो जयद्रथको अधिक तढ़ किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा । शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको सत्राम क्षेत्रमें पराजित कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

मृत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका सशय भी यदि रहे, तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर) उसमें क्या तर्का हो सकती है । विशेषत, गुरुतर कारण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और सत्यवादी महापुरुषोंके वाच्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. क्वचित् 'जयद्रथे' एति पाठो नावलोनयते । २. बहयः । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि समागम. स्यात् । ५. स्वयमेव तन्पुन समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसातुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैतन्मुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्ररुच दैवम्, आश्चर्योतिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविपबिलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भागवस्य च्यवनस्यै नत्वा प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुदर्शनम् स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विद्म्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलन भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननुपरतजीवितयोश्च सद्भ्रमः सर्वधैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारण कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सद्भ्रमिः, अतोऽस्माद्धेतोः निःसंशयं निःसन्दिग्धम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एतं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमीयत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरा स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैतं प्रत्युज्जीवयेदिति भावः । सारप्रवृत्तयः जगद्भ्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकमेदभिन्नाः, तस्मादप्यस्य प्राणधारणसम्भावनेत्याशयः । दैव भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्याशयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्योतिशययुक्ताः अद्भुताधिक्यसहिता, स्वस्यैव तस्य तद्भिद्यमानत्वात्प्राणधारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपाजितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याशयेत्यभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरण सज्जातं भवेदिति चेत्त्राह—अपि चेति । मुनिपुणम् अत्यन्तसूक्ष्मं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृगकुमारापहरणे जीवितप्रदानादृते प्राणदान विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवेत्येत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्त बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकित समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहीति । विश्वावसुना एतन्नामकेन गन्धर्वराजेन मेनकाया तदाख्यायां योषिति उत्पन्नां प्राहुर्भुता प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रान् आशीविपेण सप्रेण बिलुप्तमिनासितं जीवितं शसितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा तथा विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भागवस्य भृगुवशोरपन्नस्य च्यवनस्य तदास्यमुनेः नत्वा पौत्र प्रमितेः तत्सङ्कस्य युनेः तनय आत्मजो रुदस्तत्तामा मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमिति वृत्त महाभारतादि पर्वण्येवम्—

श्री वाणी अठ नहीं हो सकती) । मरे हुए व्यक्ति के साथ जीते हुए व्यक्ति का मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इस लिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके हृदयको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरसे उनको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्मनाओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अविषय) होता है, सत्सत्की वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं ऐवकी शक्ति भी विचित्र है, तपस्विकाँ सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एव धर्म और अधर्मको शक्ति भी नाना प्रकारकी होती है । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनको उठा ले जानेके विषयमें जीवन दानसे अनिश्चित अन्य किस कारणकी आशङ्का की जा सकती है ? इस (नूतन व्यक्ति को फिरसे जीवनदान कराने) में आपको अत्यन्त नडा जानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो विरकालते ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुने मेनकामें उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके हाँडेमें मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें च्यवनन्दन च्यवन के पौत्र और प्रमत्तिके पुत्र रूप—नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते २ मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और सजानमें

१ तम् । २ प्रवृत्तयः प्रकृतयः । ३. तनोवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति कश्चिदधिकः पाठः ।
५. क्वचित् च्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

पोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनञ्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्, उल्लपी^२ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयञ्च
परीक्षितम्^३ अश्वस्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^४, उज्जयिन्याञ्च सान्दीपनिं^५ द्विज-तनयम-

स्थूलकेशाश्रमस्य नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायामुत्पादिता काचित्कन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास स हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां भृगोः प्रपौत्रो रुहस्तां दृष्ट्वा भृशं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषूदासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमत्तिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणाय कृतः
सुमहानुषोगः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्लीढन्तीं तां प्रमद्वरां दष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तत्रिवासिनो मुनयः
पर्यनुशुश्रुः । रुहस्तद्वियोगे प्राणमपि त्यक्तमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवन कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्रणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुहस्तां जीवयित्वा विधिनापयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं तादृशम्, उल्लपी एतन्नामिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सङ्गीवनमणिस्पर्शनेन सजीवनम् अकरोत् कृतवती । इदमिति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्व मुमोच, रक्षश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यथितः समानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनं । पित्रा
भस्मितः विमात्रा नागकन्यया तस्त्वं भुवं विदार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विपाक्तैर्वाणैर्गतासूनिवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जर्जरीकृत-
शरीरो मुसूर्च्छं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योत्सृष्टीं जुगुप्सितं कर्मेतद्वया विहित-
मिति ब्रुवन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्थानमन्वेपयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगगयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतमाना आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासू-
तातं निरीक्ष्य पर्यनुशुशोच । तज्जीवनायोत्सृष्टीं बहुशोऽभ्यर्थयमानस्तद्विरहे स्वयमप्यनजनेन मर्तुमिषेप ।
ततश्चोत्सृष्टी सङ्गीवनमणिं स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुप्तोऽस्थित
इवार्जुनः उत्थायाम्बज हृदयेन परिष्वज्य प्रशंसयामासेति ।

अभीति । अश्वस्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अश्वपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, एवंविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा कश्णा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वस्थामा, पृषोदरादिस्वाहासु ।

इदमपीतिवृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हृतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वस्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्माच्छेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविह्वलाः कुन्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती कश्णाभिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानायेति । जातदयो भगवान् सूतिकागृहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्थितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपनिति प्रज्वाल-
नके ही पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब नागकन्या अर्जुनभार्या उल्लपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वस्थामाके आपनेयास द्वारा सर्वतो-
भावसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिसुवन-वन्दितचरण वही भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरेण हनप्राणम् । ३. उल्लपी । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् !
६. भगवांश्चराचरगुरुवासुदेवो दुर्लभैरसुभिर्योजितवान् । ७. सन्दीपनि ।

न्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान्^१ । अत्रापि^२ कथञ्चिद्देवमेवं भ्रिष्यति । तथापि^३ किं क्रियते, क उपालभ्यते^४ । प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि^५
न क्षमन्ते^६ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गतं एवानायतं-स्वभावभङ्गुराणि-
सुखानि, आयतं-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः^७, प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनंमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^८ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यनि यज्ञारिणमिति सन्दीपनं तस्यापत्य पुमान् सान्दीपनि । तन्नामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनय पुत्रम्
अन्तकपुरात् यमपुरात् अपहरथ आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविद्ययो रामकृष्णयोरनुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैत्यापहृत निजपुत्र गुरु
दक्षिणारूपेण कामथाञ्जके । भगवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजन दिनाश्य, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीचकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अत्रापीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रत्युज्जीवनवत्पुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः स्रष्टा, प्रभवति सर्वं विधातु शक्नोति, बलवती दीर्घवती
नियतिर्भाग्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासपश्चात् विधातुमपि । अतिनिष्ठुरस्य अन्यन्तनिर्हस्यस्य अस्य
दैवहतकस्य दुर्भोग्यस्य अतिपिशुनानि अन्यन्नखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तृणि, अव्याज निष्कप-
टम् अत एव रमणीय मनोहरं प्रेम दीर्घकाल बहुसमय न क्षमन्ते सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्येन निसर्गतं स्वभावत एव अनायतस्वभावाणि अदीर्घाणि मत्सिप्तानीत्यर्थः,
च तानि भङ्गुराणि नश्वराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असिप्तानीत्यर्थः
स्थाधीनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फोरणाय वाचस्पतिकृतो भामतीप्रयोगोऽवलोकनीयः ।

तथाहोति । प्राणिना ससारिणा कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो वियोगः ।

पञ्चनम् आश्रासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्द्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितु
नार्हसि न योग्याऽसि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपदरूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अन्यन्तधीपणं
समारपथं ससृत्तिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयाताना सासारिकजनानां समीप इत्यर्थः । आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपद कष्ट तरन्ति तस्पर प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समर्थं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवविधैः एतादृशैस्त्वरूपैः अन्यैश्च मृदुभि सुकुमारैः उपसान्त्वनैः आश्रासवचनैः

नामक एक ब्राह्मणके पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिये इस घटनामें भी इन रूपका ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसको निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोइ भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विधेपत—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट देवके चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिये वह अकृत्रिम मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्राय करके
देखने में आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अव्यकालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और चिरस्थायी होता है ।
देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिए अपनी अनिन्दनीय आत्माकी निन्दा करना समुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त मयूर सनारके
मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिका घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होंगी रहना हैं । तब
उसके गधयमें धार-प्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिका पार पाते हैं' ऐसे ऐसे अनेक प्रकार के कोमल सान्त्वनावाच्योते

१. पुरास्त्रिभुवनवन्दितचरण स एवापहनवान् । २. कश्चित् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कश्चिद्
'तत्रापि' इत्यधिक पाठ । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमते । ७. अनानुक्त । ८. अनानुक्त ।
९. एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्भरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् अथ क्षीणो दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिञ्जरिम्णारज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरल कुसुम्भं हुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि, कोकिल विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणयति साँध्ये भुवनमक्षिपि, यथाप्रधानमुन्मिपत्सु ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुपि^१ मुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्भरजलेन प्रस्रवणसलिलेन, अनिच्छन्तीमपि वक्त्रप्रक्षालनमनभिलषन्तीमपि ता महाश्वेतां बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौताननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नासरे, श्रुतेन भावगितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उदत्तेन उपजातः उत्पन्न. शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उद्विग्नतो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाशदानरूप गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्य परित्यज्य अधोमुखता गच्छति ।

अतएवह कार्येण सूर्यं शाकव्याथितनायकव्यवहारसमारोपात् समालोक्तः, शोकोत्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथेति । दिवसे वासरे । पारणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवह्वरी तस्या रजोनिभेन परागसदृशेन, पिञ्जरस्य भाव इति पिञ्जरिमा पृथ्वादिस्वादिमनिच् प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमानो पिञ्जरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविग्वे विलम्बिनि गगनाचरोहिणि सति । आर्योपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमाना महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्त रूपितं हुकूलं सूचमवन्न तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखरूपशोभत्यर्थः 'कुसुम्भं ह्रमनि महारजने ना कमण्डली' इति मौदनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकन, मुच्यमानेषु यथाक्रम परित्यज्यमानेषु ससु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसारादाच्चादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् व्योम्नि गगने, चकोरस्य विपसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनानिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविपयीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, वभ्रु पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अक्षिपि तेजसि, भुवन ससारम् अरुणयति आरक्त विदधति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधान मुख्यानामुदयानुपारेणेत्यर्थः, उन्मिपत्सु उदयं चोत्तमानेषु ससु ।

वनेति । वनमहिषस्यैव अरण्यरक्ताक्षस्यैव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचन नयनं

उस (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें झरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (हठसे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लयकता हुआ सूर्य-मण्डल पकी हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरी के रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रगसे रजित हो (रग) गया, कुसुमके फूलके रसते रंगे हुए ओर घन सूक्ष्म-बलके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया, आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लिप्त हो गया, कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे, वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरे महा । २. रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहग्रामगोषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुपि' इति पाठो हि क्वचिन्न दृश्यते ।

प्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासुं गहनतां यान्तीषु तरुराजिषु, रजनि-जल बिन्दु-जाल-जनित-जडिभि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-गमने चलित-लता विटप-गहने^३ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महाश्वेता मन्द मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च नि-श्वस्य^४ निपसाद् । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुम प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य^५ कृतसन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुन-पुनः^६ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसान्ध्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढस्वमुपपादितम् । मुषितः अपहृतो व्याप्त्याऽवलोकननिरोधेनाल्पवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन सर्वव्यापित्वं चोतितम् । शर्वयां रात्रेरिदमिति शार्वरं तस्मिन् 'तस्येदम्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे, कालिमान मनारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृच्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं चैरपेक्षयेण ससृष्टिः ।

अतन्विति । अतनुभिर्निबिडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भाः कान्तयो यासां तासु, तरुराजिषु वृक्षपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छन्तीषु सस्रु । वृच्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुपारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य तस्मिन्, दहलैः अत्यधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमित ज्ञापितं गमनं यस्य तस्मिन्, तथा चलित कम्पितं लताविटपानां वल्लरीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन तस्मिन्, पवने समीरं च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतत्वमन्दस्व-सुगन्धस्थानि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृच्यनुप्रासच्छ्लोकानुप्रासान्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निद्रेति । निद्रया प्रमीलया निभृता निःशब्दाः पतत्रिणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे प्रदोपसमये प्रवृत्ते सति ।

नहेति । मन्द मन्द शनैः शनः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमा सन्ध्या सायङ्कालीन-सन्ध्याम् उपास्य उपासना कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वरजल-शयनीये तरुत्वक्शय्याया सखेद सखिन्नम् उष्णं च नि-श्वस्य नि-श्रास प्रमुच्य निपसाद् उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुम सपुष्प प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्धत्वेन निक्षिप्य, कृतो-विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्वेष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये तस्त्वाकृतादन्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः वल्लीकिसलयैः शय्या शयनी-यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोंकी दृष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक कालिनाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढे (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (डक) जानेसे वृक्षोंकी झाड़ियों और भी गहन होने 'झगी, रात्रिके शिशिरविन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर सारभसे जिसके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंकी कुञ्जीकी कोंपाती हवा बहने लगी, और प्रदोपकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण नि शब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर माहात्म्यशालिनी साय सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलमें पैर धोकर, त्रिपाठके नाभ उग नि धास (गरम मांस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (विछोने) के ऊपर जा बठी । इतनेमें चन्द्रापीटने भी उठ कर कुनुओंके महिन अञ्जलिपुटसे झरनेका जल लेकर मूर्धके उद्देश्यसे अर्घ दिया, बाद सन्ध्या और इष्टदेवताओं नमस्कार कर कोमल लता-परलव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (विछौना विछाना) । उक्तने बाद उस

१. हरितासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारवीषु, राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं नि श्वस्य । ५. अवकीर्यं सन्ध्या प्रणाम । कृत " । ६. कश्चित् दिरुचिर्न दृश्यते ।

च्छास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदने-
नाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः^१ सद्यो जीवितं जहति^२
सर्वथा नमो भगवते^३ त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाये^४ति ।

(समाप्तौ महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव^५ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
ब्रह्मचारिणी तरलिका क्व गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरेति नाम्ना मदिरायत्तेक्षणं कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकल-गन्धर्व कुल-मुकुट-कुड्मल-

आयुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भीषणः दुर्विपहां
दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यद्-यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन आभिभूता
आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोडकालचेपाः तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं
धैर्यं येषां ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्काल जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवा-
सिना लोकेन अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमाऽस्तु ।

(समाप्तश्चाय महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘ध्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताक्रेत्यभिधीयते’ इति दपणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । एनां महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वसतिरेव व्यमनं विपत्तिः तत्र मित्र सहायकीभूता तथा दुःखे सब्रह्मचारिणी समाननीर्यवासिनी समान-
क्लेशभोगिनीत्यर्थः ।

अवेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम् ।
तस्मात् कुलात्, मदिरा मद्य तद्गन्मानमोन्मादकत्वान्मदिरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जनवत् आयत्ते
विस्तृते ईक्षणे नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जनः ‘मद्यम्’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-
कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठ पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

गन्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषय में बारम्बार मन-ही-मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होने;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकी
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहा महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रापीड) ने महाश्वेतासे पूछा—‘माहात्म्यशालिनि । वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगिनी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रवाला मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् । २. समवधारितधैर्याः । ३. जहाति । ४. सकलत्रिभुवन । ५. त्यत्परि ।
६. मदिरायत्तेक्षणा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमप्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन
अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्र-वेत्र चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः
प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंबद्धनपरयोश्च तयोर्बौवनसुखानि सेवमानयोः^३ क्लृप्तेनाश्चर्य-
भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव^४ गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि
कादम्बरीनि नाम्ना । सा च मे^५ जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन^६-पानाशाना परं प्रेमस्थानम-
खिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तथा मया च नृत्यगीतादिकलासु^७
कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तित्यर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरोति । अपि च, अपरिमिता असख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः ते आकृष्टम्
आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अनपेक्षीदुष्प्रापेण,
अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय
तत्समर्पणमित्यर्थः । लाञ्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालव्यजनम्, च परि-
चर्यार्थं भृत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाञ्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञाबोधकमहा-
देवीसुपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेम्णाः सर्वधर्मं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयोः यस्नवतोः
तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः बौवनसुखानि तारुण्यानन्दाः सेवमानयोर्भुञ्जानयोः । पित्रोः मातृ-
जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायकवृक्षस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य
मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवितमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्याशयः ।
कादम्बरी मद्यम्, सौन्दर्येण तद्दृष्टितोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैराज्ञादभ्यर्थ-
परिच्छ्रुता । मदिरा करयमद्येषि' इत्यमरः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेति । जन्मतः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिज्ञस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-
नम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भधाम निरि-
लविश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासा । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, निय-
न्त्रणस्य बाधाया अभावात् अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-
बाधारहितमित्यर्थः । बालभावं शैशवम्, अपनीतः अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटाग्ररूपी पाद-पीठ परं चरणयुगलं रखनेवाले सुप्रसिद्ध ढेब चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (धिवाट) कर
लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुण गणने आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य किर्तियों दुर्लभ
सब अन्त पुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (वैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रत्नों
चिह्न प्राप्त करनेवाले भृत्योंसे युक्त, 'महादेवा' की उपाधि (पद) का परम-प्रीतिपूर्वक ठेकर अनुग्रह किया ।
अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ रहा था और वे बौवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनकी,
माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही मानो एकमात्र जीवनके समान आश्रय
करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ देठो। एक
साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसकी साथ में अत्यन्त प्रेम हो
गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने
नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बाल्योचित नानाविध क्रीडा करते करते हमारा
अबोध बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उसने मेरे शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्पन्न शोकने

१ क्वचित् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतो ।

४. सकलस्यैव । ५. जन्मतः, मज्जन्मतः । ६. क्वचित् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गीतनृत्यकलासु
गीतनृत्यादिकासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं ‘निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया पारजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनमालोक्य सुता^६ बलवदुपता-
परवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यंश्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं वत्से ! महाश्वेते ! त्वद्व्यतिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, इदानीन्तु^७ कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्’ इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका ममुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तूद्वाहं करिष्यामीत्याशयः । अनि-
च्छन्तीमपि अनभिलषन्तीमपि । दातुमिच्छति दिसति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा उद्गन्धनेन, विषेण विषमक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रक्ष्यामि
परित्यक्ष्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुता पुत्री कादम्बरीम्, समुपारूढ समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महत् । उपतापस्य सन्तापस्य परवशः अधानः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपदयन्ति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्तादोष
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शेन निश्चित्य । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः कम् । त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उवलितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं क्लेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्यां निजपाणिग्राहणे अनुसुमत्युत्पादितमित्याशयः ।
अनुनेतुम् अनुनयेन पाणिग्राहणे सम्मतिं विधातुं स्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्धमेवैवंविधश-
पथविधानात् त्वद्वाक्याधीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विद्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्रहण (विवाह)
नहीं करूँगी’ । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी समय किसीके भी हाथमें मुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्वन्धन
(पार्सी लगा) अथवा विषमक्षण कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और
शपथ-वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्पराले श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इस समय यही उचित है’ इस प्रकार
ननमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुर्कीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्न । २. इच्छेत् । ३. तत् । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।
५. इह ‘अतिप्रेमताया’ इत्यधिक पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स ता । ७. बलवद्दूयमानः ।
८. ससन्तापेन बलवद्दूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘गृही गत्वा
वधः’ इत्यधिक पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पठ न विद्यते । १३. कादम्बरी-

सन्दिश्यं मत्समीपमद्यैव प्रत्यूपसि^३ प्रेषितवान् । ततो^४ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साङ्घं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^५ लाञ्छनचङ्गलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्ब-
हन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्न दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अवि-
रलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धौ वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुल्लङ्घयतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मानिस्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिग्राहणे शपथपूर्वकामन्मरत्येत्याशयः । तत्तदा, गुरुवचन पितुराज्ञावाक्यम् अचित्तथ वुक् निजपाणिग्राहणेऽनुमति-
दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्याग करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकत्वदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्या तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थिताया महाभागो भवान् इमा भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्त. अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्वि जटास्येति धूर्भारभूना जटा यस्य वेति धूर्जटि. महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडाया. मणिः रत्नम् । अनेनास्य महाभयवस्त्रं द्योतितम् । भगवान् तारका राजश्वन्द्रः, लाञ्छनचङ्गलेन क्रोडस्थमृगाङ्कपटेन, शोकानलेन श्रुगवह्निना दग्धं उवलित मध्यम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्त महाश्वेताया हृदयं मानसं विडम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनचङ्गलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहाय्येन इत्यैव महापातकं महापाप तत् उद्बहन्निव हृदये धारयन्निव, महापात कस्य मालिन्येन वर्णना कविसमयप्रसिद्धया बोध्यम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्य व्योम्नि पाये’ इति । तथा लाञ्छनचङ्गलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षप्रजापत्यभिसम्पातवह्निना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति शेषः, अचिरलेन सान्द्रेण भस्मना विभूयैर्वाङ्गरागेण धवल. श्वेत. तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजिनेन चर्मणा प्रावृत्तम् आच्छादितम् अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कलङ्कमालिन्यात् तत्सादृश्यनिरूपणायैदं विशेषणद्वयोपादान-
मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव दक्षिणेतस्कुच इव उदगात् उदितवान् । अर्धनारी-
श्वरसमयेऽग्निप्राया वामेतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-
मभिहितम् ।

इहाद्यारित्तस्य सापह्नुवाः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा इत्यासा परस्पर नैरपेक्षेण संसृष्टि । पन्नपुराणोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रजापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिक्रम्यया विधिनोपयस्य तासु रोहिण्यामेव नितरामासक्तो बभूव । ततः पितरं समेत्योत्तस्ता. स्वस्वाचहेलनाम्, अनन्तर तामा

अनुकूल करनेमें एकमात्र तुम ही हम लोगों का आश्रय हो ।’ इस पर मैंने गुरुजनके आदेशके प्रति गौरव आर सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको भेजा है, और यह सन्देश भेजा कि—‘नखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिको और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेकी अभिलाषा करती हो तों नाता-पिताका वचन सत्य करो । उसके जानेके थोड़ी देर पीछे ही आप इत स्थानमें उगस्थित हुए हैं । रत्नना कह कर वह चुप हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके व्याज (बहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले नरापेक्षाके हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी हत्याके महापातकको ही मानो धारण करता, चिरकालसे सलभ दल मुनिने ज्ञापयिके दाहका चिह्न हो मानो दिखाता [चन्द्रमाने अश्विनी-प्रभृति २७ दक्षकी पुत्रियोंने परिषय किया था, किन्तु वह विशेषत रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षको यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) डाप दिया कि—‘तू यक्षमारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एव अधिक भस्म लगानेसे शुश्रवण हुए और कृष्णसार (मृग) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (आधे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभावमान होना, महादेवके उदा-नगलके

१ इह ‘तदनुनयार्थ’ इत्यधिक पाठ कश्चिदुपलभ्यते । २. कश्चित् ‘प्रसैव’ इति पाठो नास्ति ।
३. प्रत्यूपसि । ४ अतः । ५ अस्मिन्शान्तरे । ६. कश्चित् ‘कृष्ण’ इति पद न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराज ।

क्रमेण चोद्वृते गगनमहापयोधिपुलिने समलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदवान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्करश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिपि शशोङ्कमण्डले, शशिकरकलापकलितासु व्रजन्तीषु क्रशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिर्माणशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलानि चार्चस्कन्दपतित-चन्द्रकर इव त्रिलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपर्यास, "समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-

मनुरोधात दक्षेण निखिलास्वेव तुल्यगगो भवत्विति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नाचेष्टत । तथैव तम-वलोक्य दक्षः 'एव यच्चमरोगी भव' इति शशाप' इति ।

क्रमेणिति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः तस्य पुलिने श्वेतत्वसादृश्यात्तोयोस्थितवालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूप्रभृतीनां निद्रा-निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तस्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलकारत्वाच्च-त्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां वान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्बन्धुभूते । विघटितं प्रस्फोटित कुमुदवनं कैरवा-रण्यं येन तस्मिन् । धवलिता चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्कवत् श्वेते धवले । श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-त्वान्मानभङ्गविधायिनि । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीपि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्कमण्डले चन्द्रविम्बे, क्रमेण उद्वृते ऊर्ध्वसुस्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्ग कंचलरूपकम्, लुप्तोपमा, वयङ्गतोपमा, च्छेकानुप्रासः' इति तथा-क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदवान्धव' इत्यत्र 'विघटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्वारणाय 'विघटितद्वन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरैश्चन्द्ररश्मिभिः कलितासु आवृतासु, उड्डनां तारकाणामिमा इत्यौढव्यस्तासु प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अल्पस्य भावः क्रशिमा तं तादृशम्, पृथ्वादित्वादिमनिच् । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रस्रति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु स्रोतांसि ज्ञावयन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु, कैलासस्य रजताद्रेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्झरेषु, प्रस्रवत्सु क्षरत्सु सत्सु । वृत्त्यनुप्रासः । तथा "प्रस्रवत्सु" इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव माधीयान् ; "प्रस्रवणेषु सर्वतः स्त्राविषु" इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्, अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अत-एव विलुप्ता सङ्कोचाङ्घ्रिनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अक्षोदसरसः अच्छो-टाभिधानसरोवरस्य पयसि जले, भाति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोत्प्रेक्षणाक्रियो-त्प्रेक्षा । 'कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विश्वः ।

समुपोढेति । अपि च, विरहिणि विद्योगिनि राश्यागमे चक्रवाकदम्पत्योर्विद्योगस्य प्राकृतिकत्वा-चूडामणि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जव आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका माङ्गलिक निद्रा-कलसस्वरूप, कुमुद-वाधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्कके समान शुभ्रवर्ण और मानिनीयोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), वाला, श्वेतच्छत्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय होता गया, चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक जाने) के कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जव क्षीण होता गया; कैलासपर्वतस्थ स्रोतो नि सारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके क्षरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा बहने लगी, अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अच्छोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो जानेसे चन्द्रमार्तो किरणें मानो आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुईं दीखने लगीं, रात्रि उपस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. त्रैविमानमातन्वति, शङ्कश्वेतायमाने । ३. मानदस्यौ । ४. क्वचित् 'शुचिशोचिपि' इति पद नोपलभ्यते । ५. व्रजङ्के । ६. कश्चिदिह 'कलाप' इति पदन्नास्ति । ७. क्वलितासु । ८. आतन्वतांपु । ९. अवदयाय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिक पाठ. क्वचिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-नयन जलकण-नीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्या वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निवर्त्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका पोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मद-खेदालस-गजराज-गमनगुरूणि^३ पदानि निक्षिपता, पर्युपितचन्दना-

दिव्याशयः, अतएव समुपोडा सज्जाता मोहनिद्रा बलेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्राघीयसीभिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् भान्दोलित वपु. शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकाणा रथाङ्गपक्षिणा चक्रवाले मण्डले (समूहे) विरुवति रव विदधति सति । इहच्छेकानुप्रासः ।

निर्वृत्त इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्वृत्ते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल कणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः, तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन् । वियद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितस्त्रीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाव्लोकानामवलोकनभयापलायिते सति, इह हर्षेत्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीत्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्पर नैरपेक्षयेण ससृष्टिः ।

चन्द्रैति । सुप्तं निद्रिताम् । पल्लवशयने किसलयतरुपे । समुपाविशत् अधितस्थौ । मामन्तरेण मद्दयतिरेकेण । वराकी छुद्रा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपाया निशायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टाया प्रस्तरतलासीनाया पवित्राणि पूतानि अघमर्षणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्चे' त्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्वृत्तितो निष्पादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं यं तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रस्यूपस्येव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह वृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणैत्यस्य विशेषणानि । पोडशव-र्षाणि पडधिरुदशहायनानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मदखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्येव गमने चलने गुरूणि मन्थराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पर्युपितेति । पर्युपितेन गतदिनविहितत्वानि.सूत्रसेन शुष्केण चन्दनाङ्गरागेण मलयजाङ्गावलेपनेन

कारण मोह-निद्रासे अभिभूत इव, अच्छोदसरोवरकी बटी बडी तरङ्गोंका छलकसे काँपते, परस्पर विच्छिन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब चौखें मारने लगे, चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया, और नेत्रमेंसे शिशिर (ओम) के समान आनन्दाश्रु-विन्दु विसर्जन करतीं, आकाशमें विहार करनेवाली चन्द्रके उदयने अन्धकार मिट जानेके का-ग इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणियाँ जब अभिसारमें जाने लगीं. तब चन्द्रापीड, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पत्तोंके विछौने पर) बैठ गया और—'मन समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अथवा वालिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारने होंगे ?' इत प्रकारकी चिन्ता करने-करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके अन्तीत होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अघमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीड भी प्रातःकालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि रतनेमें ही उस जगह तरलिका उपस्थित हो गई (आ पहुँची) उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सनल बालिनी-वाला, राजकुल-सम्बन्धी चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके नगान

झराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिञ्जरास्येन, चामीकर शृङ्खला-कलाप-निबिड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तं प्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवल वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, त्रिपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोप्रदोलायमानमाणिक्यत्रलयेन, कर्णाभरणमणो-विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालवर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्रमुद्रहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्बूल-बद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायत्तस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्ना लोचनयुगलस्य धवल्यतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईषत्पाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सक्थिदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेण कुङ्कुमद्रवकृताझरागेण पिञ्जः कस्मिंश्चिद्भागे नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगढानां कलापेन पङ्कथा निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं वद्धम्, तथा कक्षाबन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जल यस्य तत्, केवलम् अधरवास एव अधोऽशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवस्त्र धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कृशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीपदर्थे निःशब्दं । विभक्तमध्येन क्षीणमध्यभागेन, विपुलं वृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घो विस्तृतौ, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीनो, स्थूलौ च बाहू भुजौ यस्य तेन ।

वामेति । वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-वलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणालङ्कारे-णाधोविक्षिप्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनुषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे क्षिप्तम् अर्पितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रञ्जितम् अशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्ग्रहता धारयता । इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्बूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन वद्धो धृतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिदशे मालिन्यञ्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्बूलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् ओष्ठं दधता, उद्ग्रहता लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायत्तस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकुरया श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवलिम्ना श्वेततया दिगन्तराणि धवल्यतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवार-ण्यानि वर्षतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवस दिनं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजन्यासं कुर्वतेव सृजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्तिप्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाद्यास्तिस्र एव क्रियोत्प्रेक्षा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति समेपामेपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य मुहुर्मुहुर्भिधानादनवीकृतत्व दोषः समापतति तद्धारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धीरे-धीरे पैर रखता हुआ—आया । पर्युपित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लेप) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण (मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दीखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे दृढ बंधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें वायुके भारसे हिल रहा था । उसका उदर बहुत कृश होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) भी कृश होकर विभक्त हो गया था, वक्ष स्थल विस्तृत था, एव बाहुयुगल लम्बे, लुगोल और स्थूल (मोटे) थे, वामहस्तके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण श्रूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका ओष्ठयुगल आम्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्बूल-चर्वण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मालिनवर्ण (श्याम) दीखता था, आकर्षविस्तृत (कानों तक) पहुँचते एव स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रभाद्वारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातल भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधररूप रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी काद-म्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्ब्रचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बितं कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजि-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाट भाल यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेफ-समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजा-केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राम्या नागरी शिष्टयोग्या आकृति-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाद्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दृष्टः तेन, नानाविधजनैरेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।

आगत्येति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्न कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तर तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यन्तावनतेन उत्तमान्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतामित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्या दृष्टिमङ्गया निसृष्ट दत्त दक्षितमित्यर्थः नातिसमीपवर्ति नातिनिकटस्थाधि शिलातल भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापित सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूप सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशय सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णाभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वो-क्तम् अस्मद्ब्रचनं मम चाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नम्रभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईषदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चि-न्नम्रीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो श्वेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटदेश, स्वर्णफलके समान विस्तृत, था, और उसके केशकलाप अमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एव आकृति भी भद्रलोगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीटको देखकर तरलिकानो ‘यह कौन है ?’—इस प्रकार कौतुक उत्पन्न हुआ, उससेही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेता के नर्नापनं जाकर उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उनके नयनभङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) वताए हुए एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीट उन अर्थात्किन् सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरिणीसे सजुशल तो देखा ? क्या वह मेरे बचनके अनुसार कार्य करेगी ? !’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्णपाश-सहित, विनयपूर्वक, मन्त्रक अवनत करके अनिन्दुर

१. कुटिल । २. अवलोक्य । ३. उपविष्टश्च तत्र । ४. अवलम्बित ।

ज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ष्य च यत्तया ‘सन्ततमुक्तमुक्ता-स्थूलाश्रु-विन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष नयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवर्चास तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘अदियमागत्य मामवदत्तरलिका, तत् कथय किमयं गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चत्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे सहज-प्रेम-निस्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ? तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुपमभिधातु वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तथा कादम्बरी, सन्ततम् अद्भुतप्रवाह यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि मुक्तावत् स्थूलानां पृथूलानाम् अश्रुविन्दूनां नयनानुवृणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रत्युत्तरं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः । विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह आश्लेषो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् । गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, त्वयि विपिने स्थितवत्यामहं यद्भवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवयोः स्नेहविश्लेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-द्योगः किम् ?

जानासीति । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य निस्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं स्वान्तं स्व जानास्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिञ्जितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणेका नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—स्वस्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सहृदयः दृष्टानिष्टविषेचनशक्तो जनः, ईदृशो एवविधे कनीयसि अत्यल्पे क्षुद्रे, अवसानविरसे परिणामकलेशप्रदे, तत्रैव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्रहरूपक्रियायां मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिधानां तु

वाणीसे सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे स्वस्थ देख कर आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुक्ताके समान स्थूल अश्रुविन्दुवर्षणपूर्वक रोकर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ यह केयूरक नामक उन्हींका वीणावाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ कण्ठा-लिङ्गन करके विज्ञापन करती है कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उस विषयमें तुम ही कहो—कि यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उलाहना है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती हो कि मेरा हृदय तुम्हारे ही अकृत्रिम (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश भेजते क्यों लज्जा भी नहीं आई ? तुम तो उस प्रकारको मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अप्रिय और निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वस्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इस प्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरारतमर्यविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरिव पतिसमागमसुखानि परित्यजति^३, किमुत नार्यः । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशा निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-त्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमारमसुखाधिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा सम

कथैव केस्यत आह—कुर्येति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्त अस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितान्तिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशदायिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोचयत इत्यत आह—उहदिति । सुहृद्दुःखखेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभाराक्रान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखखेदिते हि मनसि सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि ताहृण्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन प्रियसखी स्वम् ईदृशीम् एवंविधा दशाम् अत्यन्तकठिनशोकानुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं त कामं कथ केन प्रकारेण सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्याः प्रबलवैरिस्त्वेन ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तर-गमनेन विधुरासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रथाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यग्जातिरपीदृशमनुतिष्ठति तत्र किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्ग-मसौरय परित्याज्यमेवैवमिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षणम् । प्रियसखी स्वमित्यर्थं, निवसति अथितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थं, कथ प्रविशेत् प्रवेष्टुं कुर्यात् कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयेव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

यत्रेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यया सा, प्रियसखी स्वमित्यर्थः । तत्र तदा । एतत्तव कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेदय, आत्मसुखार्थिनी निजसौभाग्या-भिलाषिणी सती, कथ पाणि कर ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थं, सदृशसुखदुःखयोः सख्योर्वैपरीत्यप्रसक्त-रित्याशयः । कथ वा सुख सौख्य भविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दु खित चित्त लोगों—की तो बात ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दु खसे दु खित है, उसको सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास परिहास ही कैसा ? विशेषत, जिसने मेरी प्रियसखीकी ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कर्मर्षकी अभिलाषाकी क्या मैं पूर्ण करनेमें समर्थ होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे कमलिनी जब उसके चिरहनें विच्छ हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकप्रक्षिप्ती भी पनिके साथ नमिन्नन सुखका परित्याग करती है, ऐसी स्त्रियोंका तो कहना ही क्या है ? विशेषत, भर्तृविरहमे व्याकुल होकर परपुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी भेरे हृदयमें रात दिन बस करती है, उस भरे हृदयमें अन्य पुरुष किम प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके चिरहनें विच्छ होकर गुरुर ब्रतालम्बनसे शरीरका शोषण करती गुरुर कष्टका अनुभव करना हो, तब मैं इन ननोंको न गिनकर अपने हा सुखाभिलाषिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१ अस्तमन । २ क्वचिद् 'पति' इति पद नाग्लोच्यते । ३ त्यजति । ४ क्वचिद् 'अपि च' इति पद नास्ति । ५ क्वचिद् 'तीव्र' पद न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ?। त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः,
वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, स कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयम-
ङ्गलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथाहंमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, मद्वचनमनुरुध्यते^१ वा भवान् सुखदायि^२

त्वदिति। त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्रहणविषये। स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयसोऽकीर्तिं अङ्गीकृतम् स्वीकृतम्। विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अत्रज्ञातः,
गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लाङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा त्रया समुत्सृष्टा परित्यक्ता। सा कादम्बरी। अत्र पाणिग्राहणे।
सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः।

तदिति। तत्तस्मात् कारणात्। उपरचितो निबद्धः। पादग्रहणम् अभिवादनम्। इति हेतोः।
स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं मत्पाणिग्राहणशिञ्चारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः। तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः।

महेति। तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य। विचार्य विमृश्य। आगत्य गत्वा यथाहं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि। प्राहिणोत् प्रेषितवती। आहपूर्वां गमधातुरिह गमनार्थोऽवाचक इत्यवाचवत्-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः।

गत इति। रमणीयो मनोहरः। चित्रा विविधाश्रयं युक्ता। किंपुरुषविषयः किन्नरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः। पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दक्षे च पेशलः' इत्यमरः।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनस्य आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहृतं भवति। अदृष्टो भूतपूर्वं इत्यदृष्टचरः भूत-
पूर्वार्थे अदृष्टशब्दाच्चरत्प्रत्ययः। अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् तन्निरीक्षण इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमरयास्तीति तत् तादृशम्। अनुरुध्यते रक्षितुमभिलषति, दैवादि कोऽनुपूर्वो रुध्धातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया, विनयकी अवहेलना की,
गुरु-वचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-स्त्रियोंसे सहज भूषण लज्जा का भी परित्याग
कर दिया, इसलिए कहो कि—'वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो' ? अतएव मैं यह हाथ जोटती हूँ,
प्रणाम करती हूँ, पाँव पकडती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो, तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें
चली गई हो, इसलिए स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कहकर केयूरक चुप हो गया।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वय ही वहाँ
आकर जैसा उपयुक्त होगा कल्लंगी'—यों कहकर केयूरकको विदा कर दिया। उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता)
चन्द्रापीडसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूट पर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किंपुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी
सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिए यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें,
अथवा किसी गुरतर कार्यकी हानि नहीं होनी हो, या पहले जो देश नहीं देखे है उसे देखनेके लिए आपके मनमें
कोतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध की रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. क्वचित् 'मया' इति पठ नोपलभ्यते। २. अपयशः। ३. अस्मद्वचनम्। ४. भवन्मतिरतिसुरदायि,
भवन्मति सुखदायि।

वा आश्चर्यदर्शनम्,^१ अर्हामि वा प्रणयम्,^२ इममप्रत्याख्यानयोग्य वा^३ जनं मन्यसे, समाकृढो वा परिचयलेशः; अनुग्राह्यो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनाभिसाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र हृष्टा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्या. कुमति^४मनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धव भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन सहतः कालादुच्छ्र-सितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सख्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशा गुणोदयः^५ इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थकः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं महिषं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराङ्गणोचितं मन्यसे कलयसि । समाकृढः उत्पन्नः परिचयलेशः सत्तवलवः । अभ्यर्थना तत्र गमनप्रार्थना निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

मयेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्चर्यम् । मन्निर्विशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सदृशीम् । कुमत्या कुत्सितविमर्शेन यो मनोमोहः 'त्वयि सशोकायां नाह पाणि ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एवम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्राम कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

मयेति । हि निश्चितम् । निष्कारणबान्धव निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मद्दुःखाकर्णनेन दुःखित-हृदयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्त त्वाम् आलोक्यैव निरीच्यैव विद्यमानाया मम दुःखा-न्धकारभाराक्रान्तेन दुःखितमिरभारखेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् समयात् परम् उच्छ्रसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सत्यातां सहनशीलता गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकतोभयोः' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्मा-देतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सत्पुरुषसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रत्यग्रसुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशा त्वद्विधानां गुणोदयः द्वादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणा-नामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा भ्रुवमैव आमानन्दयिष्यसीत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं हृष्टा नूनं परिमुह्यन्ती कादम्बरी कुनमपि क्षपथं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाश्वेताया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतीं कथितवतीम् । एना महाश्वेतान् दर्शनात्प्रसृति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लज भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहके योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इन प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवास-भूमि उस हेमकूट पर्यन्त मेरे ही साथ चलकर वहा मुझसे अमित्र कादम्बरीको देख, उसके कुसत्कारजनित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहा विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइयगा । आप बिना कारणके ही मेरे द्रव्य हो गए है, रसलिय आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नीचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज नानो ज्वापिन होकर हलका हुआ, ओर आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक नानो नब हो गया है, ऐना प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ ससर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । विशेषत, आपके समान नदापुरपोक्या गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है । [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर मुझे अवश्य ही

१. अस्मच्चिरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयमिमम् प्रणयम् । ३. योग्या वा नन्दते नान् । ४. दन्वित 'इत' इत्यधिक-पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्त्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
क्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवे-
त्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असख्ययनारीशतसहस्रसम्बाधम्,
स्त्रीमयमपरामिव जीवलोकम्, इयत्ता ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रीणामिव सगृहीतम्, अपुरुषामिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यात्त्वदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियु-
ज्यतां प्रयत्नाम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वाटी यत्र तथोक्तं
हेमकूटं तन्नामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि वहिर्द्वाराणि यषु तथोक्तानि सप्त-
कक्षान्तःपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

महेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकवेत्रलताः सुवर्णखचितवतंसयष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमान. वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं ददृशोत्पुत्रेण सम्बन्धः । महाश्वेताविश्वासाच्चन्द्रापीड न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुसकलिङ्गाद्वितीयेकवचनान्तानि पदानि अत्रेतदनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि वाध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषिता शतसहस्राणां लक्षानि तै-
सम्बाध सङ्कार्णं व्वाप्तमित्यथ । इदञ्च ‘अङ्गनाकोपम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषण प्रत्येक कारणात्म्य-
वधेयम् । एवञ्च अतएव स्त्रामय नारामयम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्ता ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणना ज्ञातु प्रजापतना एकत्र एकस्मिन् स्थले
संगृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य स्त्रीणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुष सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरा प्रजापत. सृष्टिमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्न सञ्जातम् अङ्गनाना नारीणां द्वापम् अन्तरोपमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पञ्चममिति । पञ्चम नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव यपामवतारः
(प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽय पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिरुक्तुः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

सुखी वनागंगे यह अभिप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर मेरी सखी
कादम्बरी किष्ट हुए भी शपथको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजानेमें महाश्वेताका इतना बड़ा
उद्योग था ऐसा यहाँ भावकोंको समझना चाहिए]

इसप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जबसे आपका दर्शन
हुया तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझना है, इसलिए आप निःशङ्कचित्तसे इच्छानुसार इस व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बंधे थे ऐसी सात
ढ्यौढ़ी लौंघकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौडकर आते, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-
वेत्र-यष्टि (वेंत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे बतप हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलोकके समान हो, त्रिभुवनमें कितनी स्त्रियाँ हैं इसकीभसंत्या जाननेके लिए विधाताने मानों त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, स्त्रीलोकमय नूतन और एक हीप मानो

द्वेषिप्रजापतिनिर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोपम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण द्विसमाद्गीकुर्वन्तेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरवनिष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलासितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेयैवानुलित-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापित रचितम् अङ्गनाकोप नारीभाण्डागारमिव । जात्युप्रेक्षा ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन भतपुत्र अमृतरसविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सेचनं विदधतेव, तथा अमृतरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालम् आद्गीकुर्वन्तेव विलङ्गीकुर्वन्तेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तर्णीगणानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावपिणा मरकतमणिमयेन अश्मगर्भरत्नप्रचुरेण भूपणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगत व्याप्त तस्य भावस्तया कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्त तथा मरकतमयभूपणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मित रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूपणकान्तिभिः निष्पादितानि सपादनानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावपर्णादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' आद्गीकुर्वन्तेव' इति द्वे क्रियोऽप्रेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थं मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्चोऽप्रेक्षणाऽक्रियोऽप्रेक्षा, एव निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेवोऽप्रेक्षणात्ता अपि तिष्ठः क्रियोऽप्रेक्षाः, एतासाञ्च मिथो नैरपेक्षणे संसृष्टिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्रयो यस्य तदिव । क्रियोऽप्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तास्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमा, इह तु प्राकृतिका इति भेदः ।

रतीति । रतेः कामपत्न्याः विलासितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कान् वाचरितैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अन्विति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलितसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उत्पन्न हुआ हो, पञ्चम नारीशुग मानो अवतीर्ण हुआ हो, पुरुषदेपसे विधाता ने मानो दूसरे ससारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखा हुआ स्त्रियोंका मानो भाण्डार रो—प्रेक्षा उन् अन्तःपुर (रनिवास) के अन्त्यन्तरका भाग देखा । अमृतरसकी धारासे ही दिशाओंको प्लावित करता (उबाना) दिनको मानो सींचना, ससारके समस्त मध्यस्थानको मानो आर्ट करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाको इरनाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंकी लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वत्र व्याप्त था जिनसे वह मानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आलोक ही से मानो उसकी दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही मानो सनन्त सान्नी सम्पादित किए हैं, स्वाभाविक यौवन-विलाससे ही मानो उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हैं, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानो कार्यकलाप की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरण से ही मानो अन्त्यन्त निर्माण कराया हो, अनुराग-

सकलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पत्नीम्, अपाङ्गविद्येपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृतं-भ्रूलताविभ्रमैः काम-कार्मुक-विलास शतानीव^२ प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्वहुलपक्ष-प्रदोप सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव सैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामवाणमयमिव कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु न्यासौ मयदप्रत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिबहलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्युतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य मुखकान्तिभिः करणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्युतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोप्रेक्षणात्क्रियोप्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिस्नेहः । इत्थमन्यत्राऽप्युहनीयम् ।

अपाङ्गैति । अपाङ्गविद्येपैः कटाक्षपातः, अवनिं पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पलसमूहः तन्मयीं क्रियमाणं विधीयमानामिव । क्रियोप्रेक्षा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रक्षेपणाय स्पन्दरूपाणि कामकार्मुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युप्रेक्षा । तथा वक्रवसाभ्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकाराः तैः सम्बन्धतः सम्मिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोपसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युप्रेक्षा चेशुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'सद्यसङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बराः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्वास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उरफुल्लकुसुमधवलान् विकमितपुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुराभवासरानिव । जात्युप्रेक्षा ।

श्वसितेति । श्वसितानिलस्य निश्वासावायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दक्षिणानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां गण्डसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा हीं मानों समस्त प्रदेश लीपा हो एव मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-वाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एव [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओंके अगणित सख्या होने के कारण समस्त दिशाओंमें ही उनके सुसजा शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंको वर्षा होती हो, उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो, स्पष्टरूपमें भ्रूलताओं के नर्तनसे बहुतर कामधनुष ही मानो भ्रमित होता हो; केशकलाप-रूप अन्धकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असख्य प्रदोप-काल ही मानों सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे किनने वसन्तकालके दिन ही मानो विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलकों वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानो असंख्य माणिक्य दर्पण ही दीप्त होते (जगमगाते) हों, पाणितलकों रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलीक मानों रक्त-

१. प्रवेशम् । २. प्रेममयमिव । ३. अभिनिभृत... । ४. कामकार्मुकवलानीव, शतानि, विलासता । ५. केशनि ।

करतलरारोगेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोक्तम्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैरेन्द्रायुधजालकरुड्डीयमानानीव
भवनमयूरचून्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिप्रहणानि, वेणुवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
सेककलस कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्ब-स्तन प्रेङ्खितानि, ताम्बूलवी-
टिकात्रखण्डनेषु दशनीपचारान्, बकुलवटपेषु मधुगण्डूपप्रचारान्, अशाकतकटाडनेषु चर-
णाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेति । करतलानां हस्ततलानां रारोगेण रक्तिम्ना, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदस-
सूहवृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः वाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणां भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रधनुषीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि व्योम्नि उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
चून्दानीव गृहकलापिसण्डलानीव, तद्बद्धिविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । इह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्याप्ता जात्युत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तास्व्यविकृतिभिः कन्यकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव भदनसमूहानिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

उचितेति । चन्द्रापीड, उचितव्यापारव्यपदेशेन विषेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं भिन्नमदुशु-
त्तमित्यर्थं सुरतं सम्भोगम् अभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् एतान्याचर-
णान्यपश्यदित्यग्रिमेण सम्बन्धः । नान्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकृत्यति—सतीत्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिप्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बणानि ।
वेणुवाद्येषु वशीवदनेषु चुम्बनव्यतिकरान् सुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु बल्लक्रीडावदनेषु, कररुहव्यापा-
रान् नखद्वानानि । कन्दुकक्रीडासु गेन्दुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहप्र-
तनीनां ये सेककलसाः सेचनघटा तेषां कण्ठेषु ग्रीवासु, भुजलताभ्यां बाहुबल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् बालि-
ङ्गानानि । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खासु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि
आस्फालनानि । ताम्बूलवीटिकानां नागवल्लीदलवीटिकानाम् अवखण्डनेषु चर्वणेषु, दशनीपचारान् दन्त-
सद्यालनानि । बकुलवटपेषु केमरतरस्यु, मधुगण्डूपप्रचारान् तस्युत्पप्रस्फुटनाय चदनपूर्णमद्यप्रक्षेपान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण भूमिस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् हृदतरदशनाघातादिषु व्यथामूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूक्ष्मवर्णनियोगान्

कनलीकी वर्षा करता हो, नलीके किरण प्रसारित हाने (फैलने) से आठों टिनाएँ नानों एजरोँ कामनाएँमे
आच्छादित हो (छा) गई हों, इन्द्रधनुषके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठने रहने से गूरपालिन
(पालनू) नयूरगण ही मानो उदते हों, एव तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही नानों एजरोँ कारोदे उत्पन्न
होते हैं—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकटनेमें पाणि-त्रलय, वशी वजनमें
सुरसम्भोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, गेंद खेलनेमें करतल (रथेली) प्रहार, भवनरक्तिन लताओंका
सिञ्चन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुजालिङ्गन, हिंदोले पर झूलनेमें नितम्बस्पर्का आस्फालन
(सञ्चलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान को बीटी चवाने) में दन्तव्यापार, बकुल (नालमरी) टुकड़ोंमें पुष्प
स्खलनेके लिए सुखपूर्ण-मद्यका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताटन करनेमें चरणाघात, शोभा सन्पादनके लिए भूतल-

१ कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमद्यदिगन्तन् । ३. किरणनिकर ।
४ भुवन । ५ भुवन... । ६...स्थल । ७. वचिव 'ताम्बूल'-पदं न इत्यने । ८ बकुलसु-
मदोद्देयु सीधुगण्डूपप्रदानानि । ९ शीत्कारान् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुमानुलेपनम्^३, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः^४, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुंठनम्, जज्ञनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालक्तकरसोऽपि^५ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्न-

शब्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नायो भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापह्नुवा क्रियोऽप्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलद्वीतिरेव, मुखं प्रक्षालयते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिमलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतत्वञ्च प्रत्याययते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्य सूच्यते । निश्वासाः श्वासमरुत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमास्यादिप्रयोगाः, अनेन निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं द्योत्यते । 'संस्कारो गन्धमात्यांश्चैर्यः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । एषु सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्', 'आसन्' वा क्रियापद योजनीयम् । इत्यमग्रेऽपि अधरद्युतिरेव जोष्टच्छविरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागाः, एतेन तयोरत्यन्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरस्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवत्तलय एव चम्पकमाला हेमपुष्पम्रजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरव बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव लीलाकमलानि क्राडार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वचोजा एव दर्पणा सुकुराः, एतेन निर्मलत्व गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुंठनं वस्त्रावरणम्, अनेन शरीरप्रभावाहुल्यं द्योत्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्रमरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव मृदुल चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालक्तकरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्य सूच्यते । नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेव बुद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः शोभासम्पादनाय विक्षिप्तप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपद पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकंचलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा' इति साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलक्तकरसोऽपि पादयोर्वावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पादयोर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीढाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस (चन्द्रापीड, ने, अतिरिक्त सम्भोग-व्यापारको मानो ये खियों अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एव जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही कर्णोत्पल थे, हास्यकी शोभा ही अङ्गलेप था, निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका झङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही चम्पकपुष्पकी माला थी, करतल ही लीला-कमल थे, कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-वस्त्र था, जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका अलक्तक (महातल) था, एव नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बुद्ध-भूमि (चवतरे) पर शोभासम्पादनके लिए विक्षिप्त (विखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलक्तक (महावर) का रस भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यस्य च । २. नि.श्वासाः । ३. कुङ्कुमसुखानुलेपनम् । ४. चम्पकवैकक्ष्यमालाः । ५. यत्र चालक्तसोऽपि ।

करम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्यासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति सरयल्यविधृतिरपि करतलविधृतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमल मधुकर- पक्ष-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानंमतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हार- भारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुमग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रथनम् असुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

चकुलमालिका केसरपुष्पस्रगेव मेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जघनपुरोभागे धारणमपि गमनविघ्नकरं गतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रशयायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलिप्ताङ्गरागद्रव्यभारोऽपि अधिकश्यामनिमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादिशयभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्याति शयद्योतनायैव सुकिञ्चिंया । अशुकभारोऽपि परिश्रुतसूचमवस्त्रगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः आभ्युदधिकदस्तसूत्रमेव वलय कटकं तस्य विधृतिधारणमपि करतलविधृतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्, भाराधिकयानुभवादिति भावः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधृतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकः, भारावगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतलीभूतपङ्कजेषु ये मधुकरा भ्रमराः तेषां पक्षपवनोऽपि पक्षकम्पनोत्पन्नवायुरपि आयासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथ विभिन्नप्रकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । स खीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितस्त्रियर्थं, न कृतं शीघ्रत्वेनावसराभागात् प्रिहितहस्ता वलम्बन सेविकायां हस्तधारण यत्र तत्तथोक्तं यत् उत्थानम् अभ्यर्थनाय शरीरोत्थान तदपि अनिमाहम् हठकारित्वम्, अनेन निरतिशयदाक्षिण्य निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्करणानि तेषु या हारस्य मुक्तामालायां भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकार्कश्यप्रभावः केवलकुचकाटिन्त्र माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, अनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्व कुचयोर्निरतिशय काटिन्त्र च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमग्रहणम् एवमात्परमपरं कुसुमावचय- मपि अयुवतिजनोचितम् अतरुणीजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुरुषयोग्यमित्यर्थः, एवंपुष्पग्रहणं मेव तस्याः पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलतातिशयो न्यज्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिल्पकलासु मध्ये यन्माल्यग्रथनं केवलपुष्पस्रगुम्फन तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्कशपुरुषकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु देवेश्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वैधीभावो यत्र जातः स द्वैधीभावाभावात् अतिवि स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवविधृष्टा आसन्, यत्रप्रणामसमये शिरोऽवनमने नङ्ग- सम्भावनेवासीत्, अत एव यत्तद्भङ्गो न जातः तदत्यन्ताश्चर्यकरमित्याशयः । यद्वा—मध्यभागभङ्गो जघनपुर- प्रदेश (कटि) द्वैधीभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तघृणत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गात्र-

मालाके कमरमें चन्द्रहार (डरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करना था, अङ्गरागता भार भी परिश्रम- जनक होनेसे अत्यन्त श्वासका कारण था; पहने हुये सूक्ष्म-बलका भार भी ग्लानिका कारण होता था, नात्यन्त हस्त- सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था, मेलकमें पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता था, एवं जानमें पहने हुए कमल पर बैठे भ्रमरोंके पखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एव जिस अन्त पुरमें मिलनेके लिए नवागत सरियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिष्ट गिना जो कोड़े कुमारिका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्यान्य कुमारिकाएँ—इसने अल्प नहिम कार्य गिना — ऐसी विवेचना करती थी; शृङ्गार करनेमें पहने हारका भार सहन करना [उनके] स्तनकी कठिनता का ही प्रमाण था, पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए असम्भव था, कन्याओंके शिल्प- कार्यके मध्यमें, केवल जो माला नूँथनी थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; आर देवताओंको नमस्कार करनेके समयमें (सूक्ष्मताके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो टुकड़े न हो जायें पर अपि

तस्य चैवंविधस्य 'किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पयु केतकी-
धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु विकिर-
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथु-
नानि । मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! तमालवीथिकान्ध-
कारेषु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके ! लिख मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! परा-

स्यैव भङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्त्वभवदेवेत्याशयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामभ्यन्तकृशत्व सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिर्ज्ञेया ।

तस्येति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । शुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति श्लेषः ।

तथाहीति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं समुल्लेखम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलताना लवलीवल्लीना यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने पारिचेपालवाल्याः' इति रामाश्रमी ।

सागेति । गन्धोदक सुरभिजलं तेन पूर्णेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितखातवापीषु रत्नवालुकां
मणिसिक्ता विकिर विक्षिप ।

मृणिति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपक्षिद्वन्द्ववृन्दान् छुरय रञ्जय ।

मकेति । व पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।

रजेनि । तमालवीथिकानां तापिच्छवृक्षपङ्कीनःम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदीति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणीति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुचेषु कुङ्कुमरैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुरु ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भामण्डपस्य सरक्तवेदि-

आश्चर्य-जनक नहीं था ।

इस प्रकारके कन्यान्त-पुरके बोधा मीतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
कर्ता—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार मिति) निर्माण कर,
सागरिके ! सुगन्धिलते परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नकी रेतो विद्या; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी बुकनी मुट्ठी भर भर कर रक्षित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर, रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अंधेरी पत्ति (कुक्ष) में मणिमय प्रदीपोंको रख, अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे, अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते चित्रित कर दे, उत्पलिके ! स्वर्ण-संमार्जनी

१. अन्तरमवक्रम्य ।

२. सारसिके ।

३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु ।

४. क्षोद ।

५. क्षचित् 'यन्त्र'पद नास्ति ।

६. युगलानि ।

७. मन्दारिके ** ।

८. भवनतमाल* भवनदीर्घिकातमाल ।

९. मणिदीपान् ।

१०. रक्षणार्थम् ।

११. लेखय ।

१२. मणिस्तम्भा ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिद्ध मन्दिरारसेन
बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
नलिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहसान् । कदलिके ! नय धारागृह गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
पुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचाप्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
लवङ्गिके ! विक्षिर्प चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलैःशकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोहय क्रीडापर्वतशिखर जीवञ्जीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^५ इत्येतानि^६ अन्यानि च परिहामजल्पितान्यश्रीषीत् ।

काम, परामृश समाज्यं ।

केनेति । मन्दिरारसेन सुराद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पसग्विभूपितभवनानि सिद्ध
सेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तबलभिकां गजदन्त-
रचितचूडा पाटलय श्वेतरक्तीकुरु ।

नलीति । भवनकलहसान् गृहकादम्बान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।
कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृह सलिलोद्धारयन्त्रमयुत भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिशुभ्यः मृणालक्षीररस कमलविसनिर्यास प्रयच्छ प्रदेहि ।
चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परमृताश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आम्रकोरकप्ररोहमयमग्नम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालित 'हारिल' लोकप्रसिद्धपक्षिविशेषान् मरिचाप्रपल्लवदलानि
श्वेतशोभाञ्जनाप्रकिसलयपर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्थवीजखण्डानि निक्षिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयाणि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।
मञ्चिति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विमर्जय
गानादिसर्गादानार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवञ्जीवश्चकोरक.' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिवनिमानु समारोहय आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षा देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रीषीत्

(झाड़ू) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चतुरे) को परिष्कृत (साफ) कर, केसरिके । मन्दिरारस
लेकर बकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सिक्कर (छिडक), अरी मालतिके । सिन्दूरको रेगुनाग, कामदेव-गृहको
हाथीदाँतकी-अटारीको रजित (गुलाबी) कर दे, अरी नलिनिके । गृह-पालित कलहसोंको कमल-नयुका रस
पान कराओ, कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ, अरी कमलिनिके ! चक्रवाकके वनोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो, चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आम्रकोरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाय (मिर्चके कोमलपत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ,
अरी लवङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ वीजखण्डों (तण्डुलके टुकड़ों) को निदान कर
(टाल), मधुकरिके ! पुष्पोंका आभूषण निर्माण कर, मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंको सङ्गीतगानमें गानकानेके
लिए भेज दे, अरी कदलिके ! चकोर और चकोरीको क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढा) दे, अरी
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते-मैने) को उपदेश दे । वे सब वाक्य पद हमने अनिश्चित अर्थमें

१ कमलसम्मार्जनीभि, समार्जनीभि । २ वेदिका । ३ कुसुमिके । ४ चक्रवाकके । ५ चूतलतिके ।

६ निक्षिप । ७ दल । ८ सारिकोपदेशम् । ९ एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छामि ? अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस भारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे^१ । परिहासकाक्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि^२ । पवनहृत्तो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि^३ । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीने ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खर्वितं विसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल^४—

आकण्ठितवान् । एतद्धि कुमारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका इमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमार्दवतां प्रकटयन्ती प्रदर्श-यन्ती । अभिसन्धातु भावप्रकटनेन वञ्छितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि भ्रुविक्षेपादिक बोधयित्वा परिहसितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः तादृश्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नस्थूणासु ये मयूराः रत्नरचिता एव कलापिनः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्ठयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानाश्लिष्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाक्षिणि परिहासाभिलाषिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुड्यसंक्रान्तम्, आत्मप्रति-बिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्चिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्या-सीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतरुणीभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवच्चं यस्यास्तस्मिन्बोधनम् । आयासितकरतला पुनस्तद्ग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं वारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारधृतिं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं ससूच्य परिहसितम्, अत एवहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूमौ विक्षिप्तानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनन्नन्ता या तस्मिन्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धभूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छा-यानि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तद्गुपहारपद्मभ्रान्त्येत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्दवाहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं विसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्दवं यया सा तस्मिन्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नबोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि छत्रीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

ज्ञेते—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या ‘मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेकी इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनयुगलके भारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है, अरी परिहासाकाक्षिणि ; तू तो मणिमय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है, हे शून्यहृदये ! वायु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको उडा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हारको प्रभाको उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा)-समझती हो; अरी बाह्यज्ञानशून्ये ! तू तो मणिबद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके बचसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है, अरी कोमलाहि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१ वृथा । २. ज्ञाता । ३. स्तम्भमयूरानालम्बसे । ४. प्रतिमामालपयसि । ५. आकलयसि । ६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्यं’ इत्यारभ्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । क्वचिच्च सम्पूर्णसन्बोधनान्तमेव पदं न दृश्यते ।

वानायनपतितपद्मरागालोक^१ प्रति चालानपशङ्क्यं गरतन्मानवर्द्धिमेदि । नैवञ्चालो-
गलिन चामरे^२ । नखमणिमयचूर्खकलापमाधुनोपि इत्येनान्यन्यानि च शृण्वन्नेव चामरे^३
भवन्समोपम् उपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुमुम रेणु-पटले, दुर्दिना-मार्गनिभू-
क्षनाङ्क-महकारफल रस-वर्षे, नीहारायमाणमलिन त्रिप्रकीर्णवटले - शीघ्र -

सुपस्थितमित्याशयः । 'विमप्रसूनराजीपुष्पकारान्भोन्हाणि च' इत्यमर । चामरे - चामर-
पतितः समृक्त^४ पद्मरागस्य लोहितमणेः आलोक-प्रकाश तन्मनि नखपटे, चामरेण चामरेण
सूर्यप्रकाशभ्रान्त्या करतल स्त्रहरतमेव आनपत्रीरूपे तत्प्रतिपेक्षेत्ता प्रतीयेति ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे चालापभ्रान्त्या भ्रान्तिमानत्वात् । विमप्रसूनराजीपुष्पकारान्भोन्हाणि च
येन हि नवोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि आनपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहृतम् ।

सेदेति । खेदेन मञ्जालनपरिध्रमेण च्चस्तात् मिथिलान् दृष्ट्वात् इरात् गति-प्रद-
व्यजनं यस्यास्तत्सङ्गुद्धी रूपम्, अतएव चालव्यजनभ्रान्त्या नखमनिरिमिषवटला-
नखमणीनां नखरस्थापिताभरणरत्नानां मयूखलापं रश्मिमनूहम् आधुनोपि चामरेण
यसि । इह हि वाचकशब्दाभावादुक्तालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधभ्रान्तिवशाद्येवह्यमयोति ।
पूर्वोक्तानि अन्यानि एतदतिरिक्तानि च चाक्ष्यानि शृण्वन्नेव आश्चर्ययन् चामरेण नख-
गृहम् उपययौ जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववर्त्युधान तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पतितानि पद-
पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि तैः पुलिनायमान श्वेतवमारश्यात् घातुनामपचटापमनम् । इ-
द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गनिर्णय विनेयान्तर-
दुर्दिनेति । अनिशुनाञ्चलला ये परमृता कोकिला' नेपा नय नयन इत्यति दि-
अवयवा येषां तथोक्तानां सहकारफलाना पार्श्वस्थानामाक्रफणानां रमरदि, दुरिनाम-
चरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णः पवनविक्षेपे, चकुलानां देवराणा वृष्टानां मे-
सेचनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमद्यप्रवाहाणा धूलिभिः कले, नीहारायमाण-
तुहिनपुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिवाचस्य स्त्रीनिर्णयेन कथं ननु
तस्यम् 'द्विरदघटाङ्गमभिसिपमभवेन घातुधूलिने'ति प्रयोगात् 'पु-
उक्ताक्षेपनिरामात् ।

कोमलताको भी न्यून करती हो, अतएव ननाश्रु जल (निरुद्धिरे व-
नवोदित सूर्यालोक समस्त कर उले निवारण करनेके लिए तत्र क-
आन्दोलन जनित परिध्रमते तैरे हापनेते चामर गिर प-
ही चामर समस्कर आन्दोलन किया (रिणवा) तनी है-
आलापको सुनते-सुनते ही चन्द्रापीड आकर क-
वहाँ उपस्थित होकर उनसे एक मार्गनी देता, व-
गिरनेसे पुलिन (वाडकामय) के समान त-
(कुनरे) हुए आनेके फलका रस वपन-
स्तस्तत विक्षिप्त किए (विनरे) हुए-उ-
१. वल्कीकम् । २. आश्रिनी । ३. -
६ किरण । ७ भवन्तुपत्य वदी, भवन्तुपत्य

१. वल्कीकम् । २. आश्रिनी । ३. -
६ किरण । ७ भवन्तुपत्य वदी, भवन्तुपत्य

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्वकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाण चरणालक्तकरसविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुवनाय
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलिपनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनाभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमाना यानि दलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रचेपैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वमादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव अमरपुञ्जान्येव अन्ध-
कारा. तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालक्तकरसानां पाद-
रक्षणार्थयाचकरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाण रक्तिभनः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् आमोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्ग्विति । कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामस्व-
सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारीभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्तवदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वययोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्याथम्
आगतेन आयातेन प्राकारेणैव प्राचीरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योपिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतौलीमुखवत् आकारो यस्य तम् । ग्राम्यदीर्घरथ्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वल्पायामो दीर्घां मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छंश्चन्द्रापीड इति शेषः । जात्युत्पन्ना ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कचकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गं च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुपार-राशिके समान दीखता था; शोभा-सम्पादनके लिए एकत्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरसे वह मानो
सुवर्णमय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था, विविध स्थानमें विक्षिप्त (विखेरे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए अमरोंके अन्धकारसे वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियाँ सर्वदा ही
इतस्ततः विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलक्तक (महावर) रससे वह मानो रक्तिनाके समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गलेपके सौरभसे वह मानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; हस्ति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो, स्तन-कपोलादि स्थानमें गौरोचनकी पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण
हो गया हो, शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गलेपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो, और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे मानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो-ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए आरंभ हुई, दोनों
बगल सड़ो हुई स्त्रियोंसे मानो लावण्यके समान हो ऐसा-दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सड़कके
मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । ओर भी उसने देखा कि-केशपाशवेणीके समान सरल नदीका स्रोत

१. चम्पकोपहारैः । २. लीलाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं रोचना-
तिलरुभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पिण्डितं नदीत्रेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिज्ञोत इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभाग श्रीमण्डप दन्शी ।

तत्र च मध्यभागे प्रथमरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रनखेन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहनेन कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलाशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहत्तः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महावराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविज्ञेपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिविम्बतयाधस्तामणिकुट्टिनेषु पुरुश्रीभूतम् आभरणकिरणालोक नानाभूषणप्रभाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । दृष्टोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिज्ञोत इव गत्वा ज्योतिष्य तस्मानुपदेन ज्योतोऽन्तरमिव व्रजित्वा चन्द्रापीठं, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपादिकामसूहेन अधिष्ठित आश्रित पुरोभाग समुखदेशे यस्य तं तथोक्तम्, श्रीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधाद्भुतकान्तिशोभितम् एक मयनमिष्यत् ददर्श अवलोकितवान् । इह श्रौतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीठं, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यधिष्ठिता क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तांनि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विदग्धानि बोध्यानि । पर्यङ्केषु पर्यङ्कप्रान्तदेशेषु रचित विहित मण्डल मण्डलरूपेणावस्थानेन चेत तेन, अधः पर्यङ्काधोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सदृशानि दशशतानि मर्या गणना यस्य तेन, परिस्फुरन् दीप्यमान आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलताना मन्दारपत्ताना निरयेन समूहेनेन विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृता परिवेष्टितान् । कल्पलता अपि अधिष्ठानमन्तर्यपूरणायानेकविधाभूषणयुक्ता इत्युभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नीलेति । नीलाशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरगद्यत्तेन प्रावृतस्य उपप्रांत्पादितस्य नातिमहत्तः अनतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवल शुभ्र यत् उपधानम् उपर्याः पङ्क्तं तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विगुणा भुजमध्यप्रस्थिभुग्नतया द्विरावृत्ता या भुजलता वामदक्षिणोर्ध्वतया अवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकरार्यवृतीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दन्ताप्रिता महीं वसुधामिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलतामष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासाम्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणि परितः प्रसारिणि, कादम्बर्या देहप्रभाजालमेव द्वारररान्तिसमृद्ध एव जलं सलिल तस्मिन्, भुजलता चामरग्राहिणीना परिचारिकाणा टाहुलता एव विदग्धा संपरीप्रदृष्टा तेषां परिभ्रमैः आन्दोलनैः प्रतरन्तीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभि, चामरग्राहिणीभि दाम्भ्यनधारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमाना सञ्जाह्यमानाम् । इह परम्परितरूपक क्रियोऽपेक्षा संपुन्या-रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । चामरवालनार्थं हस्तां न वक्ष्येते अपि तु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति दृश्यमिष्यत् ।

निपतितेति । अधस्तात् अधः मणिकुट्टिनेषु रत्नवद्भूमिषु निपतितप्रतिविम्बतया सदृशान्प्रति

जितप्रकार प्रवाहित होता है, उत्तीप्रकार अभ्यन्तरस्थित एकाकिन आभूषणोका किरण, उन उन मण्डल, (

वह (चन्द्रापीठ) प्रतिज्ञोतके समान उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जन धागे गया त-उनेने नाना-वि-वि-शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रतिहारियोंका मण्डल देखा था ।

उस श्रीमण्डपके मध्यभाग (बीच) में, पलङ्कके चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके मन्दा-मन्दा-वैठों, और देदीप्यमान आभूषणोंसे शोभित होती—अनेक सहस्र कन्यावर्गेमें परस्पर उतरने जाते-ए-आस्तरणवस्त्र (चादर) से आच्छादित ढके हुए जो बहून् विशाल न था ऐसे—एक पर-ए-महावराहकी दृष्टीमें लम्बित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें जोनपमान, दन्तरी-ने देखा । उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने भुजलताके

१ मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वोपविष्टेन ।

२. एतच्छ 'नाति' इति ५ न उपर्याः इति ।

'अतिमहत्' इत्येव दृश्यते । ३ आश्रये, अपाश्रये ।

नागैरिवापह्नियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्ये उत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूपण-रव-प्रनृत्त-शिखि-शतं चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमानाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्षणैरपि

च्छायतया कारणेन, नागः पातालतलवासिभिः सर्पैः अधस्तात् अपह्नियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निकटे रत्नभित्तिषु मणिकुड्येषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । अनेनास्या दिगीश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरत्नमयच्छदिःषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उत्क्षिप्यमाणामिव उत्तोह्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां भावावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोत्प्रेक्षा ।

हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महारत्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिलगनादर्शः, आपीतामिव कण्ठाधःकृतामिव, तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये छदिषु उत्कीर्णेन रत्नप्रस्तरं निस्तचय रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम् आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमानामिव, तेष्वपि प्रतिच्छायापतनादिति भावः । अनेन चैतन्यरहितानामपि भावावेशप्रकाशनादस्यां निर-तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युत्कृष्टरूपैर्वालङ्काराः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्त्तिव्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्यां एव वीक्षणकौतु-कात् सम्पुञ्जितेन सञ्जातपिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-तामिव । इह सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते ।

भूपणेति । भूपणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृत्त नर्तनाय प्रवृत्त यत् शिखिज्ञातं कलापिसमूहः तस्य चित्रचन्द्रका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तन श्रामण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीक्षणकु-तूहलेन उत्पादितं जनित लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनेव सता मेचकानां नयनतुल्यत्वादिश्याशयः, दृश्यमानमिव प्रेष्यमाणमिव । क्रियोत्प्रेक्षा । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्यां एवावलोक-नवृष्णातः उपाजितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितमत्वात् स्वर्गायाणि चक्षुषि लोचनानि येन तथोक्तेनेव, अनिमिषनयनेन सता, निर्वर्ण्यमानाम् अवलोक्यमानाम् । उपार्जनक्रियोत्प्रेक्षणादुक्ताल-ङ्कारः । अस्यां निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्षणैरिति । लक्षणैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करती रहती ही चामरधारिणी परिचारिकाएँ चामर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेकी मणि-मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, पातालवासी नागगण ही मानो उसे नीचे लिए जाते थे, एवं समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, इन्द्रादिदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक्-पृथक् रूपमें लिए जाते थे, और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिबिम्ब पडनेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे उठाकर लिए जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था भवन-दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्त्तिया मानो उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिमूर्त्तिके व्याज (वहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचते सैकड़ों मयूरोंके विचित्र चन्द्रकर-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखता था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निर्निमेष दृष्टि

१ क्वचित् 'पृथक् पृथगिति' नास्ति । २ क्वचिदिह 'वितत' इति पदमधिक विद्यते ।

रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव सुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक्त-
करसपाटलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः, निवसितै-रक्तांशुक-दशा शिखाभिरिव
अवलम्बिताभिः, पादाभरण-रक्तांशुलेखा-सन्देहदायिनीभिः, अतिकोमलतया नखविवरेण
चमन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुद्गहृद्गथां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरणचक्रवालेन गुरु-

गृहीतैरिव विद्यमानैः, अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज-
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तद्भेदेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासकविज्ञादाश्रितानीति क्रियोत्प्रेक्षा ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्व्यञ्जिता ।

अकृतेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं शैशवं सुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शाऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेशपरवशेनेव कामावेगपराधीनेन सता
यौवनेन तारुण्येन स्वयमेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणाम्, कामावेशपरवशा हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न
विदधते । परमार्थतस्तु यौवन कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाव्यात् । गुणोत्प्रेक्षा । तारुण्योद्गमश्च
व्यञ्जितः ।

अविचलितेति । इह तृतीयावहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'अद्गुलीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य वा
दीधितयः किरणाः ताभिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जायुत्प्रेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलक्तकरसेन यावकद्रवेण पाटलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जायुत्प्रेक्षा सा च निरङ्गवेवलरूप-
केण सङ्कीर्णा । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाशिखाभिः वस्यग्रैरिव । जायुत्प्रेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां वा रक्तांशुलेखा लोहि-
तदीधितिश्रेणी तस्याः सन्देहं भ्रमं ददतीति ताभिः । इह भ्रान्तिमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तमृदुल-
तया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण कारणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं चमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
क्षितिविद्यमानाभिः । क्रियोत्प्रेक्षा । पूर्वविधाभिः अद्गुलीभिः पादशाखाभिः उपेताभ्यां पुष्पाभ्याम्,
तलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वर्तुल्लोड्डवल्बसादृश्यादित्याशयः, नूपुरमणि-
मण्डलं नखालङ्कारीभूतरत्ननिकरम्, उद्गहृद्गथा धारयद्गथाम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुमर-
सस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमाना कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलिनोऽर्थः—कोमलरक्तपोषरजयोः
अरुणा प्रभा समन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योत्प्रेक्षा । पादां च अद्गुलीभिरुर्वी, अद्गुल-
यश्च पादरागाकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुत्प्रेक्षाभिर्वर्णित इत्येहो कवियनुधाधुर्यम् ।

नूपुरेति । गुर्वाः बृहतोः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण रिन्नं कलान्तं यत् ऊरुगुणं

(एकटक) से उसको देखा करते थे, समस्त शुभलक्षण भी उसमें आनक्ति रत्नगर ही माना उनमें अपने
अवयवोंमें अधिष्ठित (व्याप्त) हुए थे, शैशवावस्थाने पुण्य नही किया है रत्नलिङ्ग ही माना उनमें उनको परिचित पर
(छोड़ दी थी, पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, यौवनकाल कानादेय ने हा माना परावर्तन
कार मानो अपने से ही उसका ग्रहण किया था, चरणोंको स्थिर रत्निका (रत्न) का दिनों रत्नो व रत्निका
हों, अलक्तकर-रस-रञ्जित (आल्ला, महावर के रत्न से युक्त हुए) लावण्यजलका अंग देना में, न खिंच
(पहने हुए) रक्तवस्त्रकी किनारीका अत्रभाग (पल्लोंको कोरे) मानो नखिन हुआ ही, जैसे कलावर्णोंके नि
होती—रक्तवर्ण किरणकी मालाओंका भ्रम उत्पन्न कराती जोर अत्यधिक कोमल होनेके कारण नखालङ्कित मानो
रुधिरधारा वमन करती (उगलती) अगुलियोंवाले भूतलके नक्षत्रमण्डलके समान रूप की, रत्नमणिमण्डल
चरणोंसे वह मानो प्रवालमणिके रत्नको एक नमस्को सृष्टि करती थी, उनमें नूपुरोंके भौवने के निर्माण

१ सर्वाङ्गाम्, सर्वावयवाम् । २ गलिताभिः, विनद्वलम् । ३ निवसिताभिः । ४ नखविवरेण । ५ वर्णन्तीभिरिव । ६ अद्गुलिभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोरुयुगल-सहायतामिव कर्तुं मुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडित-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताल्लावण्यस्रोत इव द्विधागत-
मूखद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्या परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धतां
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुखता काञ्चीदाम्ना-नितम्बबिम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरेणोवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनेव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यात् अङ्गुली-

सविथद्वन्द्वं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारचहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्व
व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः मणिकिरणानां रत्नरश्मीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमानौ स्पर्शविप-
यीक्रियमाणौ जघनभागौ जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः कराभ्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशत्वस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्यातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, अथ च जघनमेव ऊरु-
रेव शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशात्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणात् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्यस्रोत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, ऊरुद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्गीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशत्वम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशात्वाच्च, ऊरुद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन तेन, अतएव
ईर्ष्या परपुरुषदर्शनम् अन्यपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अचराधं विदधतेव निजावरणादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदधतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन सखलेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुखतां त्यजतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रममुत्पादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्ना रशनागुणेन नितम्बविम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेषेण यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'त्यजतेव' इति त्रिष्वेव क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासञ्चेकादुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निपतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादारुढानि, सकलानां समस्तानां लोकानां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतानि तेषां भरेण भरेणैव अतिगुरु-अत्यन्तविशालौ नितम्बौ यस्यास्ताम् । इह
द्वैतुत्प्रेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् अन्तरितं निजोच्चत्वाद् व्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणैव कारणेन क्षीयमाणः कृशत्वं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीवपुषोऽतीवमार्हवत्वाद्धेतोः स्पृशतः सर्जनसमये दधतः प्रजापतेः

विशालं नितम्बयुगलके भारसे खिन्नं दुर्द्धं जङ्घाओकी मानो सहायता करनेके लिए ही—ऊँचे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थी, उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दवाप गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिघात (टक्कर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
स्रोतके समान हो ऐसे ऊरु-युगलको वह धारण की थी ; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, ईर्ष्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शसुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च-भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रहारने उसके नितम्ब-विम्बका परिवेषण कर रखा था ।
(आकृष्ट होकर) गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण, मुखका दर्शन न मिलनेके दु खसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था, शरीर अत्यन्त कोमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

सुद्रामिव निमग्नं नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्धहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-
मिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टं कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-
भरैस्त्रिचमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्,
अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-कांडाभ्यां चाहुभ्यां
नख किरण विसर-वर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्^२ स्वेदजल-धाराजालकमिव सुद्र-
ता करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिबोन्नमयता हारेणोच्चैः^३ करैर्गृहीत-

सृष्टः निमग्नं देहे प्रविष्टाम् अद्भुत्या अद्भुष्टय सुद्रा चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तवत् अममसां अभिवत्
मध्यगतो यस्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्धहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युपेक्षा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदनेन
(निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आमप्रशंसायोधकापर-
पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तन्मुखसमूहचञ्चरीं विभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वाद्दन्तगतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं श्रवणकिसलयप्रतिच्छाया यस्य तेन
अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण त्रिचमानं पीड्यमानं हृदयं वचस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्दि-
ग्बभेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन' प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निसरता, मकर-
केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषिता मण्डिताम् ।
अयमाशयः—सृष्टु हृदयं कामपीठायितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण
आत्मनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूप कामपदासनम्) खेदभरासहनतया यहिर्निसार्यमाण-
मस्ति, अतएव तु क्रमेण वहिर्निसरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलस्य कामोद्दीपक्यं
विशालत्वञ्च ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाहमुखयोः कर्णाभरणयोः
सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाभ्यां स्थूलरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च
भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विमदृष्ट-
रूपाभ्यां वाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्यग्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च
भुजयोर्माह्वत्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां करशापारशमीना विसर समूह वर्षति वृष्टि करोतीति तेन,
अतएव माणिक्यवलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्धहनभारेण यः श्रमः तद्गतात्, अनेन नितान्तशो-
मलत्व ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रवेदसलिलप्रवाहाणां जालक समूहमिव सुद्रता रयजता करयुगलेन
हस्तद्वयेन च समुद्रासिताम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहवमुपेक्षितमिति जात्युपेक्षा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वच्चो जयोः नारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुखम् उदमयतेय
ऊच्चैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुक्ताकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रदिमभिरेव हरमं, परमं,
गृहीतः चिद्युक्तदेशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताके नानो अद्भुष्ट का चिह्न जिसके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे-नदीके जलावर्तके समान-नं गोभि-
मण्डलको उत्तने धारण किया या, कामदेवने नानो अपने त्रिभुवन-विजयकी घोषितमूवक वर्णमाना निमग्न हो
हो इस प्रकारकी रोमपत्तिको वह धारण करती थी, कामदेवके पादपीठके समान भारी वचना समान-सुन-रत्न
प्रकार बाहर निकल पडा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्त प्रदेश हो जानेके कारण उदम, उ-
परिश्रान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, एतद्द्वारा उत्तको ठेल देना (सरकना) हो; उमने कादु, नानो नानो-
भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एव निर्मल लावण्य-जलने जे मृणालकाण्डके समान मान हो
नखोंसे बरसते किरणोंके मेहते उसके दोनों हाथ ऐसे दीखने थे नानो नितान्त-वलय (बद्धा एतन्नेके अमने
श्रान्त होकर धर्मजल (पत्ताने) की धारा गिराने हो, स्तनके भारसे अवनन हुए (नाचे हुए) सुन-रत्नके
मानो फिरसे उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके एत उमने त्रिभुवदेव (अनन्ये एत)

१. नाभिमण्डलम्, नाभिस्थलीम् । २. रोमराजिं । ३. नर । ४. सुवर्णरचितम्,
नृणालाभ्याम् । ५. वहनश्रमात् । ६. ऊर्ध्वैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनशोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमणिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम्, उन्मद्यौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां मनः-

इह 'उष्णामयता इव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, करशब्दरूपमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदा-
ध्यवसायेनातिशयोक्तिरचेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन शोभितस्य
उद्वेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्गताभ्याम् उथिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्युतिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्रवणं पूर्णं यत् मणिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् छविर्द्युतिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनगण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरि-
वादिनी' इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह ".....यौवनपवने" इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परम्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
त्प्रेक्षा, ".....लतालोहिताभ्याम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । "..... सम्पुटच्छविना"
इत्यत्र ".... रत्नकोणचारुणा" इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादानेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न गृह्यते, 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनीः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईपदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तचिरवृत्तत्वं प्रतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रव्याप्तमिव कर्तुमुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति'..... कोपादिव' इत्यत्र हेतूप्रेक्षालङ्कारः "..... लक्ष्मीनिवासे"त्यादौ शिल्पपरम्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विरुपादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुष्प्रतिषेध्यवेगत्वाद्धस्ता इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद उन्मत्तो

दाढी को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्वेलित
(शोभ पाए हुए) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे, उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेतरक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे, उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयवादनगण्ड (मिजराव)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी, उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसने का क्षीरसागरस्वरूप
था; जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विव्ण डालते कानों पर मानो
क्रुद्ध होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-सां लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोकको मानो वह लोचनमय
करनेको उद्यत हुई थी; मदमत्त यौवन-हरतीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों मौँएँ और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकविन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उक्लृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयं मासुक्कर्मणोत्पलच्युतमधुधारासन्नेहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकरं-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन-
श्रूडामयोः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्वेषविष्टहर-
गर्वित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी-मुद्रितनारायणावलेप-हरणाय प्रतिविम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम् ।

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखाकृपाभ्या भ्रूलाभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनसिल' इति
निजाभिधेयप्रख्यातस्य घातुविशेषस्य पङ्केन निर्यासेन लिखितश्चित्रित. तेन, रागाविष्टेन अनुरागमद्युतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा विन्दुरूपत्वादिश्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
ससक्तेन तिलकविन्दुना विद्योतित उद्भासित. ललाटपट्टो भालफलक यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मद्यौवनकुञ्जरैश्वर्य परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव' इत्यत्र च जात्युपेक्षा लङ्कारः ।

उक्लृष्टेति । उक्लृष्टम् अत्यन्तसुन्दर यत् हेमनः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् भाभरणम्
आभूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आसुक्तात् परिधानीकृतात् कर्मोत्पलात् श्रवणकुवलयवात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शील यस्य तम्, तन्मद्युप्रवाहस्यापि पीतत्वादिश्याशयः,
तथा दोलायमान दोलाचदाचरत् पत्रं स्वर्णपत्र चत्रवंविध मरकतमाणिक्याभ्या निर्मित कण्ठट यत्रेति
बहुव्रीहिसौ बहुव्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं वर्णपादा
प्रशस्तकर्णं दधती धारयन्तीम् । इह भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः त सुभवति स्पृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्मात् तादृशात् चूडामणे.
शिरोमणे. चरता स्रवता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरेक्तीकृत ललाट भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मण्डपेन
विद्यमानेन लौहित्यासादृश्यादिश्याशयः, अशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमान. दीर्घो रि-
स्तृनः केशकलापः कचसमूहो यस्यास्तान् । उपमा ।

देहाद्वेषेति । देहाद्वेषे शरीराद्वेषमात्रे प्रविष्टेन हरेण महेशेन गर्विता अहङ्कारयुना या गौरी पार्वती तस्या
वि-गीपयवे विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मन्मथेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलामजातः शुभाष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराद्वेषमात्रप्रविष्टापेक्षया
निलिलावयवप्रविष्टैवतायाः सर्वत्रोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भविषुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रशंसा ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्री तया मुद्रितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मरसदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मी. सा यद्विरेव सरोज
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येव तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकैः कुल्यादिषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणा श्रौणां दानानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैवैकैकश्रीसदृशावादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोरपेक्षा । अनेनारथा. लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रमायते ।

हृदयके समान मानो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मन शिलाके लक्ष्मी निलक विन्दु उरके ललाटेऽर्धे शिरो
शोभा पाता था, सुन्दर कर्णों उत्तरे उक्लृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश परने थे, जिम्मे सुवर्णके कर्ण
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थे,—उत्तरे मानो कनकमैले मधुधारा चूटीके शिरोमण
उत्पन्न होता था, ललाटेऽर्धको श्वेतरेक्त (पुलाना) कर देती, सीमन्त पर परने चूडामणिके मदिरारसे
श्वेतरेक्तवर्ण निकलती किरणों दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती था. नरदेवने शरीरके केवल लक्ष्मीके लक्ष्मी
प्रविष्ट कर लिया था, उत्तरे पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उम्को हरेकी प्रतिछायाके ही मन्मथके
उर (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अनिरेक्त मनके मन्मथके लक्ष्मीके लक्ष्मीके
एकमात्र लक्ष्मीको वक्ष स्थल पर स्थापित करनेसे ही अन्मन्दिन-वित्त नारायणको जो हरण कर देता है,
उत्ते दूर करनेके लिए ही मानो वह अपनी आदृष्टिमें ने प्रतिविम्बदान लक्ष्मी लक्ष्मीके लक्ष्मीके लक्ष्मीके

१. रागाविष्ट । २. एकनादिल्लिखितेन टीपुडामरणमरन्द । ३. मरसदृश । ४. लक्ष्मीसदृश ।

५. रागेण । ६. उर.समारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विक्षि-
पन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोपेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्,
रजनी-जागरंखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्तुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुका-
भिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम् 'परिजननुपूरवप्रस्थित वल्लभञ्च हसमिथुनं' मृणालनिगडेन
वद्धध्वानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते^१ भवनहरिण-शाव-
काय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसर^२ प्रयच्छन्तीम्, आत्मसवर्द्धित^३-लता प्रथम कुसुम-

उत्तमेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन एकेनैव अद्वितीयनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य
स्वस्य तस्थाने आश्चर्ययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गवः तस्य नाशाय
दूरीकरणाय विलासस्मितः सविभ्रमेपद्मासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणा सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमव
विकिरन्तीमिव, एकेकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

निर्दग्धेति । निर्द्वयं निष्करणं यथा स्यात्तथा दग्धो भरमीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन
तथोक्तं प्रमथनाथे महेशे यो रोपः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणाना प्रतिहृदयं प्रतिवृत्त मन्मथानाम्
अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शपः ।

इह हेतूप्रेक्षा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदुनोद्दीपकत्वं व्यक्षितम् ।

रजनीति । रजन्यां रात्रौ जागरणेन अन्योन्यत्रियोगकलेशाज्जागरणं खिन्नस्य क्लान्तस्य, परिचितं
यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि पष्टी, तुमुन् योगे 'न लोकाव्ययं'ति
पष्टीनिषेधात् । स्वप्तुं निद्रासु क्रीडानदिकासु खेलातटिनीषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः
सिकताः ताभिः, बालपुलितानि, लघुसैकतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गेरिति शपः । अनेन तस्याः परिचितेषु
निरतिशयवात्सल्यं पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चिपरिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन
तदनुसरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यानम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन
विलसस्वरूपशृङ्खलया वद्धध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपाली स्वस्य चक्राङ्गरचिकां
काञ्चित् परिचारिकां सेविकासु आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणयः अशमगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन्
लिहते तृणभ्रान्त्या जिह्वया आस्वादयते भवनहरिणशावकाय गृहगृगशिशवे नन्वीश्रवणात् सहचराश्रो-
त्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्धरितघासवृद्धया भवनहरिणशावकैरास्वादान्द् भ्रान्तमान-
लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव सवर्द्धिताया जलसेनादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वत्स्याः प्रथमः

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमें धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके
लिए अपने विलासमय ईपद् हास्य से वह मानो प्रत्येक दिशामें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती)
थी, महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कामदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर ही वह
प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी, परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे खिन्न हुए
परिचिन (पालू) चक्रवाक-दग्धतिके निद्राके लिए, क्रोडानदियोंके अभ्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बालुका (रेती) के
द्वारा वह छोटे-छोटे पुलिन बनवाती थी, 'भेरा प्रीति-भाजन हस-मिथुन किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका
अनुसरण कर इस स्थानमें चला गया है, इसलिए तुम उसे-मृणालकी रस्सीसे बांधकर ले आओ'—इस प्रकार
वह हस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी, आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तृण मानकर
चास्टे हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विस्तृत यवाङ्कुरको निकालकर देती थी, अपनेसे

१. खिन्नस्य । २. दुर्लभञ्च । ३. प्रस्थित च वल्लभहसमिथुन । ४. लिहते च, लिहते हरिततृणसूचीलो-
भेन । ५. कश्चित् 'भवन' पद न दृश्यते । ६. प्रसव । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयतीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वतं पानु-शवरीमानाप-यन्तीम्, करतलविनिहतिः^३ मुहुर्मुहुस्तपतद्भिर्श्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकन्दुकैरिव^४ मधुरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतकै रत-श्रवण-कृत-दुष्टस्मितां चामरप्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-सक्रान्तप्रतिमां^५ स्वेदजल-धिन्दुर्जाल-चित-नख पदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्काहिनी पयोधरे^६ पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम् ।

आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निवेदनाय वथनाय आगतां प्राहाम्, उपानपालीम् उपवनरत्नाकारिणीम् अशेषाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन समानयन्तीं संमान कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफले. धारण्यप्रसूनमर्यैः पूर्णं पत्रपुटयया ताम्, अविज्ञायमाना अत्यन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्भिश्चेषेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यया तस्या भावः तथा कारणेन, हासहेतुं कृतहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पाति रपतीति क्रीडापर्वतपान्त्री सा चासौ शवरी विरातपत्नी वेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां भाषयन्तीम् । अनेन कादम्बर्यां निरतिशयकुतूहलप्रियत्व प्रतीयते । प्राकृतपर्वतं निद सन्तीं शवरी मानवीं भाषां न जानानि, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभक्तुर्भाषां न ज्ञायते इति कल्पनातिशयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकन्दुकैरिव श्यामवर्णगीन्दुकैरिव करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां विनिहतिं दूरीकरणाय उत्तोलनाय च ताडितैः, अतएव मुहुर्मुहुः वारंवारम् उदुदयनं कुर्वन्निः, मुखस्य वदनस्य परिमलेन आमोदेन अन्धैः मत्तैः, मधुरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकन्दुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः सङ्गीयते । तथा च तद्बद्धनस्य निरतिशयामोदवधं प्रतीयते ।

पञ्जरेति । पञ्जरं पश्चिन्धनगृहे विद्यमानो हारीतको 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पश्चि-शेषः तस्य रतश्रवणेन कूजनाकर्णनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचक स्मितं यथा ताम्, चामरप्राहिणीं चालव्यजनधारिणीं विहस्य हास्य विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापथेन विघट्टयन्तीं ताडय-न्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्ध्वनिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवाः खचिता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्रादृति^१ धाम्भुपज विशेषः तस्याः सकाशात् सदक्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया चरयारताम्, ताम्बू-करङ्काहिनीं नागवल्लीदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलधिन्दुजालेन धर्मसितरत्नसमूहेन दिन १२ त यत् नखपदं कामुककृतनखचर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां ब्रह्मविद्यैर्मथ्यं, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरत्नापट्टातकचूर्णप्रक्षेपेणैत्यर्थः, पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विघट्टयन्तीम्, पश्चिमादिदशा-भिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखाप्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुसुखाप्रतिविम्बानि च स्वेदसितरत्नसमू-

ही जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए वह पुष्प उतारकर (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी, मीठाप-नदी रत्ना व-नके विभिन्न-विभिन्न क्रिया था वह शवरी (मीलिनी, च्छेच्छविशेष), नानाविध वस्तुपुत्र और पहले परितुष्ण पत्रपुष्प (म-दोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके करनेके अभिप्रायको सन्तुष्ट करनेके कारण हंस-हंस कर वह उससे बार बार बातें करती थी, हाथसे नीचे लटकार देने पर वह तन-तन ऊपर आते. मुख-सौरभसे अंधे बने भ्रमरके साथ कन्दुक (काली रत्न) के समान नीला व-नी, पश्चिमी हारीतका शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किन्हीं नानरधारिणीके नामक पत्रपुष्पके पत्रद्वारा ताडन करती थी. ताम्बूलकरङ्गाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुक्ताफलसमूहेके रत्नोंके पडनेसे वहाँ धर्मविन्दुसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर मुष्टिपरिमित सौन्दर्यपट्टातक (कर्षी) चूर्णप्रक्षेपण

१ पत्र-पर्वतकशवरीन्, पर्वतकपाठ- । २ आलापनीम् । ३ विनिहति । ४ लीला-मुहुर्पसर्पङ्गिरूपस-ङ्गिश्च । ५ नीलकन्दुकैरिव । ६ हारीतवदन । ७ लेखिकाप्रतिमा । ८ च-चित । ९ स्तनवटे ।

रत्नकुण्डल^१ प्रतिविम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद-मण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन^२ आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभू^३भृद्भर-व्यतिकर-शेषभोगनिषण्णां^४म्, मधुमासलक्ष्मीमिव^५ षट्पद-पटलापहियमाण-कुसुम-रजोधूमर-पादपरांगाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

समूहाकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियत्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे वालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरक्तमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाय इत्यर्थः, सान्द्र गाढं यथा स्यात्तथा दत्ते रतिकाले कामुकेन अर्पितं नवं नूतनं यत् नखपदमण्डल गोलकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्सन्देहं व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, विहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन अनुग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैर्वापितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरग्राहिणीम् आच्छादयन्तीं वालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थतो आन्तेरभावाज्ञायं आन्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखक्षतस्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजक्षतं मृगाद्याः' इति दर्पणोदाहृतवद्विद्याविरुद्धत्वदोषः कथन्नेति चेत् ? मैत्रम्,—

'कक्षस्थले च कर्णान्ते कपोले वाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥'

इति कामशास्त्रप्रख्यातत्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलक्षणचातुरीसमुल्लसितान्तःकरणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृद्गणाणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गमसुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु स्रक्चन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णाम् उपविष्टाम्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखातिरिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पक्षान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तैः कुलभू-भृद्भरैः महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यथा सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाधिप-फणासु निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्तवर्थे प्रयोगाभावाद-प्रयुक्तता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादाद्युक्तदोषप्रसक्तेरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहताथार्थप्रयुक्ते' इति ।

मधुमालेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपहियमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजासि प्रसूनधूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूमरः ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु तथाविधधूलिभिर्धूसराः पादपानां तरुणा रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनाल्पयसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपक्षयुक्तानां घाणानां शानाणां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मदः मदनभस्मजनितगर्वो यथा ताम् । (महेशेन तु

(कुचमण्डल पर) पर ताडन करती थी, मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चामरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पडनेसे वहाँ नायकदत्त गोलकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके वहाने दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हँसती-हँसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नागके फणाओं पर स्थित है, वह भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करना अस्वीकार कर पतिससर्गसुखके अतिरिक्त अन्यान्य सुखभोग पर स्थित थी, चैत्रमासमें भ्रमरगण वृक्षस्थ पुष्पोंकी रजका अपहरण कर उस पर ही अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे पुपरेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिराकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंको धूसरवर्ण कर देते थे, शरत्काल, जिसप्रकार हसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे, मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अभिमान

१. प्रतिविम्बमार्द्रदन्तव्रणमण्डल । २. व्याजदत्तेन । ३... भूभृद्व्यतिकरां ४. शेषभोगेषु निषण्णां च ।

५. सखीमिव ।

गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लेखाभिव मधुकरकुलनीलतमाल-
काननाम्, इन्दुमूर्त्तिमिवोद्दाम-मन्मथविलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पांडुरश्यामल-
वलीलतालकृतमध्यां, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्न-पद्मरागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वशक्या कामो दुग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्य, अतएव तदूर्वापद्मगमिनि
हृदयम् । पचान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदारयसरोवरे जन्म उपपत्ति स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पक्षिणा तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्पो
यया ताम् । 'शरदमिव' इत्यद्यत्वरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालवधे—

'समय एव करोति बलावल प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हसरवैः परुषीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥'

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अशुक वस्त्रं यस्याः सा चामौ रचितं धनम् उत्तमा-
ङ्गाभरण शिरोभूषणं यया चेति ताम् । पचान्तरे तु—श्वेताशोः महेशमदनकस्थितशशिनः करै रश्मिभि
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन एकगात्रत्वात् व्यासम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तटवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलतट पट्ट-
समूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाश्रुणकुन्तला यत्र तत्तथोक्त आनन मुखं यस्याः ताम् । पचान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालकाननं तापिच्छुवनं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्त्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासेः अत्यन्तमदनप्रस-
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्वृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यया ताम् । इन्दुमूर्त्तिपते तु—उद म
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृत गुरोः वृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया ताम् । 'दुग्धस्थाने
नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ।

अत्रायमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयक्रतुमनुष्ठाय ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुर-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्रायं देवीभागवते हरिवंशे चेति विशेषज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । दिनर-
भयाज्ञाह प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गतनामो
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो भूपितो मध्य-
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पचान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मयो देवो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वयो दीप्तिमायो या नृपा
मौक्तिकानि तासाम् अशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि समिश्राणि पद्मरागप्रसाधनानि पद्मरागरत्नरचनाभूष-
णानि यस्याः ताम् । पचान्तरे तु—भाः दीप्तिरस्ति अस्येति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः, सुकं प्रियं
अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लीहित्यनेत्र प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छाग्दरेण निर्मलदग्दान्यनरेण

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वाऽपत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालाप^१ तद्रूपवर्णनामुखरं
केयूरक पृच्छन्ती कादम्बरीं ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमान मृणालवत् कोमलं मृदुलं ऊरुमूलं सविधमूल यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु—स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् उरु विस्तृतञ्च मूल ब्रध्नदेशो यस्याः ताम् ।

मयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिश्रेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पश्चान्तरे तु—नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणा मेचकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतरुः कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वान्छित-
पदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य तरुपस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रेतनस्य 'केयूरक' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किन्नामा ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्द्वयः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्त्तमानस्य
यूनः । परिचयः सस्त्ववः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलाप भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम् अश्रान्तवक्त्रारम् । पृच्छन्तीं प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तस्येति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखा क्षशिरेखेवेत्युपमितसमासः स च 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवेत्युपमासाहचर्यात् । दृष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत्तः कर्तृ, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अमृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं बभूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अमृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमत्वदोषः समापत्तौ तद्धारणाय
'सागरस्य' हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य 'हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः ।

गन्नासे उत्पन्न पद्मिनीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-गुलका मूलदेश, निर्मल वस्त्रके अभ्यन्तरमें दीखता था; मयूरगणके
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिस प्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसकी मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एव केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे, कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह शय्याके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—'वे कौन हैं ? किसके पुत्र हैं ? उनका नाम
क्या है ? उनका रूप कैसा है ? उनकी अवस्था कितनी है ? वे क्या चाहते थे ? तूने क्या कहा ? कहाँ तक उनको
तूने देखा ? महाश्वेताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एव वे क्या यहाँ आवेंगे ? यों वारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रमाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वसित होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वसित होने (उछलने)

१. पुर-समीपे ।

२. भवता च ।

३. अभिहितम् ।

४. " सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालाप-रूप ।

५. वचित् 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते ।

आसीच्चास्य मनसि—'शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधमा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृत्स्नमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादित वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समामादिताः । तन्नन्वेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकनेशेन ये विगलिता लोचनयुगलाद्भ्रुव्चिन्दवन्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवत्रान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि 'नूनमर्थं म केयूरकेणावेदिन' इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरपपात । लोचनप्रभावधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इव तर्क्षेणमराजत चन्द्रापीडः । इष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्तं (एवम्) आसीद् यभूत् । वेधसा ज्ञापना मे मन शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विद्युत्तानि तथा सति वीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदात शुद्धं कर्म कृत्य पुण्यमित्यर्थः । एतस्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । एतेनापि नूनं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एतन्मितीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यभव्याकृते, परमाणव उपादानान्तराभा भूताणुद्रव्याणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणञ्चाह—

'जालान्तर्गते भानौ यस्सूचम दृश्यते रजः । तस्य पट्टितमो भागः परमाणु' म उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो दृश्यकादिक्लेमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रयेदमभिहितमित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शकनेशेन रचनादात्त-पाणितलामर्शनकष्टेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः स्युता ये अश्रुचिन्दव कादम्बरीं एव मय-शुक्लाः तेभ्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैरवाणि, कमलानि नरिणानि एतानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कह्लाराणि उत्पन्नानि समुद्भूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्या कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपपात दृढसलग्न यभूत् ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन आर्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विरमय आश्चर्यं तेन स्मेरं विस्मिततन्, तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गुहीतं लक्ष्यं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिन् चन्द्रापीडे । एतन्नमि सुरादा नाद्वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोप्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यन इत्यल्लक्षणं वस्तुष्वपि ।

लोचनेति । लोचनप्रभया कादम्बर्या आत्मनश्च नयनालोकनेन धवलित श्रद्धावृत्तश्चन्द्रापीडं पश्यति तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या, सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विद्युत्कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् क्षराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आर्मीदिनि पराजितो वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृष्ट्वेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्या, प्रथमम् आर्मी रोमोद्गम

लगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—'विधाताने मेरी जन्मिष्ट इन्द्रियो भा करगनने तने वनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इन्को अनाधननि (दे रोमदेल) में उपादा विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र भण्टार उत्पन्न किया है ? ऐसे अनिमान सौन्दर्यनि पश्यने परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव सुरो प्रतीत होना है कि इन्के निमान उत्पन्न है । अतः वर्षण-कलेशते, इन्को नेत्रोंमेंसे जो अश्रुचिन्दु (आम्की वृद्धे) टपके रहने ही मनामें ये मनामें उपादा, पद्म, नीलोत्पल और रक्तोत्पल उत्पन्न हुए हैं ।' इत प्रकार चिन्ता करने ही उत्पन्न हुई कादम्बर्या की पढी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—'केयूरकेने जिसका वामं जिह्वा, निम्नोत्पल ही पुरुष है' तव चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवद्ग विस्मृत हो उन्की इति चन्द्रापीड का निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-द्रव्यसे सुमन्य परमाणु निम्न मदिना देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभये इत्येव

तं प्रथमं रोमोद्गमः. ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत् ; ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रूरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उस्थितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सत्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्रा सहामिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे-
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मचारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सस्वरं यद् उत्थानम् उस्थितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशश्चलम् । अयमाशयः-मदनविकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सज्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवैह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

ऊरुकम्प इति । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रूरोध रुद्धवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रञ्जितेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरोधो नोरुकम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टेन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्वद्व्याजोक्तिश्चैवभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो दालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ प्राप, दालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्माद्दुत्थानेन कुचयोरच्छादनापसरणात् पुनस्तयोराच्छादनार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य दालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रपा सैव वक्त्रम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उत्से देख दिहल हो गये । इधर चन्द्रापीडको देखकर पहले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तमें) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका वहाना हुआ । ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुरस्वर सुनकर दौड आय, हंस-मण्डलको मिला । निश्वास चलने से ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा से ही उसका हाथ तत्काल वक्ष-स्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरण करनेके वहानेसे रखा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरकी

१. क्वचित् 'तम्' इति पद न विद्यते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ...४. अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. ...चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपल्लव, स एव करः । ८. स्तनावरणम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतामयासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश-चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणच्युतिमाप तिरोधानममस्त, हृदयप्रवेश-मपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारता गोपनमाधनतान् अगात् अगमत् । मधुकरसमूह एव वक्तु प्रतिबन्धाति न पुनस्त्रपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आघाभिधातः तस्य वेदनेन व्यथंय मीत्कार 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केनकी केनकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणता मीत्कारसाधारणनिमित्तनाम् अत्राप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेनमकरोत्, न तु कामवाणव्यथयेति छल विधाय प्रस्तुतगोपन कृतवती त्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनवेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेद-नाय वेस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूनेन निपेधन कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिपेधेन कैतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रकम्पनस्य गोपन कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वन्तः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसहस्रोपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बरीं सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एषञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीर-गणानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्वयोरप्रेक्षा । तथा 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववारने तदनुपादानाद्विधेयानिमर्शदोषस्तु न शङ्क्य, 'आत्मा जानाति चरपापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दान-पेक्षणात् ।

तदेतत्समर्थयति—तथाहीति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्या कादम्बरीं, रत्नाभरणच्युतिमपि मजि-खचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतिबन्धकमित्यर्थः अमंस्त ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवापरिहार इति तिरोधा भासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कामक-स्वभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकैवल्पकम् । भूष-णरवम् अलङ्कारज्ञातकारमपि सम्भाषणम् अभ्यर्थनात्परूपम् अमन्यत अनुप्यत । इहाप्युपमाङ्कारः ।

पुष्प-रेणु उसका बहाना हो गई । लज्जा ही वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु पुष्प-रेणु के मीठे-से-अमर उसको रोकने प्रतीत हुए । काम-वाणके प्रथम प्रहारकी वेदनामे ही बस्तुन उनको मोचर होने लगा, किन्तु भूतलमें विक्षिप्त पुष्पोंके पुञ्जमेंसे केतकी (केवड़े) के काँटेने आनात होने (छिरने) के कारण उसका पुष्प-दीखा । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी दिक्कको निवेदन करनेके लिए उसका प्रतीहारीको निवारण करना उसका बहाना हुआ ।

उस समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया था वही मन्मथ के प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, मन्मथ के प्रवेश कादम्बरीके रत्नालङ्कारकी प्रभाकी तिरोधान (दृष्टिको रोकनेवाली, दिवाइके मन्मथ पर-पुष्प-पुञ्ज-मध्यमेंसे-के-वख) समझने लगा, कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश की थी उसे ही पतित्वेन ममानया मन्मथ के प्रवेश-कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी मन्मथवा कम्प-र-वाणके नाम, जैसे-जैसे

१. द्वारपालतान् । २. सीत्कारम् ।

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा^१ सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—सखि !
कादम्बरि ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः चन्द्रा-
पीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनागतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृष्ये

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहत्वासम्भवाद्द्विरोधः, भावाभिव्यक्तिपूर्वकमनोनय-
नादिहरणाच्च नितान्तेष्टत्वेन तत्सम्भवात् परिहार इति प्राग्वद्द्विरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्क-
मपि शरीरकान्तिस्म्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अर्पितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यथा
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सौत्सुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः ।
इह हेतूप्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा 'सोत्कण्ठम्' इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथेतत्पदस्य द्विरपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तर यथा स्यात्तथा दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यथा सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उल्लेखेन भूमिभेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां
जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्येति । अयं तस्य सूनुरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ भुजौ बाहु एव दृढत्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थौ तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्म्यत्व-
सादृश्याद्दुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एना भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः ।
'पीडात्तिमर्दनोत्तसकृपासु सरलद्गुमे' इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापाडः दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां
निर्हृतकस्वजनस्वं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कञ्जव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उच्चिन्नैः सकलासङ्गैः समस्तसंगैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्तिं मनोवृत्तिम् आकृष्य आकर्षणं विधाय वर्त्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-कान्तिके सपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरीने मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) महाश्वेताने भी उसको गाढ-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरि ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुत उत्तम घोड़ोंके खुराग्र (टापीं) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाहु-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-बन्धु हो गए हैं, एव समस्त
आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. जातोत्कण्ठं । २. विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्वबन्धुः । ३. अनुगत । ४. सविशेषः ।
५. आकृष्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्टवैवेमम् अहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य न्थानाभिनिवेशित्वञ्च लक्ष्याः, सद्गर्तृतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ताञ्च मर्त्यलोकस्य, मफलताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च नौभाग्यस्य, अत्राभ्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं भिन्नसखी । तदपूर्वदर्शनाऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजात्परिचय इत्युत्सृज्य अत्रिभ्यताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् इन्द्रियाणा मनोलोचनादीना करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनारहितचित्त, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्राप, अत एवैव विचक्षणो मन मनोवृत्ति माकृष्य विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचारुण्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नता प्रतिस्पर्द्धिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीत्यर्थः । एषो राज्ञ्यश्रियः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमाग्रहवत्त्वम् । पृथिव्या भूमे सद्गर्तृतया मनुष्यस्य मितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य मृत्युसुवनस्य सुरलोकात् देवाद्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तान् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रार्पीदर्योदयोऽर्थोऽभ्यसते । मानुष्यो मानवजातीया नार्यः तासां लोचनाना नयनाना सफलता साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरन्तरादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एतस्थाने एकत्र समागमे मयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावरवं प्रतीयते । सौभाग्यस्य भाग्यवत्ताया, ऐश्वर्यं महामृद्धिम्, अस्य प्राप्तेरित्याशयः । अनेनाय सकलश्रेयं दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अत्राभ्यतां नागरिकताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, 'निर्माणकौशलमित्यादीना सर्वेषां 'ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां दर्शनेनाभिसम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी त्वम्, यहवोऽनेके प्रकारा ज्ञेया यत्र प्रियायां ननु यथा स्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनव दर्शनम् अवलोकन चर्य न तथोक्त, एवंरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजातः अनुत्पन्नः परिचयः सस्तवो यस्य स तादृश, नारित विद्यमानो विद्यायो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावो यत्र स, सद्गौ सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेताया तथा अत्रापि अरिमन् वमारेऽपि वर्तितव्यं इत्या आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वान्न तत्र दोष आक्षेपणीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, चान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वार्थवाद्यमेव ज्ञानिभ्यः

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है, क्योंकि—सबके ही आनुकूल्यमें पणरान-रूप रार पर-पणराने इस प्रकारके विदग्धजनों का मिलन समारमें दुर्लभ है । इन लिए मेरे नगान, तुम भी इनके लिए विधाताका निर्माण-नैपुण्य, सौन्दर्यकी अनुकूलनीयता, राजकर्मकी योग्यरूपमें समस्त पणराने प्राप्त होनेसे पृथिवीको सुख, देवलोकीकी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्यजनकी को-ने-ने-पणराने स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन सौमान्यकी सम्पत्ति एव मनुष्यका अत्राभ्यता इत्येव सर्वार्थवाद्यमेव ज्ञानिभ्यः इस लिए इनकी मैं यहा बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें सन्देह समाप्त होने के लिए मैंने इतना ही कहा है अत एव—'इन्के साथ यह पहली भेंट है—इन धारणामें जो सत्य ही है—इस प्रकार कुछ परिचय नहीं है इस प्रकार समारनेते जो अविज्ञान हो जने भी होत, न 'इन्के सम्पत्ति' इत्या है—इस प्रकार समझकार जो कुछ आगदा उत्पन्न हो जने भी होत, किन्तु प्रमाण ही है—इस प्रकार

१. विदग्धो जनः । २ बहुकर । ३ प्रवर्तितवन् ।

बान्धवश्च-परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्बिलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य' श्रम सलिल लव-विसर इवानन्दवापपजलविन्दुनिकरो निपपात ।
स्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदयरु-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविचरविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो विभ्रम-गृहीतताम्वूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमु-

वरणीय इति ध्वन्यते । तथा महाश्वेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनिस्त्वेन तत्कन्यकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् बिलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्गमनेनापि यः खेदः तस्य ये सलिल-
लवाः तत्प्रभवा घर्माविन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत । तिर्यग्बिलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागो गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
आयतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातेत्यभिप्रायः । विशाल
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च'
इति विधः

स्वरितमिति । स्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्ररणरज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यद्युतिः विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेगवशीन मन्दहास्य कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युपेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सम्मान्यतामिति । रुचिं प्रीतिं राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽभिलषित इत्यर्थः, अयं मल्लक्षणो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सक्रियताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव गिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता भ्रूवल्ली समुन्न-
नाम उच्चीवभूव । इह फलोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अङ्गुलिविचरेति । अङ्गुल्यः करशाखाः तासां विचरेभ्यश्चिद्वेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अश्रमगर्भरचिताङ्गुलीयकाणां मयूखलेखा रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता भात्ता ताम्वूलवीटिका नागवल्लीदलवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्त्यास्ताम्वूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जृम्भाया आरम्भेण मन्थरं स्तब्धं मुखं
वदनम् उत्ससर्प उज्जगाम ।

इह पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्दशिमपङ्क्तेस्ताम्वूलवीटिकात्वेनोत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षालङ्कार-
श्रेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महाश्वेताके समझाने
पर, चन्द्रपीडने [गन्धर्वोंको देवयोनिमें होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कदाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं उधर जानैके परिश्रमसे घर्माविन्दुसमूहके समान
आनन्दाश्रुविन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दौड गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अमृततुल्य शुभ्रवर्ण ईपद्-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
'वक्तिको सम्मानित करो' इस बातको मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगुठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलासहित ताम्वूल-वीटिका (पानकी बीडी) धारणकर जभाईके

रससर्प । स्ववत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्त्तिर्भ्रम-
केतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथाहि, शिखन्मणिनूपुरंपुटेन भुवम् आलिखताऽद्भुटेना-
हृत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत । विकचकुबलयदामदीर्घया दृष्टया च निपीत इव कपोलतले समलज्यत ।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं वभ्रमुस्तरलास्तारकाः ।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महास्वेतया सह पर्यङ्के निपमाद् ।

स्ववत्स्वेदेति । किञ्च, स्वता भावोद्गमाच्च्यवता स्वेदजलेन घर्षवारिणा धौतंशालितं यदलावण्य तं न
निर्मलेषु स्वच्छेषु । अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु धनुषु, चन्द्रा-
पीडः सक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्त्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरवेतुः काम इव अदृश्यत अवालोक्यत सहचरीभिरिति शेषः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अभिहितमेव विषयं विद्युणोति—तथाहोति । भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्पता, किञ्चिन्मनता)
अतएव शिखन् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटे रत्नखचितपादकटकपुटे यत्र तयोक्तेन अद्भुटेन आहृत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्ब पपात इति तात्पर्यम् । 'आहृत इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

दर्शनेति । दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रधावितेन अत्यन्तवेगो-
च्छलितेन हृदयेन चेतसा गत्वा ब्रजित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे दृ-
च्योर्मध्ये समदृश्यत समवालोक्यत सहचरीभिरिति शेषः । उत्कालङ्कारः ।

विकचैति । विकचानि विकसितानि यानि कुचलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादिस्थाशयः, दृष्टया अवलोकनेन निपीत इव निर्गोण इव चन्द्रापीडः कर्पो-
लतले कादम्बर्या गण्डतले समलज्यत अदृश्यत । उत्कालङ्कारः ।

सर्वातामिति । कुतूहलात् कौतुकात् त चन्द्रापीड तिर्यक् पश्यन्तीनां वृष्टिलेनावलोक्यन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गचुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्यायिन्य, नरलाश-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं ध्रयणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साक वभ्रमु भ्रमण चक्रुः, यथा मधुकराश्चक्रलास्तया तारका अपि चादृश्यम-
भजन्नित्यर्थः ।

इह गुणोत्प्रेक्षा सहोक्तश्रेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कादम्बरीति । सविभ्रम सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यदा या
तादृशी । पर्यङ्के पत्यङ्के निपसाद् उपविशेत् ।

आरम्भ होनेसे मन्थर मुखकी ओर गया, गिरते हुए घर्षजल (पसीने) ने उसके मनस अद्भुत रूप में लगे-
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें वस्तु (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पतनेमें मानो वर निरन्तर कला-
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा देखने लगा—ज्योकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उमड़े चलायुने गीने
मणिनूपुरोंकी शकारसे उसका आह्वान किया हो यों वह चरण-नजमें आ पठा अ, चन्द्रापीडकी देहमें ही
तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया ही, रस प्रकार वह उनके स्तनाभ्यन्तरे दृश्यत,
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने मुदीर्घ दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, रस प्रकार उनके कर्ण-
नण्डल (गाल) पर दृष्टियोग्य होना था । फिर उस समन बँटी मनस कन्याओंकी, जो उनके लोचन-
(कटाक्ष) टाल-टालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गये हुए चक्रल नयनाना (पुनिकी, नयन-
अभिलाषासे ही मानो, कर्णभरण-कुसुमके अनुरोंके साथ फिरने लगीं ।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रान्त तक नमस्कारके साथ पला ५०

१. स्तम्भमक्रान्त । २. माणित्यनूपुर । ३. ननिभ्रम् । ४. मगचुम्बिन्या दृष्टयति ।

कामा इव । ५. कृतप्रणामा ।

समभ्रमं परिजनोपनीतायाञ्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहाय्यो वेणुरवान् वीणाघो-
पान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मारोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वपिण्यंसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति-पर्यस्ताञ्च अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

ससम्भ्रममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्य तल्पस्य शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव स्वच्छव-
सनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितायां चिह्नितायां
पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महाश्वेतेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्ताज्ञयो याभिस्तास्तादृश्यः प्रतिहार्यो
द्वाररक्षाविधायिन्यः महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो याभिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशीशब्दान् वीणाघोपान् वल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जयशब्दा
जयजयेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिकाजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववस्त्रेण अङ्गप्रोक्षणेनेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । आरुहोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविधविश्वास-
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्याद्गुणमत्त्वेन लिखति चिह्नयति तरुणानां चित्तमिति मदलेखा । लिखते-
पचाद्यत्रप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अनभिलषतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

महेति । कर्णाभरणप्रभायाः श्रवणभूषणकान्तेः वर्षं वृष्टिरस्यास्तीति तस्मिन्स्तादृशे अंसदेशे काद-
म्बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां-
भ्रमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं रत्नलित कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणभूषणीभूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्थानमुत्तोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालव्यजनवायुना यादृविधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् इत-
स्ततो विक्षिप्ताम् अलकवल्लरीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाप्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं पप्रच्छ पृष्टवती । 'दुष्टाचूपचूदण्डरूधिप्रच्छि चिद्रक्षासुजिमन्थमुषाम्' इत्यादिना प्रच्छ-
धानुद्धिकर्मकः परिगणितः ।

वैठी । श्वर शीघ्रतासे किसी परिचारिका द्वारा सुवर्णके पायोंसे चिह्नित एक छोटी चौकी लाकर कादम्बरीकी शय्याके
सिरहानेके निकट रखी गई, उसके ऊपरमें शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-वस्त्र बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीके चित्तका अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंने मुद्रित (बद्ध) मुख
मण्डलके ऊपर हाथ रख, शब्द करनेके निषेधका सङ्केत मूचित करके, सभी ओरसे वशीका स्वर, वीणाका झङ्कार
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
शीघ्रतासे जल ले आया । उसने कादम्बरीने अपने ते ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-वस्त्र
(दुपट्टे) से उनका पोंछकर फिर वह पल्ल पर जा बैठी । श्वर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भाजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अनिहाया न करने पर भी बलपूर्वक पाद-प्रक्षालन किये (धोये) । फिर कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कन्धे पर स्नेहसे हाथ फेरती, अनुर के भारसे अवनत (लचे) हुए कर्णपल्लवको उछालती,

१ ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाः ।

३ अपाङ्गदेशे ।

४ विधुति ।

२ अत्र विविधरत्नप्रभाभासितायाम् इति क्वचित् पाठो दृश्यते ।

५ पर्यस्तालक ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाच चक्षे । समुपजातशोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्प्राङ्-विक्षेप-प्रचलित तरल-तर-तारशारोदर^१ चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलाघ्नीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्या^२, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतट-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्रं^३-वक्ष स्थल घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यवस्थानेनैव लज्जमाना त्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुह्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कटादिव कुशलं चेम वाच-चक्षे आत्पातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखापि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकरमरणादित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकनासक्तापि मुहुर्मुहुः चारंवारम्, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चालनेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्तादृशश्च तत्, तत एव च शार विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तादृशश्चेति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन भाकृष्टधनुषा भगवता प्राहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलाद्वात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाण चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेद्धं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुख नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडो-यात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोपेक्षालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले गण्डे शक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्ज्वलभागे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैस्स्तनतावनततयैव श्लेषं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, विरहव्यथा विभोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्रं धर्मकिलने वक्षस्थले उरःस्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभङ्गिका पुत्तलिका तस्या प्रतिमा प्रतिबिम्ब यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपत्नीरोपं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्राहिण्याः पुत्तलिकाया धपि नायिकात्वादित्याशयः । निमिषता स्वावलोकने लाचनयोस्नमालननिमीलने विदग्धता चन्द्रापी-

वामरके वायुसे विखरे केशकलापकी लट्को संवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कटसे ही नानो अपना कुशल-सन्नाद कइने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एव वह महाश्वेताके मुखको ओर ही निरोप्रा कर देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें प्रेरणा करने (कटाक्ष फेंकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलोसे मध्यभाग वैचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चञ्चल खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलत्कारसे चन्द्रापीडको मानो पीडा देनेके लिए ही उसको ओर ले जाता था, ओर कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी कित्तां सखाके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिबिम्ब प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पञ्च चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब लुप्त (नष्ट) होजैते ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसके वक्षस्थल पर धर्मजल उम्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पड़ गया, उससे कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पन्द गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति क्वचित्पुस्तके नावलोक्यते । २. 'तारोदर । ३. 'सौन्दर्येन, चन्द्र-पीडपीडनादेव. चन्द्रापीड प्रति । ४. ईर्ष्याया ईर्ष्या । ५. क्वचित् 'तट' इति परं नोपलभ्यते । ६. विरहव्यथालीः । ७. ' ।

शालभञ्जिकाप्रतिभेन सपत्नीरोपं' निमिपता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

सुहृत्तापनामे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत्—'सखि ! कादम्बरि ! सम्प्र-
तिपन्नमेवं नर्वाभिरैवास्माभिः अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावदीयतां
ताम्बूलम्' इत्युक्त्वा च किञ्चिद्विवर्तित्वावनमितमुखी^६ शनैरव्यक्तमिव 'प्रियसखि ! लज्जेऽह-
मनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गृहाण, त्वमेवासमै' प्रयच्छ' इत्युवाच । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिरार्हानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरे-
वं वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना^७ 'स्थूलरथूलं निश्वसती'^८ निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्नपि-

देन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताकलेनाम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधो-
त्कण्ठाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिराहित्यकलेनाम् अभजत,
दर्शनव्याघातादित्याशयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्धते ।

इह इत्यादीनामनेकेषां कर्मणाम् 'अभजत' इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

सुरैरिति । सुहृत्तापनामे किञ्चिद्वर्णं व्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदलार्पणाय
तत्परं ता कादम्बरीम् अभाषत अवाचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपन्नमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्यात्तथा आराधनीयः पूजनीयः 'सर्वस्याभ्यागतो गुरुः' इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्त्वा महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्तितम् ईषत्परावर्तितम् अवनवितञ्ज मुखं वदन् यथा सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । 'अनुपजातपरिचया अनुस्पन्नसंस्तवा, अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूल-
दानरूपधाष्टवेन लज्जे ऋपे । प्रयच्छ देहि' इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तथा महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं शूयो
भूयः कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
नावयुष्यते । चिरात् चिरकालेन दानाभिमुखम् अर्पणसांमुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । इहोपमा । वेपमा-
नाङ्गयष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा सादृशी । मन्मथेन कामेन कर्त्रा
स्वेदजलविसरैः घर्मसलिलपुञ्जैः करणैः, निजशराणां स्ववाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्नपितेव, स्नान कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयजर्नैरगुह्यना स्नाप्यते मूर्च्छापानोदनाय-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्च भर जानेसे जब उसे देख न
सकी तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—'सखि, कादम्बरि ! चन्द्रापीड नवीन अभ्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए हम सब लोगोंको
इनका सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो' । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्तरूपसे उत्तर दिया—'प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो ।' फिर महाश्वेताके बार-बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अभिलाषा किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई) ;
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोमल हाथ
आगे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गए थे, एवं दीर्घनिश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हाँफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोपात् । २. तां महाश्वेता समभाषत । ३. क्वचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरैवास्माभिरनिनव" । ५. क्वचित् 'ताम्बूलम्' इति पद न दृश्यते । ६. तिरोहितो
७. सा तान् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकर्षितदृष्टिरेव । ११. अन्धता लोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्वसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावल्ग्वनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालन सक्रान्त सिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिण्ठ्या-
मलम्, कचग्रहाकृष्टि-रुदितारिलदमी-लाचन-परामर्श-लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विमर्षत्रयकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधात्रिताभिरिव विवधिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्रहन्तम् प्रसार-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घमवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन घृडनग्रामेन हस्तावल्ग्वन
करावल्ग्वनं याचमानेव प्रार्थ्यमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावल्ग्वन प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा भयाधीनाह पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे ससक्तु कृतप्रयत्नेव विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्त प्रसार्य क्वापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवह्नीदलाभ्यन्तर एस्त-
पल्लवं करकिंसलय प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बरीत्यन्वयः ।

इह 'सन्पितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिष्वपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्ने-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकृत्येव पाटल श्वेतरक्तम्, अतएव जय-
कुञ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्धाशस्थले भास्फालनेन प्रोक्ताहनाथं समर्द्धनेन सहस्रान्त
संसक्तं सिन्दूर नागज यत्र तमिव । इह सिन्दूरसल्लोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कुनो विहितो यः किगश्चिद् तेन श्यामल कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचग्रहाकृष्टया केशग्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदिता आक्रन्दिता या अरिलक्ष्माः रिपुध्रीः तस्या
लोचनयोर्नयनयोः परामर्शनं करुणया नयनाम्बु मार्जयितु पुनरामर्शनेन लग्ना सक्ता अञ्जनविन्दवः
कज्जलकणा यस्मिस्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्दिति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवंशमयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तज्वनेन प्रधात्रिताभिरिव नखकिरणरेव उच्चलिताभिरिव, विवधिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्य कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरमोनां हासस्य च तुल्यश्वेतत्वादिश्याशयः ।
इह तिष्ठ एव क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः मनि-
वेशः उपस्थितिः याभिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा भन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव क्रनाम्वा इय,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्ती तदवलोचनतद्वाक्श्रवणतदाननघ्राण-तदधरपान-तदङ्गस्पर्शस्वरूपान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्रहन्तम् उत्पादकत्वसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पाद्यन्तमित्यभिप्रायः । पाणिं हस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एव कादम्बरी स्वेद-जलमें निगमन होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी, और मैं भयवश गिर रही हूँ इत्यर्थ
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें सलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । श्वर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ न्वभावसे ही आरम्भवा (सुनारी)
था, अतएव प्रतीत होता था क-विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (यपकाने) से उत्सव सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके चिह्नसे वह हाथ कुछ व्यामर्षण हो गया था, उन्में प्रतीत होता था
कि—केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकट कर लेने) से शत्रुपक्षीय रक्ष्मां नोदन कर रही हैं, उन पर
दया कर उसके आँसू पीछनेके लिए नेत्रमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन विन्दु लग गये । नग-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियाँ मानो हँस रही हैं, अत्यन्त वेगसे आगे बढ़े रहा हो, और उन्में ही
उन्हें मानो वृद्धि कर रही हैं । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बरीके हाथके स्पर्श करनेसे, लोभात्, उन्में
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस लनयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तियों पर धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव, तापितुमिव । २. प्रधात्रिताभिः प्रत्तारिनाभिः । ३. चन्द्रापीड
वृत्तीरिवाङ्गुली ।

नवान् पाणिम् । तत्र च मा तत्काल-सुलभं विलास-दर्शन-कुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरमैरधिष्ठिता । तेनानिवद्धलक्ष्यतया ज्ञान्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरः-प्रवर्तित-नग्रांशुनिवहेन, वेपथुचलितबलयावलीवाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, न्वेदमल्लिकपातपूर्वकं 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अत्र प्रभृति भवता हस्ते वर्त्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदान् । आकर्षन्ती च करकिमलयं भुजलनानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नरत्न्य नाज्जानीत् । गृहीत्वा चापर ताम्बूल महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्यां निभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने तुनूहलं कौतुकम् एयामस्तीति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः तुनोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य एव, मा कादम्बरी अधिष्ठिता आश्रिता तत्समये न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, किन्त्वन्वेष्यनुरागा भानन्दजनका आसन्नित्यभिप्रायः ।

'रसो गन्धरमे स्वादे निस्तादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे वीर्ये देहधात्वङ्गुपारदे ॥'

इति विश्वः । मर्त्तरेरित्यस्म शृङ्गारादिविरिति व्याख्यानं तु न युक्तं 'रसदयोक्तिः स्वशब्देन स्थायि-सत्पारिणोरपि' इत्यादिनाहित्यदर्पणदिकशा स्वशब्दवाच्यत्वादापसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्यां वीरवीभरसा-दिरमाना सर्वथैवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

नेनेति । अनियद्धलक्ष्यतया अकृतस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गणायेव पुरःप्रवृत्तितः अग्रतः प्रेरितो नग्रांशुनिवहो नवरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कम्पेन चलितया स्फुरितया बलयानां कङ्कणानाम् आवक्या पङ्क्त्या वाचालेन सुपरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलापं कुर्वतेव विदधतेव विद्यमानेन तेन हस्तेन । श्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य शास्त्रसंमतत्वादित्याशयः । 'मन्मथेन कामेन दत्तः अर्पितः अयं मल्लक्षणो दासजनः परिचारकलोकः स्वया गृण्यताम् अनीक्रियताम्' इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवतस्तव हस्ते वर्त्तते विद्यते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात् दत्तवती ।

इह 'अन्वेषणायेव' 'कुर्वतेव' 'प्रतिग्राहयन्तीव' 'स्थापयन्तीव' इत्येतेषु क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिमलयं पाणिपल्लवम् आकर्षन्ती प्रत्यानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजवाहुचक्रीमनुसृत्य तथा साकमिथर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृष्णया स्पशलोभेन गत प्रयातम्, अनङ्गशरेण कामदाणेन भिन्नं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि कराभ्यन्तमपि रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं नाज्जानीत् न ज्ञातवती अनेन तन्मयता व्यञ्जिता । जात्युप्रेक्षा । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै सर्वथै प्रायच्छत् अदात् ।

एवं एव समय सर्वा प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायासलभ्य कादम्बरीके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किन्ती निर्दिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थामें कादम्बरीने हाथ फेला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीटीको रखा । उस समय वह लक्ष्य न दीखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो सम्मुख जखके किरणोंको त्रेरगा कर रहा था । कल्प उभ्रित हो जानेसे हिलने कङ्कणके शब्द होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने डान कर दिया है, इसलिए आप इस दासीको ग्रहण कीजिए, इस भावसे कादम्बरी मानो श्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह करती थी, एवं 'आजसे तेजर आपसे हाथमें मेरा जीवन है' इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीटी देकर अपने कोमल हाथोंको खींचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके स्पर्श करनेके हीसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-वलय रोजनेके मनमय जो हाथसे निकल पडा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बरीने और एक दूसरी पानकी बीटी लेकर महाश्वेताको दी ।

१. तत्रेति 'सुलभ' इति पद नास्ति ।

२. अधिष्ठितेनान्यनिवद्धलक्ष्यशून्य ।

३. आकर्षयन्ती ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णारागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्भु-
भाङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन^१ मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्ष-
द्युतीनाम्, कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—भर्तृदारिके ! कादम्बरी ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं^२ मामनुबध्न्तन्त विहङ्गापसदम्^३ । यदि माम-
नेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन^४ इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महार्श्वेता
'किमियं वदति' इति मदलेखा पप्रच्छ । सा चोक्तथयत्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी^५ कादम्बर्याः

अथेति । तामूलदानानन्तरं त्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहसैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य 'सक्रोधमवादीत्' इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शकृत्वाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां राग रङ्गनं रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विद्भुभाङ्कुरं प्रवालखण्ड तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं त्रोटिसपुट यस्य तेन । मरकतस्य
अरमगर्भस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्यथोस्तथोक्ते पक्षती पक्षयोर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन करेण पक्षिणा अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जल्कवत् पिञ्जरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षद्युतीनां हृदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया श्यामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोपम् अवादीत् अवोचत् ।
इह 'इन्द्रायुधमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विद्भुमङ्कुरानुकारि' इत्यत्र आर्थापमा, 'कुवलयदलनील-
तया' इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । 'कुसुममयीव' इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीणै
क्रियोत्प्रेक्षा ।

भक्तिरिति । भर्तृदारिके कादम्बरी ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते
बुध्यत इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयशालि-
नम्, माम् अनुबध्न्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहगाधमम् एनं पुरो विद्यमानं शुकं कीरं कस्माद्धेतोः
न निवारयसि प्रतिपेक्षसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणाम् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहे-
लना) करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । अविष्यति वर्तमानता । ते
पादपङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनृतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रतासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिते एक शुक (तोता) भी उपस्थित हुआ, उस शुकके कण्ठदेश (गले) में इन्द्रधनुषके समान मण्डला-
कारमें नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एव मरकत-मणिके समान् पक्षयुगल (पखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी, और उस सारिका का भी
चरण-युगल श्वेतोत्पल-पत्रके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विधानाने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [यिसा
प्रतीत होता था] । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—'राजकन्ये कादम्बरी ! पक्षियोंके नध्यमें यह शुक
अधम, अपनेसे ही अपने को भाग्यवान् कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, आप इसका निवारण क्यों नहीं करती हैं ? इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महार्श्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—'यह मैना क्या कहती है ?' तब

१ अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २ मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना । ३ दुर्विनीतं । ४ विहङ्ग-
मापसदम् । ५ त्वकः । ६ क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्यृषसि कादम्बर्योस्ताम्बूलकरङ्गाहिनीमिमां तमालिकानेकाकिनी किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सञ्जातेष्यां कोपपराङ्मुखी नैन्मुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रभीषती^२ति ।

एतदाकर्ष्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रुयत एवैतद्राजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते,^३ बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं त्रिगन्तरेष्वप्ययमात्तापो वर्त्तत एव^४, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, ‘यथा किल देव्याः कादम्ब-र्योस्ताम्बूलदायिनी^५ तमालिका^६ कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि द्विनानि न वेत्ती^७ति । तदयमास्तां तावद्दामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पयया^८ अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्योः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र कियाया तद् यथा स्यात्तथा, जायापदं पत्नीस्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अद्य यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्यृषसि प्रभाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सञ्जातेष्यां समुत्पन्नेष्यां कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पत न निःश्रेते नच्छ्रमि नालपति न संभापते । प्रसाद्यमानापि प्रसन्नोऽक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरम् अभ्यन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आकर्णितमेव श्रुतमेव । कामयमानः अभिलषमाणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादिद्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उज्झितस्वभार्यः, निष्पयया निर्लज्जया पक्षिणं प्रत्यपि मदनावेशादिद्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालिकया । चपला चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिका न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शादौपस्तु तस्य पूर्वपाठविधानेन वारणीयः ।

अथवेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विद्वङ्गाय पक्षिणे इमां वराकीं शोच्यां

मदलेखाने कथा—‘यह राजकन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके नांतके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैनाने कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्गाहिनी इस तमालिकासे अकेलमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एव मान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके समीपमें अब नहीं जाती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपान भी नहीं करती है, हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, फिर भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह नुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टनः स्पन्दित हो उठा (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इम राजभवनमें ही कर्ण-परम्परासे यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, ८७ दिग्दिगन्तरमें भी इसकी ही आलोचना होती रहती है, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, ‘परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गाहिनी तमालिका की इच्छा करता हुआ कामार्त्त होकर उममें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते (वाते) जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभाववाली यह परिहास, अपनी भार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रटना है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचित है कि ऐसी चञ्चला दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. एदमस्य च । २. तरलिका... ३. कश्चित् ‘इति’ इति पद नावलोक्यते । ४. आमन्त्रयते, अप्येव मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निष्पयः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमिथं^१ करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणनारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीविरागहेतुः, परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम्^२ अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चेत्यमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति । तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्या, । क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति^३ इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्याः क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—धूर्त ! राजपुत्र ! निपुण्यम्, न

कालिन्दीं तन्नामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदद्यात् देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव, व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददेदित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधास्वित्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता स्त्री दुर्भगा तस्य भावो दौर्भाग्यं तस्य गरिम्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेदया अनया कालिन्द्या विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवविषम् एतादृशम् अरम् अन्यत् नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसन्नोक्तिप्रमाणा, अनेन शुक्लेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया स्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

कइति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सञ्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्यो जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) है ? अथवा देवी कादम्बरीने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावशाली तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी ह । अब यह विचारी क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपली कर लिया है वह स्त्रियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवज्ञा का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इसने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । स्त्रियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इतना कोई प्रयोजन नहीं ह, हम सर्वों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एव उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति वृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरीके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थी, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगी ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) सुन कहने लगा—'धूर्त, राज-

१. निस्नेहता । २. क्वचिदिह 'तपस्विनी' इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न ह्येकम् । ४. तेन सह । ५. अभिभवनिरास्यान्, अभिभवनिरास्या । ६. भाषिताः ।

त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरामतिः । विरम्यताम्, अभूमिरेपा
भुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विप-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवश्चित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’ । एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असी तु ‘न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन?’ इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महाश्वेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यय-
मेव प्रभुः, किमुन भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते^१ प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव^२ त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन त्वद्दयतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा । एषा सारिका, भुजङ्गा अग्राम्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूमिः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्यन्तम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रेति । अत्रान्तरे, अस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्सज्जको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः । कास्तां क तिष्ठतु । असी कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यहं स्थानं तेन किं न पर्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जानमिति काङ्क्षः, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्वेषणं
विधीयत इत्याशयः । अभिदधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वेनापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम् । विभवस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र यस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रैति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वेति । स्वप्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

पुत्र । यह बहुत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसकी प्रतारणा करने
(धोरा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही नमस्सती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मधुरभाषिणी यह सारिका भी किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसन्न-इन सबों को ही जानती है ।

इस बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ? तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असख्य स्त्रियोंके हृदयरूपी स्थान
उनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महाश्वेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखसे रहें ।’ यह सुन कर महाश्वेताने कहा—‘तब तो तुम्हारी अट्टालिका

१. ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २. शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा । यत्रासौ रोचते .. । ३. महाश्वेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सहै निर्गत्य विनोदनार्थं^१ वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्य-मानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरं मगात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रसादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद् युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितेव सुगधतया,

तकस्य खेलार्थगिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाश्वेतथैव सह निर्गत्य बहिरेस्थ । वीणावादिन्यो बल्लकीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः ताभिश्च एव गीतकलाकुशलाभिः गानविज्ञानदक्षाभिः, दुष्टम् आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तस्मीढायां तस्खेलाया रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिफलम् 'अष्टनः सज्ञायान्' (६३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दक्षाभिः । 'अष्टापदोऽस्ती कनके शारीणां फलकेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कुतो विहितः श्रमः शिष्यायै आयासो याभिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविधायिनीभिश्च, कादम्बर्यां समादिष्टा आज्ञसा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामिस्थादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरुरोह आरूढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्वस्तशरीरा स्ती स्थित्वा, दूरस्थिताभिः द्विविष्टदेशावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निभृताभिः तूष्णीम्भूताभिः परिचारिकाभिः परिजनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थितिः चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रापीडावलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरि ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया व्रपया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमित्यर्थः, अव्युत्पन्नः 'अबोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुप्रकृतिस्तव क्व गता इति सुगधतया अभिनवायातेन सुगधाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य सुगधाभावेन निरासादित्याशयः । सुगधास्वरूपं साहित्यदर्पण-

(महल) के समीपवर्ती इत प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरें । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, दक्षी बजानेमें निपुण, सङ्गीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, घृतक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरञ्जमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एव सुन्दर प्रबन्ध (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकने द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल योही सी दासियोंको लेकर अट्टालिका (महल) पर चडी । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारिकाएँ नि-शब्द दूर खडी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकेन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ?" यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिज्ञ

१. तथा सहैव । २ विनोदार्थ । ३. दुरोदरेत्यारभ्य पाठिकाभिश्चेत्यन्त यावत् पाठः क्वचिन्न दृश्यते । ४. गृहम् । ५ सकलसखीजनञ्च । ६ ततः । ७ अदूर । ८. विधृताभि । ९ परिचयचतुराभिरुपास्यमानापि ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिक्रुतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कृतमिदं
मोहान्वया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकैः
कलयिष्यतीति निर्ह्रांक्या नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शना-
नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।
हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र चित्तिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दृश्या आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औद्धार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव ताहितेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । अभिजात्येन कौटु-
न्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्ता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादाया निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रयाम् उवाह धारयामास ।
समेति । समचिन्तयत् अध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्वया अज्ञानान्वया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चयितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्ह्रांक्या निखपया मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
ध्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

‘प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा मत्प्रणयप्रतिषेधेन यद्वैलक्ष्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात्
वाल-भाव कहां गया ? यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हैंसी करती हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि ! तुम केवल अपनी
इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करना (फटकारता) हो—‘अरी
मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहांसे आई’ यों कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—हे स्वच्छन्दचारिणि ।
मैंने तुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—यों न समझमें आता कि कहांसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह उस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—मैंने आज हताश और मोहान्व होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही भेंट
थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की, ‘लोग मेरे मनको चञ्चल बतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके
कारण परीक्षा नहीं कर सकी, ‘मैं इनके दर्शन योग्य हू या नहीं’ चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी, उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जा आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनेसे भी

१. मूढ ! निगृह्यता मदनेन । २. लघुता नीतासि मदनेनेति शपितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-
शङ्का । ५. मोहान्वया हताशया । ६. साहसिकनया । ७. अय । ८. मया ।

नाम त्रस्तम्, लोकापवादात्त्रोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति' निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम्, आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरणमेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्वलितमिदं प्रच्छादयामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क्व वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गात् न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाज्जनप्रवादान् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तकलेशिता पतिवियोगादिस्थाशयः । निर्गतं निःसृतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तथैवभूतया मया । 'सशोकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिग्राहणे तु तल्लुप्यत इत्याशयः । आसन्नवर्तिसखीजनोऽपि निकटस्थासिंहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्त्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकयेत्यर्थः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि विनयच्युतिं मम धैर्यंस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चरणनिपुणः, इङ्गितं हृदयमिप्रायद्योतककटाक्षादिशरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । इहार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु पूर्वविधेषु प्रणयव्यापारेषु, अतिनिपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्याययितुं नितान्तकुशला दृष्टियांसां ताः । अतएव ता अपि त ममाभिप्रायं ज्ञातव्यं एवेत्याशयः ।

सर्वथेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्वलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छादयामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां कारणानाम् । दग्धहृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आवृष्टा, क्व गच्छामि कुत्र व्रजामि, इति न खलु जानामीति सन्बन्धः । इह विषादभावस्य वितर्कनामा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गर्भितस्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छिन्नविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गर्भितस्व गुणः कापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणस्वस्यैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीस्वसन्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेताया सशोकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुर अप्रतोऽपि तथा

भय न हुआ एव लोकापवादकी भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियाँ भी देखनी, हाँगी मूढताका मैं इसकी भी समझ न सकी, एव पार्श्ववर्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसकी भी देख न सकी, जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिको जब समझ लगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओंमें निपुण सखिया एव सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण ममन् विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है ? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिसने मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ । ऐसी लज्जाकर जीवन-धारणकी अपेक्षा आज भरना ही श्रेयस्कर है, क्योंकि—इस वृत्तान्तको सुनकर पिता-माता और गन्धर्व लोग क्या करेंगे ? इस समय मैं क्या करूँ ? इसका क्या प्रतीकार है ? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किमके समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहूँ ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुई मैं क्यों जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेमें मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा की थी, प्रिय सखियोंके

१ दुःखितेति । २ दाक्षिण्यया । ३ निपुणदृष्टयः । ४ श्रुत्वाँन्वृत्तान्तम् । ५ दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते सन्दिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद् दृष्टो नानुभूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्चरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणीभूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत् । कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते ! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प-समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितम् अभिहितम् । अपि च केयूरकस्य हस्ते पाणौ तथा सन्दिष्टं महाश्वेतासमीपे प्रतिज्ञानुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम् । सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकभाषित्वप्रसङ्गः त्रपातिशय-श्रेयाशयः ।

न खल्विति । जानामि भाकलयामि । उत्सन्नमन्मथेन मदनहतकेनेत्यर्थः । पूर्वकृतः प्राविहितो यः अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन । मृत्युहतकेन दृष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतदवलोकनेन यथा मम प्राणत्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः । विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः ।

कोऽपीति । चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः । कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः । विडम्बयितुं कदर्थनां प्रापयितुम्, उपागतः प्राप्तः । इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य वदध्वा दत्तेव चन्द्रापीडाय अप्रितेव । अनुरागेण प्रेरणा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव । गृहीता आत्ता गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव पणा मूल्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयीकृतेव अतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रीयद्रव्याभूतास्मि ।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परिवृत्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

न मे इति । चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसहस्रम् अकरोत् व्यदधात् । कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा । अन्तर्गतेन भावनावदृष्टदयवर्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनभयाक्षितान्तकम्पनं तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः । वृत्तकम्पनेन यथा तन्नत्यः पत्नी सन्तिष्ठते तद्वदित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकशिष्टाचारवति कादम्बरी ! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि ब्रजामि' इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव । चित्ते मां गाढं स्थापयसि अथ च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवस्ये-

समीपमें भी उस प्रकार कह दी थी, और केयूरक द्वारा भी मैंने उस प्रकारका सन्देश भेज दिया था, किन्तु मुझ मन्दभागिनीके समझमें नहीं आता कि मुझे प्रतारक (छलनेवाले) चन्द्रापीडको मेरे निकट धूर्त विधाता ले आया, या मदन अथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु अथवा अन्य कोई दूसरा ले आया ! जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रतारण करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानों मुझे बाँधकर उनको दान कर दिया है, अपने शरमय पिंजरेमें डालकर कामदेवने मानों मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानों मुझे उपहार दे दिया है; और हृदयने उनके गुण-रूप मूल्य ग्रहण करके मानों मुझे बँच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं को उपहार-व्यवहारकी सामग्री हो गई हूँ; जो ही अब मुझे उन चपल-स्वभाव कुमारसे कुछ भी प्रयोजन नहीं है? ऐसा मन-ही मन सकल्य उसने, कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्याविनीते ! 'यदि मुझसे तेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मे चला' इस प्रकार, हृदय काँपनेसे चलायमान हुए हृदयस्थित चन्द्रापीडेने मानों उसका उपहास किया हो । उनके परित्यागके सङ्कल्पके समयमें ही बाहर प्रस्थान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते ।
२. उपन्यस्त, उपनत- ।
३. दर्शनमात्रकेणैव ।
४. गृहीतमूल्येन गुणगणेन,
- गुणपणेन ।
५. अशरणीभूतास्मि ।

‘अविशेषज्ञे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वे’ति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेप’मिति निर्भर्त्सितेव मनो-भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात्चलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-व्यवधानोद्विगेनेव स्मृत्या ददर्श; न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्छतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य चलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललग्नेन जीवितेन जीवनेन, पृष्टेव ‘अहमपि ब्रजामि’ इत्यामन्त्रितेव । अपरोऽपि गमनाभिलाषी दयितः कण्ठमाश्लिष्य निजप्रयागं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-पीडपरित्यागे जीवितमपि उज्झितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानक्षणे आगतेन शोकोद्गमात्प्रकटीभूतेन बाष्पेण नयनाम्बुना ‘हे अविशेषज्ञे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! त्वया मद्द्वारा प्रक्षालितलोचनया धौतनेत्रया सत्या पुनरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोक्यता यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा मनोभुवा कामेन ‘ते तव असुभिः प्राणैः सह धैर्यावलेप, न मे प्रयोजन तेन चञ्चलेन, इति धैर्यगर्वम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भर्त्सितेव अधिक्लिप्तेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडाभिमुखं तदाकाङ्क्षितं हृदय चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेन विधिना अस्तमित विलुप्तं प्रतिसमाधान धैर्यावलम्बनं तद्रूपं बल सामर्थ्यं यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हटात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-कृता, अतएव परवशेव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवशेव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

तत्रस्थिति । आनन्दजलेन नयनेनावलोकने प्रम दाश्रुपातेन यद् व्यवधान तिरोधानं तस्मात् उद्वि-ग्नेन उद्वेगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापी २ ददर्शं बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः शाब्दी परिसख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अङ्गुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करशाखाभ्यो गलितैः स्यन्दितैः स्वेदैर्धर्मैः यः परामर्शः संम्वन्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भीतेव त्रस्तेव सती, चिन्तया ध्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्छेति । उर-स्थलेन वक्ष-स्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्छैः पुलकैर्यत् तिरोधानं व्यवधानं तस्मात् शङ्कितेव सञ्जातशङ्केव सती; हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्ग आश्लेषं कृतवती, न तु नक्षसा उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उसके प्राणने कण्ठ पर आकर मानो आन्ना माँगी हो, ‘हे तारतम्यानभिज्ञे ! तुम आँख धोकर फिर देखो कि यह व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय आविर्भूत होकर अश्रु-जल (बाष्प) ने मानो उससे कहा हो’ ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राणके साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा, इस प्रकार मानो कामदेवने उसे तिरस्कार किया (फटकारा) हो—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उसकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर, पराधीनके समान उठ कर, गवाक्षके द्वार (खिडकी की जाली) में सँ क्रीडा-पर्वतकी ओर दैर्घता-देखनी वह खड़ी रही । वहाँ खड़ी-खड़ी आनन्दाश्रु-जलके व्यवधानसे मानो उद्विग्न होकर नयनोंसे देखनेके बदले वह अपने सृष्टिसे देखने लगी, अङ्गुलियोंमेंसे धर्मजल (पसीने) की बूँदें टपकनेके कारण विगड जानेके भयसे मानो चित्रतूलिकासे चित्र काढनेके बदले, केवल भावनासे ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्छ व्यवधान कर देगा, इस आशङ्किते ही मानो वक्ष-स्थलसे लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी, और उसके

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमार्यं नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलात-
लास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशित-चहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गं
गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषुपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन
चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा
एवेदृशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि
नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सरागेणाकूणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालाति-
पातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमार्यं चन्द्रापीडः
समीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुयोज, न नु कश्चित् परिजनं परिच्छदम्, सर्वापेक्षया
चेतसो शीघ्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्वदलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुड्यतिरोधानेन साक्षादवलोक-
यितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविचक्रकुडामणोर्वाणस्यातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वियं रचनाचातुरीति सहृदया एव
प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुवत्त्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-
त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्,
स्वच्छन्दं वाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-
शितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्र-
कम्बले निपत्य विसृतावयवः सज्ववस्थाय । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् भात्त चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः ।
यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञप्तेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः ताभिः कन्यकाभिः
कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-
मग्नो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित्
अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन मन्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण
सरुधिरेण सरागेण सानुरागेण, आकूणित ईपत् सङ्कोचितः त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन,
सङ्घयाशब्दानां वृत्तिविपत्वे पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य
कामस्य शरकुसुमानां वाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः पराभैः रूपितं विच्छुरितं तेनेव चक्षुषा नयनेन तिर्यक्-
कुटिल विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतसामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये
ये ये भावाः समुत्पन्नास्तानधिकृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एव परवाक्येप्यवगन्तव्यम्, 'रूपिते
नेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सनागममें जो विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको
नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीट भी और एक कादम्बरी हृदयके समान उस मणिमय घरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलके
ऊपर विठे एक विचित्र-कम्बल (गलीचे) पर लेट गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बङ्गुतसे तकिये रखे
थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल फ़ोट (गोद) में रख कर सबाहन करने (दबाने) लगा और वे कन्याएँ निदिष्ट
स्थान पर उसके आस-पास आ बैठों । तब वह सन्देहाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या
कादम्बरीके ये समस्त हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर
भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दाश्रुसे
भरी अनुरागकी सूचना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामवाणके पुष्पकी रज पडी हो इस प्रकार जरा मिचि

रूपितेनेव चक्षुषा तिर्यग्भित्तोकथति । मद्दिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्ज-
यात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्त्तमानवदना च प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्प-
यति । मद्वकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ता-
म्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्वन्नं^१ मुख-
मिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति^२ ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मौ
विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहृतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्दिलोकितेति । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रपया, दुकूलेन ‘वस्त्रे-
णेव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति ।
‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लज्जया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुख यस्याः सा, प्रतिविम्बप्रवेशलो-
भेनेव मम प्रतिच्छायपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्तम् अर्पयति अभिमुखीकरोती-
त्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिविम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गक्रेवलरूप-
कालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मद्वकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शय्याया मध्यभागे, मद्वकाशदायिनः ममावस्थितिस्था-
नदायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अशिष्टव्यवहाररेखा तां लिखतीव
अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । शयनाङ्के कामाकृतवशाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैवं कल्पना कृत्येववधेया ।

मत्ताम्बूलेति । मह्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणायोपस्थापने यः
खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तस्याणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटत् भ्रमरवृन्दं
मधुरकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयेनेव त्रिचमानेन मधुरकरपट-
लस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्वन्नं घर्मावर्तं सुखं वदनं वीजयतीव
आन्दोलयतीव । इह भ्रमवशाद्विधुते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् ।
करे रक्तोत्पलभ्रम इति भ्रान्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ वृत्त्यनुप्रासेन स हि
सङ्करः पुनः सच्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुव्ययेन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्या लघुता अगाभीर्यम्,
मिथ्यासङ्कल्पशतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदयित्वा, मां विप्रलभते
प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः ताख्याद्वेषारः कानो
वा मदयति मत्त करोति ।

तदेतस्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरुणानां दृष्टिर्नोवृत्तिरेव लोच-

दुई नेत्रोंसे व्यङ्ग्य करके देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सूक्ष्मदलके
समान शुभ्रवर्ग-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुझसे ललित झोकर मेरी ओरने
मुँह फेर, मेरे प्रतिविम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे ही नानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर
समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नग्नसे
शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान बोटीको उपस्थित किया, तब
उसके परिश्रमसे उसका हाथ कोंपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके लुण्ठ करके ऊपर उधर उधर
घूना करते थे—इससे प्रतीत होता था कि-मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्मावर्त (पसीने तर) अपने मुखमण्डल
पर वायु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—,प्रायशः वह मनुष्य जाति-नुलभ लघुता ही इस प्रकारके एजागै नित्या-
भावनाओंका संकलन करा-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्यं महत् पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते^१ । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथ-गृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्जातरुपाभिमाना कुलदेवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि^२ मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधाराभूतकामिनीचित्तविकारं वस्तूनामाविलम्बञ्च, महत् अधिकं पश्यति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदेऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोद्येक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पक्षे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पक्षे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापल्यम्, स्वयमारमर्नेव उत्पादितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित- (वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्यग्रा (व्यासा) सती, किञ्चिन्न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां श्रेमुषी यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यासा सती समस्तमेव काव्यसुत्प्रेक्षालङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यग्रा सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतूलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनो-व्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलैः मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विश्वस्यालेखयत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्जातेति । कुलमदति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रज्ञांसा, सञ्जात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, कापि कामिन्यां कामुके च, आत्मानं हृदय निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दृग्विषयीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव मेघकेव तरुणानां प्रत्याशा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनु-त्प्रेक्ष्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽप्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' इत्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

सुखे उन्मत्त करनेमें लुला है । क्योंकि—युवकोंकी दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें अन्वविकार होने पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलविन्दु पडनेसे भी जिस प्रकार बट अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मद नायिकाओंके अनुरागकी कणाको भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर किस किसको उत्प्रेक्षालङ्कारसे अलटवृत्त नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है, युवकोंके नननी चञ्चलता भी उन्मी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तधृत चित्रतूलिका (कूची) जिन प्रकार सनझा ही चित्र काढती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वर्गी) होकर सब लुब्ध अङ्गित करती है (काढ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलटा जिस प्रकार सब पुर्णोंको ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सभावना (आत्मश्लाघा, अपनेको श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार सनन्त नयिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थका भी दर्शन करा देना है । एव इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—“किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवल्लेक्षणा मय्येवं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति” इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैर्यैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभापित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्जके । मुहूर्त्तञ्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनाकुतूहलाक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मानलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुधैव मनसा चेतसा खेदितेन किम् ? । एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोव्यापारः अनुरक्ततेति यावत् । अप्राथितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चित्य । ताभिः पूर्वोक्ताभिः अचैर्घृतक्रीडाभिः गैर्यैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तस्युक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पडजर्पभगान्धारमध्यमपञ्चम-धैवतनिपादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतकैश्च, सुभापितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यास्विति’ गोष्ठयः ताभिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घञर्थे कः ‘अम्बाम्’ (८।३।१७) इति पत्वम्, गौरादित्वात् ङीष् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी सभासलापयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः स्रगुम्फनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्जके अधितस्यौ । यत् ‘विपञ्ची सप्ततन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तन्न रोचते सप्ततन्त्रीयुतायाः पृथगेवासरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मा-त्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

मुहूर्त्तं । मुहूर्त्तं किञ्चित्पणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन क्षिप्तमुद्वेलितं चित्त मनो यस्य सः । आरुरोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्त्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेत्यसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मानलोकयितुम् असत्यं महारवेतायाः परावर्त्तन-मार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन क्षिप्तम् उद्वेलितं चित्त मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहेति सकलं

युवकोंको आशा, असन्भावनीय वस्तुओंको भी लाकर रख देती है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिश्रान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीकी चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया, और उन कन्याओंके साथ पाठोंसे, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (डोलक) बजानेसे, नियादादि किसी स्वरके कोमल मन्द्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कने, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आरूढ-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महारवेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिडकी) को छोड, अपने महलकी सड़से ऊपर की अटारी पर चढ गई । वहाँ उसके साथ थोडी ही दासियों थीं, षोडशशतसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान रवेतवर्ण स्वर्गदण्ड-

१ जातवृत्ति । २ लयैश्च । ३ कश्चिद् ‘सुभापितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४ पर्वत । ५. तात् । ६, कश्चिदिह ‘उद्यता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यता गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तत् कैलाशशिखरनिब-
नीर्यारुरोह । ९ कश्चित्, ‘सकल’ पद न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन^१ निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भिरुद्धयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव^२ चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती^३, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकासङ्घे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य^४ मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेण^५, मुहुरावलितत्रिवलीवलयया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य^६, मुहुरुद्रीर्णोत्पल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

चौदशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लसोपमा । हेमः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चास्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः ह्याप्युक्तालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना वातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तृष्णया सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
नयुरकरगणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येपामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो प्यविहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एकक्रोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्तनसमये वक्ष्यापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवलयम् उदरोर्ध्ववर्तिवलित्रयमण्डलं यथा सा, परिवृत्य परावर्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवल्लयग्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तगृहीतां वीटिकां
तान्बूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा उद्रीर्णं श्रोत्रात्प्रभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः यस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पदत्तेषा यथा सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापादम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिए लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ) समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे-छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन (जुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारवार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारवार मदलेखाका आलिङ्गन कर, बारवार किसी परिचारिकाके शरीरसे दक जानेके कारण केवल आँखकी कोरसे देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटी) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की छडी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वाटिका (पानकी बीडी) ओष्ठ-पल्लवके आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौडती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे कितने ही कदम चल कर, हँसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा । इस प्रकार करते-करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेदान्यस्यन्ती, वेशाभ्यास कुर्वती, कैलासशिखर इव गौरी इत्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखी परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणावलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उद्गूर्णकर्णोत्पल . उद्रीर्णकर्णोत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्थं प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित-
स्नानविधिर्निरुपहृत-शिलातलाच्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमह-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी^३-
रोमन्थफेनशीकरासारै, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्विति, तरुणी-चरणालक्तक-
रस-शोण-शोचिषि, सुकुमरजः-सिकतिल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहसैवातिबहलघाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, तस्मात् प्रासादश्चङ्गात् अवततार अवतीर्णा ।

स्नानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडौल्लुप्तयवशास्वव्याप्राहपि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चन्द्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्व्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन स, निरुपहृते छेदादिभि-
रदृषिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमतदैवतम् दृष्टदेवता येन स । आहारादिकम्
अशनादिकं सर्वम् अहकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । किञ्च, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आर्षदां भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि धित्कार्यके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष तद्वत् हरिते
नीलवर्णे । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्चित्तचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरा
सारः कणवृष्टिर्न तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभवेन लाङ्गलत्रासेन निश्चल निष्पन्द यत् कालि-
न्दीजलं यमुनानीरं तस्य त्विट् कान्तिरिव त्विट् यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलक्तकरसेन यावकद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यस्य तस्मिस्तादृशे ।
कुसुमानां पुष्पाणां रजोभिः परागैः सिकतिलं घालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशे यस्य तस्मिस्तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगूढे सरिलभटे परिवृत्त इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डव क्लास्य यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृह गीतनृत्यवादित्रभवनं यस्मिस्तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अशमगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
समासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् भवलोकिवतवान् ।

सद्वेति । दिवस दिनम्, अतिबहल निरतिशय धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोकेन
आतपेन जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अहरयमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अभ्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं शोणी क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्यं करनेका थोडा आग्रह रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । इधर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
भेजी हुई परिजनोके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर दृष्टदेवताकी पूजा
करके, उसी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पडी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्वित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनबिन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के भयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रभा पकाश पा रही थी, युवतियोंके चरणोंके आन्ना रस
(महावर) से उसकी दौंसि रक्तवर्ण हो गई थी, पुष्पकी रँगुसे उसका ऊपरी भाग बालुकामय हो गया था, लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टिन (ढक गई) थीं, और उसके बीचमें मयूरोंके नृत्य करनेकी मर्दात-शाला
थी, चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (पकाणक) ही शत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमालासे वह दिनका भानो निर्माण कर (धो) देता है, मृणालमण्डल

१. निर्वर्तित । २. शिलाच्चित । ३. हरिण । ४. उपविष्ट । ५. मृणालवलयेनेव ।

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान् सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीन्वास्य मनसि—किमु खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत्, उत यन्त्रविद्येप-
विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि; अहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-
शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुर्धरातलमवतीर्णति ।

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-
माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्यां वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्र-

प्लाव्यमानामिव पूर्यमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रववृष्टया सिच्यमानानिव
अभिप्रेक्ष्यपयोक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतल गगनं सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्य-
मानमिव विलेपनविपयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात्
गगनधरण्यादिषु समन्ताद् व्यासमद्भूतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य
समजनाति प्रवृत्तस्य निष्कर्षः । कादम्बर्यां प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति
कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'जलेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
'पीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानमिव, विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह
'ओषधिपति' पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्धदोषस्य चारयितुमशक्य-
त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विद्येण भ्रामणेन विशीर्यमा-
णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां
तानि धारागृहाणि जलयन्त्रभवनानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-
माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृत भुवन यथा सा तादृशी, अमर-
सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्णा आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवैवविधा श्वेतता प्रस-
रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं
चक्षुर्लोचन येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च
गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पैः अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-
वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणम् उद्ग्रहमानं धवलं शुभ्रम् आतपन्नं क्षत्रं यस्यास्ताम्, उद्ग्रहमानं वीज्यमानं
चामरद्वयं बालन्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्यां गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण
वेतस्यष्टिधारिणा वामपाणिनां सव्यहस्तेन, आर्द्रवल्गुशकलेन विलम्बवसनखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्वावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि
मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही
उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह
(फुहारके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधारों
निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलविन्दुसमूह वायुके वेगसे फैलकर भुवन-
मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?'

जिस दिशामें से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेके) तो
बहुनर कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण
की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थी । कादम्बरीकी प्रतीहारिने अपने नाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् ।

२ भगवानोषधिपति, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग ॥

३ पाण्डुरधारासह-

स्राणि पारदरसधारा, जलधारा ।

४ कुतूहलाद्वारातलम् ।

५ क्वचित् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।

६ कादम्बरीं प्रतीहार्यां ।

वस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेलं-समुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यै निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करलतया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखा तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकपोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्रमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दर-मथन-विखण्डिताशेष-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहतम्, प्रतिमागततारागणमिब जलधि-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदन यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथ सहित नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रक मध्यवर्तिगोलकम्, उद्ग्रहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन दत्तः अपितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हाये हस्तु शक्ये अत्यन्तघुटे इत्यर्थः, निर्मोकवत् भुजगक-
ञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रक्षालिते कल्पलताया मन्दारवल्ग्या दुकूले सूचमवस्त्रद्वयम्, दधता धारयता
केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दाग्ना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततल यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानाम् अनु-
ब्रज्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखात्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अद्वाचीत् अपरयत् ।

हार वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, मिलांशुक श्वेतवस्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूपायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाभ्युधे. धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानस्वादित्याद्यः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुव सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुन्दकूपिकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य शोभेण क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विक्षिप्तं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषदिण्डीरपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उक्षिप्तं त्यक्तम्, वासुके रज्ज्वात्मना परिणतस्य शोपनागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसते. विद्योगेन विरलेपकलेनेन गलितं वदनात्पतित
श्रियो लक्ष्याः हासं हास्यमिव । संहतं क्षाप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाख्यपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन त्रिख-
ण्डिताश्रुणीकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशनिकरमिव । जलधिजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्तताराकासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूत

वैतकी छडी और आर्द्रवस्त्र (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनसे सयुक्त एक नारियलका सन्पुटले
रखा था और दक्षिण हाथसे-मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वासवायु (फूँक मारने) से भी उड
जायँ ऐसे, सर्पके कञ्चुक (कौंचली, 'केचुआ' मिथिला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वस्त्र पहने
केयूरक उसे मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रमे आच्छादित एक
छोटी सी पेट्टी (टोकरी) के अन्धन्तरमें मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सहोदरके समान दीप्ति
बरसाता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभिकमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिश्रम होनेसे शरीरने
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
मुख मण्डलसे परिस्रवित होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हास्यके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण विचूर्ण
हुई चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानो सञ्चयके समान समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिविम्बित तारागणके ही
समान, दिग्गजोंकी सूँडमेंसे नि सृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतिरसक-मुक्ता-

१. नारिकेर । २. निश्वासहार्ये । ३ कञ्चित् 'श्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमातारागमिव
तारागणमिव । ५. जलनिधि ।

सारमिव पुञ्जीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरन्मेघशकलैरिव कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्^२, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नार्याः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलविन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्ताशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

द्विगजानाम् ऐरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः शुण्डाः तेषां शीकरासारम् अम्बुकणधारासम्पातमिव । मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सप्तसख्यकमुक्तामालारूपाभूषणमिव । शरन्मेघानां घनात्ययजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधीनीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतोसि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुचित्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतोक्तं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पष्टिनिमिव प्रतिसङ्घर्ष-कारिणमिव । ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोद्येचालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोद्येचालङ्कारः । शेषेषु सर्वत्र जात्युद्येचालङ्कार इत्यहनीयम् ।

लब्धोति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पततः जल-विन्दोः सलिलकणिकाया विलास इव विलासो द्युतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमगिर्यस्य तम्, पद्मे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलविन्दुरिव विलासेन क्षणावस्थितिव्यापारेण पतरल चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमगौ पुंसि यथागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥'
इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदनोद्देगेन प्रियजनाय उत्सुकं पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पद्मे—मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्ती यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वारिदैः मुक्तः परित्यक्तो यः अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव, सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरवं बहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तिवृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्ध-मौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्विषाँके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि) समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलविन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलविन्दुके समान दीप्तिमान् था, उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल वलयके सदृश धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किस्मोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करता है, वह हार भी उसी प्रकार घने मोनियोंको किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था, मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वह हार भी, देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. द्विगजसौकरासारपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः, । ३. क्वचित्त 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. ज्योत्स्निकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

इष्टा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषः धवलिनः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^३ प्रतिजग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे-दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—'कुमार ! तवेयमपहस्तिताहङ्कारकान्ता' पेशलता प्रीतिपरवशं^४ जनं कमिव न कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी^५ स्वभाव-

इहेति । अपि च, त हारं मौक्तिकं इष्टा निरीच्य चन्द्रापीड, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णाति अपहरतीति तस्य, अस्य उहितपूर्वस्य धवलिनः श्वेततायां कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णयति सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीन् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्थितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतप्रावणि अशमगर्भात्मकशिलायाम् । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानीतेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पस्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारति । अपहस्तितो दूरीकृत. अहङ्कार. समस्तानामेव रूपवर्गो यथा सा चासौ कान्ता समस्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जन न प्रीतिपरवश स्नेहपराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेव जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । 'चारौ दचे च पेशलः' इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधाना स्नेहपराधीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणाधीश्वरः कस्य नासि, अपि तु सर्वस्यवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्य स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनत्वम् । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पादयति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा येभ्यस्ते भमी भवद्गुणाः त्वदुत्कर्षाः कं वा लोक न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उक्तालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—'यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।' उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरण द्वारा आर्ता हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-भाणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सूक्ष्म-बन्ध पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कन की और उस हारको लेकर कहने लगी—'राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करना है और सबका अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोको आपके सम्मुख उपस्थित होने का अवसर देता है । इस आकृति द्वारा आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं । निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्र द्वाग आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करना है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इन विषयमें आपकी यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्राम उत्पन्न कर देती है, नहीं तो

१. मुख । २. समुच्चिनेन । ३. आयान्तीन् । ४. जग्राह । ५. अपहसति । इहाऽप्युक्तभावः ।
६. परवशं कमिव । ७. कस्य । ८. समावासयन्त्यमी ।

मुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्त्तिरेवात्रोर्पालम्भमर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यधःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते^१, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते

ननु मद्याच्चाभावेऽपि लोकाः कथमेव स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्त्तिः भवदाकृतिरेव उपालम्भं प्रतिचेपवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमात्रलोकने एव विश्रम्भ समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा माहात्म्य यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयाग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वात्मोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विधस्य मधुरालापादिकरणे धाष्ट्यार्थमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । सम्भाषणं मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिज्ञेप इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायथं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
समानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिविषय कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननायत्वेन स्वामिनस्त्व संमाने समानयितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽन्यैरनुमातस्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसात्रादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगर्वं सूचयतीव
द्योतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारोऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सदृशेऽप्येव
स्नेहोचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोकयते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विधपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यद्योतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनमुत्थापयितुमाह—अपि चेति । स्वयंस्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतो येन तस्य भवते
किं दीयते अर्पयितुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यारमणैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वामिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्प्येश्वरोक्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दायमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राग्-
व-

आपके समान समस्त ससारमें विख्यात महिमावाले पुरुषोंके साथ जो कुछ (चाहे जैसा व्यवहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित-सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो आपिपत्यका अभिमान मूचिन होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमान का
नूचन होता है, अभ्युत्थानादि योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सौहार्द भी मानो अपनी
योग्यताकी अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भनाके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अमीश्वर हो गये हैं, अत एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

१. चपलम् । २. ज्ञायते । ३. आयत्तजीवितार्थः ।

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलभागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सबजनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते^१, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्प्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम्^२ । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत्सत्यम्^३ अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्वेन तस्य ते तव आगमन केन नरणेन सफल क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवनफलं श्रेष्ठं तत् भवताऽवलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेद भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्त प्रति सौहाहं दर्शयति प्रकटयति, न विभव न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वत सिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहाहं प्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शाब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नञर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वद्विधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्प्यते नानुत्प्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयिति । सता सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्गन्धर्वहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचिच्चुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननुदासीनत्वादिदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रया याचमानानाम् अभ्यर्थ्यमानानां पात्राणामित्यर्थः । यत्सत्यमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्त्वत्स्वरूपोचितदानाभावेऽपि दानृत्वं स्वाकृतमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जो गुरुतर उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अत एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकती हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके वहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती हैं, किन्तु पेश्वर्च नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अत एव उसने और सत्त्व उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तब धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं कही जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं करी जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहनी है । दानार्थोंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो मॉर्गने हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेको अपराधिनी

स्मानमत्रगच्छति कादम्बरी । तद्यममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^३ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसाम्पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः,
पाशश्रुतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बरी, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभाषयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^४ न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणो-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^५ ! न च^६ नारायणोऽत्रभवन्नमति-

इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पद्युक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तद्यमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमन्थनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेषः
भवति इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसाम्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाद्वाहृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशश्रुताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रक्रमत्वदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाष-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतिश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुश-
तत्वाच्च स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यतर्थात् हृदयेन निर्णीय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
ममुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः त्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
'दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनात्' इति लक्षणात् ।

यद्यपीति । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः, त्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वकमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करधारणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नियामकम् । कुः पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽणि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पापाणवण्ड लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वात् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् 'अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकः—स्वच्चापः
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि नु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मदादिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—न चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वाम्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते
मानतो ह । यद् हार क्षीरसागर मन्थन करके निक्काले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपके शरीरके उपयुक्त यह 'अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जंमे
सत्पुत्रप अपने गुण—ग्रामरूप अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोकोंके भी प्रिय आभूषणको क्लेश—हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीको प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(डुकडे) को भी, लक्ष्मीके महीश्वर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लब्धनामा । ४. सुधासूतो धाम्नः । ५. गुण । ६. शार्ङ्गिणा ।

रिच्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते न, चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीथमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेपा
प्रीतिप्रसरस्य । नियतञ्च भवंता भग्नप्रणयौ महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदयित्वात्मानमु-
त्सद्यति । अतएव महाश्वेतौ तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्योः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते^१, निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्^२, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेशेन शेष तत्सज्जकमिम हार न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरण तस्या कलालेशः तथापि कादम्बर्याम्
अनुगन्तुम् अनुसक्तुं नालं न समर्था, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अतएव तत्प्रीति-
वशाद्धारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, त्वत्तो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूप बहुमानमत्यादरम् अर्हति लब्धु
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्र न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः, स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्भसहस्रैः 'एवविधेन अदक्षिणेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एदंविधैरमानसमूहैः,
महाश्वेतौ खेदयित्वा विपाद् प्रापय्य नियत निश्चितम् आत्मानम् उत्सद्यति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिति विद्यमानपदाच्चेपात्रैककर्तृकत्वव्याघातः ।
स्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महाननुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेत्यापि, कुमारस्य त्वत्तो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्करीहितानुपमकीर्त्तित्युतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकर- सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नचत्रवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बबन्ध बन्धन चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया - वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वय के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मदीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरण वा

किया ? नारायण कुछ आपसे बढकर नहीं है, कौस्तुभ-मणि अल्पमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अल्पमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके समीप इम
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अपात्र नहीं है । (अत उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधको रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उलाहनोंसे वह महाश्वेताको दुःखिन
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-शृङ्गके ऊपर तागागणके मनान
जसके वक्ष स्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कदनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अज्ञीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्पटुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे मुग्धे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेतान् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेताया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उच्यते ।
७. कथयितुम् ।

के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा ? गता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्याः निर्दाक्षिण्यमपि गुणा न कश्चिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-सम्बद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरगतायाश्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारित-वेत्र-च्छत्र-चामर-चिह्ना निपिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविध-विलास-तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैः^१ जहारास्य मनः । तथाहि, 'मुहुर्नितम्बनिम्ब-

मम सञ्जायेतेत्यभिप्रायः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम् । इयं कथा अस्माकं स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, युष्माकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तिमतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं मल्लक्षणो जनः अतएवाह—यथेष्टमित्यादि । इष्टेष्वनिष्टेषु हिताहितेषु । विनियुज्यतां प्रेर्यताम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः, देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दाक्षिण्यमपि अनुदारमपि कश्चिन्न न दासीकुर्वन्ति इति, न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव ममोपायनीकरणे किमपि न विस्मयावहमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं शशिनमिव चन्दनेन मदलेखाद्वारा विहितमलयजानुलेपेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सूक्ष्मवस्त्राभ्यां हारेण च शोपनाभकेन धवलं शुभ्रवर्णम्, पद्मान्तरे—चन्दनदुकूलहारवद्धवलम् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामराण्येव वेतसातपत्रवालव्यजनान्येव चिह्नानि लक्षणानि यया सा तादृशी, वेत्रयष्टिधारिणी द्वारपालिकां छत्रधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवार्येत्यर्थः, निपिद्ध निवारितम् अशेषाणां समप्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यया सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा यस्याः सा चित्ररथसुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरुरोह आरूढा । इह श्रौतोपमा ।

तत्रस्थेति । तथैव प्राग्बदेव विविधा नानाप्रकारा ये विलासा भ्रूसङ्कोचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि चपलीकृतानि तैः, विकारीणि विकारोत्पादकानि च तानि विलोकितानि दृष्टिपाताश्चेति तैः, अस्य चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हतवती ।

नानाविधविभ्रमनेव प्रतिपादयति—तथाहीति नितम्बविम्बे स्त्रोकटयाः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं

ही में कौन हूँ ? मेरी स्वाधीनताकी कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी कुमारिकाओंने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अत एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इस व्यक्तिको इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके वशीकरण-शौलगुणग्राम किस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—'यह कहा नहीं जा सकता' यों कह कर कादम्बरी-सम्बन्धी कथोपकथनमें बहुत समय तक रह कर, राजपुत्रने मदलेखाको विदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर चले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रके समान—चन्दन, नूडम वस्त्र तथा हार धारण करनेसे श्वेतवर्ण दीखनेसे हुए चन्द्रापीडको देखनेके लिए, प्रतीहारी, छत्रधारिणी और चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोंको भी साथ आनेमें निषेध कर केवल नानान्निष्कान् साथ कादम्बरी फिरसे उसी अट्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रहकर फिरसे पहलेकी भाँति ही वह नानाविध भ्रूलिलासवशा चञ्चल और विकारजनक दृष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. ग्रहणाग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभीष्टेषु वा । ४. निर्दाक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् । ६. क्रीडा-पर्वतगमम् । ७. उदयगताम् । ८. उत्सारितम् । ९. कश्चित् 'अनुगमना' इति पद न दृश्यते । १०. तरङ्गिभिः, तरङ्गितैर्विलोकितैः, विकारिविलोकितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कश्चित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशु । अनुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुर्गुणकपल्लव-ताडित-निःश्वा-सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहरनिलगलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिकिसलयं यथा सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूचमवस्त्रस्य अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्सज्जीकरणव्याजेनेत्यर्थं. प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यहस्तो यथा सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी, 'विलोकयन्तो तावदवतस्थे' इत्यग्निमेण सम्बन्धः । अत्रेऽपीत्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोध्रेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका मुखदिविकाश तस्य आरम्भे प्राञ्जले दत्त व्यात्तवदनोपरि न्यस्तम् उत्तानं करतल पाणितलं यथा तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेग नामोच्चारण तद्भियेव तद्भिव्येव निरुद्धवदना पिहितमुखो । मदनजागरेण या जृम्भा जाता तत्र व्यात्तमुखस्य पिधानार्थं यः कर आच्छादनीकृतः स मन्ये प्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्गमनभोत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतुध्रेक्षा ।

मुहुरिति । अशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकारणं यथा सेव । आह्वानप्रस्तावोध्रेक्षणात् क्रियोध्रेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलात् स्रस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वाधोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृतौ आच्छादितौ पयोधरौ कुचौ यथा तस्या भावस्तस्या कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अपिता आलिङ्गनाय आश्लेषाय संज्ञा सङ्केतो यथा सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जले. समाघ्राणस्य लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जल्युपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा संज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो यथा तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोदकण्टाया उद्गम उत्पत्तिर्यथा सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतल पाणितलं यथा

वार अपना बायाँ कोमल हाथ निम्नमण्डल पर रखकर पहने हुए वस्त्रके वायुद्वारा उठाकर ले जाने तक दायाँ हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुन्दी) रखकर चित्रितके समान (काडी गई) ही, कितनी ही वार जँभाई. आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभावमे (चित्त) करतल रखनेमे भ्रमवत्र चन्द्रापीडका नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँद बन्द करती हो, निशाम (ताँस) के तारभरोमने घूमते भ्रमरोंको, कितनी ही वार, बलाञ्जल (वस्त्रके किनारे) से शपट मार कर उनको गुजारसे मानो चन्द्रापीडको आह्वान करती (बुलाती) हो, कितनी ही वार वायुके वेगसे वक्षस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उट जानेकी त्वरा (धवराहट) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आल्टिनका सङ्केत (इशारा) करती हो; कितनी ही वार केशकलापमेंसे पुशोंको लेकर अपनी अञ्जलीपूर्व (भर) कर लीलासहित सूँघनेके वहाने मानो नमस्कार करती हो, कितनी ही वार दोनों हाथोंकी तन्नी अङ्गुलियोंसे मुक्ताहार भ्रमण कराते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो सूचिन करती हो, कितनी ही वार विकसित कुसुमोंके ऊपर ठोकर खानानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण मानो मदन-बाणके प्रहारकी वेदना प्रवाहित करनी

१. असप्रावृत । २ गोत्रस्खलनभयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासासामोद. । ४. सम्भ्रमद्विगु-
णितभुजलताडितपयोधरतया, संवरणसम्भ्रम । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगडं-नियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृत-
दुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैरुदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-श्रुत्यत्रिवलीलता,
अशस्त्रस्तचिह्नुरकला-सङ्कलनाकुल-करकमला, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहतां लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

नस्या भावस्तया कारणेन, कथिता योधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामवाणाघातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलिता कटिप्रदेशात् सस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
चन्वनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य बद्ध्वा चन्द्रापीडाय
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कम्पिनौ शौ ऊरु जह्वे ताभ्यां विधृतं दुकूलं च्युतप्रायवच्छं यया सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चाल्यमानेन अशुकैरुदेशेन वसनाञ्जलेन पुनस्त्यापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृत्तौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशाद्दुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलार्थः । चकित ससम्भ्रमं
यत्परिवर्त्तन परावर्त्तनं तेन श्रुत्यन्ती चर्मविसरणाद् भ्रश्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवह्नी यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः सस्तो विच्युतो यः चिह्नुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्र सम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्धेयैर्यथः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईपद्धास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादृश्यात् गुहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागं, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा तथा धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गाभिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आसक्ता-रचनाविशेषाः ताभिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुल्ल साचीकृत्य कुटिलं त्रिवाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोपन्मय वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलाना जीवितेश्वरे निजातपेनैवोजीवनात्
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे

हौ, किन्तौ वार कटिदेशमें (कमरमें) चन्द्रहार (नागडा की लड) खिसक जानेमें शृङ्खलारूपमें चरण वध
जानेके कारण नानो कामदेवद्वारा बांधकर अग्नि की गड हो, कर्मी-कर्मी ऊनयुगल कल्पित होनेसे उसका परिधान
बन्ध टाला रो जाना या ओर भूतल पर लुण्ठित (लोटते) केवल बन्धाञ्जल (बन्धके एक फिनारे) ही से मन
आच्छादित । डके) रहने थे । कर्मी-कर्मी चकित होकर पीछे मुडनेसे उमकी त्रिवली-लता (उदरके ऊपर तीन
थर) टूट जानी थी, कर्मी-कर्मी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकते केशोंको एकत्र करने तथा उसे बांधनेमें
लग जाते थे; कर्मी-कर्मी कटाक्ष फेकनेसे कर्ण-कमल जेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईपद्ध हास्यरूप
चूर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको धूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह मुखमण्डल मोड-मोड कर, अनुरागवश
नानाविध भावभङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखनी-देखनी जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दीखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

१. निधित । २. पतित । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. समस्त । ५. करतला ।
६. कर्णोत्पल । ७. विलक्ष्यनागस्मिन्धूमरकपोलम्, विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैककपोला, विलक्ष्य
चास्मिन्सुधाधूलि । ८. साचीकृतवदनम् । ९. भ्रूमङ्गि । १०. उपसंहता ।

चक्रवर्त्तिनि^१ भगवति पूषिणं, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रमितशोणिग्नि व्योम्नि, संहतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि^२-विरह-मीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदपण्डेषु लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि,

अधोश्वरे, भगवति माहात्म्यवति पूषिण सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो च. कमलिनीरागो नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्य तेन रज्यमाने आलोहितोक्रियमाणे इव सति ।

इह राजीवसूर्ययोः स्त्रीपुंल्लिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-लौहित्ययोर्भेदोऽपि श्लिष्टेनाभेदोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोव्येच्छालङ्कारश्च सर्वेषामेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तस्य च पुनश्चेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणति । किञ्च, व्योग्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः दत्तसङ्केतस्यापि कामुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः शोणिताभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिलोचनैः, सङ्क्रमित आसङ्गित. शोणिमा रक्तिमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्तिन्न आसङ्गनोव्येच्छणा-क्रियोव्येच्छालङ्कारः ।

सहतेति । जरठः परिणतवया (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविधेपस्तद्वत् हरिताः पालाशवर्णा नीला इति यावत् हया धोटका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णतुरगे, सूर्ये, संहतानि सङ्कोचितानि शोचिषि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' त्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रसाश्चेत्युभयोरैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तथा जरठेत्यादिविशेषणस्य मुख्यानुपकारित्वेनापुटार्थवार्थगतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परिव्याग एव वरमित्यालोचयन्ति कुशलाः ।

रवीति । रविविरहेण सूर्यविश्लेषेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हर्षिद्वर्गायमानेषु सत्सु ।

श्वेतेति । कुमुदानां कैरवाणां पण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादित्याशयः । दिङ्मुखेषु दिग्बदनेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सत्सु, सन्ध्यारागादिति भावः । शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरप्रादुर्भावादित्याशयः ।

शनैरिति । अपि च, भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः मन्द मन्द पुनरपि भूयोऽपि दिनश्रियः वासरलक्ष्या. समागमाशाभिः सङ्गमाकाङ्क्षाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः रक्ताभिश्च दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनतात् अवलोकनाक्षमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्यो. स्त्रीपुंल्लिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, 'समागमाशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कमलिनीके प्रति मन के अनुरागते ही मानो जब रक्तवर्ण (लाल) होने लगे, क्रमशः-दिवसावसानमें मूनेनकारी नायकके अनुपस्थित होनेके कारण क्रोधसे आरक्तवर्ण (लाल-लाल) जामिनीयोंकी दृष्टिसे ही मानो आनादानें जब रक्तिमा सञ्चारित की गई (अर्थात् जब आकाश लाल हो गया), वृद्ध हारोत पनाके नमान हरित अश्ववाले सूर्य जब अपनी किरणोंको सङ्कुचिन (थोड़ी थोटी क्रम) करने लगा, मूर्च्छे प्रियागने सुदृष्टि (बन्द) हुए कमलवाले पद्म-वन जब हरितवर्ण दीखने लगे, कुमुद-गग जब श्वेतवर्ण होने लगे, दिग्गर्भके मुप जब लाल जाल होने लगे, एव प्रदोषकाल जब व्यामवर्ण होने लगा, भगवान् सूननारायण, किरने दिनलक्ष्मीके नाथ सन्मिलनकी आशाके समान राग (ललाई, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अङ्कन हां गये, कादन्तरी मनने

१. सकलचक्रवाकचक्रवालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचित्तवर्त्तिनि । २. उग्नदोषिनी । ३. हरिनगजि ** जनिन । ४ तत्कालनिर्नचितोपात्तनुजसहस्रविस्तरितसर्वपुरस्कृतगजवर्णनेव । ५ निजसुहृद्वृत्तमूर्त्तनमालो कनागया प्रहर्षसन्दर्शितस्मितेभिवो-मुखेषु धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणेव^१ आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसु-
मायुधानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि^२ विस्तीर्यमाणे तरुण-
तमालत्विषि तिमिरे, दिक्करि-करावकीर्ण-शीकरासार^३ इव श्वेतायमानतारागणे गगने,^४ जाता-
याद्भ्रादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादचततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिर्व गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुपमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रसृतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेण चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरागसागरेणेव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं ज्वालयमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जनचेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारिणि नेत्रजलानि (अश्रूणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृक्षस्येव त्विट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तार प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विषि' इत्यत्र निघमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्करिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विक्षिप्तः शीकरासारः
अम्बुकणधारा यत्र तस्मिन्निव श्वेतायमानः श्वेतवदाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पन्नायाम्, सौधशिखरात् प्रासादशृङ्गात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्भागाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः करैर्विणीभिः, गृहीतो घृतः पादो रश्मिश्चरणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नोऽन्यमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनेव उदगात् उदर्यं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, प्रसाद्यमान इव'
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कतुपेति । कलुपाणि अन्धकाराच्छन्नानि क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसाद्यन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तयंश्च । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरेके समान तत्काल वृद्धिं हुण सन्ध्या-राग से जत्र समस्त भुवन परिपूर्ण हो गया; कामानलमें जलने
इजराँ विरहियोंके हृदयोंमेंने निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
तमालवृक्षके समान रगदा अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (सूड़) द्वारा विक्षिप्त
(टिटके) हुए मानो जल-कणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीखने लगा और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पटने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर
परसे नीचे उतराँ और क्रीडा-पर्वत के शिखर पर से चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनीयाँ जिनको प्रसन्न करती

१. रागससागरेणैव । २. चक्रवाकहृदय । ३. नयनासारवारिणि । ४. आकीर्ण । ५. गगने
जाते । ६. नचिरादिव ।

प्रसादयन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलत्करसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरा^१ दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्' अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदगाद्गग्वानीक्षणोत्सवः । उच्छ्रिते^२ च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव

प्रबोधति । प्रबोधो जागरण तस्य अशङ्कयेव आतङ्कनेव, सुप्ता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः नलिनीः पत्न्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च शशिनि हठकामुकव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरपि प्राग्देव सङ्करः । लाञ्छनेति । लाञ्छनच्छलेन कलङ्कमिषेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्बहन्निव धारयन्निव । इह सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादप्रहारेण लग्नं सक्तम् अलत्करसमिव यावत्कद्रवमिव उदयरामम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलत्करसमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदर्शितस्वरूपां कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम् अम्बर गगन निजागोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पचान्तरे तु तिमिरवञ्जीलम् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिभ्रजन् । इह पृणोपमा ।

अतिवल्लभेति । अतिवल्लभतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विक्षिपन्निव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईक्ष्णोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सूतिरुद्भवो यस्मात् स सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधासूतेः कार्येणोत्प्रेक्षणेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्नामालङ्कारः ।

उच्छ्रित इति । अपि च, कुसुमायुधस्य कामस्य यत् अधिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम् आतपत्र छत्रस्वरूपं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविष्येव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजन्त्या विलासाय विभ्रमाय दन्तपत्र गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलिता रश्मिभिः श्वेतीकृता दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानौ चन्द्रमसि उच्छ्रिते उपर्युत्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र श्वेतभानौ अद्वितीयच्छत्रत्वारोपः शब्दः कामे राजत्वारोपस्त्वार्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । एवं विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानौ दन्तपत्रत्वारोपः शाब्दः विभावरी विलासिनारीत्वारोपस्त्वार्थ इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुमुदिनी वधूवरे' इत्यत्र तु परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तीति । भुवने विष्टे दन्दिदन्ताद् गजदशनात् उत्कीर्णं तं निस्तचय रचित इव सति, शशिक्रिणैः श्वेतत्वादिव्याशयः इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयैत्यर्थः, कुमुदमय्या

थी, मलिन-मुख होनेसे कुपितके समान दीखती दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था, जग जानेकी आशङ्कते ही मानो मुप्त कमलिनिर्वोको छोडता जाता था, कलङ्कके बहाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आस्ता (नहावर) के रसके समान उदय-कालकी रक्तिमासे सयुक्त, जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूरे पक्षमें-अन्धकारके समान नीलान्तरधारिणी) आकाशके समीप जाता था, और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके प्रति मानो प्रीतिवर्षण करता था, ऐसा नयनानन्दकारी भगवान् चन्द्रका उदय हुआ । क्रमशः जब मदन-साम्राज्यके अद्वितीय छत्र, कुमुदिनी-रूपिणी वधूके, प्रिय रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्तान्तरण वे चन्द्र, समस्त दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस प्रकार दीखने लगा, तब जिसकी तुभाके समान शुभ्रवर्ण सीढियाँ बड़े-बड़े जल तरंग से प्रक्षालित होती (धोई जाती)

कुमुदमन्या इव' गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौतं सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाह्नि सुप्रहंसमिथुने, विरह-वाचालं-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-दन्तपत्र-लताम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयू-रकः—'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शोपराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव क्वचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपव्याप्तया कुमुदमयी जाता चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः 'तीरे' इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या पत्र वृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूक्ष्माः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रि-तानि हंसमिथुनानि कादम्बयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविश्लेषेण वाचा-लानि विपादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह 'पूर्णाया इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'तनुतरङ्गतालवृन्ते' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लम्बमानपत्रावद्यो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवारकुसुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि मात्स्यानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारि-काप्रदर्शितं चन्द्रदत्त शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पाषाणखण्डस्तं श्वेतमेकं शिला-पट्टमित्यर्थः अधिशिश्येऽथवलम्ब्य शयनं चकार ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशोषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एक-स्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लानं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मृदुलम् । कर्णपूरीकृत श्रवणा-

धी, छोटी-छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पखौं) की जहाँ हवा बहती थी, बड़तर हसदम्पति (हसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पडनेसे मानो कुमुदमय दीखता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश किण गद, मुक्ता के समान शुश्रवणं चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (छेदा) । इस शिलानलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्मित थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पां मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटक गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि इतनेमें केयूरकने आकर कहा- 'देवी कादम्बरी आपको देखने आई हैं ।'

उसके बाद चन्द्रापीट शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेखाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल लहका हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको शुश्रवणकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत ।

अर्थ सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्त्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—' देवि !
दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुण तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरुध्यते । प्रायेण मामुपवारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्यो-

लङ्कारीकृतं कुमुददल कैवपत्र दधाना धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णं, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोत्पन्नसूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यङ्गता चन्द्रोदयदेवतामिव शशयुद्धमदेवतामिव । दत्त- अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बन यस्यास्ताम् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं वोपमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जात्युपेक्षालङ्कारः ।

आगत्येति । प्रीते. स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्ययोषिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अधिष्ठीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुरुध्यमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोकने-
नैव प्रसन्ने दासजने सेवकजने मयीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापायागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेष यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव भवत् इय प्रत्यक्षतो दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा चासौ अतएव मधुरा मनोहरा चेति । अत्र हेतु दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि भृत्यजनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुबध्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतैत्यर्थः । अवहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणेति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालापादिवाह्याचारेण हार्यम् आयत्ती-
कर्त्तुं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणज्ञमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुददल धारण कर रखी थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण कल्पवृक्षसे उत्पन्न दो सूक्ष्मवस्त्र पहन रखे थे ।
उस समयमें मनोहर लगत वेशसे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्य दिखानेकी परिजनों के
योग्य भूतल पर, साधारण स्त्रीके समान वह बठ गई, यह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिये'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा वारवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिमान करने पर ही जा व्यक्ति सन्तुष्ट हो जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अतएव ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे महान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपकी यह सुजनता अत्यन्त मरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अत एव यह अभिनव सेवक के प्रति भी इस प्रकार से उपस्थित हुई है ।

१. प्राकृते । २. क्वचित् 'अथ' इति न विद्यते । ३. क्वचित् 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीति ।

५. क्वचिदिह 'चकारोऽधिको दृश्यते ।

परि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः, परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं भागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम् इति ।

अथैवधादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवाङ्गीत्—'कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापादिवाह्यव्यवहाराय नोद्योगं कुर्वीतित्याशयः । अनेनाहमुदारस्वभावाधीनत्वाद् युष्माकं गुणेनैवाधीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यभारपणाभावाद्दहमधन्य इत्याशयः ।

आद्येति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सम्यक् पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, भृत्यजने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतएव मम मधुरालापायागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायाताया. ते तव निकटे, त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोपकारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं स्नाधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लववत् लेशवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अपत्रपे लज्जे—

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥'

परोपकरणं कायादसारास्सारमाहरेत् ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावत एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषाभावात् जीवितस्य च तृणलवलयुत्वेन तुच्छतया तदपणेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपादानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमदित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा०) बहुवचनम् । वहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे ढतमच्च प्रत्ययस्यैव 'वा वहूनां जातिपरिग्रहे ढतमच्च' इति (पा०) सूत्रेण विधानात् 'अन्यतरत्' इत्यत्रोक्तार्थे ढतरच्च प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत्? वहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि ढतरच्च प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावयमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं 'वयमेते' इत्यादिवाक्यं विनापि अनया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्ममिति परिहसितम्, अथ च स्वामित्वेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

मन्भवतः आप सुझको ऐमा अनुदार स्वभाव समझती होंगी जो बाहरके व्यवहार से ही वशमें हो जाय । आपका पन्धनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आज्ञा-प्रयोग होता रहना है । पृथक् पृथक् भावसे आज्ञा करनेके दान्य नैनक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? यह शरीर तो स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-दि टुके समान तुच्छ है । अत एव आपके प्रति भक्तिवज उस शरीर और जीवनको यहाँ आए हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं लज्जित होना हूँ । 'तो भी वह मैं हूँ, वह शरीर है, यह जीवन है, ये इन्द्रियाँ'—उन सगैरों के मध्यमें जो आपको अच्छा लगे उमका ग्रहण करके अत्यन्त गौरवान्वित कीजिए ।

चन्द्रापीड इन प्रकार कह रहा था कि, इनने मैं नटनेवाने उमके वाक्यमें वावा देकर (बात काटकर) मुझे लज्जित करने काज—'राजपुत्र ! वम, अपना अत्यन्त स्तुति-वाद रहने दीजिए, उससे मेरी सखी कादम्बरीको लज्जित ही है । आप यहाँ इस प्रकार कह रहे हैं आपके कहे विना भी ये सब वाक्य उसने स्वीकार कर लिया

१. शरीरकम् । २. अपि त्रपे तत्र प्रतिवत्ताउपायनीकर्तुम्, अत्र च, तत्र [त्वत्] प्रतिपत्तिभिस्पायनीकर्तुं भागताम्ने । ३. अन्यतरदारोपय । ४. सखीया कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम् , किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कश्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमार्थः शुक्रनासः, कीदृशी उज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम् , रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिन समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्ण शयनीयमलञ्चकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगभीरताञ्च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्चःपरिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां 'क्षपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शन'-प्रजागरखिन्नः स्वप्नुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फल्गुना निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्देशीकृतविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थित्वेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियद्दूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवं प्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृथ्वती ।

एवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थाय । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजन परिचारकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौध स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुकूलस्य सौमदलस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अधोभागे आस्तीर्णं पातितं शयनीयं तल्पम् अलञ्चकार शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरूपतां सौन्दर्यम्, अतिगभीरताम् 'अत्यन्तदुर्ज्ञेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्हेतुकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धि-विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्के आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ यस्य सः । चणदां रात्रिं क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्यां दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनौत्सुक्येन जागरणं तेन खिन्नः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वप्नुं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालवृत्तः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृत्तविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहारयोग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे सशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़े देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी है ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा वार्ता होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्या करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (महल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पट्टवस्त्र-निर्मित चन्द्रानप (चूँदावे) के नीचे विष्टी एक शय्या पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीकी निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताया निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाया सौजन्य, परिजनवर्गोंका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और किन्नर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, हथर केयूरक उसका चरणयुगल दृष्टाता था । इतनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणभङ्गके सनान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उत्कण्ठावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर नानो शयन करने

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां; वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्वसितैरिव उष्णैर्मूर्त्तानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णात्पल-प्रहारणाम् उत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वास-विभ्रमेषु बहत्सु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु,

रम्भा आसां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अरुपात्पा ये कल्लोलानिलाः समुद्रस्य वृहत्तरङ्गपवनाः तैः शीतलां त्रिशिरां वेलावनराजिं तीरवसिंवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान् अन्तोन्मुणो वभूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणखिन्नः स्वप्नुं निमृत्तशिशिरस्थानमाश्रयति । 'स्वप्नुनिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेञ्चालङ्कारः ।

अभ्यर्णति । चन्द्रिका कौमुदी, अभ्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थायिना विरहेण प्रियविश्लेषेण विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निश्वसितैः श्वासमारुतैः म्लानि म्लानिम् अनीयत प्रापत्, उष्णपवनेन मृदुक्सिलयवदित्याशयः । दिवसोपस्थितेश्चन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आरूढ उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा तथोक्तैव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुमुददलानां कैरवपत्राणाम् उदरेषु अभ्यन्तरेषु नीता व्यतिक्रान्ता निगा रात्रिर्यथा सा तथोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अधितस्थौ, मदनविह्वला शैत्यसेवनाय कैरवेषु क्वापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनात्तेषु शोभासीत्, दिवसोपस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटःसु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः उक्तालङ्कारः ।

क्षणदेति । अपि च, क्षणदापगमेन रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्वियोगाच्चेत्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासमवनदीपकेषु कामिनीना रमणीना कर्णात्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारास्ताडनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । उत्कण्ठितेष्विव पुनस्तन्निमित्त समुत्पन्नोत्सुकैष्विव, क्षामतां चीणत्वं व्रजत्सु गच्छत्सु सत्सु । सुरतेषुना प्रियेण समाकृष्यमाणे वसने लज्जया कामिन्यः प्रदीपोपशमार्थं कर्णात्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्ताडशप्रहारप्राप्त्यर्थं मौत्सुक्यं प्रदीपानामित्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कासुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टिस्तेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वासमारुतः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु, तरुलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्दगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिश्वसु प्रातःकालिकपवनेषु बहत्सु चलन्सु सत्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जना हो यों, ताड़, तमाल, ताली और कदली वृक्षांसे परिपूर्ण, एव थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंकी पवनसे शीतल, समुद्रीरम्य वनपरिके अभ्यन्तरमें चन्द्रमा क्रमश उतर गया । वियोग समयके समीप आनेसे विह्वल कामिनियोंके उष्ण निश्वासेने ही मानो ज्योत्स्ना (चाँदनी) मलिन हो (फीकी पड़) गयी । चन्द्रापीडको देखनेसे कामसन्तप्त होकर ही मानो शोभा, कुमुद-दलके अभ्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर उस समयमें कमलोंके ऊपर जा पटी । रात्रिशेषमें जब मन्द हुए गयनगृहके दीपक, कामिनियोंके कर्णात्पल-प्रहारको स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही मानों पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कासुकोंके प्रति निरन्तर बाण वर्षण करनेसे परिश्रान्त (थके) कामदेवकी निधाम बासुके समान विलास-सन्तप्त, एव तरुलतपत्र पुष्पोंके सोरभवाही प्रभातकालीन पवन चलने लगी;

१. अविरल । २. निःश्चिन्तैरिव । ३. प्रहारान्, स्मृतकामिनीकर्णात्पलप्रहारेषु । ४. क्वचिद् 'काम' इति पदज्ञ इत्यने । ५. निश्वासात् । ६. व्रजत्सु । ७. क्वचित् 'तरु' इतिपद न विद्यते । ८. आनीदिषु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च^१ भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रगते^२ चक्रवाक-हृदय-निवास-लगनानुरागमिवालोहित^३ मण्डलमुद्ग्रहति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्वूलः^४ 'केयूरक ! विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^५ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः^६ अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्धानुरागारु-णाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-वल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गरुडाग्रजोद्गमेन उपप्लव. तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋचेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरिः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीसु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रथाङ्गयुगलानां हृदये धिते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्त्वादित्याशयः, लग्नः चेतसा एव ससक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिस्तदिव, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं विष्यम् उद्ग्रहति धारयति सवितरि सूर्ये, क्रमेण क्रमशः समुद्रगते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिमोर्भेदेऽपि शिल्पेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यानमस्कृती सन्ध्यावन्दनस्वष्ट-देवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोत्थिता । अवोचत् अब्रवीत् ।

गतेति । पूर्वं गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसङ्गः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिप्तवद्धभूमिस्त-स्याम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आययौ ।

ददर्शति । चन्द्रापीडो महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतां विशिनष्टि— धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृता विहिता ललाटिका भाले क्षुद्रतिलकविशेषा याभि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने भ्रामणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पागितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतत्रिधाधिनीभिः तथा धानुरागेण गैरिकरङ्गनेन अरुणानि लोहितवर्णानि अम्बराणि वस्त्राणि यासां ताभिश्च, परिव्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानाम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यत् तालफलं तस्य यद् वल्कलं त्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयसे तेजोहीन विपन्न होते नारागण, भयवशसे ही मानो मन्दर-पर्वतके लता-मण्डपोंकी झाटीनें प्रवेश करने (घुसने) लगे. और चक्रवाक-दम्पतिगणके हृदयमें निवास करनेसे सलग्न अनुराग से मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलानलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और ताम्बूल-चर्वण कर, केयूरकते कहा- 'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी है या नहीं, अथवा इस समय कहाँ है ?'

केयूरकने वहाँसे आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें सुधाशुभ्रचूर्णलिप्त वैठकके चबूतरे पर महाश्वेताके साथ बैठी है ।' ऐसा सूचित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रीको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके ललाटपर शुभ्रवर्ण भस्मके निलक किये हुए थे, जपमालाको फिराने रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली गैरिक रागसे रञ्जित रक्तवर्ण वस्त्रवाली परिव्राजिकाएँ, पक्क तालफलके वल्कलके समान रक्तवर्ण वस्त्र पहने

नीभिः सित-वमननिविड-निवद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी^२-
वल्लकलापाठधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्-
न्त्रव्यकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरूपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभापणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजवान्धववृद्धा. समानयन्ती महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिथुनेर्न मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने^३ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^४
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधृते^५ च मणिदर्पणे^६ ताम्बूल-

वर्गानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटत्रतवाहिनीभिः ज्ञाक्यभिन्नुविशेषनियमधारिभिः,
मितवसनैः श्वेतवस्त्रैः निविड दृढ निवद्धा बन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि यामिस्ताभिः,
श्वेतपट. मितवसन स एव व्यजन तालवृन्तकं यासां ताभिः। जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारमृगचर्म,
मौञ्जी मेखलाम्, वल्लकलं तस्त्रचम्, आपाठं दण्डञ्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लक्ष्म यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः। ज्यम्बकस्य महेशस्य,
अम्बिकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पढाननस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यावलोकिते-
श्वरस्य चौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम्। इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा।

अन्तरिति। अपि च अन्तःपुरेषु अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभापणैर्मधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेत्रासनदानैः वेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य वान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम्।

पृष्ठन इति। अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या एव-पश्चाद्भागे, समुपविष्टेन समासीनेन किन्नरमिथुनेन
किंपुरुपयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां भ्रमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वराभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अञु-
टितस्वरप्रवाहे दत्ते 'गाता य यं स्वर गायेत् त वशेन तानयेत्' इति भरतोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्रा भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुत्र्या, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुख्ये
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधाना न्यस्तैकाग्रमानसामिति अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम्।

पुर इति। अपि च, पुरो धृते कथापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रनधारिणीः; और समस्त ब्रह्मचर्यके चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रसे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बंध दिया था, श्वेत वर्ण का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (मृग) का चर्म मुञ्ज
(मैजकी) मेखला, वल्लकल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान ही
देवनेमें हों, इस प्रकार उन सर्वके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई चौद्धकी, कोई तीर्थकर (शुरु-विशेष) की और कोई ब्रह्मा की पवित्र स्तुति-पाठ
करती करती उम (महाश्वेता) की उपासना कर रही थीं और वह (महाश्वेता) गन्धर्वराज चित्ररथ के ज्ञातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (वृद्ध) एव अन्तःपुर (रत्नवास) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
मित्रोंकी आदरपूर्वक नमस्कार कर, सम्भाषण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्रासन बैठनेको देकर, उसका सम्मान
कर रही थीं। फिर उमने कादम्बरीको देखा। उसके पीछे बैठा किन्नर-मिथुन-भ्रमर-ध्वनि (झङ्कार) के समान सुम-
पूर दर्शोत्प्रेरने मान देना था। और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त माङ्गलिक ग्रन्थोंके
मध्यम उद्गृह महाभारत ग्रन्थको बंध रही थीं, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थीं, सामने रखे एकमणिमय

१. व्यजनाभिः। २. क्वचित्त 'मौञ्जी' पदज्ञास्ति। ३. शौडोदनेः। ४. विश्रवस्य। ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य। ६. विश्रवस्य, देवदेवस्य नासत्पण्डस्य विरिञ्चस्य। ७. क्वचित्त 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते।
८. मिथुनस्येन। ९. क्वचित्त 'मधुकर' इति पद न दृश्यते। १०. स्थानके, ताले। ११. दुहित्रा च सावित्र्या।
१२. पुर्गे विष्टेन परिजनेन। १३. दर्पणे।

रार्ग-बद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्ट-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमधरं विलोकयन्तीम्, शैवलतृष्णया कर्णपूर-शिरीष-प्रेषितोत्तान-विलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधौवेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कश्चित् काल महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमब्रवीत्—'सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराद्रांकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः, पृष्टतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिम्ना बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तथा अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं मल्लिनीकृतम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं पृष्टं यन्मधूच्छिष्टं सिक्थकं भाषायां 'मोम' इति ख्यातं तस्य पट्टं पिण्डं तद्वत् पाटल श्वेतरक्तम् अधरम् ओष्ठ विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । 'मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम्' इत्यमरः ।

शैवेति । शैवलतृष्णया शैवाललोभेन तद्भ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रत्युप-चन्द्रेणेव बद्ध विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता अटता, भवनकलहंसेन गृहका दम्ब्रेण क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । हसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा 'प्रभातशशिनेव' इत्यत्रोपमा चेत्युभ-योर्मियो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

समुपेति । समुपसृत्य कादम्बर्या निकटमेतं, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहधवलीकणचूर्णद्रव्योपलिसवद्धभूमौ विन्यस्त स्थापितम् आसनं विष्टं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थित्वेति । स्फुरितं चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईप-द्धास्यम् अकरोत् कृतवान् ।

असाविति । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्धास्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! भवत्यास्तव गुणैस्त्वर्षैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रोपल इव आर्द्रांकृत जलनिर्गमात् विलसः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समथा भवति । 'चन्द्रकान्त इव' इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिषतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिषति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पादयति—पृष्टत इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखमास्ते दुःखाकुल यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणमे तान्बूल-चर्वण करनेसे सलझ काली रेखासे श्यामता उत्पन्न हुए मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभासे चमकते-मोम लगाकर साफ किये वज्र जैसे श्वेत-रक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी, और शैवल (सेंवार) की नृष्णासे गृह-पालित एक कलहस्त, उसके कानमें धारण किये हुए शिरीष-गुण्यके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलाकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभ्रवेदिका (चवूतरे) के ऊपर सस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद्ध हास्य किया (मुस्कराया) जिससे उसके गण्डयुगल (गाल) का मध्यभाग स्पन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुसकुराहट से ही चन्द्रापीडका अभिप्राय समझ गयीं और कादम्बरीसे कहने लगी—'सखि ! चन्द्रमाकी किरणोंसे चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिवलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वशीभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं बोल नहीं सकने । [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि—पीछे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पद्मिनी और मूर्यके समान एव कुसुदिनी

अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं 'कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा, क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न श्रद्धाति लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम कादम्बरीवर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं ब्रजन्तमाबहिस्तोरणादनुवव्राज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि दविष्ठयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव पश्चिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः आप्रलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातु गमनाय आज्ञां ददात्वित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलबान्धवयोः स्त्रीपुंल्लिङ्गाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्परनैरपेक्षेण संमृष्टिः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अपेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः अयं मल्लक्ष्णो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (मसानुमतिग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽप्येत्यर्थः, सेवकजनास्त्वामिनोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह श्रौतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावासङ्करः ।

चन्द्रेति, प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागार्द्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः यन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न श्रद्धाति विश्वसिति, 'ब्रवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् अतोऽल्पान्तरेण कथयामीत्यभिधायः । किन्तु द्वक्तव्यमित्यत आह—स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु निजमेव कर्त्तव्यं स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अनेन स्वस्य परिचारकजनत्वं ध्वनितम् । इत्यभिधाय उरुस्तथा कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययौ ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याजयतीति स कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः समग्रः कन्यकाजनः कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उरुर्गर्पितशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव । तं चन्द्रापीडम् । आबहिस्तोरणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुवव्राज पृष्ठतो जगाम ।

अथ चन्द्रेके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीसे लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी, इसलिए तुम जानेंके लिए कुमारको अनुमति प्रदान करो ।'

उमके बाद कादम्बरीने कहा—'नरि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनकी अन्तरात्मा उनके अधीन है, उमा प्रकार परिजन-वर्गके साथ यह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?' इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको बुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस समय कादम्बरीके प्रेमसे स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी ओर आकृष्ट होनेसे वह कहने लगा—'देवि ! क्या करूँ ? लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्ति का विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहता हूँ कि—'परिजन-कथाओंके सम्बन्धमें आज मैंने भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके अनिश्चित अन्वय समझ कन्याएँ उमके गुण-गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरके बड़े दरवाजे तक उमका अनुगमन कीं । बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं ।।

१. अनुजानातु = ज्ञाने स्वाधीन । ३. बहुभाषिणे ! ४. वर्जाऽवशेषः, वर्जमशेषकन्यकाजनः, वर्जमशेष-वस्तु वन्दानम् ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीत वाजिनमारुह्यं गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव प्रपृतः, कृत-
मार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्क्षिप्तमिव नभसि, सम्य-
गालोकयितुं वदनं विरहातुरमानसामिवावस्थितामुर'स्थले, तामेव मृगलोचनां ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्क-
न्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमश्वम् । तैः पूर्वाकैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । गन्तुं चलितुं
प्रवृत्तस्तत्परः अभूदिति शेषः ।

गच्छन् इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिलाना-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा बहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् वभूव ।

बहिर्निरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, प्रपृतः पश्चात् असह्य सोढुमशक्यं यद् विरहदुःखं वियोगवशेषः तेन योऽनुशयः पश्चात्ताप' (अनु-
गमनं) तेन लज्जा संसक्तमिव । अनेन प्रपृतो निरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
संमुखतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिन्द्र । एतेनागतो निरोधकारणत्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यग्रं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
औत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदन स्वस्य (कादम्बर्याः) मुखं सम्यक् साधुतया आलोकयितुं दर्शयितुम् । उरःस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमानसां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनां
हरिणाञ्चैव तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्यवस्थाय रक्षणेन समन्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन दिग्गन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोधेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजाश्वः तस्य खुरपुटानुसारेणैव
खुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आत्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्षत् ।

निवर्त्तितेति । निवर्त्तिताः परावर्त्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा चैन सः । सानन्देन सहर्षेण
चहुसमयानन्तर निजस्वामिविलोकनादित्याशयः । सकुतूहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधयुक्ताप्राग्बद्धदर्शनादिति भावः । प्रणम्यमानो

उसके बाद उन कन्याओंके लौटेने पर केयूरकके द्वारा लाये हुए घोंटे पर वह सवार होकर पीछे-पीछे आते
गन्धर्व कुमारोंके साथ हेमकूटोर्ध्वने चल निकला, चलनेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही सन्नत
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अवरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी सनस्त अभिलाषाओंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही दीखने लगी),
क्योंकि हृदय तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे-पीछे आती
हो, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करनी (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आधिभूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई हो और सम्पूर्णरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठी हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहार्तहृदया कादम्बरी को ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे-धीरे)
महाश्वेताके आश्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगण, इन्द्रायुधके टापीके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोत्रसरोवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उतने लौटा दिया, इधर
सेनान्तर्गमन पुरुषोंने उसको देख आनन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रणाम किया । इस रीतिसे

१. अधिरुद्ध । २. आवेशक्षिप्तमिव आवेशविक्षिप्तमिव । ३. क्वचित् 'मृगलोचनाम्' इति पदन्व
विद्यते ।

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशोपराजलोकश्च वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैपीत् । कादम्बरीरूपदर्शनद्विष्टयैव नास्य पुरेव
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवल्लेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवान्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवी, आस्थानमण्डपगतस्तद्गत-
नेव मनसा सहस्रैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्त^२ केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमाद्गमेन, पञ्चाङ्गजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम्^३ आलिलिङ्गगाढम् ।^४ उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । संमानिता प्रत्यभिवादानादिना आहता अशेषाः
समग्रा राजलोका येन सः । प्रायो वाहुल्येन अनयैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैपीत् व्यतीतवान् ।
कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिर्द्वैपस्तयैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यश्रांः पुरेव पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । 'द्विष्टयैव' इत्यत्र हेतुत्प्रेच्छालङ्कारः ।
तामिति । आवद्धो घृतो रणरणक औत्सुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईक्षणे अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे गतः स्थितः, तद्गतेनैव
कादम्बरी प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहस्रैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयान्तम् । ददर्श अद्राक्षीत् । क्षितितलं भूतलं स्पृशति चुम्बतीत्येवंशी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमाद्गमेन रोमाञ्चोद्भवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
लिङ्ग उपगूहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत् . अस्थापयत् । स्मितमेव
ईपद्वास्यमेव सुधा गुहधवलीकरणलेपविशेषः तेन धवलीकृतानि श्वेतीकृतानि अक्षराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा क्षरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याप्तमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् ब्रुवन्,
आहतः सम्मानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि

वर् अने पटमण्डप (तवू) में प्रवेश किया (हुआ) और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उसने इस प्रकार महाश्वेता हैं, इस प्रकार कादम्बरी हैं, इस प्रकार मदलेखा हैं, इस
प्रकार तमालिका हैं, इस प्रकार केयूरक है—प्रायशः ऐसे ऐसे आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखाके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राज्यलक्ष्मीसे उसे मानो विद्वेष हो गया हो इस प्रकार
परलेके समान अन उद् उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवलनयनाका चिन्तन
करने-करने जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् सूर्यनारायणके उदित होने
पर स्वयं तटनचित्तने ही सभामण्डपमें बैठा था कि तनेमें सहसा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करने हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तक-स्पर्श कर उसके चरणके ऊपर गिर गया
तनेमें 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापाटने पहले प्रान्तगामी नयनसे, उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्च
द्वारा, उसके पीछे दौटकर वाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ आलिलिङ्गन किया और उसको अपने समीपमें ही

१. सम्मानितप्रत्यक्षीकृताशेषः 'संभावितप्रत्यक्षीकृतराजसंमानितराज' । २. विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. कश्चिद् 'क्षिति न विद्यते ।

५. सप्रविशन्तम् ।

६. निमृत्तम्, प्रथितम्, पथि तमा ।

७. समुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः 'केयूरक ! कथय कुशालिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महाश्वेता च' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्याहृततरमवोचत्—'अद्य कुशालिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवस्त्रावगुण्ठितं विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दन-पङ्के न्यस्त-बाल-मृणाल-वलय-मुद्गं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । तद्यथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वस्त्रि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलदीलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलञ्च कर्पूरम्, अतिवहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनया चोक्तसङ्करस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

असाविति । असौ केयूरकः, राजसूनोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, स्मितेनैव ईपद्मास्थेनैव स्नपित इव, परिष्कृत इव अनुलिप्त इव अनुलेपनविपयीकृत इव । अपगतो निवृत्तः अध्वखेदो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रगभ्य नमस्कृत्य आहृततरम् अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अत्रवीत् । इह 'स्नपित इव' 'अनुलिप्त इव' इत्युभे क्रियोत्प्रेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । आर्द्रवस्त्रेण विलम्बवसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससूत्रेण मृणालतन्तुना संयतं वद्ध मुखम् अग्रदेशो यस्य तत्, आर्द्रं विलम्बे चन्दनपङ्के मलयजकईमे न्यसना स्थापिता बालमृणालवलयस्य नवीनविसकङ्कणस्य मुद्गा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदलपुटम् अपनीय तद्वसनावरणम् अपसार्थं अदर्शयत् अवलोकनसकारयत् ।

उद्घाटयेति । उद्घाट्य उन्मुद्रय । कादम्बर्यां प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम एभिरिति अभिज्ञानानि स्नेहद्योतकचिह्नानि । मरकतचत्-अशमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः त्वचो वदकलानि येषां तानि, चार्वीः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रसयुक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः । कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिशकलवत् स्थूलानि स्थविष्टानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तथोक्तं कर्पूरं घनसारञ्च । तथा अतिवहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदाना कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपन चन्दनानुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि, 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोपमालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वैठाया । फिर मानो विगलित प्रेम-रससे व्याप्त ईपद् हास्यरूप सुधा-लेपने शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहो, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महाश्वेता सब कुशल तो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्पन्न हुए राजपुत्रके उस ईपद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुलिप्त हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रणाम-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशालिनी है, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक सपुटको निकाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका सपुट पहले आर्द्रवस्त्र (रमाल) से आच्छादित था, मृणाल-सूत्रसे उसका मुखभाग बद्ध था, एव चन्दन-रसके लेपसे ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (मुहर) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरियोंके द्वारा प्रेषित कितने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण वल्कल-विहीन (छिछी हुई), सुन्दरमञ्जरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण कितने पूगीफल (दुधिया सुपारियाँ) थे, सारिका (तोने) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण कितने ही ताम्बूल थे, शिव-मरकतस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (डुकडा) था और कस्तूरीके अतिप्रचुर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनानुलेपन था । [इनको

हरञ्च' मलयजविलेपनम् । अत्रचीञ्च—'चूडामणिचुम्बिना' कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजानेनाखलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यन्त-शिखण्ड-माणिक्य-व्य-त्सना-स्नपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
नसीमन्त-मकरिकाकोटिकेणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका' । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेतया—'धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय'
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
मंत्र्युक्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि देवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
न्यया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अश्रुभवेति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्चुम्बिना तत्स्पर्शिना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशाखानां विव-
रविनिर्गतेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अशुजालं हस्ततलकिरणसमूहो यस्य तेन, अखलिना
वदपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मद्गलवाक्येन । पर्यस्त मस्तकनमनाह्लयितं यत् शिखण्डमाणिक्य चूडारत्नं तस्य ज्योत्सनाया
द्वीप्या स्नपितं परिष्कृतं ललाटं भाल यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सामन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थायिमकरसदृशाभूषणस्य कोटिकोणः संमुखप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजस-पादरेणोः स्पर्शेन सहैति तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।

इह महाश्वेता प्रभृतीनामनेकानां कर्त्राणाम् 'अर्चयति' इत्येकक्रिययाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
पुत्र खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति-तथेति । भवतस्तत्र ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा भासन्, सम्प्रति तु विरहेवियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकत्वात् सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकंसंवृत्ताः संज्ञाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न ते धन्या इत्याशयः ।

इह 'तुहिनशीतला' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'चन्द्रमया इव' 'विवस्वन्मया इव' इत्युभयत्र
क्रियाः प्रेक्षालङ्कारः, इत्युपामद्वाङ्मिभावेन सङ्करः ।

सुहृति । कथमपि देवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे 'अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः । जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । 'स्पृहेरीप्सित'
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वथेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य नगरम् । 'अलसमिव' इत्यत्र गुणोपेक्षा ।

जानासीति । कृतमकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहाय्य-
प्रियाकर कैयूरवने] कथा—'कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शां अङ्गुलिद्वारा देवी कादम्बरी आपकी पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया-(कण्ठा)-लिङ्गनके
नक्षिण कुशल समाचार पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, मदलेखा अवनत गिरोरत्नकी प्रभासे रंगे 'ललाटदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके 'मकराकार अलङ्कारके अग्रदेश से
भून्-स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती हैं, तथा तमालिका आपके चरण-रज स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।' और महाश्वेताने आपके समीप सन्देशा भेजा है कि—'जिनके आप
दृष्टिपथ नहीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं, क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निर्मित होनेके कारण ही
मानों शिशिरके समान शीतल लगने के और अब वियोगके समय सूर्य-निर्मित होकर ही मानों हम लोगोंको
स्पर्श के रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान देवयोगसे आए पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तम्बके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

१. वचिद 'विवर' रनि पद नोपलभ्यते । २. अविषय । ३. वृत्ता । ४. विनिवृत्त' । ५. महोत्सवानन्दम् ।

परित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानीनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चैयमस्मद्विधजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनय-त्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः' इत्युत्तरी-यपटान्तसयतं सूक्ष्मसूत्रविवर-निःसृतैरंशुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

कारिणम् । अनिच्छन्त्या अनभिलषन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हठादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति विद्वति । बलवदस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडागुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्प मदन-सदृशं त्वां भवन्त स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्माद्धेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्थितिरेव गौरवं गृहत्वसम्पादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं त्वम् अभिमन्यत इति ताम्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि ममान्तिकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधातुम् अर्हसि शकनोपि । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमान स्वस्मिन्नत्यादरम् । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु भूयोऽपि तत्र गमने महान् परिश्रयो भवेदित्याशङ्कयामाह—अवश्यमिति । अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्य नून कुमारेण भवता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वत्सजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोग्य-सन्देशपाण्डित्य जनयति निष्पादति । शयनीये भवतैव व्यवहृतायां तल्पे । प्रहितः प्रेषितः ।

इतीति । उत्तरीयपटान्तेन संव्यानवस्त्राञ्जलेन संयतं बद्धम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतितनुतन्तूनां विवरभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अंशुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्, विमुच्य वसनप्रान्ताडुन्मुच्य चामरग्राहिण्या वालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रदत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादभारम् अनुग्रहभारम् । तत्सर्वं पूर्णफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जग्राह गृहीतवान् ।

है, तो भी, आपमें अज्ञारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानो आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषत, कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सदात्यग्वदन और कर्त्तुत्वय—आपका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसन्पादक अगमनद्वारा आपको उसे गुणार्थं अभिमानीनी बनाना उचित है, क्योंकि—प्रधान उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी चातना तो आपको अवश्य ही नष्ट करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भना उत्पन्न हुई है । आपके विस्मरण-वश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव 'शेष' नामक इस हारको भेज दिया है । इस प्रकार कह कर, उत्तरीयवस्त्रके अञ्जल (पहे) में बंधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रों बनावटमेंसे निकलती किरण-रेखाओंसे सन्सूचित (पहचान लिया जाता) इस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दे) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणाराधनारूप तपस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुरुतर अनुग्रहभार आरोप किया है' यों कह कर चन्द्रापीडने उन समस्त उपहारद्रव्योंको अपनेसे ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गारु) ते

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव^१ रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेनेव गुणगणेनेव निस्यन्दितेन^२ स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्त्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे नमवत्सम्यं केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज-नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवल्लमवकीर्य वल्लमतुरङ्गं^३ मन्दुराभिमुखः प्रतस्थे, गच्छंश्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजने विलोकयाम्बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिपिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेनेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणेव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्येव, द्रुतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनेव धन्त'करणेनेव, निस्यन्दितेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्लादिना धामन्दोत्पादनेन, सुरभिणा प्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति नेपः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अघटयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अवशिष्टेषु यथाक्रमं त्रिषु जात्युत्प्रेक्षाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंशभागे नमवत्सम्यं सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट एव दृष्टायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरपुरैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्यमानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सन्नुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गन्धतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयामीत् आगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विपसीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विमसहितमिव, नखकिरणसमूहस्य नृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवल्लम् अभिनववृणगुटेरकम् अवकीर्य खादनाय विचिप्य, वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चचाल । गच्छन् ब्रजंश्च उभयतः द्वयोः पार्श्वयोः । तिर्यग्-वलिनम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-म्बभूव ईत्ताञ्चरे ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिपिद्धं निवारितम् अनु-गमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद् दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिवले हुण लावण्यके समान, रसनाको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवारिण हुए गुण-ग्राणके समान मुखस्पर्शवाले, आहादजनक एव नातिकाकी वृत्ति करनेवाले चन्दनसे उसने सनसन् अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठकर, वाम-गहुद्वारा केयूरकके कन्धे पर सहारा देकर, दृष्टायमान रह कर (खडे-खडे) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सन्नुष्ट हुए अभिवादनकारों प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन हाथीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नय-किरणोंसे उद्गासिन, अत एव नृगालयुक्तके समान दीखती थोड़ी-सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके ढांगे अपने ही टालकर, वहाँसे प्रीतिभाजन अवसमूहके गृहामिमुख (अस्तवलकी ओर) प्रन्धान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करने दूर कर दिया । तब वह केवल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तवल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

१. स्मितालोकेनेव । २. निस्यन्दितेन । ३. अवलम्ब्य । ४. 'तुरङ्गमा ।

एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे^१ गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयन्श्रं कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारिणीं^२ विन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्त-
देहभरः सकुतूहलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती^३ गन्धर्वराजपुत्री ? किं वाऽफरोममहाश्वेता ?
किमभाषत वा मदलेखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचचे—‘देव ! श्रूयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्र-कणितेन कन्यकान्तःपुरे^४ कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारणेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्भ्रान्तानि चकि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु, तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
सृतेषु दूरीभूतेषु सन्तु । एकपार्श्वे किञ्चिद्गलितम् ईषत्पतितम् इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं पृष्ठाच्छादनवस्त्रं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनात् सङ्कोचिता नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाधाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतत्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाद् दूरी-
कुर्वन् । खुरधारिण्याम् इन्द्रायुधशफाधारभूतदारुदत्तिकायां विन्यस्तौ स्यापितौ चरणौ येन सः, तथा
लीलाया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्थकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुतूहलं सकौतुकम् ।

केयूरकेति । वृत्तान्तः । उदन्तः गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
वाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं, निखिलम् आचचचे कथयामास वालत्वेन कोमलहृदयत्वादित्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकाऽवरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो दक्काशब्दकोलाहलः त कुर्वतीव विदधतीव सती, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूच्चक्षित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदश्वस्य
धूलिरेखया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितचक्षुणे सति, मदलेखायाः स्कन्धे निक्षिप्तं

वेत्र-ताडनके भयसे, चकिन-नयनवाले वहाँके अश्वशालरक्षकगण (साईंश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
इन्द्रायुधकी पीठ परसे एक तरफ कुछ अधिक खिसका हुआ आवरणबन्ध (जीन) को समान करता-करता, जरा
तृतीयभाग तद्गुचित (मिची हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमके समान पिङ्गलवर्ण केशर-सटाको
हटा दिया । उसके बाद खुरधारिणी (लटके हुए दोनों पावको यामने वाली) पर चरणयुगल रख, अस्तवल्के किसी
खूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कहो, मुझे वहाँसे
निकल कर चले आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाश्वेताने क्या किया ? मदलेखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन कार्य किया ?
एव मेरे सम्बन्धमें कोई कथा-वार्त्ता हुई है या नहीं ?

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! सुनिये-आपके बाहर निकलते
ही तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणहटसे हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सौधशिखर पर आरूढ़ होकर, अश्वके द्वारा उडाई हुई धूलसे धूसरवर्ण
दीखने आपके ही जानेके मार्गको देखने लगीं ? उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्भूत हो गये तब मदलेखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपट किञ्चिदेकपार्श्वगलित किञ्चिदेकपार्श्वे ।

२. कृणितनेत्रत्रिभागा ।

३. खुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नव । ६. कुर्वन्ती ।

मद्ग्लेखास्वन्धनिक्षिप्रमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः, सीता-
तपत्रापदेशेन शशिनेर्ष्या निवार्यमाणरविकरस्पर्शा^१ सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे^२ स्थित्योत्थाय रखलनभियेव निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शब्दायमानैर्भयुकरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखोन्मुखानामनुगलं^३ गलङ्घिर्वल्लयैः कण्ठ-
बन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्धिना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्लतापल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदनं यथा सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्स्नेहेन, दुग्धोदधिधवत् क्षीरसमुद्रवत् धवलैः-
शुभ्रैः दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती चालयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणानां निरन्तरत्वादित्याशयः ।
तथा ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्रव्याजेन शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शाः सूर्यकिरणस्पर्शा यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शा 'त्वं कादम्बरीं यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्तापं दूरीकृत्य शीतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज
मात्रं, शुबलस्य-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । तत्र सौधशूङ्ग-
एव सुचिरं चट्टकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' त्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोर-
द्वाद्भिभावसङ्करः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनाकैतवापह्नु तिरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्वियोगेन सकष्टं यथा स्थात्तथा
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाय, उत्थाय
रखलनभियेव अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादेपूपायनप्रसूनेषु कादम्बरी स्खलित्वा पतिष्यतीति
त्रासेनेत्र, शब्दायमानैः मुखरायमाणः मधुकरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीरैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
प्यत्र न खलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूनानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिराण्डिनामेव केकाशब्देन उद्धिशा उद्वेगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बरीणां एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमितानानां
भवनशिखण्डिनां गृहपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु इत्यनुगलं विभवत्यर्थोऽव्ययीभावः, गलङ्घिः केवल-
समर्पणेनैवाधःपतङ्घिः वलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपादयन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्वेज-
कानां निग्रहावश्यकत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गृहमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् सूकीकर्तुं मभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकाले तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुक्ता भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदक्षेपं करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापरलवान् भवनसंसृष्टव्रततिकि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

'इह 'स्खलनभियेव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः 'नखमयूखेषु' इत्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपादयन्तीव' इत्यव्ययीच्चा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्धेपर अपना मुख रस कर, आपके प्रति स्नेहवश, क्षीरोदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाको
प्लावित करने (भरने) लगीं, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके वहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, पेसी अवरुधामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधशिखर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समामण्डपमें बैठ कर उठीं और 'सन्भव अन्यमनरक हो
जानेसे लज्ज न कर उपहार-पुष्पों पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुजार करते भ्रमरगण उन्हें विखरे
फूलोंको बताने लगे; जलाधाराके समान शुभ्रवर्ण नख किरणोंकी ओर मुख उठाकर देखते गृहपालित मयूरोंके केका-
रवने उद्धि होकर, शासनके लिए निकले बद्धपते प्रत्येक मयूरके गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगीं; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-रताओंके पहलियोंकी हावसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रस्रवण-सिच्यमा हरित-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदक-परिमललीनालिजाल-जटि शिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकतिले गिरि-नदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणि अत्र ह्येपित-शशधर-रोचिषि स्फाटिक-शिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस लाञ्छ मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्रम् इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्न पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतम् तस्मिन्नेव स्फाटिकमणिशिलावेशमन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवौ, उदिते चन्द्रम् तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रविम्बप्रवेशभये करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्र स्थित्वोत्थाय विमल-न

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवसं क्षपितवतीति सम्बन्ध मरकतशिलायाम् अरमगर्भप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणाली मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्र तस्मात् प्रस्रव सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिल वति अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परि सौरभैः लीन सलग्नं यत् अलिजाल मधुकरसमूहः तेन जटिलो विपरीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयम् तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां या धूलयः परागाः ताभिः सिकतिले समु सैकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयारूपसरितीरे । शूल पाणौ यस्य सः शिवः इत्यर्थः । अर्चितः पूजित ह्येपित लज्जा प्रापित शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादपि धवले इत्यर्थः । संक्रान्तं सं चन्दनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशश्वेतपर्वतीयप्रस्र खण्डे सुप्त स्वापो विहित इत्यर्थः, इति एषं परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन पुनरुक्तं वार वार यथा स तथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्ष्माणि पश्यन्ती विले यन्ती दिवसं वासर क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमोहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडे भक्षितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् । अकरोत् अकल्पयत् । चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रकान्तमणिनि न्नेन, चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् घर्माद्भूतत्वाच्च विलज्जा तनुर्देहो यस्याः सा च विम्ब शशिमण्डल तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव त्रासेनेव । कृत्वा अर्पयित्वा, मदनोद्दीपकशशिमण प्रवेशप्रतिपेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विम

आपके गुण-गणोंका मन ही मन चिन्ता करतीं, जिस क्रीडापर्वतपर आप रहते थे वहाँ आ पहुँची । वहाँ आ वाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रस्रवण (जलयन्त्र) से सि किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलविन्दुसे छाए हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौर एकत्रित हुए अमरीके केँच नीचोसे भरे इस शिलानलपर राजपुत्रने स्नान किया था, पुष्प-पराग रूप वाजुका (रेती) भरे इस क्षुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी, चन्द्र-किरणको भी लज्जित करनेवाले स्फाटिक शिलानलपर भोजन किया था; और चिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वनी शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार बारंबार दिखाए हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलो करते-करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महाश्वेताके प्रयत्नसे किसी प्रकार भिमत् होने पर भी उन्होंने उसी स्फाटिक-मणिमय गृहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् सूर्यनारायणके अ भित होने पर जब चन्द्रमाफा उदय हुआ तब वे उस गृहमें कुछ देर तक रहीं । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रकान्तम निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गोला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे मानो मण्डस्थल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर किसी विषयकी भावना करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहीं । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिविम्बके भारसे म

निपतिन-शशिप्रतिमाभर-गुरूणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-गमन-पट्टनि पटानि शय्यागृहमगान् । शयन-निक्षिन्न-गात्रयष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैपीत् । उपास च मामाहूय देवस्य वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती' ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्व' इति वदन्' भवनान्निर्ययौ । आरोपित-पर्याणञ्च त्वरित-तुरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरैव नन्दरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिविम्बानि तासां भरेण गुरूणीव भारवन्तीव, अन्यथा बलेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थरगमने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पटानि चरणन्यासानि, शय्यागृह शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह 'चन्द्रकान्तमयीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेव' इत्यत्र हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः, 'गुरूणीव' इत्यत्र गणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शयनैति । अँपि च, शयने तल्पे निक्षिप्ता रथापिता गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यथा सा । ततः प्रभृति तरङ्गालादारभ्य प्रबलया तीव्रया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा, दाहः सन्ता-पस्तद्रूपिणा दारुणेन भयङ्करेण ज्वरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन आधिना मानसव्यथया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्थायिभिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकै रथाङ्गैश्च अनिमीलितलोचना अमुकुलितेक्षणा सर्ती । रजन्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्गमेन प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुरतरक्लेशेन क्षणदां निशाम् अनैपात् क्षपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सहोक्तिः ।

उपसीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न व्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रेति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनान्निर्ययौ गृहान्निर्जगाम । आरोपितं यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पत्ययनं यस्य तम्, त्वरितेन शीघ्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम् उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन् एव पश्चाद्भागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेशे । अशोपं

भारो हुए चरणयुगलको महाकष्टसे उठाकर, विलासयुक्त मन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तत्रस्थ शय्याके रूपर लेट गई । तन्मे लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगी और दारुण दाह-ज्वरसे आक्रान्त हो गई । उससे सब रात उन्हींने अनिर्वचनीय मन पीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके साथ ही अनुद्रित (नुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें वितार्ड । फिर प्रातः काल मुझे बुलाकर, (तुम मेरे विवेचक प्रियमृत्य होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पट्टचनेकी वार्त्ताको लानेके लिए नहीं जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (नाना ठे) कर, आपके वृत्तान्तको जाननेके लिए आदेश दिया ।'

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानेकी इच्छासे—'बोडा घोटा, [लाभो]' इस प्रकाह कहना भवनसे बाहर निकला और किसी अश्वरक्षक (सार्डश) द्वारा शीघ्रतासे पत्ययन (जौन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर चढ़, पीछे पत्रलेखाको बैठकर, जिविरपर वैशम्पायनको नियत कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेसे निषेध

१. क्षिप्त । २. न्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. क्वचित् 'अथ' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन् इति वचनलक्षणेता । ६. क्वचित् 'तुरग' इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्य-
मानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततारं । अवतीर्य च द्वारपालांपित-
तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी
कादम्बरी तिष्ठति' इति सम्मुखागतमन्यतमं वर्षवरम् अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन
'देव ! मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात् कमलवनदीधिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते'
इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरि-
तानां कदलीवनानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवस ददर्श । तेषाञ्च मध्ये
निरन्तर-नलिनी-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोद-

ससमं । निवर्त्य पश्चाद्व्याघुटय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्वकृतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुग्रज्यमानः ।
आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अपितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन स । कादम्बरीः
प्रथमदर्शने आद्यावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्य-
मानः । सम्मुखागतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं क्लीवम् अप्राक्षीत् पृष्टवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वे-
ताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादानुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः स्त्रीवा मयूराः कलापिनो यत्र तस्य ।
अधस्तात् अधोभागवत्तिनि, कमलवनेन पङ्कजविपिनेन पूर्णा दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं
हिमगृहं सलिलोद्धारयन्प्रविद्यमानत्वात् शिशिरं सन्न, अध्यास्ते अधितिष्ठति 'अधिशीङ्स्यासां कर्म' इत्य-
नेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अश्मगर्भवत् हरिता
हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्त्या शष्पीकृता अभिनवतृणवदवलोक्यमानी-
कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तम्, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवस दिनं ददर्श अव-
लोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् निरन्तरैः अविरलैः, नलिनीदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, छुन्नम्
आच्छादितं हिमगुलं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

तस्मादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आर्द्रांशुकच्छलेन विलम्बस्त्रव्या-
जेन, अच्छोदस्य एतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आर्द्रांशुवाच्छोद-
सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युद्भेदा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-
वचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

'(लौटा) कर दूसरे ढोडे पर चढकर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया ।
[क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर ढोडे परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार
पालके समीप ढोडेको रख (सुपुट) कर, कादम्बरीको पहले देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एव केयूरकको
पीछे कर, अन्दर जाकर, सम्मुखागत किसी नपुंसकसे पूछने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ है ?' उसने प्रणाम कर
सूचत किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रीडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण
वावटीके नट पर एक शीतल-गृह निमित्त है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती है । इस प्रकार उसके
सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही
मरकतके समान हरिद्वर्ण कदलीवनके प्रभासे—नूतन तृणके समान—मूर्थके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्वर्ण
(हरासा) दीखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम गृहको उसने
देखा । उसमेंसे बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीके शरीरकी परिचर्या करनेवाली,
अलङ्कार-रहित दासियोंको उसने देखा । वे आर्द्र वस्त्रके वहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

जनेनेव संवोतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभि-
श्रैकत्रयणाश्रयेस्ताट्कीकृतैः^१ केतकीगर्भद्रुलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
सुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानां वधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्श-
लाभस्थितेन्दुप्रतिविम्बानिव कपोलानुद्गन्तम्, अपहृताशेषशिरीपसौभाग्याभिः शैबलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधसरेषु मलयज-रस-लव-लुलितेषु^२ वकुलावलीवलयेषु^३ स्तनेषु^४
न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयने-पाण्डुरैः सन्ताप-रोप-मृदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूपणैरिव बाहुलताविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
वलयैः विसकण्ठैः धवलताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रौतोपमा ।

आपाण्डुति । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारो येषां
तः, ताट्कीकृतैः श्रवणालङ्कारीकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भद्रुलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितं' इत्यनेन साग्या-
नेपादाधोपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः तिलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहत्वद्योतकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, सुखा-
रविन्दानि वदनकमलानि दधानं विभ्राणम् । इह लुप्तोपमा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिता. चन्दनविन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः तिलकानि येषु तात्,
अतएव दिवापि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्प्रतिभाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभघदादिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिविम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृष्ण्या स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्द्रोः शशिनः प्रतिविम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुशशिप्रविच्छायानां
सादृश्यादित्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्वहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिविम्बविद्यमानत्वोत्प्रेक्ष-
णात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीपस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुभ्रत्व-
मृदुलत्वशिशिरत्वानि ग्रामिस्ताभिः शैवालमञ्जरीभिः जलशृङ्खलरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्येनान्यसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्बस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाध्यमाक्षिपतीत्य
सम्भवद्बस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दर्पण—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥'

कर्पूरैति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु ईषत्पाण्डुषु, मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तस्य
लघ्वैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (पङ्कीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पदानां चलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु चोत्प्रेक्षेण न्यस्तानि स्थापितानि नलिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादनानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोत्पादनेन यो रोपश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मृदिताः

गई ही इस प्रकार दीखती थी; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-वलयोंसे उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
धवलवर्ण प्रतीत होते थे, उनके एक कानमें धारण किए हुए अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण
पूष्प गज-दन्त-पत्र निर्मित कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी हँसी करते थे, उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूत्रक
बिहके समान चन्दन द्वारा किए हुए निलक-विशेष रंगे थे, कपोलदेशमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगानेसे उनके
पङ्की-लोभने ही मानों दिनमें भी चन्द्रका प्रतिविम्ब वहाँ आकर वास करना है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंके सौन्दर्यको जिन्होंने अपहरण कर ली थी ऐसी शैबल-मञ्जरियोंके उन्हींने कर्णभूषण पहन रक्खे
थे । कर्पूरकी रेणुने धूसर रूप, चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके बलयवाले स्तनों पर उन्हींने
कमल-पत्ररूपी वर्ण रंग लिए थे, निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण हुए—सन्ताप और क्रोधसे निष्पट

१. ताट्कीकृतैः ताट्कीकृतैः ।

२. पदानां ।

३. कपोलफलकान् ।

४. ललितेषु ।

५. वकुलावलीषु, कुवल्यावलीषु, ललितकुवल्यावलीषु । ६. प्रयोधरेषु । ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवल्यैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुमुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्राच्यं परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापस्तृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-पङ्ककृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवारं-कुमुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रश्मयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणाल विसमेव दण्डो येषां तानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि वाल्म्यजनानि, विभ्राणं 'दधानम् । ' ...'चन्द्रकरैरिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उद्गतम् उपरि विद्यमानं नालं वृन्तं शाखादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः तादृशैः, कमलैः पङ्कजैः, कुमुदैः, करैः, कुवल्यैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुमुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः छत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिधृतैरित्यर्थः । निवारितो निपेधित आतपः सूर्यप्रकाशो यस्य तम् ।

जलेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरत्वादित्याशयः, इत्य-मन्यत्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तय तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-वृत्वात्तत्सम्पत्तीनामपि साललादर्द्रशरीरत्वासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां घनात्वयत्नूनां समाज समूहमिव । सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिपद्रचनामिव ।

इह 'समूहमिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः, 'समागममिव' इत्यत्राप्युक्तालङ्कारः सम्मिलितवरुण-सम्पत्तिसमूहमिवेति विवर्तनात् । 'समाजमिव' इहाप्युक्तालङ्कारः, 'समागममिव' इहाप्युक्तालङ्कार एव पारंपर्यस्य सरसीना समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरैरिति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्राच्यं चपु.सदृशं नियमित्यर्थः । अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव मृदुलत्वात् निज-मस्तकघर्षणेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपस्तृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भावहिद्वाराणां तलेन प्रविश्य सर्वत-समन्तात् निस्पृष्टदृष्टिः अग्रेतन सर्वं दृष्टवान् अन्यांश्चैवप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-माससादेति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा ।

इत कदलीतोरणानि विशिनाष्ट—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सघनद्रवेण कृता लिप्तीकृता वेदिकाः परिष्कृतभूमयः (वद्धतलभूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचिता घण्टिका लघुघण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डोप्रसूनानि तेषां मञ्जरीं वल्लर्य एव चामराणि वाल्म्यज-

(मसल डाली गई) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दीखते हाथोंमें उन्होंने मृणाल दण्ड समन्वित और मृणाल-सूत्रसे ही निर्मित बहुतेसे चामर धारण किये थे । कमलोंके नाल और दण्डको ऊंचे करके कोई कमल, कोई ज्वेनो-त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एव कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके ऊपर रखकर उन्होंने रौद्र-निवारण (छाया) कर रक्खी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सम्मिलित वरुण-सम्पत्तिके समान, शरत्कालसमूहके समान एव एकत्र समवेत सरोवरसमूहके समान ही—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिविन्व गिर जानेके भयसे ही मानो शीघ्रतासे दूर दूँसक प्रणाम कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कठली-तोरणोंके नीचे होंकर प्रवेश किया (घुसा) । वहाँ वेदीके ऊपर गाढ चन्दन-द्वारा लेपन किया गया था, ज्वेत पङ्की कलिकाद्वारा छोटी छोटी घण्टियाँ निर्माण की गई थीं, प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१ आरक्तचन्द्रकरैरिव, सन्तापरोषप्रकटित । २. शरीरपरिचारिकाप्राच्यम् । ३. पादतल्पतन ; पादनखतपनदाहभयादिव । ४ सिन्धुवार ।

राणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामावद्धलवङ्ग-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुमुद-
द्रामध्यजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीत रुचिरकुसुमाभरणभिर्धूलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निस्पृष्टदृष्टिर्दृष्टवान् । कचिदु-
भय-तट-निखात-तमालपल्लव-श्रुत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-वालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्रै वितानकानां तलेषु
नसिन्दूर्कृष्टिर्मेषु अस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेलारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीपद्मकृतशाङ्खलानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिता-स्थूलमल्लिकामुकुलानां पृथुलमालतीकुडमलानां हारा येषु तेषाम् । आवद्धाः
नर्मलिता-लवङ्गपल्लवानां द्वेकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुददामान्येव कैरवस्रज एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणाल विसमेव वेत्रं वेतसं हस्ते
यामां ताभिः, गृहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि याभिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निस्पृष्टदृष्टिः
दृष्टदृष्टि दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युद्येक्षा ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्प्रदग्ध्यति—क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनदिकाना-
मेव उभयतीरयोः निखात-आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यामां ता, तथा कुमुदानां कैरवाणां धूलयो रजांसि एव वालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय
आसां मन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमाना, गृहनदिका भवनीय-
लघुमरिनः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

क्वचिदिति । निचुलानां हिङ्खलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवह्न्यः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि वालव्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आद्राणि
त्रिलक्षानि यानि वितानकानि सुद्रचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागसंभवरञ्जि-
तानि यानि कुट्टिमानि वद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतल्पाः । 'वानीरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

क्वचिदिति । पूला वालुकाख्यगन्धद्रव्य तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनत्रिपयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषाम् एवंविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वान्प्रतिपत्तयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

क्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेसरैः कृता । विहिताः शाङ्खलाः
नवतृणप्रसुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागृहाणां विसपूर्णसलिलोद्धारभवनानां गिखरम् । ऊर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिर्नियमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः विन्दुभिः

नदिका-एतयो वही वही कलियोंके हार लटकाकर रखे गए थे; लवङ्गके पल्लोंसे समन्वित चन्दन-
एकत्री मालाएँ बाँधी गई थीं, इवेनोत्पल-मालाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । मन और दृष्टिगत करते करने इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी उन वन-लेखावाली तथा इवेनोत्पलके धूलि-रूपी वालुका (रेत) से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बहाती
गुड-नदियों हैं; किसी स्थानमें हिङ्खल-(स्थलवेतस) वृक्षकी नक्षरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
विपिन (बंदीवे) के नाँचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कनलोंकी शृङ्गाएँ आरतृत (विछी) हैं, किसी स्थान में—
एक डारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की-सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गृहोंमें इलायचीका
रस में सेवन किया (छिड़का) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केसरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. दृष्टिः .. । २. प्रकृतिभिरिव । ३. अन्तर्निखात .. । ४. कुमुदवन .. । ५. जलाद्रौकृत ।

६. निम्न .. । ७. स्पर्शानुमेयभित्तीनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अत्र [अत्रक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-धूलिधूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणा कदम्बकानि, क्वचित् सहकार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, क्वचित् क्रीडित-कृत्रिम-करि-कलभ-यूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः^३, क्वचिद्-गन्धोदककूपेषु चन्द्र-काञ्चन-सुधा-पङ्क-कामपीठेषु-स्थूल-विसलता-दण्ड घटितारकाणि^४कृतके-केत-जल-जल-द्रोणि-कानि कुवलयवावलीरञ्जुभिर्भ्रम्यमानानि पत्र^५-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, क्वचित् रफटिकवलाकार्वली वान्त-वारिधारा-लिखितेन्द्रायुधाः सञ्चार्यमाणा मायामेघमालाः, क्वचिदुपान्त प्ररुढ-पाण्डु^६

धूसरिता धूम्रवर्णीकृता. तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुवर्हिणां कदम्बानि समूहान् मृणालयुक्त-जलधारागृहाणां शिखरे (पृष्ठे) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां चौदैर्धूसरिता इत्यर्थः. 'पद्मसिलोनि किञ्चले तन्वाद्यंशेऽप्यणोयसि' इति । 'शाद्वल शादहरिते' इति चामरः ।

क्वचिदिति । सहकाररसेन आन्नद्रवेण सिक्ताः किल्लीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः आच्छाद्यमानानि आत्रियमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

क्वचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निर्वृत्तेन करिकलभानां त्रिशद्वर्षीयहस्तिशावकानां यूथकेन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचाल्यमानाः काञ्चनकमलिनीकाः कनकनलिनीः ।

क्वचिदिति । वद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्णमेव सुधापङ्कः धवलीकरणसम्पादकत्रिलेपनद्रव्य येषु तानि काञ्चनसुधापङ्कानि कामपीठानि अर्चायां प्रयोजनीयानि मदनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां मलयजसयुक्तसलिलानां कूपेषु उद्धानेषु स्थूलैः विसलतादण्डैः मृणालदण्डैः घटितानि रचितानि धाराणि चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि कंतकदलानि वेतकीपत्राण्येव जलद्रोणिका सलिलाधारविशेषा येषु तानि, कुवलयवावल्या नीलोत्पलपङ्के रञ्जुभिर्नालतन्तुभिः ग्रथ्यमानानि मिथोवध्यमानानि, पत्रपुटान्येव घट्यः लघुघटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णनेऽस्मिन् सुगन्धजलमृताः कूपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि वेतकपत्रैर्विहितानित्यर्थः । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य गीम्रशीम्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

क्वचिदिति । स्फटिकवलाकावलीषु स्फटिकरचितवक्त्रपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा जलधारा याभिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनुषि यासु ताः, तथा सञ्चार्यमाणा रचनानैपुण्येनेव सञ्चाल्यमानाः, मायामेघमालाः कुत्रिमजलदपङ्क्तीः ।

क्वचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्ररुढाः सज्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु

देववाले, मृणाल-प्रचुर जल-यन्त्रों (फुहारे) के शिखर पर रसे, जलधारासमूहके क.से धूसरवर्ण हुए कृत्रिम यन्त्रमयूरोंके झुण्ड हैं, किसी स्थानमें आमके रससे ससिक्त (मिगोये हुए) जम्बू (जामुन) पल्लवोंसे आभ्यन्तरदेश आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं, किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हस्तीके शावकों (वृक्षों) की क्रीडासे सञ्चालित होती सुवर्णकी कमलिनीयाँ हैं, किसी स्थानमें सुवर्णको गलाकर चूर्णद्रव्यके समान बना उससे लेपकर जिनके चवूतरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण है—ऐसे कूपोंमें पत्र-पुटरू (पत्तेके ठोंगा) के जलनि.सारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत-सरल-काष्ठ (आरे) स्थूल-मृणाल-लतारूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल-ग्रहण-पात्र-विशेष (डोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके थे और वे नीलो-त्पलावली-रूप रञ्जुओंसे परस्पर बँधे थे, किसी स्थानमें स्फटिक-निर्मित-वक्त्र-पङ्क्तियों (क्रमवद्ध वगुलों) के मुखोंमेंसे निकलती (वमनकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-धनुषवाली कृत्रिम मेघ-मालाएँ निर्माण-कौशलसे सञ्चालित हो रही हैं, जिनके तटके समीपमें श्वेतवर्ण यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तैरती हुई नूतन मालती-पुष्पोंकी कलियोंसे विषम (उच्च नीच) दीखती थीं ऐसे श्वेतचन्दन-जलसे परिपूर्ण

१ धूसरितानि, ...धूसराणाम् । २. सहकारतरसिक्तैः । ३...कमलिनीका । ४...दण्डारकाणि ।

५ कनककेतक **, कृतकेतक । ६ दलद्रोणिकानि । ७. कमलपत्र । ८. वल.कावलीः । ९. रुड ** ।

१० क्वचित् 'पाण्डु' इति पदत्र विधत्ते ।

व्याङ्ग्यान् तर्जण-मालती कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-चापिकासु शिशिरीक्रिय-
माणा शरयष्टीः, क्वचिन्मुक्ताफलक्षोद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलविन्दु-दुद्दिनमुत्सृ-
जन्तो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुत-पक्ष निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्र-
शकुनिश्रेणी, क्वचिन्मथुकर-किङ्किणी-पङ्के-पटुतर-रवावध्यमानाः^३ कुसुमदामदोलाः-क्वचि-
दुदराहृद-निर्गतोन्नाल-नलिनी-च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, क्वचि-
द्वटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचिन् कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

न्दराः अभिनवः मालतीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लाला यासां
नाम्, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य चापिकासु दीर्घिकासु,
शिशिरीक्रियमाणाः पञ्चालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हाययष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलक्षोदैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(मल्लिरत्नगाय उच्चवेष्टनानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुद्दिनं वर्षणमित्यर्थः । उत्सृजतः सुञ्चतः, यन्त्रवृक्षकान् यन्त्रमयान् लघुतरुन् । 'स्यादालवाल-
नावालमावाप' इत्यमरः, 'घनान्धकारं वृष्टीं च दुद्दिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विद्युताः कम्पिता ये पत्राः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा अम्बुकणाः तैः
शानीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुगाराः याभिस्ताः, भ्रमन्ती. भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयीः यन्त्र-
मिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपत्रावलीः ।

क्वचिदिति । मथुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः सुद्वघण्टिकाः तासां पङ्के आवल्याः पटुतर. अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, वध्यमानाः मेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मथुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरैषु अभ्यन्तरेषु आरूढाः सञ्जाता अथ च निर्गता वदनेभ्यो वहिर्निःसृताः उन्नाला
उदृतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां छ्दैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् गृहान्तर्नाथमानान् शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरैषु नलिन्यः
उत्पन्नान्ततश्च सुरेभ्यो वक्त्रिः उन्नालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छ्रजम् । शैत्यार्थं शोभार्थं च
वृत्ताधारविशेषः । 'दल. पर्णं छ्दः पुमान्' इत्यमरः । इह छेकावुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
नानि, वध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणुनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह 'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा धनसारकिसलयाः तेषां रसेन निर्या-
सेन अधिवास्यमानानि लुगन्धीक्रियमानानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । तृणशून्याना मल्लिकार्णुपुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् बह्वलीमयश्रवणाभूषणानि ।

श्रीविशालो (दावलिशो) में किसी परिचारकद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) धोकर ठण्डी की जा
रही थी, किसी स्थानमें यन्त्रमय छदवृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(नोतीके चूरेसे कवारियाँ) निर्माणकी गई थी और उनमेंसे निरन्तर बड़े बड़े जलविन्दुओंके वर्णन हो रहे थे,
किसी-किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फटफटाते पक्षों) में जलविन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्र-मय (कल-पुञ्जे) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारों) हैं, किसी-किसी स्थानमें पुष्पमालाओंके हिंडोले
(जन्मे) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गये हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियों (कतारों) से अत्युन्नत
दण्ड हो रहे हैं, किसी स्थानमें किसीके द्वारा सुवर्ण-कलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
गोमर नारर निकले ऊँचे दण्डवाले कुम्भके पत्तोंसे छाये हुए हैं, किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरको रमणीय
नौमके आकृतिवाले—मनमन्त्र दण्डवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं, किसी
स्थानमें मृणाल सूत्र-निर्मित बस्त्र, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर पल्लवके रससे सुगन्धित किए

१. सितरत्न, नरसना । २. अनवरत-चन्द्रमथूल । ३. पटुतरवाध्यमानाः, पटुतरावध्यमानाः ।
४. निर्गताः । ५. गानकुम्भान् । ६. दण्डनिवध्यमानान् ।

फलद्रवेणार्द्राक्रियमाणान् तृणशून्यं-मञ्जरीकर्णपूरान्, क्वचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वाज्यमानान् उलपभाजनभार्जः शीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाण., हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, सङ्केत-सदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्माणोदनोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसन्ताप-नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानामिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती भूपदी तृगशून्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

क्वचिदिति । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि अस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीना फलपाकान्तवह्नीना रसा निर्यासास्तान् । अन्यानि । एवंप्रकारान् एवविधान्, शिशिरोपचारा. ज्ञातप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः सामग्रीरचनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तान् वीक्षमाणः अवलोकमानश्चन्द्रापीड. हिमगृहकस्य मध्यभा-गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—हिमेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’ इत्यस्य विशेषणानि । हिमवत. तुपाराद्रेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलाना जन्मभूमिमिव उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-देवतानां निखिलमलयजारण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघमासयामिनीना समस्त-तपोमासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानामिव, सर्वप्रावृषा समस्तवर्षर्तूनां सङ्केत-सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ च उष्मा सन्तापः तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवाग्निना य. सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवास वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेघाना विद्युत्स्तडितः अयमिति वैद्युतो यो दहन इरमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्ताप. तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण त्रियोगेन दुःसह. असह्यो यो दिवसो वासर. तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव. तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्थ, हरस्य महेशस्य यो हुताशनस्तृतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्यातस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरत्वादित्या-शयः । जात्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

जा रहे हैं, किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली-फलके रसमें आर्द्र किये जा रहे हैं; और किसी स्थानमें पापाण-निमित्त पात्र (कूंडी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पद्म-पत्रके पत्तोंमें किसी परिचारिका द्वारा वायु की जा रहो है, परिजनवर्ग शीतलता सम्पादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सामग्रियोंका सङ्ग्रह कराते और करते थे । उन सबोंको देखता-देखता जाकर राजपुत्र उन हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ (आ पहुचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-केलिका गृह था, समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था, समस्त चन्द्रन वनदेवताओंका ही मानो पत्रिक वासस्थान था, समस्त चन्द्रकान्त-मणियोंका ही मानो जन्मस्थान था, माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था, समस्त वर्षाकालका ही सन्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था, समस्त नदियोंका ही मानो ग्रीष्म-सन्ताप-निवृत्तिके लिए निर्दिष्ट स्थान था, समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल-सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेवों (वारिसों) का ही मानो विद्युत्सभूत अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था, कुमुदिनियोंको मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनवनाशिके

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्; कदली-
वनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुग्वरावद्धन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तर-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद् ।

क्रमेण च तत्रान्तर्वहिश्रान्तिवहलेन पिण्डहार्येणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शना-
मन्यनात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
मंपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिलरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्कर किञ्जल्कसमूह वहन्तीति
तैः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः, कदम्बकिञ्जल्कानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
मंयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलांति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेपथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारित परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन सुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आवद्धा कृता दन्तवीणा ज्ञेत्यातिशयेन सुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्यो-
न्यसंघर्षगोत्पन्नः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं सुखरीकृतम् उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन भ्रमरसमूहेन जटिलाभिः
शाच्छादिताभिः, अत एव गुह्योतानि शैत्यापनोदनाय घृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
वमनानि याभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद् प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणेति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्वहिश्र अतिवहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् सृष्टिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हस्तुं शक्येन करग्रहणोचितेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमय चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अशुभ्यत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नाम् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उत्प्रेक्षावाचकत्वादन्येषु चतुष्प्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वाण (बुजाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (फुहारों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुईं मूर्त्यको किरणें भी अत्यन्त शीत स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुईं हैं इस प्रकार प्रतीत होना थी, कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह वहन करती वायु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विनरण करती थी, चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (हिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होने थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जर करते
भ्रमरगा भी मानो दन्तपर्यणता रव करते (दाँत किटकिड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था, और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए भ्रमरोंसे आच्छादिन लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
वस्त्र ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यको शोभित करती थीं ।

जमने उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और नृत्तिपण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अमन्यत और वादरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुमुदमय, अङ्गोंको

धियम् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान् , चन्दनमयमातपम् , कर्पूरमयं पवनम् , उदक-
मयं कालम् , तुपारमयं त्रिभुवनम् ।

एवविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम् , अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गुहातलगताम् , कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम् , हाराङ्गद-वल्लय-रशना-नूपुरैर्मृणालमय-
निंगडैरिव संयतामीर्ष्या मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, वाष्पवा-
रिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुपि वरुणेन, वद्धितनिश्वास-मरुति दृष्टामिव मुखे मातरिश्वना,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् मुक्ताप्रालम्बसज्जातान् , अगणयत् अमन्यत
अतिशिशिरस्वसादृश्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसज्जातम् भावश्रोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं घनसारसज्जातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसज्जातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसज्जातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उल्लेखावाचकत्वात् सज्जातार्थे मयत्प्रत्ययविधानात् पञ्चस्वपि वाच्य-
क्रियोल्लेखाणां प्राग्वत्ससृष्टिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगुहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीडः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति द्रविष्टया क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
तनस्य कादम्बरीमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतां परिवेष्टि-
ताम् , अतएव अशेषा. समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्तान् , हिमवतो हिमाचलस्य गुहा-
तलगता कन्दरातलस्थिता भगवती माहालयवतीं गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुल्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अल्पा कृत्रिमा सरित् तस्या या भ्रमिः
स्वेनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घृणितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि विसान्येव दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयन पुष्पतरुपम् अधिशयानां कृतस्वापाम् । 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हारेति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्यायां स्पृहया, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः विसरचितैः, हारो
मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम् , वलय कङ्कणम् , रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि तैः सयतां
बद्धामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं नेवलरूपकम् , क्रियोल्लेखा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मयलजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिप्तमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोल्लेखाऽपह्नुतिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमीहेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमग्रेपि ।

वाष्पेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवाहिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुपि लोचने चुम्बितामिव, तद्-
श्रुजलव्याजात्प्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वद्धितेति । मातरिश्वना पवनेन, वद्धितः कामेन विस्तृतीकृतो निश्वासमरुत् श्वसनवायुः यत्र

व्योत्सनामय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा, और वह सूर्यके किरणोंको मुक्तामालामय,
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, उस समयको जलमय और त्रिभुवनको त्रिशिरमय ननमें करने(समझने) लगा ।
उसके बाद इस प्रकारके हिमगुहके मध्यमें बैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान, सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप स्तम्भसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब ओर कर्पूररसका स्रोत, छोटी-सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मानो शृङ्खला (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजूबन्द), कङ्कण, मेखला (करधनी) और
नूपुरके वहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटमें चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्द्रने उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
चुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

मन्तापप्रनम्रेणव्यामितामित्राङ्गेषु पतङ्गनं, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा,
स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन
नह प्रियतमममीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-
मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्बहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं
पद्मपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामित्रावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहन-
दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुतोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

नभिन्मुग्धे अधर इत्यर्थः । दृष्टं विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-
लङ्कारे ध्वनिश्च ।

मन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्तेषु कामोत्तापतप्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-
ष्टितामिव, अवयवेषु तथैव मन्तापज्ञानादित्याशयः क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्ते हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-
व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेनापहृतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि घर्मवति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव,
घर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्बदेशोत्प्रेक्षयाऽपहृतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्रागभिहितमदनशशधरादिभिर्दैवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं
पृथक् पृथक् सुरतेन विनाशयमानं मौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यसुश्रद्धाद् देवा अपि
तस्याः न्यामिप्रियत्वं पतिवह्नमिव न्यूनीकृत्य स्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् ।
हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दधितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः
प्राप्नैरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता
ममुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आशयानेति । अपि च, आशयानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्,
अनवरतहारस्पर्शनं निरन्तरमौक्तिकस्पर्शनं लग्नं सक्तं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-
पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्बहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पद्मपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं घर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्याः
कपोलद्वयं वीजयद्भिः वातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्मभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा भ्रमराः तैः अनुकम्प्य-
मानां कृपापात्रीक्रियमाणामिव, घर्मविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अवनतेति । अवनसङ्गरुममधुकराणां कर्णभूषणपुष्पस्थभ्रमराणां रवः शब्द एव दहनो विरहो-
दोषनेन अग्निः तेन दग्धं उ्वलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुतोतसा
वाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं मेकं विदधताम्, ज्वालापनोदनायेत्याशयः । अपरोऽपि जनो उ्वलितं वस्तु
मलिन्येन सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुल्येन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाम्बुनः, निर्वाहप्रणालिका-

दशनं किया था । नटनमन्तापसे सन्तप्त समस्त अर्धोंमें ही मानों सूर्यने वास किया था । मदन दाहसे प्रज्वलित
हृदयमें मानो अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो
जल्ने उसे आच्छिन्न किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानो सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था ।
हृदयके माथ उसने समस्त अवयव भी मानो प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता
उपगत हुई थी । प्रपञ्च शुरु चन्दन-लेपने उसका रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर
हृदयके स्पर्शने शरीरमें मुक्ताओंकी किरणें लगे गई हैं । घर्मविन्दुओं (पसीने की बूंदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर
पद्मसलिल द्वारा पवन करके शिरोभूषणीभूत पुष्पोंसे आच्छेद हुए मधुकर मानो ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके
प्रति अग्नी दया पकड़ करते हैं । कर्णभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुजार) स्वरूप अग्निसे मानो कर्णयुगल
दग्ध होते थे, उसे बर नापजानिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (आँसुके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलमे सिञ्चन

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-श्वास-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिबिम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम् मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनादममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वत् या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका क्रोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया अपि लन्वमानत्वादित्याशयः । जात्युधेत्तालङ्कारः ।

भायतेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निश्वासमस्तु तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापभयपलायमानेन ज्वालात्रासात् धावता देहप्रभाणा शरीरकान्तीनां वितानेन आधिक्येनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परिव्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनघटौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आपतदिति । आपतन्तीं निपतन्तीं प्रचलयोः पार्श्वद्वये वीजनाच्चलितयोः चामरयोर्वालोक्यजनयोः प्रतिबिम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य द्ययितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे गम-नाय यानाय यत् औत्सुक्यम् उत्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पतत्रद्वय यस्य तदिव कुचकलसयुगलं स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि ब्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिबिम्बयोरप्यान्दोलनम्, तदान्दोल-नाच्च पार्थक्येन विद्यमानस्यापि द्वित्वप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । ‘‘कृतपक्षमिव’’ इत्यत्र पक्षरुगोधेत्तणाक्रियोधेत्ता ।

मुहुरिति । मुजलतया बाहुवत्तया तुषारशिलाशालभञ्जिकां शिशिरपापाणरचितपुत्तलिकां मुहुर्मुहुः चारं चारम् आलिङ्गन्तीम् आश्लिष्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुहुरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तलिकां मुहुर्वारंवारम् आश्लिष्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुहुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं मुहुः आमृशन्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्राग्ब्रदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्ताप-प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूह-लिनेव ‘अस्याः कीदृशी अब्रस्या समुत्पन्ना’ इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रति-बिम्बस्य बिम्बसामुख्यादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम् । ‘कृतुहलिनेव’ इत्यत्र गुगोधेत्ता ।

कण्ठेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिबिम्बे अर्थात् करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अशुजलके नि सरणमार्ग (नालिका) के समान कपूरके तुल्य शुभ्रवर्ण केतकी-पुष्पको कलिनामो धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घ निश्वास (लंबी साँस) के वेगसे काँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरकी कान्ति-का प्रवाह मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर डुलती थी) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-गुगल्का प्रतिबिम्ब पडना था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियतम चन्द्रापीडके निकट जानेके लिए उत्कण्ठासे ही मानो उसके दो पक्ष उत्पन्न हो गये हों, ऐसे उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवरुद्ध कर (दबा) रखा था । शीतल प्रस्नर-निर्मित पुनलियोंको सन्ताप-शान्तिके लिए मुज-लतासे वह बारम्बार आलिङ्गन करती थी । कर्पूरकी पुनलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-कमलोंसे बारम्बार चन्दन-पङ्ककी प्रतिमूर्तिका आमर्शन करती थी । अपना मुख भी स्तनमें प्रतिबिम्ब होकर मानो कौतुकवश ही हुआ हो, इस प्रकार फिर-फिर उसको देखना था । कर्णमा अलङ्कार

१ आपतत् प्रचलचामर, क्वचित्तु चकारो नास्ति । २ निरन्धन्तीम् । ३ चामृपन्तीम् । आस्पृशन्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना^१ सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्गयमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं 'नोद्वेतव्यमद्य त्वया' इति जीवितस्पर्शमयं शपथं शाशिनमिव^२ कारयन्तीम्, करिणीमिव सम्मुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छाद्यभूते पल्लवे किसलये शेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्यापि तापवत्त्वं ध्वनितम्, सोत्कण्ठमेव सकुचहलेनेव विद्यमानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

हारैरिति । मुक्तः संसारबन्धात्यक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरि-
वेति विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्मुक्ताप्रालम्बैरपि प्रसा-
रिता विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यस्तथोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्गयमानाम् आश्लिष्यमाणाम् ।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोत्प्रेक्षाङ्कारश्चेत्युभयोरैकाश्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्करः, अनेन चास्या
निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मणीति । उरसि वचःस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रत्नादर्शमेव
शशिनं शिशिरत्वशुभ्रवत्तुल्यसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दीपकेन त्वया शशिना
अद्य न उद्वेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्, ममात्यधिकतापसम्भवादित्याशयः' इति एतन्निवेदनानन्तर-
मित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुद्वेप्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव,
रत्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः । अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं
निश्चितं शपथं विद्धाति । इह समासासत्त्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकम् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

करिणीमिति । करिणीं गजपत्नीमिव समुखे समक्षे आगतः आयातो यः प्रमदवनस्य तत्संज्ञकान्तः-
पुरोद्यानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ यया ताम्, वियो-
गिन्या गन्धस्य उत्तेजकतया वलेशोत्पादकत्वादित्याशयः । पक्षान्तरे तु समक्षायते प्रमदे प्रकृतमदे वन्य-
गन्धवारणे अरण्यगन्धगजे तं प्रतीत्यर्थः । प्रसारितः करः शुण्डा यया ताम् । पूर्णोपमालंकारः ।

प्रस्थितामिति । प्रस्थितां विद्वेदे चलितां नारीमिव, अनभीष्टम् अनभिलषितं दक्षिणवातस्य मलय-
मरुत मृगस्य (लङ्गणावृत्त्या) मृगमदसुगन्धेश्रागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, वियोगिन्या मलयचा-
युक्तसूरीसुगन्ध्यादीनामत्यन्तोत्तेजकत्वादित्याशयः । पक्षान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे वात-
मृगस्य वातप्रतीसंज्ञकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम् । नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वं मृगस्य अमङ्गलद्योत-
कतया वसन्नराजीयादां प्रत्यातत्वादित्याशयः । उक्तालंकारः ।

नदनेति । मदनस्य कामस्य धमिषेकः स्नानं तस्य वेदिका सस्कृता भूमिः तामिव, कमलैः पंकज-
पत्रैः आवृतौ शीतलवायाच्छादितौ चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवली श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनत्ववत्तुल्य-
सादृश्यात् कलमौ स्तनदुग्धौ ताभ्याम् अवष्टब्धौ आस्नन्तौ पार्श्वौ भागद्वयं यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु
परमं भी कपोलदेशमें अने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवमं सन्म होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसके गाल पर
चुम्बन करता था । मुक्तानालम् (मोतियोंके हार) भी कामाचं होकर ही मानो कर (किरण, हाथ) प्रसारण कर
उम्मा आलिङ्गन करती थी । वक्षस्थल पर स्थापित मणिमयदर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ'
ऐस प्रकार प्रार्थनाके अनन्तर अपने जीवन-स्पर्श कराकर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही मानो
करती थी । हृत्निनी जिम प्रकार मदनत वन्यगन्ध हस्तीके सामने आने पर सूँड लम्बी कर देती है, उसने
भी उसी प्रकार सामनेसे आने हुए प्रमदोद्यानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिये थे । देशान्तर
में प्रस्थित नियोंको जिस दक्षिणभागमें वातप्रती (उम नामका एक प्रकारका मृग) का आगमन अभीष्ट नहीं
होना है, उम्मा भी उसी प्रकार दक्षिणवायु और कन्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था । कामदेवके

१. स्वप्रतिबिम्बशायिना । २. विनोदितव्यमेतत् त्वयाद्य । ३. जीवनस्य समय शशिनम्, जीव-

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलसावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बर-
रतलदृश्यमानमृणालकोमलोरूमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
रागिणीञ्च, बाला^१ मन्मथजननीञ्च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरी व्यलोकयत् ।

कमलावृतौ सलिलस्य शैत्यरक्षणाय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भौ ताभ्याम् अवष्टब्धौ
आश्रितौ पार्श्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषद्वेषवारणाय 'मदनाभिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिपेके'त्यादिपाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्दर्शनानलिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवृत्त कोमलं तत्समयेऽपि लोमरहितत्वात्
सुन्दरम् ऊरूमूलं सक्थिमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पक्षान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृणालं
कोमलम् ऊरूमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । एतस्या वर्णन एवेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुसुमेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमयधनुर्यष्टिः तामिव, मद्नेन कामावेगेन आरोपिता अध्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषलावण्यादयो गुणसमूहाः ताभिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पक्षान्तरे तु मद्नेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिभ्याम् अत्रभागाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिर- शीतलो हारो मुक्तामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पक्षान्तरे तु शिशिरचतु प्रतिपेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुकरी अमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला व्यग्रा ताम् । पक्षान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पाद्यित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीं कमलिनीम्, अपि च अभ्यर्थितो याचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यथा तामिति कमलिण्याः तुषारसंसर्गं विनाशावश्यम्भावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृणालवतीं तापाधिक्याच्चाभ्यर्थितशीतस्पर्शामिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषग एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपोडितकादम्बरीवर्णनमधुरिणि महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिनीयमिति न मनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे शुभ्रवर्ण हुए जलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
शुभ्रवर्ण स्तनरूपी कुम्भद्वय (दो कलस) से आक्रान्त था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगद्गोत्पन्न
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और मृणाल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल वस्त्रके नीचे
मृणालके समान उस समयमें भी लोम नहीं होनेके कारण कोमल ऊरु-युगलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामदेवके द्वारा गुणारोपण करने (ढोरीके चढ़ाने) पर अत्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार युवावस्थादि विशेष सौन्दर्यके कारण बहुतेसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकाञ्ची देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । अमरी जिस प्रकार पुष्पान्वेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी वाणों (कामावेशों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोद्दीपन-
कारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृणाल-धारण करती थी एवं अन्यान्
शीतल-स्पर्शकी प्रार्थना करती थी) ।

अथ न्ना यथादर्शननागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय. किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्रनामाश्रयं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमानै-धवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहाः नवयन्ता करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलै रिवोत्थाप्यमाना, ससम्भ्रमच्युतोत्तरीया हारकिरणानुरसि कर्तु-मिच्छन्ती, मणिङ्कटिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना,

प्रेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्टस्तं-तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितिम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारक-वर्गम् । इति पृत्तव प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वादपितानि नामाचाराणि चन्द्रापीडेतिनामवर्णां यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा पप्रच्छ पृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, चरौ विरचृतौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकट्याः पश्चान्नागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चान्नागवपार्श्वतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपचीयमानो धवलिमा रवेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीड दूरादेव दवि-ष्टादेव दृष्ट्वा निरीक्ष्य कुसुमशयनात् पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उस्थिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा धमिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हन्तिनीव, ऊर्ध्वोः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्त्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विधृता व्याहतगमना, पश्चान्तरे तु ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विधृता आवद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुमुभेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तद्धतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतल्पस्य परिमलेन सुगन्धिवृष्णयेत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसमूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोल्यमानेव । क्रियोद्येचा ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं स्रस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवच्च यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अभिलपन्तीव, कुचयोराच्छा-दनावेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोद्येचा ।

मणोति । मणिङ्कटिमे रत्नमयवद्धभूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सव्यपाणितलं तेन, निज-प्रतिमां वद्धभूमिसदृशान्तं स्वकीयप्रतिविम्ब्य हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्थयमानेव तन्निमित्तमेव

उसके वाट, परिजनवर्गं जिस-जिस भावसे एकके पीछे एक उस चन्द्रापीडको देखे, उस उस भावसे कादम्बरीके सर्नापमें आ-आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे विना कहे ही पूछती कि 'वहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे किनकी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार सकेतसे पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त शुभ्र होते अपने नेत्रमें चन्द्रापीडको दूरमें ही सामने आते देखा, तब वह विशाल-नितम्बा कादम्बरी पुष्प-शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई हरितनी जिस प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको निःचेष्ट रखती थी । शरीर परार्थन करनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए शब्दायमान भ्रनरोंसे ही मानो वह बलपूर्वक उठार्ई गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वस्त्र खिसक गये थे, उमें वह हारकी किरणोंसे ही मानो वक्ष स्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रत्न) वाम-हस्तद्वारा सर्नापस्य अपने प्रतिविम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. क्वचित् 'तारकेण' इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. क्वचित् 'विलोक्य' इति पद नोपल-ब्धम् । ३. कथ सन्द्यम् । ४. निक्षिप्तनाश्रय, निक्षिप्तेन चक्षुःनक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जालैः । ७ आच्छा-पनाना । ८ .. उत्तरीयका, उत्तरीयाशुका ।

स्रस्त केशकलाप-संयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युद्येवं आत्मानमर्पयन्ती, चलिर्त्रिकताम्यत्रिवली-तरङ्गित-रोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसानङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषो क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिविन्दु-वेणिकया चलितावत्सं-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र वामकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुह्यात्पच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच् धातुः ।

स्रस्तेति । स्रस्तो विचिन्तो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्या-पारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति चरन्ति स्वेदसलिलानि घर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसव्य-पाणिना, अभ्युद्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युद्यगजल-रूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युद्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति । चलितम् उत्थानत्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती खिद्य-माना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिर्यस्तास्तस्या भावस्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्द्यमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्त शुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थतिलकविशेषमलयज-द्रव तन्मिश्रमिव सस्पृक्तमिव, अतएव शिशिर शीतलम् आनन्दजलप्रमोदाश्रु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिविन्दूनां प्रमोदाश्रुपुपतां वेणिकया प्रवाहेग, चलितानां कम्पितानाम् अव-तसानाम् उक्तमाङ्गभरणभूतकुसुमाना धूलिभिः परागैः धूसर पाण्डुर स्व कपोलफलक गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमाया चन्द्रापीडप्रतिबिम्बस्य प्रवंशलोभेन तद्रण्डे प्रवेशगुण्ययेव प्रक्षालयन्ती धौतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देव-ताड्ये केशबन्धे' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थतिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिदधोमुखी ईपद्वाद्मुखी, तच्छण चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तया, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखससक्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं त्रिधोयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घभूता रज्जुवदित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । स्थलित केशकलापके बन्धन करनेसे परिश्रान्त दक्षिण हाथमेंसे घर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्षण कर चन्द्रापीडको अपना आत्मसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुडनेसे त्रिवली (उदरके ३ धर) चलित होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता जा मानों कामदेव उसे निष्पीडन (निचोड) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह निलकमेंसे ललाटके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शातल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (नलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिबिम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी वृद्धोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोडा नीचे देख रही थी, उस क्षा नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुष्पभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर लग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आसर्पण कर रही थी ।

१. समभ्युद्येव । २. वलित । ३. ताम्रत्रिवली तरङ्गी । ४. चन्दनरसानिव, रसमिश्रम्, सरान् । ५. चक्षुर्न्याम् । ६. नन्द । ७. घटितावत्स । ८. युञ्जित ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दक्षितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टार्या प्रतीहार्या समुपनीतां जाम्बूनदमयीमासन्द्रिकां रोचिष्णुरत्न-प्रत्युत्पादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-द्ववाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्तयान्बभूव । कृतप्रणामाञ्च ता सादरम् 'एह्येहि' इत्यभिधायामनः समीपे सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयम् । दर्शनदेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अग्रवर्ती यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, दक्षितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदनन्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथा तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपविष्टार्या ममासीनायां तस्यां कादम्बरीम्, प्रतीहार्या द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनदमयीं सुवर्गरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युष्णाः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आसन्द्रिका वेत्रासनम्, पाद्रेणैव चरणेणैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भूमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्, शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी छी वृषी च त्रितिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् दृग्विषयतां प्रापयत् । प्रजापतेः विधातुः पक्षपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आत्मनः स्वस्य समीपे निकटे समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपारूढः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एनां पत्रलेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्शं स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगमनोचितोपचारः आत्मनोऽभिनयोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सैवावस्था मदनविह्वलदशा यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम्, आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्मादद्यापि न श्रद्धाति मां लक्ष्यीकृत्यैवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिमि प्रस्तुतनिश्चययोग्यत्वे तु नूनमेवैतत् विश्वसेदित्याशयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महाश्वेताको प्रणाम कर कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर बैठो थी कि इतनेमें प्रतीहारिने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्द्रिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायों में दीप्तिशील (चमकने हुए) रत्न खचिन (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरद्ववाहिनी (पानके उध्वेधो धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी सोचने लगी कि—'अहो ! ननुचजानित्री क्रियों के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में ही बैठा लिया, और समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके कारण वह बार-बार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उम नमयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन पर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षासे शिक्षित

१. उपविष्टार्या । २. उपनीता । ३. सकुतूहलं परिजनेन । ४. क्वचित् द्विरक्तिर्नास्ति ।

णालापेनेति' । 'प्रकाशमब्रवीत्—'देवि ! जानामि' कामरतिं निमिच्छीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः' । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेपुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया च दृष्टया वहसि

प्रकाशमिति । जानामि अग्रेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम् अरतिं विरागं
निमिच्छीकृत्य हेतु विधाय, अविरलेन अजस्रेण सन्तापेन संज्वरेण तीव्रो महान् अय प्रत्यक्षतयोपलभ्य-
मानो व्याधिः रक् प्रवृत्तः त्वयि सञ्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष त्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहिनं जनं निरतिशय व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु ।' इति सम्बोधनमपि रतिकालिक सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनु रूप एव
भावः शाकुन्तले यथा—

‘तपति तनुगात्रि । मदनस्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव’

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अत्रभवतीम् आदरणीया त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्य देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

उत्केति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवती त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्प
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेपु पुष्पेषु पतितां शयिताम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव वहिर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणं दास्येकलेशोदया-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनाविर्भावात् कम्पाभिधसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्र कर्तुं अभिलषतः, तथा कुसुमेपोः, पुष्पत्राणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितां शिथिलतनु त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्गद इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते तव भुजलते बाहुवल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूराख्य-
चाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा दृष्टया नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमल यत्र ता स्थलकमलिनीं
स्थलनलिनीं वहसीव प्रापयसीव, एतद्द्वयमपि महत्कष्ट जनयतीत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवधिके इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्टया, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचिन्निणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे भङ्गीपूर्णवाक्यमें
कुछ पूछें ।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
होनेसे भयङ्कर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
सत्य ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिए देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे कौपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प शय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीडा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपकी कृश
भुज-लता अनङ्गद (वान्धवन्द-विहीन, कामकी उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सन्तप्त आपका नयन
युगल मानो रक्ततामरस (कठोर रक्ता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीको धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् ।
२. जानासि ।
३. अविचलसन्तापतन्त्रो व्याधिः ।
४. तामयं व्यथयति यथा माम् ।
५. देहप्रदानेन ।
६. अनङ्गदेवतानुभूते ।
७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमित्र^१ रक्ततामरसाम् । दुःखितायाञ्च^२ त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराहार्णि^३ मङ्गलप्रसाधनानि । सङ्कुसुमशिलीमुखा हि शोभते नया लता^४ इति ।

अथ कादम्बरी वालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
व्यक्तव्याहारमूचितम् अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिमसम्भावयन्ती
शालीनताञ्चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

वहमीव, तथा अरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव,
गाटकाममन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
'स्थलकमलिनीम्' इत्यस्यापि कर्ममज्ञा तु वहतेद्विकर्मकत्वाद्बोध्या ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च
अन-रत निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपातः नयनाश्रुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते,
अत्यन्तानुरागयुक्ततया त्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व
श्रेष्ठानि च तानि अर्हाणि निजोचितानि चेति तानि वराहार्णि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि
गृहाण धारय तथा सति परिचारकेणपि प्राप्ताश्वासेन सता भूयोऽप्याभूषणं गृह्णतेत्याशयः । एवञ्च नवा
नवीना लता व्रतति, कुसुमैः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मथुरैश्च सह वर्त्तत इति सङ्कुसुमशिलीमुखा सत्येव
राजते न पुन-अङ्कुसुमशालिमुखेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारैरिति भवत्या
नूनमेवालङ्करणं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्न-
क्लेशाया मत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुविन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाश्रुक्लणपतनेन
सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्बदेवाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराहार्णि
विवाहोचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवविधायामपि दशायां
खं शोभित्वेति विभज्याह—सङ्कुम्भेति । नास्ति वालता शिशुता यस्याः सा नवालता तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुखः शरो यस्य स-कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः, इह 'नैकधा' इत्यादिवत् 'नवालता' इत्यत्र नजः प्रकृतिभावान्नलोपाभावः । नन्वो-
ष्टादन्त्यस्थयवकारयोर्भेदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदक्यं ढलोर्ववो रलोस्तथा'

इति नियमावगमेन क्षेतरभावात् ।

अन्ति । वालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव शिक्षि-
तयं प्रज्ञया धिया । अशेषं समस्तम्, अव्यक्तव्याहारमूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकरहःसम्मिलनरूप वा मनसा हृदयेन जग्राह बुबुधे । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोत्पन्नालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमि समागमरूपमत्युन्नतविषयम् असम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां धिनीततामित्यर्थं अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णी मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दु गिन रहनेमे परिजनाने भी निरन्तर अश्रुविन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात्
मोनिवोंके आभूषणोंके स्थानमें अश्रुधारण किया है) अतएव आप अब स्वयंवरयोग्य (स्वय अपने आप, अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवरके योग्य) उत्कृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारकों धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
दुबनी) तो पुष्प और शिलीमुख (झरर तथा कामदेव के वाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।^१

तदनन्तर वाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावने सरल होने पर भी मानों कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई हो उस प्रकार
राजकुमारके उन अस्पृष्टार्थ वाक्यसे नूचिन मनस् अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अभिलाषाओंके
विषयमें उनकी सकलताकी सम्भावना न ममता, लज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें मुखके
संरम्भमें उपरिधन हुए जनकोंके अन्वकारने आच्छादित (टके) चन्द्रापीटकों देखनेके लिए ही मानो अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव ।

२. दु गिनयापि ।

३. क्वचित् 'मङ्गल' पठ न दृश्यते ।

४. अपि च

अन-रत, परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुविन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणता गृहाण । कुसुमशिलीमुखान्तर्हिता
शोभते यथा लता इति । ५. अत्य वक्त्रमूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—
'कुमार' कि कथयामि, दारुणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः । अपि च 'कुमारभावोपेतायाः
किमित्रास्या यन्न सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते,
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमान कि न पश्यसि खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया सन्देहदोलाखण्डेनैव चेतसा महाश्वेतया

प्रकाशितान्यव्याजा । आननामोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटल भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं त चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्धास्यरूपप्रकाशम्
अकरोत्, तिमिराच्छादितं घटादिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, 'द्रष्टुमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तत इति । प्रत्यवादीत्प्रत्युत्तरमकार्षीत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दारुणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतीव्रतया अनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकरत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यमुपगताया. सुतरामेव निरतिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बर्या. सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यन्न सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावो-
पेताया अनुरक्तायाः अथवा कुत्सितो गर्हितो मारः कन्दर्पो यस्मादेवविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा
कुत्सितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियामुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
तापायैवेति ।

सन्तापप्रतिद्वन्द्विनामपि तदुत्पादकत्वकथनेन नितिलवस्तूनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथाहीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपल्लवमपि हुताशनायते बह्विबदाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येक क्यङ्गतोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदार्थात् सन्तापजननाद्विपमालङ्कारः प्रतीयत
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । किसलयं पल्ल-
वमेव तालवृन्तं व्यजनं तस्य वातैः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्ति किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
ननु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—धीरत्वमिति । अस्याः कादम्बर्या. प्राणसन्धारणे जीवित-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव सम्प्रति अस्या. प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वां प्राप्यैव सेय जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंवेद्यः ।

कादेति । मदलेखालापं मदलेखासम्भाषणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनसन्दर्भस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्द्रेति । उभयथा घटमानार्थतया 'कुमारभाव' पदस्य कौमार्यम् आत्मन्यनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः मदनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोला ताम् आरूढेनैव
वहानेते ईषत् हास्य-प्रकाश करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रत्युत्तर दिया—'राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
भयङ्कर यह सन्ताप अवर्णनीय है, जिसमें फिर देवी कुमारभावापन्न (सुकुमारता) सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावसे संमन्विन (अथवा आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावसे युक्त) हैं इसलिए कौन-सी ऐसी वस्तु
है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिए—'पल्लवताका शीतल पल्लव भी अग्निके समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी रौद्रके समान आचरण करती हैं । पल्लवोंके पल्लवों पवनमे भी उनके
चित्तमें जो फट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखने नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका देवल
धैर्य ही कारण है ।' कादम्बरिने तो मन ही मन मदलेखाके कहनेको हा चन्द्रापीडके वाक्योंका प्रत्युत्तर दिया ।
'कुमारभाव' शब्दके अर्थ दो प्रकारसे सङ्गत होनेके कारण ही, 'मेरे प्रति अनुरागार्थमें 'कुमारभाव' शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? 'इस प्रकारके सशयरूप-दोलाखण्ड चित्तमें चन्द्रापीट, महाश्वेताके साथ प्रणय-दृष्टि

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः^१ महान्तं कालं^२ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा-
त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतञ्च तं तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा
विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी^३ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चा-
द्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया
च पत्रलेखा, यामेवमनुवध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धा-
वारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^४ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-
तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह
सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव !
यथाज्ञापयसि’ इत्यभिवाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च
तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रणयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः,
महान्तं कालम् अत्यधिकसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताभ्यो
निष्काश्य अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निजगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गम वाजिनम् आरुरुक्षन्तम् आरोहुमिच्छन्त त चन्द्रापीडम् ।
प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना
भवता इहैव रच्यमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्,
प्रमाणं त्रिधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्या प्रसादोऽनुग्रहः । अनुवध्नाति अनुगच्छति विपयीकरोती-
त्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशन्निति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुःसमीपात् जनकपार्शात् अभिज्ञाततरम् अतीव
परिचितम्, अतएव प्रतिपन्नप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्वश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्ट-
वान्—‘अदृगेति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाट् प्याडङ्ग हे है भोः’ इत्यमरः ।
कश्चिदिति ज्ञातार्थं । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।
अथेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयसि येन प्रकारेण पृच्छसि तथा
ते सर्व एव क्षेमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मनैव तत्
लेखद्वितयम् उन्मुच्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बद्धत देर तरु मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही गुरुतर यत्नेसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार
(टेरे) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर घोड़े पर चढ़नेको इच्छा ही करता था कि इनमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—
‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनने ही देवीको अन्तोप उत्पन्न कर दिया है,
अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय
आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीटने उत्तर दिया—
‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह
हुआ है, अतएव तुम इसे अभ्यन्तरमें प्रवेश कराओ ।’ यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने
सेनाके अभ्यन्तरमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ
है । उस समय वह घोड़ेको खटा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त
परिजनोके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्नःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद
उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही
कुशलमें हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही
खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. नधु आलापगर्भाभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कश्चित् ‘खडु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’
इत्यधिकः पाठः । ५. अभिजगाम, जगाम । ६. अभिजाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारु-चूडामणि-मरोचि-चक्र-चुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजा’, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः. बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैस्त्वानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालतां नेतव्ये’ति । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवाददर्शयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितञ्च महताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाशीरस्त्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादापनिर्जेजनादिपु’ इति भागुरि । पुत्रपत्रे चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुञ्जते शिष्टा । तथा च वररुचिवचनम्—‘आशीर्वाचनसंयुक्तं पुत्रपत्रे पदक्रमम्’ इति । सकलः समस्तैः राजन्यै औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिर सु शेखरीकृतम् अलङ्कारीकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महाशैवः । उज्जयिनीतो विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशः । उदञ्चद् उदगाच्छत् चारु मनोहर यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमांगे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितां रीतिमवलम्ब्यायमशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

शुकेति । प्रजा राज्यान्तर्वर्तिजनाः कुशलिन्यः क्षेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरवीक्षितस्य भवतस्त्वत्तव, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेतः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह ग्लानिं मनःक्लेशम् उपनीता भवतैव उपलम्बिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठसमाप्तिसमय एव प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नेतव्या प्रापणीया । इदमेकं पत्रम् ।

शुकेति । अमुमेव उक्तरूपमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुकनासस्यैकं महाराजाधिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनान्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्वदेव । प्रयाणपटह प्रस्थान-दृक्काम् अवादयत् वादितवान् । महता विपुलेन, अश्वीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां नियुक्तम् . बलाहकस्य सुत्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमात्म-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे समस्त सामन्तगण जिनके चरणारविन्दको मस्नकामें अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सन्तियोंके भाजन चन्द्रा-पीडके ऊपर फँलते हुए, सुन्दर चूडामणि के किरण-जालसे चुम्बित मस्तक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखते हैं । प्रजाएँ कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत समय बीत गण है, अतएव मेरा मन बहुत ही उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टसे कातर हो गई हैं, इसलिए पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुकनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी बाँचकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अभिन्न अर्थसम्पन्न दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद पिताजी जैसी आज्ञा करते हैं (वैया ही करूँगा)’ यों कहकर यों का यों ही धोडे पर बैठे बैठे, उसने प्रयाण-पटह (कूचका नगाडा) बजवा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अथ-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१ किन्तु । २. दृष्टस्य भवतोत्कृष्टस्य । ३ क्वचित् ‘गत’ इति न विद्यते । ४ क्वचित् ‘दिवांसमेतन्’ इत्यधिकः पाठः । ५ यतस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६ प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. क्वचित् ‘कस्या-पिना’ इत्यधिकः पाठः । ८ तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितञ्च, समीपावस्थितञ्च । ११. महता श्वेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तानादायैतावती भूमिमागमिष्यति’, नन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थवम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यता नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातितौः व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् ।

भवेति । भवता त्वया । आगन्तव्य आयातव्यम् नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानोदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या ससूच्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलता कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषय समर्थयति—प्वमिति । पत्रम् अनेन विधिना झटित्येवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तो यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तेन्द्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितौ कुशलतां दत्तां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्रतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्यार्पणं धूर्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसी ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादिदिवं प्रकटितम्, आविष्कृतम्, ‘इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्येव यात्राकरणादित्याशयः एवञ्च पूर्वं स्नेह दर्शयित्वा मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तेन्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतोपयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतूपन्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाभिभावसङ्कारः ।

आत्तामिति । आत्मा अस्मद्विपयिणी वार्त्तत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यथा सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालथीयलोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशिलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिता, अत एव व्यर्था

आप पत्रलेखाके साथ आश्रमा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा, नव मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विवशति कदला भेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति अममयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्मस्वकी गणना भी नहीं करती।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेमें मैं अपने स्नेहको वृत्तं पेट्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको स्नेह कपटका भिथ्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा), अनुरागको मिथ्या वक्रोक्तिकी रचनाने निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एव वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको मित्रार्थ प्रकट होगा) और मेरी बात दूर रहने दीजिए । अपात्र मनुष्यमें अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्ति के ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें निष्कल मिन्यस्त (जाना) हुई अनुग्रहानुज्ञे परिपूर्ण महाभारतकी दृष्टियाँ पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. कश्चिद् चकारो नास्ति ।

३. उपचारमधुरप्रकाशितमुपचारमा ।

न खलु देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालपश्यते देवी । तत् किं
करोमि, गरीयसीगुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथो-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन् पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमनुभूय

निष्प्रयोजना, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टयो निरीक्षणानीति प्रसादा-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् वैलचयं त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुरुतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुरुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यया ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपालपश्यते तिरस्करिष्यति तद्विश्वासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरी) सर्वथा विस्मृतवानस्येवेत्यत आह—तदिति । तर्किं करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञा निदेशः देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पन्नत्वादाधिपत्यं
कर्त्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तक एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कर्त्रा), देव्याः कादम्बर्यां समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्र लिखित्वा दत्तम् अर्पितम्, अतो हृदयं तत्स-
मीपे स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्यैव, देव्याः कादम्बर्यां प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मत्सलक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
चपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेव कथं प्रस्थातुं शक्नोपीत्यत आह—
नवेथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्यां अनुग्रहेणावद्ध-
त्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुरुमः स्तम्बे प्लीहिं घटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्त्तुरपि बलेशदत्त्वादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्यां चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं द्योतितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुरुतर लज्जा-भारसे जड नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण मुझमें नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णन कर भेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताको वारंवार उल्लाहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अनुल्लङ्घनीय
पितृ का आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारों जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
बैनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधको नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीना
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु मन नौ
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गक्रमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडको भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१ प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्ट । ४. आटविकगौलिमकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याटविकगौलिमकेनेव । ५ प्रसङ्गतो जनकथा । ६ क्वचिद् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७...चरणारविन्दमनुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादश्लेषः प्रष्टव्यः कुशल कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमादिश्य तम्—'सुहृदादि'-साधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धाचारभारै न्ययुङ्क्त स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेला-हर्ष-हेषारव-कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-लता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृथ्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तहितैपितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशिथिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्न्यूनतया च अशिथिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम् । गाढम् अशिथिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया । स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनौभूतायास्त-मालिकायाः केवलमशिथिलारश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वक्त्यात् अश्लेषः समग्रः कादम्बरीपरि-जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्षणाय तेष्वपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः । एतद्रामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्षणाय तस्नेहायत्तत्स्नेहद्योतनपरत्वादित्याशयः ।

एवमिति । तं मेवनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रराजवर्गप्रभृतिकम्, साध्यते संग्रामादि-कमनेनेति साधनं सैन्यम्, अक्लेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्वयेति श्लेषः । न्ययुङ्क्त नियोजितवान् ।

स्वयमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति श्लेषः । गमनं प्रस्थान-मेव हेला विलासः तथा यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेषारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन । खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा कान्ता रमणीया कुन्ता भङ्गनामकाञ्जलिद्वेषा लम्बमानत्वाल्लता इव तासा वनं समूह वहति धारयतीति तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वः प्राया अपिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगरुन्धाचारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिणा करनेके साथ मस्तकद्वारा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ आलिङ्गन कहना । तमालिकाका गाढ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल पूछना और अञ्जलि बॉव कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।^१

इस प्रकार मेवनादकी आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—'वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी सेनाको यथासमय भोजन-जवननादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे-धीरे जाना, यों कहकर वैशम्पायनको सैन्य-रक्षाके ऊपर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह घोड़े पर बैठे-बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-मन होने पर भी, अपने पत्नियन (जौन) में सलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाहकसे उज्जयिनीकी वार्त्ता पूछना-पूछना प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेषा-रव (दिन-दिनाइट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (टापी) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता, खुर-रत्ना-समूहके समान लम्बे-लम्बे कुन्त नामक अर्खों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लघ्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१ पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुपण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वक्रीकृतमार्गया, जन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष^४-घातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तार-दुर्गया, तृषित-पथिक-खण्डित-दलो-ल्लिभतामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-बद्ध-पाटच्चर-कर्पट^५-ध्वज-चिह्नैरिष्टकास्थित^६-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुब्रज्यमानः, पर्याणे पलययने लघ्नः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चचाल ।

क्रमेणैति । चन्द्रापिडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रम्येत्यर्थः । परिणते रविचिम्बे दूरत एव दविष्टादेव चिरप्ररूढस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्य उपरि वद्ध महान्तं रक्तध्वजं ददर्श अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य खील्लिङ्गचतुर्थकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचयं प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तथा ।

मालिनीति । मालिनीसंज्ञिका या लता वक्तव्यः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुपण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तथा तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूथाधिपैः पातितानां भग्नीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परि-हारेण परित्यागेन वक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तथा ।

जनैति । जनैः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाद्य एकत्रीकृतं यत् तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटेः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तथा । वीरायिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये ऽ विश्व निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । महैति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुध्नेषु उत्कीर्णा निस्तद्य रचिताः कान्तारदुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तथा ।

तृषितेति । तृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उञ्चितानि आस्वादानानन्तरं परित्यक्तानि च एतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तथा । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमञ्जर्यः नक्तमालवल्लर्यः तासां रजोभिः परागैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तदानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वद्धा नियमिता ये पाटच्चराः चौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थं हस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकालक्ष्माणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनादि तैः अनुमिता अनुमितिविपथीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

तुरङ्गवाला अश्वारोही सैन्य उसके पीछे पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः कंचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे, हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंकी पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग वक्र हो गया था (पण्डण्डो टेंढा हो गई थी), हिंसक जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातृ पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चर्वण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (आंवले) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे, उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करञ्जनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थीं; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चौरोंके पुराने वस्त्रों और चिथड़ोंकी पताकाओंके चिह्न बँधे थे; ईंटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंकी शय्याते वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डलैः । ३. वनगजपति । ४. पथया । ५. अजन । ६. पुरुषहृदय । ७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध जरत्कर्पट । ९. इष्टकचित ।

टिनं चरणं धूलि-धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्किलविवर्णा-
स्वाटुजलैर्ब्रतति-ग्रन्थि-ग्रथित-पर्णपुट-तृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जस्तान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत-
या अनभिलपितोद्देश्या, मधु-विन्दु-स्यन्दि-सिन्दुवार^२-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-बालुका कूपिकोपलभ्यमान^३-कलुष-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विपमीकृतान्तरालया, कुक्कुट^४-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकया^५ शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविविस्वे^६, विम्बा^७रुणात्पविसरे

कारिणः तैः प्रस्फोटिताः किसलयद्वारा घातेनैव विक्षिप्ता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णाकृतानि यानि किसलयानि पल्लवानि तैर्लाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तैः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्किलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटयुक्तास्त्वृणपूत्यः
तृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमानुमुचितैः ।
पिपासिताः पान्या हि रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, तृणैर्गुरुभारां पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्बद्ध्वा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः असुलभानि दुष्प्राप्याणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलपिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मन्त्रिति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकणवर्षिण्यो या सिन्दुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपद्मयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णाकृतानि तीराणि तदानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्भिन्न-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्यैः उल्खाता बालुकां दूरीकृत्य रचिता या बालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुपाणि पङ्किलानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघुसरितः
त्राभिः विपमीकृतानि उचतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

कुक्कुटेति । कुक्कुटाः ताम्रचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिविषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुल्मगहनेषु वृत्तवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
सुद्रग्रामा यस्यां तथा । इह सुद्रार्थं ग्रामशब्दाद्विक्रन् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापत्रे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, यथा वासरे दिने
विम्बचत् विम्बफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह
करनेका अनुमान होता था, उनके किनारोंके समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियोंके विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पल्लवोंसे चिह्नित ये, अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्कमय, अन्यवर्ण (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्रोंके पात्र और तृणके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर दूरमें ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने कूप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उम प्रदेशमें कोई जानकी इच्छा नहीं करता था । किननी ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
नीचा हो गया था, उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमेंसे उडकर
आरंभ हुए रजसे धूसर (मलिन) हो गए थे, छोटी-छोटी लताओंके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पथिकोंने
मानुष्योंको हटा-हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुइयाँ खनन की (खोदी) थी जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कर्दमाक्त
(मटियाला) जल मिल जाता था । जिसमें वन-मुर्गों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सघन-
तरु-लनामय (झाड़ी) के अभ्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—पेसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१. प्रस्फुटित, स्फोटित ।

२. वूलि ।

३. तृणोलुपपुलाक ।

४. अनुमितप्रमेयः ।

५. सिन्धुवार ।

६. कुञ्जक ।

७. कूपकोपलभ्यमान ।

८. कुक्कुटकुल ।

९. ग्रामया ।

१०. परिणतरविविम्बे ।

११. सन्ध्यान्णा ।

वासरे, निःशाखीकृत^१-कदम्ब-शाल्मली-पलाश-बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-प्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्वेषु-विटप-पटल-रचित^२-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरूपकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः^३ प्रियङ्गु-प्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे^४ चिरप्ररूढस्य^५ रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरलक्तकैः^६ अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्^७, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपताकाभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीति । निःशाखीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशाल्मलीपलाशाः निजाभिधेयविख्याताः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकैके ये पल्लवाः किसलयाः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः पादपैः अगणितैस्तरुभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दण्डायमानानीभूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तम्बाः तेषां मूलप्रन्थिभिः बुध्नभागैः जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवर्णैः पक्वेषु-विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वेष्टनं येषां तैः । सृग्भ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा प्रियङ्गवदनादिति तात्पर्यम् । भयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चा-पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पशवो हि तथाविधान् जनान् निरीच्य त्रासान्नोपगच्छन्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभिः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीक्षेत्रैः तदरुण्यस्थसस्यक्षेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, एनप्रदेशे अरुण्य-स्यैकभागे, चिरप्ररूढस्य अधिकपूर्वं सङ्घातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रशनाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्यमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि विलम्बानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभः तत्सदृशैः अलक्तकैर्यौकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्दनेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहाथोपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता बद्धी इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा 'लोहिनीभी रक्तपताकाभिः' इत्यत्राधिकपदत्वदोषाचारणाय रक्तपदं परित्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामवालयजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यग्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तव एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दीख पडा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित शाखा-विहीन कदम्ब-शाल्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटीपर एक परलव रहनेसे वे छत्रका अनुकरण करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोंपल) निकल कर ऊपरको चढ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्भोंकी जडोंसे वह प्रदेश परिपूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बोंसके वृक्षांकी वेडा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी, पशुगण सस्य भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृण द्वारा बहुतर कृत्रिम-पुरुष निर्माण कर रखे गए थे, पक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षांसे वह सङ्कुचित हो रहा था, वहाँ चिरकाष्ठसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वज बँधा हुआ था, जो इतस्ततः पथिकोंके वलिदानका मार्ग देखता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ आस्ता (महावर) रससे और सधोनिःसृत-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था, उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य लम्बमान-जिह्वेके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अधोमुखते काले बहुतरसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सधोनिहत (ताजे मारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतैः । २. ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थित, अर्द्धोद्धतप्ररोहन्मूल-स्थूलस्थाणुप्रन्थि... ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिदल विटपदल, विटपरचित । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे ।

६. दूरत एवाचिर । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा ।

वैरुपरचिन-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुद्बुदाद्ध-चन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिप-रक्षण-वतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्गलावल्म्वमान-वर्धर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रि-शूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरूपोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत-एव-दर्श ।

तदभिमुखश्च कञ्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसानासद्वत्त्वात् श्यामवालव्यजनस्य च क्वचतुल्यत्वादित्याशयः । इहालङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिपो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय त्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमान-त्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्थशशिनि प्रस्तुतशशित्वोत्प्रेक्षणान् द्रव्यो-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुवल्लयो दीयन्ते तदर्थं महिपवाहो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिपो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रो-ऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलरय एव एकं शृङ्गं विपाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना वर्ध-ररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् मृगेन्द्रजटा-वत् चामरं वालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभ-स्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुप्तोपमा ।

इत इति । पथिकपुरूपाः पान्यजना एव उपहारा वलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं पश्यन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह छील्लिङ्गद्वितीयैक-वचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

केतकीति । केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिपण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य कपाटेन धररेण, परिच्युताम् आवृताम् । इह लुप्तोपमा ।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उभे सुसज्जित किया हो । बुद्बुदके समान रंगमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सन और कपर्दक (कौटियों) वॉषकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिपकी रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इनना ऊँचा—एक सुवर्ण—निमित्त त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल शृङ्गमें बंधा लोह-शृङ्गलावों (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे गम्भीर—ध्वनि करनेवाली तथा मयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बंधा हुआ था ।

उम ध्वजके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनके हाथी दाँतके वने हुए, केवडेके अग्रभाग

१. परिणन्तं, हाटकघटितबुद्बुदपुरार्धचन्द्र । २. लोहशृङ्गलमाला । ३. नभःरथलम् । ४. आलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित खण्डपाण्डुना च । ७. कपाटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबर-मुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनेव शोणित-लव-लोभलो-शिवालिह्यमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः^६ केसरिणामिव करजैः कचित् किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्,

नोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कंचैः भीषणा भयङ्करा ताम्, शबरणां भिन्नानां मुखमालां वदनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णा चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः परिकरः परिच्छदो यस्यास्ताम्, कालं श्यामं अथो लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां माला-पङ्क्ति विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अयोरचितवहिद्वारिण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम् चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शबरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शबरवदनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमद्वैश्च सह लोहितवर्णचामरावले-रौप्यमिस्थुपमालङ्कारः । तथा 'शबरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शबरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

अभीति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसात्कहस्तचिह्नानि यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधिरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनेव, पत्राङ्गरसात्करचिह्नानामास्फालनसमयलग्न-शोणितक्त-यमकरचिह्नवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिराणानां लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानवृष्णयेत्यर्थः, लोलाश्चपला याः शिवाः जम्बूकपत्न्यः ताभिर्लिह्यमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णे लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितवद्धभूमिः यस्यास्ताम् इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मियो नैर-पेचयेण संसृष्टिः तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-ण्यरक्ताक्षागां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताचनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः, कचित् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वकप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड्मलानां केसरिनखसमानस्वरूपत्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सरुधिरैः शोणितसहितैः कर-जैरिव किंशुककुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पकुसुमकुड्मलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-भिप्रायः, तन्मुकुड्मलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषणमवगन्तव्यम्, कृतो विहितः पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेचयेण

(बाल) के समान श्वेतवर्ण, कपाट (केवाडी) के अभ्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहेका तोरण (महराव) बना था । उसमें शबरोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कलापसे भयङ्कर मुख-पङ्क्तिके समान लाल-लाल चामर-पङ्क्तियोंसे परिवेष्टित और दर्पणके समान वस्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार) लटक रहे थे । देवीके सम्मुखमें कज्जल-तुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए चबूतरे) पर एक लोह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (थाप) लगे थे, उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानां यमने उसे चलानेके लिए रक्तार्द्र हाथसे ताडन किया हो, और रक्तविन्दुके लोभसे चञ्चल शृगालगण, उसके लाल नेत्रको जिहासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याधोंके द्वारा मारे गए जङ्गली महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे, किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अगस्तिकुसुमकी कलियोंसे, किसी स्थानमें रक्तार्द्र व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य किसी स्थानमें इनन कर देवीके उपहार (भेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त । २. रक्तचन्दननिहित । ३. नव । ४. शिवालिह्यमान । ५. लोहित । ६. अगस्तिकुड्मलैः अगस्त्यतरकुड्मलैः । ७. प्रकोपहाराम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविपाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छ्रोदशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीन-रक्तकुक्कुट-कुलैः श्वभयात् अकाल-दर्शित-कुसुमरतवकैरिव रक्ताशोकवि-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-तृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुपण्डैश्चानोर्ध्वकेशैरिव
खजूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरारु-

संसृष्टिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विपाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः मृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलीक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिरात्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाप्रराशीनां विच्छिन्नात्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणात् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षणागमङ्गाङ्गिभावसङ्करः तथा सर्वासां तृती-
यानामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशराश्यादिरुपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया वल्लीरूपत्वप्रतीतेश्च
साङ्गरूपकालंकारो ध्वन्यते ।

शाखेति । श्वभयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्कलिवृक्षाणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलंकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

वलीति । अपि च, वलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृष्णया रक्तपानलोभेन समागतैः
समायातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणाः फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः इह जात्युत्प्रे-
क्षा निरङ्गकेवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्केति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो ज्वरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुक्योत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुपण्डैः विल्ववृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकेशैरिव भयोर्ध्वकेशैरिव
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वीभूतकचवदवलीक्यमानत्वादित्याशयः । खजूरवनैः समन्ताद् गहनीकृतां
परितः सान्द्रीकृताम् । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आसाञ्च परस्परं नैरपेक्षेण
संसृष्टिः ।

विदलितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतान्नेषु रुधिरावतेध्वित्यर्थः, लुब्धा. तृष्णायुक्ताः, मुग्धा
थी कि मानो हरिणोंके टेढ़े सींगोंके अग्रभागके पुञ्जोंसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ों रक्ताङ्ग जिह्वाओंसे पर्वित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (आँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत थी, उसकी छोटी-छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुतर वन-
कुक्कुट (वन मुर्गे) निरन्तर कुक्कुरों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आये वेतालगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके भातङ्कसे उत्पन्न हुए ज्वरसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोंसे, भयसे मानो उत्कण्ठित हुए विल्व वृक्षोंसे और त्राससे मानो ऊँचे उठे केशवाले खजूर (खजूर) के
वनोंसे उसकी प्राङ्गण-भूमि न्यास हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

णानि बलि-सिक्थं-लुब्ध-मुग्ध-कृकवाकु-ग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैरशून्योद्देशाम् , प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिविम्बिते-
नास्तताम्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम् , अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशुकेन ग्रथित-शिखि-गल-बलयावलिना पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरित-घन-घण्टा-
मालभारिणा त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डागलं लसत्पीत-
नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं^१ दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम् ;

मुक्ताफलेषु पूजोपायनीभूतान्नाभ्रान्या मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ ग्रस्तानि पूजोपायनीभूतान्ना-
भ्रमादेव कवलितानि पश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणितान्ततया रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो विगलितानि प्रक्षुतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्ततया तृणया गृहीत्वा मांसाद्यभावाद् भूयो विक्षिपद्भिरित्याशयः,
अम्बिकाया चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्वीकारेण दुर्ललितैः प्राणवियोगाभावाद् दुर्द्वान्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेलां कुर्वद्भिः, केशरिकिशोरकैः मृगेन्द्रवालकः अशून्यैः वर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरिकिशोरकैः' इत्यत्रच्छेकानुप्रासः, तेन हि कुक्कुटाणां मौक्तिरेषु पूजोपायनीभूतान्नाभ्रमाद् भ्रान्ति-
मानलङ्कारः सञ्जयते ।

प्रभूतेति । प्रभूत प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूर्च्छा
मोहः तथा पतितेनेव, क्षस्तेनेव, प्रतिविम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्ताचल-
गमनसमये तान्नो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णांकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णाः, ततस्तु अस्तकालिकसूर्यप्रभया नितान्तमरुणीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छीकृतम् आर्द्राकृतम् अजिरम्
अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' त्यत्र किं रूपकं किं वीपमेति सन्देहसङ्कार, उभयोश्च
मिथोनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रक्षितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
गुम्फिता शिखिगलबलयानां बहिर्कण्ठमण्डलानाम् आवलिः पंक्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतवर्णांकृताः घनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विभक्तिं धारयतीति तच्छ्री-
लेन 'इष्टकेषीकामालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रपुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः सीसकरचितो यः सिंहः
केसरी तस्य मुखमध्ये वदनान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, तत्, दत्त दन्तदण्डो गजद-
शनदण्ड एव अगलं विष्कम्भः कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत् तथा लसत्सु अभिमुखे शोभमानेषु-
पोत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु मुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलौहशङ्कु-
पङ्क्तिः यत्र तत्तद्योक्त कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दर्धानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्तार्द्र मुक्तासमूह गिरे हुए थे, उन्हें बलिका अन्न-समूह समझकर लोभी वन-कुक्कुट, पहले खाकर पीछे कठिन
होने के कारण परित्याग कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके अभावसे दुर्दान्त सिंहके बच्चे उन
मुक्ताओंको विखेर कर क्रीडा करते हुए विचरण करते थे । जल के समान रक्तका प्रवाह वहाँ के प्रागणको पिच्छिल
कर दिया था, अस्तकालीन ताम्रवर्ण सूर्य उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिविम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उसने प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूर्च्छा उपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उसमें गिर पडा हो । अभ्यन्तरस्थ द्वारदेशके वस्त्र, लटकते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रगीन) हो गए थे,—उसमें
मथुरके कण्ठकी माला गुथी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आँटे) से शुभ्रवर्ण की हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी, उस द्वारदेशके दोनों किवाटोंमें शीशेके सिंहके मुखके अभ्यन्तरमें मोटी एक लोहे की काँटी (चटखनी)
बनी थी, हाथी दाँतकी अगला (कील) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान बत्तुलाकार लौहशङ्कुश्रेणी
(लोहेकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती पीतवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणों में प्रतिविम्बित पडता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवरुधिरारुण-
वलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. बलयावलम्बिता । ६. पिष्टपाण्डुरित । ७.
मालाभारिणा । ८. कण्टकदत्त । ९. गलत्पीतलसत् । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वय ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकै-रस-रक्त-पटैरविरहित-
चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिविम्बानाञ्च शिरश्छेदलग्न-केशजालकानामिव परशुपट्टि-
शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-
लक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फली-पल्लव-कलितैश्च विल्वपत्रदामभिर्-बालकमुण्ड-
प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्रै, कदम्ब-स्तवक-कृताचर्चनैश्च पशूपहार-पटह-पट्ट-रटित

दीप्यमानां चिराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेश) स्थ-
दर्पणेषु प्रतिविम्बिता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्त्तिस्थापनाय सिंहा-
सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तं प्रासैः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-
तत्वसम्भवादित्याशयः, अलक्तकरसेन यावकद्रवेण रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-
णयोः पादयोः मूल निवृटं यस्यास्ताम् इह जात्युत्प्रेक्षा ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामवालव्यजनानां प्रतिविम्बानि प्रतिच्छायाणि
येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लग्नं सवतं केशजालं कचसमूहो'येषु तेषामिवावलोक्य-
मानाम्, श्यामवालव्यजनप्रतिविम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टिशः
'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीव्रगधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-
हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उत्पादितः, बहलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तया
कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलग्नक्रियोत्प्रेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोत्प्रेक्षणादपरा च क्रियोत्प्रेक्षैव उभ-
योश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

रक्तेति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचित्ता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमानां ये विल्वस्यैव
फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां प्राग्भ्यैः ऋजुलम्बिनीभिः
स्रग्भिरिव विद्यमानैः, विल्वपत्राणां श्रीफलदलानां दामभिः स्रग्भिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-
लङ्काराम् । विल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएवमव-
बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जात्युत्प्रेक्षा । शिशुमस्तकगतलोहि-
तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते' ति विशेषगम् । बालरूपदन्तु तच्छिरसामापेक्षिकलयुतया श्रीफल-
सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्त्रवेण ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं
विहितम् अर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपगुष्पपरागैरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशुपायनदानकाले पट-
हस्य दुन्दुभेः यत् पट्टरटितम् उच्यते शब्दः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्ब्रजन्तीति ते तादृशा
रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रहन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्दरमें देवीके चरणके समीपमें एक वेदी थी वह आस्ताके रससे रञ्जित एक वस्त्रसे आच्छादित थी, उससे प्रतीत
होता था कि वहाँ समस्त पशुओं का जीवन आकर मानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टिश
(माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शस्त्र थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिविम्ब (परछाईं) पडनेसे
ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही मानो चिपक रहे हों । इस प्रकारके
शस्त्रोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी
कण्ठदेशमें कितनी विल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर भूषित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित
(लाल-चन्दन-लित) बहुत विल्व-फल और विल्व पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे
मालाएँ बालकोंके मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओं के समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके
गुच्छोंसे अर्चन किए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बनाई गई दुन्दुभीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१ अलक्तकपुटैः, अलक्तकपटैः, अलक्तकरसरक्तपुटैः । २. कलापानाम् । ३. असिपरशु... ।

४. बहलबद्ध । ५ पातालनिवासिनीम्, पातालगृहवासिनीम् । ६. स्फुरत्फलक । ७. विल्वदामभिः ।

८. कृतमण्डलाम् ९. शोणितताम्रम् ।

रसोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः^१ क्रूरतामुद्रहन्तीम् , चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शवर-सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-विन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-भित्तिना रुधिर-ताम्बूलारुणिताधरपुटेन भृकुटि-कुटिल-बभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-दुकूल-कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम् , सम्पिण्डित-नील-गुग्गुलुं धूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिपासुर-शोणित-लवोलोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्डूयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापराधं वनमहिपमिव तर्जयन्तीम् , प्रलम्ब-कूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाविर्भावोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः ।

चाविति । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा शवरसुन्दरीभिः भिल्लवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकविन्दुः यत्र तेन तथोक्ततेन ललाटेन भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरौ श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ती गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरताम्बूलाभ्यां शोणितनागवल्लीभ्याम् अरुणितं लोहितवर्णीकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भ्रुकुट्या भ्रुभंगेन कुटिले वक्रे बभ्रुणी पिङ्गले च नयने लोचने यस्य तेन तथोक्ततेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराख्यरञ्जनद्रव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं यद्दुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलतया शरीरवत्त्वया च करणेन, महाकालस्य रुद्रस्य-अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीय-माना क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुग्गुलुधूपयोः पलङ्कधूपयोर्धूमस्तेन अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-लताभिः पवनवशात् वल्लीवत्त्वमवानीभूतैः प्रदीपैः, महिपासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैत्यस्य शोणितलवैः रुधिरकणैः आलोहिन्य भारक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-भागस्य कण्डूयनेन खर्जनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आगः येन तं वनमहिपम् अरण्यरक्ताक्षं तर्जयन्तीं न्यककुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्ण-स्तथा नोलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विषमालङ्कारः, तथाद्या जात्युत्प्रेक्षा अपरा च क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरे वनमहिपप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-स्यारण्यान्तःपातितया वनमहिपप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रलम्बेति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चधरैः लम्बमानचिबुकाधःस्थलवर्तिरोमधारिभिः छागैरपि वस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सद्भिः आराध्यमानामिव उपास्यमानामिव, प्रलम्बकूर्चधरत्वादि-

कारनेके उत्साहसे मानो रोमाञ्चित हों ऐसे अवयवोंसे वह भयङ्करता दिखती थी । सुन्दर स्वर्णफलकसे आवृत तथा शवर-रमणियों (भीलिनियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक-विन्दुसे समन्वित ललाटसे, कर्णयुगलमें धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्पर्कसे रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से, रुधिर-संज्ञवसे और ताम्बूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा देही भौहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नामक रञ्जनद्रव्यविशेषमें श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंगे) हुए वस्त्रसे समन्वित देह-लतासे, उसने मानो महाकालके प्रति अभिसारिकाके वेशका विलास धारण किया था । वायुके भारसे कम्पित हुई लताके समान लम्बमान श्यामवर्ण गुग्गुलु और धूपके धूमपुञ्जसे अरुणवर्ण हुए अभ्यन्तरके गण्डपको चञ्चल प्रदीप, महिपासुरके रुधिर-विन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीखनेमें आते थे, इधर एक जद्गली महिपने अपने चौड़े कन्धेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही उसको मानो देवी उन प्रदीपोंसे तर्जना करती (धमकाती) थी । दीर्घ-श्मश्रु-धारण (लम्बी-लम्बी ढाढी बढ़ा)

१. अविरतपशुपहारपट्टहपट्टुरचितरसोत्तम्भित * । २. चन्द्रैः । ३. पट । ४. दाडिमी * ।

५. भ्रुकुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिकुटिलवभ्रूणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिः * । ६. पाटलितमुखदुकूल ।

७. गुग्गुलु । ८. विरचिताङ्गुलीभिः * । ९. प्रवल * ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः-कठोरवायसगणेन च रटता^२ स्तुतिपरेणेव स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिका-कृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्क्या समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मी^३-समुत्खात-लक्षणस्थानैरिव^४ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कल्मापित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिर्व-दधानेन,

व्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि येषां तैः, आखुभिमूर्पकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाखूनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमात्मीयं चर्मकृष्णसारचर्म च, तेन प्रागृतम् आच्छादितम् अङ्गमवयव येषां तेषां तैः कुरङ्गैर्भृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितावयवत्वादिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिवसमासादिनियतमशनापरित्यागपूर्वदेवताग्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा ज्वलिता दीप्ताः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोचिपो येषां तैः कृष्णसर्पैर्विजातीयभुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवह्नीपाश्च ग्रैस्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादित्याशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते । इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमित्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्विधं रटता शब्दं विदधता, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृत्प्रजासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सता स्तूयमानामिव नूयमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्नुच्चैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्थूलैति । दग्धो ज्वलितो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्क्या भ्रान्त्या समारूढैः शरीरारूढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामक्षीवेति गवाक्षः 'अचणोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सञ्जातमस्येति गवाक्षितः तारकादिसादित्त्वं । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिकदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुल्लिङ्गवृत्तौक्यवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'जरद्द्रविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि ।

अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपजाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कल्मापितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कर्णैति । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छरचितायास्तच्छिखायाः कण्ठपर्यन्तपातिध्वेन रुद्राक्षमालावदवगतेरित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कर छागण ('वकरे') भी मानों व्रतालम्बन कर देवी की आराधना करते हैं, ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होने के कारण मूषकगण भी मानो जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हैं, कृष्ण-चर्म ओढ कर हरिणगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हैं, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानो मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करते हैं—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश—स्वरवाले काकागण (कौवे) भी सर्वत्र काँव काँव करके मानो स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूठ) की आशङ्कासे शरीर पर चढ़े हुए गोह, छिपकली और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसों) के समूहसे व्याप्त होनेके कारण उसकी शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार खिडकियों) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जबसे उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रिक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके घावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्खी गई उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानो रुद्राक्ष माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटदेश पर अबुद-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रवता । ३. शिराजालकौधार' 'गोधालिका, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. क्वचित् 'इव' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानांभुवेन, कुवादि^१-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैकै-लोचन-
तया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादर-श्लक्ष्णीकृत-दारुशलाकेन, प्रत्यहंकटुकालावु-स्वेद-प्रारब्ध-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चिदस्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्कैकै-भुजोपशांत-मर्दन-न्यसनेन, उ-
पर्युपर्यविश्रान्त-कटुकवर्ति-प्रयोग-वर्द्धिततिमिरेण, अश्मभेद-संगृहीत-वराहद्वेषेण, इडुदीकोप-
कृतौषधाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्युत सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोपावरण-क्षति-

अम्बिकेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णाभूते ललाटे भाले वर्धमानः पद्मानः
अर्द्धदः कृष्णवर्णः किणः यस्य तेन, अनवरतभूमिघर्षणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना कुतूहलाय असत्यभाषिणा पुरुषेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौषधस्य दानेन
अर्पणेन स्फुटितं नाशमुपगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, त्रिकालं प्रातर्मध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकज्जलार्पणे न तु कुवाद्यर्पितसिद्धाञ्जनार्पण इत्यर्थः
आदरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिककणीकृता दारुशलाका काष्ठरचिता कज्जलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु शोभायै तत्र नियमाद्वा साधारण-
कज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयद्दीयते येन नित्यघर्षणात् दारुशलाकाऽपि चिककणा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालावुः कटुकुम्बी तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपातावश्यम्भावात् वर्वरत्वावगतिः ।

कथञ्चिदिति । कथञ्चिद् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे वाहौ उपशान्तं फलाभावज्ञानात्यक्तं म-
र्दनन्यसनं वायुत्रिनाशकतैलमर्दनाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याधिना स्तब्धीकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिस्नेहविशेषमर्दनानन्तरं स्थानविशेषे करञ्ज(चिरवित्त्व)काष्ठसंपादिताग्निप्लेष्टकानामाघात
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्निश्चितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, सा च शुष्कतास्योत्पन्ना
एवञ्चासौ तस्मिन् वाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादिस्नेहमर्दनं परित्यक्तवानिति स्फुटोऽर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्तं निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्धितम् अधिकं मञ्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दस्व बहुलीभूतमित्यर्थः ।

अश्मेति । अश्मभेदाय प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीता एकत्रीकृता वराहद्वेषा वनश्रोद्धदशना येन तेन ।

इडुदीति । इडुदी तापसद्मसः तस्य कोपः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औषधाञ्जनस्य तिमिररोगौ-
पधोभूतकज्जलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौषधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकत्वादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या सीवन्त्या स्यूताभिः औन्नत्यव्यावृत्तये तन्नुना गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
दृढाकर्षणेन खर्वीकृता वामकराङ्गुलयः सव्यहस्तशाखा यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोपो गृहं तेन यत् आवरणम् आच्छादनं तेन या च्छतिः
रोग (गूमडा) को वृद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कज्जल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसको एक आँख फूट गई थी, इस लिए वह सायं, प्रातः, मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए यल-पूर्वक एक पतली दारु-शलाका (लकड़ी की सलाई) किया करता था बाहर
निकले दातोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कडवी तुंवरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए नैलविशेषके मर्दन करने के बाद अविहित स्थान पर करञ्जाग्निमें तपी हुई ईंट लग जानेके कारण शुष्क
हुई एक भुजाका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुपदार्थ-निर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्त्तिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ गया था । पापाण भङ्ग करने (काटने) के लिए उसने
शूकरके दात सङ्ग्रह कर रखे थे । इडुदी फलके कोषमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकोष्ठकी एक नसकी औन्नत्य निवृत्तिके लिए सूईसे सी लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियाँ दृढ-
कर्णसे सङ्कुचित हो (सिकुडन) गई थीं । कुशादिसद्वर्षारण करनेके लिए जो कौशेयक कोषों (रेगमी मोर्चों) से

१. बुद्धुदेन । २. कुवादिका, कुवादी । ३. रफीटितैक, सिद्धाञ्जनस्फुटितैक ।

४. आरब्ध । ५. कथञ्चिच्छुष्क । ६. उपर्यविश्रान्त । ७. कौशेयकास्तरण ।

व्रणितचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिश्रु-तिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसी-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुहक-तन्त्र-पुस्तिका-सग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद-व्याधिना, सञ्जात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

सङ्घर्षः तेन व्रणितः चरणाङ्गुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिक्षितदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोपेण पादाङ्गुष्ठाच्छादनम् ।
असम्यगिति । सम्यक् कृतो यथाविधि विहितो न सम्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवहुद्रव्यव्ययसाध्यपारदकलङ्काद्यौषधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालज्वरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन मुमुर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति तृष्णातिशयो ध्वन्यते ।

जराभिति । जरां गतेनापि अत्यन्तपरिणतवयस्त्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दक्षिणात्यदेशस्य यद् अधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाञ्जया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दुरिति । दुःशिक्षितेन लब्धकुशिक्षेण श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परित्राजकविशेषेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौषधिजनिते श्रूयुगलमध्यविन्दौ आवद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिलाषो येन तेन ।

हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलाशनिर्वासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूमेति । धूमेन रक्तानि रक्षितानि अलक्तकाक्षराणि यावकद्वारा लिपीकृतवर्णा येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रैः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृह्णातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवया यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादक-
शिक्षया लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविरिति । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सजातेति । सञ्जातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं ताम्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्कन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरथेन सुरताभिलाषेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

अङ्गुष्ठावरण किया था उसे घिस जानेके कारण चरणके अँगूठेमें विवाई फट गई थी। विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था। अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दक्षिणात्यदेशके राज्यके चरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीकी विरक्तकरता (पीडा देता) था। कुशिक्षासे
शिक्षित किसी सन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ण पत्तोंके रससे सयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (रवाही) से मलिन हुई एक सीपी
उसके निकट थी। एक ढाँठ-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था। उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक तन्त्र-मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आस्ताको रस (लाल लाख) से अक्षर
धुँसे रंग गए थे। किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था। 'इस अनुष्ठानको
करनेसे निधि (सजाना) प्राप्त किया जाता है, इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी।
'इस अनुष्ठानको करनेसे लोहा भी सोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी। असुरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहरूप पिशाच उसके पीछे लगा था। यक्ष-कन्याओंके

यक्ष-कन्यका-कामित्व-मनोरथ-व्यामोहेन, वद्धितान्तर्धान-मन्त्रसाधनसंग्रहेण, श्रीपर्वताश्रय-वार्त्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रित-सिद्धार्थक-प्रहति-प्रधावितैः^१ पिशाचगृहीतकैः करतल-ताडन-चिपटीकृत-श्रवणपुटेन, अविमुक्त-शैवाभिमानेन, दुर्गुहीतालावुवीणावादनोद्भूजित-पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेश-भाषा-निवद्ध भागीरथी-भक्ति-स्तोत्र-नर्त्तकेन, गृहीत-तुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशगतोपितासु^२ जरद्विदधामिकवर्णनासु बहुकृत्वः सम्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोपणतया कदाचिद् दुर्न्यस्ताष्ट-

वधितेति । वर्धितो वृद्धिमुपगतः अन्तर्धानमन्त्रसाधनाय तिरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह आग्रहो येन तेन ।

श्रीति । श्रीपर्वते श्रीसंज्ञकशैले यद् आश्रयवार्त्तासहस्रम् अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन निपुणेन ।

पुरा किल कस्मिंश्चिदचले वाग्देव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ती लक्ष्मी (सुहुमुहु) रत्यन्तं तपस्यन्ती निजवचोऽङ्गं कर्त्तयित्वा वह्नी हवनं चकार, तत आरभ्यासावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति पुराणप्रसिद्धम् ।

असकृदिति । असकृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारालौकिकशक्तिसमुत्पादितानां सिद्धार्थकानां सर्पपाणां ग्रहत्या रक्षोभूतपिशाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु सुहुमुहुः प्रक्षेपेण प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-मायातैः पिशाचगृहीतकैः भूताविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्ततलास्फोटेन चिपटीकृतं चिपिटकवत् विस्तारितीकृतं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अवीति । अविमुक्तः अनुज्झितः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गुहीतेति । दुर्गुहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहय्य परिष्टता या अलावुवीणा तुम्बीरचित-वहलकीयन्त्रं तस्य वादनेन उद्भूजितैर्विरक्तीकृतैः पथिकैः पान्थैः परिहतः परित्यक्तस्तेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यद् मशकस्य कणितं शिञ्जितं तदनुकर्तुं शीलं यस्य तद् यथा स्यात्तथा, कम्पितं चालितम् उत्तमाङ्गा शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा च किमपि वक्तुम-शक्यं गायता गानं विदधता । वासरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशभाषा द्रविडदेशवाणी तथा निवद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गाया भक्तिस्तोत्रं तेन नृत्यति गात्रविक्षेपं करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगस्येव अश्वस्येव ब्रह्मचर्यं येन—स तादृशस्तस्य भावस्तया कार-णेन यथा अशवा निरन्तरसंयमनप्रतियन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुण्यप्राप्तिलोभात् तथा अय-मपि योपिप्राप्त्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुण्योपार्जनप्रत्याशयेत्यानाय । अन्यदेशात् अन्य-जनपदात् आगता आयाताः सत्य उपिताः तत्रावस्थितास्तासु जरद्विदधामिकवर्णनासु जराजीर्णसंन्यासिनीषु बहुकृत्वः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निक्षिप्तं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । पतेनास्य महाकासुकत्वं प्रतीयते ।

अतीति । अष्टानां पुष्पाणां कुसुमानां समाहार इत्यष्टपुष्पी अज्ञाता अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते साध सम्भोग करनेकी अभिलाषा होनेसे उसको मतिभ्रम (बुद्धिमें भ्रम) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्धान (अदृश्य) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-साधन करनेके लिए उसकी आग्रह-बुद्धि पाई जाती थी । श्रीपर्वतके हजारों आश्चर्यमय वृत्तान्तोंको वह जानना था । अभिमन्त्रित की हुई सरसोंको भूतापसरणके लिए बार-बार शरीरों पर फेकनेसे दौड़े हुए—पिशाचसे अभिभूत—मनुष्योंने करतल (पन्पड) से मारकर उसके कान चपटे कर दिए थे । उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विपरीत भावसे (उलटा-पुलटा) पकड़कर बजाई गई अलावू (तमूरे) की वीणा का शब्द सुनकर उद्दिग्ध हो कर पथिक गण (राही) उसका परित्यागकर चले जाते थे । दिन भर मस्तक हिला-हिलाकर वह मशक-शब्द (मच्छर के भिनभिनाहट) के समान अनिर्वचनीय गान करता था । स्वदेशीय भाषामें रचना किए हुए गद्गाके एक भक्तिस्तोत्रको गाता हुआ नृत्य करता था । अश्व-ब्रह्मचर्य (ब्रि्योंके न होनेसे बलात्कारसे रक्षित ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशसे आकर उस स्थानमें बसती हुई वृद्ध संन्यासिनियोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण निक्षेप (टाला) करता था । अत्यन्त कोपन-स्वभाव (चिड-चिडापन) होनेके कारण चण्डिकाके समीपमें जैसी-तैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१. अन्तर्धानमन्त्रसंग्रहेण । २. आहतिधावितैः । ३. निविटीकृत । ४. श्रवणनासापुटेनाप्ययुक्त । ५. अनवमुक्त, **अवमुक्त । ६. दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरेण । ७. **आगतासु । ८. प्रव्राजिकासु । ९. आखुपुष्पिका ।

पुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा वास-रुपिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-वालक-पलायना-मर्ष-पश्चात्-प्रधावित-स्खलितधोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग्न-श्रीवेण, कदाचिज्जनपद-कूर्त-नवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्ग्रात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया मन्दमन्द-सञ्चारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः । एवञ्च अतिरोपणतया अत्यन्तकोपस्वभाव-तया, कस्मिंश्चित्समये दुर्न्यस्ताया अयथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्भाग्याद्वा केन-चित्पुरुषेण चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गिविकारैः चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हास विदधता । अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि देवात्पतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा । ततस्तदुपरि द्विविदस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गिविकारैस्ता-मुपहसतीत्यभिप्रायः ।

कदाचिदिति । निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निषिध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन कारणेन, रुपितैः कुपितैः अध्वगैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्न स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन ।

कदाचिदिति ।। कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य वालकस्य शिशोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतितस्तस्मात् अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखर्परं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन ।

कदाचिदिति । जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मिकस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्बद्धः स्वनिधनायोद्धन्धनावलम्बनीकृत आत्मा शरीरं येन तेन ।

'आत्मा कलेत्रे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ।' इति धरणिः ।

निरिति । निःसंस्कारतया शिञ्जा—सत्सङ्गाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः ।

खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं विहत्तुं शीलं यस्य तेन । बधिरिति । बधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहत्तुं शीलं यस्य तेन ।

राज्यन्धेति । राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा । लम्बोदरेति । लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा ।

इधर उधर रक्खी हुई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकार के फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न हो जाता था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें समर्थ न होनेसे नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना-बना) कर चण्डिका देीका भी अत्यन्त उपहास करता था । वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को रहनेके लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पडनेसे किसी समय उसकी पीठ टूट गई थी । किसी समय धूलि-पत्र आदि फेककर अपराध करके भागे हुए वालकोंसे चिड कर उनके पीछे दौडनेमें पद-स्खलन हो (टोकर लग) जाने पर अधोमुख (औंधे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पडनेसे उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी । वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आए हुए अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए गलेमें उद्वन्धन (फाँसी) लगा लेता था । शिक्षाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे जो कुछ) कार्य करता था । खञ्ज (लँगडा) होनेके कारण धीरे धीरे चलता था । बधिर (बहरा) होनेके कारण अङ्गुल्यादि सकेतों (इशारों) से दूसरेके साथ व्यवहार करता था । राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था । विविध उपायोंके

१. कदाचिन्निवार्यमाणासिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनवरताभुजशिखरलोहिना शिरः-कम्पनवक्रितभ्रुवीवेण । २. जनपदकृत... । ३. उद्ग्रात्मना । ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा ।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णाकृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृत-गून्वदेव-
कुल-कालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असकृदुत्सन्न देव-
मातृ-गृह-वास्यवृक्ष-नखैर्जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्त-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्फलोत्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाघातैर्निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेकश इति । वृत्तान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां क्रुद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखरैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्र नासापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
शृङ्गसमूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णाकृतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अशोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दष्टे दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरुः विल्ववृक्षस्य शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असकृदिति । असकृत् वारंवारम् उत्सन्नेषु भङ्गेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवनेषु वसन्तीति
तादृशा ये ऋचा भल्लूकाः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरित-क्षतविक्षीकृतः कपोलो यम्य तेन ।

सर्वदेति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उन्निषायाम्
उत्तोलितायां खण्डायां त्रुटितायां खट्वायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कूटहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कदर्थना येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताग्रे शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौ स्थित्यमिति । विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जात्युत्प्रेक्षा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नैरन्तर्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसने-सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुसृताम्, मूर्खतामपि
अविवेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपत्यानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाच्छ्रियोत्प्रेक्षा ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारा लगुदग्रहारैः निर्मिता रचिता बहवोऽ-

द्वारा फल गिरानेसे क्रुद्ध (चिद्धे) हुए वानरोंने नखों (पञ्जों) के आघातसे अनेक वार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही वार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भौरोंने दंशन (एक मार मार,) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवालयोंमें शयन करनेसे काले सर्पोंने
हजारों वार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों वार उसका मन्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओं के भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भल्लूकों (रीछों) ने नखों
(पञ्जों) के आघात से मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी खाट पर बैठकर लार्ड गई वृद्ध-दासी के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मद्यपानादि बहुतसे व्यसनो से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानों उस मूर्खताने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों, अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (टंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न व्रणविशेषों

तलेशमपि सर्वावयवञ्जलितदीपिका-दाह व्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाक्षुप्त-जनपददत्त-पदाकृष्टि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-वृहत्-कुसुमफरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-सोलोनेन, जरद्वद्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

अथावतीर्थं तुरगात् प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रेशान्तोद्देशदर्शनं कुतूहलेन परिभ्रमन्नृच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तश्च कुपितं द्रविडधार्मिक-

नेका गाग्रगण्डका देहव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुत्पन्नफलमिव प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्लेशमिति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्रविडोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वलिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिज्ञानन्दमिव प्रकटयता सहासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

परीति । परिभवं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निहंतुकम् आक्रुष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अर्पितस्य पदाकृष्टिशतस्य चरणाघातसमूहस्य सम्प्रवाहं विस्मृतञ्चोत् इव दधानेन धारयता । जात्युत्प्रेक्षा ।

शुक्तेति । शुष्काभिर्निरसाभिः वनलताभिः अरण्यवह्नीभिः विनिर्मितं विरचितं वृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेण्विति । वेणुलता वंशकञ्जिता तथा रचिता कृता पुष्पपातनया कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन ।

क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुज्झितः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमावरणं येन तेन । 'खोलकः पाकवल्मीकपूगकोपशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरन् वृद्धो यो द्रविडधार्मिको द्रविडदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् इह द्रविडदेशीयोपासकवर्णनस-मूहेऽनेकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पणे—

'स्वभावोक्तिर्दुरुहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।'

अहो ! स्वप्रसूतिरिवेयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वाभिमुखं करोति काव्यरसिकान्, अन्यांश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिक्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः, वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमै-च्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अथेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणनाम नमश्चक्रे । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, उच्चैस्तारस्वरेण आरटन्तं शब्दायमानम् आक्रोशन्तं सैनिकानधिष्णिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे ददर्श अवलोकयामास ।

(गूमर्डी) से क्रोध भी मानो फल गए हों इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने क्लेश को भी वह हास-युक्त मुखसे बहुत सुखके समान जन समाजमें दिखलाता था । बिना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो पदाघात (पैरोंसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (टोकरी) फूल भरने के लिए और वाँस की एक अङ्कुशिका (अँकड़ा) फूल-तोड़ने के लिए उसने निर्मित कर ली थी और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) का एक शिरस्त्राण (टोपी) का क्षणकालके लिए भी परित्याग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करनेके लिए इच्छा की ।

तदनन्तर घोड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गृह में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्ण चित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तिकार स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह इतस्ततः

१. आकृष्ट । २. शतं प्रवाहमिव, "शतं सप्रवाहमिव । ३. क्षणमप्यामुक्तकालकम्बलखण्डलोलेन ।

४. आवासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेशदर्शनं ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवार्यच्च तेन साद्धं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याञ्च कलत्रमपत्यानि विभवं वयः-प्रमाणं प्रब्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्तापनीतपर्यागेषु क्षितितल लुण्ठने-पांशुल-सटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीत-कतिपय-शाष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया

दृष्ट्वेति । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या विरहेण त्रियोगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तथा य उद्वेगो हृदयस्य चाञ्जल्यं तेन दूयमानोऽपि सन्तप्यमानोऽपि चन्द्रापीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्रे । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण सार्धं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतः हास्यं विदधतः स्वसैनिकान् निजसैन्यान् न्य रयत् न्यपेधयत् । प्रियालापानां मधुरसंभाषणानां शतानि च अनुनयाश्च तैः, उपसान्त्वनैः सामभिश्च कथमपि महता क्लेशेन प्रशम शान्तभावम् उपनीय प्रापय्य च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रब्रज्यायाः सन्यासितायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ठ इति । असौ जरद्द्रविडधार्मिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतिक्रान्तानां स्वशौर्य-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कुत्सितो बहुभाषत इति वाचालो मुखर इत्यर्थः 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यालच् प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण करणेन, सुतरा नितान्तं राजपुत्रश्चन्द्रापीडः अरज्यत अनुरक्तो बभूव । वियोगविह्वलमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदनतां वियोगोत्पन्न-प्रशमनिवृत्त्युपायतां प्रापदिव, जरद्द्रविडधार्मिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः प्राप्ताभिज्ञः, अस्मै जरद्द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदापयत् दापितवान् ।

अस्तमिति । सप्त सप्तसंख्याका सप्तयः तुरगा यस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्राप्ते । राजसूनुषु नृपसुतेषु, यथासम्पन्ना यथाप्राप्ता ये पादपा वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैर्वासमुपलभितेषु सत्सु । शाखासु वितपेषु अवसक्तानि सलग्नानि अपनीतपर्यागानि शरीरपातितपत्त्यनानि येषां तेषु क्षितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोग्यासा याः सटाः केशसंहतयः तासाम् अवधूननेन कम्पनेन अनुमितः अनुमितिविपयीकृतः उत्साहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तः शाष्पकवला घासग्रासा यैस्तेषु, पीतानि उदकानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आप्लवेन आर्द्राणि विलञ्चानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्रविड धार्मिक क्रोधमें आकर ऊँचे स्वरसे चीत्कार करता और सैनिकों का तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्वेगसे सन्तप्त होने पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उपहास करने अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुत सान्त्वना युक्त प्रियवाक्य (मीठे-मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी-किसी प्रकार समझा बुझाकर उसे शान्त (ठबा) किया । क्रमशः उसकी जन्मभूमि, जाति, विद्या, स्त्री, सन्तान, धनसम्पत्ति, वयःपरिमाण और सन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबको उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपाय-सा हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिलाया । उसके बाद जब भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जैसे प्राप्त हुए वैसे वृक्षोंके तले डेरे डाल लिए, जिनमें घोटों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूतः पर लोटनेसे ससक्त हुई धूल झारनेके लिए सटाओंको हथर उधर फटकानेसे घोंडे पुनर्गमनका उत्साह सूचित करने लगे उन्होंने थोड़ी घासका ग्रास ग्रहण करके, जल पी लिया, स्नान

१. सारब्धकलहान्, समारब्धक । २. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचालेन ।
३. तच्चरित विनोदननाम् । ४. शाखावसक्तापनीतपर्यागेषु । ५. उठन ।

विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु सयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे^१ च दिवस-गमन-खिन्न-परिवर्तितयामिके सुसुप्तसि सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे सयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहार-निवेदितं शयनीयमगात् । निपण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतश्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य^२, निष्कारण-वान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्^३, जीवितफलमभिललाप पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

पृष्ठानि त्रैपांतेपां भावस्तया तादृश्या कारणेन विगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासल्लगुडाः तासु सयतेषु बद्धेषु ससु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वापाय निर्मिताः पर्णसंतराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसे वासरपर्यन्तं गमनेन खिन्नाः केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्तिताः परिवर्त्तनं कृता यामिकाः प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुसुप्तसि स्वपितुमिच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकपां पावकानां बहूनां प्रभाभिर्दीप्तिभिः पीतानि ग्रस्तानि विलोपितानि तमासि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य चन्द्रस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीय तत्पम् अगात् गतवान् ।

निपण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आमनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायाहंणोत्पत्तिषु' इत्यनेन ण्वुच्प्रत्ययः । निपण्णस्य तत्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पर्श स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवाम्बभूव विसर्जयाम्बभूव शयनायासुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवल्लभानपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थायिनो नाललाप न वभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषय किन्नरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इतिवत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र 'अधीगर्थद्वेषां कर्मणि' इत्यनेन पठ्यते । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः तपस्वितया गौरववशात्पादादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचितः इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाप ववान्धु । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचक्राङ्कु

करनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सम्मुखमें प्रोथित (गद्दी हुई) मालोंकी लकटियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरिगण (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोलोंके समीपमें ही पत्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रज्वलित अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेना-ता डेरा) दिनके ममान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी भूत्यके द्वारा एक भागमें बाँधे गए इन्द्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दौवारिकके द्वारा निवेदिन किए हुए, शयनके तन्ममें प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्याके ऊपर जब बैठे तत्काल ही दुःखासिका (अजुलाहट) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को विदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ वार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर बारबार मनसे किन्नरदेशकी भावना करने लगा । एकप्रभितसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पाकी अकारण वान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा । अहङ्काररहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते मदलेखाके आलाप व्यवहारको फिरसे निरन्तर होनेकी

१ **स्तरे, सस्तरे । २ रिक्तेषु । ३ परिकल्पितयामिके । ४. प्रमाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५. **प्रतिहार । ६. हेमकूट हेमकूटस्य रम्यताम् । ७. उत्कण्ठितोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास वचन्व चाधिकौ प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चानुपजातनिद्र एव तामनयन्तिशाम् । उत्रसि चोत्थाय तस्य जरद्वद्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, अभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो-भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसन्धान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेशं नगरोम् उपहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलान् परिजनात्—'देव । द्वारि चन्द्रापीडो वत्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलविन्दुवर्षीं मुक्तमुक्ताफला-

अभिलाषम् । उत्प्रेक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अण्युत्सुकत्वेन तथैव प्रेषणसम्भाव-दित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निशश्वासं निशवासान् सुमोच । शेषहारे शेषसङ्के मुक्तामालायाम् अधिका बहुलां प्रीतिं स्नेहं वचन्व विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अवोधिष्ठ कादम्बरीविलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुप-जातनिद्रोऽनागतप्रमील एव ता निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निसृष्टैर्दत्तैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्दुन्दैः । अभिरमणी-येषु समन्ताद्देव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः स्तोत्रैरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रहृष्टाः प्रसुदिता-सम्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्घकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृहन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य सवाट प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्थरं गमनं यस्य सः, मन्दरः सागर-मन्थनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धाम्बुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाक्षिपनितम् अमलं विशदम् उत्तरीयाशुकम् उपसंन्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थान प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः तंसृष्टिः । प्रहर्षात्प्रमोदात् नेत्रजलविन्दून् अश्रुकणान् वर्षतीति सः, अत एव मुक्तस्यक्त मुक्ताफलाणां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाङ्क्षा होने लगी । केयूरके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमवृक्षकी कथा श्रुत हुई । उसके बाद वह वारंवार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासाना परित्याग करने लगा । 'शेष' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पत्राक्षिणी (पीछे रही) पत्रलेखानी पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उनने समस्त रात्रिकी व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस वृद्ध द्रविडधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके ढानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथावधि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, योंही ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (आ पहुँचा) ।

आकस्मिक आ जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंकी-पूतार्थ कमलके नमन हजारों नमन्दागण्डियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम सनाचार से जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त सरम्भ तथा आनन्दने विनाल हुए राजपरिषदोंके जन उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं, नद वर अत्यन्त आनन्दके भारत मन्द मन्द गमन करना, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके सनाह अपने नीचे गिरते निर्मल उत्तरीन्दन (दुग्धे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके नमान आँसुओं से आनन्दानु-

१. उष्णपुञ्जमायत ।

२. मुहुर्निशश्वास ।

३. नदन्व वान्वेन्दश्चायिका ।

४. न्देच्छाविन्दु ।

५. मनोरथानभिमतैः पुराणमणीयेषु मनोरथमभिनतयेषु । ६. आविवेश । ७. प्रधावितानिरमन्दर्षविह्वलान् परिजनात् । ८. कचिच्च मुक्तपद् नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवृत्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारि-
भिः केयूरभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्श-
यद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम ।
चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना
महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य
तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत
राज्ञा । तथापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुविव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवृत्तिभिः
सततं निकटस्थाधिभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया चार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि, येषां तैः,
चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि क्षौमाणि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-
मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते
येषां तैः, बहवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, चितिं
भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वात्सर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-
त्पेक्षाद्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण ससृष्टिः तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय धृतानि (गृहीतानि)
असिबेत्र च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकावालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीननृपसमूहैः
अनुगम्यमानोऽनुग्रज्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीधितिश्रेणी अस्त्यस्येति
तादृशेन, मौलिना शिरसा, महीं भूमिम्, आगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः ।
इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमत्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः
सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां
माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया पष्टी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स
तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मादृग्गृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तया, तथा
विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेत्य अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तथा
कृतो विहित आमनस्य मङ्गलाचारः आभ्युदयिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्षण करता (टपकाता) पैदल ही सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीडके अनुगमन करने
वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका
उन्होंने लेप किया था । और अच्छिन्न पट्टवस्त्र (कोरे रेशमी कपडे), केयूर (वाजूवन्द), उष्णीष (पगडी),
मुकुट और शेखर (शिरोमाल्य) धारण करनेसे वे पृथ्वीकां बहुतर कैलास-पर्वत एव बहुतर क्षीरोद-सागर-
सम्पन्नके समान दरसाते थे, उन्होंने खड्ग (तलवार), छडी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था ।
पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने घोडे परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा
नमस्कार करनेके लिए अवनत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु
युगल प्रसारण पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड भी बहुत काल तक पिताका
प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड
हाथ पकड कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त
रक्षियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्धारिभिः, २. क्वचित् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. दृष्ट्वा च । ४. आदरा-
दाह्य । ५. सुचिरं गाढमुपगूढ । ६. माननीयामनात्याना महीपतीना च । ७. प्रत्युद्गम्याभिनन्दि-
तागमनः ।

चारो दिग्विजयसम्बद्धाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रुपदुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य
च मनोरमाम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निर-
वर्त्तयत् । अपराहे निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बर्यो विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमम-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयञ्चैनाम् । कृत-
नमस्काराञ्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिञ्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभापि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्गं पत्रले-
खाम्, मेघनादञ्च प्रणतं पृष्टे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अत्रवीत्—‘पत्रलेखे !

दिग्धीनीकरणविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

त्रेति । तत्रापि शुक्रनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्धावारवर्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोरहितव्यादित्याशयः । निरवर्त्तयत्
निष्पादितवान् ।

त्रेति । रणरणकेन कादम्बर्यो भौत्सुक्योद्देगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानस चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिसृणामुपमानां परस्पर नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापगमे क्रियत्कालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । एनां
पत्रलेखाम्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्लभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्ध प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
सुभगत्व यया तामिव, अतएव वल्लभतरताम् अतिशयेन दयितताम् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आलिङ्ग आश्लेषितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपस्पर्शेन पस्पर्शं स्पृष्टवान् । इह क्रियोष्मेत्ता पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गञ्चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूज्यायाः । मदलेखया सहेति

वाद वहाँ थोड़ी देर तक दिग्विजयके सम्बन्धमें जानाविधि कथोपकथन (वातचीत) करके वह शुक्रनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी भावसे अधिक देर तक रहकर ‘वैशम्पायन सैन्यगणके अभ्यन्तरमें ठहरे हैं, एव कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एव सायङ्कालमें अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्देगसे मन पीड़ित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एव उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
वाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, अभीष्ट
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पात्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनको प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन वीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्रके निकट
उपस्थित किया, उस समय पत्रलेखाको नमस्कार करने पर दूरसे ही ईषदहास्य (मुसकुराहट) उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसको अधिक प्यारी समझ कर, उठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर कदने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । साम्रवीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवती पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन् कुतूहलम् , अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मर्यां कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? क्रीदशो वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? क्रीदश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिशयेनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव ! दत्तावधानेन श्रयताम् , यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननुपतिवर्गं येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश प्रविष्टवान् । उत्ताम्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अक्षवनुवन् अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्तरोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उल्लिखितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पणैः, उपरचित विहितम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः रथलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अश्मगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य दूरीकृत्य । अप्राक्षीत् पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः क्रीदशः किंरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अन्योन्यसंलापाः । 'गोष्ठी सभासलापयो.' इति मेदिनी । अतिशयेन आधिष्ठयेन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।

एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवेदयत् । दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और मदलेखासहित् देवी कादम्बरी सबको कुशल तो कहो ? एव तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो है ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र । जैसे आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सखी जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थलपद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े बड़े पत्रसमूह छत्र (छाने) का कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिथुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्द द्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्रलेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ? [मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किस्को अधिक प्रीति मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुई

१ केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. त्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढाया । ४. विरचितातपत्रकृतस्य ।

५. शयनमण्डपस्य तालस्य तले । ६. क्वचित् 'आगते मर्या'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वानिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

बा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खन्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशाम्, अतिप्रञ्च सुखं नयनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणो, प्रीतीहृदयं देव्याः सकलमेव त दिवसमभवत् अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृह्णात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभवालोद्यान जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदयनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भास्थितां स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्त्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा मुखमे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येवं च कृतसङ्कल्पा मदनानि प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

तत इति । तथैव प्राग्वदेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतल्पनिकटे समुपाविश समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुप्रहास्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषि चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एव सर्वत्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः ‘वपुषि वपुः’ रित्यनेन सङ्गमातिरेक, ‘करे करपल्लव’ इत्यनेन मयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी वचनम्’ अनेन मुहुर्मुहुर्मम नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीतौ च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अभवदित्येकरया क्रियायामनेकेषां कर्त्तृत्वनाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभ प्रिय यद् वालोद्यानम् अभिनवोपवन तत् जगाम गतवती । तत्र वल्लभवालोद्याने कालिन्द्या यमुनाया जलतरङ्गं सलिलकल्लं लै रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी नयेव, श्यामत्वसादृश्यादित्याशय, मरकतसोपानमालया अश्मगर्भसोपानपद्मया करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमदयनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतभूमिस्ताम् अध्यारोहत अधिरोहणं कृतवती । क्रियोद्येक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य समन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्त्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा धृता तारका कनीनिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पद्मणिरोमाणि यस्य तेन । व्यलोऽन्त अपश्यत् ।

विलोकेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्त्तुं प्रागान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदन-काम एव अग्निर्वह्निस्त प्रवेष्टुं प्रवेष्टुं कर्त्तुं मु-इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदात्मसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे मस्त्राविव

[जैसे प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है आर आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, यह सन आप मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपके वहाँसे आने पर ‘केयूरके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वके समान पुष्प-शय्याके समीप जा बैठती और देवी कादम्बरीके नयन अनुग्रहका अनुभव करनी वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और बड़ा कष्ट, जहाँ मेरी आख, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका, जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लव, [विद्यमान था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थीं और मुझसे प्रीति करनेमें ही देवीका मन सलग्न था । इन् प्रकार उन दिनोंके मध्यमें प्रतिदिन ही होना रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गृहमें मैं निकल कर, समस्त परिजनोको साथ आनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करनी वह अपने प्रिय नूतन उपवन (फुलवारी, वगीचे) की ओर चलीं । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गने निमित्तके समान प्रतीत होतीं, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सीढियों) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से शुश्रुवर्ण होते हुए प्रमद-वनका वेदिका (चतुरे) पर चढ़ाँ और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर झगभर बनी रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलकी नागाओं और पल्लवोंको निश्चल भावसे मेरे सुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करनी रही । अवलोकन करने-करने ही कृतम्भस्य होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषामे धर्म-जलके स्रोतमें ही मानों न्दान किया । उन प्रसंगमें

स्वेदाम्भसः स्रोतसि, स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विपादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवरपि वेषथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहंसान् कुट्टिमोल्ले-खमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डित शिखाण्डने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्नानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्तुं कामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रथम स्नाति । स्रोतसा घर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि घर्मजलेन चालित. सन् कम्पते । विपादेन वियोगवलेशेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव च्युतिभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपस्मारप्राप्त्यादिना कम्पिताङ्गं च्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोत्प्रेक्षे, तृतीया च गुणोत्प्रेक्षा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृद्गतभावप्रकाशाशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्यां मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधान चित्तै-काग्र्यं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेषथुमद्भिः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्ग रपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनर्थान्निषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रपया । अग्रिमवाक्यव्यप्येतत्कारणमित्यवधेयम् । लिखित सद्युष्टं मणिकु-ट्टिमं रत्नवद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निज-प्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य वद्धभूमेः उहलेखेन घर्षणेन मुखर वाचाल नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसार-यन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो घर्मात्कीभवतो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णात्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखाण्डने गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चवितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकल खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिश्वत' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थी स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया त्रपया कलितो विहितो गद्गदः अस्फुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानों काँपने लगी और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानो विषाद ने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख मनोयोगपूर्वक उनसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें' इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उसको रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बको भी मानो हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्षण (घिस) कर वह उसे स्पर्श करने लगी, मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ घषण (घिसने) से शब्दायमान (शनश्चनाहट करने) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित कलहसोंको भी मानो दूर मगाने लगीं, घर्मात्क मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वसनाञ्चलसे कर्णात्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानो उड़ाने लगीं, गृह-पालित मयूरोंको (केका न करनेके लिए) उत्कोच (रिश्वत) के समान दन्त-चवित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लेंगीं' इस आशकासे मानो वारम्बार इधर उधर दृष्टिपात करने लगीं, और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्यां निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैः खैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निश्वासपायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवल दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिः स्फुटकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलविन्दुभिर्दुःखमदर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्व लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्नत इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेष समस्तावयवं यथा स्यात्तथा ज्वलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता मत्प्रवता नयनोदकेन अश्रुणा उढा सञ्चाल्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः वदनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राणुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतन कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्वाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्वासवायुभिः वदनानिलैः निर्वासिता वहिष्कृतेव सती, हृदयवर्तिभिः मानसस्थायिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकृष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः तिरतिशयसौरभत्वादित्याशय, मधुकरकुलैः अमरसमूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनाच्च निरगच्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोत्येत्ता ।

केवलमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्सङ्ख्याविधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोलस्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः स्रवद्भिः शुचिभिः श्वेततवणैः नयनजलविन्दुभिः वाष्पकणैः केवल दुःखेन वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोत्येत्ता । 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुःखेन कवयो विदुः' इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा सङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदा चन्द्रापीडप्रणयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विश्वासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभिप्रायः । परमार्थतस्तु—ह्यन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोत्येत्तालङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावो, ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्चोहनीयः । विनयः शिष्टाचारोऽपि

वोलनेकी अभिलाषा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलेने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो वह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके वाण गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े टुकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निश्वासीने मानो निर्वासन कर (बाहर निकाल) दी हो, 'हृदय में रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानो आकर्षण कर (पकट) रक्खा हो और निश्वासको पान करते हुए अमरोंने मानो पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष चल्न करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हों, इस प्रकार वह अधोमुख होकरके, कपोल (गाल) का स्पर्श न करे ऐसे निर्मल अश्रु-विन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगीं ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकुलितगद्गदतया । २. क्वचित् 'अस्या' इति पठ न विद्यते । ३. दग्धा । ४. जोरिता । ५. निश्वासितैरिव श्वसितैरिव । ६. आवृत्ता । ७. निश्वासपायिभिः, निश्वासपातिभिः । ८. लज्जापि लज्जा लीलाम्पि लीला विनयोपदेशम् ।

शयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्र-
मिताम्, विपादोऽपि विपादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे
लोचने दुःखप्रकर्षणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-
पालिकाश्रित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम्^१ इवावलोकयन्ती दीर्घ-
मुष्णञ्च निश्वासितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च^२ कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया
ग्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला^३ लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा
निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टि पुनः पुनरप्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षतेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विपाद इष्टविषयेषु
प्रातिकूल्यरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्ण उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने
प्रमृज्य प्रोञ्ज्य दुःखप्रकर्षण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव संयतायेव मृणालवत्
विसवत् कोमलया मृदुलया बहुलतया भुजवत्तया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रजिका
दासी तथा प्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पसक्तं ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता
एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या
फलोत्प्रेक्षा अपरा क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोश्च मिथो नैरपेक्ष्येण ससृष्टिः ।

नदति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया),
पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, ग्रीडया लज्जया नखमुखेन
नखराग्रेण विलिखितं ग्रीडास्वभावात् सृष्ट क्लेशकीदल यया सा, अत एव वक्तव्य-कथनीय विषय लिखित्वा
लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तृ-मिच्छया स्फुरितश्लितः अधरो यस्याः सा, अत एव
निश्चाममधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, नितितले
भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम्
अतिष्ठत् स्थिता ।

क्रमेणेति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्बद्धने दृष्टि निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणभ्यां लोचनाभ्यां
नयनाभ्यां च्युतैः पतितैः बाष्पजलविन्दुभिः अश्रुकणैः, मदनानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनाम्

विनयका अभ्यास किया, मुग्धता (अनभिज्ञता) ने भी मानो मुग्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका
अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अर्धर्षने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विपादने भी
मानो विपादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनमें विनयी की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने
अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्बन्धन करने (फाँसी लगाने) के
लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लता-गृह की मालिन) की गूँथी
हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्यु का मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रू-लताको उन्नमिन (ऊँची
चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगी । उनके मनोदुःखकी सम्भावना
कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाग्रद्वारा
केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगी और बोलनेकी अभिलाषामें अधर रपन्दिता होने
(होठ फाड़ने) लगे, उससे वह निश्चाम पान करनेके लिए आए हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय
कहने लगी और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रही ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रखकर मन्मथाग्निके धूममें धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती वाष्पजलविन्दुभिः, वाष्पजलविन्दुव्याजेन च विलक्ष्स्मि
स्फुरितैर्दशानांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान् अभिधेयवर्णानिव प्रथन्तो कथमपि व्याहृ
भिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—'पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तो
नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवतीदर्शानात्प्रभृति प्रियाऽसि ।
जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुप
लक्षे, कस्य वाऽन्यस्य कथयामि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुर
भारमिममसह्यमद्य निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृद
नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव माहृरीरजनिकर-किरण

अस्फुटामित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौत कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्ष्स्मि
सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितै-दशानांशुभिः दन्तमयूखः, साध्वसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहिता
पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् वाष्पजलविन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छक्षणा विद्यमानानिनि शेषः, अभिधेयवर्णान् प्रति
द्यविषयसूचकाक्षराणि प्रथन्तीव गुम्फतीव सती । इहाश्रुकगाना गोलाकारतादिरूपत्वेन अक्षरसाह
दशानांशुनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषा गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्म
स्व व्याहाराभिमुख भाषणायोद्यतम्-अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्लावा त्रियाःप्रज्ञा ।

अत्रवीदिति । अत्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम्-दर्शानात्प्रभृति अवलो
नादारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तित-कर्मणि क्तः । अपहस्तित
निष्कालिता सकला-समस्ता-सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदय चित्त कर्त्तुं, केना
प्रतिपाद्यितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवत्यां विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वय

कमिति । अपरमन्य यम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथया
निवेद्यामि । दुःखं मानसकलेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दु खेति । असह्य सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य क
यित्वा, भवत्यास्तत्त्व निकटे जीवित जीवन त्यद्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु 'शोकक्षोभे च हृदय प्रलापैरेव धार्यते' इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्य श्रावयित्वा-वल्दं
तिशयोऽयमल्पीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैवति । जीवितेनैव निजजन्मनेनैव, ते तव निकटे प्रापा
गपथ करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्त्वान्तेनापि जिह्मे
त्रपे, अत एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सगभवितुमहनि परेभ्यो निवेदनमित्याशय
कथमिति । माहृशी शैशवातिक्रान्तस्वादुद्भूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसात्मसमर्पण

नेत्रोंमेंसे विगलित (गिरते) वाष्प-विन्दुद्वारा मानो बारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और वाष्प-विन्दुओं
वहाने मयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंकी लज्जा-युक्त मन्द-शरयत्ते प्रवाशिन ।
दन्त-रश्मियोंसे मानो प्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहम क्रि
और मुझसे कहा—पत्रलेखे ! प्रियनाके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थान में न पिता है, न माता है,
महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण है । जगते तुझे देखा है तवसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं न
जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करना है । मैं अ
किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें ही इस अत्याचारकी कथा कहूँ ? अन्य किसको इम दुःख को विभ
कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जना कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूंगी ।
तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानना है, इसलिए मैं उमने
लजित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयमें तो कहना ही क्या है ? मेरे नमान कन्या चन्द्र-किरणोंके सम

यदातं कौलीनेन^१ कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताञ्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते^२ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेपयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरैव अनाथैव नीचैव वलादवलित्प्रेन^३ गुरुगर्हणीयतां^४ नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्यद् फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो^५ हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुमुमेपुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माण । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजभिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुवत त्रिधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजार्पणे चेतो हृदय प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साह कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समथिता । सन्दिशामि वाचिक कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेपयामि प्रेपणं करोमि । आकार स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहर्त्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आत्मना प्रयुत्तेर्दपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयता निन्दनीयता नीता प्रापिता निजसौन्दर्यावलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेविभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभिधेहि, महता सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणालपल्लव तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपरोति । हि यस्मात् यूनां तरणैः, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्त्तुं न योग्यः, अधमोत्पत्तेरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाथ !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्धिषेयाविमर्शादोप. समापत्ति, स च नञः पार्थक्यकरणेनैव समाधातु शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । 'कुमुमेपुशराः मदनवाणाः विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वाद्वाह—तदिति । तत्तन्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैसे करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवृत्त करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्देश नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गीत-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एव नीच जातीयके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह—क्या यह मशपुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परिचयका फल है कि—नूतन-मृणालसूत्रके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दम्बकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके वाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अत एव जन्मान्तरमें

१. कालीनच । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा चाहमसकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिप्तेव । ७. गुर्वी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः परिभवनीयः ।

भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयान्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधायतूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसञ्जेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडने, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमल मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृक्ष्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः^१ पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति' । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवतीं त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहीति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्त तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिण्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) ह्रीतेव लजितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किंकर्त्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भगवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्झित जीवित जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृक्ष्यसि त्यक्ष्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोत्प्रेक्षात् कियोत्प्रेक्षा, 'ह्रीतेवे' त्यादौ तु नोत्प्रेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृजन्याम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आन्नेद्यामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दत्तकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दत्त इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकीरपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मन्त्रिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमह स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्यमग्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासम्भवाच्चिरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदय यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूपणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन धर्मण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णा येषां तानपि निपतिता रोदनेन

फिरसे सम्मिलनके लिए तुझसे प्रार्थना करती हूँ, क्योंकि तुझसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं हैं । इस समय प्राण-परित्याग रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क-प्रक्षालन कर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह नि.शब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ, भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान धवरा गई होऊँ, चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषादके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुनकर पहले मैं अपना जीवन त्याग कर्त्तगी, पीछे आप त्याग कौजिपगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्त्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय सवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्फल अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-त्रमके कारण सम्मिलनकी आज्ञासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर-सुन्दर काम-लिपि भेजता है कि—अक्षर धर्म-जलसे

१ समुत्सृक्ष्यामि जीवितम्, समुत्सृक्ष्यति जीवितम् ।

२. प्रतिदिनम् ।

३ निपुणो धूर्त्तः ।

४. पञ्जरशुक सरिका च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुविन्दु-पक्ति-कथितात्मावस्थान्^१ मनोहरान् संमोहाशानुवर्त्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव^२ बलाद्भ्रज्यत्यलक्तकरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो^३ नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव^४ लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखाया^५ परिष्वङ्गम् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन्^६ पत्रलतां कुटिलतामिवानुजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गावतैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीयचाटु-

लोचनात्प्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुविन्दूनां वाष्पकणाना पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन विनभ्रान्त्या या आशा मत्प्रभिमलनाकाङ्क्षा तामनुवर्त्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावकद्रवेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धया सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठाद् रक्षयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयनं अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीड', नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिविम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिक जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपत्तन प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलायमानायाः शंभ्रं व्रजन्त्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः ससक्ताभिः अंशुकदशाभिः चलनाञ्जलैः प्रतिहतं निषेधित गमनं पलायन यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अर्पिताया, तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धनासात् पलायमानं सहचरिं प्रति इत्थमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यदृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुरुते । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनुष्ठी अमृद्धी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीड', मे मम स्तनस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्ध स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुक्ष्यस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चितं कुटिलतां वक्रतां शिचयतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-लतालिखनादेवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरूपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गा-कल्लोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः सुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ वीजयति वायु प्रक्षालित (विगडे) हांने पर भी, उनमें पडी हुई अजन-समन्वित अश्रु-विन्दुके समूह ती उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात् मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आस्ता, मटार) के रसने रजित करना (रँगता) है । अशिष्ट न्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिविम्बितो मेरे पाँवके नखमें पडे हुए देख कर अधिक आदर करता है । उद्यान (वगीचे) में अकेली जद उसके पसुडनेकी आशङ्कासे दौडती हू और पल्लवोंमें बलाञ्जल सलग्न हो (कपडेका पहा अटक) जानेसे दौडनेने असमर्थ हो जाती हू तब लता-रूप सखियों मुझे पकट कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती है, ऐसे समयमें मेरे मुख फेर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आश्रितन करता है, कुटिल-स्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र लनाओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनकी मानो कुटिलताभी शिक्षा देता है । वन-जलके विन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१ अश्रुवद्ध । २ अवस्थानान् । ३ निजानुरागेण 'रसेनेव । ४ नखेषु । ५ सखीभिः । ६ पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७ पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्व नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपुटीकरोति । वल्लभतर-चाल-चकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूपान् सकचग्रहमसकृद्दृष्ट्वा मा पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसञ्च कथय हे पत्रलेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निपिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्यति सम्भावयति, आक्रोशमाप परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्त्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रण प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति. धर्मजलापनोदायत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपक जात्युत्प्रेक्षा चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्वेद्रेति । दुर्विदग्ध अलीकवैदग्ध्यदपितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन घनवारिणा शिथिलित श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलित च्युतं यत् उत्पल कैरव तेन शून्यो वर्जितः कर पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिर्व शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररश्मीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । शृष्ट प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणा ममात्यन्तप्रियाणां दालवकुलानां लघुकुम्भराणां सेव काले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मदद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूपान् मद्यचुलुकान्, कचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् सुहुसुहुः मा पाययति पान कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूपान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलत्पाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बित. कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकतरुणां गृहकङ्केलिवृक्षाणा ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायैति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुं मुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूध्नां प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिन्ध्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणादयो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविभावेन मूढं सदसद्विचाररहित मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, केन प्रकारेण केन विधिना निपिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तं संसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमान निराकरणमपि ईर्ष्याम् असूया संभावयति उल्लेखते चन्द्रापीड इति शेषः, मा प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थनन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदत्ता जस्येव तथा व्यवहरणाज्जनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आनी हो ऐसी झीतल मुख-पवनसे बीजन (पखा) करता है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कनल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भा वह मिथ्या-नैपुण्य-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुझे कर्णका वामभूषण पहनाना है । अत्यन्त-प्रीति-भोजन नूनन वकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय सुरमें भरे गए मद्य की गण्डुओं (बुँदों) को चञ्चल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर वारम्बार मुझे पान करा (पिला) देता है । गृहस्थित जत्रोक्त-वृक्षके ताडन करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हू तब उसे दुर्बुद्धिप्रनाशित होकर वह अपने मन्मथ पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विचिन्तनाहीन कर दिया है, जिसने वह चैतन्य तिनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोऊँ । मुझसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उमड़ने-ईर्ष्या समझना है । तिरस्कार करने पर उसे परिहास समझकर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोष-कीर्त्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय अवहेलना करने पर भी उसको अबाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाम्बु-गणना करता है ।

तामेवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैल्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्त-मनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो गुणताम्, दशितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपकमादित्याशयः । अकरवम् अकल्पयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरी-व्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तथ्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संवर्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सयत्नं बृद्धिसुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणादित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नमृताया एवाकर्षणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गैः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता च्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवचन्या शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशिनश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियवाल्हभ्येन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाल्हभ्यादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सृष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः करुणापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ रित्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

त्येति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्यद्युहोपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुनकर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके उद्देश्यसे कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीकी उद्देश्य कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वाभाविक एवं सावधानतासे सम्बर्द्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशसे समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गाररूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई, यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिको

१ एव तदा । २ मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३ विलासैः । ४ मनुरूपफलं, प्राप्तरूपं फलम् ।

५. मदिरारसदोषः ।

युगावतारेखे'ति ।

अथाहं प्रकाशं त्रिहस्यात्रवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेनं देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा' कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञवम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अनन्दुरेप हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् ज्वालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलप्रश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न धातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको वाणैर्बलव-

प्राप्तः उचितबोरेव मिथोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मद्रनसमयस्य अवतारेण आविर्भावेन मुखं वदनं दृशित प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन भागसा देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपराधव्यवहारा-दित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-वोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वास्वरूपस्यादर्शनाच्च, अत एव, स्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निर्नाभ्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । ज्वालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटी-कुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । पाण्डुतां पाण्डुभावं आविर्भावयति प्रकटयति । इह ज्वालाप्रकाशादीनां हेतूनामसत्त्वेऽपि तत्कार्यदाहा-द्यत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तयाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगममित्यलीतनिर्देश, न यातीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवाय त्रिष्वपि रामयेषु त्रिविष्टप एवाभ्याहृतमाहा-त्म्यशास्त्रीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय यच्छ्रुदस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्व एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आतं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुरेण स ताडशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विष्यति ताडयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला, मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आधिर्भावेने मुँह दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधका परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रको नहीं ।' इस प्रकार मेरे कइने पर उन्होंने फिरमे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि 'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रूप क्या-क्या है ? वे मुझसे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अभि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंको अश्रुपात कराता है और भस्मोंके कणोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरता ही नहीं हो, क्योंकि—पुष्पमथ-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. कामः कोऽपि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यता । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमश्वरतलम्^१, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानल्पीयसी संख्या,^२ शृण्वतीनां प्रियतमकथामवहुभाषिणी सरस्वती,^३ ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति^४ इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीन्—‘पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेपुणौ । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्त्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य सुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अश्वरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रव्याप्तं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यो वल्लभजनसुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
भवन्त्येते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तिः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यं विनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अल्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रिततमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अवहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आशाशुभ्रं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां
श्रवणाशा न परिपूर्यते इति भवन्त्येते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि
सङ्गमसुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अलिहस्यः
सन्नापतति, झटित्येवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । इह ‘आपतति’ एकस्यां क्रियायाम् अश्वरतलादीनां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मल्लचणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
घाणा यस्य स तेन मदनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विदधन्त
इत्यर्थः, सन्तापवाप्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तरसमधिकार्थैर्वावलोकनाच्चेत्याशयः ।

विदध कर देता है । और जो सुन्दरियाँ कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल क्षुद्र सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसके लिये सरस्वती कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुखका ध्यान करते रहने
पर भी उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्प-सा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—‘पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समव मुखमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समयमें

१. चिन्ताप्रिय ! २. क्वचिद् ‘चन्द्र’ पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अवहुभाषिणीं सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तसि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम् इति ।

एवंवादिनी भूयस्तामहमेवमचोचम्—‘अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, भ्रातेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रन्युपचारं शिक्षयति । कति वा कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अव्यतिरिक्तसि अभिन्नासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचित्ताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्त्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तद्दुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यभावित्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकासां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्रामाण्याभावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मिथः’ इति । मयुरपि—

‘इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः ॥’

तुझसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, योंकि—ऐसी-ऐसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।’

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंको सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार करने लगी—‘देवि ! आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी उसने स्वयं ही आपको ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, आताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासादिकी शिक्षा देता है । कहो तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ रव्यन्दर-विधान निरर्थक होता । इसलिये देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए, मैं आपके

१. क्वचित् त्वमिति नास्ति । २ अपि च गुरु ॥ ३. मे हृदयम् । ४. वरो ! अनाराधित ।

५. पितेव । ६. तरुणतारन्युपचारम् । ७ किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अतममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन, सन्दिश, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम्' ।

इत्येवमुक्ते मन्ना प्रीतिद्वाराद्या दृष्ट्या पिवन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरके तुशर शत-
जर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्र-
वणप्रीत्या च स्वेदारिल्लष्टम् उरिक्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खन्कुण्डल-
माणिक्य पत्र मकर-क्रोष्टि लग्नञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे
हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनशहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैः शनै-
रवदत्—‘जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर-शरीरं पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राग-

तदिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे शपथं
करोमि, चित्तवहलभानयन प्रत्येव शपथोऽयमित्यवधेयम् । संदिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि
तव समीप इति शेषः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी प्रीतिद्वयेण प्रमोदरसेन
आर्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिवन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि संनियमानैरपि,
मकरकेतोः कामस्य शरशक्तेन वाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदनं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां
भित्त्वेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्राप्तवकाशैः, निपतद्भिः प्रकटीभवद्भिरित्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः रिमताद्यनु-
रागद्योतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चलीक्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य
यद् वचनं वाक्यं तस्य श्रवणेन भाङ्गणेन या प्रीतिरानन्दस्तथा, ये स्वेदा घर्माः तैः आरिल्लष्टं देहसंसक्तम्,
उत्तरीयांशुकम् उपसव्यानवच्छ्रम, रोमाञ्चानां पुलकानां जालकेन समूहेन उरिक्षिप्य उन्नतं विधाय दधतीव
धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खतश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य यो माणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-
मकरसदृशभूषणं तस्य क्रोटी अग्रभागे लग्नं सक्तम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रमानिष्पन्न-
मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं
शेषाभिधानम् उन्मोचयन्ती प्रच्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः
सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रि-
त्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अददत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः । ‘पिवन्तीव’ ‘भित्त्वेव’ ‘उरिक्षिप्येव’ ‘दधतीव’
‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

जानामीति । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वीं प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव त्रवीमीत्याशयः ।
तर्हि शीघ्रमेव स्वीयं वरणाय उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं
यत् शिरीषपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं

पाद-पत्रका स्पर्शं कर शपथ (सौगन्ध) लेकर कहती हूँ कि—आप कुछ सन्देश देकर मुझे भेजिए, ता कि मैं
जाकर आपके प्राणवहलमको ले आऊ ।’

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे आर्द्र हुई स्निग्धदृष्टिसे मेरा मानो पान करती, छिपाये जानेपर भी
काम-वाणके प्रदारसे जर्जरित हुई लज्जाको मानो भेदनेसे, मार्ग पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रभृति अनुराग-
सूचक-विभ्रमोंसे आकुल होती, प्राणेश्वरसम्बन्धी प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें सलग्न
(चिपटे) उत्तरीयाशुकको इधर उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान
(लटकते हुए) कर्णकुण्डलके रत्ननिमित्त मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान
शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उन्मुक्त करतीं (सुलझातीं),
वह अत्यन्त आनन्दसे अन्त करण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अयलम्बन करके ही मानो
धीरे-धीरे कहने लगीं—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अत्यन्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ, किन्तु अभिनव-
शिरीष कुसुमके समान कोमल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

२. अलं मरणानु । ३. शपामि । ४. सन्दिश माम्, याम्यानयामि त देव चन्द्रापीडं ते
हृदयदयितम् । ५. जर्जरिता । ६. निष्पतद्भिः । ७. स्वेदशिल्लष्टम् । ८. आलम्ब्य । ९. शनैरवदत् । १०. पक्ष्म । ११. मरणाय पाशमिव ।

लभ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती वा सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्न इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामन-पालम्भः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्घृतोऽसि मयेति बन्धकं.

गुरुतरं प्रागल्भ्यं घृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः वालिकावस्थ-कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्य । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्यः स्वयंवरणात्मकगुरुतरघाट्ये कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहतेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्यश्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्ण-समीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येवा कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्यम्भूतारचेन्दुमतीदमयन्त्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वधमेव सभायां गतवत्य इत्येषापि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिहेमि लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निरुष्णाः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरुक्ततादोषप्रसक्त्या नार्यं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

तवेति । तवाह प्रियात्मा बल्लभास्वरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गितेनैव बल्लभत्विनिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानान्तु तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुपमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः ।

त्वयोति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलवधूनां तु चेष्टयैव प्रियत्वद्योतनौचित्याद्यमपि पक्षो न सम-क्षस इत्याशयः ।

त्वयेति । त्वया विना भवद्द्वयतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् धारयामीति सन्देशे तु अनुभव-विरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएवायमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परोति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय व्यथयतीति सन्देशे तु आत्मनः स्वस्य दोषस्य कामुकत्वरूपस्य उपालम्भो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देशप्रेषणम्, स्वकीयानां नायिकानां मदनविकारस्यावरुद्धीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनायोग्यत्वाद्यमपि सन्देशो न सङ्गच्छत इत्याशयः ।

मन इति । मनोभवेन कामेनाह भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य त्वत्समीपो-पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारिसमीप एव विद्यमानत्वौचित्यात् । कौश-ल्यप्रकाशनपूर्वकत्वाद्यमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलाद्घटात् घृतोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देशे तु बन्धकीघाट्यं स्वैरिण्या

अधिक प्रगल्भता कहाँ ? जो स्वयं सन्देशा भेजती है, अथवा अपनेसे ही प्रियतमके समीप उपस्थित हो जाती है, वे साहसका कार्य करती हैं । मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समाचार भेजनेमें लज्जित होती हूँ—अथवा दृष्टे सन्देशा भी क्या कहलाना है ? यदि इस प्रकार कहूँ कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी, 'क्या आपको मैं प्रिय हूँ ? [क्या आपकी ध्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहूँ तो इससे निर्वाचता प्रकाशित होगी, 'आपके प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहूँ तो यह वेश्याओंके कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि यों कहूँ तो अनुभव-विरोध है, 'कामदेव मुझे अधिक पीडा देता है' यों कहूँ तो अपने दोषकी निन्दा ही करनी है; 'कामदेवने मुझे आपके हाथमें समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है, 'मैंने आपको बल-पूर्वक पकड़ रक्खा है' यह तो

तत् प्रसङ्गागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजनमात्मस्वभक्तिनिवेदनलाघवम् । प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम् अनपेक्षितानुजीवित-दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^६ ।

३

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तदयोग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अव्ययमिति । त्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देशे तु सौभाग्यस्य दयित्वाह्वयस्य गर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य त्वसत्त्वादेवोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देशे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिसुलभं चापहयमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लक्षणः परिजन इति सन्देशेऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेरणः स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैवोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देशेऽप्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न सन्देशेऽपि प्रेपयामीति सन्देशेऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजङ्गो-स्थानवत्, सुतरामेवोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं भियविरहानन्तरसमय-स्थानिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतया विषयवलेषसहनेन दास्य कठिनस्वभावा स्यां सहचरीणां समरु इति शेषः, इति सन्देशे अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयते । परमार्थतस्तु, इदानीं पर्यन्त-मपि तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसीति । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीति ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आसीदित्यङ्गमिच्छति इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे वद्वपेक्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देशो न प्रेपणाय इत्याशयः ।

इति सुद्रुलपुर (सुहृत्) मण्डलान्तर्गत-‘वरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकेसरि-
‘वदरीनाथ’शर्मात्मज-उद्योतिर्विद्वग्गणधानेकराजसम्मानित-श्रीलोकनाथतनुजनम-व्या-
करण-साहित्य-वेदान्त-चार्य-मीमांसा-शास्त्रि ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-
शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’ टीका समाप्ता ।

—३—

कुलटाकी धृष्टता है, ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; ‘मैं अपनेसे ही आपके निकट आती हूँ’ यह तो स्त्रियोंका स्वामाविक चञ्चलता है, ‘यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है’ यह तो अपनी ह्मक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लयुता है, ‘आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कसे मैं सन्देशा नहीं भेजती’ यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनाना है, ‘आपके साथ वियोग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होता है और मैं दुःख सहन करती हुईं सखियोंके समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’ यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और ‘मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’ यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-
पूर्वार्धका विद्योतिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

—३—

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ६. निवेदनापलाघवम् । [४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. अनुजीवित ।

ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति ।

